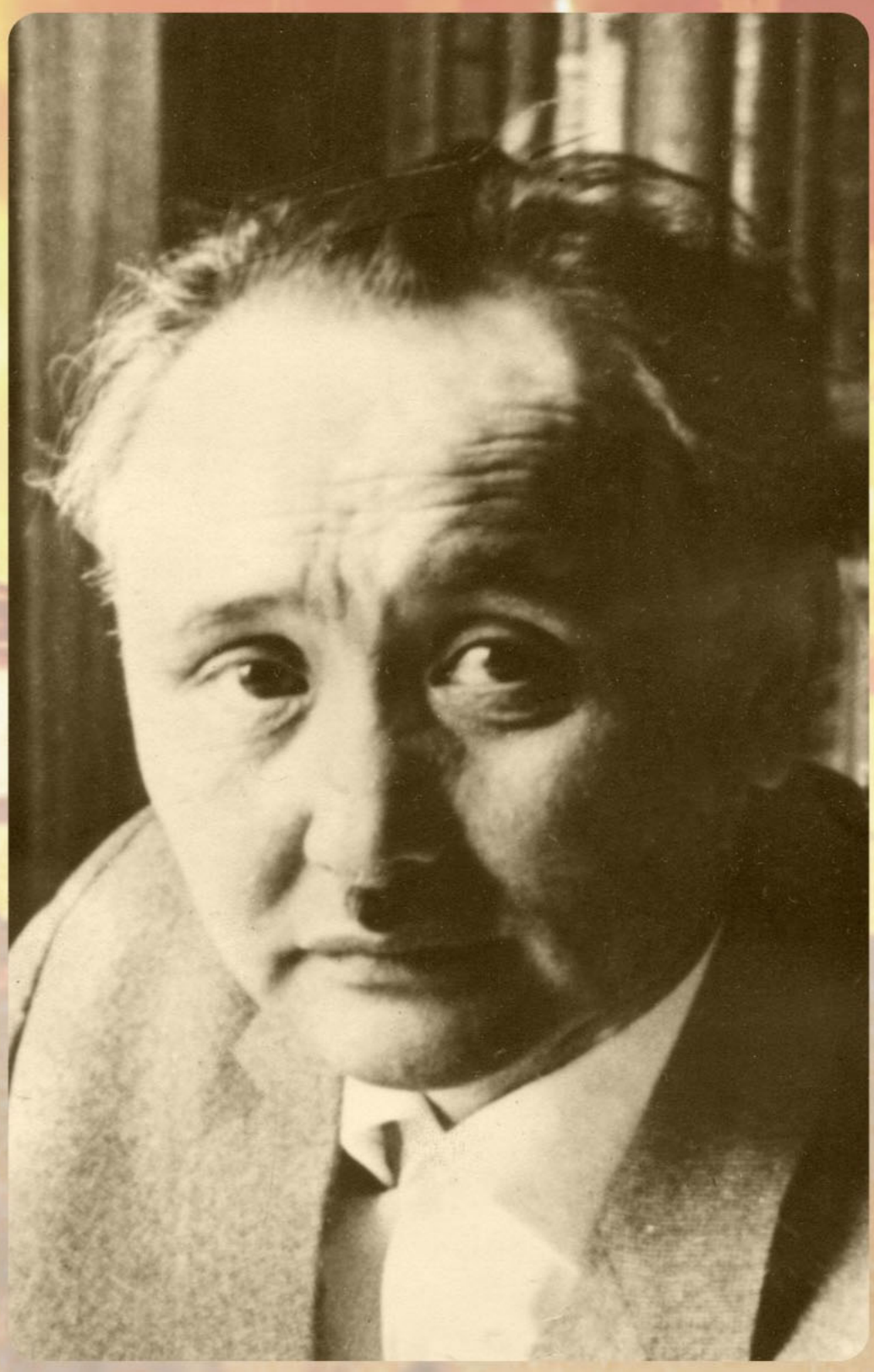
ЗЕЙІН ШАШКИН

ТЕМІРТАУ

роман

СЕНІМ

роман

C:\Documents and Settings\nasa\ \- Servis Press\\shashkin.tif_page 3

:

ЗЕЙІН ШАШКИН

ТЕМІРТАУ

Роман

СЕНІМ

Роман

Баспасы «Service Press»

Алматы, 2012

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министлігі Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару" бағдарламасы бойынша шығырылды.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-44
Ш 32

Шашкин З.
Ш 32 Теміртау: Роман; Сеім: Роман / Зейін Шашкин
Ред. дайындаған қызы Г. Шашкина

Алматы: Service Press, 2012. – 532с –

ISBN 978-601-06-2143-5

Белгілі қазақ жазушысы Зейін Шашкиннің таңдамалы шығармалар кітабына оның «Теміртау» (1960) және «Сенім» (1966) романдары енген. Қазақстан Магниткасының еңбеккерлері туралы баяндайтын «Теміртау» романының бас кейіпкерлері – жас металлургтер Дәмеш, Ораз және Қайыр. Олардың өзара қарым-қатынастары өндірістік мәселелер аясында өрбиді. Жазушының психологиялық шеберлігі арқасында кейіпкерлер бүкіл қырысырымен, қайшылығымен жан-жақты көрсетілген, шығарманың сюжеті тез өрбіп отырады, оқиғалар еркін және қызықты баяндалған.

«Сенім» романында ел мен жер тағдырырына қатысты мәселелер, жерді көздің қарашығындай сақтау қажеттігі сөз болады. Зейін Шашкин тың науқаны басылмай тұрған кезде шабындық жерлерді беталды жыртудың жөнсіздігі, жердің азуы, эрозиясы секілді мәселелерді романның бас кейіпкері агроном Нұрлан Сенбиннің бейнесі арқылы қазақ әдебиетінде тұңғыш көтереді.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 978-601-06-2143-5
© Шашкин З. 2012

Алғы сөз

Оқырман назарына ұсынылып отырған бұл кітап – 2012 жылы республикамызда аталып жатқан қазақтың белгілі жазушысы Зейін Шашкиннің 100 жылдың мерейтойына арнап Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі тапсыры-.сы бойынша басылған

Біртомдық кітапқа оның екі ғана романы – «Теміртау» мен «Сенім» енді, ал Зейін Шашкин – бес романның, көптеген повестер мен әңгімелердің, пьеса, киносценарий, очерк, сыни зерттеулер мен әдебиеттану саласындағы еңбектердің авторы. Ол Е.Исмаиловпен бірігіп жоғары оқу орындарына арналған қазақ тіліндегі тұңғыш оқулықтардың бірі – «Әдебиет теориясының мәселелерін» жазды. Жазушының XX ғасырда 60-жылдардың соңы – 70-жылдардың басында жарық көрген таңдамалы .шығармалар жинағының өзі 6 томды құрады

Зейін Шашкиннің шығармашылығын терең әрі жан-жақты зерттеген – белгілі әдебиеттанушы және журналист Сапар Байжанов. Жазушының алтытомдық шығармалар жинағын көлемді текстологиялық жұмыстан кейін, комментарийлер мен алғы сөз жазып баспаға дайындаған да Сапар Байжанов еді. Ұсынылып отырған кітапта осы алғы сөз толық берілген, бұл – жазушыға ғана емес, З.Шашкин мұрасының зерттеушісіне де көрсетілген .құрмет пен ілтипат деп түсінеміз

Кеңес дәуірі кезінде жазылған Сапар Байжановтың «Жаңа өмірдің жыршысы» мақаласынан сол заманның идеологиялық ұстанымы байқалады. Ол кезде жазушы өмірінің 17 жылын сталиндік лагерлерде өткізгені, СОКП-ның XX съезінен кейін ғана толық ақталғаны туралы ашық жаза алмаған зерттеуші «Зейін Шашкин біраз жылдар әдебиеттен қол үзуге мәжбүр болады» деген жолдармен шектеледі. Социалистік реализм талаптарын басшылыққа алған С.Байжанов жазушы шығармашылығын әдебиеттің партиялылығы, таптығы тұрғысынан қарастырса да, образдарды әдеби талдауда зерттеушінің психологиялық дәлдігі .мен шеберлігі назар аудармай қоймайды

Жазушы мұрағатын зерттеу барысында Сапар Байжанов қызық жаңалық ашады: «Теміртау» романына материалдар жинау кезінде жазылған қойын дәптерінен металлугиялық комбинаттың жұмысшысы Нұрсұлтан Назарбаев туралы жолдар табылады. Мүмкін, жазушы жас болатбалқытушы туралы жеке кітап жазбақ болды ма, әлде, ол «Теміртау» романының кейіпкерлерінің ?біреуіне прототип болды ма

жылдай бұрын жазылған Зейін Шашкин шығармалары 50 осы күнге дейін өзінің көкейкестілігін жоғалтпаған, сюжеттің тартымды келіп, әрі тез өрбіп отыруы, жазушының оқиғаны

еркін және қызықтыра баяндау шеберлігі – оқырманның назарын аударып, ықыласын баурап алатыны сөзсіз. Зейін Шашкин – қазақ әдебиетінде 30-жылдардағы жазықсыз қуғын, репрессия, шабындық жерлерді беталды жыртудың жөнсіздігі, коммунистік және мемлекеттік органдардың халықтан алшақтауы, олардың мұқтаж-мүдделерін назардан тыс қалдыруы, партия функционерлерінің былықтары, ұлт денсаулығы, жаңа қоғамдағы қазақ әйелінің орны, олардың ер азаматтар атқарып келген жұмыс пен мамандықтарды игеруі секілді ел мен жер тағдырына қатысты .мәселелерді батыл қойған тұңғыш жазушы

Зейін Шашкин кеңес әдебиеті тарихында өзіндік орны бар, қазақ прозасын байытқан образдар галереясын жасаған қаламгер. Жазушы шығармаларында сомдалған замандас бейнесі әрқашан дара, табиғи болмысымен ерекшеленеді. З.Шашкин – психолог жазушы, соның арқасында ол өз қаһармандарын бүкіл қырысырымен, қайшылығымен жан-жақты көрсете білді. Жазушының жаңашылдығы ретінде кейіпкердің іс-әрекетінің себебін, психологиялық астарын ашып көрсету арқылы «жағымсыз» деп келген бейнелердің өзінен қарама-қайшылыққа толы күрделі характер сомдай білуін атап айтуға болады. Кеңес дәуірінде кеңінен етек алған дәстүр бойынша жау бейнесі жалғыз қара бояумен ғана суреттелген шартты образ болатын, ал З.Шашкин өзінің шығармаларында ақылы мен жігері ешкімнен кем түспейтін .жаудың күрделі бейнесін сомдады

З.Шашкин шығармаларында өзі өскен, өмір сүрген дәуірін сипаттады. Кеңестік тоталитаризмнің қатаң жүйесін өз басынан өткерсе де, большевиктердің мұратына шынайы сенген жазушы шығармашылығында да заманының қоғамдық мәселелерін социалистік көзқараспен бейнеледі. Солай бола тұра Зейін Шашкиннің өз шығармаларында шыншыл болғандығын, адалдықты темірқазық жұлдызындай санағанын мына сөздерінен көруге болады: «Дүниедегі жақсылық – адалдық деп білем! Адалдық – өмірдің Темірқазығы. Бұрынғы заманда айдалада, қара түнде жолаушы жұлдызға қарап жол табатын еді, сол сияқты .(«өмірдің Темірқазық жұлдызы – адалдық екен!» («Темірқазық

Жазушы өз замандасының, XX ғасырдың ортасында өмір сүрген тұтас ұрпақтың бейнесін жасады. Оның шығармаларының .тарихи құндылығы да осында

Гүлжан Шашкина

ЖАҢА ӨМІРДІҢ ЖАРШЫСЫ

Жазушы Зейін Шашкин 1912 жылы қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданында Бозшакөл дейтін жерде кедей шаруа семьясында туған. Әкесі Жүнісбек жергілікті байларға қарсы бас көтергені үшін Сібірге айдалады. Айдаудан келгеннен кейін 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне қатынасып, совет өкіметін орнату жолындағы күреске атсалысады. 1920—1930 жылдарда Зейін Павлодар қаласында орта мектеп қабырғасында тәрбиеленеді. Бұдан кейін бірер жыл Москваның тарих, философия және әдебиет институтында оқиды. Сол кезден бастап әдебиетпен әуестенеді. Алғашқы шығармалары отызыншы жылдары «Лениншіл жас», «Социалистік Қазақстан» газетінде «Әдебиет майданы» журналында жарияланады. Өленděрі, сын, зерттеу мақалалары, бірлі-жарым әңгімелері жарық көреді. Газет, баспа орындарында қызмет істейді, институтта сабақ береді. Әдебиет теориясы оқулығын даярлауға атсалысады. Бұл кезеңдегі әдеби еңбектерінің ішінде Абай поэзиясының тілі, Асқар Тоқмағанбетов творчествосы жайлы зерттеу мақалалары назар аударарлық.

Бұдан кейін Зейін Шашкин біраз жылдар әдебиеттен қол үзуге мәжбүр болады. Дәрігерлік кәсіппен шұғылданып, медициналық қызметте тәжірибе алады. 1945 жылы Иркутск медицина институтын бітіреді. Кейіннен елуінші жылдырдың орта шеніне дейін Бурабайда «Бармашы» санаториінде бірнеше жыл бойы дәрігер болады. «Наступило утро» («Таң атты») дейтін атпен 1955 жылы орыс тілінде жарық көрген тұңғыш повесін осында, дәрігерлік қызметпен ұштастыра жүріп жазған. Осыдан кейін Зейін Шашкин Алматыға ауысып, жазушылық қызметпен біржола айналысады. Алғашқы повесін өңдеп, «Ұядан ұшқанда» деп ат қойып, 1957 жылы қазақ тілінде бастырып шығарған. Октябрьдің 40 жылдығы қарсаңында М. Гольдблатпен бірлесіп «Заман осылай басталады» атты пьеса жазады. Бұдан кейін қалың жұртшылыққа әйгілі «Тоқаш Бокин», «Теміртау», «Доктор Дарханов», «Сенім» романдарын, «Темірқазық» атты повесі мен әңгімелерін, пьесалар мен сценарийлер, очерктер мен мақалалар жазады.

Зейін Шашкин әдебиетте бас-аяғы он жылға толар-толмас уақыт қана еңбек етті. Сол аз ғана уақыттың ішінде төрт роман, екі повесть, ондаған әңгіме, очерктер, пьеса, киносценарийлер беріп үлгірді, туған әдебиет тарихынан орын аларлықтай елеулі шығармалар жазды. «Заман осылай басталады», «Ақын жүрегі» пьесалары қазақ драма театрының сахнасына қойылды. Оның шығармалары негізінде «Дүбірлі таң» («Тревожное утро») атты кинофильм экранға шықты. Осының бәрі Зейін Шашкин творчествосының соқталы мұра екендігін айғақтай түседі.

Зейін Шашкин әдебиетке кешеуілдеп келгенімен қаламын ұштай, айтар ойларын, жазар тақырыбын, саралай келіп, білек сы-

бана, өндірте жұмыс істеді. Аз ғана уақыт ішінде туған әдебиеттің көрнекті қаламгерлерінің сапына қосылып, жұртшылыққа еркін танылып үлгірді.

Зейін Шашкин «Заман осылай басталады», «Тоқаш Бокин» атты пьесаларымен театр сахналарына шықты. Әңгіме, очерк, мақалаларымен республика газет-журналдарында ғана емес, одақтық баспасөзде де аты жиі көрініп жүрді. «Тоқаш Бокин», «Теміртау», «Доктор Дарханов» романдары араға жыл салып, бірінен соң бірі дүбірлете келді. Зейін Шашкин романдары әдебиет сүйгіш оқушы жұртшылықтың ғана емес, сыншы, зерттеуші ғалымдардың да аузына ілінді. Әмісе мақтау ғана емес, дау туғыза келген сәттері де болды. Олай болуы заңды да еді. Өйткені, оның шығармалары қайдағы бір көне тарихты, бағы заманның адамдарын емес, Ұлы Октябрь таңымен қоса келген жаңа өмірді, өмірге көзқарасы, тұрмыс салты, кәсібі, мақсаты өзгерген жаңа адамды теңсіздік, мешеулік, қараңғылық атаулыны ысырып тастап, жаңа коммунистік қоғам орнатушы совет адамын — біздің замандастарымызды бейнелейді. Жазушы жаңа адамның бойындағы жаңа қасиетті жіті көзбен барлап, пайымдап, көркем бедерлеуге талпынды, жақсылық атаулыны бадырайта өнеге етіп ұсынса, жағымсыз, жарамсызынан жиренуді көздеді. Сондықтан да оның романдарын құныға оқушылар да көп еді, сыншы төреші де аз болған жоқ.

Зейін Шашкин — жаңа заманның, жаңа советтік өмірдің жыршысы, Октябрьмен құрдас, Октябрь әкелген жаңа ұрпақтың сом тұлғасын мүсіндеуші суреткер. Шынтуайттап келгенде оның тақырыбы — халық тағдыры, заман бет алысы Октябрь революциясы және қазақ халқы. Жиырмасыншы ғасырдың бас кезінен бастап революция дүрбелеңі шарпыған, аласапыран арпалыс, күрес пен тартыс өңіріне айналған қазақ жерінің, қазақ елінің ащы бейнет пен сордан шуақ жайлау алқабына жету жолы, бүгінгі таңда өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы шарықтай шалқыған, мәдениеті марқайған іргелі ел болғандағы мағыналы, берекелі өмірі — мінеки Зейін Шашкин творчествосының өзекті арқауы осылар. Ол өз шығармаларында заман ағымын, уақыт ерекшелігін сыпаттайтын кесек, өзекті проблемалар көтерді, жаңа қаһармандар әкелді. Оның шығармалары азаттық сарынымен, қызықты, тартымды сюжетімен ғана емес, әлеуметтік мәнді кесек оқиғалармен жеке адам өмірін, қаһарман тағдырын астастыра суреттеу, қаһарманның ішкі жан дүниесіне үңілу шеберлігімен ерекшеленеді.

***

Зейін Шашкиннің проза саласындағы көлемді тырнақ алды туындысы «Ұядан ұшқанда» повесі. Зейін Шашкин творчествосына тән бірсыпыра ерекшелік сипаттар осы алғашқы повестің өзінен-ақ байқалды.

Хронологиялық жағынан алғанда «Ұядан ұшқанда» повесі 1920—1922 жылдарды қамтиды. Бірақ, шығарма ауқымы аталған мерзіммен ғана шектелмейді, 1916 жылғы халық көтерілісінің қарсаңындағы оқиғалар беталысы, көтерілістің өрлеу, етек алу кезеңдері, патша өкіметінің көтерілісті басып-жаншу әрекеттері, азамат соғысының отты лебі, қырық мыңнан астам халықтың Қытай жеріне барып азып-тозып, қырғынға ұшыраған ащы тағдыры, Жетісу өңірі ғана емес бүкіл Орта Азия аймағындағы жай-жағдаят, адамдардың тіршілік-қалпы, тұрмыс салты, жан дүниесі әр алуан қырымен көрініс беріп, оқушы көз алдынан өтеді. Жазушы бұл шығармасында заман шындығын тап басып таңбалай отырып, бірсыпыра есте қаларлық адам образдарын, адам характерлерін жасай алған. Бұл ретте Сақа мен Жүніс образдары арнайы сөз етуге тұрарлық.

Сақа Сағатов — ескі патшалық заманның қабырғасы қаусап, қазақ сахарасына, еңбекші халықтың арасына еркіндік, азаттық идеялары енді-енді тарай бастаған жиырмасыншы ғасырдың алғашқы дүмпулі дүрбелең кезеңінде тарих деңгейіне шыққан, ескі құрылысты қиратып, салт-сананы жойып, жаңа, азат өмір орнату ауыртпалығын мойнымен көтерген, осынау арманды жолда жастығын, өмірін құрбан еткен күрескер ұрпақтың өкілі. Повесть беттерінен ұстараның жүзіндей қылпылдаған аумалы-төкпелі заманның шырғалаң шағында азапты да абыройлы өмір кешкен Сақа Сағатовтай халық ардагерлерінің ардақ бейнесі елес береді. Оның күнгейі мен көлеңкесі жарыса, тайталаса арбасқан ауыр тағдырына, әмісе сәтті, жемісті де емес, мүдір, мүкісі, қатері мол, мазасыз тағдырына сенесің.

Зейін Шашкин өзінің шығармасын күрделі әлеуметтік коллизияларға құрады, жер, қоныс мәселесі, азаматтық және ұлттық намыс, ел, халық алдындағы парыз және басқа кесек проблемаларды қозғайды. Жаңа өмірдің туын тіккен жас Совет өкіметінің жаулары аз емес, жергілікті бай-кулактар, ұлтшыл-алашордашылар, дінбасылар мен олардың қолжаулық, қолшоқпарларынан бастап, анталаған ақгвардияшылар, Бұхар эмирі, халықаралық империализм агенттеріне дейін сыбайласып, жаңа құрылыстың ілгері басқан қадамын шалып, қайткенде оны жойып жіберуді көздейді. Жаулардың тамыры әр тарапты, көп тармақты болумен бірге, күрес амалдары да алуан-алуан. Өздерінің шын ниетін, таптық мүдделерін бүркемелеп, ашық та, астыртын да үгіт, уағыз айту, қасақана арандату, ұлт араздығын қоздыру, қалтарыстан оқ ату, құпия тыңшылар, шпиондар жіберіп партия қатарына, әкімшілік орындарына өтіп алып, іріткі тудыру, тікелей әскер жасақтап шабуылға шығу сияқты қилы-қилы айла-тәсілдердің бәрін қолданады. Жау совет өкіметінің жанды жерлеріне көз тігеді. Ол кезде Сақа Сағатовтай жергілікті ұлт арасынан шыққан партия қайраткерлері саусақпен санарлық еді. Сондықтан зұлым жау партияның, халықтың осындай адал ұлдарына ашық та, астыр-

тын да шабуыл жасайды. Жазушы Сақа Сағатов секілді қазақ ауылынан шыққан алғашқы коммунистердің басына түскен қиын-қыстау тағдыр тауқыметін әр қилы тартыс, күрес үстінде ашады. Коммунист Сақа Сағатовтың әкесі Жүністің басмашылар қатарына өтіп кеткенін дүркін-дүркін қайта қоңырсытып, үстінен шағым түсіруі де, қараңғыда бұқпантайлап келіп, оқ атып жаралауы да, айттырған қалыңдығын алмай, орыс қызына үйленгенін, әкесінің жау жағына өткенін айып етіп тағып, газетке мақала бастыруы да осы арам пиғылдан туған жау әрекеттері еді. Қожақов, Рахимов секілді ел қамын ойлағансып жүрген дүмше патриоттар Сақа Сағатовқа Жетісудан орыстарды қуып, жерін қазақтарға тартып әперу жөнінде кеңес айтып, партиялық сара жолдан ұлтшылдық бағытқа бірде үгіттеп, бірде қоқанлоқы, бопсамен итермелеуі де бекер емес. Жазушы өз қаһарманын осындай шытырман жағдайлар, үнемі тартыс, қақтығыс аясында суреттейді. Мұның бәрі бас қаһарман бейнесінің тұлғаланып көрінуіне ғана емес, сондай-ақ бүкіл шығарманың жемісті болуына көп септігін тигізген.

«Ұядан ұшқанда» повесінде шығарманың, өзекті қоллизиясын құрап тұрған екінші бір желі бар — ол Сақаның әкесі Жүніске байланысты желі. Жүніс — жаратылысында ақылды, өжет, кесек тұлға. Ол өктемдік, озбырлық атаулыға жаны қас. Ол қара басының тірлігін, рахатын күйттейтін пенде емес. Ағайынның, ауылдың, елдің қамын ойлайтындай зерделі, ардагер азамат, теңдік, әділеттік үшін күрескер. Қаршадайынан алғыр, қайсар мінезді болып өскен бала Жүніс молданың өктем қылығына көндіге алмай, дін мектебінен шығып кетті. Қойшы ағайынын бай сәудегер тұншықтырып өлтіргенде, құнын жоқтап, бай ауылына шабуыл жасағаны үшін Сібірге айдалды. Одан қашып құтылып 1916 жылғы халық көтерілісін ұйымдастырушы көсемдерінің бірі болды. Он мыңға таяу қол жинап қарулы шайқасқа шықты. Бірақ жеңіліс тапты.

Жазушы Жүністің осындай қуанышынаң қайғысы көп, талайсыз тағдырын оқушы алдына жайып салады. Жүніс алға қойған мақсат жолында, әділет жолында неден де болса тайынбайтын, жан адамнан сескенуді білмейтін, өрмінез, қайсар жан. Ол он мың сарбаз жинап, жауға аттанар сәтте молда Хальфенің «дін мұсылман жұрты көпірге қарсы бірігіп қимылдаңыз, Мұхамметтің жасыл туы астына бірігіңіз» деген өсиетіне иланuына да, кейін өзін казак-орыстар соққыға жығып кеткенде, орыс атаулыдан жаны түңіліп, Бұқар жақтан сая іздеп кетуіне де, ондағы имам Ағзам, Ибрагим бек және басқаларымен кездескен кезде ешқандай сақтық жоқ, сескену жоқ, өз пікірін еркін айтып жүргеніне де, ең ақырында әділет көксеп барған жерінің бәрінде зұлымдық, арам пиғылдан басқа дәнеңе таппай, біржола түңіліп, советтің төтенше комиссия органдарына өзі барып, кінәсін мойындағанына да — бәріне сенесіз. Осыну өмір өткелдерінің әрекеттердің бәрі де жазушы

белгілеген Жүніс характеріне әбден сыйымды. Жүніс образы арқылы халық өмірінің аумалы-төкпелі, дүрбелең заманында ел тағдыры үшін қабырғасы қайысқан, бірақ «тар жол, тайғақ кешу» күндерінде тура жолды таба алмай шарқ ұрған, жанталасқан, ақыры адасып, теріс жолға түсіп, күндердің күнінде, торға түскен мысықтай шерменде болған азаматтың аянышты, ащы тағдырын көреміз.

Мінеки, Жүніс көп жыл сергелдең сенделістен кейін туған ауылы Айнакөлге оралды. Автор Жүніс образына көзқарасын, авторлық позициясын осы оралуды суреттеу үстінде айқара ашып тастайды. Жүніс образының сыры мен сыпаты да осы тұста өтемөте айқын танылады. Жүніс ауылға оралған мезетінде оның алдына жан адамды кездестірмей, өз итіне табыстыруы да, Жүністі басқа жерге апармай Нәшен ақын үйіне апаруы да бекер емес. Халық басына ауыр күндер туған сын сағатта көппен бірге болмай, елден безген адамның, батыр болсын мейлі, дана болсын мейлі, құны көк тиын дейтін қатал да әділ ойды білдіреді автор.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ ауылында еркіндік идеялары етек алып, озбырлыққа, өктемдікке қарсы наразылық дүмпулері бой көрсете бастаған еді. Жүніс — нақ осы дәуірдің перзенті, қазақ еңбекшілерінің азаттық аңсаған арманының бел баласы, ол 1916 жылғы халық көтерілісі және одан кейінгі қытымыр кезең тудырған тарихи тұлға. Қазақ сахарасында революция дүбірі басталып, заман бүтіндей төңкеріле өзгеріп жатқан алмағайып дәуірде Жүніс сияқты адасушылар да аз болмағаны ақиқат. Олар туған халқына бостандық, теңдік, бақыт іздегені қандай рас болса, әділеттік, дұрыстық жолы — тек қана большевиктер жолы екенін жете түсінбей, кейде діншілдердің, кейде ұлтшылдардың және басқа әрқилы пішінді революция жауларының арбауына жем болып, шын адасқаны да рас. Олардың біразы революцияның мәнісін өмірбақи түсіне алмай кетсе, біразы коммунистік партияның ықпалымен дұрыс жолға түсті. Совет үкіметі олардың қатесін кешіріп бауырына алды. Зейін Шашкин «Ұядан ұшқанда» повесінде Жүніс образы арқылы осы шындықты көрсете білген.

«Ұядан ұшқанда» повесі жазушының тұңғыш көлемді туындысы болғандықтан оның көркемдік қасиеті жағынан бірсыпыра ақаулары бар дүние екенін айтпау әділдік болмас еді. Ең алдымен повестің жазылу стиліндегі келтелік, тіл жұтаңдығы көзге шалынады. Көркемдік қасиеті жағынан оқушы көңілін тұшындырмайтын жерлері де баршылық.

Дегенмен, мұндайлық міндері мен көркемдік ақауларына қарамастан, «Ұядан ұшқанда» повесі туған әдебиетімізде революция тақырыбын көтерген елеулі шығармалар қатарына қосылады. Зейін Шашкин бұл повесінде қазақ топырағындағы революция дәуірінің шындығын көрсете білді. Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінен кейінгі жағдай совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы тап күресі мен оның қиындықтары біздің төл

әдебиетімізде тиісті шешімін таппаған тың тақырып болатын. «Ұядан ұшқанда» повесі осы олқылықтың орнын толтыра отырып, әдебиетімізге коммунист Сақа Сағатов, Жүніс тұлғалары тәрізді кесек образдар берді.

Зейін Шашкиннің проза жанрындағы екінші көрнекті шығармасы «Тоқаш Бокин» романы. Атынан да көрініп тұрғандай бұл романың басты қаһарманы тарихта белгілі адам, Жетісуда Совет өкіметін орнату жолында күрескен көрнекті революционер Тоқаш Бокин.

Бірақ, жазушы шығармасына тарихи тұлғаны қаһарман етіп алғанымен, болған оқиғалардың, фактілердің ырқымен кетпейді, тарихи деректерді тәптіштей зерттеп, екшей жүріп көркем шығарманың заңдылықтарына сәйкес творчестволық електен өткізіп, суреткерлік ой көзімен толғайды.

Роман Тоқаш Бокин өмірінің қысқа мерзімін ғана қамтиды жазушының өз сөзімен айтқанда, «1917 жылғы Февраль революциясының алдындағы күндерінен бастап, 1918 жылдың сентябрімен бітіреді. Өмірінің күрделі кезеңдері кейін шегініспен ретроспективно қысқа новелла есебінде беріледі».

Жазушының бұл әдісі шығарманың кемері ауа жайылмай, композициялық құрылымы жинақты, жұмыр да шымыр өрбуіне, қаһармандар характерінің баяндау тәсілімен емес, нақты оқиғалар, ірі қақтығыстар үстінде ашылуына, ең бастысы романның нысаналы идея төңірегінде өрбуіне едәуір себін тигізген.

Шығарма арқауы — жеке адам, қаһарман тағдыры дедік. Бірақ Зейін Шашкин роман қаһарманы айналасындағы адамдардан, төңірегін қоршаған ортадан, өмір сүрген уақытынан бөліп алмайды, қайта қаһарманды, қаһарман басындағы хал, оқиғаларды сол дәуірдегі әлеуметтік шындық, өліспей беріспес таптық тартыстар аясында суреттейді, сол заманның өзіндік болмысын, тіршілік тынысын, тұрмысын, рухын танытатын көріністер ауқымында көрсетеді, сөйтіп өмірге көзқарасы, әрекеті, ой-өрісі, қылығы заман ерекшелігіне, заман рухына сай қаһармандар жасайды.

Озық ойлы, от жігерлі Тоқаш, оның ақ жарқын да адал досы, жан серігі Құрышпай, махаббаты, бақыты жолында сан жортуылды бастан кешіп, арманда кеткен ару Айгүл образдары нанымды да сүйкімді. Жазушы оларды еш қылаусыз жандар етіп көрсетпейді. Әрқайсысының өзіне тән характері, ұнамды қасиеттері болуымен қатар, олқы жақтары міндері де бар. Айталық Тоқаш еркіндікке, теңдікке жету үшін тап күресінің, бітіспес шайқастың қажеттігін кәміл түсіне тұрып, революциялық шайқаста арқа сүйер шешуші күшті тап басып тани білмейді, санаулы ғана, шамалы ғана тілеулестерге сүйеніп, еңбекші қалықтың қалың бұқарасын соңынан ерте білу қажеттігін түсінбейді, соған саяси өресі жетпейді.

Тоқаштың оңай абақтыға түсуі де, жаулар оны оңашада ұстап сабап, соққыға жығып кеткенінен кейін, газетте жаулар атына

ерегіс хат жазып, даурығуы да, кейіннен кедейлерге бай малын бөліп беру кезінде қарсылық көрсеткен Кәрден байды табанда ату жазасына бұйыру әрекеті де — Тоқаштың революциялық саяси күрестің сындарлы мектебінен өтпей, тап күресінің ерекшелігі, революцияның өрлеуі, уақытша құлдырауы, таптық күштердің орналасуы, ара-салмағы сияқты жағдайларға орай күрес әдісіне айла қолдана білмей, жалаң омырауға салып, көзсіз ерлікке бой алдыратын анархистік қимыл еді. Тоқаш Бокиннің трагедиясы осында болатын. Жазушы осы шындықты романның идеялық қазығы ете отырып, қаһарманының қайшылығы көп, күрделі образын жасайды, Тоқаш трагедиясының сырын ашады.

Автор романда Тоқаш бастаған ұлт-азаттық қимылының орыс большевиктері бастаған революциялық қозғалыспен өзектес екенін, қазақ, орыс революционерлерінің достық бірлігін көрсетуді мақсат етеді.

Петр Еремин 1905 жылғы орыс революциясына қатысқан тәжірибелі күрескер болса, Александр Березовский жастайынан әділетсіздіктің, теңсіздіктің ащы дәмін татып, он жыл Сібірде айдауда болып қайтқан, көпті көрген, талай сынды бастан кешкен, ысылған күрескер. Олар күрес жолында әрі-сәрі толқу дегенді білмейтін, революция ісіне белді бекем буып кіріскен табанды революционер-подпольщиктер есебінде көрінеді. Қайсар революционер Березовский жау қолына түсіп, тырнағының көбесін сөгіп, қопарып, азаптағанда да қың демей, қасарыса айбат шашады. «Мен коммунизм үшін өліп барам. Еремин, Виноградов, қалада сендер қалдыңдар. Басқарыңдар! Таудағы Бокинмен қатынасты үзбеңдер!» деп қанымен абақты қабырғасына өсиет жазады. Жау қолынан оққа ұшқан мезетінде де «Жасасын Ленин!» деп жар сала өледі.

Жазушы романға орыс большевиктер образын күргізу арқылы бір жағынан тарихи шындықты дұрыс көрсетсе, екіншіден Тоқаш Бокин образының күрделене, биіктей түсуіне ғана емес, жалпы романдағы тартыс аясының кеңейіп, шиеленісе түсуіне негіз жасаған.

Романда қазақ даласын оңды-солды билеп-төстеген қанды шеңгел атаман Малышевтің озбыр бейнесі, халық қамын ойлағансып жанталасып жүрген, ал шын мәнісінде байлық пен мансап, өз қара басының иігілігі жолында қандай да болсын қулық-сұмдыққа баратын екі жүзді чиновниктер Жайнақов, Какенов, азаматтық қасиет атаулыдан жұрдай, арамзалық құлықты кәсіп еткен жезөкше Яшайлоның сүйкімсіз бейнелері нақты іс, әрекеттер үстінде айқын таңбаланып көрінеді. Оқушы роман беттерінен қазақ ауылының ауыр халі мен ащы тағдырына ашынып, азаматтық право мен бостандық жолында шарқ ұрып арпалысушы күрескерлердің ерен ісіне сүйінсе, Малышев, Какенов, Яшайлолардың парықсыз құлықтарынан түңіліп, жиренеді.

Мінеки, тергеу комиссиясының басшысы Валентин Робертович Фальковский тұтқын Тоқаштан жауап алып отыр. «Ол Бокинді бұрышқа отырғызып, өзі стол басына келді. Қалтасынан тапаншасын суырып ап, жанына қойды. Будыраған қалың қағаздарды ақтара бастады. Бәрі тұтқынның жан сезіміне тиетін қимыл, ескі әдіс.» Аз сөзбен сараң ғана өрнектелген бұл суреттер арқылы Фальковскийдің ежелден ысқаяқ, әккі тергеуші екені аңғарылады. Сонымен бірге ол астарлап сөйлейтін, көрер көзге тілі майда, жылпос та.

«— Біз сізді қазақтың маңдайына шыққан жұлдыз деп есептедік, — деп Тоқашты арбай сөйлейді Фальковский.

Тоқаш мінезі де тік, сөзі өткір.

— «Бізіңіз» кім? — деді жұлып алғандай.

— Біз, коммунистер.

— Ә-ә, сіз де коммунист пе едіңіз?

Валентин Робертович селк етіп, жалт қарады, — күлімдей ме қайтеді?

— Менің кім екенімді біледі екенсіз ғой?

— Білгенде қандай, тақсыр!

Валентин Робертович қанын ішіне тартып, тістеніп, Бокиннің қасына барды.

— «Тақсыр» дейсіз бе? — Аңдаусызда қолының қырымен күре тамырдан шарт еткізіп салып жіберді. Бокин серең етіп құлап түсті. Есінен танды. Валентин Робертович іштей жымың-жымың етіп, күліп алды. — Саған осы керек!..

Тоқаш аздан соң есін жиды. Басын көтерді! Не болғанын сезгендей, күп-күрең боп булығып, ежірейе қарады. Фальковский сақтық жасап, тапаншасын қолына алып үлгірмеді, орындық кеп басына сарт ете түсті. — А-а-а!..

Тоқаш қашып кете алмады, сенекте күзетте тұрған әскерлер ұстап, кабинетке қайта алып кірді. Фальковскийдің бет-аузын қан жауып кеткен, бір жанбасына қисая құлаған екен, түрегелді.

— Байландар, қолын!..»

Бас-аяғы бір шумақ өлеңдей, келте ғана сурет. Бірақ, жазушы осы шағын көрініс арқылы екі кейіпкердің жан дүниесінен де, характерінен де мол дерек беріп үлгіреді. Мұнда оқушы, бір жағынан, Тоқаштың табанды алғыр коммунист екенін, өршіл, мойымас жігерін, айналасына жіті көзбен қарайтын, қас пен досты айыра білетін сергек азамат екеінін таныса, екінші жағынан Фольковскийдің қанықпезер жыртқыштығын зымиядығын аңғарады.

Фальковскийдің екіжүзді, арамза бейнесі ертеңіне Бокин ісіне Еремин тапсыруы бойынша прокурор араласқан сәтте де, прокурор Бокинді кепілге шығар деп тапсырма бергеніне қарамастан, сол түнде Тоқашты құрту жөнінде амал қарастырып, қалқанқұлақ Какеновпен бірге түн жамылып, жоспар жасауға кіріскен кезінде де айқын көрінеді.

Фальковский тұлғасы «Тоқаш Бокин» романындағы бір шама сәтті шыққан, күрделі бейнелердің бірі. Революцияның аумалы-төкпелі арпалыс, күрес, шайқас кезеңінде Фальковский сынды «күнбағыстардың» алуан сорттары болғаны мәлім. Зейін Шашкин Фальковский образы арқылы сондай аласапыран сәтте бет пердесін өзгертіп, революция сапына сап ете түсіп, — қой терісін жамылған зұлым жолбикелер кейпін әдемі бейнелейді. Ал, Махмұт тұлғасы бұдан өзгеше кейіпте. Зейін Шашкин романға Махмұт бейнесін енгізу арқылы кедей шаруаның баю, қала буржуазиясына айналу процесін көрсетуге тырысады.

«Тоқаш Бокин» романында жазушы есте қаларлық әйелдер образын да жасай білген. Романның сюжет арқауын қоюлату, сондай-ақ қалың оқушыға тартымдылық қуатын арттыру үшін автор махаббат линиясын әлеуметтік, таптық тартыстар арнасымен шебер астастыра өреді. Бұл ретте өте-мөте Бикен образы оқшау көзге түседі. Бикен өмір қысымы, тұрмыс таршылығы дейтінді көрмей-білмей бұла өскен бай қызы. Бар жүріс-тұрысынан, киім-қылығынан молшылықтың, еркеліктің исі аңқиды. Ойнақы, әсем қылықты, кербез де өткір қыз. Киіміне сымбаты мен көркі де сай қаладағы әйгілі сұлулардың бірі. Өнерден де құр алақан емес. Пианино клавишаларын құйқылжыта күй шерткенде, қолы-қолына жұқпайды. Күміс көмей әнші десең де сияды. «Шіркін, Бикен менің құсым болар ма еді» деп аузының суы құрып армандаушылар да, оның жүрегін аулап, махаббатын білдіруші бақталастар да аз емес. Ал, Бикен көңілі... тек Тоқашта.» Жазушы Бикен қыз айналасын әдемі, нанымды қисындырады. Бикен сұлуға әйелі жуырда қайтыс болған туған жездесі Ыбырайым Жайнақовтың «маған ти» деп өзеуреуі де, оқыған чиновник Ғабдолла Какенов пен көршісі, белгілі бай саудагер, татар, жігіті Бурнашевтің Бикен төңірегінде көбелек болып өліп-өшіп жүргені де, үлкен жездесі Зәкірдің сілекейі шұбырып тамсана қытықтап ойнауы да нанымды, әсерлі. Бикен қылығы, әрекеті романның алғашқы беттерінен бастап-ақ көрініс береді де, кітаптың ұзына бойында көңілге қонымды арнамен өрбиді. Бикен бірыңғай жалаң махаббаттың ғана құлы емес. Ол өзі де өр мінезді өткір жан, ұнататыны сол өрлік, өткірлік. Оған керегі — байлық, даңқ, мәртебе-лауазым емес, жүрегінің оты бар, жайсаң мінез азамат. Тоқашты ол сол қасиеттері үшін сүйеді, оның жолында, ақ махаббаты жолында неден де болса тайынбауға бар. Бірақ, Бикен күнәдан пәк, мінсіз жан емес. Айла-амалы да, керек болса, өз мақсаты, махаббаты жолында сайқал сұрқиялығы да бар күрделі тұлға.

Бұл да жазушының сәтті табысы.

Романдағы Ақбалтыр, Глафира бейнелері де жылы әсер қалдырады. Тоқаштың соқтықпалы, соқпақсыз өмір жолының ардақ та ащы тағдырының жүрек тебірентерлік жылылық қуаты роман беттеріне Ақбалтыр ана келген сәттерде еселеп арта түсетіндей болады. Абақтыда жатқан баласының дидарын көруге

зар болып губернатор кеңсесінің есігін сығалап жүрген сәттерінде де, кейін Тоқаш түрмеден босап шыққаннан кейін өзара оңаша бір отырыста арманым сенің басыңа бас қосылып, үй болғанынды көру еді деп келіп, Бикен жайын сыздықтата әңгіме еткен мезетінде де, қос баран жеккен арбамен ағызып, баласы қасында, қуана-қуана туған ауылға оралған орайда да, ақырында Тоқаш жау қолынан мерт болған кезде сенер-сенбесін білмей, қала көшелерін аралап, зар еңіреп, әлде біреу «жоқ, олай емес, балаң аман» дер ме деген үмітпен елеңдеп, әркімнен бір жөн сұрап, жан ұшырып далбастап жүрген қаралы шағында да — аяулы ұлы ана тұлғасы оқушы көз алдында көлбеңдеп, жанды әсер қалдырады.

«Тоқаш Бокин» романынан жазушының суреткерлік өнерінің кейбір сыпаттары қалыптаса бастағанын аңғару қиын емес. Зейін Шашкин шығармаларының бір ерекшелігі көп сөзділіктен аулақ. Ол кейбір жазушылардай жоқты-барды сағыздай созып шұбалтып оқушысын мезі етпейді. Табиғат көріністерін, адам портретін, тұрмыс детальдарын суреттегенде де сабақты жібіне дейін түгендей тәптіштеп жатпайды, сол суреттеліп отырған объектісінің көрнекті, елеулі бір сәттерін қадап айтып есте қалдыруға тырысады. Көбінесе шығарманы шытырман, оқыс оқиғаларға құруға үйір, шиеленіскен тартыстармен оқушыны еліктіріп, қызықтырып әкетеді. Жазушының осы ерекшелігін «Тоқаш Бокин» романының екінші бөліміндегі қара айғыр оқиғасынан анық байқауға болады.

1918 жыл. 1916 жылдан бері бүкіл Жетісуды дүрліктірген ала-сапыран арпалыс енді ғана саябыр тапқан шақ. Жас Совет өкіметі қала-далада революциялық шараларды жүзеге асыра бастады.

Мінеки. Тоқаш Бокин революция атынан бай малын кедейлерге бөліп беруде.

«— Таң атқалы қамаулы мал аш, тықыршып тұра алмайды. Бірін бірі сүзіп, бірін бірі теуіп, кісінеп, мөңіреп, маңырап есті шығарады. Қарақұрық, қаптаған кедейлер: жетім бала, жесір қатын, мүгедек — бәрінің көзі аулада. Ентелеп тұр.

Кедейлер тобына қарсы тағы бір қауым тұр. Ішінде Кәрден. Үлпершек Бике, Исмаил Яшайло бар. Кәрденнің қабағы түсіңкі, өңі құп-қу, бетінде қан жоқ. Күні кеше теңсіздіктің тауқыметін тартып, тепкі көріп Қытай жеріне қашып, өмірі өксіген жалғыз атты кедей, қазір ауыл совет ағасы Аянбек қалың елге төрелік айтып, кімге қанша мал тиесі екені жөнінде жарлық оқып тұр. Кедейлер де шын ба, өтірік пе дегендей аң-таң. Көбі қуанышы қойнына симай, тайраңдай басады. Кейбірі әлі де болса, әлденеден жалтақтап, именетін тәрізді. Қалай-қалай емес, заман қайта төңкеріліп, байдың сұсты қаһарына ілігіп қаламын ба деп, төңерегіне жаутаңдай қарайды.

Ал, Кәрден байдың іші удай ашып, қан жылайды. Жеті атасынан бермен қарай мұра болып жалғасып келе жатқан есіл мал «көрінгеннің қолында» кетіп барады. Айбат шаша ақырып, әмір

жүргізетін дәурен шынымен-ақ келмеске кеткені ме?! Әнеки, қара шекпен Құрышпай Кәрденнің мақпал қараларын жасырған жерінен тауып, дүркіретіп үйірімен қуып келді. Мұны көрген Кәрден қабырғасы сөгілгендей ышқынып, еңкілдеп жылап отыра кетті. Калың нөпір жиыннан үріккен кілең шүу асау жылқы жалт беріп, сар даланы сабылтып, тауға қарай жосылды. Жүген-құрық тимей, тағы өскен, асау мал қайыру берер сыңайы жоқ. Сол кезде Аянбек:

— Қара айғырды ұстаңдар, қара айғыр ұсталса, калғаны өзі келеді, — деп жарлық тастады.

Құрышпай қара айғырды тақымдап қуып жүріп, қақпайлап әкеп үйіріне тықты да, құрық салып ұстады. Жаз жайлауда онан сайын жалы тікірейіп желігі күшейген қара айғыр ыршып мөңкіп, тіке шапшыды. Бірақ еңгезердей зор денелі Құрышпайдың құдіретті қолы тырп еткізбейді. Қара айғыр ұсталғаннан кейін «жондары астаудай, жылт-жылт еткен» «жаздай таудағы көк майсаға жайылып, ауызбен үрлеп қойғандай» семіз жылқы қораға өздігінен үйіріле бастады.»

Жазушы сол дәуірдегі көп ауыл өміріне тән осы бір көріністі аз ғана сөзбен оқушы көз алдына келтіре білген. Оқиғаның бұдан былайғы беталысы да нанымды, ширақ.

«Топ ішінен ақсаңдай басып, бір орыс шықты — үстінде көнетоз пальто, қолында таяқ.

— Жолдас Бокин! Мен әдейі Қаскелеңнен келдім. Жаз болса мынау. Егін еге алмадық. Шөп те шаба алмай отырмыз. Көлік жоқ. Бір ат беріңіз, — деді ақсақ солдат.

Тоқаш Аянбекке қарады.

— Білесің бе?

— Білем. Біздің тамыр.

— Аты-жөнін қағазға жаз да, бір ат бер!»

Мінеки, революция деген осы, уақыт ерекшелігі деген осы. Көп ойланып тұруға, тексеріп, зерттеп жатуға уақыт жоқ. Революция солдаты Аянбек айтты — «білем» деді, революция комиссары Тоқаш әмір етті — «бер» деді.

Жазушы заман шындығын бейнелейтін осындай бедерлі көріністерді таба біледі, әсіре қызыл, жылтырауық сөздер іздеп әуре болмай, қарапайым да, дәл нанымды суреттер жасай біледі.

Зер сала қараған оқушы ат сұрай келген орыстың көнетоз киімін, аяғының ақсақтығын, майданнан жараланып оралған солдат екенін де, малсыз-күйсіз екенін де аңғарады.

Жазушының орыс шаруасының аузына «жолдас, Бокин» дейтін сөздерді салуы да бекер емес. Бұл арқылы автор бір жағынан жаңа заманмен ілесе келген «жолдас» деген жаңа сөзді еске салса, екіншіден Бокин есімінің бұл кезде қазақ кедейлері ғана емес, орыс шаруаларына да танымал, қадірменді бола бастағанын байқатады.

Романда жаңағы қалың жылқыны қайырып, үйіруге тетік болған қара айғыр осы орыс шаруасына беріледі. Бұл да жазушының терең ойланып, әдейі енгізген деталі. Автор бұл деталь арқылы әрі уақыт шындығын дәл бейнелесе, әрі романның оқиға шиеленісі арқылы романның сюжет желісін, тартыс қуатын ширықтыра түсуді көздеген. Талайдың көз жауын алып, тамсандырып жүрген атақты қара айғыр үлесіне тисе, — кім қуанбасын. Мақпал қара жылқыны жасырған жерінен қоймай жүріп тауып, үйірімен қуып әкелген Құрышпайға берсең де — бөркін аспанға лақтыра масайрауы кәміл. Оның қара айғырды орыс шаруасына беру жөнінде, Тоқаш әмір еткен кезде де, қипақтап өзгеге қиғысы келмегендей кейіп көрсетуі әбден заңды, нанымды, сәтті деталь. Ал, жаулар, Кәрден бастаған байлар жағы үшін қара айғыр жөніндегі Тоқаш шешімі өте-мөте өрескел, сорақы соққы. «Орысқа қара айғырдың ноқтасын ұстата бергенде, Кәрденнің тобы күңіреніп, кейін серпілді. Тына қап, қайтадан ду етіп, шулап қоя берді. Қара айғырды жоқтап, өкіре жылаған дауыс, қайғырған үһіл, аянышты таңдай қағыс — адамның зәресін алғандай.»

Жазушы қара айғыр оқиғасын осылай қатты бұралған домбыра шегіндей кере тартып, оқушы жүрегінде әлде бір тебіреніс жалқынын оятып өтеді.

«— Шіркін, арғымақ еді, мынау орыс қор қылады-ау!

— Мұсылман малын кәпірге берді ме?

— Келемеж! Мұсылман қауымына қорлық!»

Айнала анталап тұрған қалың топ ішінен осындай қаңқыл дауыстар шыққанына да сенесің. «Тек, Құрышпай ғана:

— Мін үстіне! Бақытың бар екен!» — деп батыл үн қатты.

Орыс шап етіп, шоқтықтан алып, айғырға ырғып мінді...

Қара айғыр оқиғасы осымен тынды деп ойлауға болады. Жазушы қара айғыр әңгімесін осымен тәмәм етіп, енді басқа малды үлестіру жайлы әңгімелеп кетсе, ешкім таңданбас та еді, ренжімес те еді. Бірақ, Зейін Шашкин олай етпейді. Қара айғыр оқиғасының шығармаға кіруінің, оған ала бөтен назар аударып, егжей-тегжейлі әңгімелеуінің, керек десе, қара айғыр оқиғасының шешуші түйіні енді ғана айқындалады. Орыс та шап етіп айғырға мінді, жан ұшырып Кәрден де жетті деп, жазушы жаңа бір бұрқан шетін шығарады.

«— Жылқымның құтын орысқа бердің бе, шоқынды!.. Қайран малым! — Еңк-еңк еткен Кәрден тез қимылмен айғырдың шабын семсерімен осып жіберді. Айғыр шырқырап, құлындағы даусы құраққа шықты. Мөңкіп-мөңкіп, орысты лақтырып тастап, тауға бір-ақ тартты. Ауладағы үйір бірге шұрқырап, шарбақтан қарғып-қарғып, соңынан бірге жөнелді.»

Қара айғыр оқиғасы осымен тынса олқысынбауға болады. Бірақ, жазушы мұны да місе тұтпайды. Оқиғасы одан сайын шиеленістіріп, асқындыра түседі. Сөйтіп оқушыны одан сайын ынтықтырады.

...Кәрденнің қолындағы семсерін үш әскер зорға дегенде тартып алды. Одан айылын жиған Кәрден жоқ. Жылқы айдап келген жігіттің қолындағы құрығын шап беріп жұлып ап, Тоқашты қақ шекеден қайқайта бір періп, қалпақтай ұшырды... Таяп келіп қалған Құрышпайды тобықтан періп өтіп, ат үстінен оны да доптай ұшырды. Аянбек тұра қашты, оны да қуып берді...

Мінеки, оқиға әп-сәтте осындай бұрқ-сарқ қайнап, асып-тасып, шайқалып кетті. Зейін Шашкин «Тоқаш Бокин» романында осындай күтпеген, оқыс оқиғаларды бір-бірінен туындатып, өрекпіте өрбітетін кездері аз емес. Мұның өзі бір жағынан революциялық шайқас жылдарына тән шындық болса, екіншіден шығарманың қызғылықты, тартымды оқылуына да әсер ететін жазушының ұтымды тәсілі.

Шынында, оқиғаның осылай бет алуы мүмкін бе еді? Әбден мүмкін дейміз. Әрине, соққыға қапылыста душар болған Тоқаш қалпақтай ұшқанымен, Құрышпай доптай ұшпаса керек еді деп автормен дауласуға да болар. Бірақ, Құрышпайдың доптай ұшпауы мүмкін екендігі сияқты, оқиғаның нақ осы романдағыдай өрбуі де әбден ықтимал екенін мойындамасқа лаж жоқ. Жазушы осынау оқиға арқылы революция кезеңінің шындығын — ашынған жау неден де болса тайынбайтынын, қандай да болсын қастандықтан бас тартпайтынын, биліктен, мәртебеден, сый-сияпаттан, ең бастысы —есепсіз байлықтан айрылған, бағы тайған, құлаған жау — арпалыстың, күрестің қандай да болсын амалын қолданып бағатынын, тірі жәндік кеудесінен шыбын жаны шығар сәтте тұяқ серпетіні секілді — құлаған байлар да ышқынып, жағаға жармасатыны, қылыш сермеп, оқ ататыны, қан төгетіні жайлы үлкен шындықты кішкентай көрініс үстінде, шебер де көркем жеткізе білген.

Ақыры не болды?.. Не болсын. Кәрден сол арада жапырып жайпап, революция күштерін қырып салып, қашып кетті десе тарихи шындыққа, уақыт заңдылығына қиянат болар еді. Себебі — уақыт беталысы басқа, заман өзгерген, күштердің ара салмағы өзгерген. Себебі — байлар аз, олар бұрынғы күш пен құдіреттен айрылған, олар жалғыз-жарым, қабырғасы сетінеп, қатары селдіреген. Олардың артында күші жоқ, халық олардың соңынан ермейтін болған. Ал, революция күштері қыруар, әскер революция жағында, өкімет революция қолында ең бастысы еңбекші халық, қалың ел революция жағына берік ойысқан.

Кәрден ұсталды. Қолы байланды.

«Тоқаш есін жинаса — бет-аузы қан-қан, шашы үйпа-түйпа... Бикен басын сүйеп көмек беріп отыр. Қызда өң жоқ, сөл жоқ, дірілдеп, бірдеңе деген болады, бірақ үні шықпайды. Тоқаш Бикенге жиіркене көз тастады да, айғайлап, Аянбекті шақырып алды...

— Жаз! — деді ол таңулы қолын қымсына ұстап, тыжырынып...

Аянбек қарындашты алып, оқтана берді.

— Революция атынан: қарсылық қылғаны үшін Кәрден Марқабаев ату жазасына бұйырылсын! — Тоқаш даусы қатал, іркілмейді. Жұрт анық, айқын естіді. Екі топта үн жоқ, есеңгіреп қалғандай. Біреу «ах» ұрып, шыңғырып, айғай сап жіберді — даусы тыныштықты қамшыдай тілді. Құстың қанатындай дір еткен шу тынбастан ұлғая берді.

Тоқаш ызғармен жан-жағына қарады. Әлде халық ниетін білгісі келді ме? Қасындағы Аянбек тоқтау айтпақ болады. Тоқаш қолын бір-ақ сілтеді. Жан ұшырған Бикен жылап, әркімге бір жалынады, жәрдем тілейді. Ешкім міз бақпайды, сіресіп қапты. Жүректерінің түгі бар ма? Жоқ, Тоқаштан қорқа ма? Әлде соны жақтай ма? Бикен Тоқашқа барды.

— Тоқашжан, кешір әкемді, бір ағаттық болды?

Тоқашта үн жоқ. Сұрланып, қабағы түйіліп, қолын бұлғап, Құрышпайды шақырды.

— Тоқашжан, күнің болайын, — Бикен Тоқаштың аяғына жығылды.

— Тұрыңыз, Бикен! Бұл жарамайды! — Тоқаш Бикенді орнынан сүйеп тұрғызды. — Революцияға қарсы адам жазасын тартады! — Тоқаш ернін тістеп, теріс айналып кетті.

Бикен күңіреніп, шашын жұлды. Әйелдер қосыла жылады.

— Покудин! — деді Тоқаш. — Құрышпай екеуің жазаны орындаңдар!

Солдат пен Құрышпай қолы байлаулы Кәрденді ай-түйге қаратпай итермелеп, жар жиегіне ала жөнелді.

Кәрден сүріне басып кемсеңдей, қызымен қоштасты.

— Қош, балам... Бикем. Кегімді ал!.. — деді. Бикен шыңғырып жер бауырлап, шашын жұлды.»

Қара айғыр оқиғасы осылай тамамдалады. Жаздың жаймашуақ күнінде, жайбарақат қана басталған мал бөліс осылай алай-дүлей дүрмекке айналып, аяғы кісі өлімімен тынады.

Революциялық төңкеріс заманының осынау қатал шындығын жазушы аз ғана сөзбен, шебер де көркем өрнектеп оқушы көз алдына әкеледі. Қара айғыр оқиғасының, бұлайша өрбуі, революцияның шешуші бір міндетін жүзеге асыру үстінде аяқ астынан Кәрден байдың атылуы, сол бір мезеттегі көріністер соншама дәл, нанымды өрнектелген. Осы оқиғаның, барысында романға өзек болған негізгі тартыс желісі шоғырланып көрінеді. Ол — күресуші таптық күштер өкілдерінің өмірге, оқиғаға, адамдарға екіұдай, кереғар көзқарасы. Тоқаш бастаған революцияшыл күштер Кәрден сықылды байлармен озбырлығы, қорқаулығы үшін, еңбекші халықты аяусыз қанағаны үшін қастасса, Кәрдендер Тоқашпен «көпірдің сөзін сойледің шоқындың» деп қастасады. Сөйтіп, байлар, молдалар, және Жайнақов, Какенов секілді олармен ауыз жаласқан сыбайластары өзде-рінің таптық жаулығын ұлтшылдық пердемен бүркемелегісі келеді. Жазушы «Тоқаш Бокин» рома-

нында осы шындықты астарымен айқара ашып көрсетеді. Тап жауларының екіжүзді, жалған патриоттығының сыры әйгіленеді. Автордың идеялық бұл нысанасы қара айғыр оқиғасының даму барысында соқталанып көрінеді. Қара айғыр оқиғасының әлгіндей қанды қақтығысқа дейін ұласуы романға арқау болған осы өзекті тартыстың серпіні еді.

Жазушы өзінің идеялық позициясын айқындап, қаһармандар тұлғасын саралай түсу үшін қара айғыр оқиғасын ұтымды пайдаланған. Қара айғырдың орыс шаруасына берілуі де, Кәрденді ату жазасын орындау орыс солдаты Покудин мен қазақ кедейі Құрышпайға жүктелуі де ұтымды, сәтті. Осының бәрі романның көркемдік қуатын арттыруға орайымен қолданылған. Мұның артынша тап жауларының бай-молда, дүмше патриоттардың Кәрденді жерлеу үстінде одан сайын ұжымдасып, Тоқашқа қарсы зұлымдық әрекеттерін ушықтыра түсуі бекер емес. Жазушы бұл тұста да заман шындығын әйгілейтін оқиға өзегін дәл тауып, романның тартыс желісін ширықтыра алға тартады. Қара айғыр оқиғасы, Кәрден байдың атылуы романдағы өзекті тартыстың шарықтау шегі деуге болады. Бұдан кейін-ақ көп ұзамай роман арнасы развязкаға бет алады. Кәрден өлімі тап жауларының, бай, молдалардың шоқынды Тоқашқа қарсы қастандық әрекеттерін онан сайын ушықтыруына сылтау болды... Арада бір апта өтпей жатып, осы қамаудың ақыры Бокин өлімімен тынды. Өзара сыбайласып, қара ниет жоспарларының бүге-шігесіне дейін ойластырып алған тап жаулары Бокинді түрмеден ұрлап әкетіп, тауға апарып өртеп өлтірді. Романның осынау сұрқия сұмдық әрекетті суреттейтін беттері отты сезім құшағына бөленіп, шамырқана отырып жазылған. Зұлым жау арам ниетін жүзеге асырды. Бірақ, ердің өлімі де айбарлы, айбынды. «Ақсақ бір шелек керосинді Тоқаш үстіне төңкере салды. Исмаил сіріңкені тартып қалды. От лап ете түсті. Қызыл жалынға оранған Тоқаш аспаннан салбырап түскен алтын адамдай, ұзара жанып, көкке созылды. Алатаудың шыңынан найза бойы көтерілген күн жарқырап, Тоқашқа төнді. Күн сәулесіне шағылысқан жалын сайға тігілген қызыл жалаудай желбіреді...» деп суреттейді жазушы Тоқаш өлімін.

Байқасақ, осынау жолдарда «өлім» дейтін сөз кездеспейді. Жазушы өміріне, ерлігіне сүйініп, сүйсініп жазып отырған ардагер қаһарманына «өлді» деген сөзді әдейі қолданбайды. Оны өлімге қиғысы келмейді. Қайта «аспаннан салбырап түскен алтын адамдай ұзара жалындап, көке өрмелей ұмтылды» дегісі келеді. Оны Алатаудың асқақ шыңынан көтерілген күн сәулесі құшағына алып аялайды. Осы бір шендестіре суреттеу арқылы халықты Күнге теңеп, ардагер революционер әлі де халқының құшағында дегісі келеді. Тоқаштар өмірін сарып еткен іс өлген жоқ, Тоқаш сынды ардагер ерлердің өмірі, өнегесі әлі де болса, қызыл жалаудай желбіреп, халық ісі үшін ерлік істерге үндеп тұр деген идеяны білдіріп өтеді. Бұл жолдар да жазушының тапқырлығы, суреткерлік шеберлігі деуге лайық.

***

«Ұядан ұшқанда» повесі мен «Тоқаш Бокин» романында Қазақстанда ұлт-азаттық күресін ұйымдастырушы, Совет өкіметін орнатушы революция ардагерлерінің образын көрсетсе, «Теміртау», «Сенім», «Доктор Дарханов» романдарында Зейін Шашкин сол революционер әкелері мен ағаларының ісін алға апарушы, жаңа өмір орнатушы, туған республиканың өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығын, мәдениеті мен ғылымын өрге бастырушы жасампаз жаңа ұрпақтың бейнесін суреттейді.

Бір есептен алғанда, аталған шығармалар бірінің бірі жалғасы сияқты деуге де болады. Бұрынғы шығармалардан таныс Жүніс, Сақа Сағатовтар есімі «Теміртау» романында да ұшырасады. Бірақ мұнда оқушы олардың өздерімен емес, балаларымен — Дәмеш, Асқар Сағатовтармен кездеседі. Бір кезде Тоқаш Бокинмен, Сақа Сағатовтармен бірге Жетісуда Совет өкіметін орнату жолында күрескен ардагер азамат Құрышпай мұнда құрметті қарт, дербес пенсионер де, оның ұлы Ораз атақты металлург. Сондай-ақ «Теміртаудағы» Дәмеш пен Асқар «Доктор Дарханов» романында және көрінеді.

Асылы, Зейін Шашкин туған халқының жиырмасыншы ғасырдың бас кезінде дүниеге келген, қазақ даласында Коммунистік партияның басшылығымен Октябрь революциясын жүзеге асырып, жаңа өмір орнаткан қазақ баласының жартығасырлық өмірін, бірнеше ұрпақтар тағдыры арқылы сомдап бейнелеуді мақсат еткен. Бұл мақсатын ол бір қаһарманның тағдырын көрсету арқылы емес, бірнеше ұрпақ өкілдерін генеологиялық жағынан байланыстыра отырып суреттеу жолымен орындамақ болған. Сонау «Ұядан ұшқанда» повесінен бастап жазушының соңғы «Сенім» романының мазмұн желісін оймен шолатын болсақ, қазақ баласының жартығасырлық дерлік өмір жолын, қайғы мен азаптан, қорлық пен езгіден, теңдік пен жеңіске қол созған, қуаныш пен бақытқа кенелген тағдырын көз алдымыздан өткереміз. Туған халқымен бірге жасасқан, туған халқының өмірін тебірене жыр еткен суреткер еңбегінің есесі деуге әбден болады, мұны!

Жазушының «Теміртау» романы 1960 жылы жарыққа шықты. Жаңа роман салған беттен-ақ әдебиетші қауымның да, қалың оқушы жұртшылықтың да назарын аударды. «Қазақ әдебиеті» газетінің бетінде «Теміртау» романы жөнінде болған әдеби талқылаудың өзі-ақ жұртшылық назарының айғағы болып табылады. «Жаңа шығармалардың ішінде Зейін Шашкиннің «Теміртау» романы барған сайын көпшілік сүйіспеншілігіне бөленіп барады, — деп жазды «Казахстанская правда» газеті. — Оның кітабы өмірдің бұған дейін қазақ әдебиеті бармаған қиырларына қол артуымен қызғылықты. Зейін Шашкин қазақ сахрасында ірі өнеркәсіп орталықтары пайда болуына байланысты жүзеге асқан өзгерістердің шынайы картинасын жасай білді».

«Теміртау» романы жөнінде совет әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезовтың да кезінде жылы пікір айтқаны жұртшылыққа мәлім. Романды оқып шығып, тәуір әсер алғанын, ұнатқанын айта келіп, Мұхаң «жәй, сәл ғана бір ұнады емес, бүгінгі жоғымыздың бірін ала келе жатқан елеулі, салмақты табыс-ау деп ұнаттым» деп романның соны тақырыпқа, тың өріске қол салған жаңашылдық сипатын атап айтады. «Әсіресе, қадірлісі жаңа адамдар, бүгінгі қасымыздағы жаңа буын осы кітапта дәл құлағың түбіне кеп өздерінің сөйлеген, сезінген демдерімен білініп, тыныстап тұр» деп шығарманың ерекшелік қасиеттерін, елеулі жетістіктерін, көркемдік табыстарын бажайлап өтеді.

«Теміртау» романы заман тірлігіне замандас жүрегіне жіті үңілген шығарма. Жазушы мұнда Қазақстанның шалғай төрінде бой көтерген жас қала Теміртау тірлігін, ондағы жаңа ұрпақ металлургтер өмірін жан-жақты көркем бейнелеп, адамдар бойындағы өрен қасиеттерді шеберлікпен бедерлеп қана қоймайды, уақыт беталысына сергек көзбен қарап, күнгейі мен көленкесін саралай, ақыл безбеніне салып, суреткерлік үкімін айтуға тырысады.

«Теміртау» романының бас қаһарманы инженер қыз Дәмеш қазіргі қазақ әдебиетіндегі көпке таныс, сүйкімді образдардың бірі десек асырып айтқандық болмайды. Белгілі әдебиет зерттеуші, академик М.Қаратаев жолдас кезінде Дәмешті «революция азат еткен Ботакөз, Раушан, Жанат ізіндегі бүгінгі қазақ қызының ұнамды образы» деп орынды атап көрсеткен.

Расында Дәмеш образы оқушы қауымға қандай қасиеттерімен ұнайды, несімен қымбат? Сірә Дәмештің сүйкімді көрінетін себебі елден ерекше сұлулығында, ақылдылығында немесе өнерлілігінде емес, оның бүгінгі қазақ қыздарының көбіне тән ұнамды қасиеттерді бойына жинағанында болса керек. Жазушы оны көрген жанның бәрі тамсана таңданарлық хаса сұлу еді демейді, сонымен бірге ол көріксіз де қыз емес, сұңғақ, нәзік денелі, қыр мұрынды, ақ құбаның әдемісі. Болмаған ақылды, кеменгер қыз еді демейді, сонымен бірге ол оқуға да, жұмысқа да зейінді, зерек, үнемі білімін көтеріп, ізденіп, қарманып жүретін, керек десеңіз өндірісті жетілдіру жөніде әрбір инженердің қолынан келе бермейтін жаңашыл ұсыныстар жасаушы білікті маман. Дәмешті күміс көмей әнші немесе он саусағынан өнер тамған музыкант дей салмайсыз, бірақ ол кезегі келген сәттерде тамылжыта ән салуға да құйқылжыта пианино ойнауға да шамасы келетін өнер құмар жан. Дәмеш жібек мінез қыз еді демейді жазушы. Сонымен бірге, оқушы Дәмештің қажетті жерінде өзін өзі ұстай білетін сабырлы да саналы қыз екеніне көзі жетеді.

Сондай-ақ Дәмеш өндірістен басқаны ойламайтын сыңаржақ, сүреңсіз өмір кешуші сырдаң, сырбаз жан да емес. Өмірдің мәнмағынасын тереңнен ұға білетін, айналасына адамдарға ойлы көзбен, от жүрекпен үңіле қарап, сүйсіне де білетін, сүйе де білетін, биік парасатты, нәзік жанды қыз. Оның өмір жолы жайдақ,

жадағай емес: өкініштер де, сүріністер де, сүйініштер де қат-қабат, айқыш-ұйқыш алмасып жатқан адырлы беленділер. Қызметте де, махаббатта да нақ солай. Бірақ, өмір соқпағының күнгейіне келгенде асып-тасып, теріскейіне келгенде күңірене түңіліп жатқан Дәмеш жоқ. Белді бекем буып, қиындығына қасқая қарсы тұрып, алға тарту — Дәмеш замандас бойына тән қасиет.

Роман беттерінен оқушы көз алдына осындай Дәмеш елестейді. Дәмеш есім ғана емес, оқушы қиялында қалықтаған көмескі сурет қана емес, жанды бейне: ол толғанады, армандайды, қияға құлаш сермейді, ол айтысады, тайталасады, жанталасады; ол сүрінеді, қиналады, жылайды; ол аңсайды, сағынады, махаббат бесігінде тербеледі. Дәмеш бейнесінің сүйкімді болатын бір себебі: оның осындай күрделі, жанды табиғатында болса керек.

Үлкен өмір жолына жаңа ғана қадам басқан Дәмеш алғаш жұмыста да кейбір ағаттықтар жіберді. Махаббат аясында да шалыс басқан сәттері болды. Аңғалдықпен, жастық албырттықпен жеңіл басқан бір қадамы бүкіл болашағына көленке түсіріп, сан рет опындырды да. Расында Дәмеш пен Ораздың бір-біріне кіршіксіз махаббатына, асықтығына кім шүбә келтіре алады. Сонау балғын балалық шақта балбұл тұтанып, келе-келе бірін-бірі ұнатысып, көңілінде аялаған ғашықтар табыса алмай, іштей күйзеле тұра, дара-дара кетуіне не себеп? Аңғырттық, жастық албырттық өкінші, орны толмас оралмас өкініш деп осыны айтады. Бұл тұрғыдан алғанда Дәмеш пен Ораз махаббатының жаңа өспірім жас ұрпақ үшін тәрбиелік мағынасы ересен.

Қыз бен жігіт, ер мен әйел арасындағы махаббат жеңіл-желпі, «болса болар, болмаса қояр» деген енжар көзқарасты көтермейді. Мейлінше ыждағаттылықты, байсалды, жауапты қарауды тілейді. Жастық шақта, махаббат базарында сәл ғана ағат басқан адымың мәңгі орны толмас өкінішке ұрындыруы мүмкін. Сүйеді екенсің, махаббаттың тотанағы мен тозағына күйе де біл, махаббат майданында асықпа, аптықпа, байыбына бармай, ұшқары шешім жасама, махаббат аумалы-төкпелі болмасын, айнымас, айрылмас болсын, қызғана білген жүрек махаббатын от пен желден қорғаштай да білсін, өсек пен өтіріктен сақтана білсін дейді «Теміртау» романы. Расында да бірін-бірі армандай аңсап, қылаусыз сүйген Ораз бен Дәмештің қосыла алмай екі айырық жолдай бет-бетімен кетуі, қарап тұрсаңыз, ұп-ұсақ, шынтуайттап келгенде, елеусіз ғана түсінбестіктің, қатыгездіктің кесірі емес пе?! Сол жеңілтектік, албырттық бұларды көп өкіндірді, тіпті арада бірнеше жыл өткен соң қинады. Ораз семья шырқын бұзып, Ажарды, оның кінәсіз сәбиің бақытсыздыққа душар ете жаздады емес пе?! Дәмеш өз сезімін өзі тежеп, ақылға жеңдірмесе, осылай болуы кәміл еді ғой.

Мінеки, нақ осы арада келіп Дәмештің қазіргі заман жастарына, озық ойлы, саналы, алдыңғы қатарлы жастарына тән биік парасатты, адамгершілік қасиеті жарқ ете бадырайып көрінеді. Дәмеш

өз бақыты, өз махаббаты үшін басқаны қор етуді, бақытсыз етуді ар көретін, жаңа советтік коммунистік мораль рухында тәрбие алған жаңа ұрпақтың өкілі. Ол бір кезде өз махаббатының жолында бәскелесін құрбан етіп, мақсатына жетпек болған Бекежан да емес, тіпті бәрі де Совет өкіметінің алғашқы жылдарында сүйген жігіті Тоқаш жүрегін жаулау үшін оның қалыңдығы Айгүлді өлтірткен «Тоқаш Бокин» романындағы Бикен де емес, жаңа тұрпатты, адамгершілік парасатты қазақ қызы. Дәмеш көп толғанды, көп қиналды. Ақыры өз жүрегін өзі жеңе білді — ақыл-парасаты, адамгершілік ары оған осылай деп әмір етті Оразбен соңғы бір кездескенінде Дәмеш: «Өткен қайтып оралмайды. Мен осыдан бес жыл бұрынғы Оразды сүйгем. Ол Ораз сен емессің», деп тура айтуға мәжбүр болды. Дәмештің өмірдің барлық мәселелеріне саналы көзбен қарайтыны сияқты, сүйіспеншілік, семья мәселелеріне де жауапты, ойлы көзбен қарауы, өз махаббатын таразылап, өмір емтиханына салып сынауы назар аударарлық, үлгі етерлік қасиет. Дәмеш образының жаңашылдық сипатының бір көрінісі осы тұста.

Дәмеш образының ерекшелігі мұнымен ғана шектелмейді. Оның басты бір сипаты — өмірге құштарлығында, белсенділігінде деуге болады. Дәмеш өмірге қонақ болып келген, енжар жан емес, әлде бір айтулы іс тындыруға, халық игілігін молайтуға, өмірдің бермесін тартып алуға келген өктем жан, күрескер қаһарман. Оның өмірге көзқарасы, мінезі еңбек үстінде, адамдармен қарым-қатынас, күрес-тартыс үстінде шыңдалып, қалыптасады.

Бұл тұрғыдан алғанда әдебиет зерттеуші Ш. Елеукеновтың төмендегі пікірі әбден орынды: «Қазақ әдебиеті үшін Дәмеш характерінің жаңашылдық мәнін бағаламасқа болмайды. Оның образы Совет өкіметі тұсында ұлттық сипатымызда пайда болған орасан өзгерістерді онан сайын аяқтай түседі... Дәмеш сезім мәдениетімен, өзіне де, өзгеге де жоғары талап қоя білуімен көзге түседі. Ол қазақ әдебиетіндегі апалары мен сіңлілерінің көбінен гөрі интеллектуалдық жағынан биік, жан дүниесі нәзік тұлға».

Өмірге саналы көзбен қарау, еңбекке, қоғамдық іске жан-тәнімен берілгендік, өнерге, білімге, құштарлық, өзіне де, өзгеге де жоғары талап қою, кішіпейілдік пен принциптілік, парасаттылық пен адалдық — міне, Дәмеш бойынан көзге түсетін қасиеттер осындай. Ал, мұның бәрі қазіргі қазақ қыздарының көбінің бойынан табылатын ұнамды қасиеттер. Сондықтан да Дәмеш образы — бүгінгі қазақ қыздарының көбіне ортақ образ деуге болады.

Зейін Шашкин алғашқы шығармаларында да бірнеше әйелдер образын жасаған болатын. Айталық, «Ұядан ұшқанда» повесіндегі Гүлжан, «Тоқаш Бокин» романындағы Ақбалтыр, Айгүл, Бикен образдары. Олар әлеуметтік теңдік жолындағы күрескерден гөрі, ғазиз жанды ана, адал жар есебінде көбірек көрінетін. Ал Дәмеш образы арқылы қазақ әйелінің образындағы эволюцияны, түбірлі өзгерісті анық байқауға болады. Дәмеш — қоғамның

шын мәніндегі тең праволы мүшесі. Білім жағынан да, ой-парасат жағынан да ешбір еркектен кем соқпайды. Қайта қайсыбір салаларда озық, биік көрініп жатады.

Дәмеш образы — Советтік заман шындығы. Зейін Шашкин осы шындықты суреткерлік шеберлікпен кестелей білген. Дәмеш образы Зейін Шашкин творчествосының ғана емес, елуінші жылдардағы жалпы совет әдебиетінің елеулі табысы деуге татырлық образ. Дәмеш образының ойдағыдай шығуы, жалпы алғанда, «Теміртау» романының түп қазығы. Жазушы роман архитектоникасын Дәмеш төңірегіне шебер қиюластыра білген. Романға арқау болған негізгі тартыстың барлығы дерлік Дәмеш айналасында тоғысып, шиеленісіп жатады. Дәмеш образы арқылы автор біздің замандастарымыз, оның ішінде қазіргі замандағы қазақ әйелі қандай болуы керек екені жайлы өз идеалын білдіруге тырысады. Жазушы Дәмеш бойындағы ғылым-білімге құмарлық, мамандықты жетік меңгеру, өндірісті жетілдірудегі іскерлік, қоғамдық жұмыстарға қызу атсалысып, өзіндік мақсаты, көзқарасы жолында талмай күресу сияқты азаматтық белсенділік қасиеттер қазақ қыздарына, барша қазақ әйеліне ортақ қасиет болса деп армандайды. Әйел — ер адамның серігі, жары ғана емес, қоғамның шын мәніндегі белсенді құрылысшысы болуға керек деген идеяны Дәмеш образы арқылы білдіреді.

Сонымен бірге ол қазақ әйелінің биік парасатты, бай интеллектуалды, мәдениетті, ақылды жан болғанын қалайды. Ұстамды да өжет, адал да берік, сезімтал да сергек мінез қазақ қызы жөніндегі жазушы идеялары романның өн бойына шым-шымдап тараған. Жеңілтектік, көрсеқызарлық, қызғаншақтық, долылық сияқты мінез тұрпайлығынан жирендіргісі келеді ол қазақ қызын. Әйел заты мінезге бай болса деп қиялдайды.

Бірде Ораз жолдастарымен бірге отырыстан кеш әрі шала мас келді. Күйеуінің жайын түсініп, қабақ шытпай қарсы алып, шешіндіріп жатқыза қойған Ажар жоқ, — деп жазады автор. — Шаңқ-шаңқ етіп беттен алды. «Есі бар әйел мас кісіні солай ушықтыра ма? Жалынып-жалпайып, төсекке жатқызып ұйықтатып, ертеңіне наз ғып айтпай ма...»

Автордың әйел мінезі жайындағы көзқарасы, әсіресе Дәмеш пен Ажар қақтығыстары төңірегінде бадырайып көрінеді.

Бірде жазушы қазіргі қазақ әйелінің әсемдік, жарасымдылық, сән талғамдары жайлы позициясын аңғартып өтеді. Бұл ретте романның, әсіресе, Айша мен Дәмеш талғамын баяндайтын тұстары көңіл аударарлық.

«Дәмеш Айшаны жақсы көреді: өзі де әйелдің сүйкімдісі де кербезі. Мінезі қандай биязы, бипаз болса, тілі де сондай жұмсақ, майда. Дәмеш Теміртау қаласында әдемі, кербез киінетін өзім деп ұғатын бұрын. Жуырда Мәдениет сарайында концертте көріп қап, қызыға таңданды. Дәмеш астар бола алатын емес. Тән мен тән ғып тіккен қызылкүрең панбархыт көйлектен тығыршықтай

денесі сыртқа теуіп, тырсылдап, сүйсіндіре көз тартады. Қолында күміспен нақышталған сумка. Дәмештің қасынан өте берді. Аққұба жүзі күлімсіреп, оймақ аузы «мені сүй!» деп әлдекімге тосқандай. Дәмеш қызығып: «Шіркін Айша апай маған неге жеңге болмады екен?» деп іштей қиналды...» — деген жолдарды оқимыз романнан.

Бұл арада жазушы Айша портретін беруді ғана көздемейді, сонымен бірге әдемілік, жарасымдылық жайында Дәмеш түйсігі арқылы авторлық позициясын да аңғартып отыр. Жазушы қазіргі қазақ әйелінің мінезге ғана бай емес, көрер көзге де көрікті, нәзік жанды, сүйкімді болғанын қалайды. «Нәзік наз, майда тіл, сыпайы қылық — қыз көркі емес пе?» дейді ол. Қазақ қызының ажарының ашық, ақжарқын, қылығының биязы да кербез, тұлғасының әсем сымбатты болғанын көксейді ол. Қазақ қызының қасы менен көзіне, күлімсіреген аққұба жүзіне, оймақ аузына, ерніне көзі түседі оның, тән мен тән ғып тіккен көйлегіне, көйлекті сыртқа тепкен тығыршықтай денесіне, қолындағы күміс зерлі сумкасына да көзі түседі жазушының.

«Киім адамның бойына қонып, жарасса, жұртты таңдандырып, қызықтырса, сонда ғана ол ұнамды. Егер жұрт көзіне ерсі көрінсе, кісінің шамына тисе, ол киім, сұлу түгіл...» деп автор Дәмеш көзқарасы арқылы киіну жайлы талғамын білдіріп өтеді.

Тіпті, ол қазақ әйелінің шаш қойысына да бейтарап қарамайды. Жазушы, мәселен, өкшеге дейін шұбалған тоқпақтай бұрымға да қарсы емес, сондай-ақ ұзын бұрымды орап-орап, қошқар мүйіздеп, желкесіне түюді де ерсі санамайды. Шашты желке тұстан қидырып, бұйралап қойса, қайтер еді, ұзын бұрым жұмысқа барарда қолды бөгейді, — дейтін ойды да айтқызады қаһарманына.

Бұл жағынан алғанда «Теміртау» романының оқушы жұртшылыққа, әсіресе жас ұрпаққа, қазақ қыздарына эстетикалық тәрбие беру мағынасы да зор.

Зейін Шашкин советтік өмірдің көлеңкелі жақтарын емес, күңгейін, шуағын көбірек көруге ұмтылған, жағымды қаһармандар, халық, ұрпақ өнеге алатындай образдар жасауды мақсұт еткен. «Олай болма» дегеннен гөрі, «осындай бол!» деп неге айтпаймыз. Жастарды солай неге үйретпейміз. Атақты Павел Корчагинді Н. Островский «осындай бол» деп тудырған жоқ па? Біз бар күш-жігерді, тапқырлақ-шеберлікті осы жағымды геройдың образын жасауға жұмсауымыз керек» — дейді Зейін Шашкин. Оның бүкіл творчествосы осы мақсатқа қызмет етудің айғағы. Қай шығармасын алсаңыз да сондай жазушы өзі сүйсіне, өнеге ете ұсынып отырған қаһармандарға кезігеміз.

«Теміртау» романындағы Қайыр образы осындай ұнамды, кесек тұлғалардың қатарына қосылады. Қайыр қатардағы көптің бірі емес. Ол қазақ металлургия заводы сияқты одақ көлеміне аты әйгілі ірі завод коллективінің басшысы. Қайыр образы арқылы жазушы басшының өндірістегі рөлі, семьядағы орыны сияқты келелі проблемаларды қозғауға тырысады.

Былай қарағанда Қайырдың қатардағы көп инженерден, өз замандастарынан оза шапқан пәлендей артықшылығы да жоқ сияқты. Ол ол ма, жазушы Қайырдың кейбір тұстағы шалыс басқан мезеттерін де көрсетуден тартынбайды. Айталық, Қайырдың Алматыда «қарсы ал» Дәмешке деп телеграмма беріп, соңынан ол шықпаған кезде, дереу мейманханада бөгде бір қызбен сұхбаттасып отыруы, алғашқы кезде Дәмеш ұсынысына салғырт қарап, сергелдеңге салуы немесе Москвада және бір қызбен байланыс жасап жүруі сияқты сырдаң қылықтары оқушы ықыласын аудара қоймайды. Дегенмен, Қайырдың осындай үлкен завод директорлығына көтерілуіне, көпшілік құрметіне бөленуіне не себеп? Жоғарыда айтылғандай кейбір ағат қадамдарына қарамастан, Қайырдың оқушы көкейінде ұнамды әсер қалдыруы неліктен?

Қайыр сымбаты мен көркі сай, мінезі де байсалды, ісіне ұқыпты, негізінен алғанда орнықты жігіт. Басқаны былай қойғанда сүйген қызы Дәмеш соңында табандатқан бес жыл бойы жүруінің өзі оның соққан желдің ыңғайымен ықпайтын, көздеген мақсаты жолында айнымай, талмай күресетін тиянақты азамат екенін аңғартады. Болмаса Қайыр сияқты жігіттерге қыз табылмай ма? Қайыр қиыннан қашатын, оңай жеңіл жолды таңдайтын жігіттен емес. Ақыры Дәмеш жүрегін жаулауы да осы табандылықтың мінез беріктігінің арқасы.

Дегенмен, жазушының Қайырдың бойынан әсіре ұнатып, баса көрсеткісі келіп отырған қасиеті бұл емес. Қайырдың азамат есебінде, маман инженер есебінде, ірі завод басшысы есебінде жазушы ұнатып, бадырайта көрсетіп отырған басты бір қасиеті бар. Ол — Қайырдың негізінде күнделікті ұсақ-түйек тіршіліктің, ағымдағы істердің кейбір жетістіктерін місе тұтып, солардың шылауында кетпейтіндігінде, өндіріс болашағын, заман уақыт бағдарын, республика, халық тағдырын тереңінен толғап, әріден ойлайтын, ірі проблемалық мәселелердің тұтқасынан ұстауға ұмтылатынында. «Қазақ баласы аттың құлағында қалай ойнаса, техникада да сондай өнер көрсететін мезгіл жетті! Техникадағы мешеулік — коммунизмге жеткізбейді, жолда қалдырады... Қазақтан құрыш қорытушы горновой шығару — орыс халқының көп көмегінің бірі емес пе?.. Жалғыз Оразды емес жүздеген Оразды оқытып, дайындау керек!» — дейтін Қайыр пікірлері, осы тараптағы ізденіс әрекеттері оның образын ірілендіре түседі. Қайыр образы арқылы жазушы завод, фабрика, совхоз, колхоз басшылары жайындағы өзінің ізгі идеяларын аңғартады. Басшы өзім білермен, өркөкірек болмаса, қарамағындағы қызметкер-жұмысшылардың, мамандардың пікіріне, әсіресе олардың жаңашыл ұсыныстарына самарқау қарамаса дейді. Ізденімпаз, батыл болса, әркімнің шылауында кетпесе, әрбір істі байыбына барып шешсе, өз ісіне сын көзімен қараса дейді. Қайыр бойындағы сондай қасиеттерді мұқият сүйсіне суреттеуге тырысады. Бұл ретте Қайырдың Құрышпай қариямен сырласқан сәттерін, сондай-

ақ Москвада Орталық партия Комитетінің Пленумынан алған әсерлерін суреттейтін мезеттері көңіл аударарлық.

Роман беттерінде Қайыр ойлы, іскер директор ғана емес, ата-ана сыйлаған қайырымды ұл, қарындасына ісімен ғана емес, мінезімен де өнеге ақылшы аға ретінде көрінеді.

Қазіргі таңда бізде Қайыр сияқты жоғары білімді маман инженер, агроном, педагог, зоотехник, дәрігер жастар аз емес. Олардың бәрі де жаңа советтік заман дәстүрінде тәрбие алған, жоғары саналы, білікті мамандар. Бірақ, бір байқалатын нәрсе осындай жастардың бірсыпырасы әкелері мен ағаларыңыз, аналары мен апаларының бойындағы, әдет-ғұрпындағы, мінез-құлқындағы кейбір ерсі көріністерге көп реттерде көзжұмбайлық жасайды, өздерінің ісімен, өнегесімен, сөзімен ықпал етуді, сөйтіп бүкіл халық мәдениетін, дәстүрін жаңа заман талабына сай биік сатыға көтеруді борышым деп ұқпайды. «Теміртау» романындағы Қайыр образы өмірімізде орын алып отырған осы бір енжарлыққа, ымырашылдыққа қарсы бағытталған өнегелі образ. Қайырдың туған анасы Ақмарал бойында жаңа заман дәстүріне үйлесе қоймайтын кейбір қасиеттер бар. Мәселен, ол ел арасындағы қаңқу сөздерге үйірлеу, өсек-аяңға бейімдеу тұрады. Сондай пыш-пыш әңгімелерге сүйеніп, баласының қызметтегі істеріне киліккісі келетін кездері де жоқ емес. Анасының кейбір ағат мінездерінің қызы Ажар тәрбиесіне де салқыны тиген. Ажардың семьяда ғана емес, жора-жолдас, ағайын арасында да шайпау мінез, оғаш қылық көрсетуі сол ана ықпалының көрінісі. Мұны Қайыр байқамайды емес. Реті келген сәтінде Ажардың теріс мінезін бетіне басып, ақыл айтқан кездері де болды. Бұл ретте Қайырдың театрға барғандағы Ажар қылығына көзқарасы, сол оқиға үстінде Қайырдың кішіпейіл де елгезек, салауатты мінез көрсетуі өте-мөте сүйкімді-ақ!

Бірақ аға өнегесінен тәлім алып түйсіне қойған Ажар бар ма? Қайыр мен Дәмеш арасындағы қатынасты біле тұра, анасы Ақмарал екеуі қосылып алып, олар бірін-бірі ұнатыса бастаған екі жүректің ортасына от тастауға дейін барды. Ондағы басты себеп — тағы да балаға Ақмарал ананың ескішіл, кертартпа көзқарасы. Жігіт қалыңдықты өз жүрегінің қалауымен емес, ата-ана ұйғаруына орай таңдауы керек деп ойлайды ол. Кезінде Ажарды күйеуге берер шақта сондай «ұйымдастырушылық» роль ойнаған Ақмарал, енді Қайырды да өз ұйғарымынша үйлендірсем деп көксеулі. Қайыр оң мен солды ажыратып, дұрыс шешім жасай алатындай жігіт ағасы болғаны былай тұрсын, үлкен завод тізгінін қолға ұстаған, талайлар аузына қараған ел басшысы екенінде де шаруасы жоқ, есіл Ақмарал оған да өз байламын таңғысы келеді. Ақмарал көз қарасынша, Қайырдың қайын жұрты малды-жанды,мәртебелі жандар болуы шарт! Жетім қызға үйлену деген не сұмдық? Тіпті Дәмештің тал бойынан мін таппай дал болған кезде, оның бүкіл тәрбиесі, тілі, мінез-құлқы Құрышпай сияқты

өнегелі семьяда қалыптасқанын көре тұра, Дәмештің туған анасы орыс екенін еске алып, «шата» деп кінә тағудан да тартынбайды Ақмарал.

Мінеки, етектен шалар ескілік, кертартпа көзқарастың жалқыны осылай жота көрсетеді.

Жазушы Қайыр образын осындай қақтығыстар мен тартыстар аясында көрсетеді. Мұндай ситуация кезінде ескішіл ата-ана ыңғайымен кететін жастар да аз емес, әлі. Ал, Зейін Шашкиннің Қайыры олай етпейді. Қайыр да өзінің көптеген замандастары секілді үлкен сыйлап, ата-ана сыйлап, олардың алдынан қия өтпей, дегенін екі етпей өскен көргенді жігіттің бірі еді. Енді міне, ол «өмірде бірінші рет шешесінің бетіне қарсы шықты.

— Доғарыңыз!.. Көшедегі өсекті таратып, екі үйдің ортасына от жағасыз да жүресіз, осынша жасқа келгенше! Ұят қайда?

Мұндай сөзді балаларынан бұрын естіп көрмеген Ақмарал әуелі мыштай болып сасып қалды. Алақтап қызына қарады:

— Мынау не дейді-ей?

— Солай, апа, баяғыдан бері сізді тыңдап келдім. Енді мені тыңдап, менің айтқанымммен жүресіңдер! Уақыт жетті! — Қайыр тез-тез басып үйден шығып кетті».

Жазушы Қайыр образы арқылы ел басқарған азаматтың семьядағы тәрбиешілік ролі жайында мәселе көтереді. Зейін Шашкин үлкенді, ата-ананы сыйлауға әсте қарсы емес. Тек үлкенді сыйлағанның жөні осы екен деп, мәнді-мәнді болып, түзуіне де, қыңырына да бас шұлғи беруге қарсы. Жоғары білімді, саналы азамат, коммунист, семьяда да өз ықпалын жүргізуі керек, үлкенді үлкендей, кішіні кішідей сыйлай білуі, қамқоршы болуымен қабат, ұстаз да болуы міндет деп санайды ол. Қайыр бойындағы осы қасиетті бадырайта көрсетеді. Қайыр сияқты білімді де, іскер, сымбаты мен парасаты сайма-сай, Отан, ал болашағы жайлы асқақ арман қуған, асыл, абзал азаматтар көбейе берсе деп қиялдайды жазушы. Қайыр образы оқушыны осындай ойларга бөлейді. Бұл да жазушы творчествосының мұраты деуге лайық.

Романда бұлардан басқа да есте қаларлық образдар мен характерлер жоқ емес. Айталық, пенсионер қарт Құрышпай досқа адал, айнымас адамгершілігімен, мейірбандығымен, партком секретары Серегин әділдік сүйгіш, турашыл мінезімен, бас инженер Мүсілім қара ниет, пасық құлықтарымен көзге түседі, сондай-ақ Асқар образы да сирек ұшырасатын озіндік тағдырымен, ерекшелігімен есте қалады.

Партия қызметкерінің, коммунистердің образын жасау — Зейін Шашкин творчествосындағы өзекті тақырыптың бірі. Коммунистік партия қазақ даласында жаңа өмір орнатушы, әділдік қамқоршысы, барлық игілік-бақыттың жеңістердің кепілі дейтін идея Зейін Шашкин шығармаларының түп қазығы десе де болғандай. Алғашқы повесінен бастап соңғы «Сенім» романына дейін оның үлкенді-кішілі шығармаларының ішінде комму-

нистер, партия қызметкерінің образы кездеспейтіні кем де кем. Қай шығармасында болсын, оның қаһармандары үшін партия — ар-намыс туы, шындық, әділдік, жеңіс туы. Оның кейіпкерлері әділдікті, турашылдықты партиядан, партия қызметкерінен іздейді, соған жүгінеді, аумалы-төкпелі қиын-қыстау сәттерде, зорлық-зомбылық, қиянат көрсе де партияға деген сенімін жоғалтпайды, әділдік сөз жоқ жеңетініне сенеді. Коммунистер, партия жетекшілерінің образдары арқылы жазушы коммунистер жайлы өзінің көзқарасын, идеалын білдіруге тырысады. Оның қиялында партия қызметкерлері де мінсіз жандар емес. Әрбір адам сияқты олар да қиналады, толғанады, қателеседі. Адамға тән қасиеттердің ешқайсысынан олар жұрдай емес. Олар қызғана да біледі, сүйе де біледі. Жаза басып, жаңылысатын сәттері де жоқ емес. Айталық, «Теміртау» романындағы Базаров бейнесі осындай күрделі тұлғалардың бірі. Жазушы оның кеңсешілдік жұмыс әдісін, кадрларды, адамдарды өндірістік коллективтердегі нақты жағдайды жете білмейтінін, үстірт басқаратынын, соның салдарынан қателіктер жіберетінін іс үстінде көрсетеді. Бірақ, жазушы өз кейіпкерін бір беткей қара бояумен суреттеуден аулақ. Базаровтың адасуы — жұмыс стиліндегі кемшіліктен туған қателік екенін оқушы айқын аңғарады. Бұрын Мүсілім сөзіне еріп, заводтағы жағдай жөнінде теріс түсінікте жүрген Базаров жақынырақ араласып, шындық жағдайға көзі жеткеннен кейін Мүсілімнен бойын аулақ салуы, Асқар Сағатовты қолдап шығуы Базаровтың адалдығын да аңғартып кетеді.

Ал, романдағы Серегин образы жазушы көзқарасы бойынша партиялық, саяси жұмысты шын жан-тәнімен беріле атқаратын тынымсыз, принципшіл, адал коммунистің үлгісі. Кейбіреулер секілді жағымпаз, беделді басшының алдында мәймөңкелеуді білмейтін, қара қылды қақ жарған, ертең өз басыма соққы тие ме деп қорғаншақтауды білмейтін, коммунистік, азаматтық арына ғана жүгінетін таза жанды, қарапайым, кішіпейіл жан.

Сонымен бірге, Серегин де қылаусыз, мінсіз жан деген пікір және тумайды. Айталық, оның қызбалық жасайтын сәттері де жоқ емес. Серегиннің қалалық комитет секретары Базаровтың кабинетіне баса-көктеп кіріп, оны беттен алып, төске шауып тілдеуі жарасымды деуге келе де бермес. Оның орнында басқа бір адамдар болса, байыпты мәслихат құра отырып, өз дегенінің дұрыс екеніне Базаровтың көзін жеткізе, жай сөзбен-ақ иландырып кетуі мүмкін ғой. Ал Серегин олай істей алмайды. Ол бетің бар, жүзің бар демей салғыласып, кімнің де болса айыбын бетіне басып, көзіне айтуды әдет еткен. Жазушы Серегиннің бұл қасиетін жалпылама мінездеме беру тәсілімен емес, нақты өмір картиналары үстінде ашады. Бұл ретте Серегин мен Мүсілім арасында болған мына бір қақтығысты мысалға алуға болады. Заводта Дәмеш басқарған цехта авария болды. Осы қызды мұқатудың амалын таппай жүрген бас инженер Мүсілім аварияны пайдала-

нып, Дәмешті орнынан алып, басқа жұмысқа ауыстырды. Ол аз дегендей, Мүсілім енді партком секретары Серегинді шақырып алып, ақыл салғансып отыр.

«— Не істейміз соған?

Серегин басын кенет көтерді.

— Өзіңнің не ойың бар?

— Құрышпаевтың мәселесін әлі қараған жоқсың ғой... Сол екеуін партбюрода бір қарап, егер... — Серегиннің астыңғы ерні дір-дір етіп, жылайтын адамдай кемсеңдегені несі? Тегі ашуланайын деді ме?

— Егер?

— Егер өзі сұранып кетем десе, ұстап кайтеміз, солай емес пе? Енді ол бізге қызмет істеп жарытпайды! Базаров та соған қосылады...

Серегин столды жұдырығымен түйіп қалды.

— Не деп отырсың?! — деді ежірейіп, көзімен жеп. Мүсілім шошып кейін шалқайды — мынау ұрып жіберуден тайынатын емес қой. Есерсоқ!

— Ау, осы жұдырық ертең өзіңе зіл боп тимесін! — Мүсілім тыжырынып, сұқ қолымен оның жұдырығын нұсқады.

— Жұдырық түгіл таяқпен ұрар едім, егер партбюроның хатшысы болмасам! — деді Серегин ентігін баса алмай дірілдеп.

...Серегин орнында отыра алмады, терезе алдына барып, көйлегінің жағасын ағытып, алқына дем алды. Мүсілім шылымды сирек тартатын, столдың жәшігін ашып, тығып қойған шылымын шығарды.

— Шылым тартасың ба? — Мүсілім ашу тартқатып, тіл табудың жолын іздеді. Серегин үн-түн жоқ бір шылымды алды да, қолымен езгілеп, тұтатпай тұра берді. Мүсілімнің қолындағы бір тал сіреңке де тегіс жанып, қолын шарпып барып сөнді.

— Жолдас Мусин, Сағатованы қуғындауды неге қоймайсың осы? — деді қатал үнмен».

Осы шағын үзіндінің өзінен-ақ Серегин мінезінің кейбір сипаттары бадырая көрініп қалады. Ол табиғатында тікмінез, мәймөңкелеуді білмейтін, көңіліндегісін лақ еткізіп бетке айтатын, кемшілікке, арамдыққа төзбейтін турашыл жан. Әділдік жолында ол айтысу былай тұрсын, төбелесуге бар. Сонымен бірге, ол өз ісіне есеп бере білетін, алды-артын ойлауға шамасы келетін ұстамды азамат. Принципті мәселеге келгенде, қызылкеңірдек болып айтысуға болатынын бірақ төбелесу келіспейтінін, мұндай мінез әсіресе партбюро хатшысына жараспайтынын әсте естен шығармайды. Қанша ашу қысқанымен өзін тежеп ұстауға да, сонымен бірге көкейіндегі ойын еркін жеткізуге де шамасы жетеді. Дәл осы арада Серегин Мүсілімнің іс-әрекеті, қылығы жайында өзінің көзқарасын ірікпей, жіктеп, саралап бетіне айтады. Мүсілімнің бойына тән басты кемшілікті тайға таңба басқандай атап береді, «Ұсақ-түйектің адамы, алысқа құлаш сермеуге өрісі

тар, мемлекеттік жаны ашыр тілегі жоқ. Тек «өзім» деп қара басының қамын ойлайтын адам. Халқым өссін, елі көркейсін деудің орнына «орнымды біреу тартып ала ма» деп соған дірілдеп, ұсақ-түйекпен күнелтеді» деген Серегин сөздері роман беттеріндегі Мүсілім бейнесіне өте-мөте дәл үйлесетін, әділ мінездеме екеніне оқушы көңілі ешбір шүбәланбайды. Қайта, Серегиннің турашылдық мінезіне, ақыл парасатына сүйініш сезімі беки түседі. Жазушының Серегин характерін ашу жөніндегі қолданған: оқиға үстінде көрсету, образды детальдарды орынды пайдалану, диалогтар дәлдігі сияқты көркемдік тәсілдері көкейге қонымды, ұтымды.

Романда Серегиннің адамгершілік, іскерлік сапасын аша түсетін басқа да көріністер мен оқиғалар аз емес. Жазушы Серегин образы арқылы қатып қалған қылаусыз мүсін емес, әрбір іске ақ жүрегімен, жан-тәнімен араласа білетін, қоғамдық іс, әділдік жолында айтысу, арпалысудан жалықпайтын, принципшіл коммуністің, партиялық жетекшінің қинала да білетін, қуана да білетін, ашына да, ашулана да білетін жанды тұлғасын жасай алған.

Автор кейбір партия қызметкерлерінің кеңсешілдік басшылық тәсілдерін сынайды. Кадрларды, адамдарды іскерлігіне, еңбегіне қарап емес, тамыр-таныстыққа, мансап-дәрежесіне, жылпос-жылтыңдығына қарап бағалауға жаны қас. Партия қызметкері, басшылар кеңседе отырып, мәліметке қарап емес, нақты іс басында, завод, фабрика цехтарын, колхоз, совхоз далаларын аралап, адамдармен, кадрлармен жұмыс бабында қоян-қолтық таныса, зерттеп жүріп, біліп басқарса дейді. Адалдықты, әділдікті дәріптейді. «Теміртаудағы» Базаров, «Сенімдегі» Якупов образдары арқылы біліммен, ақыл-мінез байлығымен биік емес, атақ-дәрежесімен, айқай-омырауымен, өктемділігімен басымдық көрсетуге үйір, ұрда-жық, әпербақан басшыларды сынайды.

Завод парткомының секретары Серегиннің аузымен автор қалалық партия комитетінің секретары Базаровтың атына мынадай сындар айтқызады:

«— Сіз кабинетте отырып ап басшылық етуді қашан қоясыз?.. Партия мүшелері қалалық партия комитетін әділ де қамқоршы орын деп сыйлайды да бағалайды. Сондықтан саған көрсеткен сыйлықты жеке басыңа емес, партияға шаңыраққа көрсеткен сыйлық деп ұқ!.. Ертең сен кетсең, басқаға да осы құрмет! Ал, сен, жолдас Базаров, оны түсінбейсің!..»

Базаров атына айтылып отырған бұл сын партиялық жауапты қызметте жүрген көптеген замандастарға құлақ-қағыс сияқты естіледі, ой салады.

Асылы, Зейін Шашкин шығармаларының маңызды бір қасиеті — мұнда партия басшылығы, коммунистердің жетекшілік рөлі сияқты советтік қоғамның басты сипаты айқын танылады. «Теміртау» романы жайлы сөз еткенде тоқталмай өтуге бол-

майтын және бір кейіпкер бар. Ол — Асқар Сағатов образы. Бұл өзінің тағдыры, өмірі жағынан алғанда қазақ әдебиетіндегі аға-іні апа-қарындастарынан анағұрлым оқшау тұрған, тіпті әдебиетімізде бұған дейін ұшыраспаған тұлға деуге болады. Оның туған ағасы 38 жыл «жау» аталып ұсталып кеткен, өзі Ұлы Отан соғысы жылдарында пленде болғаны үшін ұсталып, он бес жыл Сібірде айдауда болып, енді оралған. Асқар халі, тағдыры аянышты. Өмірінің ең бір жалынды, ыстық шағы өксіп өтті. Қазір жасы қырықты алқымдап қалғанына қарамастан не әйел жоқ, не бала жоқ, қуарған қу басы. Айдау, тұтқын азабын бастан кешсе де, жүрегінде құндақтап, аялап жүрген екі-ақ нәрсесі бар. Оның бірі — партия билетінің номері. Екіншісі — Айшаға деген аяулы махаббаты. Көңілінің медеуі осылар ғана. Өкініштісі жалған жаланың құрбаны болды. Кінәсіз екенін партия алдында, ақ махаббаты алдында дәлелдесем деп армандайды... Оның бүкіл жан дүниесінде мінез-құлқында сол бір өкінішті тағдырдың ащы табы қалғандай. Мінезі бұйығы, сөзге сараң. Аңқылдап, жарқылдап кететін мезеттері де сирек. Тіпті, басқаны былай қойғанда, кешегі ақ махаббат арманы Айшамен әңгімелерінің өзі де үйлесім таба бермейді. Арамза Мүсілімнің бұған жала жауып, айдатып жібергенімен тұрмай, арманы — Айшасына ие болғаны онан сайын өкінішті. Сол Мүсілім енді Асқардың қарындасы Дәмештің алдына да кесе көлденең тұрып, ылаң салуда...

Жазушы Асқар образы арқылы жеке адамға табыну дәуірінің ащы зардабын еске салуды көздейді. «37 жыл» оқиғасының тауқіметін, осындай қиянатты бастан кешпеген адамдар, әсіресе, кейінгі ұрпақ, келер ұрпақ жете ұғынбауы мүмкін. Ал Зейін Шашкиннің «Теміртау», «Доктор Дарханов» романдары сол қиянаттың қаншалықты ауыр болғаны жазықсыз жапа шеккен жандардың тағдыры, көрген азабы жайында едәуір хабар береді, тебірендіреді. Жеке адамға табыну, озбырлық етек алған жағдайдың неге апарып соғатыны жайында ой салады.

Бірақ, Зейін Шашкин кейіпкерінің басындағы халді, ол бастан кешкен шырғалаң азапты егжей-тегжейлі суреттегенімен, оны сары уайымға, күйректікке салудан аулақ. Әділдік түбі жеңбей қоймайтыны, болашаққа сеніммен қарау сияқты басқа да көптеген қаһармандарына тән қасиет Асқар бойында да сақталған. Арамза жалақорлық, опасыз озбырлық уақытша бел алғанымен уақыт ақты-қарасын айырмай қоймайтынына сенеді ол. Асқардың жан әлеміне нұрын шашып, жігер беретін, алға сүйрейтін сол сенім. Коммунистік партия — жеңіс туы дейтін сенім оны майдан жарықтарында ажал аузынан, тұтқын лагерінде азап тозағынан аман алып шықса, коммунистік партия әділдік кепілі дейтін сенім оны айдауда өткен өксікті өмір өкінішін серпіп тастауға жігер берді. Жазушы Аскардың көптен күткен арманы — партия комитетіне келу сәтін есте қаларлықтай сезімге бөлей отырып суреттейді. Асқардың: «мен осы бір кезеңді көрмей өліп кетем

бе деп едім, арманыма жеттім! Туған партияма тарихи әділетті орнатқаны үшін рақмет айта келдім!» дейтін сөздері нанымды да әсерлі. Нақ осы қуанышты минутта ақ махаббаты Айшаны еске алуы, қуанышын Айшамен бөлісуге асығуы да нанымды. Жазушы Асқардың қаладағы үлкен бір поликлиникада бас дәрігерлік қызмет алып, өз білімін халық ден саулығы үшін жұмсай бастаған кезеңін суреттеу арқылы туған коммунистік партияның құшағы кең, мерейлі шапағатын аңғартқысы келеді.

Дегенмен, Асқар образын ашу жөнінде жазушының көркемдік тәсілдерінің бәрі бірдей сәтті деуге болмайды. Айталық, Асқардың өткен өміріне, әсіресе майдан өңірінде, жау қолында тұтқында болған кезеңін Айшаға жазылған егжей-тегжейлі, ұзынсонар хат тәсілімен беруі, біріншіден романның негізгі тартыс желісіне қатысы шамалы басы артық, бөлек тән сықылды әсер етсе, екіншіден жазылу стилі жағынан да көңілге қонымсыз, жасандылау жерлері басым.

Романның бұл секілді бірлі-жарым көркемдік ақауларына қарамастан, Асқар образы өзінің бүкіл болмысымен қазақ әдебиетінде оқшау тұлға екенінде дау жоқ. Асқар тұлғасының ерекшелігі жазықсыз жапа шегіп, өмірінің едәуір бөлігі өксіп өткен жанның өмірге көзқарасының, мінез-құлығының өзгешелігінде. Ол адамдарға сергек қарайды, «адам жаны қара орман» деп секем алғыштығы да жоқ емес. Екі жүзді опасыз адамдарға қаны қас. Соларды тани білуге зымиян сұрқия сиқын әшкерелеп кек қайтаруға бейім тұрады. Асқардың Мүсілімге көзқарасы, Остап Нехайды әшкерлеуге себепші болуы осыны аңғартады. Сондай сырты жылмаң, іші тұңғиық, ісі түнек адамдар жер бетінде неге алшаң басып жүреді деп назаланады. Өзін қайткенде ақтауды, күнәдан пәк екенін дәлелдеуді, партия сенімін іспен, еңбекпен ақтауды арман етеді. Азаматтық арының кіршіксіз тазалығына, әсіресе өзі сүйген, жүрегінде аялаған адамының көзін жеткізуге жаны құштар. Бұл тұрғыдан алғанда, Асқардың Айшамен кездесуге, сырласуға ынтызарлығын түсінуге болады, сыр ашар ұзақ хат жазуымен де келісуге болады. Бірақ, жазушы сол қатты тебіренген жүректің тереңінен бұлқынып, бұрқанып шыққан үніндей, шерменде жанның шерлі антындай шамырқанған сезімге бөлеп жаза алмаған. Қоңырсалқын, әсерсіздеу шығарған. Бұл хаттың роман тілімен кірікпей, өкпеде қатқан беріштей әсер қалдыруы содан болса керек.

Асқар образының жаңашылдық сипаты туралы сөз еткенде, оны мен Айша арасындағы махаббат драмасы, ұзақ жыл үзіліп, ұмыт бола бастаған махаббаттың қайта оянуы, тұтануы, тағдыры жайына да назар аударма сқа болмайды. Оқушы бір жағынан Асқардың күйеуі, баласы бар Айшамен кездесулеріне құптамай, күдікпен қараса, екіншіден Асқардың ащы тағдырын, жүрегінде өшпес нұрдай ұялаған жанға деген айнымас, асыл махаббатына көзі жетіп, оның әрекетіне кеңшілікпен қарайтын кезеңдері

де жоқ емес. Бір есептеп Асқарды семья бұзар деп жазғырғың келеді, екіншіден Мүсілімнің арамза, пасық құлқын пайымдап, әрі Асқардың армандай аңсап дидарласқан, сағынысып табысқан пәк жанын ұққан кезде кешіресің де келісесің. Бұл да Асқар образының күрделілігі, өзіндік дара сипаты деуге лайық.

Әлбетте, бұл жағдайда Айша образының бір шама аласара түсетінін жасыруға болмайды. Жазушы Айшаны жазғыру былай тұрсын, оның бар қылығын құптай, жүріс-тұрыс, киінісіне дейін сүйіне жазатыны байқалады. Бірақ, автор айтқандай ақыл да, білім де, көрік те, махаббат та адалдық та бір басына тоғысқан, сегіз қырлы бір сырлы жан болса, Айшаның Мүсілімдей сұйық, парасатсыз жанмен он бес жыл бойы отаса тұрып, оның сұрқия, парықсыз сиқын тани алмай келуімен қалай келісеміз? Асқар оралмай тұрғанда Айша сүттей ұйыған әп-әдемі семьясы бар, қызметі, баласы бар, былайша айтқанда көңілі жоқ, көйлегі көк, өмірге өкпесі жоқ жандардың бірі емес пе еді? Қалай дегенде де, автор Айша —Мүсілім семьясында бұрын да күңгірттік жарықшақ барын сездірмейді. Жазушының Айша образын жасаудағы қисынсыздау соққан жері осы тәрізді.

1962 жылы Зейін Шашкиннің «Доктор Дарханов» атты романы жарық көрді. Бұл роман өзінің мазмұны жөнінде ғана емес, жазылу формасы жағынан да қазақ совет әдебиетінде оқшау туынды болды. Оқшау болатын себебі: ол қазақ әдебиетінің тарихында дәрігерлер өміріне арналған тұңғыш роман еді. Алайда бұл тек дәрігерлер өмірі жайындағы шығарма емес, шындығына келгенде ол қазіргі заман тақырыбын қозғайтын, бүгінгі замандастар өмірінің алуан салаларын қамтитын кең тынысты шығарма. Географиялық жағынан алғанда, оқиға Көкшетау облысындағы «Бармашы» санаториінде болады. Бірақ, роман арнасы санаторий өмірімен ғана шектелмейді, сол өңірдегі жапсарлас жатқан колхозды ауыл алқабына да шығады, бірде Павлодар өңіріне, бірде Москваға, бірде Қырымға, енді бірде Алматыға апарады. Оқушы роман кейіпкерілерімен бірге аталған жерлердің тіршілік тынысынан хабар алып қана қоймайды, сол өңірлердің табиғат ерекшеліктерімен де танысады.

Жазушы бұл шығармасына дәрігерлер өмірін арқау етіп ала отырып, бүгінгі өміріміздің алуан-алуан салаларына үңіледі, бүгінгі күннің бірсыпыра көкейтесті проблемаларын қозғайды. Ғылым-білімді насихаттау, адамдар санасындағы және тұрмыстағы ескілік қалдықтарына қарсы күрес, жаңа, озық дәстүрлерді тарату жөнінде интеллигенцияның ролі, дәрігердің қоғам алдындағы парызы, басшы қызметкердің адамдар арасында дұрыс қарым-қатынасты, өз ара сенім достық, коллектившілдік рухын қалыптастырудағы жетекшілік өнегесі, әйелге көзқарасы, әйелдің семьядағы орны және басқа көптеген мәселелер — «Доктор Дарханов» романының өзекті идеялық арқауы болып табылады.

Романның басты қаһарманы — дәрігер Нияз Дарханов. Барлық оқиға сол Дарханов төңірегінде құрылған. Ол Бурабайдағы «Бармашы» санаториінде дәрігер болып қызмет істейді.

Доктор Дархановты жазушы Шортанды көлінің жағасында оңаша ойға шомып отырған күйінде таныстырады. Айнала мүлгіген табиғат. Ымырт жабылған шақ. Осындай бейуақта адам жападан-жалғыз көл жағасында, ну орман ішінде жәйдан-жәй отырмайтыны белгілі. Әлде бір тебіреніс, толғаныс күйі жетелеп әкелуі хақ. Бірақ, жазушы кейіпкерінің осы бір бөгде халін түсіндіріп жатпайды. «Түп-тұнық айна көл, көлді қапсыра құшаққа алған көкшіл тау, мүлгіген жасыл орман — бірі көзіне ілінбейді», деп жәй ғана, сараң сөздермен өте шығады. Бірақ, осы көріністің өзінен-ақ, кейіпкер бойында әлде бір оғаш халдің бар екеніне шүбә қалмайды. «Неге ойға шомды екен? Мұнда нендей сыр бар?» дегендей үркек сезім бірден оянады.

Оқушы сезігі бекер емес екен. «Қайда көрдім». Мөлдіреген осы бір бота көз таныс секілді, шырамытам. Қайда көрдім?» деп елегзиді кейіпкер көңілі. Санаторийге емделуге жаңада келген аққұба қыз доктор Дархановты осындай ойға шомдырған. «Адам зейіні көзіне көрінгенді басып алатын фотография немесе естігенін жазып алатын магнитофон неге болмады екен? Міне өңді қай жерде көргенін есіне түсіре алмай әлек. Ап-айқын жақындап кеп, бірде сағымдай қайта алыстайды.

Осынау талдырмаш, жұқа өңді аққұба қыз — менің өмірімде жалт етіп көрініп, ағып түскен жұлдыз болар ма, тегі. Әлденеге асыға алаңдап, не бірдемеге қысылып жүргенде, көзіме түсіп, назар аудара алмадым ба, кім білсін. Жоқ, әлде осы қыздың қос жанары менің бұрынғы әйелімнің көзіне келіңкірей ме... «Қарасайшы маған» деп мөлтілдеп тұрған сияқты емес пе.

«Әй, Нияз-ай, осы сен алжып, аузыңа келгенді айтатын болғансың ба деймін... Ол әйелдің көзіне қарай-қарай, тапқан «махаббатың» не күйге ұшырады, білесің бе».

Мінеки, роман осылай сыршыл сезіммен, жаймашуақ бастала береді, оқушыны өзінің ішкі қойнауларына жетелей тартып әкете береді. Кейіпкер бірден сыр сандығын аша келеді. Ештеңесін ірікпейді, қымқырып, қысылмайды. Жүрегінің ең терең қойнауындағы ізгі сырларын өзінің ең аяулы, жан досына ақтарғандай ағынан жарыла сөйлейді. Сондықтан да роман оқушы жүрегіне бірден жол табады, өзінің лирикалық сазымен, адам жанының ішкі сыр сандығына үңілуімен баурап, ынтықтыра түседі.

Осылайша оқушы көңілін елең еткізіп, өзіне аударып алады да, роман кейіпкері бұдан әрі қарай өзінің бұған дейінгі өмір жолы, бастан кешкен оқиғалары, жүрек сырлары жайында баяндап кетеді. Оқушы Нияз замандасымен осылай танысады.

Нияз халі бөгде хал. Қыз көрсе болды махаббат ұшқыны от шаша, еленделей қалатын жігіт шағы емес. Жасы қырықты

алқымдап қалған жігіт ағасы. Бір кезде Сағила атты әйелі, одан бір қызы да болған. Сағила көрсеқызар, дүниеқор, тұрақсыз адам болып шықты да, жас семья сынған әйнектей екі-үш айрылып, әйел бір алаяқпен қол ұстасып кете барды, бала бір жақта қала берді. Тағдыр тәлкегінен сең соққан балықтай есеңгіреп, ес таппай қалған Нияз да басы ауған жаққа жол тартып, ақыры осы «Бармашы» санаториінен келіп шықты. Кездейсоқ танысы дәрігер Сусанна Михайловнаның үйіне келіп тоқтап, ақыры соның қолғабысы арқасында дәрігер ларинголог болып қызметке қабылданады.

Денсаулық жайы ептеп шайқалып қалғаны болмаса, жұмыс жағдайы жаман емес. Қызметке орналасысымен, көп ұзамай Қырымға барып, көмекей туберкулезін емдеу жөнінде алты айлық даярлықтан өтіп келді. Ялтадағы ғылыми-зерттеу институтында профессор Штокиннің көмекей туберкулезін рентген сәулесімен емдеу жөнідегі тәжірибесін үйренді. Санаторийға оралысымен доктор Дарханов көмекей туберкулезін емдеуге рентген сәулесін қолдану жөніндегі жаңа тәсілді қолдануға кірісті. Сусанна Михайловна, Шортанбаев, Жүсіп сияқты дәрігерлердің кейбір өзімшілдік, іштарлық әрекеттері демесе, Нияз Дарханов қазір құлшына жұмыс істеуге, халықтың денсаулығын сақтау, азаматтарды түрлі дерттен айықтыру жолында аянбай еңбек етуге бейіл. Өмірінің кейбір көлеңкелі кезеңдері енді-енді ұмыт болып, бар білімін, ынта-зейінін сүйген мамандық жолына бағыштамақшы. Нияз өмірінің осындай бір өтпелі кезеңге ауысқан шағында санаторийге аққұба өңді, сүйкімді қыз келді. Ауыр дерт меңдеген жап-жас қыздың дәрменсіз, бишара халіне аяушылық сезімі ме, болмаса қыз реңіндегі әлдебір жерде көргендей таныс, сүйкімді шырай ма, — әйтеуір осы Дәмеш қыздың келуі Нияз көңілін бір дүрліктіріп, өткен-кеткенін есіне түсіріп кетті. Есіне түсіріп қана кеткен жоқ, Нияз өміріндегі жаңа бір тайталас, арпалыс кезеңінің басталуына себепші болды. Еркекті уысында ұстап, айтқанына көндіріп айдауына жүргізуді мақсат ететін Сусанна Михайловна онсыз да Нияздың көмекей туберкулезін рентген сәулесімен емдеу жөніндегі ұсынысқына және басқа пікірлеріне тыжырына қарап, ытырынып жүрген шағында Дәмеш қыздың келіп араға кіруі, Нияз бен қыздың Бурабай көліне бірге барып сейіл құруы жағдайды мүлде шиеленістіріп кетті. Сусанна Михайловнаның «қап, бәлем» деп істерге шара таппай жүрген кезінде «іздегенге — сұраған» санаторий директорының шаруашылық жөніндегі орынбасары Шортанбаев келіп жанаса кетті. Сөйтіп, Нияз жұмыста да әртарапты қысымға тап болумен бірге, махаббат аясында да Сусанна Михайловна мен Дәмештің екі ортасында дүбәра күйде қалды. Романның негізгі тартыс желісі осы арнада. Дарханов медицина практикасында ғылымның соңғы жаңалықтарын батыл қолдану, көмекей туберкулезін емдеуге рентген сәулесін пайдалану жолында күреседі. Сусанна Михайловна және басқа дәрігерлер «адамға тәжірибе жасауға болмайды» дегенді же-

леу етіп, Дархановтың жаңашыл тәжірибелеріне қарсы тұрады. Жұмыстағы керенаулығы үшін бір конференцияда сыналған Шортанбаев бұл істе белсенділік көрсетіп, Дархановтың өткен өмірінен көлеңкелер іздеп, жат адам деп қара күйе жағуға тырысады.

Жұмыстағы бұл қырғиқабақ тартысқа — Дарханов пен Дәмеш арасындағы жүрек ілтифаты және келіп қосылды.

Дарханов үстінен арыздар түседі. Оның жұмысын тексеруге аудандық партия комитеті жіберген комиссия, «адамға тәжірибе жасау дұрыс емес» деп қорытынды жасап, Дархановтың емдеу практикасында рентген сәулесін қолдануына тыйым салады. Осы әдіспен ем қолданып жүрген Дәмештің дерті аяқ астынан асқындап, өлім халіне жақындауы жағдайды одан сайын күрделендіре түседі. Дәмеш пен Дарханов арасындағы ілтифатты қарым-қатынас жайында, Дәмештің сүйген жігіті Теміртаудағы Қайырға домалақ хат жетеді. Қайыр мен Дарханов арасында қақтығыс болады. Осының бәрі Дарханов басына үйірілген бұлт нөсерлері еді. Жергілікті жерден әділдік таппай, медеу іздеп Дарханов Алматыға ғалым-медик досына барады, денсаулық сақтау министрлігіне шағынады. Бірақ жаңа емдеу тәсілін қолдануына болады дейтін рұқсатты ешкімнен ала алмайды. Бар болғаны, ғылыми-зерттеу институтының жетекшілерінің бірі оны ғылыми жұмыспен шұғылдануға институтта қызметте қалуға шақырады. Бірақ, Дарханов мансап, дәреже, жылы орын, жайлы қызмет көксеп жүрген жан емес, өзінің алдына қойған айқын мақсаты бар, ол — халықтың денсаулығын қорғау жолындағы күрестің алдыңғы шебінде болу, еңбекшілерге тікелей дәрігерлік көмек көрсету, медициналық ілім-білімді тарату. Сол мақсатпен ол туған жерге, Ертіс-Қарағанды каналы құрылысында дәрігерлік қызмет істеуге жолдама алып аттанады. Ал, Дәмеш... Дәмеш болса, асқынған дертінен едәуір айығып, Дархановты өзіне жан серік етіп таңдап, қол ұстасып бірге аттанды. Олардың алдында әлі де талай күрес жолдары тұрғаны анық. Бірақ, Дарханов өзінің көздеген мақсаты жолында жемісті еңбек етіп, еңбек зейнетіне бөленетініне сенесіз.

Романның негізгі сюжет желісі осы. Жазушы Нияз Дарханов басындағы қым-қуыт өмір тартыстарын суреттей отырып, қазіргі заман туралы, замандастар туралы ой толғайды. Дархановтың ащы да аянышты тағдырын, өз мақсаты жолындағы күресін көрсетеді.

Романдағы басты образ да, сәтті образ да дәрігер Нияз Дарханов образы. Ең алдымен ол өз мамандығын сүйген, өз мамандығын жетік білетін, қоғам, халық алдындағы парызын сезіне білген дәрігер. Оның өмір жолы шырғалаң бұралаңы мол соқпақты жол. Әкесінен он жасында айрылған Совет өкіметінің қамқорлық аясында кемтарлық көрмей қатарға қосылды. Институтқа түскен жылы шешесі қайтыс болды да, жетім қалды. Медицина институтын бітіргесін, Қиыр Шығыста солдаттар арасында дәрігер бо-

лып, әскери қызметін өтейді. Даяр тамақ, даяр төсекке үйреніп, бейқам өскендіктен бе, әлде қасында ақыл-кеңес айтар әке мен шешенің, не болмаса етбауыр ағаның жоқтығы ма — алғаш семья құрарда жеңілтектік жасаған кезі де болды. Махаббат, әйел мәселесіне жеңілдеу қарайтын осалдығы да бұған себепші болмай қойған жоқ. Сағиламен ғана емес, Сусанна Михайловна, Генриэтталармен таныстық байланыстарында да кездейсоқтық табы жатыр. Нияздың әкесі Ертіс пароходствосының жұмыскері еді, революцияның алғашқы жылдары коммунист партиясына мүше болғанда, кешегі өзіне қорлық көрсеткен байлармен күрескен, округтік партия комитетінде істеп жүрген кезінде тап жауларының қолынан қаза болған коммунист. Әкесінің өлер алдында өсиет етіп айтқан сөздері, еміс-еміс болса да Нияздың есінде. «Мен ол кезде он жасар бала едім. Осы күнге дейін жадымда сақтап қалғаным, әкеммен ақырғы қоштасқан түнім, — деп еске алады ол. — ... Терезені біреу тарсылдатып ұрып жатыр екен, шошып ояндым. Шешем бұйығы, салмақты адам болатын, көйлегін киіп, шәлісін жамылғанша «кімсің» деп сұрамады. Шешемнің орнына мен айғай салдым:

— Бұ кім, әй?

Әкемнің елде командировкада жүргені есімде. Бірақ о кісі бұлай еліре қақпайтын.

Мен де сұрап үлгірмедім, ар жағынан жуан дауыс:

— Аш, тезірек аш!.. Дархан жараланды! — деді.

Көйлекшең қалай жүгіріп шыққанымды білмеймін, сақылдаған қаңтардың аязына қарамастан, қақпаны ашып жіберсем, шананың үстінде сұлап біреу жатыр. Әкем екенін қалың қара мұртынан таныдым.

Шыңғырып бассалдым.

Қасындағы екі жігіт үйге алып кірді: басын таңып тастаған, аумаған жаулық киген әйел сияқты. Ерні кезерген, көзі үңірейіп батып кеткен. Бізбен тек қоштасуға ғана әлі келді.

«Жаным балам! — деді маған мұңлы көзін аударып, — ата жолын қуып, партияға түс... Коммунист болсаң, бақыттысың!» Осы сөзді айтуға ғана шамасы келді, іле жантәсілім берді».

Осы бір әке қасиеті әркез-ақ Нияз есіне келе береді. Әке өсиетін орындасам деген ниет студенттік жылдарында да, әскерде жүргенде де көкейінен шыққан емес. Бірақ, ол партия қатарына өтуге дайын емес екенін сезетін. «Коммунист ең ақ жүрек, адал, батыл да іскер, адамгершіліктің, ар-намыстың ең биік дәрежесінде тұрған таза жан деп ұғам... Ленин партиясына түсуге тап-тұйнақтай даярмын» деп айтуға аузым бармады» — дейді ол. Бұл сөздер Нияздың өз бойынан әлі де талай мін байқайтынын сездіреді. Жазушы Нияздың салған жерден ұнамды, мүлтіксіз қаһарман етіп көрсетпейді. Қалтарысы көп, бұралаң жолдардан өткеріп әкеледі. Дәрігерлік мамандықтың жауапгершілігі, халық алдындағы парызы жайындағы азаматтық мәртебелі

түсініктерге Нияз бірте-бірте, қала-дала өмірінің біраз қырлары мен сырларына қанықққан соң, күрестерде шыныққан соң барып келеді. Бұл арада жазушы роман қаһарманының өсу эволюциясын заңды, нанымды арнамен әкелгенін атап айту орынды. Романдағы дәрігер Нияз тұлғасының ұнамды, ерекше қасиеті — мамандықты сүйіп, жан-тәнімен беріліп атқаруға, бір кезде алған білімді місе тұтпауға, үнемі ізденіп, мамандығын, білімін ұдайы жетілдіріп отыруға үндейді. Жұмысқа енжарлық, самарқаулық деген онда жоқ, өз мамандығының шебері деуге лайық. Дәмешті де ол алғаш науқас адам деп қана қарады. Емдеп, жанын алып қалуды, ауыр дерттен айығуына жәрдем етуді дәрігерлік парызым деп ұқты, бар білімін, өнерін, жан-дінін сала кірісті. Ғашық жарым, қалыңдығым, болашақ әйелім деген эгоистік сезім емес, оны жанталастырған. Дәмешке суық тиіп, ауруы аяқ астынан асқынып, өлім халіне келгенде де, ол ең алдымен дәрігерлік парызы тұрғысынан қимыл-әрекеттер жасады. Дәрігер екеінсің — адам өміріне сақшы болу, сенің парызың! Күндіз де, түнде де, ауылда да, қалада да, қызметте де, үйде де — барлық, жерде адам денсаулығы үшін күресу сенің еншің! — деген ұлы сезім Ниязның қанына сіңіп, сүйегіне дарыған.

Доктор Нияз Дархановты оқушы жұртшылықтың ұнататың себебі, «доктор Дарханов тірі ме, қайда» деп сұрау салып, іздеуі оның осы қасиетіне байланысты.

«Доктор Дарханов» романының жақсы жағы, тәрбиелік жағы дегенде осыны баса ескеруге тура келеді. Ал, жазушы бұл табысқа қалай жеткен, дәрігердің жанды да нанымды бейнесін қалай жасай алған? Романның басты жетістігі — дәрігерлердің қиын да күрделі қызметінің шынайы картиналарын жасай білгенінде. Жазушы дәрігерді көп жағдайларда жұмыс үстінде, іс үстінде, толғаныс-тебіреніс, тайталас-тартыс аясында көрсетеді. Негізгі кейіпкерлердің киімі, жүріс-тұрысы, өз ара қарым-қатынасы, сөздері, ойлары, мәслихат-айтыстары, науқас адамдардың жай-күйі, қолданылған ем тәсілдері — дәрігерлер өмірінің ірілі-ұсақты көріністері оқушы көз алдына қаз қалпында суреттеледі. Романнан ақ халат киген адамдар, дәрі иісі аңқиды десе де болғандай. Бұл жазушының үздік табысы, дәрігер өмірінің егжей-тегжейін, жазып отырған мәселелерін жетік білетіндігінің көрінісі. Зейін Шашкин өзі едәуір жылдар дәрігерлік қызмет атқарған. Өкпе туберкулезін рентген сәулесімен емдеу жөнінде «Бармашы» санаториінде өз басы көп ізденіс, әрекеттер істеген. Бұл мәселе жөнінде кезінде ғылыми конференцияда баяндама жасап, мақалалар да жазған. Романдағы профессор Штокиннің де өмірде прототипі бар. Жазушышың өзі де өкпе ауруына шалдығып, Қырымда әйгілі профессор И. П. Бинштокта емделіп, тәжірибе үйренген. Онымен жазысқан хаттары жазушының архивінде сақтаулы.

Романдағы өндірістік тартыс өмірден алынған шындық, медицина үшін үлкен проблемалық мәні бар тартыс. Жазушы

өндірістік тартыс пен махаббат желісін шебер қиюластырған. Екі желі жымдаса, қабат өріліп, роман сюжетінің шиеленісе дамуына жағдай туғызған.

Зейін Шашкиннің жазушы есебінде бір ерекшелігі ұнамды деген қаһарманының өзін кемшіліктен ада, күнәдан пәк адам етіп көрсетуден аулақ. Қайта кей тұстарда қаһарман басындағы көлеңкелі жақтарды қоюлатып алатын сияқты көрінеді. Бұған, әлбетте елуінші жылдардың орта шенінде әдебиетшілер арасында ұнамды қаһарман проблемасы жөнінде болған айтыстың салқыны тиген деу керек. Кезінде кейбір әдебиетшілер Зейін Шашкиннің «Теміртау» романы жөніндегі пікір алысу барысында «характерлерді ірілендіру жағы жетіспейді» деп мін тағуы қисынсыз емес-ті. Нақ осы ақауды романның бас қаһарманы Нияз Дарханов образынан да анық байқаймыз. Нияз образы нанымды, ұнамды образ. Жазушы Нияз образының эволюциясын табиғи заңды арнамен өрбітеді. Өмірде ондай адамның болатынына, ондай тағдыр, ондай оқиға болатынына күмән тумайды. Сондықтан да оқушы «Доктор Дарханов» романын жылы қабылдайды, Нияз басындағы тағдырға, оқиғаларға сенеді. Бірақ, жазушы Нияз образын қалың оқушы қауым, келер ұрпақ өміріне, ісіне сүйініп, өнеге аларлықтай идеал дәрежесіне көтере алмаған, Нияз тағдырын түсінесің, аяйсың, ойланасың, сабақ аласың, бірақ оны идеал ете алмайсың. Себебі, Нияз бойында еңбексүйгіштік, өз мамандығын беріліп атқарушылық, ізденімпаздық, турашылдық сияқты ұнамды қасиеттер бар, бірақ кейбір әдебиетшілер орынды айтып жүргендей «ірілік» кемшін, әлдебір сәттерде, әсіресе, әйел мәселесіне келгенде осалдыққа бой алдырады, жеңілтек, тезқатар шешімдер жасайды, өмірдің өкпек желіне қасқая қарсы тұрудан гөрі, шөп-шаламша ыға беруге бейім кездері жоқ емес. Сондықтан Нияз тағдырын түсінуге болады, кейбір шәлкем-шалыс қадамдарын кешіруге болады, жақсы қасиеттерін, еңбегін, өнерін ұнатуға болады, бірақ идеал етіп еліктеуге болмайды. Ол Нияз көтеріле алмаған биік, жазушы шеберлігі жетпеген асу.

Осындай азды-көпті міндеріне қарамастан Нияз образы қазақ совет әдебиетінде замандастар тұлғасын реалистік тұрғыдан бейнелеген ұнамды қаһармандар легінен берік орын алуға лайық, тұңғыш дәрігер образы деп бағалау орынды. Нияз образының нанымды, көркем образ дәрежесіне көтерілуі «Доктор Дарханов» романының ғана емес, Зейін Шашкин творчествосының сәтті табысы болып саналады.

Романда Асқар образы аз «көрінгенімен тәуір әсер қалдырады. Дәмеш қыздың ағасы, дәлірек айтқанда, әкесінің інісі Асқар Сағатовпен «Теміртау» романы арқылы танысқан оқушы, мұнда Асқар образы жаңа бір қырынан ашыла түскенін аңғарады. Асқар қазір әлеуметтік мәні бар мәселелер, туған халқының бақыты, болашағы жайында ой толғайтын, дәрігердің халық алдындағы, Отан алдындағы борышы жайында сара пікірлері бар зерделі аза-

мат есебінде көрінеді. Бұл жағынан алғанда ол Дарханов образын толықтыра түседі, Дархановтың рухани өсіп, дәрігерлік парызын жете түсінуіне игі ықпал еткен тұлға деуге болады. Зерделі дәрігер, биік парасатты азамат болумен бірге, Асқар абзал адамгершілікті мейірбан аға есебінде танылады.

Үйлену тойы ертең деп тұрғанда Дәмеш қатты сырқатқа шалдыққан кезде, Қайыр қалай ұстады өзін, Асқар қалай көрінді? Тек осы бір сын мезеттін, үстіндегі екі азаматтың іс-әрекеттерін салыстырып қарағанның өзінде, Асқардың қай жағынан болса да анағұрлым биік тұрғанын аңғару қиынға түспейді. Жазушы Асқар образын осы кезеңде, сондай-ақ Дәмеш пен Асқар, Асқар мен Нияз арасындағы қарым-қатынастар үстінде ашып көрсете білген. «Теміртау» романындағы Асқар мен «Доктор Дарханов» романындағы Асқарды қосып алатын болсақ, жазушы қаһарманының анағұрлым толыса, кемелдене түскенін байқаймыз.

Ал, Дәмеш образы жөнінде мұндай пікір айтуға бола қоймайды. Мұнда да Дәмеш бар болмысымен заман рухына сай, мәдениетті, ойлы, зерделі азамат. Мұнда да Дәмеш ісімен, қимылымен, сөзімен анық-танық көрінетін жанды бейне. Бірақ, мұндағы Дәмеш ақылы, мінезі, қылығы, ісі жағынан бұрынғыдан өсе түскен, сүйкімді, баршаға ұнамды Дәмеш деуге келмейді. Неге? Себебі, мұнда жазушы Дәмеш образын «Теміртау» романындағы Дәмеш характеріне сай арнамен дамытпаған. «Теміртау» романынан Дәмешті оқушы мінезі де, ісі де орнықты білікті маман, әсі-ресе, махаббат мәселесіне жеңіл-желпі қарамайтын ақылды, адамгершілігі мол, сүйкімді қыз есебінде танитын. Мұндағы Дәмеш дәл осындай биіктен көріне алмайды. Бұрын алды-артын терең ойлайтын, өмірдің барлық тарамдарына сергек те зерек қарайтын қыз, мұнда басқа дүниені түгелдей дерлік оп-оңай ұмыта қойып көз алдындағыдан өзгені көрмеуге бейіл. Талай жылдар сынасып, сыр алыса сүйісіп барып табысқаң жары Қайыр, қаршадайынан алақанына салып, аялап өсірген, әке орнына әке болған Құрышпай, құлын-тайдай бірге өскен, балғын махаббатты бөліскен Ораз, шахтадагы бірге істейтін достар, тіпті бірге туып, бірге өспесе де туғаннан артық ағасы Асқар,— бірде-бірі оның жанын тебіренте қоймайды. Төтеннен келген дерт қуып, ғайыптан кез бола қалған дәрігер Ниязды көргенде ақылды Дәмеш қызымыз оп-оңай елжіреп, ұйып қалады. Ешкіммен қарым-қатынасы жоқ басы бос қыз болса екен, онда бір сәрі. Қайыр екеуінің қарым-қатынасы өзіне де, өзгеге де аян емес пе? Ақылы бар, ар-ожданы берік қыз, Ниязға қабақ бермес бұрын, Қайырды ғана емес, өзі білетін, өзі сыйлайтын ағайын-туыс, дос-жаран, қауымды бір сәт ойламас па? Кешегі ақылды Дәмештің осы жайларды бір сәт ойлап, қиналмайтыны таңдандырады. Қайыр бұл ауырған сәтте дұрыс шешім таба алмай қателік жасады. Қайыр хаты Дәмеш күткендей болмады. Қайыр оның артынан жедел келмеді. Дәмеш

солай деп оны жазғырғысы келеді, өз қылығын ақтағысы келеді. Махаббат деген сондай, өткінші жаң-бырдай сіркіреп өте шығар оп-оңай дүние болар ма?! Махаббат сондай көрінгенге төңкеріле салатын көрсеқызар, опасыз болар ма?! Иә, болады. Болатыны рас, махаббат дейтін асыл да аяулы сезімді кез келген жерде қорлап, ойыншыққа айналдырып, табанына таптап кететін әумесерлер аз емес өмірде. Ал, Дәмеш... Біз білетін Дәмеш ондай ақмақтардан емес қой. «Теміртаудан» таныс Дәмеш — сүйкімді Дәмеш, ісі де, қылығы да, махаббаты да, бәрі де ұнамды Дәмеш. Ол Дәмеш пен бұл Дәмеш қисына қоймайды. «Теміртау» Дәмешін «Дарханов» Дәмешіне қимайсың, ай-ырбастамайсың. Мұндағы Дәмеш те сорлы Дәмеш емес, түйсіксіз-парықсыз Дәмеш емес. Бұл да әпәдемі, сүйкімді, жөн-жосықты білетін, көрік десе көркі, сезік десе сезігі, тіл дес тілі бар — дұп-дұрыс адамның бірі. Ұнатпаған адамын тастап, көңілі қалаған адамына шыққысы келсе, несі бар? Оған да жол бос. Жүрегіне жүгінсін. Ондай қыздардың болатынын, көп болатынын білеміз.

Бірақ, біздің іздейтініміз «Теміртаудан» танысқан сүйкімді Дәмеш, ақылды Дәмеш, инженер Дәмеш. Мұнда ол Дәмештің көленқесі ғана бар. Халқымыздың маңдайалды, сүйкімді қыздарының бірі дерлік Дәмеш емес, қатардағы көптің бірі Дәмеш бар. Егер жазушы «Доктор Дарханов» романын «Теміртаудың» жалғасы демей, өз алдына шығарма есебінде ұсынса, ол Дәмеш пен бұл Дәмешті бір қыз етпей әрбасқа қыз деп ұсынса, әлбетте, мұндағы Дәмеш образы жайында мұншалық дүрлікпеуге болар еді.

Әрине, жақсы қыздың жаман болуы қиын ба деуі де ықтимал ғой біреудің. Біздің жоқтап отырғанымыз — әдебиеттің игілігі, туған әдебиетіміздегі сүйкімді, өнегелі қыздың, образы. Сол тұрғыдан алатын болсақ, Зейін Шашкин «Теміртау» романында әжептәуір жарқырата көрсеткен қазақ қызы Дәмеш қыздың образын «Доктор Дарханов» ро-манында анағұрлым жүдетіңкіреп алғанын атап айтпасқа болмайды. Белгілі әдебиетші С. Талжанов жолдастың кезінде «Дәмеш ауырды да жүнжіді» деп қынжылуы бекер емес.

Дәмеш образының бұлай құлдырауының бір себебі жазушы мұнда оны екінші қатардағы кейіпкер есебінде орын бергендігінен де болуы мүмкін. Дегенмен, Дәмештің өткенді еске түсіруі, екі азаматтың ортасында толқуы, толғануы арқылы да оның образын әлдеқайда көтеруге болатын еді. Автор бұл арада Дәмеш толғанысының аясын тек Қайыр төңірегінде ғана құрып, онда да терең тебіреніссіз, үстірттеу, жадағайлау әкету салдарынан, Дәмеш образының солғындауына жол беріп алған. Біздің замандастардың басты бір қасиеті — қоғам алдындағы, коммунистік мораль, ар алдындағы, коллектив, семья, ағайынтуыс алдындағы жауап кершілікті сезінуде емес пе. Дәмеш Образының солғын, ұнамсыздау әсер қалдыратын себебі — осы

жауапкершілікті тереңірек сезінбей, оп-оңай аттап өте салатынында. Жазушының «Доктор Дарханов» романындағы Дәмеш образын мүсіндеуде жете ескермеген, жаңылыс соққан жері осы тұста. Бұл ретте Зейін Шашкин өзінің творчестволық жолында сәтті сомдаған елеулі тұлғаның бірі — Дәмешті жаңа романындағы жаңа қаһарманы жолында құрбандыққа шалған деп өкініш білдіруге де болады. Ал, асылында «Теміртаудағы» Дәмеш көп қырлары жағынан жаңа романдағы бас қаһарманы Нияздан анағұрлым еңселі, кесек образ.

Зейін Шашкин творчествосында «Сенім» романы мен «Темірқазық», «Ақ бота» повестері мен әңгімелерінің орны бөлек. Бұл шығармалар жазушының творчестволық жолында барлық жағынан да жаңа белең, деуге болады. Себебі, жазушы бұл шығармаларына едәуір творчестволық тәжірибе жинақтаған, қаламы анағұрлым төселген кезеңінде келді. Әрі аталған шығармалар өзінің тақырыбы, мазмұны жағынан да соны бетбұрыс, жаңа өріске шығудың белгісі еді.

«Сенім» романы — Зейін Шашкиннің көлемді соңғы шығармасы болды. Бұл роман 1966 жылы жарыққа шықты. Совет елінің, оның ішінде Қазақстан үшін тың және тыңайған жер игерудің қаншалықты зор маңызы болғаны әркімге аян. Тың жер игеру, миллиондаған гектар жапан түздің сауырын таспадай тіліп, егін егу, мың миллиондаған пұт астық өсіру, мың-мыңдаған адамдарды жаңа жерге қоныстандырып, жаңа поселкелер орнатудың игілігімен бірге қиындығы да, кейбір залалды зардабы да бар екені тың игерудің төрт-бес жылғы тәжірибесінде анық байқалып қалды. Бұрын байтақ далада қаптай жайылып жүрген мал жайылымнан тарыға бастағаны көрінді. Жылма-жыл аудара-төнкере жыртып, біркелкі егін еге берген жер азып-тозып, эрозия дейтін пәлеге ұшырайтыны байқала бастады. Егіс көлемі орасан ұлғайған кезде оны дер кезінде бірден жинап-теріп алудың оңайға түспейтіні де белгілі болды. Тікелей орып-бастыру, бөлектеп ору тәсілдерінің қайсысы тиімді екені жөнінде жергілікті жерде дауталастар да етек алды.

Бұл бір — өмірдің өзі туғызған проблема еді. Туған жердің көлемін жиі шарлап, болашақ шығармаларының кейіпкерлерін барлап жүруді әдет еткен жазушы Қазақстан тыңының осы бір өзекті проблемасын арқау етіп, «Сенім» романын жазды, сөйтіп бүгінгі өміріміздің көкейтесті талабына үн қосты. Әлбетте, әңгіме көркем шығарманың қуаты — көтерген тақырыбының, мазмұнының құндылығында ғана емес, шынайы өмір картиналарын көркем бейнелеп, көркем образдар жасай білуінде. «Сенім» романының құндылығы — осы бірінен-бірін бөліп алуға болмайтын екі талапқа бірдей жауап бере алатындығында. Оқушы жұртшылық, біріншіден, жазушының бүгінгі өмір талабына жедел үн қатқандығы үшін риза болса, екіншіден, Нұрлан, Раушан,

Мәлік пен Айжан сияқты бүгінгі замандастарымыздың нанымды да сүйкімді тұлғаларын жасағаны үшін риза.

Романда, әсіресе, Нұрлан образы дараланып көзге түседі. Нұрлан тұлғасынан оқушы бүгінгі ауылдағы агроном, зоотехник, дәрігер, инженер замандастарының бейнесін көргендей әсер алады. Нұрланның тұла бойы тұлғасында, ісі мен әрекетінде, өмірге көз қарасында, мінезінде, жан дү-ниесінде бүгінгі ауыл интеллигентінің көбіне тән белгілер бар. Ол білімді де іскер, жансебіл де ақжүрек, өткір де сыпайы. Ол қызметте ірі, үйде, тұрмыста кішіпейіл. Совхоз директорымен де, аудан басшысымен де, облыс өкілімен де терезесі тең адамша, иықтаса сөйлеседі, білімімен, істің егжей-тегжейін, парқын-қисынын дұрыс түсінетіндігімен, қоғам жұмысына, халық игілігіне жанашырлығымен, ақыл-парасатымен иықтасады. Ол көп алдында маман, әке алдында бала, жұмыс бабында, кеңседе, жиналыста өткір, әке алдында, аға ұрпақ алдында кішіпейіл, ана алдында, әйел алдында биязы, еңбегімен еңселі, қылығымен кішіпейіл, іс-ке кемел, мінезге бай жан-жақты азамат. Бүгінгі ауылда мұндай абзал қасиетті азаматтар көптеп саналады. «Сенім» романындағы совхоз агрономы Нұрлан сондай сүйкімді, ұнамды замандастарымыздың бірі. Жазушы бүгінгі ауыл өміріне жіті үңіле жүріп, бүгінгі замандас бойындағы жағымды қасиеттерді аңғара білген, нанымды көрсете білген. Агроном Нұрлан — бүгінгі ауыл интеллигенциясының, алдыңғы қатарлы өкілі деуге лайық. Жазушының Нұрлан бойынан бадырайта керсетіп отырған елеулі бір қасиеті, жаңалығы бар. Ол бүгінгі заман беталысынан туған заңды жаңалық, азаматтың, абыройын, елдің елдігін көтеретін игі де ізгі жаңалық. Ол — біздің замандастың тек өз басының мерейін, өз бақыты мен мәртебесін көздемейтіні, бар өмірін, бар өнер-білімін, қайрат-жігерін туған халқының, туған жерінің игілігі мен ырысы үшін сарп ететіні. Ол біздің замандастың жеке басының игілігін халық игілігінен бөліп қарамайтыны, ел дәулеті, ел бақыты мен мерейі шешек ата көктесе, өз ырысы мен бақыты да гүл-гүл жайнайтынына берік сенімі. Нұрлан замандас бойындағы осы бір асыл қасиетті жазушы сөзбен айтпайды, қаһарманының ісі мен өмірін көрсету арқылы оқушы көзін жеткізеді. Нұрлан образындағы бұл жаңалық Зейін Шашкин романының ғана емес, алпысыншы жылдардағы қазақ прозасының сәтті табысы деуге тұрарлық.

Зейін Шашкин творчествосының соңғы жылдарында әңгіме жанрында да қалам тартты. Заман жайлы, замандастар жайлы көзқарасын, тебіренген ойларын әдебиеттің, осынау шағын да оңтайлы жанры арқылы білдіріп отырды. Оның «Ақбота», «Қойшы серігі», «Дәрігердің, қатесі», «Сүйкімді дауыс», «Әкесі» сияқты әңгімелері жазушының айналасындағы өмірден көргентүйгендері. Жазушы бірде өзіне үйреншікті дәрігерлер өмірін сөз етсе, бірде малды ауылдың тірлігін тілге тиек етеді, енді бірде ар-

тист, жазушы өмірінен картиналар береді. Тақырыптары әралуан бол-ғанымен, бұл әңгімелердің барлығына ортақ бір қасиет бар — ол бүгінгі өмір шындығын, замандастар өмірін жыр-лау. «Сүйкімді дауыс» дейтін әңгімесінде жазушы ән құдыреті, дәрігер қызметінің ізгілігі жайлы пікір қозғаса, «Әкесі» дейтін но-веллада ананың ардақ образын жасайды, өмір жайлы кесек ойлар толғайды. Сабыр Ахановичтің образы, тағдыры арқылы жазушы өмірге, әсіресе ер мен әйелдің арасындағы махаббат мәселесіне жеңіл-желпі қарамау керек, жеңсікқойлық опа бермейді деп ескер-ту жасағандай болады. Бақыт деген — атақ, абырой, дәрежеде ғана емес, бала сүю, азамат өсіру бақыты да — зор бақыт деген түйін айтады автор. Сабыр Аханович махаббат базарында оңды-солды жүзген кісі. Бір кезде Анна Федоровнамен бір медпунктте қызметтес болған сәтте, оның да жүрегін жаулаған. Аңғал қыз жылпос жігіттің тұрлаусыз пиғылын ұқпай, тұзаққа түсті — жүкті болды. Бұған қинала қояр Сабыр ма, ақыл-кеңесі дап-дайын: «түсіріп таста, оқуға бөгет жасайды. Әлі талайы табылар» дейді ол шімірікпестен.

Сабыр Ахановичтің талайға айтқан кеңесі бұл. Ол өз қолымен операция жасауға да әккі болып алған. Пышағын жаландатып Аняға да аборт жасап тастамақ болды. «Оп-оңай, қорықпа» дсп сыбырлап та қояды... Бірақ бұрын-соңды мұндай сұмдықты көрмеген қыз жаны түршігіп жүрексінді ме, әлде аналық мейірбан сезімі ара тұрды ма, әйтеуір Аня заматта операция столынан атып тұрып, зытып берді. Сол кеткеннен қайрылмады. Жігіт пен қыз осылай екі айрылысып кете барды...

Бір кездегі Сабыр қазір ақ шашты профессор Сабыр Аханович, Аня қыз — егде тартқан ана Анна Федоровна аталады. Арада табаны күректей 28 жыл өткен соң, кездейсоқ ұшырасып қалған таныстардың үркек сезіммен арбаса жауаптасуынан олардың қазіргі жай-күйі, өмір жайлы көз-қарасы ашылады.

Профессор деген атақ-дәрежесі болмаса, Сабыр Ахановичтің сырты бүтін, іші түтін, шерменде жан екенін бірден аңғарасыз.

— Неше балаңыз бар, ең үлкені нешеде? — деген сұраққа ол:

— Аннушка, бұл жөнінде мен сәтсізбін, — деп мұная жау-ап беруге мәжбүр. — Адамның бірінші қадамы кейінгі өміріне үлкен әсер ете ме деймін... Жас болдық, түсінбедік... — деген сездерінен үлкен өкініш үні естіледі, бақытсыз бишара қалпы сезіледі. Денсаулығы болса, ол да — дімкәс. Жас талап дәрігер Борис профессор жүрегіне операция жасап, ажал аузынан ара-шалап қалды. Бір кезде Сабыр жарық дүниеге келтірмей, жойып жібермек болған, өз кіндігі — осы Борис екеніне көзі жеткенде, Сабыр Ахановичтің өкініш-қапасы одан сайын жанын жегідей жеді.

Жазушы Сабыр Ахановичтің аянышты, мүшкіл халін осы-лай бірге-бірте әшкерелеумен бірге, өмірге адам әкелуші ана

мәртебесін мысқалдап биік тұғырға көтереді. Шағын ғана әңгіме жеңсіккойлық сияқты сорақылыққа сот сияқты әсер қалдырады, оқушыға үлкен ой салады.

«Ақтұяқ» атты әңгімесінде жазушы Дәулет дейтін шопанның ер тұлғасын, ащы да аянышты тағдырын суреттейді. Дәулет образы Зейін Шашкин творчествосында ғана емес, соңғы жылдардағы көптеген әңгімелер ішіндегі есте қаларлық кесек тұлға деуге болады. Жазушының бұл әңгімесі сезім көрігіне бөленіп отырып жазылған, шынайы суреткерлік өнер туындысы қатарына қосылады. Даланың жұпар желі, ащы жусанды шөбі, жұлдызды түні, асыр салып ойнақтаған қозы-лақ, көл жағасында жарбиған қараша киіз үй, маңыраған қой, шылықтаған құс үніне құлақ түріп, дала күйіне жаны елтіген ақ таяқты шопан — қысқасы малды ауыл өмірінің жанды суреті елес береді. Аңдамай бассаң, дала жидегі мен тау бүлдіргенін жаншып кететіндей, нәзік сырлы, әсем әуезді дала көркі мен күйінің шырқын бұзып алатындай ұлпа сезімге бөленесің... Әнеки, ұзақты «күн жел қағып, күнге күйіп, шаршап келген шопан ата қараша киіз үйдің іргесіне таяғын сүйеп, «уһ» деп отыра кетті. Оның осынау бір кейпінде кейістің емес, сүйіністің, өз ісіне, өз еңбегіне мәртебеленудің нышаны бар. Жазушы Дәулет шопанның бойындағы осы бір қасиетті ұсақ детальдар арқылы там-тұмдап отырып, оқушы зердесіне ұялатады. Оқушы көңілінде шопан туысқан еңбегіне ризалық, мақтаныш сезімі алаулайды.

Сонымен бірге оқушы Дәулет шопан өмірінің күнгейімен қоса көлеңкелі жақтары да аз болмағанын аңғарады. Арыстай екі бірдей азамат ұлы соғыстан қайтпайды. Қасірет бұған кемпірі ол қайтыс болды. Шал, мінеки, жалғыз... «Қатал шындық бет-аузына осып-осып әжімнен із салып, шашын күмістей ағартқан, иығынан басып, тұқырайтқан», бірақ атан жілік мықты шал өксіп-өкінуді, шағынып-жалбарынуды білмейді. Өмір шоқпары қасқа маңдайдан салып өткенде ыңқ демей, тістене-томсырайып, ілгері тарта береді.

Зейін Шашкин советтік заманды жан-тәнімен сүйген жазушы. Жаңа заманның әр жетістігі оны шаттандырады, керісінше мүдіс-мүкіс міндері, шалыс қадамдары қабырғасын қайыстыра толғантады. Әлі келгенінше, романымен де, повесті, әңгіме, мақаласымен де, бар күшімен советтік өмірдің шуағын молайта түсуге, өсу екпінін үдете түсуге қолғабыс етуді мұрат тұтқан. Аурулы бола жүріп, жатпай-тұрмай ізденген, қарманған, толғана жүріп қиындық, кедергі атаулылармен арпалыса жүріп, азабына ашына, кейде налып, кейде бөркін аспанға лақтыра қуана жүріп, сарыла еңбектенген. Мұны әр шығармасынан, мақалаларынан, достарына хаттарынан айқын аңғарамыз. Жазушыны өз өмірі, тағдыры қандай бұлтты, нөсерлі болса, творчестволық жолы да жайдақ, жадағай болмаған, қилы белеңдерді, сын-соққы нөсерлерін де бастан өткерген. Тайталаса, тартыса жүріп, өрге

тартқан, өмірдің өзекті қыртыстарына қол салған, қияға, қиынға, сүбелі соныға құлаш ұрған. «Теміртауы» талқыға, додаға түсті. «Дархановы» бас сала дүрсе қоя беруге душар болды. Ал Зейін Шашкин қинала жүріп,құлшына түсті,қиынға ұмтыла түсті, жаңа, бұрынғыдан құнарлы, нәрлі, өміршең, шығармаларымен жауап берді. Прозаның көлемді жүгін арқалай жүріп, әркім бармаған соны арналарға жол сала жүріп, ауызға аларлық шығармалар бере жүріп, драматургия, кино саласына да қол артты ол. «Тоқаш Бокин», «Ақын жүрегі» пьесалары, кино сценарийлері де жеміссіз болған жоқ.

Әдеби сын, очерк, публицистика саласында да белсенді еңбек етті. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» сияқты әлеуметтік мәселелерді қозғайтын публицистикалары, медицина тақырыбына жазған толғамды проблемалық мақалалары, «Абай» романының тілі жайлы ғылыми-зерттеу жұмыстары Зейін Шашкиннің бай эрудициясын, әдеби-ғылыми білімдарлығын, азаматтық белсенділігін танытады.

Творчестволық жұмысты университеттегі сырттай оқумен, кең көлемді қоғамдық-саяси жұмыспен ұштастырды, бірнеше жыл Қазақстан Жазушылар одағы партия ұйымының секретары болды, Алматы қалалық Советінің, депутат-тығына сайланды. Қазақ совет әдебиетін дамытудағы жемісті еңбегі үшін СССР Жоғарғы Советінің Президиумы 1958 жылы жазушы Зейін Шашкинді «Құрмет Белгісі» орденімен наградтады.

Зейін Шашкин творчестволық кемеліне келген шағында 1966 жылы 29 мартта ауыр науқастан кейін мезгілсіз қайтыс болды. Тікелей әдебиетте аз ғана уақыт еңбек еткенімен ол артына өшпес із, туған әдебиетінің алтын қазынасынан орын аларлықтай игі мұра қалдырды. Зейін Шашкиннің алты томдық шығармалар жинағының жарыққа шығуы жазушының жемісті еңбегінің айғағы болумен бірге, Коммунистік партия мен Совет үкіметінің совет халқының өнер қайраткерлеріне, олардың творчествосына деген құрметі мен қамқорлығының көрінісі болып табылады.

Зейін Шашкиннің жеке шығармалары жөнінде кезінде орталық газеттер мен журналдарда да, республикалық баспасөзде де көптеген мақалалар мен рецензиялар жарық көрді. Олардың ішінде дұрыс пікірлермен қоса, үстірт, сын-аржақ пікірлер де болуы заңды. Жазушы Зейін Шашкиннің өмірі мен творчествосын егжей-тегжейлі зерттеп, әділ бағасын беру, оның туған әдебиет тарихынан алар орнын творчестволық ерекшелігін саралау өнер туындысын мұра тұтқан ұрпақтар мойнына жүктелетін игілікті іс.

Сапар Байжанов.

ЗЕЙІН ШАШКИН

ТЕМІРТАУ

Роман

Бес нәрсеге асық бол,
.....
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой.
Абай.

БІРІНШІ БӨЛІМ

I

Мүсін-сымбаты, қанат бітісі қарлығаш тәрізді «Ил-18» атанған әдемі де зор лайнер Қарағандыға жақындаған кезде қалың қара бұлттың арасына еніп кетіп, толқын соққан кемедей шайқалып, бұлтақтады да қалды. Самолет төмен түскен сайын бұлт қоюлана берді. Нажағай үйірген бишіктей аспанды осқылайды. Самолет іші де ағарып, күнге шағылысқан ақ қардай көз қариды.

Осы жарық, терең ойға шомған Дәмешті де сергітті; жан-жағына қараса, қатар отырған жолаушылардың да өңі бұзылып, бірі — алақанымен көзін басып, күбірлеп, алласына сиынып, енді бірі — алақтап терезеге қайта-қайта қарай береді.

Дәмеш те терезеге үңіліп, тұңғиық шыңрауға көз жіберді: жер қарасы көз ұшына ілінбейді, қою қара бұлт лайнердің қанатына оралып, қозғалтпай тастаған сияқты бір орында тұр. Нажағай да өшіккендей жиі-жиі атқылай бастады.

Қауіп күшейді. Жыландай суық үрей Дәмештің денесін тітіркентіп, жүрегін алқымына тықты: осылай аспанда қаза тапқаны ма? «Арманда кетті!» деп осындай өлімді айтады-ау, тегі...

Енді-енді жанды, енді құлады дегенде, ұшқыш та жанталасып, бұлт-бұлттың арасын қуалап, самолетті алып шықты. Заматта айнала жарқырап, көз ұшында қарайып жер де көрінді. Жүрек орнығып, көңіл жайланды. Жолаушылар да уһ деп дем алып, біріне-бірі күлімдей қарайды.

Әне бір жерде жатқан белбеу — өзен, Нұра өзені емес пе?.. Белбеудің жағасында қарайған сіреңкелер — үй-ау? Қала енді

алыс емес, жақын. Әне бір қол созым жерде көрінген ақша бұлтты Дәмештің қолымен ұстай алғысы кеп, құмартады. Қандай тамаша, аппақ, үлп-үлп етеді, аумаған аспанға үйіп қойған ақ мақта!.. Самолет Қарағанды қаласының үстіне келгенде түлкіге түсер қырандай төмен қарай қиялай зырлады. Аэропортты бір рет шыр айналды да, жер бауырлай қонды. Дәмештің жүрегі үзіліп бара жатқандай, бойы шымырлап, аяғына тірек таба алмады. Электр қуатындай дене түршіктіріп соғып өткен үрейді шалдуар мінез — әуестік жеңді. Дәмеш терезеден аэровокзалға көз тастады. Қайсысы тосып тұр екен? Ораз ба, жоқ әлде Қайыр ма? Шарбақтан бері өте алмай бір топ адам тұр. Кешкі қара көлеңкеде кім екенін жөнді айыра алмады.

Жолаушылар дүрліге түрегелді. Дөңгелекке отырғызған сатыны әкеліп, самолетке тіркеп те үлгірді. Жұрт түсе бастады. Жүк таситын қол арбаны сүйретіп, кеуделеріне номер қадаған жүкшілер де лезде қаптап кетті. Радиодан әйелдің ширақ дауысы: «Алматыдан ұшқан 99 рейстің самолеті келіп қалды», — деп ескертсе, іле екінші баяу еркек дауысы: «Азаматтар, қазір Қарағандыдан Қарқаралыға қарай 47 рейстің самолеті ұшады... Қамданыңыздар!» — деп шақырып та жатыр. Қарбалас.

Қарағанды аэропорты тоғыз жолдың торабы: Ақмола, Павлодар, Қостанай, Жезқазғанға да осы арадан ұшады. Әрбір бес минутта бір самолет қонып, бір самолет ұшып жатады. Дәмеш вокзал алдына жеткенше Қарқаралы, Баянауыл самолеттері бірінің артынан бірі көтеріліп, ұшып жатты. Гүрілдеген мотор даусы бүкіл аэропортты жаңғырықтырып, даңғаза — ес шығарады.

Шарбақтың аржағынан Дәмешке біреу қол бұлғайды-ау осы. Қадала қараса Ораз. Қайыр көрінбейді. «Директор» — үлкен адам курорттан келе жатқан Дәмеш алдынан шығып қайтсін. Әй, Дәмеш-ай, күтпейтінді күтіп, сүйгенді ернінен қағатын әдетің де бар-ау? Сөйткенше болмады, иін тіресіп тұрған халық арасынан біреу кеп, қолындағы пласмастан істелген елеуіш тәрізді тесік-тесік сумкасына жармасты. Сөзінен қолы бұрын жүретін Ораз екенін түсін көрмесе де қылығынан аңғарды Дәмеш.

— Сәлеметсің бе, Оразжан! — деп Дәмеш жымиып, кеудесінде Герой ордені жарқыраған, талдырмаш, бүйра шаш, қара торы жігітке сүйсіне қарады. Сумкаға жармасып, еңкейген қалпы Ораз басын жоғары көтеріп, Дәмешке қуанышты көз тастады.

— Мұны өзім көтерейін, Оразжан, сен чемоданды ал!

— Чемодан қайда?

Ораз жан-жағына алақтап, дәл алдында тұрған чемоданды да көрмейді. Беймаза адамның қылығы: сөзі келте, қимылы орашолақ, әлденеге асығыс. Дәмеш көңіліне секем алды...

Жұрт дүрбелең: жолдасы ма, досы ма, туысы ма, құрдасы ма, бірін-бірі құшақтай еміренісіп, қарсы алып жатыр. Дәмеш сы-

тылып, шеткерірек шықты. Қара сафьянмен тысталып, сарғыш былғарымен көмкерілген екі үлкен чемоданды көтеріп, Ораз жол бастады.

— Осы екі чемоданды сүйретіп, сонау Қырымға да бардың ба?.. Недеген ауыр — зіл ғой жатқан! Не бар ішінде? — деді Ораз таңданған пішінмен чемоданды салмақтап.

Дәмеш күліп:

— Ауырсынып келесің бе? Қазан-қазан құрыш құйсаң да, батырым, екі чемоданға әлің жетпегені... Ажар ас бермей, көтерем қылған ба өзіңді?.. Айтқандай, Ажар қайда? Неге келмеді? — деді.

— Үйін қағып-соғып... сен келеді деп, әбігер, ес жоқ!

Бұлар вокзалды кесіп өтіп, қала жақ бетке шықты. Қаз-қатар тізілген шұбар бүйір таксилер бірінің артынан бірі сып етіп, оқтай атылып зыр етіп кетіп жатыр. Іретін тосып, әр нәрсені бір тамашалай қызықтап, жаңа өзімен самолеттен бірге түскен жолаушылар тұр. Біреуі Дәмешті көріп, «жолың болсын!» дегендей қолын бұлғайды.

— Сен өз машинаңмен келдің бе? — деп Дәмеш Оразға бұрылды.

— Енді такси жалдар деп пе ең?.. Көне, тура Теміртауға тартамыз ба, жоқ, біздің қайнағаларға кіріп тамақтанып, Қайырды тосамыз ба? О да осында. Обком шақырып, соған кеткен... — деді Ораз көк «Волганың» артқы есігін ашып, чемодандарды жүк артатын қоймасына салып жатып.

«Қайыр осында» дейді... Қарсы алуға келді ме, әлде өз бетімен жүр ме? Ораздан сұраса қайтеді? Жоқ...»

— Біз әне бір тұрған екі кісіні ала кетіп, жолшыбай қонақ үйге қалдырсақ қайтеді? — Дәмеш «Волгаға» мініп жатып, москвалықтарға тағы да көз қырын тастады. Олар Дәмеш «қайтер екен» дегендей сынай тосып тұр. Ораз ұнатпады ма, машинаның тұтқасына тұқырая береді.

— О кім еді?

— Жол серіктері...

Машина зыр етіп, москвалықтар алдына кеп тұра қалды.

— Мініңіздер, қалаға барсаңыздар, ала кетейік! — Дәмеш есіктен басын сұғып, әдеппен жымиып, меймандос пиғылын сездірді.

— О, рахмет!

— Қонақ үйіне жеткізсеңіз болды! — деп екеуі кезек-кезек бірінің сөзін бірі бөліп, қоса-қабаттаса дабырлай сөйледі.

— Сіз қайда істейсіз? — деді Дәмешке қонақтың біреуі.

— Теміртауда металлургия заводында инженермін. — Әңгіме желісін Дәмештің өзі үзді, қала мен аэропорт арасындағы көпірдің үстіне шыға бергенде, балаша ah ұрып, қала бейнесін тамаша-

лады. Қонақтар да сөзді доғарып, қаланың кешкі көрінісіне көз жіберді.

Жаңа ғана самолет терезесінен Қарағанды қаласы бір-ақ уыс боп Дәмештің алақанына сиған-ды. Енді мынау: ұшы-қиыры жоқ, телегей-теңіз, электр оты жарқ-жұрқ етіп, ашық аспандағы жұлдызға ұқсайды. Қиялмен жарысады. Неткен зәулім қала! Машина жақындаған сайын қала да қойынын ашып, көшелері кеңи береді. Бірі алдыңды орап, бірі тақымдай қуып, басып озып, енді бірі үзеңгілесе жарысқан көк-қызыл, қара машиналар. Машина ағызып доғадай иілген көпірдің үстіне шыға бергенде, көпір астынан вагондары тізбектеліп, пысылдап, паровоз да өте берді. Паровоз мұржасынан ұшқан көк түтін ертеңгі тұмандай «Волганың» алдын орап, қарсы келе жатқан машинаны да көрсетпейді.

Жаңа ғана Дәмеш ұшып келгенде аспан ашық еді, лезде манағы қою қара бұлт қуып жетіп, жаңбыр сіркірей бастады. Өкпе тұстан соққан жел көмір шаңын боратып, көше ішінде құйын ойнады. Москвалықтарды апарып тастап, Ораз немере қайын ағасының үйіне кеп түсті. Үй иесі шахтер сменаға барайын деп жатыр екен, қатқыл-салқын үнмен амандасып кетіп қалды. Жасынан адам қабағына қарап өскен Дәмешке үй қожасы күрең қабақ сықылды көрінді. Кейде бір ауыз сөз түгіл, көмейден шыққан үннің ырғағы да талай сырды сездірмей ме? Әлде шахтердің үйіне қонақ жиі келіп ерғашты қылған ба? Оған түс беретін қазақ па, тәйір. Мұнда бір сыр бар!..

Дәмеш бұрышта тұратын шар айнаның алдына барды; тірсегіне түсетін көмірдей қара шашын тарқатып жіберіп, шапшаңдата тарап үлкен бір бұрым өрді де, қошқар мүйіздеп желкесіне түйді. Ойы басқаға бөгелсе де, қолы шашын бөгелмей өреді… Дәмеш айнаға тесіле қарап, өз өңіне назар аударды. Самолет соққан ба, сағы сынық. Әсіресе, мөлдіреген бота көзі, әдеттегідей күлімдеп, жарқырамайды — тұман басқан күннің көзіндей күңгірт тартқан.

Дәмеш айна алдында ойқастап, денесін де бір шолып өтті: нәзік мүсін курортта аздап толған сияқты, кеудесі де тырсылдап шертіп тұр. Дәмеш бетіне жеңіл-желпі опа жағып, тұқырайып газет оқып отырған Ораздың қасына барса, үй иесі — жеңгесі ас үйде екен.

— Ораз, осы үйдегі ағай бірдемеге реніштi сияқты…

— Себебі бар шығар… — деді ол басын көтерместен. Дәмеш Ораздың дүдәмал сөзіне түсіне қап, еленделп, құлағын түрді.

— О не қылған себеп?

Енді Ораз да газетін қоя салып, оңтайланып, манадан бері қалай бастаудың ретін таба алмай отырған ба, әңгімесін қалтқысыз Дәмештің алдына жайып салды. Дәмештің «не қылған себеп?» деуіне Ораз таң қалады. Демалысқа кетерде бүкіл завод бастықтарын газетке жазып, ел-жұртқа мазақ қылған Дәмеш емей

кім екен? «Директор ашық ауыз»; «бас инженер кертартпа»; «завод баяғы атам заманғы техникамен әупірімдеп күн көріп отыр». Бұл ащы сөз қайсының жанына батпайды дейсің? Қайыр шерменде. Оның өрен-жарандарының: жаңағы шахтердің шырайы өзгеріп жүргені де сол болар.

— Неге өкпелемесін, мешкей деген жақсы атақ емес қой… — деп Ораз сөзін аяқтады. Қаперінде түк жоқ Дәмеш не дерін білмей дағдарып, Оразға бажырая қарай берді.

— Мақаланың астына менің атымды қойып па?

— Енді қалай?

Дәмеш кекесін күлкімен жауап қайырды:

— Әлгі орыс мәтелі: менсіз мені үйлендірді дей ме? Керек десең мен ол мақаланы білмеймін де!

Ораз сенбеген пішінде теріс қарап мырс етті. Дәмеш те түсінді: жұрт аузына ілінген сөзді қисық деп дау айтып қара, кім ақымақ болар екен?

— Ораз, сен маған сенбей тұрсың-ау, ә? Адал сөзім — мен жазғаным жоқ!.. Курортқа жүрер алдында «Советтік Қарағанды» газетінің тілшісі әңгімелескен еді, тегі атымды сол қоя салған болар.

— Маған ақталып қайтесің… — деді Ораз түрегеліп, ауызғы үйге барып тамақты әзірлетті. Кім білсін бұл сөзде не мән бар екенін, әлде: мен саған сенем, аузыңды ауыртып қайтесің дегені ме, жоқ, мен завод коллективі емеспін, төреші боп билік және айтпаймын дегені ме? Дәмеш өзін-өзі жақсы біледі. Ондай мақала жазу түгіл, ес білгелі бір адаммен түс шайысқан емес.

Дәмеш жөнді тамақ ішпеді, шешіліп үй иесіне Ялтада көрген қызықтарын да айта алмай, сол жабыңқы қалпы машинаға отырып кете барды. Жолшыбай Теміртауға жеткенше қиял-ойдың тұтқыны болды да қойды.

Әй, Ораз-ай! Дәмеш ойына ортақ боп, жүрек соғысын кардиограммадай оқып отырса, Дәмешті сонда білер еді ол. Егер ол мақалада, Ораз айтқандай: завод техникасын жаңартуды сөз қылса, оның не сөкеттігі бар? Атом ғасырында «есекке» мініп коммунизмге жете ала ма? Жер серігі... Қала берді, биыл, жыл басында аспанға Күн серігі де ұшты. Ол аз десең, ертең Айға, Шолпанға саяхат етіп адам да барады... Есеп-қисап жасайтын машина бір тілден екінші тілге сөз аударып, ән салатын халға да жетті. Күн сәулесі электр күшіне айналды. Баспалдақтап ұшатын ракета. Атом станциясы. Атом күшімен жүзген пароход... Мұның бәрі адам өмірін жақсартуға жасалып жатқан жоқ па? Еңбек-бейнет зая болмай, рахат-қызыққа, өмірді ұзартатын құралға айналса, атам заманнан бергі адам баласының арманы орындалмай ма?

Дәмештің құрыш қорытушылар еңбегін жеңілдетудегі бірлі-жарым ойы, завод бастықтарының шамына неге тиеді?..

«Волга» Теміртау қаласына жеткенін, Дәмеш өз үйінің алдына кеп тоқтағанда бір-ақ білді.

«Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім!» — деп бұрын тегін айтпаған-ау. Дәмеш Ялтаның тамаша санаторийнде дем алса да, Москваның бай да, сәнді мейманханасында жатса да өз үйі — артық, көзіне жылы көрінді. Әсіресе әке орнына әке болған, ес білгелі маңдайынан сипап, мүсіркеп, бауырына басқан Құрышпайдың балаша жүгіріп алдынан шыққаны, неге тұрады? Дәмеш үшін бұл — дүниедегі ең қымбат, қол жетпейтін ардақ. Құрышпай Дәмешке жамағайын да емес, әйтеуір бір жақтікі, бірақ туыстан артық, әкесінің досы. Сол достығын ақтап, Дәмешке еңбегін де сіңірді. Сол еңбегін ұмытатын Дәмеш күнделік өмірдің балынан татып, ұшып-қонған көбелек дейсің бе? Құрышпай Дәмешті «қызым!» дейді. Көңілі түскен кісіге сыбырлап: «Досымның қызы» деп те қоятын.

Досы кім? Ол кім болған? Ол жайында жұмған аузын ашпайтын. Дәмеш жабысып сұрағанда не бар айтатыны: «Қайтесің, балам! Сыр сандықтың аузын мықтап кілтке сап бекітіп тастағам. Уақыт жетсе, өзің ашып оқырсың да, түсінерсің. Қазір ерте!» дейтін. Ол кезде Дәмеш бала еді, таңқалып, бұл сөздің астарына түсінбейтін. Тек соңғы жылдары ғана: «Дәмештің әкесі Сақа Сағатов бізбен бірге Жетісуда Совет өкіметін орнатысқан революционер еді. Қиын-қыстау тар жолда талай адамға қол ұшын беріп, өлімнен құтқарған ер азамат еді!» дейтін болды. Тап қазір тағамға толы дөңгелек столдың басына келіп ересек қыз Құрышпайдың мойнынан құшақтап, шалдың түкті бетіне тақап, еркелеген себебі де осы.

— Айналайын, сағынып қалдың ба? — деп Құрышпай Дәмешті арқадан қақты. Осы кезде төрт жасар Ораздың ұлы да кеп Дәмештің аяғына оралды. «Тәтелеп», бір ауыз сөзге сағынышын, балалық махаббатын сыйдырды. Дауысы қандай сүйкімді! Дәмештің жүрегі елжіреп, баланы еріксіз жерден көтерді.

— Ой, тәтеңнің үстін былғап алма! — деген Құрышпай шалдың сөзіне мән берген ешқайсысы жоқ. Мәз-майрам. Ұлының қылығына сүйсініп, шаттана күлген Ораз даусы, алыс жолдан келген Дәмешті қуанышқа көрші-қолаң, құрбыларының мадақ сөзі, күлкісі үйдің ішін басына көтерді. Бірақ Дәмештің жайдары көңілі сұрланып оқшау тұрған Ажарды көргенде, су сепкендей басыла қалды: қатар өскен құрбысы, қазақ әдетін қуса — жеңгесі, неге Дәмешті қызықтамайды? Әлде сырқаттанып жүр ме екен? Дәмеш Болатты жерге қоя сап, Ажардың қасына барды:

— Ажаржан, неге көңілсізсің? Түсің бұзылып тұр ғой?

Ажар қабағын қайшылап: «жәй, әншейін, басым...» деп теріс айналды. Дәмеш сенбеді, елегізіп: «Сен не білесің?» дегендей Оразға қарады, бірақ, о да күбжеңдеп, төмен тұқырайды.

Дәмеш ақ көңіл, жұрттың бәрін өзіндей көреді. Е, тапты! Ол тегі, ағасының жыртысын жыртып: «Газетке жазды!» деп намыстанып жүр де, әйтпесе, Ажардың өкпелейтін реті жоқ, Ялтадан сәлемдемеге шашақты қызыл жібек төсек жапқыш та әкеп берді. Мүмкін шешесі де шайпау тілімен екі араға маздата от жаққан болар... Курортқа кетпей тұрғанда мұндай емес-ті, еркелеп, мойнынан құшақтап, маңайынан шықпаушы еді.

Дәмештің шырт етіп, көңілі бұзыла қалғанын шал да сезді. Оны аңғару — былайғы жұртқа аса қиынға түспейтін. Іштегі шер толқып жүрек кернегенде, Дәмештің сағы сынып, жүдей қалады. Дәмеш мінезінің осы бір қырына өзі де риза емес, талай ұтылып, кейіс те көріп жүр. Үміт-тілегі, қапа-реніші де замат-та жүзіне мөрдей басылады. Қаншама өзін-өзі тежеп, салмақты ұстаса да болмайды, білініп қояды, аққұба беті нарттай қызарып, дуылдай жанады. Бірінші бокалды көтере бергенге, салмақпен басып, Қайыр кірді. Өзіне-өзі сүйсінгендей кеудесін кере, онсыз да тіптік, сымбатты денесін катайта ұстап, еркін кірді. Дәмеш Қайырды көрсе, құрыстап, іштей таласа айтысатын әдеті. Қазір де оны көрген бетте: «Мақтаншақ!» деп күбір ете түсті.

Маңдайы кере қарыс, беті жалпақ, нағыз Арқа қазағының беті, ер мұрынды... демекші қырат мұрын. Осы бет бітісіне сәл сәйкес келмейтін аузы мен көзі. Аузы кішірек те, көзі томпақ; мұны Дәмеш оның бойындағы кемшілік деп табады. Қазір Дәмеш Қайырдың өткір көзінен жүрек түбінде жатқан оның жасырын сырының ұшқынын аңғарғысы келеді. О, ол сездіре ме?.. Әне, құнсыз күлкісіне сап, паңдана басып, Дәмешке жақын келді.

— Қуанышым қойныма сыймай, жүрегімді алақаныма сап, алдыңнан шыққанда, тоспай кетіп қалғаның не?.. Осынша құдым, жете алсамшы! — деді Қайыр шұбырта мәнерлей сөйлеп. Дәмеш бұл сөзді кекесін сияқты ұғынды: «Қуанышым қойныма сыймай...» деген сөз, саған онша зар болып отырғаным жоқ дегені де... Дәмеш жаңа ғана оның өкпесін тарқатып, жүрек түйткілін жайып-шумақ боп еді, енді шегіншектеп, тартынып қалды. Самарқау амандасты.

— Жоғары шық, Қайыржан! — деп Құрышпай да қалбалақтап, завод директорына өзінің орнын ұсынды. Қайыр қызға денесімен бұрылып:

— Менен хат алдың ба, Дәмеш? — деді.

— Жоқ..

— Ол қай жерде қалды екен? Бір жағынан алмағаның да жақсы болған. Алған күнде осы стол басында қатар отырып тамақ ішуің де неғайбыл еді.

— Ондай хатты жазуға батылың жетсе, айтуға да аузың барар!

---

[1] Жүрек соғысын жазатын дәрігерлік аспаб.

— Дәмеш әзілдей айтса да беті қызарып, қысылып отырғанын сездіріп алды.

— Аузымды қышытып қайтесің, Дәмеш! Көңілің қалар...— Қайырдың сөзбен матап, беттетпей, ықтатып алатын әдеті бар да. Соған көшкендей. Оп-оңай сөзін жіберіп, ықтай қоятын Дәмеш және жоқ. Кімнің пысы жеңеді, оны болашақ көрсетер...

Екеуі қақтығысып, шекісіп алды. Дәмеш те, Қайыр да алдарында жайнап тұрған: суық қазы, майлы қарта, исі мұрын жарған күрең бәліш, қыстан тұздалып аман шыққан қып-қызыл қарбыздың бірінен ауыз тиген жоқ. Көбік атып тепшіп тұрған бокалдағы шампан орталана берді де, Ораз оны еселеп құя берді.

— Қарағым, жесейші! Жолдан не тамақ іштім дейсің? — деген Құрышпайдың сөзі ғана Дәмешті қалпына келтірді. Рас-ау, Қайырдан қысылып қайын атасы ма еді сонша? Дәмеш қатая ысынған денесін босатып, жайлана отырды. Тамақ желінді. Бокалдар түбі қағылды... Жарыс сөз, думан қызды, бірақ балалы үйдің әдеті емес пе, төрт жасар Болат Қайырдың көк, ақ сұр люкстен тігілген костюмін жүгіріп кеп майлы қолымен баттастыра ұстай алды. Қайыр тыжырынып, атып тұрды:

— Әкетші мынауыңды! — деді Ажарға ала көзін қадап.

— Нағашысына жасаған жиендігі де, бір костюммен құтылсаң жарар еді... — деп Құрышпай мысқылдай күлді.

— Сізді сыйлағандықтан Құр-аға, әйтпесе...

Қайыр сөзін Ажар орындады — жалмажан жетіп барып, құйрықтан шапалақпен салып қалды. Болат кемсеңдеп шалға қарай ұмтылды.

— Тиме! Неге тиесің балама! — Құрышпай келініне зекіп, баласын бауырына қысты. — Әй, бәлем сені ме! Тұра тұр!

— Шал мен кемпір тұрғанда балаларға тәлім-тәрбие беру қиын. — Қайыр үстін сүртіп, терезенің алдына барды да, қалтасынан шылымын шығарды. — Қымс етсе арасына түседі... Боқта! — деп боғауызға үйретеді...

— Бас жаққа барысып қайтеміз, құда бала!.. Сені де сондай шал мен кемпір өсірген шығар, — деді Құрышпай қарсы дауға дайындалған адамдай қомданып, иығын күжірейтіп.

«Ерегіс десе Құрышпайдың кәрі жыны қозады» деген құрдас шалдардың сөзі Дәмештің есіне түсті. Шал Қайырдың кезек сөзін күткендей, елегізіп бір жамбастай отырған кейпінен даудың бітпейтінін Дәмеш сезді де, Қайырды балконға алып шықты. Қонақ үйдің балконы көше жақта. Қала халқы кешке таман бүршік жарып хош иіс шашқан резеда гүліндей, кешкі салқында әдемі киінген, жұпар исін бұрқыратып, пар-пардан ағылып жатыр. Кейде дабыр-дүбыр, шатты-сылқым күлкі де қосылады.

Қызылды-жасылды электр отымен жазылған сәнді жазулар мәдениет сарайының маңдайында бір сөніп, бір жағылып, алы-

стан көз тартады: «Мәдениет университетінде ертең кешкі сағат жетіде музыка факультетінің оқуы басталады» деген сөздің бір жолы қызыл, енді бір жолы көк түспен жазылады.

— Көрдің бе? — деді Қайыр отты қолымен нұсқап.

— Көрдім. Не демекшісің?.. Менің істеткенім деп, мақтанбақсың ба?

— Мақтанса ше? — Қайыр да ілгіштей сұрағына сұрақпен жауап қайырады.

— Мақтанудың аяғы дандайсу... Одан культтің де аулы алыс емес.

— Культ дегенді ұмытсақ дейім. Ескі жараның аузын тырналай беріп қайтеміз.

— Тырналау емес, достым. Адам өмірден сабақ алады, үйренеді. Біз ол сабақты ұмытпауымыз керек. Сен сынауды — «жара тырнау» деп ұқсаң, ол — жақсы директордың қылығы емес.

— Саған жаға алмадық-ау, әйтеуір... Заводқа келмей жатып, шулата, газетіңді ала келдің. Мен бір саған жат адамдай... — Қайыр өкпесін наз түрінде айтам десе, тілі құрғыр астарлы майда сөзге үйренбеген, кекесін тәрізді шықты.

— Қайыр, сенсең, мен сол мақаланы білмейім де.

— Шын ба?

— Шын.

— Қой енді, жасырма!.. — Қайыр күлімсірей қуана қарайды Дәмешке. Алақай-ай! Дәмеш жазбаса екен. Жақсы көрген адам газетке жамандап жаза ма?.. Егер, шын болса — сүймегені... деген ауыз айтпаған ойды Дәмеш сол бір сәт Қайырдың қуанышты көзінен анық оқыды. Жүрегі шымырлап аяғандай болды.

— Курортқа жүрерде, «Советтік Қарағанды» газетінің тілшісі менімен кеңесіп, қайдан естігенін білмейім, «рационализаторлық ұсыныс» жасапсыз, сол не халде?» деген-ді...

— Енді белгілі: директор жол бермейді деп сен оған шағым жасадың. Сонан соң ол жазып ап, газетке басты... — Қайыр олқы дауыспен айтты.

— Жарайды сенікі-ақ дұрыс болсын. Мен жазбасам да жаздым. Бірақ, принципке келейік: сенің Мүсілім ағаң: «Бұл атақ алудың оңай даңғыл жолы. Соңғы кезде кім жақпаса, сол консерватор бола қалатын әдетке айналды ғой» деп тыжырынып, сөйлеспей қойғаны өтірік пе еді?

— Мүсілім өз алдына бір қазақ, мен бір қазақ. Айтса, соны жаз, мені неге міңгестіресің?

Көрдің бе, өзіне кір жуытқысы келмейді. Дәмеш Қайырдың да: «Әй, қоя тұршы, Дәмеш!» — деп басқа әңгімеге бұрып әкеткені есінде.

— Сен директорсың, неге құлақ аспадың? Мен саған айтпадым ба?.. Кәне, айтпады деші?

— Принципке барсаң, сенің сол ұсынысыңнан оншалық пайда көріп тұрған мен жоқ! Бұл өз пікірім. Оны өзіңнен басқа адамға әлі айтқам да жоқ.

— Бәсе, мәймөңкелемей, баяғыдан осылай деуің керек еді... «Мені қоса жаздың» деп өкпелейтін жөнің де жоқ.

Қайыр сөзді әрі қарай тереңдеткісі келмеді, әңгіме желісін бұрып жіберді.

— Менің басымды қатырып жүрген, Дәмеш, бұл емес. Біздің қазақ жастары әлі де болса, техникадан аулақ жүр. Қой бағуды маңдайына жазып қойған жоқ қой, ертең анау үлкен үш домна біткенде Теміртау шығыстағы қара металлургияның орталығы болмақ. Сонда сол техника тілін қазақ жастары қолына алса, маман жұмыскерлер, техник-инженерлер кадры көбейсе, коммунизмге тезірек жетпейміз бе? Біздің заманда техникасыз бір қадам баса алмайсың. Ертең қой бағудың өзі техника тілін білуді қажет етпей ме?

— Әрине.

— Олай болса, менің арманым осы біздің завод сол кадр дайындаудың бірінші сатысы да, ұста дүкені сияқты болса екен дейім. Қазақтың қара металлургиясының бірінші заводы бастамағанда кім бастайды? Сен өзің ел жаққа барып көрдің бе? Жастар завод-фабрика дегенге әлі де асау аттай ойқастап, құлағын тіге қарайды. Осы өтірік пе? Әуелі қызметкер болсам деп кеңсеге қарай ұмтылады!..

Дәмеш еріксіз күлді.

— Оның бірі — сен. Заводты тастап директорлық креслоға отыра қалған...

— Қой, Дәмеш, мені қажама, мен бес жыл цехта істедім, директор болғаныма жарты-ақ жыл. Үш жылдай министерствода істеген кім екен?..

— Мені оқу бітірісімен зорлап алып қалды.

— Е, мені де партия қойып отыр, өзім тіленіп сұрап алды дейсің бе?

— Шай жасап қойдық! — деді Ораз балконға басын сұғып.

— Жүр, дауды қой, Дәмеш! Әркімнің өзінің үміт-тілегі бар, сәті түссін де!.. Шай ішейік! — деді Қайыр татуласпақ ниетпен. Бірақ, Дәмеш Қайырдың соңғы сөзіне құлақ қойған жоқ, назарын Оразға аударды: еңсесі түскен, қабағын түйген... Ажар да көңілсіз. Әлде екеуінің арасынан қара мысық жүгіріп өтті ме екен?..

...Дәмеш көлбей салынған тайпақ сатымен екінші этажға көтеріліп, оң қолға бұрылды. Қара дермантинмен тысталып, ақ бүршікті шегені үстіне тізбектей қаққан есік тұтқасын ұстай бергенде: «Бұл үйде Дәмеш енді тұрмайды!» деген жазуға көзі түсті. Өзіне-өзі сенбей қайта-қайта оқыды. Кім екен жазып жүрген? Келемеж! Ашу қысқан Дәмеш есікті қатты итеріп қап, үйге кіріп

барса, дәлізде тірі жан жоқ, есік ашық. Апырау, біреу бірдемені алып кетсе қайтеді. Оң жақтағы ас үйдің есігін ашты. Көк жалыны жылт-жылт етіп, маздап жанған газ плитаның үстіндегі тарғыл түсті кастрюльде сүт көбік атып, сақылдап қайнап жатыр. Төгілді-ау! Дәмеш жүгіріп барып кастрюльді көтеріп ап, столға қойды да, қайтадан дәліз арқылы қонақ үйге өтті. Стол сол кешегі жиналмай қалған қалпы: түрлі тамақ, тарелка, қасық, пышақ, шанышқы. Ажарға не болған, жайратып, қайда кете қалды екен? Алдымен шалдың бөлмесін жинап жүр ме? Қонақ үйдің оң жағында екі есік те, сол жағында бір есік. Дәмеш соларды ашып, әрқайсысына басын бір сұғады. Оң жақта шалмен қатарғы бөлмеде Дәмеш тұрады. Бұл — бөлме бұрын Ораздың кабинеті екен. Алматыдан Дәмеш келген соң: «Бөлек пәтерге шығам» дегенде Құрышпай шамданып соны бөліп берген-ді.

Дәмеш үйдің ішін тегіс аралап шықты, бірде-бірінде тірі жан жоқ. Енді плащын шешкенше болмады, «Өрт! Өртеніп жатырсың, Дәмеш!» деп біреу үрейлене айғайлады. Жан ұшырып ас үйге барса, газ-плита лаулап жанып жатыр, жалын аспанға шапшиды. Қайдан келе қалғанын, Қайырдың шешесі Ақмарал, қолында бір шелек суы бар жетіп барды. «Ойбай, апа, су құймаңыз, онан жаман өршиді!» — деп Дәмеш шырылдап Ақмаралды жібермеді. Жандәрмен Қырымнан сатып әкелген көк ала жемпірін шешіп ап, плитаның үстіне жаба салды...

Дәмеш оянып кетті. Жүрегін астына басып қапты. Терлеп-тепшіген, қиналса керек... Сағатын шешуді де ұмытып кетіпті — жол соққан-ау. Сағат ертеңгі жеті. Күндегі тұратын мезгілі. Дәмеш төсекте жатып өткен түнгі уақиғаны есіне түсірді. Ия, Қайырмен екеуінің осылай тіл табыспай кеткені ме? «Мысық пен күшіктей!» деді іштей бір әзәзіл үн мысқылдап. «Сонда мысығы мен де, күшігі Қайыр болғаны ма?» деді өзіне-өзі күбірлеп. Біреу естіп тұрса — ұят-ау! «Бейшара, шатасқан екен!» демей ме!

Дәмеш о баста Теміртауға бекер оралған. Қайыр мен Оразды дос, жақын көріп келді ме екен? Кешегі Қайырдың айтып отырғанын көрмейсің бе: «Газетіңді қолтығыңа қысып шулата келдің» деп... Осы сөзден кейін не жақсылық күтсін Дәмеш! Қайырдың: «Бес жыл тосып едім, бір түс бермедің» дегені жігіттің қызыққандағы әдемі сөзі, әйтпесе, Қайыр осыдан үш жыл бұрын бір түн тоса алмай, селеу шаш ақ сары қызбен жампаңдаса қалғаны қайда? Жарайды, бір есептен Дәмеш Қайырға сенсін-ақ: ол қыз «жол серігі», бейтаныс адам бола-ақ қойсын... Үйленбей Дәмешті тосқаны да рас болсын... Бірақ, Дәмеш сол Қайырды сүйе ме? Осы сұрақты курортта өзіне-өзі талай қойғанды. Түр-сипаты келісті, ер жігітке лайықты. Сөйтседағы, Оразбен екеуін қатар қойса, Дәмеш әрине Оразды ұнатады: мінезі жұмсақ, жанына жағымды, қас-қабағынан ойын таниды. Күліп көзіңе телміре

қарайды. Ал, Қайырмен жолдас болу үшін асау ат мінген адамдай әрдайым тізгінді мықтап ұстап сақтанып отырмаса болмайды; сәл қарайғаннан үркіп бір жерде тастап кетуі ықтимал. Өмірбақи адам өзін-өзі жинақы ұстап, сақ боп жүре ала ма? Ал, адам шылбыр сүйретіп, өзін-өзі бейқам ұстап, қасындағы жарына етін үйретіп алғанда не табады? Ондай өмірден тағы да қанағат таба ала ма?.. «Осыдан бес жыл бұрын жастай бірге өскен Оразды бір көрген Қайырға айырбастап кеткен кім екен?» деді іштей бір кекесін үн табалап.

Ия, Дәмеш Теміртауға бекер келген, диссертацияға материал жинайым десе, Череповецке, Запорожьяға баруына болушы еді ғой. Енді Дәмеш Теміртауға сол диссертация үшін келдім деп, сылтау таппақ. Оған кім сене қояр екен?

Жоқ. Дәмеш жеңілтек-ұшқалақ жігітті жек көреді. Алматыда талай жігіттер «қырындап» көрген, бірақ мінезін байқаған соң тайып тұрған-ды. Бір атақты художник: «Ақыл-ақыл деп өзің ақылдың құлы боп кеткен, әйеншек сорлысың ғой, ақылға сенсең, ертең күйеуге тимей отырып қаласың!» деп реніш те білдірген. Шынында Дәмеш ақылға көп бас иеді. «Ақыл еркектің көркі...» деп жүріп емірден құр қалып қояды әлі. «Сонда күйеуге тигізбей жүрген ақыл дейсің бе?» деп тағы да бір әзәзіл дауыс іштей таласа түсті. Бұл талас — жас жеткен қыздың семьяны көксеген арман-сағынышы. Оны Дәмеш жақсы түсінеді. Тек жымиып, күрсініп қана қояды. Семья деп кез келген көк етіктінің құшағына құлауға тағы болмайды. Дәмеш жүрегіне әмір етіп, билеп-төстеп әкететін жігіт әлі туған жоқ.

Партбюро завод басқармасының екінші этажында еді. Дәмеш соған көтеріліп бара жатып жолшыбай бас инженерге кез келді. Қасқа бас, көзілдірікті, істік мұрын Мүсілім айбынды да ызғарлы кісі. Бұғағы шығып, қарны қампия бастаған толық еркек. «Нәзік қағілез қыз инженер-металлург болам деп несі бар екен!» деп осыдан бірнеше ай бұрын, алғашқы келген кезде менсінбей, сөйлеспей де қойған. Қазір әйтеуір, тіл қатысады. Онысына да шүкірлік!

— А, саяхатшы, курорттшы жолдас? Аман келдің бе? — Бір жағын кекесіндей баптана сөйледі.

— Мүсілім ағай, Айша апайдың дені сау ма? — Аузына қайдан түскенін, Дәмеш өзінен әйелінің амандығын бұрын сұрады. Поезд ішінде, Алматының бір журналисі: «Бұрын ауылда есендік сұрасқанда: «мал-жанның аман ба?» деп малын бұрын сұраушы еді, ендігі оқыған қазақтар бірінен-бірі: «жеңгей, келін аман ба?» деп қатындарын бұрын сұрайтынды әдет қылды. Оның себебі: қазақ бұрын малын жақсы көрсе, енді әйелін жақсы көреді!»— деп күлген-ді. Аузына қайдан түсе қалғанын... Бас инженер мұны

басқаша ұғуы мүмкін. «Газетке шыққан мақаласы бетіне шырмау боп, айтарға сөз таба алмай тұр» деуі ықтимал-ау?

— Жұмысқа қашан шығамыз? — деді де, Дәмеш жауабын жүре тыңдап, төмен түсіп кетті. Бұл кісінің сөздігінде: «сіз», «сың» деген жалғау болмайды деп жұрт күлуші еді, рас екен...

Дәмеш партбюро секретарының кабинетін ашып еді, ауызғы бөлмеде, адам жоқ, кіріп барды. Қара былғарымен тысталған диванға отырды. Серегин телефонмен сөйлесіп жатыр екен, басын изеп Дәмешпен амандасты.

— ...Жақсы. Жақында, бюрода қараймыз. Өзі де міне келіп отыр!.. Қашан?.. Кеше!..

Әңгіменің өзі жайында екенін Дәмеш енді аңғарды. Серегин телефонды іліп қойды да, орнынан тұрып, Дәмешке қолын ұсынды. Николай Ивановичтің оң аяғының нобайы болғанымен өз бетімен иесінің әмірін орындауы қиын. Соғыста кесіп тастап, ағаш аяқ орнатқан. Түрегелгенде, жүргенде сиырдың тұяғындай сырт-сырт ететін. Кәзірде де сыртылдай басып Дәмештің қасына отырды.

— Ия, жақсы дем алып қайттың ба?.. Кәне, бетіңді бері бұршы. Тамаша-тамаша! — деп күліп, Дәмештің қолын қаттырақ қысты. Серегин ашаң, ақ сұр еркек. Маңдайын қақ жарған тілдей ақ шашы, көз айналасындағы тарам-тарам құсаяқ ажым егде тартқан кісілердің қатарына қосады. Әйтпесе, қырық жас еркек жасы емес. Шынында Николай Ивановичтің түр-кескіні болмаса, жүріс-тұрыс, қимылы — ширақ; қайраты мол; сөз десе, көз майы шырағдандай жанады: көңіліне жақпаса мысқыл сөзбен шабақтап та алады. Кейде ілгешектей бір сөздің шашауынан ұстай ап, суыртпақтай суырып-суырып дымын қалдырмай қоя беретіні тағы бар. «Маңызды» деп қоқайып барған мәселеңнің, қолыңда тек шашағы қалады. Сондықтан да Дәмеш сөз кезегін Николай Ивановичтің өзіне берді.

— Естідің бе, сен жоқта сені үйлендірдік! — деді ол күлімсіреп.

— Сол бір хабарды естігенде мен де тап осы сөзді айтқам!.. Бірақ, мардымды ештеңе түсіне алмай, сізге келдім.

Николай Иванович үн жоқ, түн жоқ столдың жәшігін ашты да, «Советтік Қарағанды» газетін суырып ап, Дәмешке ұсынды.

«...Металлургия заводының аты үлкен де мәні аз. Үй дейтініміз соңғы он бес жылда құрыш қорыту техникасына енген жаңалықты, қаншама жарық алып іздесек те біз таба алмадық. Бейқам жатқан бір дүние! Қайта техника жайын сөз қылған адамды алакөз деп, жақтырмайтын да мінез бар. Жақында мартен пешін бу аралас ауамен үрлеп, жандыру өнімді де қолайлы деп ұсыныс енгізген едім, бас инженер мен директор қолды бір-ақ сілтеді: мұның атын не дейміз?..» Дәмеш аржағын сыдыртып, көзімен шолып өтті де,

газетті стол үстіне тастай берді. «Ал, енді өзіңіз не дейсіз?» — дегендей Серегин де Дәмешке қадалды.

— Бұл мақаланы өз қолыммен жазғам жоқ.

— Онда біреуге жаз деп айтқан боларсың, — деді Серегин бүгілген саусақтай жұтқыншағын бір қылқ еткізіп.

— Жаз дегем жоқ, бірақ, сырласып айтқаным шын!

— «Қолды бір-ақ сілтеді» деген сөзді қайдан алдың?

— Жобамды апарғанда Мүсекең тыжырынып, столдың шетіне қарай сырғытып тастаған. Соны басқаша айтқан да. Мағынасы бір ғой.

— «Қолды бір-ақ сілтеуді» көрген де, айтқан да мен! — Таңданған Дәмешке Николай Иванович күлімдей көзін тігеді.

— Жаздырған сіз бе едіңіз?

— Ақыл қосқан едім.

— Менің атымды неге қойдыңыз?

— Солай керек болды... Сенің айтуың бойынша «Советтік Қарағанды» газетінің тілшісі келіп, менен сұрады... Екеуміз бас инженерге бардық. Ол — «Мартенде істемей жатып, будың пайдасын қайдан біледі? Мүмкін зиян шығар, ә?» деп қолды бір-ақ сілтеген-ді.

— Ауа аралас будың пайда беретінін сіз қайдан білдіңіз?

— Мен техника бөлімінің инженелерімен кеңесіп көріп едім, олар: «Негізгі ойы дұрыс. Есепті дұрыс жасап, байқап көруге болады!» деген-ді... Сонсоң бас инженер мен директордың пейліне көзім жеткен соң, тілшіге рұхсат етіп едім, сенің атыңнан редакцияға жазған хат есебінде басып жіберген көрінеді...

Серегиннің «көзім жетті» деген сөзі Дәмешке ауыр тиді. «Бұл жобаңды іске асыру үшін көп қаражат керек. Ойланайық!» деп Дәмешті Қырымға шығарып сап, өзара күңкіл сауда жасаған екен ғой, Қайыржан?! «Көзім жеткен соң...» дегеннен артық не сөз керек Дәмешке? Бәсе, өткен түні Қайыр бұл жайында ашылып сөз қозғамаған еді...

— Көзіңіздің жеткенін тағы да немен дәлелдейсіз?.. Мен де коммунистпін, жасырмай айтуға бола ма! — Дәмеш даусының қалтырап шыққанын өзі де сезді. Ұят-ай! Сабыр түбі сары алтын, Дәмеш! Күйіп-піспе!

— Дәлелдейтін мен емес, сен!.. Жақында партбюро, соған әзір бол... Дирекцияға бар. Сұрап-біл! Айтар өздері де... — деді Серегин. Көкшіл көзі күлімсіреп, танауының желбезегі судан шыққан балықтай, делбең қағады. Ақылды адам айтпақ сөзді емеуіріннен-ақ түсінбей ме? Бұдан артық не айтады ол? Аузына шайнап салатын Дәмеш — жас бала емес.

Серегин ибалы адам, әдеп сақтайды. Лақ еткізіп, сырын шашып ап, ертеңінде ие бола алмай жүретін кісі емес... Партияның этикасы бар, кейде тілге тұсау сап, ақырын күтеді.

— Жақсы! — Дәмеш әрі қарай сөз жалғап: «қалай еді, неге олай?» деп түртпектемеді де, кейбіреулерше айбат шегіп: «көрерміз!» деп тәйтік сөз де кезенген жоқ, үн-түн жоқ шығып бара жатыр еді, Николай Иванович тоқтатып алды.

—Менің саған тапсыратыным: егер ұсынысың іске ассын десең, қайта-қайта тексеріп, карт құрыш қорытушылармен ақылдас!.. Ақылдан қашпа! Оқуды бұрын бітірсең де, сен заводқа жаңадан келдің. Үйрен! Олардың саған сенбеуі де, осыдан шыққан... Шынында да сенікі теориялық ой, іс жүзінде ол — қандай пайда береді? Әзірге менің, де көзім жетпейді.

— Менің көзім жетеді! — Дәмеш сөзін байыпты, өзіне-өзі сенген адамдай айтты.

— Ба!.. Онда сәті түссін! — деді Серегин күлімсіреп.

Дәмештің мойнына дейін қызарды. «Менің бұл сөзімді қисық ұқсаң, жолың болсын!» деп тұрғанын Дәмеш оның дауыс ырғағынан аңғарды.

Серегиннің өзі инженер емес, не біледі?

II

Қайыр Әлжанов металлургия заводына директор боп, партияның 21-съезінен кейін бекіген жас кадрдың бірі. Бұрынғы директор өмірінің қақ жартысын осы Теміртауда өткізген карт инженер — прокатчик-те. Өзі тіленіп, пенсияға шықты да, дәл кетерде, басқа инженерлер ішінен Қайырды таңдап ап орнына бекіттіріп кеткен. Обкомның хатшысына: «біз базардан қайтқан адамбыз ғой, сауда-саттықты біржола бітірдік. Аз-маз пұлымыз болса, тегіс қақтық. Қалтамыздың түбі тесілді. Енді біздің керегіміз де жоқ шығар. Менің орныма, өзі пысық, өзі жас Әлжановты қойыңыз» — депті. Обкомның хатшысы: «Немене, бастықтардың сөзіне өкпелеп қалғаннан саумысың?» деп күлсе керек. Сонда ол: «Қаншама жүрек ауырса да, шындық жеңеді. Қартайдық. Бастықтар дұрыс айтады!» деп жауап қайтарыпты. Шал әуел баста заводты қимай, ерін мойнына алып, біраз мөңкісе де, ақыры көніпті... Расында заводта Әлжановтан басқа тәжрибесі де, білімі де мол — инженерлер көп, соларды неге ұсынбады екен?

Қайыр «победадан» түсіп жатып осы бір жұмбақ ойдың шешімін таба алмады. Бұған шешім іздеп, әуре боп несі бар, егерде соңғы бір-екі уақиға, түнгі ұйқысын шайдай ашып, күндіз директор кабинетінің әр бұрышынан сығалап, мазасын кетірмесе?.. Кеше директор боп тағайындалған шақта, жолдас инженерлері улап-шулап: бірі жылы сөз, енді бірі қатты сөз айтып, қолтықтап әкеп, директор кабинетіне отырғызғандар, неліктен екенін өзі де түсінбейді, кейінгі кезде селқос, маңайына топтанып жиналудан қалды. Әсіресе осы бір мақала газетте шыққаннан бері, үрпиісіп, бөлектене бастады: Не, Қайыр енді орнынан түседі, қайтеміз

жарамсақтанып дей ме? Не, Дәмешке бүйрегі бұрылып, соның жыртысын жырта ма. Тегінде Қайырдың осы соңғы жобасы дұрысқа келеді-ау. Осыдан бірнеше күн бұрын мартен цехінде істейтін Қайырдың студент күнінен досы, бір жас инженер: «Сен ыңғай Мүсілім Сапаровичтің айтқанымен жүресің. Соның аузына қарайсың, өз бетіңмен мәселе шешуден қалдың!.. Ол — бір түлкі емес пе? Сағатованың ұсынысын «угробить»[1] еткен де сол!.. Сен жақсы директор болғың келсе, мына бізге — жастарға арқа сүйе!» деп шынды-қалжынды біраз сөзді жер-жебіріне жеткізе айтқан. Бұлар неге қырындап жүр екен Мүсілімге? Жап-жақсы адам... Өндірісті де бес саусағындай біледі. Босқа бұртаңдағанша үйренбей ме, сол кісіден?.. Мүсекеңнің бетке айтып тастайтын тік мінезі де болушы еді, әлде сонысын жақтырмай ма екен?

Қайыр екінші этажға көтеріліп, кабинетінің есігін ашты. Ауызғы бөлмеде хатшы қыздың қасында газет оқып, Дәмеш отыр екен. Қайырды көріп қап, түрегелді. Қайыр басын шұлғыды да, алшаңдай басып, кабинетіне кірді.

Тоқтап, қол беріп амандасу керек еді... Хате болды ма?.. Жарайды, Қайыр қашанғы жалына береді... Өткен түнгі Қайырға не істегенін өзінің алдына келтірді. Қолынан ұстамақшы болғанда, қағып жіберіп, өз бөлмесіне кіріп кеткен жоқ па!

Дәмеш — Қайыр өмірінің шиеленген түйіні. Өз қолымен байлап, соны енді шеше алмай әлек. Зейіні де, ебі де жетпейді. Айтүйге келмей, қыздың газетке мақала жазғанына Қайыр қатты қынжылады: замандас та құрбы. Ол аз десе, Қайырдың жүрегін тағы сезеді... Мұнысы көріспеймін, аулақ, қайта өштесем дегені де! Қайыр Дәмешті тап мұндай... деп ойламап еді...

Хатшы қыз сөйлей кірді:

— Қабылдайсыз ба?.. Сізді тосқандар көп.

— Дәметкен Сахиевна маған келген болса, кірсін... Өзім шақырмай, басқа ешкімді жібермеңіз!

Қайыр енді қыз көңіліне қарап, несіне мәймөңкелейді? Ашық фактыны алақанға сап отырып, ұлтандап кесіп сөйлескені мақұл... Әлдебіреу итеріп сап, қолжаулық қып жүр ме, Дәмешті? Бір сөзінде Мүсілім ағай: «Итеріп сап жүрген Серегин болмасын, қулық-сұмдығы көп адам көрінеді» деп еді. Әлде, сол ма, қолына қаршыға қып ұстаған? Қой, Серегин кеше Қайырдың директор болуын қолдаған адамның бірі емес пе?.. Әркімді бір «қас» көріп, Мүсекең де осқырады да тұрады екен осы...

Дәмеш те өз қадірін білетін адамдай, аспай-саспай нығыздана кірді.

Ялта жаққан екен Дәмешке! Нәзік денесі жұмырланып, бұрынғыдан да сүйкімді көрінді. Өңі құлпырып жасарған тәрізді.

---

[1] Құрткан деген мағынада.

Дәмеш отырған жоқ, әйнектен түскен күн сәулесін арқасымен жауып, терезе алдына барып, қырынан тұрды. Қайырға қарамайды, екі көзі қарсы қабырғадағы академик Бардиннің суретінде: қара металлургия тарихында «сіздей із қалдырсам!» дей ме? Әйтеуір көз түбінде сыр жатыр. Үндемейді. Сөзді Қайырдың өзі бастасын деп тұрған сықылды... Дәмешті Қырымнан келгелі күндіз анықтап көргені осы. Қандай көркем! Қолмен қашап скульптор жасағандай, кескінінде бір ерсі, артық мүше болсайшы. Мұрын да, ерін-иек те түп-түзу, келісті, біріне-бірі сай...

— Дәмеш, бірдеме айтпақ па ең? — Сөзді ықтиярсыз Қайырдың өзі бастады.

— Зерек кісісің ғой, адам ойын түсінетін, неге келгенімді біліп те отырған боларсың! — деді ол, кекес-қияс сөйлеп.

— Біреудің ішіндегісін болжап табатын факир емеспін!

— Факир болмасаң да, директорсың ғой! Партия сені халық тілін таба біл деп қойған болар.

— Халықтан бұрын сенің тіліңді табу қиын боп тұр маған. Кәне, неғыл дейсің, айтшы?

— Менің ұсынысымды қайда тастадың? Өзіме қайырып беруіңе бола ма?

— Ол жайында бас инженер мен техника бөлімінің бастығына тапсырғам. Солар осы бір-екі күннің дересінде пікірлерін қорытып әкелмек. — Қайыр дауды өршітпеуге тырысты.

— Директор дегеннің өз пікірі болмаушы ма еді?

— Директор әуелі аппаратын тыңдап ап, сонан соң шешедімыс. Газет дабылы орынды да пайдалы! Но, заводқа алдымен жауап беретін — директор. Завод деген единица. Үлкен саясаттың бір тетігі. Бір бұранда солғын бұралса, мемлекет дөңгелегінің жүрісіне ақау түседі. Дәмеш сияқты білімді инженер — оны ұғу керек.

— Ақылыңа рахмет! Мен: «ердің көркі ақыл» деген нақыл сөзді қостайтын адаммын, — деп Дәмеш мысқылдай күліп шыға бергенде, аржағынан Мүсілімнің қасқа басы жалт ете түсті. Дәмеш кейін шегініп, жол берді. Мүсілім ең артығы, «рахметін» де қимады, Дәмешті елеген де жоқ, тура директор алдындағы жұмсақ креслоға барып, сылқ етіп отыра кетті. Қайырға ағасының бұл қылығы ұнамай қалды. Дәмеш те бірдеме айтпақ боп, сәл кідіріп, оқтана бергенде, Қайыр шақырып алды:

— Дәмеш Сахиевна, отырыңыз! Пожалуйста! Мүсекең үшеуміз өзара кеңесіп алайық, әуелі!

Мүсілім басының жалтырын, қатпарланған бұғағын ақ торғын орамалымен сүртіп, әлдекімді жақтырмағандай, астыңғы ернін салпита:

— О не? Тағы әлгі «бу» ма? — деді кекетіп, саусағымен танауын шұқылап. — Бу емес, ашық күнде адастырған тұман болды

ғой ол бізге! — Қарқылдап, өз сөзін өзі қоштай күлді.

Дәмеш сұп-сұр боп Қайырға: «Мені осы сөзді есітуге шақырдың ба?» — дегендей қамыға, күйінішті көз тастады. Қайырдың Дәмешке жаны ашыды!

— Мүсеке, біз инженер Сағатованың ұсынысын үш айдан артық ұстап қалдық. Уақыт жеткендей. Жараса — жарады, жарамаса оны айтып, жауап беру біздің міндет! — Қайыр қабағын шытып, қатал сөйледі. Оны Мүсілім ұқты, бірақ сыр бермей, иығын қиқаңдатып, саусақтарын жайды:

— Много шума из ничего!..[1] Мен пікірімді баяғыда айтқам!

— Пікіріңізді жазып, ұсынысымды қайырып берсеңіз... — деді Дәмеш қызарып, даусы сәл дірілдеп.

— Ха-ха. Арызға қосып, тағы да жоғарғы орынға жіберейін деп пе едің?.. Ендігі қалғаның сол ма еді? — Мүсілім Дәмешке қарамайды, Қайырға басын изеп: «Көрдің бе?» дегендей ишара жасады.

— Это уже подло![2] — Дәмеш шыдай алмай, жылап ала жөнелді. Есік қатты серпіле жабылды.

Қайыр да сұрланып, Мүсілімге түксие қарады:

— Әдеп сақтау керек қой, Мүсеке!

Мүсілім бажырайып, орнынан атып тұрды.

— Ау, не деп тұрсың өзің?.. Ол мені келемеждеп газетке жазады да, мен үндемей: «қарағым-қалқам» деуім керек, ә? Жоқ, мен Исус емес, оң жақтан тартып жіберсе, сол жағын бірге тосатын!.. Мен жиырма жылдық өмірімді осы өндірісте алдым. Мен кеше министрде болдым... Көзін ашып қарасын!

Қайыр да орнынан тұрып, жиіркене оған көз тастады.

— Сіз коммуниссіз, соны ұмытпаңыз!

— Бұл үгіт блокнотынан алынған жаттама сөз!.. Коммунист өзін-өзі балағаттатып, кім көрінгенге келемеж қылсын деп қай уставта айтқан екен? Тыңдамаймын орынсыз сөзді! — Мүсілім дірілдеп-қалшылдап, бой бермеді. Но-но... Әдетте епті де жылпос Мүсекең, шабынған бураға ұқсады. Қайыр енді ашуланудың орнына іштей мырс-мырс күлді.

— Сіз де ашулана біледі екенсіз-ау? Сіздің ашуланғаныңызды көрген қазақ емес ем! — Қайыр шынын айтты — қайта біреу шақылдап дауысын көтерсе, күлкімен жәйіп-шуатын «ағасы» емес пе еді?..

Бұл сөз Мүсекеңнің арқасынан қағып, еркелеткендей; өкінішті дауыспен:

— Қарағым Қайыржан-ау, төрелігін өзің айтшы! — деп ол Қайырға жалына төнді. — Өзі өндірісті білмейді. Іске аспайтын

---

[1] Істен де шуы көп.

[2] Бұл сұмдық, екен!

бірдемені тауып ап, кісінің басын қатырғанға күйінесің бе, жоқ па? Ол аз дегендей, бүкіл облысқа масқаралады. Сондай адамға ішің жіби ме?.. Мен кісі танысам: өндіріске оның жаны ашып жүрген жоқ. Көзге көрініп арзан атаққа ие болу ғана онікі. Сүйтіп, оп-оңай біріміздің орнымызды тартып алу! Қашан айттың деме...

Қайыр қарқылдап, ұзақ күлді.

— Тартып алмай-ақ, берейін соған. Мен онша құштар емеспін директор болуға! Но, сіз... — Қайыр көзін шүйіріп, ағасына қулана қарады.

— Жоқ-жоқ, құдай сақтасын. Жетеді осы істегенім. Маған қай жерден болсын қызмет табылады, — деп Мүсілім сыныңқы дауыспен, жыпылықтап, танауын шұқылады.

Лида есіктен:

— Мүсілім Сапарович, сізді совнархоз телефонға шақырып жатыр! — деді.

Мүсілім денесінің ауырлығына қарамастан ширақы тұрды орнынан.

Мүсекеңнің мінезі бүгін Қайырға ұнамады: не истерик, не артист... адамды түсіну үшін үш пұд тұз жеу керек дейді орыс халқы. Сол тауып айтылған сөз. Үш пұд тұзды бір адам неше жылда жеп тауысады екен? Мүсекеңнің қыры көп кісі. Байқамаса, бір жерде шоңқитып кетуі де мүмкін.

Есіктен төрге дейін төселген хорасан кілемнің енін өлшегендей Қайыр адымдай басып, ерсілі-қарсылы бір рет жүріп өтті де, терезені ашып, көлден соққан самал желге бетін төседі. Қайырдың денесі ауырланған ба, төбедегі сегіз шамдық люстра еденді басқан сайын бірге сылдырайтын сияқты.

Күн түс. Арқаның майда қоңыр жазы. Көшеде ағылып жатқан халық. Солардың ішінде әне біреу: тез-тез басып кетіп бара жатқан тегі Дәмеш-ау! Үстіндегі ағылшындық сұр крепдешиннен соңғы модамен тігілген көйлегінің тар етегі адымын жібермей бөгеп барады. Мұндай көйлегі бұрын жоқ еді. Қырымнан тіккізіп әкелді ме екен? Биік өкшені қадай тық-тық басқан қыз соңынан Қайырдың көңілі жетектеген күшіктей біресе алдына, біресе артына шығып, аяғына оралады... Қызбен оңаша қалса, жылы сөз айтып, үйіріп әкете алмайды, тек сыланып, қанатын тараған тоты құстай, әсемдене береді. Кейде қызға өкпелеп, айбат шегіп, бір-екі күн түс бермей, сөйлеспей жүреді де, шыдай алмай шақырып ап, жоқты бар ғып, сөз бастайтын да Қайырдың өзі. Кейде қыз сол қылығын сезгендей сықақтап кетеді. Әйтеуір, қырына бір келмей-ақ қойды.

Қайыр Дәмешті бірінші рет, осыдан он бес жыл бұрын көрді. Ол — соғыс жылдары да. Қайырдың әкесі Рахым осы Теміртау заводының директоры боп бекіп, үй ішімен Алматыдан көшіп келген. Сонда осы Дәмеш — Құрышпай үйінде жүрген он бір

жасар қыз бала. Талдырмаш келген, сирақты, ерке қыз болатын; коньки теуіп, көлден шықпайтын. Екеуінің бірінші рет айқасы да — сол көлде болған: ересектеу Қайыр бір аяқпен вираж[1] жасап, дөңгеленіп жүр еді, жаңағы қыз кеп, байқамады ма, соқты да кетті. Қайыр тыраң етіп, шалқалай құлады.

— Ух, аю! — деді ызалы Қайыр, үрейі ұшып, сексиіп тұрған қызға.

— Байқамадым, ғапу ет! — деді ол үлкен кісідей...

— Жоғал, жетімек! — Қайыр алдында шешесінің «жетім қыз» деп отырғанын құлағы шалған-ды.

Осы сөзді естіген қыз, өкіріп үйіне қарай жылап ала жөнелді. Содан қайтып, Қайырдың маңына жоламады. Екеуі бір мектепте оқыса да, қатар көрші тұрса да ебін тауып, кездеспеуге тырысып бақты. Қарсы кеп қалса, көшенің екінші жағына шығып кетеді. Қайыр кейде әндетіп, үстіңгі этаждан жүгіре түскенде, қыз астынан шыға келсе, есіктің қалтарысында тұра қалып, өткізіп жіберетін. Көңілі біржола қалса керек, Дәмеш қайтып қайырылмады. Ересек Қайыр да бала қызға назар аудармады және шешесі де: «Ой-бай, аулақ жүр, пәлесі жүғады!» деп ыңғай басып отыратын. Тек Қайыр онжылдық мектепті бітіріп, Қарағанды институтына оқуға кеткен соң Ажармен жақындасып, араласа бастады... Дәмеш бой жетіп, қыз болғанда, Қайырға бір-ақ назар аударды.

Қайыр Қарағанды институтын бітіріп, демалысқа Алматыға барған. Қасында Ораз. Ол институтқа экзамен бере алмай, өндіріс техникумында оқып, Қайырмен қатар бітірді. Сол жылы Дәмеш те Алматыда тау-кен институтының металлургия факультетінің екінші курсін бітіріп, демалысқа, Қаскелең түбіндегі нағашы апасына жүрмек екен, әдейі жолынан қалып, Оразды шығарып салды. Қайыр осы күнге дейін, Дәмештің сол бір сәттегі кескін-келбетін ұмытпайды. Зейінінде суреттей басылып қалса керек. Іштей оны: «Дәмештің өмірлік негативі» дейді Қайыр.

Қайыр қақпадан кіргенде, Дәмеш бақшада, тапал сатыны ағашқа сүйеп қойып, бойын соза бұтақтан алма үзіп жатыр екен; ақ торғын көйлегінің етегі шеңберлене делдиіп, белі қиылып, қолмен орнатқан суреттей, жабыса қапты. Қайыр ұялып, қарай алмай, біраз тұрды да, қызығып, қайтадан көз тастады. Арқасына жыландай иіріліп түскен қоңыр шашы өкшесін соғады, басы шаш салмағын көтере алмаған тәрізді кекиіп қалған... Қос алманы жасырып тығып қойғандай кеудесі тырсиып тұр. Сымбатты қыз!..

Алма үзіп жатқан Дәмеш көзінен, Қайыр өзіне ғана арналған қуаныш нұрын тапты. Ол қуаныш: «Е, сен баяғы сотқар баласың ба? Кел-кел! Ой-бой, ер жетіп, азамат болыпсың ғой» дегендей.

---

[1] Бір аяқпен шыр айналу.

Қайыр бір басып екі басып, біртіндеп, жақындай берді. Екеуінің арасы қысқара-қысқара тіптен азайды...

Маржандай ақ тістерін ақсита күліп, қыз қолын созып:

— Мә, алма!.. Ал! — деді күмістей сылдыраған таза дауыспен.

Қайыр күшіктей арсаландап қолын кешірек созды. Алма сырт етіп, жердегі корзинаға түсіп кетті.

Дәмеш: «Ашық ауыз, өмірдегі сыбағаңнан да осылай құр қаласың әлі!» дегендей, жазғыра бір қарады. Қайыр өзіне-өзі ыза болғаны сонша, іштегі толқын қызарып бетіне шапты.

Енді қыз алғашқыдай үлкен алма әпермеді, сарғыш кішіректеуін ұсынды.

— Алалмаған өзіңнен көр! — деді күліп, Қайыр жеуге қимай, қалтасына салып жатыр еді, жаңағы сөз шамын қытықтады білем, алманы корзинаға тастай беріп, ес-түс жоқ, Дәмешті қаңбақтай көтеріп ап, бауырына қысты.

Мұндай оқыс мінезді күтпеген қыз, сасып, өзін-өзі қорғады. Белінен қысып, құшақтап тұрған Қайырды жақтан алақанымен тартып жіберді. Қайыр сәл ауырсынып, көзін жұмды, бірақ босатпады.

— Қоя бер! — деді Дәмеш қатал дауыспен.

— Алманың жақсысын бересің бе?

Жігіт мінезі баяғы бала күнгі жанжалды қыз есіне түсірген болу керек:

— Ух, аю!.. Жетімек! — деді кекетіп. Бұл кезде Қайырдың да әкесі қайтыс болған-ды.

— Өшіңді алдың, Дәмеш! Кел, қол алысып, достасайық.

Қайыр қызды жерге түсіріп, қолын созды. Тесіле қараған біреудің көзін сезгендей, қыз аулаға шығатын үйдің терезесіне жалт қарады.

Ораз терезеден басын сұғып тұр екен. Қабағын түйген. Өңі қуқыл.

«Неге тарылады?» Бұл жолы Қайыр түсінбеді. Дәмеш те сол бір сәт құбыла қалды. Бұлт астына түскен күндей, оның шатты жүзін көленке басты. Оразға жақтырмаған көз тастады да, жайдары үнмен Қайырға:

— Паркке барып келеміз бе? — деді.

Қайырдың іздегені сол, сөзге келместен қызды қолтықтап ап жөнелді. Сол кеткеннен түнгі сағат екіде бұлар бір-ақ оралды.

Келсе, стол үсті толы жайнаған жақсы тағам. Бұларды тосып-тосып, столға басын қойып, ұйықтап қалған Ораз.

Сол бір кештің бейнесі Қайыр жүрегіне еккен гүлдей тамырланып өсе берді, өсе берді...

Бас инженер тағы кірді. Пышақ қырындай жалаң сүйекті мұрыны бұрнығыдан гөрі имиіп, ерніне төне түскен.

— Әлгі мақаланы ертең партбюрода қарайтын болды дей ме? — Немқұрайды сұрады Мүсілім.

— Оны кім айтты? — Қайыр шын естіген жоқ еді. Серегиннің ақылдаспағаны ма?..

— Жаңа осыдан бес минут бұрын мені шақырып ап, алдағы дүйсенбіге бюроға дайындал деді. Тегі жаңағы қыз барып жылаған да, шағым айтып, — деді Мүсілім танауын жұлқылап.

Қайырдың таңы бар: қыз директордан шығысымен партбюроға барып шағым жасайды да, ол байыбына жетпей, қолма-қол бюро шақырады. Ақылдасып, келісім жасау деген жоқ. Мәселе шешу, егін орумен бірдей деп кім айтып еді осы? Ойды түйіндеп қаулы алу — түрлі пікірдің дәнін астықтай жинап, тазалап, көпшілікке тапсыру емес пе!.. Ия, Серегинді өз орнына отырғызып, басып қоймаса, ауа жайылып барады.

Қайырдың намыстанып қалғанын сезген бас инженер:

— Сізге талай айтып ем: осы қызды итеріп сап жүрген сол Серегин! — деді.

Қайырдың қасы доғадай иілді. Осы сөздің жаны бар. Бәсе, Дәмеш өз бетімен Қайырға қарсы шықпауы керек еді... Ыза кернеп, Серегинді телефонға шақырды.

— Жолдас Серегин? Жеке автономия құрып жүргеніңіз калай? — «Дұрыс айттым ба?» дегендей Қайыр бас инженерге бір қарап еді, ол: «мені қоспа!» деп ымдап, алақанымен аузын басты. — Газеттегі мақаланы талқыламақсыз ба?.. Ия? Мен саған директордың орнын күзетушімін бе? Вот-вот. О жағын өзің білесің!.. Қалалық партия комитеті айтса да, маған жеткізіп, ақылдасып тұру сенің міндетің! — Телефонды іле салды.

— Ия, не дейді?—деген Мүсілімнің сұрағына жауап бермей, Серегинмен іштей таласып отыра берді. Серегин не дерін білмей, күйбеңдеп қалды. Телефонда жүзі көрінбесе де, құлағына дейін қызарған сияқты. Әлен-пәлен: «Мен сіз олай ұғады деп ойламаған едім. Ендігәрі есімде болсын!.. Қалалық партия комитеті тез арада қарап, жауабын беріңдер дегенсін асығып еді!» — деп сылқ етіп түсті де қалды.

Қайыр сөзінің шет-жағасын естіген соң бас инженердің шырайы өзгере бастады, көңілі орныгып кесек-кесек ой тастай сөйледі: мәймөңкелеудің не керегі бар? Кім көрінгенге ақ жем болуды Мүсілім жаратпайды. Алдымен өзара келісіп, бюроға бірауыз болып барғанын мақұл көреді. Директор мен бас инженердің позициясына қарай жұрт тон пішеді. Мақала дер кезінде жазылып, бүкіл завод өмірінің техника прогресіне ұйтқы бола алды ма? Бола алмаса неліктен? Осыған жауап беріп алса, аржағы өзінен-өзі шешіледі. Сонан соң түрлі қиқарлы сұрақтар жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап береді...

Жоқ, тізгінді беруге болмас! Жас директор деп бағынбай, әрқайсысы өзінше бір төбе боп жүрсе...

Бас инженердің бұл сөзінің нобайы дұрыс. Қайыр мәселені осылай қойса, мүмкін шым-шырғасы шықпай, шашаусыз шешілер? Жарайды, Мүсілім Сапарович ойын сарқып айтсын.

— Мақұл. Сонда... Турасын алғанда, не деуіміз керек? Сіз бұл мәселемен біраз шұғылданып та көрдіңіз. Ауыз тұшитын бірдемеңіз бар ма?

— Ну, мақаланың негізі дұрыс — техниканы жаңарту, өмірді өзгерту деген сөз, оған кім қарсы болады дейсіз. Бірақ, сол мақаланың ішіндегі фактілер көшеден теріп алынған, әлі піспеген шала.. Бұл бір. Екіншіден Сағатованың ұсынысы асығыс, шикі жасалған. Мұндай зерттелмеген мәселені алдын ала газетке жазудың өзі хате. Завод колективінің беделіне нұқсан келтіру. Осылай айтқан жөн! — Мүсілім көзілдірігін орамалмен сүртіп, қайта киді. — Аржағында неге жазды? Қандай мақсат көздеген?.. Белсенділер сөз жамамай ма?

Но... Бұл Дәмешті қаралау емес пе? — Қайыр осы ойын дауыстап айтты:

— Сіз Сағатова әдейі іріткі салу үшін жазды дейсіз бе?

— Ау, сенбеймін мен сол қызға!.. — Қайыр таңдана ойланып қалды. Неге сенбейді? Қандай дәлелі бар?

III

Ораз қияңқы баладай, партбюродан арқасы құрыстап, томсырая шықты. Осыған тектес жарқыраған күн сәулесін біреу бетіне уыстап шашып жібергендей, көзін жыпылықтатып қымсынып қалды. Көлеңке жақтағы. Серегиннің салқын кабинетіне үйреніп қалған ба, жалмажан көшенің екінші жақ қапталына ауысып, ағаш бұтағын самалдады.

Түу, күн бүгін шыжып тұр екен. Мысыққа ойын керек демекші, осындай ыстық күнде шақырады, еріккен хатшы! Ораз Серегиннің мінезін түсіне алмай-ақ қойды, қатпары көп өте қиын кісі. Хатшы деген түйіндеп: «олай істеме, бұлай істе» деп кесіп айтушы еді, бұл бақайшағына дейін шағып, «ағатай!» десең де қоймайды. Жабысып, қадалған жерінен қан алады...

Оразды ол тақымына толтырмай ма, жоқ, жас көріп менсінбей ме, ақыл айтып, балаша сөйлеседі. Құдайға шүкір Социалистік Еңбектің Ері деген атаққа Оразның ие болғанына міне бір жылдан асты. Техникум бітірген маман... Институтта оқып келген Дәмештің өзі де тап Ораздай құрыш құя алмайды. Мақтанған емес, атақты да сол өнері үшін алған болар. Әркім өз мамандығына кір жуытпайды ғой, сүйтсе де құрыш құю үлкен өнер! Және биыл сырттан оқитын болып, институттың бірінші курсіне экзамен ұстады...

Облыстық Советтің депутаты. Серегин қымс етсе қамқоршы болып басқа қақпалауын қойсын. Басқа коммунистеріне ие боп, соларды үйретіп алсын! Ораздың болары болды, бояуы сіңді...

Үйіне жақындай бергенде Оразды бір әйел иығымен соғып өтті. Жалт қараса, бір жұмысшы қыз, Иннокентийдің досы. Ақсия күледі. «Нең бар, менде?.. Бар, Иннокентийіңді тауып ал!!!» деп іштей ұрысты да өте берді... Әй, дегенмен орыс баласы әділ ғой! Осы Серегинді қанша жақтырмай, Ораз іштей жер-жебіріне жетіп келеді-ау, сүйтсе де бас инженерге бой бермей, Оразды талай қолдады. «Аудың» шамасынан келсе, жүндей түтетін. Бірақ, тісі бата алмай, іштей зығыры қайнайды. Қазір, енді ол, әлгі татар Түхфатуллинді тауып ап, Оразға қарсы қаршыға ғып салмақ. Өткен жыл оған «құрметті құрыш қорытушы» деген атақты да әперткен сол. Енді оған коммунистік еңбек бригадасының атағын бергізуге қам жасап жүр. Жаңа Серегин не деді?!

«...Коммунистік еңбек бригадасының атағына күрескеніңе үш айдан асты. Әлі белгілі бір межеден аспайсың, не болған саған?» деді Серегин түсін суытып, ызғарлана.

— Өнімді еңбек — коммунистік бригадасының сүйегіне сіңген қасиеті болуға тиіс... Мен Түхфатуллин сияқты күшеніп, екі күн рекорд беріп, басқа күнде... әлеулай айтқым келмейді! — дегенде Ораз Серегинге мысқылдай, тесіле қарады.

— Сөзің асыл, ісің жасық боп жүрсе оңғаның!.. Сол қасиетті біз қашан көреміз? — деді ол. Ораз кекесін сөз екенін ұғып, бұлқан-талқан боп, қызараңдап қалғаны сол еді.

— Түхфатуллин құсап, жұмасына бір рет киноға, кешкі мектепке баруға да уақыт табылады. Бірақ, еңбек сүйіп еңбек қадірлеу әркімнің қолынан келе бермейді. Оған бас керек, жай бас емес, ақылды бас, сана керек!

Серегин тағы күлді:

— Сенде бар бас, басқада жоқ деп ойлама, достым! Кеше бас инженер коммунистік еңбек бригадасының атағын Түхфатуллинге беру керек деп завкомде ұсыныс жасапты. Олар осы аптада біраз өндірсе керек-ті... Ал, сен өткен айда күшеніп-түшкіріп, әйтеуір, жүздің маңына әрең жеткізіп едің, өткен аптада одан да төмендеп кеттің. О қалай достым? Еңбек сүйгіш «қасиетіңді» бойыңа сіңіргенің осы ма?.. Жақсы, сен облыстық Советтің сессиясына кете-ақ қой, бригадаңның басқа мүшелері қайда қалды? — деп Серегин Оразның жанына тиген жоқ па?

Серегин сөзінде бір шындық бар — қолқанаттары өзіне серік емес. Олар жас, ысылмаған, мартен пешінде құрыштай қорытылмағандар. Қолдың саусағы да бірдей емес. Оразның үш қолқанатының мінезі үш түрлі: біреуі тентек, сотқар, әй-түйге қарамайды, егер осы қиянат-ау десе жетті, шап беріп жағадан ала түседі. Әйтеуір Оразның тәк-тәгімен жүр. Достары оны «тентек

Гена» деп атайды. Енді біреуі үстінен түйе жүрсе де үндемейді, сөзді қор қып, арам тер боп, анау Геннадийдай шақылдасып жатпайды. «Сенікі мақұл!» дегендей басын изеп, жүре береді. Бірақ, өзі қалай ұйғарса, солай істейді. Мұның атын: «момын Кеша» қойған-ды. Ал, енді үшінші жігіт — қуақы, ақ жарқын, қойны-қоншын әзілге толтырып қойғандай, қыршаңқы сөз, мысқыл күлкіні боратып жүреді. Аты «қуақы Қуан!». Ең артық, осы үшеуін жұмсап тіл алдырудың өзі Оразға оңайға түспейді... Сынап-мінеп айту Серегинге жеңіл, құрыш қорыту қиын...

Ораз үйіне кеп, қапыл-құпыл тамағын ішті де, заводқа қайта оралды.

Биік жарма қақпаны ашып, жүк артқан машинаны вахтер завод ауласына кіргізіп жатыр екен, Ораз да сонымен бірге өтті. Заводта істегеніне Ораздың бес жыл. Көзін байлап завод ауласына қоя берсе, мартен цехын адаспай табар еді.

Міне, аяңдап асфальтпен келе жатыр. Оң жағында темір шарбақпен қоршалған завод бақшасы да, сол жағында «Г» әрпі сияқты тізбектеле салынған зәулім үйлер — механика цехы, оған тіркес прокат цехы. Қазір Ораз солға бұрылса өзінің цехына, мартенге барады. Цехта қызған темірдің ыс иісін күніне бір иіскеп, алаулаған жалынға бетін қарымаса, шашын үйітіп, қолына қара күйе жақпаса, Ораздың көңілі көншімейді... Осы бір ойын Ораз өткен жылы Ереймен тауына, қайын-жұртына барғанда, кеңесіп отырып, сыр ғып айтқанда: «Әй, «отқа үйрендім» дегенді сенен ғана естіп отырмыз, есің дұрыс па, күйеужан?.. Отпен шайтан үйір, адам жаны безетін сұмдықты қайдан таптың?» деп шалдар тәлкек қылған. Әрине, отты сүю, соған қызыға қарау — оларға жат; оғаш мінез. Адалына келсе, аң аулау, құс ату, футбол, бәйге сияқты, құрыш құю да желікпе мінез, қызулы сезім, батыл жүректі талап етеді. Құрыш құю — нағыз өнер. Ұшқыштар аспанға, моряктар теңізге қалай құмартып берілсе, жан-тәнімен сүйсе, құрыш құюға да адам солай үйреніп, құмартып алады. Құрыш қорыту профессия-мамандық. Мұны тек құрыш қорытқан адам ғана түсінеді...

Мартен цехының қызыл бұрышында бригада оперативкаға жиналып, смена бастығын тосып отыр екен, Ораз соларға қосылды. Бір бұрышта Геннадий мен Қуан бірінің сөзін бірі тыңдамай, керісіп отыр екен. Бірнеше адам оларды қоршап алған: мәз, қолтықтарына дым бүркіп, дем береді.

Геннадий қабағын түйіп, ызғарлана сөйлесе, Қуан күлімсіреп, ойынға айналдыра, түртқілеп сұрақ қояды. Ораз неге керісіп тұрғандарын әуелі түсінбеді.

— Мен айтам: шойынды пешке артық салған дейім... — дейді Геннадий.

— Әдейі ме?

— Әдейі...

— Па, шіркін-ай! Өзің ойлап таптың ба?

— Қисық болса да өз басымнан шықты. Сендей жұртың сөзін термеймін!

— Сол термегендіктен мына жағың... — Қуан өз басын түртіп қойды. — Жетпей жатыр ғой.

— Сенен қарызға алармын! — Ду күлкі. Ораз килікті.

— Шойының не, Гена?

— Түхфатуллин біздің пешке шойынды ылғи артық салады.

— Тек! — Ораз шошып кетті. — Оны кім айтты?

— Естідім!..

— Өсек. Сенбейім! — деп қолын бір-ақ сілтеп, теріс айналып жүре берді.

— Ого! Жарайды, көрерміз! — деді Геннадий таңдана басын шайқап.

Сықырлай ашылған есікке Ораз көзін тікті. Үстінде көк жакет, басында кепка, қолында көк көзілдірік Дәмеш кіріп келеді екен. Жиналып тұрғандарға басын шұлғып амандасты да, төрге, стол жанына барды. «Кім не айтады?» — деп мастердің, бригадирлердің шағымын тыңдап блокнотына жазып алды да, жұмысқа таратып қоя берді. Дәмештің мәселені тез шешуі, кесіп жауап беруі Оразға өте ұнайды. Дәмеш курортта жүргенде смена бастығы болып, бір тапалдау көзілдірікті инженер істеді, бір сөзді қайталап айтып, мезі қылатын езбе-ді. Қолма-қол шешіп тастайын істі, цех бастығына қаратып, күбіжіңдеп, соза беретінді. Қазақ ондайды «шылбыр сүйреткен» дейді... Геннадий жаңағы сөзін Дәмешке неге айтпайды екен? Әлде Геннадий күндеп, іштегі шайтаны басын көтеріп жүр ме? Тоқта-тоқта! Осындай бір ырабайсыз қылықты Ораздың ұстазы Ван-Ванычтың ескерткені бар еді-ау: екі құрыш қорытушы араздасып, біріне-бірі шойынды көбірек салып мұқатқан деп... Бірақ, ол баяғы Демидовтың заводында, революциядан бұрын болған уақиға еді. Ей, Демидовың не? Осы Теміртау заводында да болған деседі. Соны кім айтып еді?.. Жоқ, мұндай адаммен коммунизмге жету қиын болар...

Цехтың кіреберіс аузында Дәмеш тұр екен, ептей басып келе жатқан Ораз соқтығып қала жаздап, дер кезінде өзін-өзі ұстап қалды.

Дәмештің кескін-сипаты цехты бірінші рет көріп тұрған адам сияқты. Көзі жарқырап, еңбек ырғағына сүйсіне қарайды. Бет-әлпетінде терең ойдың толқыны ойнайды.

Әлде цехты сағынған ба?.. Жоқ, бұрын көзіне ілінбеген ғажайып суреттер тапқан ба?

Ораз Дәмеш көзінің ізімен осы бір сәт цех өмірінен бір өзгешелік іздеді.

Заңғар биік зәулім цех. Бір жағында, құрыш қортатын алаң.

Онда қаз-қатар тізілген мартен пештері, кен салатын машина, от үрлейтін аспабтар... Бұл Оразға күнде көріп жүрген таныс бейне. Ана темір сатымен көтеріліп үстіне шығады да пешке кен сап, үрлеп жандырады, қып-қызыл пештің аузына барып, көк көзілдірігін киіп, жалынмен ар басады, қызуды өлшеп, құрыш ағызады...

Астыңғы құрыш ағызатын алаңда тұрған қараша үйдің аумағындай қара қазан жылжып, аранның ұясындай жыбырлап тұрған қалыптарға — изложницаға құяды. Жоқ, Дәмештің таңданып тұрғаны бұл көріністер емес. Басқа!.. Әлде, анау цехқа кіріп бара жатқан томпиған кішкентай паровоз ба?.. Е, тапты! Ораз өзі де таңдана қарайды. Ішінде жүргенде сезбейді екен-ау. Адамдардың жігерлі іс-әрекеті, тегеуірінді қимылы, анда-санда саңқ-саңқ еткен әмірлі дауыстарын, машинаның ырғағы қосылып, еңбек шабытының тамаша бір кезеңін елестетіп тұрған сияқты.

Дәмештің сүйсінетін де, таңданатын да жөні бар: цехтің ішінде қаптап жүрген жұмысшылар, бір адамдай, жұмыла кірісіп, жер серігін жасайтын, баспалдақты ракеталар, түрлі машиналар шығаратын құрыш құйып жүр. Бұдан ардақты да қадірлі еңбек бар ма екен? Заман тұтқасын осы бір адамдар ұстап тұрған жоқ па екен? Дәуде болса, Дәмеш осыны ойлап түр.

Ораз Дәмешті иығымен қағып қалғанын өзі де сезбей қалды.

— Ұйықтап келесің бе? — деді Дәмеш күлімсіреп, Ораз да селк етіп басын көтерді:

— Ләқаула! — күліп жағасын ұстады. Жасында шешесі марқұм қымс етсе: «ләқаула!» дейтін әдеті еді. Соны келемеждеп жүріп, Ораз да сол сөзді мәтел ғып кеткен. Оны Дәмеш білетін-ді.

Ол күліп жіберді.

— Әй, ләқаула! Бүгін тағы шойын бересің бе? — деді Дәмеш бір жағы қалжың, бір жағы шын.

— Мен бе, шойын құйып жүрген?

— Енді кім?.. Құрыш ішінде көміртегі көбейсе, шойынға айналмай ма?.. Менің естігенім: бас инженер Құрышпаевтың бригадасы бракты көп береді, «шойын құяды»... Коммунистік еңбек бригадасы атағын алуға тұрмайды депті.

— Кімге берсе, оған берсін, мен күндемеймін!

— Оразжан, сенің күнде-күндемеуіңе байланысты болып тұрған жоқ, мәселе принципте!.. Сенің герой деген атың бола тұрып, коммунистік еңбек бригадасының атағына ие болмауың...

— «Коммунистік еңбек» деген тамаша атақты алу үшін, алдымен адам саналы болуы керек. Еңбекті сүйіп, қадірлеу, бойға сіңген қасиетке айналуы тиіс...

Дәмеш Ораздың бетіне таңдана қарады.

— Сен өзің маған «ақыл» үйретейін деп тұрғаннан саумысың…

— Ақыл емес, бұл менің — принципім. Кейбіреулердей екі күн рекорд беріп, басқа уақытта мықшиып, түк өндіре алмай, «мен кеше рекорд бергем» деп кеуде қаға алмаймын! Жеке жағдай тудырса рекорд жасау әркімнің де қолынан келеді... Жұрттың бәріне бірдей жағдайда тәсіл тауып, еңбек өнімін арттыра білу керек. Міне, сонда ғана коммунисше еңбек етеді...

Дәмеш алғашқы кезде Ораз сөзіне мән бермей, әзілдесе де, соңғы сөзінен кейін райынан қайтқандай. Салмақты пішінде:

— Ол үшін не істеу керек? — деді.

— Менің бригадам, бұрын, өзіне жеке жағдай жасап ап, рекорд берді. Сол кезде мен герой деген атаққа да ие болдым... Бүгін сол рекорд біздің бойымызға сіңген еңбек өнімі боп қала алмады. Ендеше үзбей рекорд беріп тұратындай еңбек әдісін табу керек. Ол үшін — уақытты дұрыс пайдаланған жөн ғой дейім! Рекорд уақытқа байланысты!

— Ойың жақсы-ақ, қайдам?..

— Бұл жайында әлі өзіңмен ақылдасам!

Ораз сөзі Дәмешке ұнағандай, ұзын кірпігін серпи көтеріп, қадала қарады да:

— Жарайды, қыздыра бер пешіңді! — деп жүріп кетті.

Геннадийдің қолында ұзын қара көсеу, көзінде көк көзілдірік, пештің әйнегінен сығалап оттың жалынын байқап тұр.

— Ораз, көрші, жалын жете ме?

Ораз да пештің әйнегінен сығалады. Қараған сайын, жалынға Ораздың көзі тоймайды. Жаны сүйсініп, айызын қандырғандай, сәулетті-сәнді күш!.. Қандай, жан тербететін, әсем сурет! Осы бір көрініске Ораз теңеу табалмай-ақ қойды... Жалын бір сәтте дауыл күнгі теңіздің толқынындай тулайды, ұшқын атып, куілдеп үрейді алады. Енді бір сәтте қол-аяғын шынжырлап, зынданға салған баяғы ертегінің дәу перісі сияқты қан жосын, уһлеп, дөңбекшіп жатады... Кейде тіптен көбірек үңілгенде: қып-қызыл толқынға батып бара жатып жанталасқан адамдардың бейнесіне ұқсайды: бас-аяқтары қайырылып, астына түсіп, дөңесіген жон арқасы, дударланған шаштары елестейді. Егер шалдарға айтса «ол — отқа күйіп жатқан күнәкәр сайтан!» дер еді... Ия, бұл жаратылысты адамға бағындырып берген от! От болмаса — адам баласы осы халға жетер ме еді?.. Прометей... Байырғы грек...

— Жалын әлі аз, жетпейді! — Ораз жан-жағына қарап, көзімен басқа қолқанаттарын іздеді. — Қуақы Қуан мен Қеша қайда?..

— Әй, сен екеуің не ғып тұрсыңдар? Қуан, сен шихта салатын машинаны әкел де, темір мен кенді аударыстыр, бір жерде үйіліп қалмасын, жалын бірдей тегіс тисін. Ал, Кеша, сен мазутты отқа шаша түс, жалын күшейсін!

Ораз ширақ қимылмен көсеуді қолына алды да, шеткі пешке барды.

Бірақ Ораздың жолы бүгін де болмады, Геннадий асығып, сарқылдап қайнап жатқан шихтаның үстіне шойынды лақ еткізіп тастай салса керек, шихта шашырап пештің аузынан ағып бірсыпыра әуре боп, уақытын өткізіп алды.

Мастер Күміспек Ораздың жер-жебіріне жеткізе ұрысты. Не ғып қара басқанын?.. Жығылған үстіне жұдырық...

Заводтан шыққан жылы су қаланы қақ жарған арықпен ағады. Мұз қатардағы көлдің суы тәрізді күндіз-түні бу бұрқырап, арық буырсанып жатады. Арықтың орталық көшені кесіп өтетін жерінде темір көпір бар. Ораз соған кеп сүйеніп, судағы дірілдеген көмескі көлеңкесіне қарап тұра берді... Түнгі көше күндізгідей жарық, халық сирек. Металлургтер сарайының алдында бірді-жарым, әлі де қоштаса алмай жүрген жастар ғана көрінеді.

Ораз сағатына қарады: бірге он бес минут қалған. Смена түнгі он екіде бітті. Жарты сағат жуынды... Сонда мөлшері дұрыс.

Үн жоқ, түн жоқ, біреу келіп қолтығынан алды. Қолы қандай жұмсақ! Ораз бетін бұрып, түсін көрмесе де, мұрын жарған хош иісінен таныды. Дәмеш! Мұндай құмарттырып ынтықтыра түсетін жұпар иіс Дәмешке ғана тән. Ораздың бала күнінен қанық та құмар иісі. Ажарда неге жоқ екен?..

Дәмеш ойын бұзбайын деді ме, жоқ, Ораз қиялымен жарысқа түсті ме, тақала түсіп, суға үңіледі. Су түбінде жатқан екеуінің көлеңкесі дір-дір етіп, бірде жақындап, бірде алыстап, дәл қазіргі шаужайлап шапқан екеуінің қиялына ұқсады.

Дәмештің денесі қалай ыстық, Ораздың иығын күйдіріп барады... демді де жиі алады... Лүпілдеп соққан жүрек жүрісі естіле ме, қайтеді? Шынымен Ораз сияқты Дәмеш те балалық шақтағы кіршіксіз таза махаббатын жүрегінде сақтағаны ма? Жә, қиялға жайдақ мініп, далақтай шабатын Ораздың әдеті. Кім біледі ерке қыздың жүрегі неге аусап, нені көксейтінін? Әлде... кім есіне түсті ме?..

Жолдан келген күнгі Қайырдың көз тастасы, Дәмештің оған арнаған мөлдір тұнық күлкісі, Ораздың жанын өртеді, қинады. Танымайтын бөтен біреуге Дәмешті қияр әй, тап Қайырға... он жерден жақын болса да, қайын ағасы түгіл, туған ағасы десе де, жоқ... О баста Дәмешті Ораздан айырған да сол Қайыр! Келді де ертіп алды да кетті.

— Ораз! — деді Дәмеш жұмсақ, жан тербетер дауыспен. — Неге мені тоспадың?

Ораз селк етіп, көпір жақтауынан құлап кете жаздады. Ұстай алды. Қандай ащы сөз болсын Ораз естуге дайын, бірақ, тап осындай сөзді...

Дәмешке жалт бұрылып:

— Қашан?.. Жаңа ма? — деді.

Дәмеш «еріннің емеуірінен түсінбеген мылқау» дегендей мұрнын тыжырып, біраздан соң мұңды дауыспен:

— Ия… — деді.

Қап, құдай атты-ау, Оразды! Кезекті сөзін өткізіп алды... Дәмеш ендігәрі қайталап айтар ма?

— Ораз! — деді әлден соң тағы да күңгір баяу дауыспен, — Ажармен бақыттысың ба?

Кезегіңді енді жіберме, Ораз! Сенің айтпақ сөзіңді өзі бастады. Жүректегі сырыңды жасырмай айт!

— Менен несін сұрайсың, Дәмеш! Көріп жүрген жоқсын ба? — Жаңылыс айтқанын Ораз кеш түсінді. — Ойбу, шірік неме-ай, бүлдірді! Айтатын сөзі осы ма еді? «Мен бақытсызбын! Сен емес пе едің өмірімнің жұлдызы? Қолым жетпейді! Ең болмаса, бір қайырылып, үңіліп қарашы, жүрегіме!» дейтін кісі ғой...

— Ораз... Шын мені ұмыттың ба? — деді тағы да тал маураған нәзік үнмен, Ораздың жүрегі алқымына тығылды, шапшаң қимылмен оқыс бұрылып, Дәмештің қолын ұстай алды; нәзік ұзын саусақтарын қаттырақ қысып өзіне қарай икімдеп, бетіне үңілді. Дәмеш қабағын шытып:

— Керегі жоқ, Оразжан, — деді. Ораз не тілінің үшіндегі сөзін айта алмады, не бетінен сүйіп, жанын сездіре алмады, қолын қоя берді де, теріс айналып жүріп кетті. Міне, ыңғай осы! Дәмеш алдында құты қашып, жасиды да қалады!

Осы бір түн Оразға өң мен түстің арасындай боп, әткеншек тепкен баладай, өз қиялындай тербетілді де қалды. Тұрса да, жатса да Дәмештің: «Мені неге тоспадың, Ораз?» деген назды үні құлағынан кетпей-ақ қойды. Мүмкін Дәмеш үйдеп айтпаған болар? Жаңылыс естіді ме? Күнде Дәмешпен бірге жұмыстан қайтады. Сол бір сөзді қайталай ма деп, күнде тосады. Ондай емеурін білдірмейді. Ашық, жайдары Дәмеш, сыр бүгетін, тұйық жанға айналған. Бойына сіңіріп қалыптасқан мінез боп қалды ма? Жоқ, өмірден туған жасанды ма?

Бүгін Оразның демалысы. Терезе алдындағы газонға су құйып, гүлдердің арасына шыққан арамшөпті жұлды Ораз. Бір жұмадай көз қырын салмап еді, астраның қасына, жусаның жабыса қалғанын көрдің бе? Гүл тамырын шырмап, дәнін сормақ. Жұлып алудың өзі оңайға түспес. Еп керек. Тармақтанып гүл тамырын орап алған жусанды үзсең, түбімен гүл бірге қопарылайын деп тұр.

— Оразжан, немене күбірлеп жүргенің? — деді Дәмеш ашық тұрған терезеден асылып.

Ораз кенет басын көтеріп алғанда, қыз көзі мен көзі айқаса түсті — Шын «Оразжан!» дедің бе дегендей, телміре қарады.

— Мына бір хош иіс гүлді терезеңнің алдына әдейі егіп ем. Сол айырықша безене өсіпті!

— Кәне, көрсетші? Аты не?

— Резеда!.. Ақшамда бүршік жарып, хош иісін ауық-ауық бүркіп тұрады. — Ораз екеуін жұлып ап, Дәмешке әперді.

— Сен өзің ектің бе, Оразжан? Шынымен маған арнадың ба?

Тағы да назды, сиқырлы үн. Дәл сонау бір түнгідей жанды қытықтайды. «Саған!» деген сөзді Ораз айта алмай, тілі күрмеліп, көзімен айтып, басын шұлғыды.

Қыз да өзінің жаңсақ хате жіберіп алғанын аңғарғандай:

— Кеше маған құрыш қорыту жайында ақылдасатын ойым бар деп ең? Шай ішем де кетем... Кеңескің келсе, қазір дайынмын!

— О, не? — Ораз аржағынан Құрышпайдың даусын естіді...

***

Пенсияға шыққанымен Құрышпай үйде тегін отырмайды. Балаларға бас-көз боп, ақыл айтып, жол-жоба көрсетуді өзінің қызметі де, міндеті де деп ұғады.

Балалары өсті, үйленді; өздері де әке болды: дегенмен тұрмыстан таяқ жеу оңай! Жүріп келе жатқан жастық алдына қарамайды. Ор болса ордан, жар болса жардан секіреді, айналып өтуді білмейді, жығылып мұрнын қанатуға бар. Ал, айла-тәсілді епті жігіттің қулығы деп санайды. Ер жігіт: «Бір сырлы, сегіз қырлы» деген сөз ермек үшін айтылғандай.

Шіркін Құрышпай қандай еді жасында! Өзі сері, өзі әнші, жігіттің төресі еді. Тоқаш маркұмға еріп, біраз дәурен сүрген-ді. Тоқаш қаза тапқан соң, бес-алты жылдай ешбір өкімет жұмысына араласпай, арындаған аттай, еліне барып жатып алды. Содан жалыны аузынан шыққан Сақа Сағатов пен Ораз Жандосов — бірі обкомда, енді бірі өлкелік партия комитетінде хатшы боп тұрғанда, әдейілеп кісі жіберіп, шақыртып алды. Ұмытпаса бұл жиырма тоғызыншы жыл! Құрышпайды «қощы одағына» бастық қып қойды. Осы баласының атын сол отыз үшінші жылы Жандосовқа арнап, Ораз қойған еді... Е, Құрышпай басынан нендей дәуір өткізбеді дейсің?..

Жаманнан жақсы туады. Әкесі, бишара, момын кісі еді. «Ерші Қалдыбай» атанған: ер істеп, жүген тігіп, күнін көрген-ді. Құрышпай жалғыз бала болды да ерке өсті: «сотқар», «тентек» атанды. Өскенсін домбыра тартып, ән айтып, бір кезде Жамбылдың да қасына ерді. О кезде Құрышпай — дембелше де ширақ, түрі де келісті ме еді немене? Мұрнының ұшы бүгінгідей қожырланған шуақар-шұбар емес, томпақ, жып-жылтыр да... Көзі де сығырайған қысық емес, дөңгелектеу де, әйтеуір, қыздар жақтыратын... Жайлауда Кәрден байдың бір қойшысы қой тоғытам деп, Қаскелең өзеніне суға кетіп өлді. Ол қойшы Құрышпаймен аталас, жақын адам да. Жетім қалған бала-шаға құн даулап, Кәрденнен барымтаға бір үйір жылқы айдап әкетіп, Тыртышный

сияқты бай казактарға сатып жіберген-ді. Елді уысына сыйдырып тұрған Көрден қоя ма, Құрышпайға болысқан осы Дәмеш қыздың атасы Жүністі қоса екеуін Сибирь айдатқан... Құрышпай Сибирьде шошқа тағаласын ба, ел-жұртын сағынды да, қашып кетіп, дәл он алтыншы жылдың көтерілісі кезінде елге оралды.

Жүністі ала қашты. Әуелгі кезде жасырынып, Үшқоңыр тауында тығылып, көрінбей жүрді... Содан көтеріліс күндері Құрышпай Тоқаш Бокинге еріп, Жетісу еліне от тастап, өрт қойды... Одан қолға түсіп, сегіз ай абақтыда отырып, февраль революциясы тұсында бостандыққа шықты… Тоқаш Бокин мен Сақа Сағатовтың қасына еріп, Совет өкіметін орнатуға Құрышпай жігер-қайрат көрсетті... Бірінші бесжылдыққа ат салысты... Колхоз құрысты... Техниктік оқу бітіріп, қызметке тұрған ортаншы баласының қолына Құрышпай Қарағанды көшіп барды. Одан соғыс келіп киді: екі ұлы бірдей майданға аттанды. Ортаншысы Москва түбінде қаза тапты да, үлкені Берлинге дейін барып, қайтып кеп, кәзірде Алматы жақта Қаскелең төңерегіндегі бір колхозда бастық.

Соғыс жылдары Құрышпай Қарағанды мехцехінде жұмыс істеп, кіші баласы — Оразды оқытты... Оразбен қатар Дәмешті де тәрбиеледі.

Дәмеш революционер Сақа Сағатовтың қызы. Шешесі Глафира Андреевна жазатайым поездың астына түсіп қаза тапқан. Сақаның інісі Асқар 1944 жылы соғыстан қайтып, Теміртау келіп, Құрышпайды паналаған.

Партияның 20-съезінен кейін Сақаның ісі қайта қаралып, ақталып еді, бірақ ол сол жақсылықты ести алмай, «жүрек ауруынан қайтыс болды». Ал, Асқардың ісі белгісіз болатын... Содан бері үш жыл өткен. Кеше Құрышпай Асқардан хат алды.

— Сүйінші, Дәмеш! — деді Құрышпай, балконға шақырып ап, жайлана отырып.

— Сүйінші? — бұрымының үшімен ойнап тұрған Дәмеш Құрышпайға таңдана қарады. — Алыңыз, ата!

— Асқардан хат алдым! — Құрышпай қалтасынан төрт бүктелген қағазды суырып ап, Дәмешке берді:

«...Мен 56-жылы ақталғам. Содан Тайшет қаласының емханасында, баяғы майдандағы контузия қайта соғып, тілім күрмеліп, екі жылдан аса жаттым. Осы хатым бара ма, жоқ па, неғайбыл, екі ойлы жаздым. Алматы көшіп кетті ме деп те жобалаймын...»

Дәмеш оқып шығып, жаңа ғана үйге кірген Оразға ұсынды.

Құрышпайдың көз қиығы хатты ұсынған қыз саусақтары діріл қаққанын байқап қалды.

Құрышпай әрдайым қыз ойына ортақ: тап қазір Дәмештің неге қамығып тұрғанын дәл топшылайды. Осыдан жарты жыл бұрын, Дәмеш Алматыдан көшіп келісімен, Құрышпай сөз арасында:

«Асқар ұзынқұлақтан тірі, Сібір жақта жүрсе керек-ті, соны іздеп, тауып алсақ қайтеді, балам?» деген-ді. Дәмеш оған мән бермей: «Әй, тәйір тірі дейсің бе?.. Үш жылдан бері бір хат жазбай ма?» деп қоя салған. Сол сөзі енді алдынан шығып отыр. Әрине, балаға бір жағынан ауыр, бір жағынан қуаныш! Жүрек күйіндірген өкінішке, туыстық тіршілік қуанышы қосылып, арақпен араласқан тәтті тамақтай, жүрек көтеріп, бей-жай қылады.

— Мен барып, алып қайтсам қайтеді... — Дәмеш сөзі дауыстап айтқан ой тәрізді, қоңыр да баяу. Әлсіреп жеткен оқтай, нысанаға тисе де тесіп өте алмады.

— Барса, несі бар!.. Бірақ, «тәуірмін, жақында қайтам» депті. Жер білмейтін кісі емес, дәрігер! Онан да жақсылап қарсы алған мақұл...

— Сені қазір босата қоймас... Әнеугі мақала... Соңғы бригада халі... Аяғыңды матаған тұсау ма деймін. — Ораз әкесінен жасырды ма ашып айтпай, ойын іркіп қап отырды. Сөз құнына баға бере білетін Құрышпай, бір бүкпенің бар екенін анық аңғарды. Әлгіде, Дәмеш бөлмесіне кіре бере, бір салқын сөздің шетін құлағы шалып қап еді, тегі осы «тұсау ма» екен?

— О не қылған «тұсау», балам? — Құрышпай сұқтанбай, немқұрайды сұрады.

— Ол: Ораздың бригадасы осы аптада, екі күн ұдайымен құрмет тақтасының ең артынан бірінші орын алды... — Дәмеш Оразға күлімдей қарады. — Мүмкін атама өзің айтарсың?

Оразда үн жоқ.

— Тағы ішіп барып па ең? — Құрышпай дауысының қатал шыққанын өзі де сезіп, шамына тиіп, арындатып алмайын дегендей, бәсеңдете түсті: — Қара басты десейші.

— Бұл өзі арақ құмар ма, ата?

Кейбір жігіттердің әуеніне еріп, Ораздың іше бастап қойғанын Дәмеш естімеп еді, дәл Дәмеш көшіп келердің алдында үй ішінде жанжал дау сөз боп, Ораз: «Енді ішпеймін, қоям!» деп уәде берді де, әкесі мен Ажар Дәмешке «айтпаймыз!» — деп, екі жағы бітімге келген.

Әкесінің уәде бұзғаны, Дәмештің жерден жеті қоян тапқандай даурыға сөйлегені Оразға ұнамай қалды, Құрышпай оны теріс қарап күңк еткенінен-ақ сезді. Енді мәймөңкелеудің реті жоқ. Жамбасқа алатын ыңғай келді Құрышпайға. Тілдей бастады...

Құрышпай заманында бәйгенің алдын беріп көрген қазақ емес. Еріккенінен, жоқ болмаса, күші тасығанынан қартайғанда құрыш қорытушы болды дейсің бе? Намыс! Осы Қайырдың әкесі марқұм Теміртау заводына директор боп, бекіп келді де, Қарағандының мехцехынан бірнеше жұмысшыны таңдап алды. Соның ішінде Құрышпай да бар. Рахым қандай қадірледі. Сонда Құрышпайдың

белі шойырылып, еңкейіп жүріп құрыш құйған күндері болды! Ол жылдары соғыс қызып, шегіне жеткен кезі. Ел аш-жалаңаш. Үй суық, отынды заводтан, қол шанамен Ораз таситын... Ал, бүгінде тұрмыс та, күй де бөлек. Енді не қара басты? Радио да, газет те күнде «Социалистік Еңбек Ері Ораз Құрышпаев» деп Қазақстан түгіл, бүкіл дүние жүзіне атын жайды. Салақтық, мойын жар бермейтін жалқаулық — әйтпесе... не дейсің?

Құрышпайды тоқтату қиын. Ораз да шыдамай, бір-екі рет әкесіне қарай сөз айтып қап еді, арасына Дәмеш түсіп, зекіп тастады.

IV

Заводтың бас инженері — Мүсілім Мусин партбюроға барардың алдында тағы да қайта-қайта өзінің ішкі сарайына үңіліп, жүрек түбінің камертонын[1] басып, оның үн-мақамына құлақ салды: аяғын жаңылыс басып жүрмесін?

Бұлай ішкі камертонмен санасып, байқастап дауға кірісу, ұтымды жерінде бой да көрсету — Мүсілімнің дағдылы тәсілі. Ұзақ жылдар өзінің өсу жолына көп көңіл бөліп, мансап, дәрежеге аса мән беріп, түрлі шахмат жүрістерін жасағандықтан туған әдіс. Талай-талай сын-өткелден Мүсілім осы камертонға сүйеніп, аман алып келеді. Ана бір жылдары Мүсілім өсіп, министрдің орынбасары да болып істеген-ді.

...Бір күні: «Жұмекең шақырады!» деді ЦК-дан біреу. Мүсілім отырған орнынан ұшып кете жаздады. Атып тұрды. Қуанарын да, қорқарын да білмеді. «Ау, не үшін керек қылды екен?» деп, қалбалақтап, кабинетінде шыр айналды. Әлдекім үстінен арыз жазды ма? Жоқ, ондай жамандық болса, Жұмекең өзі шақырып, әуре бола ма, тексертіп ап, жамбасқа сап тоңқалаң асырмай ма? Ия, ләйім жақсылық болғай да!.. Кабинеттің алдына барғанда, жүрегін басып өзіне-өзі тоқтау салды...

Сол жолы Мүсілім өзінің ішкі сарайының камертонын басып, бірінші рет «не сездің?» дегендей құлақ тікті: «Жылы-жылы сөйлесе, жылан іннен шығады... Жұмекеңнің жыланын тербетіп, ұйықтатып таста, шақырма!» дегендей тілекті қойды камертоны.

Я, іске сәт, Мүсекең де ширақ басып, саудырап жетіп барды. Салғаннан Жұмекеңді мақтап, жүрегін қолына ұстап ала барды. Ұзақ әңгімеден кейін о кісі Мүсілімнің тұлға пішініне, сөзіне риза боп, бұдан да жоғары қызмет бермек ниет білдірді.

Шіркін, не керек үлкен адамның бетін бір қайыруын-қайырпақ еді, қазақтың күншілдігі қалған ба, өзімен достас Жетісудың бір жігітіне сол түні сырын айтам деп, омақата құлағаны бар. Ол

[1] Үн-мақамды айыратын аспаб.

«байдың баласы, әкесі — құлақ, жер аударылған» деп сарт еткізіп, арыз түсіре қойған...

Мүсекең содан Жетісу жігіттерін жек көреді. Ең артық мына Дәмеш — қазақ пен орыс арасынан туса да, Құрышпай шалдың үйінде тәрбиеленіп, солардың жаман мінезін бойына сіңіріп алған көрінеді. Ниеті — Мүсілімнің орнына бас инженер болмақ. Ол екі де екі төрт сияқты айқын.

Әуелі заводқа «жаңалық» енгізген инженер боп, жұрт көзіне түспек. Жоқ, Мүсілім тірі болса... Жәнеде баяғы пленде болған дәрігер осы қыздың ағасы. Бұл арада былайғы жұрт білмейтін бір сыр бар: Мүсілімнің ол туралы жасырын жазған арызы, соттағы ашық куәлігі... бірде болмаса, бірде қызға жетуі сөзсіз, заман өзгеріп сол «жабулы қазандардың» беті ашылып жатқан жоқ па! Қапты біз теспей қоймайды. Ол «сөз» қарындасына жеткен де болар?.. Жоқ, түр-қияпаты сезетін сияқты емес. Әлбетте, сақ болған жөн!..

Осы бір ойды ширата есіп, Мүсілім партбюроға келген де, алдымен қара көленкелеу бұрышта тығылып отырған Дәмешті көзімен іздеп, тауып алды. Тырысып, бір уыс болған сыйқы, әй жуас қыздың сыйқы емес, бет тырнайтын мысыққа ұқсайды.

Отырып жатып Мүсілім «түйе мойын» Серегинге көз тастады: бас пәле осында! Қыз осының қолындағы қаршыға! Жымиып, түк білмегенсіп, отырған түрін...

Бюро мүшелерінен тағы кім бар екен оларды жақтайтын? Ау, әлгі «бап» бар емес пе? Соның аты кім еді? Е, міне өзі де кірді — Күміспек. Бұ да сол Түркстан жігіті, анау қызды қарындас қып, ымпайласып жүреді...

Бюро мүшелері тегіс жиналды-ау дегенде Серегин бас инженерге сөз берді.

Қағаздарын алдына аударыстыра жайып сөзін неден бастарын білмей отырған адамдай, Мүсілім азырақ мүдіріп, бәлсініп бастай қоймады. Жұрт та тым-тырыс — құлаққа ұрған танадай, бас инженердің аузына қарап, тына қалды. Мүсілім сөз бастамай тұрып директордың бет-әлпетін бір шолып өтті: былғарымен тысталған креслода шалқая сүйеніп, тізесінің үстіне қағаздарын жайып сап, оқып отыр; анда-санда қызыл қарындашпен бір белгі қояды. Кейін қарай қайрылған көмірдей қара шашы екі жарылып, маңдайына түсе береді, басын шұлғып қап шашын қайтадан орнына жатқызады. Екі қастың арасындағы қос сызық іштегі ой толқынымен бірде қатпарланып, бірде қайта жазылады. Осының оқып отырғаны бюро қаулысының жобасы емес пе екен?

— Бастайын ба? — Мүсілім Серегинге бұрылды.

— Баста! — деді Серегин, манадан бері, неге бастамадың? — дегендей таңдана қарап.

Мүсілім әуелі ұзақ сонарға сап, дәл баспай, мақала маңызы

зор екенін сөз қып, бір-екі жерде Дәмештің атын атап, арқадан қағып та алды. Содан орағытып, мақаланың ішіндегі фактілерге кеп тоқтады да, оларды жоққа шығарды.

— Ау, завод — сауып отырған сиыр емес пе! Сиыр екеш сиырды күтсең — сүт береді де, күтпесең, жем бермесең, суалып кетпей ме? Ал жарықтық заводтың жемі — техника...

Қайыр мырс етіп күліп жіберді.

— Теңеуді ауыл маңынан іздейтін әдетіңіз-ау! — деді ол қағаздан басын көтеріп ап.

— Жасынан мал бағып, сиырмен көз ашқан, кедейдің баласы да, бишара! — деді Дәмеш қасындағы отырғандарға, Мүсілім естіп қалмасын дегендей күңкілдеп. Олар ду күлді. Бас инженер естісе де, естімеген болды.

— Сонсоң жем де әр түрлі. Дәмештің айтып отырғаны — сұлы да, жүгері де емес. Былтырғы шапқан көде... Ол сүт бере ме?

Дәмеш қызаңдап шыдай алмады:

— Әзіліңізге рахмет! Көдені өз сиырыңызға берерсіз! — Жұрт күлкіден қысылып отыр екен, біреу әмір еткендей, жарыса күлді. Серегин орамалымен көзін сүртті де қаламның сабымен столды тықылдатып, тәртіпке шақырды; әсіресе шек-сілесі қата күлген Қайыр:

— Мүсеке, ол сиыр сүт бермесе, әуреленіп қайтеміз, онан да үкіметке тапсырып жіберіп Ленинградтан жаңасын сатып әкелсек қайтеді? — деді ол қалжыңдап.

Қайырдың әзіл-күлкі үшін айтылған қалжыңын Мүсілім қолпаштау деп ұқты.

— Оны Дәмештен сұрасақ дейім. Егер ол — сүт бермейді десе...

Дәмеш бір қызарып, бір сұрланып, қысылғанын сездіріп қойды. Сөз арасында жұрт кейпін бақылап, көз шеңберінен босатпай отырған Мүсілім қыздың бұл қылығына өзінше баға берді. Қайыр Дәмеш үмітін ақтамады. Болыспады. Дәмеленіп, оны арқа тұтып жүрген қыз, енді жұрт алдында ұятқа батты. Дәмештің қысылу себебі осы... Мүсілім әккі бөрі таңдықтан ап, тістеген жерін жұлып түспей ме?

— Кім сөйлейді? — деп Серегин жан-жағына қарап, ұзын столдың есік жақ басында қаздиып отырған техника бөлімінің бастығын тауып алды. — Сіз бірдеме демейсіз бе?

Техника бөлімінің бастығы — атан жілік, ат жақты, ақ бас кісі, сөз күтпеген тәрізді, күбжеңдеп, тарылып:

— Мен бе? — деді.

Мүсілім Платон Сидоровичті қой аузынан шөп алмайтын «момын» — зияны да, пайдасы да тимес деп ұғатын. О да «сен тимесең бадрақ көз мен тимеймін» дегендей жайына жүретін. Директор шақырса — келеді; сұраса — қысқа жауап қайтарады;

бұйырса — тапжылтпай орындайды. Өз бетімен тышқан аулап көрмеген, әркімге бір иек артып, жаман үйреніп алған кісі — оны Мүсілім жақсы түсінетін. Сондықтан да ол бүгін «есебіне» кірмей қалған-ды. Не дер екен?

— Кейде біздің газет біреуге оп-оңай ат таға қояды, — деп сөзін бастады ол. Мүсілім тықыршып орнында отыра алмады. Мынау дүлей бүлдіреді-ау. Газетке тиісіп несі бар! Тамағын бір кенеп Романюк сөзін жалғады.

— Жазған адамның ойынша завод бастықтары шетінен кертартпа — «консерватор». Әлгі магазиннен сатып ап, кеудеге тағатын значок бар ғой, содан да оңай тағады… Жоқ, отпен ойнама, балам! Біздің заманда «консерваторлық» атқа құмар адам жоқ. «Мә, желкем, ұр!» деп өзі тосып тұратын адам бар ма? — деп даусын нәштеп, жан-жағына қоқилана бір қарап қойды.

— Романюк, сен өз пікіріңді айт! Газетті қайтесін! — деді директор жақтырмаған пішінде. Бәсе, көзің бар, жүзің бар демей, маңдайдан былш еткізіп қасқита қоятын дүлейдің өзі екен. Жақсы басталған істі сырап қылды. Мұның келетінін білсе, күн бұрын сөйлесіп дайындайтын еді Мүсілім. Қап!..

— Менің пікірім: бусыз-ақ мазуттың өзі де жақсы жанады! Пешті бу аралас ауамен үрлеу деген миыма қонбайды. Буда сутегі болады. Ал, құрышта су тегі көбейсе болаттың арасы қуыс боп құйылады. Айтарым осы! — деп ол сылқ етіп отыра кетті.

Әй, ашық ауыз неме, манадан осыны айтсайшы, газетке тиісіп, бүйректен сирақ шығарып... Мүсілім іштей Романюкті ұрсып ап, көз қиығын Серегинге аударды: ол ақырын ғана саусағымен столды тықылдатып, торғай аңдыған мысықтай, әркімнің сөзін жіті аңдып, қағазына түртіп отыр екен. Езуі жымиып әлдекімді кекеткен тәрізді. Әрине, ол Романюкті жүндей түтеді. Мүсілімнің өзіне жармаспасына кім кепіл? Қой, бас инженердің беделіне қол сұға алмас, қанша саясатшыл болса да!

Бюро мүшелерінің, көпшілігінің көңіл райы әзірге көтеріңкі, кейде күліп, кейде сөз қыстырып қояды. Анау прокат цехының мастері — еңгезердей Нұрбек болмаса, есінеп, маужырап отырған! Тегі, түнде ұйықтамаған қу-ау!.. Ол кімді жақтар екен?

Мүсілім әркімнің бетіне қарап, сырын оқимын деп, Дәмештің сөз алғанын да байқамай қалды: ол өзі сұрады ма, хатшы емеурін білдірді ме, кім білсін... Қыз — белді бекем буған адам секілді, түсі суық; барлық жүйке-тамырларын, домбыраның шегіндей шиыршық атқыза бұрап алғандай, безектей ала жөнелді. Бұрын тап бүгінгідей ашына шешініп, сөйлегенін Мүсекең көрген жоқты. Әдемі де киініп кепті, шолақ жең, ақ торғын көйлек денесіне жабысып, кеуде жағын бұлтитып, белін қиып-ақ тұр. Көрікті-ау, сайтан! Мүсінін ісмер қолмен сүйектен жонып, жасағандай нәзік те сәнді.

— Қадірлі Мүсілім Сапарович өз сөзінде менің ұсынысымды былтырғы «шапқан шөпке» теңеді. Әрине, бұл сөздің астары бәріңізге де түсінікті! Ескі шөп сиырды семіртіп, сүтін молайта ма? Сол сияқты менің де ұсынысым завод техникасын жаңартпайды деген сөз! Бұл бейнелі сөзді Платон Сидорович қайталап өз тілімен ашық айтып берген жоқ па? — деді Дәмеш бас инженерге салмақ тастап. Жаңағы Мүсілім сөзі жанына тиген екен, көрдің бе, қалай шыбжыңдайды? Нанбасаң, қазір «консерватор» деп таңба басады.

Мүсілімнің осы бір ойын тап басқандай:

— Консерватор деген атақты Сағатова қашан тағады деп аңдып отырғандар да жоқ емес!.. — деді.

Мүсілім қолынан ұстай алған ұрыдай сасып, жан-жағына қарады — жоқ, бұған үңіліп, анталап отырған кісі көрінбейді. Жұрт көзі — Дәмеште. Ол аз кідірді де, тағы да Мүсілімді жанап өтті.

— Бұл ұсыныс іске асса, завод жеті жылдық жоспарды төрт жылда орындайды!..

— Оны немен дәлелдейсіз? — деді директор баяу, салмақты дауыспен.

— Бу аралас ауа пешті тез қыздырады. Жалынның қызуы күшейеді! Пеш сегіз сағат емес, алты сағатта қорытуы... мүмкін.

— «Мүмкін» дейсіз бе? — Мүсілім кекеп көзілдірігінің үстін ала қарады Дәмешке. — Әлі де өзіңнің көзің жетпей ме?

— Ау! — деді қыз Мүсілімнің жиі айтатын сөзін өзіне қайталап. Мұны сезген жұрт, жымыңдасып, біріне-бірі көз жүгіртісіп алды. — Есеп-қисапсыз көз жұмып, күмп беріп түсіп кетпеспіз, қадірлі бас инженер! — деді Дәмеш Мүсілімнен көзін алмай.

— Жетеді!.. Неге ұмытсын! — Қайыр айтысты қысқарту жағын ойлады ма, — уақыт жағын да естен шығармайық! — деді.

— Ал, түсінікті болса, мен сөзімді бітірдім! — деп Дәмеш отыра кетті.

Мүсілім үнсіз байқап қараса — жұрттың көбі қыз сөзіне ұйып қалған сияқты. Күңкілдесіп бастарын изесіп жатыр. Күміспек: «Берілме! Осы беттен тайма!» дегендей қызға жұдырығын түйіп ым жасайды. Оған не жоқ? Онанда, артта қалған бригаданды сүйресейші, білгіш болсаң? Енді отырғандар жамырап, «сен сөйле — сен сөйлеге» көшті. Үзіліс жасап, шылым тартып, желпініп алсақ дегендер де табылды.

Осы кезде Қайыр:

— Бір-екі ауыз сөзге рұхсат етсеңіз? — деді Серегинге.

Мүсілім Дәмешке сұқтана көз тастап «бәлем, қазір, қайтер екенсің?» дегендей ниет білдірді. Қайыр сөз сұрағанда қыз да оған кенет бұрылды. Егерде қыздың осы бір көз қарасынан: «Аяшы мені!.. Мен сені сүйем ғой! Жұрт алдында қара бет қылма!» деген

сырды оқымаса, Мүсілімнің елуге келгені өтірік. Е, саған осы керек, ерке қыз!.. «Басқан қадамыңа жаным пида» деп өліп-талып жүрген Қайыр және жоқ. Алам десе, Қайырға қыз табылады... Мүсекең өзі таңдап, алып береді.

Қайыр бұ жолы қысқа да дәлелді сөйледі. Ол әуелі газеттің көтерген мәселесін қолдап, ол жайында қыңыр сөйлеген Платон Сидоровичті ажуалап, «тілім менің — жауым менің!» деп тәлкек қылды.

Содан соң ол «Дәмештің алған позициясы дұрыс» деді. Мүсілім орнында отыра алмай қозғалып, тыжырынып, касқа басын қайта-қайта орамалымен сүрте берді. Кейде Қайыр бір ауыз сөзбен алғашқыда айтқан сөзін жоққа шығарып кететіні де болушы еді — «асыл» пікірін артына сақтап тұрмасын?..

— Әрине, «жаңалық» деп қалыптасқан завод өндірісінің процесін бұзуға бола ма?..

Мүсілім иығын қомдап, басын кенет көтерді. Е, бәсе, сөзі жаңа түзеле бастады ғой. «Бас инженердің ойы дұрыс!» деп мақұлдай салса, қайтеді? Баяғыда, Мүсілім министерствода жүргенде, қол астындағы керекті адамды иықтан қағып, алдай салатын-ды, олар оған мәз боп: «Шіркін, Мүсекең!» деп көрінген жерде атын жаятын! Бүгінгі жастар оны да білмейді, топас!.. Құдай біледі-ау, Мүсілімсіз осы директор өз бетімен бір қадам баса алмайды. Кімнің арқасымен директор боп жүргенін білмейтін де болар...

— Бусыз-ақ мазуттың өзі жақсы жанады. Жер қазып, труба орнату, ГЭС-тен бу тарту — бізге арзанға түсер ме екен, — деді сөзінің ақырында Қайыр. «Қой да аман, қасқыр да тоқ» деген орыс мақалы осы! Қайыр нағыз дипломат екен! Мүсілім бас иеді — бұдан былай сақ жүруге өзіне-өзі уәде береді. Жеңді сыбанып тастап айтысқа түсейін деп отырғандар, директор сөзінен кейін тоқталып, Серегиннің өзі бас болып: «Тағы да зерттеп қорытынды жасау заводтың техника бөліміне тапсырылсын!» деген түйінге келді.

Бас инженер аяңдап жарық көшемен жүріп келеді. Салқын кеш. Мәдениет сарайының алды толған халық, дырду-шу, шат-шадыман өмір... Пар-пардан қолтықтасқан қыз бен жігіт... Бөпесінің арбасын сүйретіп кешкі әуеге дем ала шыққан жас аналар... Бақша жақтан жүрек тербейтін музыка да естіледі...

Мүсілім тамсанып, көзін суарғаны болмаса, осындай тамаша қызықтан ада. Жас кезінде: оқу деді... одан қызмет... мансап, ол — денені улап, арақтай құмарта түсті. Баяғы ақсақ құландай сол құрғырдың соңынан қуа-қуа шашы ағарды. Алматыдан кеп түпкірдегі бір заводтың бас инженері болу — дағдырдың келемежі емес пе? Сағатова сияқты ала көздер осының өзін көпсінеді. О, жасаған!.. Жоқ, Мүсілім оңай қақпанға түспес, қызды да, сүйікті жігітін де өзінен бұрын орға құлатады...

Қайырдың бүгінгісі — дипломатия емес, сайқалдық! Дипломатия өнер ғой, тапқыштық пен білгіштік, тіл мен мінез қатар түсіп, сүйекке біткен қасиетке айналмаса, дипломат бола алмайды. Қайырда өнерден гөрі періп кетпе, озбырлық басым. Сасық құлық: қызды да өкпелетпеу, Мүсілімді де риза қылу. Өйтпесе, қайта зерттелсін дей ме? Ең болмағанда, бізге үйлеспейді, іске асырудың өзі қымбатқа түседі десе қайтеді? Ау, ақырғы сөзді Мүсілім айтады! Сұлу қыздың сиқырына алданып, директор жолдас жүре тұрсын... Інім деп енді іш жібімес!

Ертеңінде Мүсілім заводқа телефон соқты. Біреу сұраса — «Қалалық партия комитетіне шақырып кетті дегейсің» деп Лидаға бұйрық берді де машинаға отырып, Қайырдың үйіне барды. Қайыр мен екеуінің арасында сыртқа шықпайтын, көз қиығы, қабақ қағыстан сезіліп қап, әркім өзінше ұғынып жүрген жайды Ақмаралдан білгісі кеп, арнай келді. Ақмарал — ұлының көп сырларына ортақ, кейде тіптен ақылдасып та отыратын сияқты... Адуын шеше, баласы ер жетіп, жоғары қызметке іліксе де, уысынан шығармай, тізгіндеп ұстайтын көрінеді. Кейде ұрысып, кейде айналып-толғанып, әйтеуір тілін табады. Ел құлағы елу — күйеу баласы арқылы ма, жоқ, көрші тілі ме, жұртқа шашылған Ақмарал сыры Мүсілімге де жеткен-ді. Мұны естіген Мүсекең Ақмаралдың өмірбаянын терді: Қарқаралыдағы атақты бірінші Гельді саудегер Құсайынның бір кездегі келіні екен. Ақмаралдың бұрынғы күйеуі, Құсайынның оқыған, адвокат баласы қылмыс жасап сотталып кеткен де, жас келіншек жылы төсекті суытпай, сол қалада үйездік мекеменің бірін басқарып жүрген Мүсілімнің ағасы Рахымға тиіп ала қойған... Аз жылда жұмсақ мінезді Рахым марқұмды ол билеп-төстеп алады. Рахым Алматыда тұрғанда жауашы қызметкерлердің зайыптары ішінде «көрікті де шешені» осы Ақмарал аталады. Жақсы аяқтың сыры кеткенмен сыны кете ме! Ақмарал — күміс шаш, толық, аққұба әйел; бет әлпетіндегі дөңестеу ұшты мұрны мен әдемі жұқа ерні ерекше көзге түседі. Кейде, Мүсілім өзі де қызығып қояды. Аға өлсе, іні мұра деп...

Мүсілім екінші этажға көтерілді де есікті қақпастан кіріп барды.

Ақмарал көрпені астына төрт қабаттап салған, дөңгелек столды алдына орнатқан, сары самауырдың буын бұрқыратып қою шайды сораптап тартып отыр. Үш саусақтың үстіне орнатқан әшекейлі кесенің екі ұрттағанда түбі көрініп қап, күрең шайды жеңгей қайта-қайта еселеп құяды.

— Жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан шығыпты.

— Мүсілім Ақмаралдың қолын сүйіп, тапал орындыққа отырды да қалтасынан орамалын алып, көзілдірігін сүртті.

— Рахым марқұм өткелі қашақтап жүруші едің, балам директор болған соң есігімнен қайтадан сығалайтынды шығардың-ау, ә! — деді Ақмарал беттен алып.

Мүсілім күліп жеңге сөзінің ызғарын қайтаруға тырысты.

— О, қадірлі жеңгем-ау, жаман ағасының себі тимесе, інісі оп-оңай директор болар ма еді? Менің арманым әкесінің орнын бастыру да, оған да шүкірлік, — деп Ақмаралдың алдын орап ишаралай сөйледі.

— Шайға кел, қайным!.. Соңыңнан ерген жалғыз інің... сен дегенде ішкен асын жерге қояды. Болыспайтын не бопты сонша саған?

— Ау!.. Менің жүрегімді Қайыржанның өзі де біледі. Бір пәлесі арамызға ши жүгіртіп жүргендер бар. — Мүсілім кәрден кеседен бір ұрттады да столға қойды.

— Өздерің мықты болсаңдар, мәлтек бастар не қылады, ит үреді — қалады...

— Садаға кетейін сөзіңнен, жеңгетайым! Мен де осыны айтам Қайырға. Бірақ, кейбіреулер менен де жақын болғысы кеп, бұза ма дейім? — Нысанаға жақын келгенін Мүсілім өзі де аңғармай қалды.

— Адрам қал, о кім ол, сенен жақын?! — Ақмарал ұзын ақ сулықпен аузын сүртті де, ашуын басалмаған кісідей умаждап-умаждап бір нұқып жанына тастады.

— Дәл басып айту қиын... Ау, осы Қайыржан мына Құрышпайдың қызына үйленеді дей ме? — Мүсілім толғанған кісідей орнынан тұрып кетіп, қайта отырды, ақыры ашық форточканың алдына барып шылымын тұтатты.

— Білмеймін, қарағым, баламның дәл осы бір қылығына түсіне алмадым. Не үйленбейді, не қоймайды. Есектің миын жегендей айналшықтап соның маңынан шықпайды. Оқу бітіргелі міне бес жыл, айтсам күле береді... Немере иіскейтін кез-ақ! — деді шерменде Ақмарал.

Мүсілім ауырған жеріне дәл тиген екен, бірақ, қу қатын қыз жайында лəм-мим демеді-ау? «Дәмешке үйленбекші ме?» деген сұрағы, төбеден түсіп келе жатқан өрмекшідей салбырап, теңселіп тұрып қалды. Тегі Мүсілім сырын сезіп тіліне тиек сала қойған сияқты. Мыстан!

— Оны неге сұрадың?.. Оны кім айтты саған? — деді Ақмарал. Қақбас ештеңе білмейтін кісідей қайярси қалғанын... Бәрібір Мүсілім сыр тартпай қоймайды!

— Сізге өзі айтқан жоқ па?.. Бүкіл завод біледі. — Мүсілім сөнген шылымын тұтатып, сіреңке талын қорабына қайта сала бергенде, қолынан түсіп кетті. Еңкейіп, еденнен алып жатып қабағының астымен көз қиығын тастап еді, о да шаншыла қарап отыр екен, көз қарастары түйісіп қалды. Осы бір мезетте

Ақмарал Мүсілімнің бүкіл ішкі сырын рентгендей көріп, ауруын айырғандай.

— Мен балама айтқам: үйленсең өзімді күтетін, тілімді алатын, қазақ қолды қыз ал деп, тілімді алмаса — өзі біледі.

— Әлбетте? — Ақмаралдың ол қыз жайында бұрын пікір айтқысы келмей бойын бағып отырғанын Мүсілім анық ұқты. — Қайдам, сізге қолайлы болар ма екен! Орыс мінезділеу еді.

— Қолда өскен бала ғой ол, сыры белгілі!

— Белгілі болса, несі бар. Кіргізіп ала қоймайсыз ба? — Мүсілім әдейі қажай сөйледі.

— Сыры белгілі болғандықтан қолайсыз...

Қуалап отырып, еріксіз айтқызды деген осы. Мүсілімнің енді отты батыл тастауына болады.

— Әй, қадірлі жеңгем-ай, көзің қырағы-ау! Кейде, осы сізге қарап отырып, іштей таң қалам! «Шіркін, Ақмарал оқыса... ел билер еді» деп өзімнен өзім өкінем де!.. Бүгін тегін келіп отырғам жоқ, сол қыз жайында бір суық сөз естіп, сіздің құлағыңызға салып кетуге, әдейі арнай келгенім. Құрғыр жастарда иман бар ма! Сол қыздың күйеу баламен бірдемесі бар дей ме? Завод іші күңкіл сөз: «ана бұрышта көріп қапты, мына бұрышта көріп қапты» деседі… Сондай сөзді айтудың өзі менің басыма симайды! Үйтсе де, сыйлайтын інім, жамандық тілегім келмейді. Сондықтан сізге айтып кетуді өзіме борыш көрдім...

— Күйеуі кім?

Ақмаралдың дауысы қатал шықты, бұтақты бурыл қабағы түнеріп, ашуы бойына жинала бастағандай. Мүсілім енді кетпесе, аздан соң жеңгесі өзін де тілдеп алудан қашпайды.

— Оразды айтам!..

Мүсілім заводқа кешірек оралды. Барған сапары оң: от тастады. Енді тек ақырын күту. Бірақ Ақмаралмен ойдағыдай тіл таба алмады. Тіс қаққан, әккі қатын, бір шалдырмады. Әлде, баласы Дәмеш пен Мүсілім арасындағы қияс-керісті жеткізді ме екен?.. Әйтсе де, бір ұққаны: Ақмарал тірі тұрғанда, Дәмеш ол үйдің табалдырығын аттамайды. Жеңгесінің сөзі жай немқұрайды шықса да, аржағында батпан зіл жатыр. Мүсілімге керегі сол!

***

Шынында, Дәмеш жайындағы әңгіменің шет жағасын Ажардың шешесіне жеткізгені де рас. Ораз бен Дәмештің күндегі күбір-күбір: «Әй, соны қойшы!» деп тыжырына айтқан сөздері сұрыпталып кеп Ажарға да ой тудырған: «Кім екен осы жақтырмай, сөз қылатын адамы?». Ақыры, Ораз бен Дәмеш бір, Қайыр мен Мүсілім бір — екі жақ боп айтысып жүр деген қауесет Ажардың құлағына тиген соң, өзінше жорыды: Дәмеш ағасының абыройын төгіп газетке шығарды, оны азсынғандай Ораз екеуі

сыртынан ажуа қылады. Бұл екеуіне соңғы кезде қайын атасы және қосылды. Ағасының бұларға не жазғанын?.. Ажар Дәмешке сенбейді, залым! Үйдейтіні, Ажар мен Дәмеш қатар өсті, бірін-бірі айтпаған сыры жоқ-ты. Сонда Дәмеш: «Ораздың мінезі — майда, түр-сипаты да бір жігіттен кем емес» деп, өзінің көңілін білдіргені бар еді. Әлі де қызығатын сияқты.

Әйелдің көзі қырағы, жүрегі сезімтал келеді. Осы күні Ажар ол екеуінің ерін емеурінен, көз қиығынан көп сырды ұғып, аңғарып отырады. Дәмеш пен Ораз арасындағы бұрынғы махаббат жаңғырыққан сияқты. Кеше, кешкі тамақ үстінде Ораз оған жалынды көз тастағанда, Ажардың түсі бұзылып, жылап жібере жаздады.

Екеуі бір цехта, бір сменада істейді; оңаша қайтады. Қаймығу жоқ, сөзге де, қолға да емін-еркін!.. Анада базарда бір құрбысы:

— Дәмеш курорттан түлеп қайтыпты... Көзімізге шөп салып жүрмесін, байқа! — деді әзілдеген болып. Бұл ишара. Ажар шешесіне сол күйінде жеткізген. Қызының «шіріктігіне» ызасы қайнап кеткен Ақмарал әуелі өзін тілдеді.

— Ондай қаупың болса, жыланды неге асырайсың?

— Мен бе!.. Шал емес пе? Өлдім-талдым, жалғызым деп, шақырып әкелген!

— Адырам қал, өзі туғызып па екен?.. Қайдағы бір орыс пен қазақтың арасындағы шата!.. — Шешесінің ашуға басқанда, дөрекі, тәйтік сөздерді байыбына жетпей, көбірек қолданатын әдеті. Бұл жолы да қаһарын тігіп, әуелі қызына кіжінді. Ажар өзіне-өзі ренжіп бекер айттымға түсті. Бүлдірмей тынатын кемпір емес. Керек десе, Құрышпайдың үйіне барып, әңгір таяқ ойнатуға да бар.

— Жоқ, апа, бұл жұрт өсегі... Қызғанудан туған жәй сөз!.. Мен Дәмешті ондай арқадан пышақ салатын адам деп ойламаймын... Бірге өскен құрбы, құдай атып па! — Осы сөзді Ажар шешесін басуға айтса да, ар жағы сенбейді: «Дәмешке сену қиын!» деп күйініп те қояды.

— Ә, бірге өскен құрбы десең, жаның ашыса, о баста Оразды неге қумадың? Көрейін де өлейін деп бассалдың!

— Түу, апай-ай, қойыңызшы!.. Өткенді... Менің жазығым жоқ, Ораздың өзі айныған...

— Айныса, енді немене, малтаңды езіп.. әлен-пәлен деп бықсытып отырғаның?..

Осы әңгімеден кейін Мүсілімнің: Дәмешке Қайырдың үйленуі мүмкін деуі, Ақмаралды біреу қарақұстан салып жібергендей тиді. Мүсілімге үндемей қалуы сыр сақтау емес-те, не дерін білмей, абыржып қалғандықтың салдары... Ол сөздің мәніне Ақмарал Мүсілім кеткен соң, аздан кейін кешеуілдеп түсінді —

кешігіп жеткен телеграмма сияқты, қапы ұрдырып санды бірақ соқтырды. Мүсілімнен тәптіштеп неге сұрап қалмады — ол қайдан біледі, өз аузынан естіді ме екен? Ақмаралға салсаң Қайыр дәл осы қызды тосып жүр деген ой миына кіріп те шықпаған. Әкешешесі жоқ, біреудің қолында өскен жетім, кім біледі, қандай тәлім-тәрбие алғанын. Үлкенді сыйлап, кішіні қарағым-шырағым деп тұра ала ма? Әлде, алдына келгенді тістеп, артына келгенді теуіп, маңайына жуытпайтын асау бола ма?.. Оның үстіне әкешешесі, ағасы семьясымен түгел сөзге іліккендер, біреу болмаса біреу пәленнің баласын алды деп бетіне шырмау ғып жүрсе... өсіре ме? Соңғы жылдар ондайды қойған деседі, үйтсе де, аузы күйген үрлеп ішеді, сол қыздың әке-шешесінің ақталды дегеніне сенбейді Ақмарал.

Тік бақай, еркек-шора қыз Ақмаралды сыйлап, күтпей, көңіліне жақпаған күні екеуі шартпа-шұрт, төбелесіп қалса, Ақмарал ұлына өкпелі де ренішті: айтпай ма, ақылдаспай ма?

V

Партбюрода болған айтыс ертеңінде радиодан біреу хабарлағандай бүкіл заводқа тарады. Әсіресе, бас инженердің: «заводты сиырға теңеуі» әркімнің аузында бір өзгеріп, түрліше құбылып, жұмысшылардың арасын түгел аралайды. Бірі қарқылдап күліп, мәз болса, енді бірі жымиып, басын шайқайды; ауыр мінезді салмақтылары мұрнын тыжырып, ызыңдаған масаны қуғандай қол сілтеп, жүре тыңдайды.

Түс кезінде, ол сөз завод ауласынан сырылып шығып, қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы Базаровқа да барып жетеді.

«Онша ұшқыр сөз болмағанымен жусандай ащы екен. Тегі әнеугі мақала бас инженердің шамына тиген-ау!» — деп Базаров еңк-еңк етіп күліп апты деседі. Бірақ, бұл сөз тыныш жатпады, балалап өсіп завод жұмысшыларын екі ұдай қылды: бірі — осы сөзді қолдап, көтермелеп көрінген жерде күліп, дәріптейді, қарсы тобы — ол сөздің иесін кекетіп, жас инженерді қостайды: завод техникасын алмастырып, шеберлеп, адам еңбегін жеңілдете алмады, баяғы соғыс жылдарындағы шеңберден аса алмай жүр дегенді ашық айтып үн қосады. Шет-жағасы Дәмешке де жетті. Алғашқы кезде Дәмеш: «О кісі — баяғының көк өгізі, заводты мүйізімен тіреп тұрған жоқ па!» деп қоса әзіл айтып мән бермейтін; кейіннен, жас инженерлер: «Мүсекең, ол бізден артық не біледі?.. Баяғыда оқудың нашар кезінде долбарлап, бірдеме бітірген шығар, кәзір, одан біз көп білеміз... өзі ойлап тапса, қайда қалды?» деп Дәмештің намысына тиіп, қайрай салды. Ал, бас инженерді жақтаушы бейбастақтар Дәмеш келе жатса, «сиыр!»

деп күлетінді де шығарды. Анада, өз құлағымен естіп қап, оңаша жылап та алды. Осыдан бір күн бұрын, Ораз бір вальцовщикпен төбелесіп те алған көрінеді: оны өзі айтпайды, Дәмешке жеткізген жас инженерлер.

...Ораз кешке жақын паркке барса, сыра сататын ларёктің алдында екі жігіт тұрады, біреуі, қызулау ма, Оразды көріп: «Міне герой келді, жол беріңдер!» дейді, екіншісі: «О, бұл «сиырдың»... есі...» деп ымдап көзін қысады.

Ораз шыдай алмай: «Мә, саған сиыр!» деп құлақ-шекеден пергенде, ол мұрттай ұшады, екіншісі кеп Оразға жабысады, ішten теуіп қап, оны құлатады. «Сиыр!» деп көз қысқанды жағадан ап сілкілеп жатқанда, у да шу, милиционер кеп қалады. Ақыры, сатушы әйел Ораз сөзін растап, әлгі бұзықты алып кетеді-мыс.

Бұрынғы бас инженердің сөзіне осы әңгіме тағы қосылып, завод іші қиян-кескі, екі ұдай, тартыс.

Әлгінде завод ауласында Серегин кездесіп қап: «Қалалық партия комитеті сені сұрап жатыр, ұсынысың не күйде?» дегені бар ма? Қалалық партия комитетіне Серегиннің өзі айтқан да, әйтпесе, бюроның қаулысы жеткен, екінің бірі... Серегин осы сөзді жай, немқұрайды айтса да, Дәмешке үлкен ой салды. Партия жиналысындағы сөз қалалық партия комитетіне күнбе-күн жететін сияқты. Дәмешті неге шақырып сұрамайды? Не болды, не қойды демей ме?.. Неге сұрайды?.. Істесін, шешсін... Қолдарынан келмесе сонда ғана қалалық комитетке кеп, жүгінсін! Қара қылды қақ жарған әділдік осы емес пе?.. Дәмеш өзімен өзі іштей айтысып, кешкі сменадан шығып, келе жатқан-ды, қарсы алдынан ызғытып кеп, бір машина қатарласа тоқтай қалды. Машинаның іле есігі де ашылды, Қайыр түсе қап:

— Дәмеш, жүр, көлдің аржағына шығып, демалыс үйіне барып, аралап қайтайық, — деді жалынышты дауыспен.

— Мен киінгенім жоқ.

— Осы киіммен де жақсысың... Біздің демалыс үйді көрсетейін саған. Жүр!

— Жарайды, бір жолға сыйлайын, директорсың ғой!..

Машина ағызып, қала жанындағы бұрынғы Самарқанд поселкесін қақ жарып, көпірден өтті де, Темірлі тауды белбеудей буынған тас жолмен қияға өрледі де, тау шыңына көтеріле алмай тұрып қалды. Теміртау онша биік те тау емес, бірақ тіп-тік, көл жақ бауры құламалы көкбеңбек қия тас, «Победа» болмаса, жай машина маңайына дарымайды.

Дәмеш тау басына шығып, көлден соққан самалға бетін төсеп, қала көрінісін қызыға тамашалайды! Жаздың маужыраған кеші. Аспан ашық. Күн ұясына енуге аз-ақ қалған. Айнала тым-тырыс. Кешкі дымқыл әуе — тымық та қою. Атқан мылтықтың дауысы тұншығатындай. Көлдің беті айнадай жарқырап, сұлық жатыр;

тек орта шенінде, көл түбін тазалап жүрген тралдың маңы ғана маңдайға ажымдай қыртыстанып көрінеді.

Көл жиегінің сәулетіне көз тоймайды. Жиек жағалай салынған зәулім қала. Завод мұржаларынан будақ-будақ көк-сары қара түтін Теміртау үстіне де бұлттай қалқып, Жауыр тауының басына сәлдедей оралады.

Батып бара жатқан жомарт күннің сәулесі көшелерге шүмектей құйылып, үш этажды, ақтас үйлердің мүсінін айқындай түседі. Алыстан жұлдыздай жымыңдап бірлі-жарым электр шамы да жағылды. Дәмеш жиекті көзімен жағалай отырып, Самарқанд көлінің шығыс жиегіндегі Қазақстан Магниткасына аялдады. Қасында тұрған Қайырда да үн жоқ, демін қаттырақ алып, толқып тұрған тәрізді.

— Дәмеш, әне бір су түбіне салынған қаланы қарашы! — деді ентігіп ол. Дәмеш: «Неге ентігеді!» дегендей бетіне оның таңдана үңілді. О да Дәмеш көзін аңдып тұрғандай шайқаса түсті. «Мені неге сүймейсің?.. Қинамашы, айтшы! Күнәм жоқ еді ғой, кешірсейші!» деген жалынышты сөзді, айтылмаған өкпе-назды да Дәмеш сол көзден тапты.

Бірақ түсінбеген пішінмен еркелеп:

— Су түбінде дейсің бе?.. Магнитканың көленкесін айтасың ба? — Дәмеш алғашында самарқау көз тастаса да, қарай келе, қызығып, балаша таңданды.

Әдемі кең көше. Ағылған халық. Зәулім крандар, бес қатарлы үйлерден анағұрлым басы сорайған алып домна.

Дәмешке біреу үңіліп қарап тұрған тәрізді, жалт бұрылса, Қайыр, көзін алмай, сүйсіне құмарта қадалады. Көзінде манағы жалынды сыр. Дәмеш ұялып, сөзге айналдырды.

— Бұдан жиырма жыл бұрын осы арада, осы қала болған ба?

Дәмеш тілінің ұшына оралған бірінші сөзді айта салды.

Ой шыңырауынан сергіген Қайыр шек-сілесі қатқанша күлді. Дәмеш-ай! Кейде бала сияқты. Осы Теміртауға атасымен бірге көшіп келгенде Дәмеш нешеде еді? Қайыр ұмытпаса, төртінші класта оқып жүретін қыз еді ғой. Басында қоянның құлағына ұқсайтын шошайған беретке, үстінде ақ жемпір, аяғында коньки, Самарқанд көлінен шықпайтын... «Қыз — ұмытшақ» деуші еді орыс мәтелі. Дәмештің өзі айтсын: сонда осы қала қандай еді?.. Үш-ақ көшесі бар еді. Қаланы Қайырдың естуінше отыз жетінші жылы сала бастаған. Осы арада, оншақты қараша қазақ үйі бар екен, аттарымен кірпіш тасып, үй қаласады, қала тұрғызады, кейін олар металлургия заводына жұмысқа кіреді.

— Сонда осы қаланы жиырма жылдың ішінде қолдан салып шыққан ба? — Дәмеш сенерін де — сенбесін де білмейді.

Қайыр «шын айтасың ба?» — дегендей Дәмештің бетіне үңіліп күлімсірейді.

— Әрине, қолдан адам салды! — Қайыр қаланың өмірінен көп әңгіме біледі екен, соны сөз қылам деп өзінің жүрек сырына орала алмай қалды. Бұл қала түгіл, осы көлдің өзін де адам қолмен жасаған. Ақмола даласын қақ жарған асау Нұраны екі таудың арасындағы қуысқа әкеп тұмшалаған да адам!..

Аспанды заматта бұлт қаптап, кала үстіне жинала бастады. Көл беті жыбырлап, толқын ойнап, көбік атты. Қала жақтан бір мотор қайық бұрқ-бұрқ етіп, Дәмештерге қарай тартып келеді.

— Осы моторға мініп қайтып кетсек... — Дәмеш ойын дауыстап айтты.

— Келе жатқан демалыс үйінің кісі таситын мотор қайығы. Мінсек мінейік! — деді. Қыз басын изеді. Демалыс үйіне бармастан, машинаны қайырып жіберді де бірін-бірі сүйемелдеп, қия жартастан төмен сырғыды. Дәмештің биік тақа туфлиі тобығын бұлталақтатып жүргізбеді, шешіп ап, жалаң аяқ жүріп көріп, бір қадам ілгері баса алмады.

— Арқала, Қайыр!.. Моторды шығарған сен! — Дәмеш әзілдеп еді, Қайыр іздегенім осы дегендей, шап беріп Дәмешті қолына көтеріп алды. Қия жартастан көтеріп түсе ала ма, жоқ па, ойына да кірмейді, «арқала!» деп рұқсат берген соң бір көтеріп қалмақ. Әй, жігітім-ай! Жартастан қалай түседі? Не секірмесе, не шана құсап сырғанамаса, колы бос емес, түсе ала ма?

— Ал, батыр болсаң түсші енді! — Дәмеш те қытығына тие әдейі итермелейді.

Қайыр ұтылғанын енді аңғарды. Жан-жағына көз салып, айла іздегендей. «Уһ!» деп жалған күрсініп, қызды қолынан түсірмей, бір тізерлеп барып, тасқа отырды. Алдында жатқан қыздың ерніне төнді. Жігіттің залым ойына түсіне қойған Дәмеш екі қолымен оның жағынан тірей қойды.

— Қайыр, жібер!

Қайырға бұл сөз «мені сүй!» дегендей ме, қыздың ерніне аймалап төне берді!.. Дәмеш кеудеден итеріп қап, бұлқына тұрам дегенде, жартастан құлап кетті. Қайыр жан ұшырып, қыздың қолынан ұстай алды... Енді екеуі бірдей құлауға айналды. Қыз салбырап, бар денесімен төмен тартады; бір қолымен жартасқа жармасып, енді бір қолымен Дәмешті ұстап, тістене-тізерлеп Қайыр отыр. Қолы әлсіреп, маңдайынан бұрқырап тер шықты.

— Дәмеш, тіре тасқа аяғыңды!.. Бос қолыңмен ұстасайшы!— деп тауды жаңғырта Қайыр айғай салды.

Жігіттің дауысы қалтырап, үрейлене шыққанынан Дәмеш қауыптың шын төнгенін сезді. Жалма-жан аяғымен тырналап, бір тасты іліндірді, көзін жоғары төңкеріп, қолына ұстайтын бір шоқ тал, не бір сүйір тас іздеді. Саусағының басын жара-жара ғып, әреңге, бір қия тастан ұстады. Бұл жартастан құласа өлмес, бірақ өлімші болуына сөз жоқ... Екі бірдей азамат, біреуі заводтың ди-

ректоры, енді біреуі инженері жартастан құлап, мертігіп, емхана-да жатыр деген атақтың өзі — өлім, масқара емес пе?

— Ал, енді қоя бер... Ептеп өзім түсем! — Қайыр Дәмештің қолын босатып жіберді.

Дәмеш іштей өзін-өзі мазақтайды: қоян жүрек! Жау қолына түссе, биік абақтыдан қалай қашар еді? Эх, Дәмеш, жартастан қорқып, үй ішіңмен де қоштаса жаздадың-ау!

— Ай, аяғым-ай! — Дәмеш дауыстап отыра кетті. Жүгіріп кел-ген Қайыр, қан дірдектеген қыз табанын алақанымен баса қойды. Қалтасынан орамалын ап, байламақшы да болды.

— Менің туфлиім қайда? — Дәмештің туфлиі оның есіне түсті. Біреуі Қайырдың қолында екен, енді біреуін таба алмады.

— Төмен домалап түсіп кеткен ғой! — Қайыр күліп, қыздың қасына қайта оралды. — Қалай, қалай жетесің?.. Аяғың — жара-лы, туфли — жоғалды... Маған жалынбағанда кімге жалынасың?

— Ертеңге дейін отырсам да саған жалынбаспын!.. Менен он-дай қылықты күтпе! — Дәмеш өкпелеген баладай аузын томпай-тып, көлден көзін алмады. Екі тізесін құшақтап, отыра берді.

— Шын жалынбайсың ба?.. Мүмкін қонарсың осы арада?

— Қонсам, сен аяма!

— Менен артық жаны ашитын дос таба алмассың, Дәмеш! Байқа!

Екеуі бірінің сөзін бірі допша қағып ап, керісіп қалды.

— Жақын дос сен бе? — Дәмеш ажуалай сақ-сақ күлді. — Жақын екеніңді анада партбюрода сездіргенсін!

— Мен сонда теріс айттым ба?..

— Дұрыс айтқаның сол болса-рахмет!.. Дайын тұрған проектіні Мүсекеңмен қосылып ап, қырық құбылтқан кім екен?

— Түсінбеймін. Осы мен түс көріп отырғам жоқ па? Мен не дедім, есіңде бар ма?.. Жадыңа түспесе, қайталайын...

— Жаман сөзді адам ұмытпайды!

— Сен қызық екесің, Дәмеш!.. Тиянақтап тексермей, әлектеніп, артынан ол жарамай қалса, кім жауап береді?

— Неге жарамай қалады? Көзім жетпесе айтам ба?

Қайыр таңданғаннан ысқырып берді.

— Мен оған бара алмаймын!

— Неге?

— Ақшаны кім береді?.. Финанс министрі заңсыз қаражат жұмсаған үшін орнымнан алып, соттатып жіберсін дейсің бе?..

— Отырған орныңа мәз, қарақшы болсаң, онда сөзім жоқ!

— Дәмеш, сен көзіңді жұм да, менің айтқанымды орында дейсін. Мен де инженермін... Менің де ойым бар. Неге санаспайсың?

— Санаспаймын! Менің проектім дұрыс! Оған көзің жетеді, бірақ, әдейі іске асырғың келмейді!..

— Шынын айтсам: іс шыға ма, жоқ па... сенбеймін! Сенбеймін!

Дәмеш бұдан әрі созуды қажет деп таппады. Көлдің кешкі сәулетіне қарап, үнсіз отыра берді. «Сенбейім?.. Шын сүйсе, сенер еді. Өзін құрбан да қылар еді...»

Қазақстан магниткасы жақтан гармонға қосылып айтқан ән естілді... Әні қандай құлаққа жағымды! Қас қарая бастады. Тау етегіндегі Қарағанды совнархозының демалыс үйіне кеп тоқтаған мотор қайық пысылдап отын тұтатып, қайтуға айналған тәрізді.

— Қайық кетіп қалса, осында қонамыз да, — деді Қайыр орнынан тұрып.

— Туфлиіңді шеш!

— Жоқ, өзіме керек!

— Ендеше арқалап апар, түнде жалаң аяқ жүрмейім...

Қайыр Дәмештің құбылмалы ерке мінезіне сүйсінгендей, шап беріп көтеріп ап, алшаңдай басып, жартасты айналып кетті.

Дәмеш тамағын ішер-ішпес жата қалса да, түн ортасына дейін ұйықтай алмады. Қатты шаршаған екен. Біресе матаны кескен қайшыдай түнгі суды ірке кескен мотор қайығы, біресе тау басынан домалап құлап бара жатқан өзі, біресе құмарта қадалып, төніп тұрған томпақ көзді, жалпақ бет Қайыр елестеп, беймаза боп, аунақшы берді.

Рас, Дәмеш өз жүрегінің соғысын өзі түсіне ме екен? Әй, түсінбес!.. Әйтпесе, бүгін Қайырмен жеке тауға шығар ма? — «Неге-неге?» — деді іштей бір ащы дауыс. Ораз даусына ұқсайды. Бұдан біраз жыл бұрын Алматыда дәл поезд басында, Қарағандыға қайтып бара жатып: — «Неге-неге кетіп қалдың, түнде мені тастап?» — деген ащы дауысы, құлағына сіңіп қалған ба... Сол дауыс тағы келді құлағына.

Дәмештің сол тауға Қайырмен еріп баруы жөн бе еді?.. Қайыр екеуінің арасы алдақашан алыстаған, ол қайта жақындамасына көзі жетеді... Онда неге барды... Жеңілтек! Дәмеш өз мінезіне өзі сын көзімен қарайды: кейде еркек-шора боп өскен қазақ қызы сияқты тік, батыл; кейде жалғыз өскен ерке қыз секілді шолжың, құбылма; енді бір жайда — назды да нәзік қылықты қыз... Әйтеуір, өзі де түсінбейді. Ойлап қараса, Қайырды ұнататынын да, жек көретінін де білмейді. Өмірде жігіт сүйдім десе, ол жігіті Ораз болуы керек еді. Егер сүйсе? Дәмеш әлі күнге айыра алмайды: сүйді ме, сүйе ме, жоқ, балалық шақтағы әуестік-құмарлығы ма?

Бала шақта Дәмеш пен Ораз бір үйде, тату-тәтті, сыйлас өсті. Бір мектепте бір класта оқып, оқуды бірге дайындады. Ораз Дәмештің айтқанын екі қылмайтын-ды. Командирдің әмірі тәрізді қысты күні көлдің мұзын ойып түс десе, түсетін-ді. Магазиннен атасы сатып әкелетін қымбат конфеттер, Алматыдан

Құрышпайдың туыстары жіберген өрік-мейіз, алма-нәктің ең қызылы да, дәмдісі Дәмештікі де. Ораз: «Дәмеш жесін!» дейтін. Дәмеш жоқта әкесіне беріп, тықтырып қоятын. Не бір бала ойнап жүріп Дәмешке тисе, Ораз ара түсіп, о баламен «мұрын бұзысып» төбелесетін.

Мұның бәрін Дәмеш білетін де Оразға одан да қатал бұйрық беріп, өзінің серігі, адъютанты есебінде тырп еткізбей ұстайтын.

Сыйлық құрметті бұрын көріп, таңдап үйренген Дәмеш Оразды да «өзімдікі» деп, үстіне киген көйлегі яки башмағы сияқты меншіктеп ие боп қалған-ды.

Бертін он бес, он алтыға келгенде, Ораз де Дәмешке сүйсіне көз тастап, реті келсе, оңаша қалғысы кеп тұратынды шығарды. Оңаша қап, қолымды ұстап, кеудесіне басса екен дейтін тілек Дәмеште де жазғы гүлдей шешек атты. Әуелгі балалық шақтағы бейқам балапан махаббат осылай басталды. Өмір зырлап өте берді, жас өспірім балалар арманын тауып, тілегін анықтап, біріне-бірі «сүйем» деген ауызға сирек түсетін сөзді де сыбырлап айтып қалған кезі де болды.

...Ертең ертесімен поезд жүреді. Ораз Қарағанды қайтады. Ораз магазинге барып шарап сатып әкелді, Дәмеш сол үйдің бақшасынан алма терді... Сайтандай қайдан келе қалғаны, сол бір кеш осы Қайырдың жетіп келгені. Дәмеш көптен көрмеген еді, сымбатты да, жайдары жігіт боп өскен көрінеді. Үстінде инженердің киімі, сап-сары ала, келе Дәмешті бейімдеп, іш-бауырына кіріп кетті. Жас күндерінде ұрыссып, араздаспаған сияқты, ол — ұмытылған, мейлінше тату. Жарты сағат өтпей құбылмалы ерке қыз, Қайырға еріп, паркке кетті де қалды. Оразға таққан кінәсі: «Мен меншігі емес, Қайырмен сөйлескенге ала көз демесін... Жасынан үйретіп алған жөн. Ертең қызғаншақ боп, басқан қадамыңды аңдыса... Жоқ-жоқ!.. Дәмештен Ораз кетпейді, қайта уайымдап отыра тұрсын!..» деп іштей түйін жасаған болатын. Түні бойы Қайыр екеуі паркте қыдырды. Қайырдың Дәмешке ұнаған бір мінезі: сөз тапқыш, кызық-қызық әңгіме айтады. Жалықтырмайды... Өзінің бойы ұзын, сымбатты, жанында жүрсең жұрт қарайды.

Түн ортасы ауа үйге қайтып оралса, Ораз столға басын қойып, ұйықтап отыр. Тағам жаюлы тұр, бірінен ауыз тимеген. Дәмештің іші ашып, қатты аяды. Өз мінезіне өзі ренжіді, бірақ сыр білдірмеді. Жастықта уайым-қайғы онша терең із қалдырмайды ғой, Дәмеш оған да іштей жауап тапты: «Қалып қойған өзінен көрсін. Неге оп-оңай мені біреуге беріп қоя береді. Таласып, тартып әкетпей ме? Шын сүйетін адам қолын қусырып, аспаннан алма жауды деп күтпес болар...».

Ия, сонда Ораз не деді? «Сенің талай еркелігіңді көтеріп ем, дәл мынаны саған кешірмеймін!» деп, түн ішінде чемоданын арқалап, вокзалға кете барған.

Ертеңінде Қайырды шығарып салған болып, вокзалға Дәмеш те барды. Дәл поезд жүрерде, шыдай алмай, жүгіріп барып, Ораздың қолын ұстады. Ол: «Неге-неге кеттің Қайырға еріп?» деп дауысы дірілдеп, көзіне жас іркіліп, вагонға кіріп кеткен-ді... Ай өтті! Хат жоқ. Дәмеш кінәсін мойнына алып, хат жазуды лайықсыз көрді. «Қайда кетер дейсін» деп мән де бермеді. Бір күні Ораз бен Ажардың тойына шақырған Құрышпайдың телеграммасы сақ ете түсті. Дәмеш талып қала жаздады. Абырой болғанда, үйде жеңгесі жоқ еді, көзге түспеді, төсегіне құлап түсіп, ал жыла!.. Сол жатқаннан төсек тартып үш күн жатты... Қайғырды, жылады. Оразбен бірге өткізген күндері кино көргендей көз алдынан елестеп өте берді, өте берді...

Ораздың біте қайнап, жүрегі мен жүрегі дөп соғып, ақылына ақыл қосылып, «өзім» боп кеткенін Дәмеш сонда бір-ақ білді. Оның қадірін де, сүйетінін де сонда сезді... Теміртауға барып, Оразды Ажардан тартып алмақ та болды.

Бұл күндері Қайырдың жалынды да сырлы хаттары қардай жауды. Аздап Дәмештің көңілін бөле бастады. Біртіндеп елігіп, өзі де жазды. Аздан соң: «Ну его к черту», алды-артына қарамай, үйлене қалған адамның құны да сондай арзан! Ондай адамнан ерте құтылғанының өзі артық!» деп өзіне өзі демеу салды. Бірақ, Оразға деген махаббат оты біржола сөнбеді, жүректің арғы түбінде көмілген шаладай қалып қойды.

Дәмеш қиялында Ораз бейнесін Қайыр басты, кейде қатарласып қалғанда, Ораз оны сырғытып тастап жүрді, әйтседе Қайыр ұзаққа шабатын жүйріктей талмастан осы күнге дейін қиялында ілесіп келеді. Қай күні көкпар алатынын, ала ала ма, Дәмештің өзі де айта алмайды.

Үш жылда хат арқылы бірін-бірі ұғысқан тәрізді... Дәмеш институтын жақсы бітіріп, министерстволық аппаратында қалды. Қайыр: «Бірге істейік, Теміртауға кел!» деп шақырып еді, бармады. Ораз бен Ажарды сүйістіріп қойып, қарап отырмас! О кезде жүректегі көмулі шала бір күні тұтанып, өрт кетіп жүрсе...

Қайыр шыдамады, самолетпен Алматыға ұшып келді. Сол күні Дәмештің бес жылдай бірге оқыған студент жолдастары «тауға шығып, пикник құрайық, енді қайтып бастарымыз қосылмас» деп уәде байласып, тауға барған-ды. Түнде пәтеріне келсе, Қайырдан телеграмма жатыр. «Ертең ұшам, тос» деп рейсін көрсетіп, бір күн бұрын хабарлапты. Жалма-жан аэропортқа телефон соқса, ол рейс алдақашан келген екен.

Түні бойы Дәмеш сергек ұйықтады. Ертеңінде жуынып, шай ішіп, енді іздейін десе, қайда түскенін білмейді. Бірлі-жарым таныстарға телефон соғып сұрастырып қарап еді, олар да білмеді... Енді қайдан іздейді? Сағат он екінің кезінде мейманханаға барып білсе, сонда қырық жетінші номерде тұрады екен. Қуанып, жүрегі

алқымына тығылып, жетіп барса, Қайырдың жанында ақ сары орыс қызы, алдарында шарап, мәз-майрам. Дәмеш есікті жаба сап, мейманханадан атып шықты. Опасыз!..

Қайыр қуып жетіп, жалынып келеді. Құдай да, «честное слово» да, жүрек, тілек те аталды. Бірақ, бірі Дәмештің миына кіріп шықпады. «Аулақ-аулақ!.. Тек менен аулақ, көрмегенім сен болсын!» деп маңына дарытпады... Қайыр күнде телефон соғады. Есік алдында Дәмештің көшеге шығуын күтеді. Хат та жазды, кісі де салды. Жалынды-жалпайды, қатесін мойындады. Дәмеш біріне жауап қайырмады, жүрегін тарс бекітіп ап, қайтып Қайырға ашпай қойды... Бір түн тоспай, қыз тауып алған жігіт өмірлік дос бола ала ма?..

Соған кейіп, танысам деген жас жігіттерге сынай қарап, не сөзінен, не мінезінен ылғал тапса маңайына жолатпайтын болды. Дараланып, жеке жүруді жақсы көрді. Жігітпен танысу, театрға бару дегенге құлқы соқпады. Өткен жылы бір танысының үйінде ақ құба, ұзын бойлы, әдемі қара мұртты қазақтың бір ақынына кездесіп, сол алты ай бойы әдемі өлеңдер жазып, көңілін көтеріп қайтадан баяғы ақ жарқын жайдары қалпына түсірді. Жаны да аяулы жігіт екен.

Бірақ, оның бір әдеті насыбай атады екен. Сонысы Дәмешке ұнамады.

Қайыр да хат үзбеді. Жауап алмаса да жазады. Біртіндеп Дәмеш ойға түсті: «Шын сүймесе, екі жыл босқа хат жаза ма?.. Ораз сияқты үйленіп жүре бермей ме?..». Жүрегі жіби бастады.

Министерство жойылып, Дәмеш басқа бір жерге ауыспақшы болып жатқанда, Дәмешті шақыра Алматыға Қайыр тағы келді.

Бұл кезде Дәмеш жүрегіне Ораздың салған бірінші жарасы шорланып бітіп, Қайыр салған жаңа жараның өзі жазыла бастағанды. Қазір Дәмеш сау-саламат. Қайта Қайырға жаны ашиды. Бес жыл үйленбей, Дәмешті тосып жүр. Ал ертең... Дәмеш тимесе қайтеді! Сүймеген жүректі Дәмеш күштей ала ма? Бір қалған көңіл жіби ме?.. Дәмеш Қайырды о баста сүймеген тәрізді. Сымбатты жас жігітке тек қызыққан ба деп ойлайды...

VI

Бүгін Серегин қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы Базаровпен бір сағаттай оңаша кеңесті. Оқта-текте шақырып ап, завод өмірімен танысып отыратын Базаровтың әдеті де. Телефонда: «келіп кетші!» дегенде, әнеугі бюродағы айтыс-дау құлағына тиген бе, деп қалды Серегин. Үстінен тап баспағанымен, Серегиннің шамалауы шындыққа жуық екен. Әңгіме көбіне сол айтыстың маңайында дөңгеленді.

Біреу кеп: «Партбюро хатшысы қолдан «консерватор» жасап, бедел алам деп, жанталасуда, Сағатова сияқты буыны бекіп, бұғанасы қатпаған жас инженерлерді қолына қаршыға қып ұстап, заводтың әлек-тәлегін шығарып жатыр. Базаров иегінің астында не боп жатқанын көре ме, жоқ па?» деп сөздің бір жақ ұшын тірей сөйлесе керек-ті. Базаров кім екенін айтпады, бірақ, Серегин сезеді. Аяқ алысы — бас инженерге ұқсайды. Анада партия бюросында да жең ұшынан келдегінің басын қылтыңдатып отырған-ды. Бас инженердің мінезіне Серегин түсіне алмай-ақ қойды. Бір кезде жоғары қызметте, республика көлемінде істеген азамат, білімі де бар. Тілге де жүйрік. Істі де біледі. Бірақ, ол кісінің бойында бір үлкен сырқат бар — өзінен басқа пендеге сенбейді. Әркімнен бір күдіктеніп, «кімнен қандай иіс шығып қалады» деген сияқты мұрнын шүйіреді де жүреді.

Бұл осыдан бірнеше жыл бұрын азаматтар арасына тараған кінарат еді, әлі де сауығып кетпегендердің болғаны ғой... Әйтпесе, дәл бүгін, жанындағы жолдасына, қатар жүрген совет азаматына сенбеу, арына тию, адамшылығына дақ түсіру, біздің елдің адамына жат мінез... Сағатованың проектісін іске жаратпай, «сиырға беретін ескі шөпке» теңеп, келемеж қылған да өзі емес пе? Алдын ала неге байбалам салады?

Сағатова Ялтада жүргенде шықты ол мақала, сонда Серегинге: «Жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты!» деген қазақ мәтелімен жауап қайырам! Ондай арзанқол «жаңашылды» талай көргеміз деген жоқ па еді Мүсілім?

Жарайды, Серегин хатшы ғой, екі жағын да таразыға сап, өлшесін-ақ, олай болса, партбюрода директордың сөзіне неге қосыла салады? Шешініп жіберіп, салғыласпай ма дейтін болар Базаров. Е, әрқашанда: «Неге үйтпедің, неге бүйтпедің» деп айту жеңіл. Таудан аққан бұлақтай түрлі пікірлер сарқырап кеп, бір сайға құйғанда, айырып көр, «қайсы таза, қайсы лай...». Серегиннің өзі екі ойлы, шерменде. Өндіріс хатшысы инженер болу керек деген пікір осындайдан шықса керек. Жаңа проектіні іске асыруда сақтық, зиректік өте қажет. «Жаңашыл» болам деп, көп жылдан келе жатқан өндіріс ырғағын бұзып ап, жаңаның, кілтін таба алмай, әрі-сәріде қалса... Серегиннің батыл пікір айта алмағаны да сол.

Базаров Серегиннің сөзін онша мақұлдай қойған жоқ. Мәселені күн бұрын дайындамай, салдыр-салақ бюроға қоя ма екен? Хатшы болып Серегин неше жыл істейді? Жаңа талпынып, демеу керек қып жүрген хатшы емес, шақар да азулы. Бұл жолы неғып тайқақ соққанын. Жалтақтық партия қызметкеріне тән мінез емес! Қазір Москвада коммунизм техникасын жасауды қолға алды: ескі өндіріс техникасын ауыстырып, жаңартып, автоматиканы кеңінен қолдануды осы жетіжылдықтың мақсаты қып отыр.

Бұл — техникадағы революция!.. Сағатова сияқты инженер, техниканың жаңа кілтін тауып, құрыш қорытушының қолына ұстатам десе, оған түрлі себеп тауып, «аулақ-аулақ» деп қол сілтейді. Бұл — күндеуден, жеке қарабастың егес-қиясынан туған мінез.

Базаров ұлтандап сөйлейтін кісі еді, келешекті болжап ап, дәл қоштасарда: «Коммунистік бригаданың атағына күресіп жүрген Құрышпаев бригадасы төрт аяғынан бірдей ақсап жатқан көрінеді... Не болды саған, жолдас Серегин?» деген-ді Базаров...

Міне осы сөз Серегиннің ұзақ күнге құлағынан кетпейді...

Николай Иванович қалалық партия комитетінен қайтқан соң партбюроға соқпастан, тура мартен цехіне барды. Цех комитетінде құрыш құюшы мастер Күміспек Дайыров кез болды.

— Сен неғып жүрсің, Дайыров?

— Мүшелік жарна төлеуге кеп ем.

— Сен бұл сменада... кешкі 12-де барушы ма ең?.. Онда екеуміз кеңесіп алсақ дейім... Мұнда жүр! — Серегин бос тұрған цех начальнигінің кабинетіне алып кірді. Қара былғарымен тысталған кушеткеге отырды да қалталарынан қатарласа шылымдарын шығарып, біріне-бірі ұсынды. «Рахмет» айтысып, әрқайсысы өз шылымын тартты.

— Құрышпаевтың бригадасы сенің сменаңда ғой?

— Ия. Кеше өзі келмей қалды. Сырқат деседі... Бүгін тәуір болса, өзі біледі. — Маңдайына түскен көмірдей қара шашын Күміспек саусағымен тарады. Оның шегір көздері күлімсіреп: «ауруы шын болса, дұрыс қой, арындаған аттай, қиястанып жүрмесе?» дегендей. Серегин тіс қаққан кісі, нобайлап айтса да түсінеді.

— Бригада түзеле ме, жоқ крест[1] қойып, құдай өзі кешер дейміз бе?

Серегиннің шылымы сөніп қап, қалтасынан сіреңке іздеп, таба алмады, оның не іздеп отырғанын сезген Күміспек сіріңкесін ұсынды. Күміспектің жуантық, түкті саусақтары күп-күрең — қола түстес, жалынға қақталып, отқа күйген тәрізді. Серегин Алматыда істеп жүргенде, бір жылы Жетісу өлкесін аралаған-ды, сонда бір қазақтың шоланында ысталған қазыны көргені бар, соның түсі осы Күміспектің саусақтарындай күп-күрең еді.

Серегиннің қолына қадала қарағанын аңғарған Күміспек, әдейі мақтанғандай қола түстес саусақтарын маңдайына секіртіп отырды да, баяу, қоңыр дауысымен:

— Ол жігітпен жақсылап, оңаша сөйлесу керек! — деді.

— Анада әкесі кеп: Надырханов балама өсек тақты деп, шамданып жүр еді, тегі сондай бірдемеге бұ да қыңырланып қалған ба? — Серегин Күміспектің бет-әлпетінен жүрек түбінде жатқан

[1] Біржола сызып тастаймыз ба деген мағынада.

сырын таппақ боп, үнілсе де, бидай өңді бүйрек беті өзгермеді. Ол иығын қимылдатып: «өзім де түсінбейім!» дегендей пішін білдірді.

— Ол жігітте бір сыр бар, бірақ айтпайды! — деді Күміспек. Аздан соң... — Кешегі байқағаным: соның бригадасы құрыш құюдың технологиясын дұрыс сақтамайтын тәрізді...

— Не айтып отырсың? Пеш сырын жақсы біледі дейтін құрыш қорытушы, өзі герой... баяғыдан бері шошқа бағып жүр ме? Сен қайда қалдың, мастер емеспісің? — Серегиннің онсыз да ұзын кеңірдегі сорайып, бүгілген саусақтай жұтқыншағы томпайып шыға келді.

— Шынын айтсақ: «герой-герой» деп дандайсытып жіберген өзіңіз! —деп Күміспек күлді.

— Дандайсып, не істеді ол?.. Бос сөз! — Серегин жақтырмады. — Надырханов құсап сен де: герой деген атақты тегін алды де?

Күміспек ыржиып тағы күлді:

— Ендеше неге араласып, неге сол құрышын бермейді?

— Соны мен сенен сұрамақпын!

— Тағы да айтам: ол героймын деп дандайсып алды!

— Ба!.. Хате!.. Бұл сөзді оған мен өзім де айтып жүрем: «дандайсыма!» деп... Менімше басқа бір сыр бар...

«Пеш — жанды адам сияқты, кейде арындап, құрышты дұрыс қорытпай қоятын кезеңі де болады. Оның тілін білу керек!» — деген қария құрыш қорытушы Иван Ивановичтің сөзі дәл қазір Серегиннің есіне түсті. Бұл бригаданың ақсауына не себеп болды екен? Пеш пе, жоқ, басқадай сыр бар ма? Кіммен ақылдасса... Сағатова ма?»

Дәмешті телефонға шақырып еді, шалдың өзі келді:

— Қалай шал, Надырханов сөзінің шындығы да бар сияқты. — Серегин мысқылдап Құрышпайдың жанды жеріне тиді. Телефонда көрінбесе де ыршып-ыршып түскені беп-белгілі.

— Не дейсін? «Надырхановтың күші тасып бара жатса, өзінің Кавказына барсын?..» Ия, «тілі ешкінің құйрығындай шолтаң-шолтаң етеді де жүреді...» Сонсоң: «Серегин, сен өзің айтақтап қоясың ба?» Сұрақ па, жоқ леп белгісі ме?.. Тегі әлі көзің жетпей жүр ме? — Серегин Күміспекке қарап: «көрдің бе, шалдың қимылын!» дегендей көзімен ым қағады. — Шал не десең о де, бірақ, Түхфатуллин коммунист бригаданың атағына ие болады! Оған ешбір дау жоқ! Не дейсін? «Соған беріп қара!..» «ЦК-ға дейін арыз жазам!» Жаз-жаз!.. Қарсылық жоқ! Қалам-сия әкеп берейін. Қырық тиынға марканы тағы ала барайын, шалым! — Серегин тағы да телефонда мысқылдап күлді. — Ия... Жарайды... Татуласайық дейім. Балаларыңның біреуін телефонға шақыршы! Ораз тәуір болды ма?.. Онда екеуі де қазір заводқа маған келсін де!..

VII

Июнь. Арқаның жылы да хош иісті көңілді айының бірі. Күн еңкейе, бұйра-бұйра дөң-қыраты көкалдыр тартып, көкжиектен сағым көтеріліп, толқып жатқан теңіздей қиялмен ойнайды. Сол бір кеште Арқа даласы Мұхит дариясымен ұштас тәрізді. Толқыған мөлдір сағымға адамның көзі тоймайды. Жүре бергің келеді, жүре бергің келеді. Құлпырған дала гүлдерінің жұпар иісі мұрын жарып кеудені ашады, көңіл көтеріп, бой сергітеді.

Сол сағатта санаңды да билейтін бір-ақ тілек: түн түспей маужыраған сол бір кеш батпай, ұзара берсе дейсің... Сол әдемі сезім бойды билеп күш бітіріп, өмірді қызықтыра түседі. Тіршіліктің қадыры артады. Дәмеш осындай бір июньнің сәнді кешін, өткен жылы Алматыдан командировкаға Баянауылдың Бозшакөліне барғанда басынан кешкені бар. Сол Бозшакөлдің бұйрат қырқасы, көк майса жазығы, жарқыраған айдын көлі — табиғат қадірін танытқан. Еріксіз ән салдырған!.. Міне, бүгін де сондай бір әдемі кеш басталғандай. Ертең Дәмеш дем алады. Қайда барса екен?.. Осындай ғажап кеште, үйде отырудың өзі күнә! Көлден соққан самалға Дәмеш балконда отырып бетін төсейді... Тізесіндегі кітабы былай қалды, әлі беті де ашылған жоқ.

Үйде телефон мазасыз сылдырайды. Маужыраған әсем кештен ләззәт алған Дәмеш телефон соққан кісіге іштей наразы: телефон құлағын керенау көтеріп, салқын дауыспен сұрады.

— Кім керек еді?

Қайыр Дәмеш дауысын танымай қалды ма, әуелі бұл кім, бұл кім? — деді де, артынан аңғарған болу керек:

— Дәмеш?.. Дем алып жатыр ма ең? Мазаңды алсам, ғапу ет! — деді.

— Немене? Тағы да тауға шақырайын деп пе ең? — Дәмеш ана бір жолғы тау саяхатын ұмытпайды. Артынан аяғы ісіп кетіп, бір жұма ақсап жүрді. — Құрысын ондай саяхатың! — Соның есесін қайтармақ боп, жанына тигізе әзілдеді. Ол Дәмеш әзілін түсінсе де қу екең, түсінбеген болды: «Тап үстінен түстің, Дәмеш!.. Жалғыз-ақ, тау емес, театрға шақырам! Қарағандыға Алматыдан Серкебаев кепті. Бүгін соның концерті. Барамыз ба?.. Ертең дем алысың емес пе?

— Оны қайдан біле қойдың?

— Кімнің қай сменада істейтінін білмесем, директор боп не керек!

— Істейтін іс шамалы да! Әйтпесе, директордың білуі шарт емес!

— Жә, жетеді, Дәмеш!.. Айтысып уақыт өткізбейік, барса Ораз бен Ажарды да шақыр!

— Қазір сағат алты. Біз екі сағатта барып, үлгере аламыз ба?.. Билет болмаса қайтеміз?

— Директорлар бастас емес пе!.. Театрға заказды беріп те қойдық.

Дәмеш телефон құлағын тастап үлгермеді, өз бөлмесінен Ораз шықты, түсі суық.

— Барам дедің бе? — деді ол жақтырмаған пішінде. Дәмеш бетіне таңдана қарады:

— Сен қайдан білесің?

— Жаңа ғана сөйлескен жоқсың ба?

— Бармайсың ба?.. Ажарға да айт... — Ораз мұңайған жүзбен иығын қиқаңдатты да, өз бөлмесіне қайта кіріп кетті.

Странно! Дәмеш осы Оразды түсінбеуге айналды. Үлкен шар айнаның алдына кеп, шашын қайта өрді. Өкшесіне түсетін ұзын бұрымын орап-орап қошқар мүйіздеп желкесіне түйді. Осы бір шаш ыңғай Дәмештің қолын бөгейді, әсіресе, таңертеңгі сменаға барарда, есі шығып бітеді. Өзін кесіп қысқартса?.. Жаңа модаға бір ілесе алмай-ақ қойды... Өткен жылы құрбысының шашы, Құрышпай атасының суреттеуі бойынша: «Ортасынан бір буған күзеген тайдың құйрығы» еді. Биыл: «Сенсең қозының елтірісі: қырқып бұйралап қойған!..». Құрекең табады! Көйлек те жыл сайын өзгереді: бірде бөксе жағы кең, шұбаланқы келсе, енді бірде денемен дене ғып тігеді, сулы көйлектей, жабысып, мүсінін жасырмай сол анадан жаралған күйіндегідей көрсетеді. Әдемі киіну — Дәмештің жасынан бойына сіңген әдеті. Киім адамның бойына қонып, жарасса, жұртты таңдандырып қызықтырса, сонда ғана ол — ұнамды. Егер жұрт көзіне ерсі көрінсе, кісінің шамына тисе, ол киім сұлу түгіл...

Дәмеш шет өлкеде жүріп, қарайып қалған инженер емес. Мода, музыка, әдебиеттен де хабары бар. Саясат пен экономика, ғылым мен техника, дүние жүзінің жаңалықтарымен де таныс. Этажеркасының үсті толы газет-журнал. Жаңа романдар. Күнделікті газетті сыдыртып оқып шықпаса, әлденені ұмытқандай, не жоғалтып алғандай беймаза болады. Әсіресе Дәмеш музыканы жақсы түсінеді; ән салады. Жақында ашылған мәдениет университетінің музыка факультетіне жазылып, аңда-санда барып лекция тыңдайды... Не кисе екен бүгін?..

Ажар мен Ораз да дүрлігіп қонақ үйге шықты. Шаңқылдаған Ажардың ащы дауысы естілді. Есік сықап жабылмай, арасынан саңылау қалған екен, сөздері тегіс естіліп тұрды.

— Аулақ, бармаймын! — деді Ажар.

— Қой, Ажар!.. Ұят болар! — деді Ораз жалынған дауыспен. Ажардың қолтығынан алып, өз бөлмесіне қарай сүйреледі ме, алыс-жұлыс, іле Ажар «қоя бер!» деп шаңқ ете түсті.

Ораз қинала-күңкілдеп, тез-тез сөйлеп жатты. Не болған

Ажарға? Құстай ұшып, әндетіп үйден үйге секіріп жүретін Ажар ашулы да қатал. Әлде... Ораз екеуі бірдемеге келіспей жүр ме? Ойын қонақтатып үлгермеді, тағы да Ажар дауысы шықты...

— Ұқпайым... Құлағыма кірмейді!.. Анау қарындасың ба еді, әлдекімің еді... бар, сонымен! Менен аулақ! — Дәмештің жүрегі су ете түсті. Жоқ, елес шығар, қос көрініп тұрған болар... Ондай жаман ойды Ажардың ойлауы мүмкін емес...

Ораз дірілдеген қатал оймен:

— Не деп тұрсың өзің? — деді.

— Жоқ, ол барса, мен бармаймын, айтқаным айтқан! — деді де Ажар есікті тарс жауып өз бөлмесіне кірді де кетті. Дәмеш ернін қаттырақ тістеді: ә, солай ма, Ажаржан? Оразды менен қызғануға айналдың ба?

Дәмеш не істеп, не қойғанына есеп бермеді. Ажар қылығына шыдамы жетпеді, есікті шалқайта ашты:

— Бармаса жалынба, Ораз!.. Өзіміз барамыз, киін!

Қаншама тез киінем десе де қолы дірілдеп, қара жібек көйлегі тарылып кеткен бе, кие алмай әуреленді, киген соң ол кеудесін қысып, тынысын тарылтты. Бір күндері тілім нанды бөліп жеген құрбы сіңлісі Ажар, енді жат көріп, жонын сырт береді. Опасыз! Кеше Дәмеш жоқта, Оразды қапқанына түсіріп, тартып та алды. «Сен сүйттің-ау!» деп Дәмеш жұмған аузын ашты ма? Өкпеледі ме?.. Ең болмаса, Дәмештің қытығына тимей, сыр бермесейші?.. Ақылсыз!

Содан бері бес жыл өтті, Ораздың төрт жасар баласы да бар, сүйген күнде де Дәмеш Оразды семьясынан бөліп әкетуге ары бара ма? Ерегескен де?..

Бір кезде Дәмештің сүйгені анық. Ал, қазір... ия, қазір ше? Анада бір оңашада, әлі де болса Ораздың жүрегінің соғысын түсінгені қайда? Енді неге жасырады? Намыстанып, Ажарға бола: «Сенің... Оразың кімге дәрі?» деп айта салған қызба сөз бе?..

Қайыр есік қағып рұқсат сұрады. Дәмеш те жаңа ғана киініп болып, сағатын тағып жатқан, қарсы жүріп, сынай қарады: Қайырдың үстінде жұқа қара бостоннан тіккен костюм, жағасын крахмалдап қатырған ақ көйлек, аяғында әшекейлі көк шегірен туфли. Киімі жарасымды, бойына құйып қойғандай. Маңдайы кере қарыс келісті-ақ жігіт, Дәмешке несі ұнамайтынын? «Беті жалпақ, көзі томпақ!» деді іштей ерегіскен бір дауыс. Дәмеш езу тартып сәл жымиды: еркек көркі бет емес, ақылда!.. Әне, өзің ықылас салып қарашы: шашын тілмен жалап жатқызғандай жып-жылмағай, жып-жылтыр, бір тал шашы үрпиіп, көзге түспейді. Соның бәрі кім үшін?

***

Бұлар концерттің екінші бөлімі басталып жатқанда келіп жетті. Есік аузындағы әйел партерге жібермей, жоғарғы балконға қуды.

Бәрінің алдында Дәмеш, оған ілесе Ораз бен Ажар, ең артында Қайыр ентіге басып, жоғары көтерілді де сол іретпен бос рядқа отыра қалысты.

Басты әнінің бірі — «Фигаросын» Серкебаев безілдетіп, театрды күңірентіп тұр. Кең де ашық дауысы сахнаға сыймай, үйге ұшып кірген құстай залдың қабырғаларына соқтығып терезені жарып, көше-көшеге тарап жатты. Жайдары, қуақы сырлы үн тыңдаушылардың қиялына қанат жамап, өзімен бірге еліктіріп, биікке алып ұшты. Күндізгі реніш, тұрмыстағы жоқтық, түгелдей ұмытылып тек асқақтаған шаттық, лепірген жүрек осы бір залда өмір сүрді. Серкебаев аздан соң, көз байлаушыдай залды еркін билеп, соңынан ертіп алды...

Ораз радиодан естігені болмаса, Дәмеш сияқты бұрын Серкебаевты көрген жоқ-ты. Әншінің өзінен гөрі дауысының бояуы көбірек ұнады. Шын сүйсіне бар ынтасын сала тыңдап отырған Ораздың қолын біреу ұстап ап, қысып, жібермеді. Әншінің әніне елтіп, біреу «Естимісің Ораз... Қарашы, қандай актер!» деген ойын қимылымен айтып отырған Дәмеш екенін сезінді. Ораздың әрбір қимылын көз қиығымен аңдып отырған Ажар, байқап қап Ораздың санын шымшып алды. Ораз селк етіп оқыс бұрылам деп, Дәмешті иығымен соқты. «Не болған сендерге?» дегендей Дәмеш те екеуінің бетіне таңдана қарады. Бір қызарып, бір сұрланып, долданған Ажардың сыйқы, айтпай-ақ өзі түсіндірді.

Дәмеш те заматта өзгерді. Ажарға өшіккендей. Оразға айрықша көңіл бөліп, әншінің дауысын түр-сипатын сөз қып, біресе құлағына сыбырлап күліп, лезде Оразды өзіне бейімдеп алды. «Тише!» деп жұрттың ескерткеніне де қарамаған Дәмеш жоқ.

— Ораз, сен мына шыққан жас әнші қызды білесің бе? — деді сыбырлап Серкебаевтың артынан іле сахнаға секіре билей шыққан нәзік, тапал бишіні иегімен нұсқап.

— Жоқ, о кім еді?

Дәмеш Ораздың құлағына сыбырлады.

— Кім-кім дейсің? — Ести алмаған Ораз қызыға дауыстай сұрады.

— Аржағында прокурорың отыр, «тоқмаш» жейсің... Кейін! — Дәмеш тұншыға күлді. Бұл сөзді Ажар да, Қайыр да естіді. Ажар ашулана сұрланып, Қайыр ұяла-қызарып, екеуі біріне-бірі қарады.

Қайыр қарындасына зекіп бір қарады да, қырындап отырып алды. Ажар атып тұрып, алақанымен бетін басып, шыға жөнелді. Жолында отырған Қайыр:

— Но-но! Не болды саған? — деді сасып. Үн-түн жоқ Ажар сытылып шығып, сатыдан жүгіре төмен түсті.

Ажардың оқыс мінезіне ұялған Ораз, жаутаңдап жан-жағына қарады да соңынан кетпекші боп тұра беріп еді, Дәмеш етегінен басып жібермеді. Оны сезген Қайыр көзімен Оразды бір түйреп, қарындасының соңынан өзі кетті...

***

— Дура! — деді Қайыр орысшылап, фоэде бағана түбінде солқылдап жылап тұрған қарындасына жақын барып. — Келемеждеп отыр, сезбейсің бе? — Буфетке барды да күп-күрең қою сыраны стаканға толтыра құйды...

ЕКІНШІ БӨЛІМ

I

Әлі жатыр, әлі жатыр... Күн найза бойы көтерілді, бір оқ шығарған жоқ. Айнала құлаққа ұрған танадай, тым-тырыс. Қарағайдың майы күннің көзіне еріп, иісі мұрын жарып, қолқаны ашады. Аралдың тоғайы суылдап, Оразның бетіне салбырай төнген бұтақтың түйе табан жапырағы желмен теңселеді. Бұл сыбдырға арал қабағын шарпи соғып, кейін қарай қайта лықсыған Самарқанд көлінің толқын шуы тағы қосылады.

Ораз бүгін құс атам деп, ертесімен аралға есіп өтті де, ну тоғайға қызығып кетіп аунап, жатып алды.

«К черту все на свете!»[1] — орысшылап, қосауыз мылтығын лақтырып тастады. Мазасыз бір ойлар тиышын алғалы міне бір айдан асты. Түнде түсінен, күндіз есінен шықпайды. Міне, қазір, шалқасынан түсіп көкке қарап жатыр: екі көзі бала күнгі қардан соққан ақ қала сияқты көк-ала бұлтта. Жылжымайды, манадан сол бір орында. Әне біреуі — құлағы қалқиған қоянға ұқсайды-ау?..

Ораз жерден қияқты жұлып ап, аузына салып, қышқылдау дәмін тамсанып-тамсанып түкіріп тастайды да, жаңадан біреуін аузына тағы апарады.

Кейбіреулер бүгінгі жастар қайғырмайды, уайым-хасіретке жүрек түбінен орын бермейді деп ойлайды. Әділіне келсе — жүрегі соқпайтын, қаны тасымайтын суық адам бола ма? Өмір тақтайдай қара жол емес, өмірдің бұлтарысы, шым-шытырық, айналасы да көп... Таяз ойлаған адамға: бала өседі, мектепке барады, бітіреді, үйленеді, балалы-шағалы болады. Қызметі де өседі...

---

[1] Құрысын бұл дүниенің бәрі де.

Сонсоң бір күні өледі. Бұлай оп-оңай өмір сүрсе, өмірдің онша қызығы да болмас еді... Осы оқу, үйлену, жұмыс істеудің айналасында қаншама тартыс барын Ораз енді түсінгендей, қуаныш бар жерде қайғы да бар: адам сезімінің бірі астары болса, енді бірі тысы емес пе?

Ораз өзінің философиясына өзі іштей мысқылдай күлді: «Жаяу философ!». Онан да жүрек толғаған мұң-уайымды мүшелеп алмай ма осындай оңашада? Сонда ғана жүрек ортайып, адам тыныс табады. Сол бір... жанжал неден басталды?

Театрдан келе Ажар жанжал көтерді: «Ал! Қайда кетсең, онда кет!» — деді де теріс қарап жатып ап, түні бойы жылады. Көзінің жасы көлдей неткен долы? Баяғы ескі қазақтар болса, қамшының астына алып, сойып-сойып үйден қуып шығар еді.. Ораз езу тартып күлді. Чепуха!.. Онымен адам тәрбиелеуге бола ма? Феодализм! Сондай қазақтар әлі бар ма екен?

Жұмысқа барса, онда тағы жанжал. Ажардың осы бір мінезі Ораздың жұмысына да әсерін тигізді. Осыдан екі жыл бұрынғы жігер-қайрат жоқ, енжар, бәрі де қолдан түседі де тұрады. Оның үстіне завод толған пыш-пыш сөз: «Ораз герой атын таныстықпен алды», «Ораз коммунистік еңбек бригадасының атын енді ала алмайды», «Түхфатуллин озып шықты»... деп жанына тағы тиеді... Әсіресе, жанына бататын, ар-намысына тиетін сөз: «герой атын оңай алды» дегені. Ондай атақты оңай ала алмассың, Ораздың еңбегі бар шығар... Жұрт сөзіне Ораз онша өкпелей қоймайды, кімнің аузына қақпақ бола алады. Кейде өзінің жүрек түбіне үңілгенде, арына сыймайтын бір мінезді тауып, соған өкінеді. Айталық, герой деген атақты: мартен пешінің ремонтына қатынасып, ертерек бітіріп одан ұтқан уақытта тонналап жоспардан тыс құрыш құйды... Құрыш сапасын да арттырып, бракті азайтты... Техниканы күтіп пайдаланды... Сол үшін герой атағын берді... Жарайды, бере-ақ қойсын. Сол табыстарын бойына сіңіріп, бригадасының игілікті ісін баянды ете алды ма? Жоқ! Геройлық ат алғасын, құрыш өзінен-өзі құйылатындай табысқа мастанып, салдыр-салақ жүріп алды. Герой деген атқа нұқсан келтіретін де, Ораздың өкініші де, намыстанып, күйінетіні де осыдан! Неге? Ораз қолынан келгенін аяп жүр ме? Бұл Ораздың айтатын сөзі емес, күндестердің сөзі!.. Бұл іштегі қарсы дау. Ораз қазір сол «рекордты» бойына неге сіңіре алмады, соның себебін іздеп, аласұруда: бір күн «рекорд» беріп, екінші күн оған күш жетпей әуре болу — коммунистік еңбектің принципі емес. Түхфатуллин жанын аямай, терлеп-тепшіп, Ораздан зорға озды, бірақ, ұзақ бара алмайды, аздан соң қарқыны басылып, бұрынғы қалпына қайта оралады. Ораздың арманы: «Құрышты көп құятын әдіс тауып, сол әдісті бойға сіңіріп, байыпты бір ырғақпен істей берсе...»

Ол үшін бригадаға жеке жағдай туғызудың керегі де жоқ.

Жұртпен бірдей жағдайда озып шықса... Герой аты да, коммунистік еңбек бригадасының атағы да сонда сыйымды да, адал!

Күміспек сияқты доссымақ мастер: «Ораз құрыш қорытудың технологиясын дұрыс қолданбай жүр!» дегенді айтады. Мастер болмаса да, Ораз одан кем білмейді; Ораз қазір сол тасқа басылған құрыш қорытудың нұсқауымен құйып, байқап жүр. Сол нұсқаудың кемістігі неде?.. Соны білсе, оған өзгеріс енгізу қиынға түспейді. Бұл жайында Ораздың өзінің ойлары бар... Бұл ойын Ораз әлі тірі жанға айтқан емес, шу көтеріп «ойбай!» құрыш қорытудың орнына, ермек қып жүр!» деулері де ықтимал!.. Міне, осы екі жанжал түйісіп кеп Ораздың есін шығарды: не қыларын білмейді. Оразға бәрінен де Дәмеш күйігі жанына батады. Ажар байыбына жетпей, Дәмешті өкпелетіп, көңілін қалдырды.

Шіркін, Дәмеш адамның ардағы: сөйлессең — сөзінен, күлсе — күлкісінен, жүрсе — жүрісінен ләззат алып, жаның рахат табады.

Осы бір мезетте, Дәмеш қасына келіп көңілін білдіріп, бір ауыз сөз айтса, Ораз алды-артына қарамай Ажарды тастап, Дәмеш соңынан еріп жүре берер еді, әттең, сол бір сөз... сөз емес-ау, емеурін білдірсе... Әрине, Ораз Дәмеш қайырлады деп үміттенбейді де, ол үшін өткен бес жыл қайта айналып келуі керек. Енді ол — Ораз тұғырына қайта қонатын құс емес... Бұған кім кінәлі?.. Қайыр ма? Дәмеш пе? Ораздың өзі ме?

Бір топ сұңғуір үйрек дәл қасынан дыр етіп, көтеріле ұшты. Аңшының дағдысы — атып тұрып көздейін десе, қолында мылтығы жоқ, қол созым жерде ағашқа сүйеулі тұр...

Ораз жиекке қарай аяңдап келеді.

Ләқаула — түк атпай, үйіне құр қол қайтса, тағы күлкі болады-ау. Ең болмаса, адасып жүрген соқыр үйрек те кездеспейді... Жаңағы бір сұңғуір үйректер қайда қонды екен? Әккі соққандар маңына дарыта ма?

Ораз ұрлана басып, ағаш-ағаштың арасымен, бұтақтардың астымен бірде еңкейіп, бірде еңбектеп, жиекке шықты. Бір топ үйрек екі жүз қадамдай жерде жіпке тізгендей қаз-қатар жүзіп барады. Алдындағы ақ тамақ, көкжасыл үйрек қайқаңдап, судың ортасына қарай бастады. Ораздың жүрегі лүпілдеп, денесі дірілдеп мылтығын қаттырақ қыса ұстап, жіті көзделі, қарауылға ілінер-ілінбес басып қалды. Су да шашырап, дүрр етіп топ үйрек шарықтап шыға келді, көл бетінде тыпырлап біреуі қала берді де, енді бірі топтан жекеленіп, самарқау ұшып бара жатып, жалп етіп, о да құлап түсті.

Ораз екі-ақ аттап қайық жанына жетті де, мініп ап, ескекті қарулана есіп, толқынмен ағып бара жатқан бірінші үйректі қуды... Шым ойған күректей ескек те толқынды кертіп, қайықты ытқытып жібереді.

Ораз өмірде де осындай мерген болсайшы!.. Кейбіреудің қадамы туғаннан сәтті. Оңай, қиналмай тіршіліктен өзіне лайық орнын алып, мұратына жетеді… Тегі о да өмірдің мергені: тіршіліктен алатын өзінің орнын тез тауып, күшін дұрыс бағалай білу о да мергендік. Өмір мергені солар, олар бақытты адамдар. Ораз құстың ғана мергені. Өмірдің мергені болса — институт бітіріп, Қайыр құсап инженер, не мүмкін директор да болар ма еді, кім біледі... Дәмештен де айрылмас па еді?.. Жоқ, бұл арман! Адамда арман көп болады, соның бірі. Ораз бақытты емес пе? Атақты құрыш қорытушы, герой, бұдан артық бақыт бар ма?

***

Аулада, қарағаш түбінде немересін ойнатып отырған Құрышпайдың көзі екі үйректі иығына артып, маң-маң басып келе жатқан баласында: сағат үш, сменаға баратын мезгіл де жақын.

Асығатын емес, жүрісі жайбарақат, құданың әмірі-ау, не болған осы балаға? Арындаған аттай, бұзылып жүр... Келінімен күнде жанжалдасады. Ол бейшараға не қыл дейтінін, күнде жылайды? Бірі айтпайды, жасырады. Үйін үй ғып ұстайды, әкесі мен баласын күтеді, несі жақпай жүргенін, бұл соққанға? Халық қадірлеп, «герой» деген ат берді. Сол атты енді қор ғып жүр.

Ең арғысы, кешегі төбелес қой Ығламбек екеш Ығламбекке де күлкі болғасын не сәрі...

Құрышпай ұлынан көзін алмайды, жақындаған сайын жүзіне қадалып реңінен жүрек күйін тапқысы келеді. Бала атасына бір күйік, ауырса, ренжісе алдымен ата-анаға батады. Жұғымсыз мінезіне қынжылып, сәтсіз қадамына налысады. Кесер кеңірдекке келгенде шұрқырап ара түседі. Сол қадірді бала біле ме?

Намыстанған күні Құрышпай туған еліне, алтын бесік — Жетісуына үлкен ұлының қасына көшіп кетпек те болады, бірақ, осыны аяйды: қатын алып, балалы болса да кешегі жалаң аяқ, жалаң бас жүгіріп жүрген Ораз. Үлкен ұлы жыл сайын хат жазып шақырады: «...Суық жақта саған не бар? Туған еліңе қайт, жаман айтпай жақсы жоқ, өмірден көрің жуық! Сүйегіңді Ұзынағаштa қалдыр!» деп қатты сөз де айтады. Құрышпай мызғымайды. Арқа да, Жетісу да — бәрібір Қазақстанның жері. Пәлен жыл отына күйіп, жалынына қақталып, құрыш иісі сіңген завод Ұзынағаштан да жақын, әкесінің үйі сияқты.

Ең құрымағанда екі күнде заводқа бір барып, құрыштың қызған — ыс иісін иіскеп, кім не істеп жүр, цехта не боп жатыр, біліп тұрмаса ішкені ас емес.

— Әне, папаң, жүгір! — Құрышпай немересін итермелеп Оразды көрсетті. Болат санын шапалақтап жүгіріп ала жөнелді. Әдеттегідей жерден көтеріп ап, бетінен сүйген Ораз жоқ, өңі

суық; қатал үнмен: «Мә, саған!» деп бір үйректі ұстата берді де, үйге кіріп кетті.

Ыңғай осы, ашылып сөйлесуден қалды; тіпті Болатты да иіскемейді; бұрын да тұйық бала еді, қабағын бір ашпайды, қысты күнгі аспандай түнереді де тұрады. Не болған бұған?..

Құрышпай үйге кірмек боп енді ыңғайлана бергенде, почта таситын қыз телеграмма әкеп берді. Екі бүктеліп, желімделген телеграмманы ашып оқыса: «Жіберген ақшаны алдым. Жақында шығам. Асқар» депті. Сүйінші, Дәмеш! Өлген адам тірілді деген осы! Шіркін, асыл жігіт екен, көрмеген бейнеті, шекпеген азабы жоқ.

Бір тұқымнан қалған осы екеуі-ақ. Асқардың әкесі Жүніс — ақылды қазақ еді. Колхоз құрған жылы Ибрагимбектің басмаштары өштесіп, бір түнде басын кесіп әкетті. Жүністің үлкен қызы Гүлжан қырқыншы жылы жіңішке аурудан қайтыс болған-ды. Жездесі — Бәкен, соғысқа кетіп, герой атағын алып, майданда қаза тапты. Бұлардың Құрышпайдан басқа жақыны жоқ. Әкең өлсе де, әкеңді көрген өлмесін деген осы.

Құрышпайдың да өмірдегі жолы — тақтайдай қара жол сияқты сайрап жатпады — бұлтарысы да, жалтарысы да көп болды... Неге отыр Құрышпай қуантпай ма Дәмешті?

Құрышпай бөлмесіне кірді де киіз қалпағын іліп, Дәмеш бөлмесінің есігінен сығалады. Дәмеш жеңін сыбанған, қағазын будыратып стол үстіне жайып салған, терең ойда отыр екен. Өңі қуқыл тартқан, жағы суалған. Құрышпай кірер-кірмесін білмей есік алдында тұрып қалды. Мезгілсіз, бөгет жасағанына өкінді. Шалдың есіктен сығалап тұрғанын Дәмеш қарсы алдындағы шар айнадан көрді білем, бұрылып, Құрышпайды шақырды.

— Ата, кіріңіз! Міне қараңыз: мынау — мартен пеші! Түсініктіме? Вот... өзіңіз білесіз, құрыштың тез қорытылуы жалынға байланысты емес пе? Егер жалын күшті болса, пеш те тез қызады. Солай ғой? Бұл сіз түгіл әрбір ас пісіретін әйелге мәлім... Біздің завод мартен пешін мазут майымен жағып, құрышты сонымен балқытады. Мазутты жандыру үшін, оны ауамен үрлейді. Шаңтозаңдай ұсақтайды. Неғұрлым ұсақ шашыратса, солғұрлым қызу күшті жанады. Ал, мен айтам: мазутты ауа аралас бумен үрлейік дейім. Себеп: бу араласқан мазут жақсы жанады да, жалыны өте күшті болады. Жәнеде ауа аралас бумен үрлеп жандырған мазуттан сұйық қоқыс орнына күл түседі, темір оттықты тазалауға жеңіл...

Осының бәрін есептеп көрсем: құрыш бес-алты сағатта балқып, қорытылатын көрінеді. Енді өзіңіз айтыңыз: бумен үрлеудің пайдасы бар ма, жоқ па?.. Қайыр бу тарту үшін жер қазып, тұрба орнату керек, оған көп қаражат кетеді деп еді, оны да есептедім... Оған шыққан ақшаны мартен пешін бу аралас ауамен қыздырсақ

бір-екі айда ақтайды! — Дәмеш орнынан тұрып тоңған кісідей екі қолын кеудесіне айқастырып, «не дейсіз?» дегендей Құрышпайға жымия қарады.

— Қайдам... Бұл айтқаныңнан менің миыма өте қонғаны: бес-алты сағатта құрыш балқып, қорытылып шығады деуің... Сонсоң сұйық қоқыс... Құрыш қорытушылардың көп уақыты оттықты тазалауға кетеді... Қайыр да қарсы дейсің бе?

— Ашық қарсы емес, бірақ, бу аралас ауа пешті тез қыздырады дегенге сенбейді ол. Ал, Мүсекең о бастан қарсы!

Құрышпай қалтасынан темекісін алып, трубкасына нығыздап баса салды. Пысылдатып, ұзақ тұтатып, қайта-қайта сорады.

— Менің сынауымша: Қайыр сол Мүсекең ағасынан аса алмайды.

Дәмеш мақұлдап басын изеді.

— Ол — сөзсіз. Қазір Платон Сидоровичке тапсырған көрінеді. Ол үстінен түйе жүрсе де қозғалмайтын жуас адам, Мүсекеңнің айтқанын істейді.

— Өзіңе-өзің сенсең, күрес. Обкомға бар!

Дәмеш күлді.

— Обкомсыз-ақ, қалалық партия комитеті де жетер. Әуелі өздері жауабын берсін! Сонсоң көрерміз... Тоса тұрайық!

Құрышпай шыр-шыр еткізіп трубкасын сорғылап отырды да, басын кенет көтеріп алды.

— Айтқандай... сүйінші!

Дәмеш ұзын кірпігін құс қанатындай серпи қағып таңдана қарады.

— Сүйінші?.. Алыңыз!

Құрышпай телеграмманы берді. Дәмеш көзімен жүгіртіп өтті де қуанғаннан атасының мойнына асылды.

— Ағам келе жатыр!.. Ағажаным! — деп балаша дауыстап, үйдің ішінде дөңгелене биледі.

— Кәне, кімнің сөзі оңға шықты?.. Анада не дедім. «Бармай-ақ қой, ақша жіберейік» дедім бе?

— Жақсылап қарсы алуымыз керек, ата!

***

Сол түні Дәмеш түнгі сменаның қалай өткенін де білмей қалды. Жүрсе де, отырса да ағасы есінен шықпады. Асқардың бет-пішіні есінде сақталмапты, күңгірт. Со кісінің түрі Дәмештің әкесіне ұқсайтын сияқты еді-ау. Жиырма тоғызыншы жылы өлкелік партия конференциясында түскен Жетісу делегаттарының суретін Құрышпай сақтап қалған екен. Сол суретте Дәмештің әкесі мен шешесі қақ ортасында отыр. Сол суреттегі әкесімен жадында сақталған Асқардың бет пішінін салыстырса, біріне-бірі ұқсайды:

екеуі де ат жақты, қырат мұрын, қою қара қастарының арасы қосылып, тұтаса өскен. Тұқым қуалаған бір белгі, Дәмештің өзінің қасы да қою, екі арасы қосылмағанмен, тым жиі. Жас кезінде Асқар: «жалғыз бауырым, бауырым, жас бауырым! Өзімізге тартқан бауырым!» — деп мойнына міңгізіп, сүйіп, жаны қалмайтын-ды. Сол Асқар ағасы бір күні жер жұтқандай жоқ болды да кетті.

Дәмеш көпке дейін түсінде іздеп, шошып оянып, жылап та жүрді. О кезде Дәмеш бала, кімнің кім екенін де білмейді. Бір күні көлден коньки теуіп, қайтып келе жатыр еді, осы Мүсілім ағай үйленген Айша Байжанова кез келді. Асқар ағасымен екеуі бір емханада дәрігер болып істейтін-ді.

— Дәмеш, сен жақсы қызсың ғой, жылама, мен саған бір суық хабар айтайын: жаңа ағаңды тұтқындап ұстап әкетті!.. «Жыламасын!.. Берік болсын!» деп саған сәлем айтты! — дегені бар ма Айша апайдың.

Дәмеш еңіреген бойы жүгіріп ала жөнелді... О жылдары қыс суық болатын-ды, ертеңінде үстіне қара дохасын, басына төбесі шошақ қызыл бархытпен тысталған шапкесін киіп, түрмеге барды. Қолында — тамақ салған сумкасы бар, сол мекеменің алдында, аязда бір сағат тұрды. Аздан соң қол-аяғы мұздап, мұрнының ұшы қызарып, беті домбыға бастады. Біреуі кіріп, біреуі шығып жүр, баланың «передачасын» ала кетіп, неге қайырып жібермейді екен? Ақыры қоңқаш мұрын күржиген қызыл көз қазақ шықты да, сумканың ішін астан-кестен ғып ақтарып, шылымды ғана алып қап, тамағын қайырып берді: «Бар, кет!» — деп бір-ақ ауыз сөз айтты.

Сол бір түсі суық, қызыл көз қазақтың түрін Дәмеш есінде мәңгі сақтап қалса керек, осы жақында, Теміртаудың көшесінде бір көріп қалды: ол кездегі кескін жоқ. Үсті-басы жүдеу, өңі қашқан, адам бетіне тура қарай алмайды, ұрылар құсап, жан-жағына алақ-алақ етіп, сүмеленделп кетіп барады. Артынан Дәмеш сұрастырып білсе, еш жерде қызмет істемей, пенсияға шығып, үйінде отырса керек... Ал, сонда жылы жүзбен сөйлесіп, жақын тартқан осы Айша апай. Көрген жерде: «Оқуың қалай, жаным? Ағаңнан хат бар ма? Берік бол!» деп ақыл айтып, есіркей жүретінді. Сондықтан ба, әйтеуір Дәмеш Айшаны жақсы көреді. Өзі де әйелдің сүйкімдісі де кербезі. Мінезі қандай биязы, бипаз болса, тілі де сондай жұмсақ, майда. Дәмеш Теміртау қаласында әдемі, кербез киінетін өзі ме деп ұғатын бұрын. Жуырда Мәдениет сарайында концертте көріп қап, қызыға таңданды: Дәмеш астар бола алатын емес. Тән мен тән қып тіккен қызыл күрең панбархыт көйлектен тығыршықтай денесі сыртқа теуіп, тырсылдап, сүйсіндіре көз тартады. Қолында күміспен нақышталған сумка. Дәмештің қасынан өте берді. Аққұба жүзі күлімсірей, оймақ аузы

«мені сүй!» деп әлдекімге тосқандай. Дәмеш қызығып: «Шіркін, Айша апай маған неге жеңге болмады екен?» — деп іштей қиналды...

Цехтың ыстығына төзе алмай, Дәмеш тысқа, завод ауласына шығып, біраз салқындап, төбедегі төңкерілген көк шатыр аспанға көз жіберді: қандай әсерлі, ғажайып түн! Ашық аспан. Самал жел. Жарық ай. Жымыңдаған жұлдыздар... Осындай түнде Самарқанд көлінде қайықпен жүзсе... Жанында... жоқ-жоқ, тек Қайыр болмаса екен. Қой, Дәмеш! Сонша неге көңілің қалды? Анада мотор-қайыққа мінгізіп ап көл бетінде сайран салғызып-ақ еді! Ха-ха, со да қызық көрсеткен болып па? Дәмеш бір туфлиден айрылып, үйге жалаң аяқ қайтты.. Табанын тас тіліп, бір жұмадай ақсап, бейнет көрді...

Өстіп, Дәмеш өзімен өзі іштей айтысып тұрғанда, қасына Ораз келді.

— Құрыш әлі қорытылатын емес, қайтеміз? — деді ол.

Дәмеш қолындағы алтын сағатына қарады:

— Ия, қорытылатын мезгілі жетіп еді... Мен не істейін? Ішіне түс дейсің бе? — Дәмеш күлді. — Менің айтып жүргенім осы емес пе: ауа аралас бумен үрлейік мазутты дедім... Сенің қайын ағаң көнді ме, «мен де инженермін, білемін!» деп сызданады...

— Сен, Дәмеш, «бу-ауа» деп жүрсін ғой, мүмкін ол дұрыс та болар. Айта бер. Менің ойым: жаңалықты осы құрыш құюдың технологиясынан іздесек дейім. Сегіз сағатта құрыш зорға қорытылады... Қазір қой екеш қойды да екі-екі, үш-үштен қоздатудың әдісін тапты. Бала күнімде мектепте бірге оқыған бір досым бар еді, онжылдықты бітірген соң колхозға барып, ол — қой бақты. Содан биыл хат алдым: бір қойдан үш қозы аламын депті, ләқаула!.. Буаз биенің қанын құямыз дей ме? Біздің пеш сегіз сағатсыз мыңқ етпейді... — Дәмеш Ораздың сөзіне бұрын жөнді мән бермейтін-ді, соңғы кезде бұл осы бір ойын жиі айтады, толғатып жүрген адам сияқты.

— Құрышты тезірек қорыту үшін, пешті күштірек қыздыру керек. Бұл — әліп-би, екі де екі — төрт!.. Басқадай жол жоқ!

— Іздейік!.. Мүмкін табылап та қалар... — Ораз кекеткен тәрізді. — Біз бүгін сол баяғы тасқа басылған ереже бойынша, тапжылтпай құйып жатырмыз, сондағымыз осы, көріп тұрсың ғой: пештен әлі хабар да жоқ. Нанбасаң, жүр өзің көрші!

Екеуі пештің аузына жақындады. Оттың лебі бет қарып, шашты шарпиды. Костюмнің түктері үйткен құйқадай бырысып, қарая қалады. Дәмеш бір кезде комбинзон кимеймін деп, жақсы люкс костюмін бүлдіріп те алған. Көк көзілдірігін киіп, Дәмеш пештің тесігінен үңілді.

— Не көрдің? — деді Ораз қасында тұрып, бірге үңіліп. — Қоқыс қалыпқа құйған балшық сияқты сұп-сұйық, қазан беті

көбіктеніп, күлдіреген тәрізді. Солай емес пе?.. Әне әр жерде бір денедегі қалға ұқсас көк таңбалар... Көрдің ғой? Бұл не?

— Бұл — құрыш әлі қорытылған жоқ деген сөз.

— Проба алмай-ақ білуге болады, Дәмеш. Құрыш қорытылса, баяғы елдегі, көріп пе ең, қайнаған құртты, сол сияқты бұрқ-сарқ етіп бүлкілдей қайнап қазан көпіршіп жатады...

Ораз технологияны білмейді деп жүруші еді Күміспек... Дәмеш осы ойын дауыстап айтты:

— Білесің, о жағында қапы жоқ! Сөйтсе де, құрыш құюды өндіре алмай жүрсің...

— Сенің осы сөзіңді маған Серегин де айтып, күнде ұрсады. Мен бір аянып жүргендей. Жұрт аузындағы Түхфатуллиннің өзі менен онша алыс кеткен жоқ. Бұл бәріміздің осал жеріміз… Мен сені осы араға әдейі алып келдім. Құрыш қорытудың осы технологиясы бар ғой... менің көңіліме ұнамайды. Процестерінің арасын жақындатып, уақыт ұтуға болмай ма екен? — деп Ораз Дәмешке қадалды.

Дәмеш ойланып қалды.

— Асығам деп операцияларды бірі мен бірін араластырып жіберіп, құрыш орнына шойын құйып ап жүрмесең? Байқа!.. Сонда қандай операцияларды дейсің? — Дәмештің бүгін Оразға көңілі толды. Құрышты қалай қорытуды білетін көрінеді.

Ораз: «айтайын ба, айтпайын ба?» дегендей, сәл кідіріп бастады сөзін.

— Қоқысты ағыза бастағанда, пеш орта түседі, со кезде — қарап тұрмай,ештің артқы түбін келесіге дайындай бастаса: магнезит порошоктарын сеуіп дегендей... Сонсоң, құрыш ағып біткен шамада кенді пешке машинамен салса, онда да бір емес екі машинамен...

— Бұл ойларың көңілге қонымды... Ал, сонда сен неше минут ұтасың? Есептедің бе?

— Жоқ!

— Вот, соны ойлан! Есепте! Содан кейін кеңесейік!.. Бас инженер не дер екен?

Ораз ыршып түсті:

— Ойбай, жұмған аузыңды ашпа!.. Ол білсе... — Ораз қолын сілтеп теріс айналды.

— Қорқасың ба?

— Жоқ. Әуелі байқап көрмей, айтуға бола ма!.. Ертең ойдағыдай шықпаса... Сенің ұсынысыңды не істеді... Келемеж ғып, бүкіл заводқа жайды... Боқ мұрын балаға шейін осы күнге дейін көшеде күледі.

Намысқа тұтыққан Дәмеш қып-қызыл боп төмен қарады.

— Соларға күлкі қылған сенің қайын ағаң!

— Қалалық партия комитетіне барып айтпайсың ба? — деп Ораз қыза сөйледі.

— Қорытынды пікірлерін беріп отыр ма? Ыңғай әне-міне деп созып келеді... Не дейсің барғанда?

— Қу екен!.. Сөзбұйдаға сап, мәнісін кетірсе, жалығып, өздері де қояды деу... Облыстық советтің сессиясы болмай жүр, өздерін біраз сілкілейтін...

Дәмеш мырс етіп күліп жіберді:

— Ажардан біржола айрылайын деп жүрсін ғой?

— Ләқаула... Онсыз да Ажарға жағып жүрген мен жоқ...

Бұл әңгімені әрі қарай созғысы келмеген Ораз шеткі пешті көріп жүрген Геннадийді шақырды:

— Әй, Гена!.. Кел, бері! Проба алайық!

Ораз Генаны жіберіп, құрықтай ұзын темірдің басына қағылған ожауды алдырды да, пештің қақпағын көтертіп қойып, балқып жатқан қазанның, ішіне тереңірек көміп, бір ожау құрышты алып шықты. Қуан да дөңгелек темір стаканды бұлардың қасына алып кеп қоя қойды. Ораз ожаудағы құрышты соған құйды: сұп-сұйық күрең құрыш жіп-жіңішке тарамыстай созыла ақты.

Құрыш суысымен, стаканнан ұрып түсірді де суға малып алып, шетін сындырды. Ораз құрыш сынығын Дәмешке көрсетті:

— Көрдің бе шетін, теп-тегіс, пышақ кескендей емес пе?

Ораз оны алақанына сап, алтындай салмақтап, сүйсіне қарайды.

— Жамандауға ауыз бармайды... Мықты құйылған құрыш!.. — Дәмеш басын шайқап, қолына алды.

— Лабораторияға жіберсең де, бізді мақұлдайды, — деді Ораз мақтанып.

— Жақсы құрыш қорытушының көзі — қыран, лабораториясыз-ақ айырады, — деді бет-аузы күйе-күйе Геннадий сөзге араласып.

Дәмеш оның бетіне қарап, іштей мырс етті: аумаған тентек бала!

— Құрыш қорытуда жарты сағат уақыттың ірі маңызы бар. Әлгінде, Дәмеш, сен ең алғашқы көргенде, проба алсақ, құрыш сапасы мұндай болмас та еді?

— Жігітсің, Ораз!.. Құрыш қорытуға маман екендігіңді дәлелдедің. Күміспек қайда? Астында құрыш ағызатын аланда жүр ме? Соған көрсету керек... — Дәмеш жан-жағына қарап мастерді іздеді.

— Мен шақырайын! — деді ондайда дайын тұратын Геннадий.

— Жоқ, мен өзім түсіп көрсетейін! — Дәмеш жүре беріп еді Ораз:

— Құрышты қалай құятынымызды Күміспек біледі. Онікі,

ләқаула, бос сөз!.. Бізді қинап тұрған уақыт қой... Құрышты сегіз сағатта құймай, алты-жеті сағатта құйсақ... Арман деген осы!..

— Өмір таразысы — уақыт. Адалдық-арамдық, еңбек-бейнет, бәрі де уақытпен өлшенеді деп кім айтып еді, Ораз?.. Бір философ... е...

— Ендеше, уақыт іздеп, уақытты жан азығы ғып жүрген екінші философ — мына мен! — деді Ораз. Екеуі жадырай күлді.

Сменаның артынан Дәмеш «душеваяға» барып, тыр жалаңаш шешініп, душтың астына тұра қалды... Жылы су бойын сергітіп, еңсесін көтерді. Зілдей басқан түнгі ұйқы шайдай ашылды. Албырт, шалдуар жастық, ноқтасын ағытқан құлындай, аласұрып, қуана секірді. Жас қыздың қаны тасып, жүрегі жиі соқты. Денесі толып, терісін кергендей. Кім ие болар екен Дәмештің осы жастығына? Кім? Қайыр ма? Жоқ. Ораз пішіндес бейтаныс жігіт! Қашан келеді ол?

Әлде Дәмеш мінезінің жігіттерге ұнамайтын қыры бар ма? Тәкаббар емес пе? Қыз балаға: нәзік наз, майда тіл, сыпайы қылық жараспай ма?.. Дәмеш Ораздың жары болса... Баяғыда сайтандай араларына Қайыр түспесе, Дәмеш бақытты болар ма еді? Әлде теңіз толқынындай Дәмештің құбылмалы мінезі бір күні кейін серпіліп... таптап кетер ме еді? Жоқ, Дәмеш Оразды әлі сүйеді. Көрмей жүргендік пе, бұрынғы махаббаты көктемгі гүлдей қайта құлпырды. Бұл — тірі жан білмейтін де, сезбейтін де сыр!

***

Душтан жайраңдап, сергіп шыққан Дәмешті Ораз қақпа алдында күтіп алды; екеуі үнсіз келе жатыр. Әрқайсысы өз қиялының жібін тарқатқандай...

Ораз қазір жүрегінде құсадай байланған шерін Дәмешке айтады. Мейлі, қалай ұқса, олай ұқсын. Мүмкін ашуланып жақтан тартып та жіберер, үйлерінен де шығып кетер... Жоқ, айтады!

Ол бір сөз тістен шықпай, Ораз өмір сүре алатын емес. Ауру — түнде дөңбекшіп, ұйқы көрмейді, ұйқтаса — шым-шытырық, шытырман бір түс. Күндіз тағы есінен кетпейді, жанынан тақап өтсе, қаны басына шалқып жүрегі тулап қоя береді.

Тоқтай тұрса ше? Ертең әкесі естісе... у-шу боп, бүкіл қалаға жайылса... Өзі депутат, өзі герой, жұрт мазақтап қолымен көрсетсе... Е, депутат болған адамның, геройдың жүрегі «тас» деп кім айта алады?

Мүмкін әлде, геройдың жүрегі нәзік те, қаттырақ соғар?.. Жай кісі герой бола ала ма?.. Тәк-тәк Ораз, тым алысқа сілтеме!

Дәмеште де үн жоқ, ай сәулесімен шағылысқан газондағы күміс гүлді тамашалап үзіп ап, иіскеп қояды.

Ораз қазір сырын айтуы керек, дәл қолайлы мезгіл осы! Айт, Ораз, немене шегіншектеп, тайқи шыға бересің?

Айт: «Дәмешжан, мен сені бұрынғыдай сүйем, сенсіз маған өмір жоқ» де!.. Жоқ, тұра тұршы, жүрегі құрғыр, алқымына тығылып, тынысы тарыла бастады ма, немене... Ойбай-ау, үйге жақын қалдық бастасайшы, үлгіре алмайсың ғой!.. Ия, тәуекел!

— Дәмешжан...

Бұл кезде үйге жақындап қалғаны рас еді, астыңғы ашық терезеден басын жартылай сұғып, сығалап тұрған әйелді Ораз бен Дәмеш бірдей байқады. Ажар екенін түсін көрмесе де, қатар топшылады.

— Ажар... — деді Дәмеш сағатына үңіліп. — Сағат бір жарым, көп тосып қалған екен.

Ораз үндемеді.

***

Дәмеш те Ажарды әдейі қытықтағандай үйге көңілді кірді. Ажардың сенбей тұрғаны шамына тиді ме, масайраған дауысқа сыйқырлы күлкі араласты.

Ораз кірер-кірмес, Ажар шаңқылдап, үйді басына көтерді.

— Неге келдің? Қонып неге қалмадың?

Ораз бұлттың төніп тұрғанын білді де, сөзді әрі ұшқындырмауға тырысып, қонақ үйге қарай жүрді. Ашуға булыққан Ажар, соңынан қалмай ере барды.

— Опасыз, кет өзің осы үйден! Любовницаңды ала кет!

Ораз жердің тесігі болса кіріп кетуге бар, дел-сал, тілі күрмеліп, сілейіп тұрып қалды. Кінәсін мойындап тұр ма деп ұққан Ажар өршелене түсті. Ұят-ай! Дәмеш естіді-ау. Ертең Ораз не бетімен қарайды оның жүзіне? Ажардың шешесіне тартқан долы екенін Ораз енді білгендей.

— Қысқарт енді! — Ораздың дауысы дірілдеп қатты шықты. Ажар тағы да көтеріле бастағанда, стол үстіндегі дөңгелек сағатты Ораз жұлып ап, бар пәрменімен еденге бір ұрды. Күлпаршасы шықты. Ораздың мұндай оқыс мінезін көрмеген Ажар сескеніп, бақырып өз бөлмесіне қашты. Шошып оянған Құрышпай жүгіре шықты — сүзеген бұқадай басып төмен тұқырайтып, екі иығынан демін ап, ұлы тұр... Қирап сағат жатыр... Арғы үйден өксіп жылаған келіннің дауысы шығады... Шал лəм-мим демеді, қайтадан өз бөлмесіне кіріп кетті.

***

Дәмеш Ажардың ащы сөзін тегіс естіді.

Бәсе, Ажардың Дәмеш келгеннен бері қабағы ашылмап еді, аржағында сақтап жүрген зілі бар екен. Жоқ, Дәмеш бұл үйде енді қалмайды. Атасына қиын, әйтсе де, қисық басқан қадам орға жығады. Ораз бен Ажарды біржола айырып алмай, басқа пәтерге шыққаны мақұл.

Дәмеш Құрышпайды туған әкесіндей жақсы көреді. Қимайды. Әке-шешеден айрылған жалғыз қыз, жетімдік көріп, тең-құрбысынан кем боп өсті ме?..

Түн өрінде дөңбекшіп ұйқы көрмеген Дәмеш, таң алдында талығып, көзі зорға ілінсе керек, Ораздың төрт жасар баласы келіп, оятып жібергенде уақыттың бірсыпыра болғанын бір-ақ білді. Баланы Құрышпай жіберді ме, келе мойнынан құшақтап, «тәтелеп» жанынан шықпады.

— Болат, сен не білесің? Саған адамның бәрі де дос. Сен де оларға жұбаныш та ермексің!.. — деп дауыстап Дәмеш кеудені кернеген шерін балаға айтты.

— Ермек?.. Тәте, о баланы мен білем, біздің көрші! Әкесінің аты Күміспек! — деп бала шүлдірлеп, Дәмештің көңілін сергіткендей. Әй, бірақ Ажар сөзін ұмыту қиын-ау! Дәмеш тамақ та ішпеді, толқыған қалпы көшеге шықты. Кімге, қайда барса екен?..

Күн сіркелей жауа бастады. Дәмеш жүріп келеді... Завод емханасының алдынан өтіп бара жатқанын аңғарды. Айтқандай, осында Айша апай істемей ме? Дәмеш баладай қуанып, емхананың ішіне кірді. Ақылдасып, сырласатын адам да осы — Айша апай.

Емхананың исі бесенеден белгілі. Кірген бетте-ақ эфир мен камфора иісі мұрын жарады. Ақ халат киген мосқал әйел Дәмештің қарсы алдынан кес-кестеп:

— Сізге кім керек? — деді.

— Дәрігер Байжанова!

— Оң жақта, бірінші есік! — деді ол қолын сілтеп.

Есік қағып еді, аржағынан нәзік қоңыр дауыс: «кіріңіз!» деді. Айша жалаңаш еркектің өкпесін тыңдап тұр екен. Құлағын трубкадан алмастан, көзін аударып. «Қазір, Дәмеш!» деді. Дәмеш есікті жапты да дәліз терезесінің алдына барып, емхана ауласына көз салды. Жаңбыр үдей бастады. Дабыл ұрғандай, жаңбыр шатырды төпелей ұрып тұр. Көп кешікпей еркек те шықты, Айша Дәмешті кіргізіп алды.

— Сіңлім, қайдан жүрсің? Денің сау ма?

— Сау-сау! — деп Дәмеш күлді. — Сізге тек ауру ғана кісі келеді дейсіз бе?

— Құдай сақтасын, ауырмай-ақ қой, сіңлім! Бұрын келмейтін едің, шошып қалғаным сол, — деп Айша да күлді. — Орысша айтсақ: сені қандай жел айдап келді, кәне, әуелі соны сөйле!

— Сағынып сізді!..

— Сенбеймін, сіңлім! Курорттан келгелі де бірсыпыра болды, ең құрмағанда звандамайсың ба? — Айшаның тілі майда, тапқыш, жолынан да жеңілмейді.

— Хате менен. Мойныма алып келгенім ғой...

— О, онда өкпем жоқ.

— Жақсылық хабарым бар, апай! — Дәмеш Айшаға күлімсіреп, сынай қарады.

— Ауызыңа май, сіңлім.

— Асқар ағамнан хабар бар... қайтарыпты, келе жатыр!

Айша бір қызарып, бір сұрланып, Дәмешке бадырая қарады. Аз мүдіріп өзін-өзі зорлағандай, қызыл сүрме жаққан еріндерін сәл ашыңқырап, тісін ақсита күлді. Бірақ, зерде сала бақылаған кісі оның көз түбінен: «апырмай, шын ба, жалған ба?.. Мүмкін емес!» деген сияқты екі ұшты ойды да сезіп қалатындай.

— Тірі екен ғой... — деді Айша. Осы бір сәт өткен күндері есіне түсіп, өкінді ме? Мұңайып, жабырқай сөйледі.

— Сен ол кезде жас едің, сіңлім! Біздің арамызды сезбеген де боларсың... Енді оны айтып қажеті де жоқ... Өзің жүдеу дейін десем, денең толық. Былайша сағың сынық. Ренішің бар ма?.. Осы біздің үйдегі ағаңмен екеуіңнің араң қалай? — Айша жем терген құстай ойдан-ойға шоқақтап ауыса берді.

— Оны неге сұрадыңыз? — Дәмеш оның көзінен көзін алмады.

— Біз үйде қызмет бабын әңгіме қылмаймыз, әйтсе де, бір әңгімеде ағаң жаратпаған лебіз білдіріп қалды... Мен шұқылай сұрап едім, тіс жарып айтпады. Ағаңның мінезі қызық қой: бірдемені назар аудара сұрасаң, кірпідей жиырылып, сезіктене қалады...

Дәмештің алдынан Мүсекеңнің кесе көлденең тұратынын, шамасы келсе, заводтан сырғытып жібергісі кеп, қақпан құрғанын түгелдей айтты. Сырға сыр, Айша апай, өзі бастағасын, Дәмеш те іркілмеді.

— Сонда не қылмайсың дейді саған? — Айшаның шырайы өзгеріп көңіл түйткілінің көлеңкесі жүзін басты.

— Не қыл дегеніне түсінбедім... Тегі жақтырмай ма дейім! Келгеннен солай, әлі бір жібімейді. «Тырнағын бояған қыз мартен пешінде істей алушы ма еді!» деп те шығарды... Одан енді: «завод — сиыр емес» дегенді тауып алды... Мен істегелі бірсыпыра болды, шақырып ап, оңаша бір тілдескен емес. Кез кеп қалса — қабағын түйіп, ойқастай өте шығады...

Айша мүсіркеп:

— Е, о кісі солай... Сені жақтырмайтын болу керек... Бірақ, сен оған қажып, жасыма! Өзіңе-өзің берік бол!

— Неге жақтырмайды, білуге бола ма?

Айша күлді:

— Әлгіде айттым ғой, Асекең екеуміз жақсы едік... Оны осы кісі білетін-ді...

Айша әрі созбады, қызы үйінен телефон соғып, «қашан келесің?» деп мазалай бастады. Айша сағатына қарап:

— Түскі уақыттың кезі өтіп бара жатыр екен-ау? — деді.

Дәмештің сөз түйінін түймей, көңілі көншімейтін әдеті.

— Сонда, сол Асқар ағай үшін дейсіз бе?

Айша ойланып:

— Мүмкін, — деді. — Асқардың атын атаса, түсі бұзылатыны рас. Менде бір суреті жатушы еді, соны тауып ап, өртеп жіберіпті...

Дәмеш Мүсілім ызғарына енді түсінгендей. Әлде, Ажар құлағына сыбырлап жүрген де солардың біреуі емес пе екен? Азамат қой, сақалды басымен қатын өсекке бармас... Енді Дәмеш Айшаға өткен түннің уақиғасын баяндады. Құрышпай үйінде бұдан былай тұруға болмайтынын, пәтер іздеп жүргенін айтып, ақыл сұрады.

— Алыстан сыйласқанның өзі жақсы... Баяғы бала Дәмеш емессің. Ер жеттің. Ол үйге енді сыймайсың!.. Айтқандай, мен саған пәтер таптым: бұрын заводта істеген бір шал науқастанып, кеше соның үйіне шақырып алып барды. Бес бөлмелі ағаш үйі, саңғырап бос тұр. Өздері екі-ақ бас. Ойбай-ау, сен оны білесің. Қызы — директордың хатшысы.

— Лида ма?

— Сол!.. Әкесі — пенсияға шыққан қарт құрыш қорытушы. Үйлері тап көлдің жиегінде. Бақшасы және бар... Фамилиясы Иван Иванович Соколов.

— Білем! Ол атамның досы. Екеуі бірге істеген.

— Білсең тым жақсы.

Айша қолындағы сағатына тағы қарап:

— Айналдым, жүр, біздің үйге барып шай ішейік! — деді.

— Жоқ, апатай... кейін... Мен қазір сол Иван Ивановичтің үйіне соғайын.

Дәмеш екеуі көшеге бірге шықты. Жауын әлі басылмапты...

***

Дәмеш кеп: «ата, көшем!» дегенде Құрышпайдың тілі күрмеліп отырып қалды. Кешеден бері ұрыс та, жанжал да болып жатыр бұл үйде, бірақ Дәмеш айрылып, басқа пәтерге көшеді деп ойлаған емес те, миына да кіріп шықпаған. Масқара-ай! Жұртқа не бетімен көрінеді, не деп түсіндіреді? «Балапанымды құтты ұясына қондырсам» деп арман ететін Құрышпай мең-зең. Алыс сапардан ертең ағасы қайтады. Жоқ, жоқ! Дәмеш бұл үйден ешқайда кетпейді! Құрышпайды ашуы кернеп, булығып атып тұрды:

— Кет деген кім саған?

Бір сойқанның болатынына көзі жеткен Дәмеш атасының мойнынан құшып, жалынып, орнына қайта отырғызды.

— Маған ешкім кет деп айтқан жоқ! Өзім... үй тар, ертең Асқар келеді...

— Ағаң келетін болған соң менен бөлінгің келген екен ғой?.. Керексіз болдым ба?

Бұл сөз Дәмешке ауыр тиді. Қиналды. Шынын айтса, Ораз сорлайды. Оны бір жағынан аяйды; бар кінәні өзіне аударып еді — кешірілмейтін өкпе. Қысылғаннан Дәмеш өксіп жылап жіберді. Қыз жасына егілген Құрышпай, «ауыр айттым ба?» дегендей қипақтап, көзіне жас алып, Дәмешті бауырына қысты.

— Жарайды, өзің біл!.. — деп көніп қалды.

Бірақ өмірдің ыстық-суығын бірдей көрген, алақанын күс басып, табанын тас тілген, тұрмыспен жекпе-жек күресте бірде құлап — маңдайын жарған, бірде жығып — күш алған баяғы әнші-сері, бүгін де карт құрыш қорытушы атанған Құрышпай Дәмеш сөзіне сене қойған жоқ. Қыздың күйбелектеп сыр іркіп қалғанын сезгендей...

Баласын іздеп таба алмады. Келіні о да зытқан. Үйінің берекесі кете бастағанын енді аңғарды. Шаңырағын ортасына түсіріп, Жетісуға, үлкен ұлының қолына кетсе... Құрышпайсыз адам болып көрсін. Шалдың жалғыз басын сыйламаған бала мен келіннен не опа?

Қаншама қамығып, жабырқаса да Құрышпай қызының тілегіне қарсы тұра алмады — қыз нәрсесін таксиге салысып, Иван Ивановичтің үйіне өзі алып барды.

Кешке қарай жаңбыр басылып, бұлт тарқап, күн де жарқырай ұясына төнді. Көшеде шаң басылып, жауынның дымқыл иісі мұрын жарады.

Иван Иванович есік алдында орындықта кітап оқып отыр екен. Құрышпайды көріп кәукелектеп, өз орнын ұсынды.

— Ақсақал, балаларың өскесін үйіңе сыймай бастады ма? — деді шал жымиып, бұл орамды әзілдің әржағында зіл жатқанын аңғарған Құрышпай, қабағын шытып сыр бермеді.

— Балапан темірқанаттанып ұясынан ұшпай ма?

— Тауып кеттің, — деп Иван Иванович еңкілдей күлді.

Дәмеш пен Лида қызыл былғарымен көмкерілген қара чемодандарды үйге кіргізе бастады. Жылы таныс чемодандарды көріп Құрышпай тістене бекініп сыр білдірмей бақты. Әке баланың бойын өсірсе, бала әкенің көңілін өсіреді. Әрине, бала жақсы болса... қайдам, Дәмеш ақылсыз, жеңілтек бала емес еді... Адам жаны қара түнек, көзіңде шам жарығың болмаса адасасың...

— Заводта не жаңалық бар екен? — деді Иван Иванович Құрышпайдың ойын бөліп. — Сен менен бір елі жақын жүресің ғой...

— Завод орнында. Цех құрышын құйып жатыр. Одан артық не керек сен шалға!.. Тек Отан аман болсын де!

— Ия, Отан аман болса — жақсылық қашпайды. Осы әлгі Түхфатуллин коммунистік еңбек бригадасының атағына ие болды

дегені рас па?.. Осында біреулер соғып жүр: «Ораз артта қалып қойыпты» деп...

— Шын!

— Тек?.. Герой аты бар емес пе?

— Е, несін сұрайсың, баланы қара басты ғой. Бір-екі күн қазанда көміртегі көбейіп... көрер көзге графиктен шығып кетті. Өзінен сұрасаң: білмейді, «біреу шойынды көп құйып жіберген болар» деп күледі.

— О да мүмкін, біреуі өштесіп... Қырық сегізінші жылғы уақиға есіңде бар ма: марқұм Эрднаев менің қазаныма шойын тастап, артынан оның есебінен ауыстырып маған жазатынын?

— Әйтеуір, мынада да бір сыр бар. Содан қуып жете алмай, айлық жоспар қалт-құлт етіп, әрең дегенде жүздің сызығына барып тоқтады.

— Бас инженерге айтпай ма? — деп Иван Иванович жаны күйінгендей қыза сөйледі.

— Түу, бас инженерді ауызға алып отырғаның... ол бір жүрген түлкі!.. Ораз ақсады десе, қышуы қанады!

Иван Иванович күлді.

— Қайыр ше? Жас директор... тізгінді қолына әлі ала алмай жүр ме екен?

— Сол түлкінің ықпалынан шыға алмаса қайтесін?

— Қайдам… Қолда өскен бала... Әкесі марқұм тегеуірінді адам еді. Әкеге тартып бала туа ма?

— Сен, құрдас, Дәмешке көз қырыңды сала жүр... Жеке тұрам деп болмайды...

Екі қыз екі шалдың қолынан жетектеп, еріксіз үйге алып кірді. Шалдардың сөзі доғарылып қалды.

II

Ақмаралға бір күннің бір күннен айырмасы жоқ, біріне бірі ұқсас, күн батып, таң атады; біреулердей күн санап, «бүгін қай күн?» деп өмір сүрмейді. Ақмаралдың өмірінде санға кіретін жылдың төрт мезгілі: көктемде Ақмарал күрсінеді, өткен жастық шағын есіне түсіреді, қар еріп, шатырдан тамшы аққанда, күншуақта есік алдына шығып көбірек отырады. Бірақ Ақмаралдың әсіресе, жақсы көретін мезгілінің бірі — жаз. Жазда кейде колхозға барады, қымыз ішеді; қалада қалса, базардан шықпай, әр нәрсені бір қызықтап аралап, күнінің көбін сол базарда өткізеді... Күзде — Ақмарал ауырып, сүйек-буыны сырқырап, төсек тартып жатып та қалады. Ас-судан мейірін қандыратын тек шай, қою күрең шай. Сораптап соны ішіп, жантайып жата береді. Ал, қыс келсе, соғым сойып, жас сорпаға буланып ауруын емдеп

өзі жазып алады. Өзіне-өзі дәрігер. Көбіне көрші қатындарды жинап ап соларға ет беріп, өсегін тыңдайды.

Биыл қыс Ақмарал өсекті саябырлатып, бойын бақты. Баласы директор, завод маңынан тарайтын сөздер оған соқпай кете алмайтын тәрізді. Анада ұлы бір сөздің ретінде: «директордың шешесінен тараған сөз деп, біреу-міреу бетіме басатындай болмасын, аузыңа берік бол, мама!» — деді. Осы жеткілікті ғой. Жақында, Мүсілім келгенде, Ақмарал аталғалы тартпақы мінез білдіргені сол еді.

Бірақ, қайнысының сол бір ауыз сөзі Ақмарал жүрегіне тұқым сеуіп кеткендей: ол — балалап өсіп, Құрышпай мен екі үйдің арасын шырмауық шөптей орап, шатастыра бастады. Ақмарал: «Қайыр мен Дәмеш тең емес. Адырам қал, жетімек қыз Қайыржанның маңынан жүрмес!» деп, тепсіне сөйлеп, ұлы мен қызы арасына ши жүгіртіп қойды. Шай үстінде, Қайыр көзінше немқұрайды ғып Дәмеш мінезіне мін де тақты: «Жеңілтек, не орыс, не қазақ емес, екі ортада шөре-шөре!» деп тілін шаншып та алды. Онысы: «Дәмешпен семья құру — бізге болмас!» деген сөзі. Қайыр солай ұққан да екен, үндемеді, тыржың етіп, стол басынан тұрып кеткен-ді.

Шешесінің алдынан шықпай, не айтса соны заң деп білетін баласы, түс көрсетіп қалды...

Сөйтіп шешесі мен баласы арбасып жүргенде, Дәмеш пен Ораз жайындағы өсек дөп болды.

...Ажар тағы бір күні Ақмаралға жылап келді.

— Қайтем, апа? Маған күн жоқ! — деді.

Ақмарал одырая қарап:

— Өй жасық қар, көзіңе ақ түссін! Тағы да әлгі шірік күйеуің бе?

— Зұлым қыз келгелі бұзылды Ораз!.. Үйілеп ұзақ түнге ұйқтамай шығады.

— Өй, шірік қар! Мына қалпыңмен инженер қыз түгіл, кез келген жұмысшы қыз тартып әкетеді... Есіңде болсын!

— Сол екеуінің арасына түсірген о баста өзіңіз емес пе?.. Қояйық, бірін-бірі сүйеді дегенде болдың ба?.. Соның сазайын енді тартып отырмыз!

Ашулы Ақмарал алдындағы кесесін итеріп жіберіп, шайын төкті.

— Не оттап отырсың өзің? Жазасы несі ей? Салғаннан сығымдап, уысына ұстай алмаған өзіңнен көр! «Оразкем-Оразкем!» деп шашын тарап еркелете бер. Бұл әлі саған аз!

Ажар өксік лебін баса алмай, тұншыға жылады, тіс арасынан қысыла шыққан сөз сыбырға ұқсады.

— Қол-аяғын кісендеп ұстаған ер менің әкемдей болар. Не істеді саған, білесің бе?

— Кет әрі, өлген кісіге тиіспей!.. Мені шенеген несі... Одан да, күйеуіңнің аяғына тұсау сал, қаңғыртпай!

— Ол менің қолымнан келмейді.

— Қолыңнан келмесе, жүр солай көзге түрткі боп... шірік неме!

Ақмарал қанша ұрысса да, қызын қимады, сөгіс арасында ақыл тастап отырды:

— Қу ол қызды үйіңнен!.. Қызға айтар сөзіңді естірте күйеуіңе айт!

Осы оқиға осыдан үш күн бұрын болған-ды, сол сөздің нәтижесінде: Дәмеш бөлек пәтерге шықты, бірақ үй ішінің дауы бітпеді, өрши берді.

Ажар бүгін де базарға барайын деп киініп жатқан Ақмаралды жолынан бөгеп, жылап, сөйлей келді.

— Күнде ішеді ...өткен түні тағы да удай мас боп... келе жан-жал шығарды... төсек-орнын бөліп ап, қонақ үйге ұйқтады...

— Көзін ашып қарасын, героймын дейтін болар... Геройдың бұты бір-ақ тиын... Жүре бер, мен өзім сөйлесем! — деп қызын қоя берді де, Ақмарал Рахым марқұмның әкеп беретін сырлы таяғын қолына алып, маң-маң басып, Құрышпайдың үйіне барды.

Күн жексенбі еді. Құрышпай мен немересі телевизор көріп отыр екен. Болат ұшып тұрып:

— Әже, жүр сурет көр! — деп ебелектеп, жеңінен тартып зыр жүгірді.

— Сенің үйіңе сурет көруге келгем жоқ, тәйт әрі! — Ақмарал баланы қағып жіберіп Құрышпайға зілдене қадалды.

— Құрышпай, құдай алдында да, жұрт алдында да, көзіміз о дүниеге жұмылғанша да осы екі баланың өміріне біз жауап береміз!.. Өзің үйіңнің астынан су шығып жатқанын білесің бе? — Ақмарал Құрышпайға сынай қарады: ол — қолымен шоқша сақалын уыстай ұстап, ұшын аузына сап тістелеп отыр. Саспады.

— Ақмарал, сөзіңді шашыратпай, ықшамдай сөйле!.. Ол қай су? Сіздің үйден аққан суды айтасың ба? — деді ол қысық көзін сығырайтып, мысқылдап. Ақмарал екеуі кез келген жерде ұйырсақ айғырдай шайнасып алатын әдеті де. Ақмарал бұ шалдан басқадай мінез күтпейді. Әйтсе де, осылай шайқаса отырып тіл табысатыны да болушы еді...

— Тәйір жазған біздің үйден саған су ақпайды. Басқа жерден төбеңе бірдеме тамып жүрмесе... — Ақмарал езу тартып «ә, бәлем, енді мыштай боларсың-ау!» дегендей.

Құрышпай басынан сөз өткізген бе, дағдылы әзілқойлығына бағып, иығын көтере, дауысын кенеп, түйрей сөйледі.

— Бәсе, сондай бірдеме үйімізде отырғызбай қуып шығып еді... Әй, дәуде болса... Дәл үстінен түскен екем!..

Құрышпай енді бір танауынан күлді.

Ақмарал ойда жоқ жерде алдынан шыққан жарға тірелгендей. Тәйірі, Құрышпайдан ұтылса, құдайдың қара басқаны да.

— Менікі саған үйреншікті ғой, құда! Өзі жас, өзі оқыған еркенің зәрі боп жүрмесе деп қорқам! — Ақмарал орала кеткен жауабына іштей риза: бәлем саған керегі осы шығар! Ақмаралдың айтысқа түскені жалғыз бұл емес, тісі — осындай егес-қияста ұшталған.

Құрышпай тағы да бір рет түйремек боп, найзасын көтере бергенде телефон шылдырлап, екеуінің сөзін үзіп жіберді, енді қайта оралғанда қызған қан суып, дене мұздап қалды.

Ақмарал арнай келген сөзіне көшті:

— Мені қажағанда саған не түсер дейсің, шал! Онан да баланды жөнге сал! Арақ ішіп, түнде көше қыдырып бұзылмасын!

— Ақмарал, сен де Ажарды түрткілеп, қайрай берме! Мен білмейтін сыр жоқ, үйтіп көлгірсіме!

— Е, менің қызым не істеді? Жазғаны — сені күткені ме? Жоқ, саған тілі тиді ме?

— Күтпеді деп айта алмаймын! Рахмет, сыйлығыңа! Бірақ...

— Немене бірақ? Сондағы Дәмешті үйден қуып шықты демексің бе? Асыранды қасқыр ит болғанды қайдан көрдің?.. Әне өз иесіне шауып отырған жоқ па?

— Бейпіл ауыз!.. Сенің тілің кісі өлтіреді! — Құрышпай «асыранды қасқырдың» кім екенін түсінді, қабағының үсті дірілдеп, түнеріп, таяғымен еденді сабалады.

— Жетеді енді, қысқарт!.. Білем кімді бейнелеп айтып отырғаныңды!.. Сен өзің көкжал!

Құрышпай таяғын шошаңдата сермегеніне шамданған Ақмарал шаңқылдап, үйді басына көтерді:

— Өй, қайтеді-ей, мынау? Әрі шошаңдат таяғыңды!.. Ондай қаһарың болса, бұзылған ұлыңа жұмса!..

— Ә, солай ма! Мен саған көрсетейін! — Құрышпай киіз қалпағын шекесіне қондыра сап, шапшаң қимылмен, үрпиген немересін қолынан жетектеп, үйден шықты да кетті.

***

Құрышпай Ақмарал сөзінен біраз сырды аңғарғандай: Дәмештің кетуіне себепші келіні екен. Енді түсінді. Дәмеш кінәні өзіне аударып, жанжалды әрі қарай ушықтырмауға тырысқан. Ақылды Дәмеш-ай!.. Бәсе, көмейінде тығылып тұрған сөзді, қыздың жаутаңдаған көзінен-ақ сезіп еді. Оразға не болды — әкесінен сыр жасырғаны несі? Кішкентайынан қолында өскен, ойы ұштасып, ақыл жалғасқан Ораздың сыр бүгіп қалуы Құрышпайдың жанына батады... «Бүгін біздің цехта мынадай

қызық болды...» деп, немесе «...Ол сүйдеді, мен бүйдедім» деп көрген-білгенін тегіс жеткізіп, ақыл сұрап отыратын Ораз, аз күннің ішінде қауіп күткен көккұтан құстай мойнын ішіне тығып, томсырайып, қасындағы жақын адамдарды елемей, олардың уайым басқан жүзіне, түртпектеп сұраған сөзіне тіл қатпай жүргенін, Құрышпай алғашында цехтағы сәтсіздігіне байланысты болар деп жорыған-ды. Баға келсе, жалгыз цех қана емес, семьясы да ауыр жүктей иығынан басқан көрінеді. Сонда ол қысымға шыдамай, өмір рахатын арақтан тапқаны ма? Күрт құлайтын ондай осал ма еді? Құрышпай балам өзіме тартқан, өмірімнің сәні де, мақтанышы да осы деп жүрсе, күйрек жасық боп шыққаны ма? Шалдың өмірдегі арманы да, артында қалдыратын мирасқоры да бұл емес. Құрышпайдың асыл бала тәрбиелеу қолынан келмегені де!..

Құрышпай завод алдына жақындай бергенде директор да машинасына мініп, қозғала берді. Қақпа алдында тұрған бір топ жұмысшы, шетке қарай қағылып, жол ашты. Құрышпай қолын бұлғап, тұра ұмтылды, бірақ аржағынан ызғытып кеп жүк таситын машина екеуінің ортасына түсті. Қап!.. Директор бір кетсе кешке дейін ұстау қиын...

Құрышпай машинаны өткізіп жіберіп, көшені көлденең кесіп, директордың құла машинасының алдынан қарсы шықты.

— Қайыр-ай, ай, Қайыр! — Құрышпай айғайлап шақырып, «Тоқта!» дегендей қолымен ым жасады.

Қайыр машинасын көбіне шоферсіз өзі жүргізетін, бұ жолы да жалғыз өзі екен, машинасын тоқтатты.

— Ассалаумағалайкүм, аксақал! — Қайыр қол беріп жатып, кішкентай жиеніне көзі түсті, еңкейіп оның иегінен қақты. — Қалай, қияңқы емессің бе?

— Қияңқы бұл емес, қияңқы боп тұрған шешесі мен әкесі. — Құрышпай сөз желісін өз мақсатына бұра сөйледі.

— Е, тағы не болды? — деді Қайыр сезіктене.— Машинаға мініңіз, жүре сөйлесейік!

Құрышпай мен жиенін машинаға міңгізіп ап, Қайыр Магниткаға тартты.

— Құреке, Магниткаға барып көрдің бе?

— Қыста бір болғаным бар...

— Ендеше, алып домнаның қабырғасы салынып біткен. Сонау аспанмен тілдескен мұржалар сол домнаның қаупері!.. Маған еріңіз, көрсетейін!

Қайыр Құрышпайға кезек бермеді, Теміртаудың келешегін сипаттап, ұзақ әңгіменің ұршығын иіре берді. Кейде өз даусына өзі құмартып, мақтаныш еткендей дауысын нелер түрге бояп, жүйрік аттай, басын шұлғып тастап, әсерлене сөйледі. Құрышпай да ықласын сала тыңдады. Қайыр сөзінде жақсы ой, газет

бетінен табылмайтын мәліметтер кездесіп қап отырды. Директор аты директор ғой: ірі мәжіліс, жиын-топқа қатынасып, үлкен адамдардың пікіріне де қанық. Келешекті болжап, біліп отырады. Завод директорының қолы ұзын, шеңбері кең. Неғұрлым адам жауапты, маңызды істі атқарса, солғұрлым оның ойы кеңіп, салмағы да өсіп, көреген бола ма деп ойлайды Құрышпай. Адам мінезіне таңба басатын өмірдегі ұсақ-түйектен, көди-сөдиден аулақ та тұратын сияқты.

— Құреке, менімше құрыш — біздің елдің қаны. Қансыз адам өмір сүрмейді, құрышсыз ел, ойлаңызшы, поезд, машина, самолет, трактор жасай ала ма?.. Ең артық жазу жазатын қалам да бұрын қауырсыннан, іс тігетін ине, кепкен қайыңнан жасалған... Енді сізге түсінікті болу үшін былай теңеп көрейін: сіздің денеңізге қан керек, қан тарамаса, ми да, жүйке тамыры да, тарам-тарам клеткалар да лезде жанып кетеді, істен шығады. Ал, сол қанды денеге таратып тұратын — жүрек. Теміртауда жүрек ісін атқаратын мартен цехі ғана бар. Басқа жерден тасып әкелген кен, темірді қорытып, қоқсын ағызып, құрыш-қанды жасап қана тұрады.

Біз келе жатқан Магниткадағы салып жатқан домна өндірістің асқазаны. Мұның тамағы шойын, шойын қорытып, мартен цехына жібереді, ол — қорытып құрышқа айналдырады. Осы домнаны салып бітірсек — аяғымен тік тұрған алып денелі комбинат құрылады,— деп Қайыр Құрышпайға күлімдеп қарады. — Енді түсінікті ме?

— Түсінем ғой, Қайыржан! — Құрышпай осы домна салғаннан бері екі ойлы боп: «Ескі завод жабылып қала ма, қайтеді? Пәлен жыл нан жеген ұяны бұзып тастаса» — деп іштей қайғырып та қоятын. — Сонда өзің айтқандай, домнаға тамақты қайдан әкеп береді? — Құрышпай әңгімені әрі қарай тереңдетті.

— О, ол арасын ұмытып бара жатыр екем: домнаға керек кенді Қарағандының аржағындағы Атасу мен Ақтаудан әкеп тұрады, бірі — ізбес, бірі — кен береді...

Шіркін, Құрышпай қазір Ораздың жасында болар ма еді, білекті сыбанып тастап, горновой боп, домнаға шойын қорытатын?

— Оразды осы үлкен заводқа көшірсек қайтеді? — Құрышпай өз атын атауға ұялып, қызыққаннан Оразды атады.

Қайыр арт жақта отырған Құрышпайға бұрылып:

— Құреке-ау, менің арманымның үстінен түстіңіз!.. Жалғыз Ораз емес, жүздеген Оразды оқытып дайындау керек! Қазақ баласы аттың құлағында қалай ойнаса, техникада сондай өнер көрсететін мезгіл жетті! Техникадағы мешеулік — коммунизмге жеткізбейді, жолда қалдырады. Машинаны сатып ап, жүргізе алмай, кез келген шоферға жалынып жүру — қорлық емес пе?! Өзіңіз көз алдыңызға елестетіп көріңізші: жаздың әдемі күні. Тақтайдай қара жолда машинамен ағызып, әндетіп жарысып бара

жатқан орыс пен украин, грузин мен өзбек, латыш пен эстон... жас қазақ жігіті жолдың аузында қызыға қарап, «Шіркін-ай, мен де машинаға мініп жарыссам-ау!» деп іштей өкініп тұрса? Әрине, достары жолда қалдырып кетпес-ау, мінгізер, бірақ өзіндей жас жігіттер техниканың құлағымен ойнағанда, оның кім бетінен қағыпты? Мойны жар бермей, қора-қопсының маңынан шыға алмаған өзінен көрсін деп тарихта да табаламай ма? Ертең осы өкініш болмай ма?

Менің ойлайтыным осы, Құреке! Өз құрбысымен тең болсын дейім. Сонсоң, техникадағы мешеулік адамның санасына да әсер етеді! Осы ойымды анада мен Орталық партия Комитетіне жазып, Теміртауда қазақ жастарынан құрыш қорытушы, горновой, вальцевщиктер дайындау мәселесін көтергем. ЦК комсомол қолдап отыр... Сол жайында «Казметалл» тресінің бастығымен алдын ала келісіп алуға келе жатырмын!.. Қалай оқытып, қалай үйретеміз дегендей... Бірақ, менің бұл пікірімді теріс ұғып жүргендер де аз емес! «Осы қалай өзі, «қазақ» деп бөліп алғаны?» деп, сезіктене сұрақ қояды, — деп Қайыр күлді.

— Қарағым, алған бағытың қайырлы болсын! Талапты ерге нұр жауар!.. Саған ешкім күйе жаға алмайды, сені жастай білеміз. Әкең де, сен де, тұқым ұрпағыңмен өндіріс үшін жаралған адамсыңдар... Октябрь революциясына қырық жылдан асты. Қырық жылда қазан жаңарады дейді. Қазаққа техниканы үйренетін заман жетті. Қашанғы масыл бола береміз! Дұрыс айтасын!

Бұлар дөң асып, өзеннің шығыс жиегіне бұрылғанда еңгезердей алып домна сорайып алдарынан шыға келді. Тұрпаты шөгіп жатқан қара атанға, әлде қонақтап отырған қара құсқа ұқсай ма? Жоқ, олар мұның қасында піл мен шыбын емес пе? Ай-ай!

Жоқ, мұның бәрі домнаның батыр тұлғасын беретін теңеу емес. Сонау көкжиекте көрінген көк ала бұлт домнаның аспанға түскен көлеңкесі, сәулесі сияқты екен!..

Домнамен парапар түсетін, қиялмен тайталасатын ЦЭС электр станциясы: екеуі тетелес, бірінен бірі асқан асқар биік, Құрышпай жоғары қараса, басындағы киіз қалпағы түсетіндей.

Тұс-тұсынан тармақтанып кеп, домна маңына түйіскен қара жолмен зымырап ағылып жатқан машиналар алыстан: қонақтап отырған тауықтың қанат астына бірі кіріп, бірі шығып жатқан жас балапан тәрізді. Берірек, көл шетіне таман салынған біркелкі, төрт-бес қатарлы ақ тас үйлер сәнді де салтанатты. Оқтай түзу кең көшелер жазық құла түзге қарай далиып созыла береді. Мешіт-шіркеудің мұнара шпильдері тәрізді жыбырлаған құрылыс крандары темір-бетонды қабырғаларды жаңқадай көтеріп ап, тікедей сүйеп қойып жатыр... Өрмекшідей шатырда жорғалап, электр отына арматураларды пісіріп, от ұшқынын судай шашып, арпалысқан жас жігіттер... гуілдеген машина, шақыр-шұқыр

егелген темір аспап, ызың-шу — даңғаза ештеңе естіртетін емес. Құмырсқаның илеуіндей қыбырлаған жан.

Қайыр келген қызметімен «Казметаллстрой» тресіне кіріп кетті де, Құрышпай мен немересі бірін-бірі жетектеп, көше қыдырды. Болат шүлдірлеп, көзіне көрінгенді тамашалай сұрап, Құрышпайдың ойлауына мұрсат бермейді... Биыл бірінші домна бітеді. Мына әдемі зәулім үйлер біртіндеп Теміртауға қосылып, зор өндіріс қаласына айналады. Сонда Арқаның төсіне орнаған қазақ қара металлургиясының ордасы осы Теміртау болады. Кенет бір ой Құрышпай жүрегін лүпілдетіп, қаттырақ соқтырды. Рас, Құрышпай мақтанбағанда енді кім мақтанады?

Кеше осы жапан түзде қазақ қала салып, ел болып па еді? Әр төбешіктің басында шоқиып отырған бір ауыл, өрбіген мал, үрген ит. Байлық та, жақсылық та сол еді. Әрине, ескі ауылдың жазғы көріністері: көші, ойын-сауығы Құрышпайдың есіне түскенде жүрегі ауырып, сағынады. Бірақ, қаншама сағынғанымен ол — Құрышпайға дәл осы заводтай жақын көрінбейді, алыстағы мұнарланған тұман сияқты, кейде тұман тарқап арасынан әкешешесі, әйелі, жақын-достарының түр-сипаты, сүлдері көрініп қап жоғалып, кейде тар жол, тайғақ кешудегі қиын күндері, азапбейнеті есіне түсіп, сол бір өткен өмірмен қош айтқандай... Бүгін осы Магниткаға алып келген Қайыр — ол өмірді білмейді, дәмін де татқан жоқ, сондықтан ол — бақытты да әділ! Елу жылда ел жаңарады деген осы!..

***

Машина көл жағалап зырлап келеді.

Қайырдың қабағы түйіліп, реңі қашқанын Құрышпай болмаса, ол өзі аңғарған жоқ. Іштегі ойымен әлек. Жаңа ғана Құрышпай Ақмарал мен екеуінің арасындағы жанжалды, Дәмештің басқа пәтерге көшіп кеткенін тәптіштеп, түгелдей жеткізген-ді... Қайыр қарындасы мен шешесінің қылығына қатты қиналып, өзіне-өзі әрең тоқтау салып келеді, әйтпесе...

«— Жақында Теміртауға қазақ жастары келмек, соларды алдымен Магниткаға орналастырып, жер-жерге бөліп, оқуға жіберейік: бір тобы — Череповец, Кузнецк кетсе, енді бір тобы осында, біздің заводта оқып, үйренсін!» десе Қайыр, «Казметаллтрестің» бастығы жұқа өңді, шүйкедей ақбас шал:

«— Сенің қанша жұмысың бар? Кадр керек болса, өзің оқыт, дайында. Менде нең бар!» — деп қарап отыр. Қайыр күйіп кетті, біраз тілдеді. «Ертеңгі күнді неге ойламайсыз?.. Комбинат болғанда кім істейді? Әсіресе, қазақтан құрыш қорытушы, горновой шығару — орыс халқының көп көмегінің бірі емес пе? Неге түсінбейсің?.. Сөзді қой: жатақхана сенен, оқыту, үйрену менен!» деп қалай үгіттесе де, көнбей қойды. «Домнаны құра алмай жат-

сам, горновой дейсің... басымды қатырма! Бұл — өлтірмеген аюдың терісін бөлу!» деп келемеж қылды. Жарайды. Қайыр онымен обком хатшысының алдында сөйлеседі!..

Онсыз да шырайы бұзылып толықсып шыққан Қайырға Құрышпайдың сөзі электрдің отындай соқты, денесі дір ете түсіп, ыстық қан булықтырып, тынысын тарылтты.

Ақылсыз, жеңілтек Ажар! Біле білсе, Дәмешті бауырына тартып, еліктей тағы қызды үйрете берсе қайтеді... Оразды қызғанғаны — көзін махаббат шелі басқан екен.

Жақсы, жас кезінде екеуі қатар бір үйде өсті, біріне-бірі ұнауы да ықтимал, бірақ, Қайыр білетін Дәмеш болса ол — тәкаппар, Ажарды көріп тұрып, маңына жуытпайды. Ажар қасындағы құрбысын танымаса, Қайырдан сұрасын... Ақылсыз!

Қайыр Дәмеш жанына қызығып та таңдана жиі үңіледі. Сонда Дәмештің теңіздей терең жанынан тапқан гауһар тасы мынау: қыз әлі жігіт сүймеген, сүйсе біржола, беріле сүйеді. Сол бір мезгіл Дәмеш өмірінің көктеміне айналып, сана-сезімі құлпырып, гүлдейді, ол кезде ол сүйген жігітінен басқа ешбір жан оның көзіне ілінбеуі де, ол жастығын соның жолына құрбан етіп бағыштауы да мүмкін!..

Қайырдың қыз соңына түскелі бес жыл, немен бітетіні әлі белгісіз. Қайырдың жасы келіп қалды, биыл ноябрьдің басында жиырма сегізге толады. Шешесі күнде қыңқылдап: «Құдайдан мере тілейм... сенікі, шырағым, не жүріс өзі...» деп зекіп, реніш те білдіреді. Қайыр Дәмешке талай ишара да жасап, сөз де салды, қыз не күлкіге айналдырады, болмаса, «екеуміздің аулымыз алыс, қайтесің...» деп тойтарып тастайды. Ал, біржола безіп, үйленейін десе, Дәмештің шырмауынан босанып тағы кете алмайды, айналшықтап соға береді.

Сонда қыздың көңілін біле тұра тосуы жөн бе? Түбінде күлкі болмай ма?

Қайыр өзі де білмейді, тек әйтеуір, махаббат деген бұрап қап жандыратын электр шамы емес, бір көргенде ғашық та болмайтын шығар. Біртіндеп, үйрене келе тереңдейтін сезім деп ойлайды Қайыр.

Кім білсін...

Қайыр қайтып шалға үн қатпастан, үйінің алдына келіп бір-ақ тоқтады.

Машинасын есік алдына қойды да, жүгіре басып, сатымен үйіне көтерілді. Шешесі шай жасап, баласын күтіп отыр екен, асыға кірген Қайырды көріп, «немене жай ма?» деп сескеніп қалды, оған көңіл аударған Қайыр жоқ, телефонды алды да:

— Бұ кім?.. Ажармысың? Қазір үйге келіп кет! — деп телефон құлағын ширақылау қимылмен іле сап, терезені шалқасынан ашып тастады — ауа жетпегендей екі иығынан демін алады;

Қалтасынан шылымын алды да, қорабының сыртына тықылдатып темекінің үгінтігін түсіріп, шешесіне көз тастады. Қайырдың Ажарды неге шақырғанын түсінбегендей сұстанып, қабағын түйеді ол. Еркек түстес Ақмарал, бұл екеуіне шеше ғана емес, бір жағынан әке. Осы күнге дейін Қайыр алдынан шығып, әмірін екі қылып көрген емес. Санасады. Кейбір оғаш мінездері болмаса, Қайыр Ақмаралды жақсы көреді — қанша дегенмен ана емес пе?

Астыңғы үйде тұратын Ажар сатымен тасырлата көтеріліп жетіп келді.

— Не бүлдіріп жүрсің? — Ызғарлы Қайыр, босага жақта шешесінің қасында тұрған Ажарға жақындады.

— Не бүлдіріппін? — Ажар сескене сұрланып, жаутаңдай қарады Қайырға.

— Дәмешті үйден неге қуып жібердің? — Ажар шешесіне жалына қарап, күш алғандай шаптыға сөйледі.

— Семьяма іріткі салмасын! — деді де, Қайырдың тесірейген көзіне шыдай алмай, төмен қарады, есік жақ бұрышта тұрған Жамбылдың бюстін сипалап, қипақтай береді.

— Қазір бар да, кешірім сұра... Үйіңе қайтар!

Ажар не айтып тұрсын дегендей, Қайырдың бетіне таңдана көз тастады да, қайтып үн қатпастан тұра жөнелді. Қайыр шап беріп білегінен қапсыра ұстай алды. Ажар қатты қысқан Қайыр қолын ауырсынып, қынжыла ернін тістеді.

— Аяғына жығылатын менің кінәм жоқ! Ол өзі сұрасын кешірімді! —деді қайсарланып. Шешесінде әлі үн жоқ, мысықтай бақылап, көзін алмайды.

— Но... Сен сұрайсың!.. Мен саған сұратам! — Қайыр ақырып жіберді, Ажар қолымен бетін басып, бақырып отыра кетті.

Ақмарал да енді кезегім келді-ау дегендей:

— Уа, сендерге не болды, иттің күшігіндей таласып? — деді әдетінше жазғыра, кеміте зекіп.

— Апа, мына қызыңды жөнге сал! Қазір Дәмешке жібер де кешірім сұрат!.. Үйіне алып қайтсын! Ел-жұртқа күлкі қылмасын!

— Есің дұрыс па, не деп тұрсың өзің? Қойнындағы күйеуін... — деп әдетінше бейпіл ауыздығына сап, Қайырдың бетінен тырнай, көтеріле ашу шақырды. Қайыр да көнбеді: дардай ер жеткен ұлына, ел басқарған азаматқа ағат сөз айту... Сүттей ақ Дәмешті қаралау... бейпіл ауыздық, бейбастақтық! Сондықтан да Қайыр өмірде бірінші рет шешесінің бетіне қарсы шықты.

— Доғарыңыз!.. Көшедегі өсекті таратып, екі үйдің ортасына от жағасыз да жүресіз осынша жасқа келгенше! Ұят қайда?

Мұндай сөзді балаларынан бұрын естіп көрмеген Ақмарал әуелі мыштай боп сасып қалды. Алақтап қызына қарады:

— Мынау не дейді-ей?

— Солай, апа, баяғыдан бері сізді тыңдап келдім! Енді мені тыңдап, менің айтқанымммен жүресіңдер! Уақыт жетті! — Қайыр тез-тез басып үйден шығып кетті.

Қайыр заводқа қайта оралса да, енжар іс тізгінін қолына ала алмай, қапаланып, жабырқап, ақыл-ойы ұясына кірмей жан-жаққа қашқан тауықтай бытырап, әрқайсысының соңынан бір жүгіріп, сілесі қатып не қыларын білмей отыра берді. Көз алдынан Дәмеш кетпей ақсия күліп: «Е, махаббатты арзан бағалайды екесін, достым! Ең артық қарындасың мен шешеңді көндіре алмағасын, ертең қалай менімен өмір сүресің?.. Аулақ-аулақ!» деген мазақ сөзі құлағына келгендей.

«Өмірлік жолдас болайық!» деп Дәмешке сөз айтады, дәмеленеді, бір жағынан семьясы қарсы боп, сыртынан өсек таратып, «жолатпаймыз» дегендей, сыр білдіреді...

Кінәлі шешесі. Ажарды түртпектемей басып, қайта Дәмешті бауырына тартатын жөні бар емес пе? Но, ертең қыз сөзін берді, Қайыр үйленді, сонда шешесі оның бетіне қалай қарайды, үйде келісім бола ма? Заводты меңгеріп алып кете алмай жүргенде мынау қайғы тағы жамалды...

Лида есіктен басын сұғып, терезеге қарап сілейіп тұрған директорды көрді де қайта жапты: кім бар, кім жоқ, білгісі келді ме, солай да шығар, іле — лабораторияда істейтін инженер Амиров кірді. Басын кекитіп, ыңғай күлімсіреп жүреді.

— Қайыреке! — деді ол құрдас болғасын бір жағы әзілмен, бір жағы директор атын сыйлап. — Сізге айтты ма, өткен түнгі смена-да үшінші марка болат беру керек еді, екінші марка болат берді!

— Не дейсің? Оны кім айтты саған? — Қайыр шошып сөз таба алмай қалды. — Қазір түс ауды, әлі ешкім хабар берген жоқ.

Керек десең бас инженердің өзі жасырып койған. Бұл не сұмдық?.. Жоқ, Қайыр бүйтіп директор бола алмас!

— Кім айтқаны несі?.. Мен айтам! Лабораторияда анализді мен жүргіздім.

Қайыр стол жиегіне орнатқан электр түймені үрейлендіре қаттырақ басты, Лида шошып, «не боп қалды?» дегендей кабинетке асыға кірді.

— Мусинді шақыр! — Қайыр: «Сөз бітті, тағы не шаруаң бар?» дегендей Амировтің жүзіне шаншыла қарады. О да сезгендей:

— Тағы да азын-аулақ шаруам бар еді... кейін! — деп күбіжіңдеп түрегелді. Қайыр жібермеді.

— Айтсайшы!

— Айтсам — жақында жаңа үй алғам жоқ па? «Ерулік» сияқты кешіміз бар. Соған шақырғалы келдім.

Қайыр күлді:

— Ерулікті беретін біз, біздің жанымызға көшіп келген сен емеспісің?

— Әй, бәрібір де! Сен — бізге көрші, біз — саған көрші. Орыстар — «новоселье», қазақтар ерулік дейді...

— Но-но...— Қайыр да күліп басын шайқады.

Амиров сөзін аяқтап үлгірмеді, сыздана басып Мүсілім келді. Қайыр Амировқа «жүре бер» дегендей ым қақты да, бетін Мүсілімге аударды. Бітік көзі көзілдіріктен жөнді көрінбейді. Басы айнадай жалтырайды.

Мүсілім жайдары, күлімдеп арбай кірді. Қайыр үнсіз басын изеді де ызғар шақырып, қабағын түйді. Мүсілім де ажуалай езу тартып: «неменеге кісімсисің? Сенің менсіз күнің бар ма!» дегендей. Қайыр солай ұқты. Қаншама өзін-өзі тежеп ұстаса да, сыр білдіріп алды. Дауысы дірілдеңкірей шықты.

— Түнгі смена болаттың керекті маркасын құйып бере алмапты ғой?

— Білем! — деді Мүсілім сызданып.

— Ертемен неге айтпадыңыз?

— Кіріпем, жоқ болдың, — деді Мүсілім, пішіні — ушықтырмай ынтымақ шақырған кісінің пішіні.

— Мүсеке, мен сізді жаны ашыр жақын деп, сеніп жүрмін... Но, мен директор болғалы осы завод баяғы қарқынынан айрылып қалған сияқты. Ай сайын жоспары құлдырап төмендеп барады. Бұ қалай? Неге бақыламайсыз?

— Қайыржан-ау, менен дейсің бе? Смена начальниктері өз алдына бір төбе... тыңдамайды... бағынбайды...

— Кім сонда? Қайсы бағынбайтын?

— Кім дейсің бе? — Мүсілім күлімсіреп Қайырға: «Пай, шіркін, білмей отырғаның? Дәмешті қайтесің?» дегендей емеурін білдіреді. Қайыр да бала емес, түсініп отыр, бірақ, «ағасының» өз аузынан естігісі келеді.

— Бірінші бағынбайтын Сағатова! — деді ол аз кідіріп.

— Әркімнің бір жауы бар. — Қайыр еңкілдеп күлді. — Соған әзірше тимесек дейм, Мүсеке!..

Мүсілім мұндай сөзді күтпегендей Қайырға таңдана қарады.

— О не дегенің бауырым-ау? Үстімізден балағаттап арыз жазады, масқаралап газетке шығарады... Мен саған, Қайыржан, анада айтқам: не мені, не оны таңдап ал!.. Мен енді онымен оттасып отыра алмаймын! Сөздің қысқасы осы... — Мүсілім сөз арасын бөліп, аяқтамай тоқтады.

— Ондай бірге істеспеймін деген ойыңыз болса, арыз жазыңыз, шешейік! — Қайыр да дипломатияға көшті. Мысқылдаған адамдай, даусы ойнақы, шым-шым.

— Қайыржан, әзілдеп отырған боларсың?

Әй, әккі түлкі!.. Қайыр ойының түп нысанасын сезініп қалды.

— Жоқ, шыным!.. «Сен бас инженерге ұнамайсың, жүре бер!» деп қызметтен қалай босатам?

Мүсілім де мырс-мырс күлді.

— Неге олай дейсің?.. Айтып отырғам жоқ па, іске селсоқ, салқын істейді. Бағынбайды деп...

— Рапорт жазып дәлелдеп, маған алып келіңіз!

Мүсілім көзілдірігін орамалмен сүртіп қайта киді.

— Ол кезең де алыс емес... Бұл қалпымен салақ істей берсе...

Лида тағы да есіктен сығалап:

— Қайыр Рахимович, сізді Қарағандыдан совнархоздан телефонға шақырады! — деді.

Әңгіме шорт үзілді.

III

Поезд Қарағандыға таңертең ерте келді.

Асқар вагонның терезесіне жабысып, вокзалды асыға күтеді. Жүрегі лүпілдеп, көзіне жас іркіледі. Қазір поез да тоқтайды, жалғыз бауыры Дәмешті көреді, құшағына алып сүйеді, аласұрған жүрек толас табады.

Вагон дөңгелегінің жүрісі Асқар жүрегінің ырғағына дөп түсіп, қатарласа жарысады. Бұл жерді көрмегелі міне он бес жыл: талай су ағып, талай сайға құйды. Ия, он бес жыл бір адамның өмірімен санағанда бір есептен аз да, бір есептен ұзақ уақыт!

Дүниеге жаңа ғана көзіңді ашып, талпына бастағанда, қанат бітіп, әлемді қызықтай самғағанда он бес жыл аз өмір, ал, ақыл толып, өз бағасын білген адамға бұл — ұзақ өмір, адам он бес жылда талай еңбек сіңіре алады...

Асқардың соңғы жылдағы философиясы осы «мезгіл-мерзім» мен байланысты: дүние жүзінде екі миллиардтан артық адам бар, соның әрқайсысы он бес жыл жасағанда неше жыл, неше ғасырға айналатынын кім есептеген? Сол екі миллиардтан аса адам соғыс болмай он бес жылдан жақсы еңбек сіңірсе, өмір азығы қандай қорланар еді. Кім соны санапты? Осы есептен халық бақыты да тумай ма? Халық бақыты — асқар биік алтын сарайға ұқсаса, жеке адамның бақыты соның бір кірпіші емес пе? Сарай іші халыққа қажет азыққа толса, әрбір азамат тоқ та, көңілді де емес пе?

Асқар өзін бақыттымын деп санамайды. Шіріген жұмыртқа! Қазір, міне он бес жылдан кейін не семья жоқ, не саулық жоқ, жастығын Сибирьде тастап, қуарған қу басы елім бар, жұртым бар деп келе жатыр. Кім білсін, сол елінің қалай қарсы аларын...

Поезд ырғалып кеп вокзалға тоқтады. Вагон ішіндегі жұрт бірін-бірі итермелеп, жөңкіле сыртқа ұмтылды. Асқардың қолындағы көнетоз чемоданын біреу қолынан қағып, түсіріп жіберді. Оны көтеріп алғанша, тықсырып, шетке шығарып тастады. Сөйтіп, Асқар асықса да, жұрттың алдын ала тамбурға шықты.

Вагон аузында шуылдасып ентелеп тұрған бір топ адамның ішінен Құрышпай көзіне бұрын ілінді. Кемсеңдеп, көзін жыпылықтата береді, жылаудың аз-ақ алды. Қайран Құрышпай, қымбатты сабаз! Еңкейіп, жауырыны күжірейіп кеткен, тегі кәрілік жеңе бастаған-ау!.. Апырмау, Дәмеш қайда?

Асқар жиылған топты көзімен аралап, далбаса боп тұрғанда, дәл иегінің астынан:

— Ағатай! — деді. Төмен қараса вагонның аузында сатымен түсіп келе жатқан Асқарға телміре қарап, көзінде жасы мөлт-мөлт етіп Дәмеш тұр. Енді бір қадам аттаса, Дәмештің баурына құлайды. Айналайын! Қандай жақсы өскен, қағылез нәзік дала гүлі! Асқар өмірінің бақыты! Дәл әкесі сияқты: мөлдіреген қарақат көзі, қою біткен қара қасы — Сағатовтардың тұқымына жазған таңба — белгісі. Асқардың көзінен жас ыршып-ыршып кетті. Егіле жылаған қарындасының қайта-қайта бетінен, маңдайынан, қолынан сүйіп, мауқын басты да, Құрышпайды құшақтады. Бұл — өмірде айнымайтын дос, аспан айналып жерге түссе де өзгермейтін, өз бетінен қайтпайтын табанды да берік адам! Жұрт: «Асқар — жау!» дегенде, бұл: «Жоқ, жалған!» деп қолды бір-ақ сілтеген батыр! Жанындағы жақынына сене білген тұрақты кең пейіл адам! Сонда сол сөзді айтқызған оның таза жүрегі!..

Тағы кім келді екен, Асқарды қарсы алуға?.. О, мынау тұрған орта бойлы қызылшырайлы жігіт — Құрышпайдың баласы болмағай еді!.. Асқар әрқайсысының көзіне тесіле қарайды — алдымен адал ниет, қуаныш іздейді. Осы келген азаматтардан бар тілейтіні: аямаса екен! Асқар «сорлы, бишара» боп қайтып отырған жоқ. Асқардың — ары да, намысы да таза, совет азаматы қатарында қайтып отыр!..

Жолшыбай Теміртауға жеткенше, улап-шулап, бірінің аузындағы сөзін бірі қағып ап, мәре-сәре боп келді. Әсіресе, шаттана күліп, жүрек сырын шерте сөйлеген Дәмеш. Бірнеше күн ұйқы көрмей туған елді, туыс-досты сағынып, аңсап келген Асқардың да көңіл күйі шегіне жеткендей.

Арқа табиғатының көрінісін де Асқар өзінше ұқты: күн де бүгін төңіректі алтын арайға әдейі бөлеген тәрізді. Тебендеп жаңа шығып келе жатқан көкпеңбек егінде көк барқыт кілемдей құлпыра түсіпті. Арқаның самал желі жібек шәлідей машина доңғалағына оралып дыр-дыр етіп жыртылып жатты. Ақтамақ, қызыл кеуде қарлығаш екеш қарлығаш та Асқарды танып, машинаның алдын орап босатпайды.

Мұздыбай дөңінен асқасын Теміртау заводтары мойнын созып «кім келе жатыр?» деп таңсық еткендей.

Мұның бәрі туған жердің құрметі! Алыста жүргенде Асқардың сағынғаны Арқаның осы бір құлпырған көкмайса жері мен таңырқай да қуана қарап отырған осы достары. Азап-бейнет,

қайғы-қасірет — бәрі де артта қалғандай. Адам нәпсісі мешкей емес қой, достым!

— Ағатай, неге үндемейсің? Бізді жатырқап келесің бе? — деді бір кезде Дәмеш еркелеп, қатар отырған ағасының кеудесіне басын төсеп.

Асқар күлді:

— Жоқ, айналдым, туған жердің әуесіне маужырап, жаным рахат табады!

— Тиышын алмаңдар, өзімен өзі болсын! — деді Құрышпай шулаған жастарға тежеу салып. — Мен де өз басымнан кешкем. Түсінем! Баяғыда төңкерістен бұрын Кәрден байдың жылқысын ұрладың, «конокрадсын» деп, мені жер аударған-ды.

Сонда тайгадан қашып, Іле келгенде сағынғаным сондай, жата қап жерді сүйгем...

— Жерді сүйдім? — деді Дәмеш сенбеген пішінде қайталап сұрап.

— Ол сөкет пе, балам?.. Адам алыста жүргенде ең алдымен жерді сағынады. Жерді анаға теңеу содан шыққан. Сендер әлі жассыңдар, не білесіңдер? Туған жердің топырағына аунау кісіні бір жасартады! — деді Құрышпай.

— Ағатай, сіз де аунаңыз, жасарар ма екесіз! — деді де Дәмеш күліп, іле қолымен аузын басып, қызара: — ғапу етіңіз... мен-мен...

Асқар мен Құрышпай қатар күлді. Рульде отырған Ораз түсінбей, жанындағы Дәмешке көз қиығын аударды.

— Асқардың әлі қартаятын жасы ма? Осы сен нешедесің? — деді Құрышпай.

— Қырық бес мүшелім.

Николай Иванович бастаған бір топ қонақ: домбырашы, дөңгелек бет дембелше инженер — лаборант Амиров; тапалдау, шауқар прокат цехының инженері, өзі әнші — Қасымов; ұзын бойлы, талдырмаш инженер, Дәмеш сияқты смена начальнигі, биші Базарқанов бар, сау етіп жетіп келді. Дәмеш: «Әлі жарты сағат бар!» деп тамақты столға жасап қойып, асықпай киініп жатқан-ды.

Иван Иванович пен Құрышпай есік алдында қонақтарды қарсы алып, бас-аяғы жиналғанша бақшаға жіберіп тұрды. Жастар даурыға-дабдырлап, үйге кіріп, Дәмешті құттықтамақ болып еді, Лида босағадан әрі аттатпады. «Киініп жатыр!» деп, бақшаға жол сілтеді... Тағы кімді шақырған еді? Ажар өзі де келмейді. Құрышпай: «біздің үйде өткізсек қайтеді?» деп қыңқылдап еді, Дәмеш оған көнбеді. Ажардың қас-қабағына қарап жалпақтағанша, шалдың үйінде өзі қожа болғаны артық емес пе? Ақмаралға хабар айтып, кісі жіберсе... Жоқ, өзі кеп амандық жасаса, қоса салар,

әйтпегенде, шенетіп, асты-үстіне сығалатып қайтеді...

Қайыр үйде болмады. Қарағанды кеткен-ді. Айша апайға телефон соғып, хабар беріп еді, жүрегі жарылғанша қуанды, жылап та жіберді. Бірақ, Айша апай: «Мүсілімді шақырма, бармайды — көңілің қалады!» деп кеңес берді. Өзі «бас кезінде болмаса да, аяқ шеніне қарай барып қалармын!» деді... Қонақтар тегіс жиналды ма екен? Күміспек, Ораз әлі жоқ, олар қайда жүр?

Дәмеш шар айнаның алдына барып, өз көркіне сын көзімен бір қарап, баға берді. Ақ жібек көйлектің етек жағы делдиіп, белін қынап, мүсініне аса бір ерекше сән бергендей. Қарақат көзі күлімсіреп, қызыл сүрме жақпаса да ерні қызарып, үлбіреп тұр... Ұшты мұрнының желбезегі сәл діріл қағып, іштегі терең ойдың әуенімен қою қара қасы бірде доғадай иіліп, бірде сызықтай жазылады.

Дәмеш өзінің киімінен, өңінен мін таба алмады, риза. Енді қонақтарды қарсы алуға болады: әуелі демалып жатқан ағасын оятып, сонсын бақшаға барды.

Бұл кезде бақша ішінде думан қызып: күлкі сылдырап, судай тасып, ән де қала үстінде шарықтай бастаған-ды. Дәмешгі көріп жас инженерлер алқа-қотан қоршап ап, кезек-кезек құттықтап қолын қысты. Думан қайта қызды, Амиров домбырасын безектетіп, күй ойнады, домбыра күйіне елігіп, Базарқанов билеп кетті.

— Бұл Дәмешке арналған би! — деді ол қамшы орнына шыбық үйіріп, Дәмешті айнала шауып. Ара-арасында қиқулап, өзін-өзі демеп те қояды.

— Уай, пәлі-ай! — деп Қасымов та кавказ биіндей қолын ұрып, қыздыра түсті.

Базарқановтың биі аяқталмай, бұйра шаш тентек Генка көлденеңнен киіп ала жөнелді. Шоқақтай жортып, Базарқановтың алдын кесті де, қанатымен жер сүйретіп, тауық қорғаған әтештей, Дәмешті шыр айналды.

— Жеңді-жеңді! — деп жұрт айғай салды. У-ду басылмайақ, Қасымов кең баяу ән шырқады. Қасында Иван Иванович бар бұларға Құрышпай да қосылды. Киім киіп Асқар да шет жақтан кеп, тұра қалды. Оны жұрттан бұрын Дәмештің көзі шалды.

Жақын адамның жүрегі қатар үндес соғатыны несі екен?

Елдің ән-сауығын сағынған Асқар бар ықыласымен, сүйсініп тыңдайды: тұтаса біткен қою қара қасы, бұрынғыдан да гөрі қарайып, кең маңдайы қатпарланып, қой көздерінің айналасына құс қанаты тәрізді тарам-тарам әжімдер пайда болды. Дәмеш ағасына қайта-қайта қарайды.

Ағасы кісілердің тасасына түсіп көрінбей қалды. Ұялды ма, жоқ жастардың біреуі байқамай иығымен қағып қап, кейін сырғытып жіберді ме?

Дәмеш кештің осылай шатты басталғанына риза. Ұзақ жыл

жол жүріп келген адамға мұндай жылылық жүректе қатқан тоң мұзды да ерітпей ме? Туған ел, Отан үшін ұмытылмайтын бейнет, кешірілмейтін өкпе бар ма?

Іле Дәмеш дәмге шақырды. Қонақтарды стол басына тегіс сиыстырып, әрқайсысына орын тауып берді. Серегин Дәмеш пен Ораздың ортасына отырды.

Николай Иванович жиылған топты көзімен бір шолып өтті: төр алдында — Асқар, оның оң жағында Дәмеш, сол жағында Құрышпай, оған таяу Иван Иваныч. Столдың екі жақ қанаты толған жас инженерлер, цех мастерлері, Ораздың бригадасы.

Директор жоқ, бірақ Қайырдың өзі болмаса да, шешесі болуы келісті-ақ еді... Және бас инженерді неге шақырмады екен? Бұ да қате!..

Дәмеш тойды Құрышпайға аштырды. Құрышпай тамағын кеңеп, көзін шүйіріп, Асқарға оқтана қарап ап сөзін бастады:

— Дос-жарандар! Бұл той кім үшін жасалғанын білесіздер! Бұған кінәлі мына отырған — Асқар, Дәмештің ағасы. — Құрышпай сөзін неден бастарын білмей тұрғандай тұтығып қысыла сөйледі. Серегин таң қалды. Шалдың той бастап жүргені бүгін емес. Неден қаймығып, неге жасиды?

Ойын тежеп, сәл мүдірген Құрышпай, сөзін жалғап:

— Менің көңілім бұзылып, аузыма сөз түспей тұр, ғапу етерсіңдер, балалар! Аз сөз алтын. Қайтсе де аз сөз сөйлеу керек. Солай емес пе, Иван Иванович? — деді.

— Ау? — деді ол қазақша, ойдан сергіп. Жастар бұл сөзге ду күлді: бас инженердің «ауы» естеріне түсті және де шалдың сөзі мысқылдап әдейі айтылған тәрізді шықты. Дәмеш «Сөзге қонақ беріңдер!» деп дырду-шуды зорға басты.

— Бүркіт қартайса, тышқан аулайды. Сол сияқты менің сөзім ұсақтап кетті ме, балалар көбірек күлді, — Құрышпай да ақысын жіберетін емес. Құрышпай тыныстап, сөзін нәштеуі, айтысқа түсер шешеннің желпінісі сияқты көрінді Серегинге. — Әзіл өз алдына. Енді бір мағыналы сөзге көшейік! — деп бір тынды Құрышпай. — Мынау отырған қазақтың жақсы азаматы, біздің құйып жүрген болаттан берік большевик! Олай дейтінім, мен бұл азаматтың өз басын ғана емес, ата-бабасын, үрім-бұтағын, әке-шешесін, туған туысын бес саусақтай білем. Осы баланың әкесі — әділетті жақтап халқына бақыт іздеп сандалса, ағасы — сол бақытты тауып, еліне социализмнің гүл-бақшасын екті. Содан қалған мына екеуі. — Құрышпай қолымен Асқар мен Дәмешті нұсқады: — Біреуі — азап шегіп, бейнет көрсе де, адамшылық арын сақтап, қайтадан ұясына оралып отыр! — Жастар ду қол шапалақтады. — Ия, олай дейтінім: менің қолымда бір ақтайтын дәлел бар. Осыдан он бес жыл бұрын, бір күні түнде, осы азамат үйіме кеп: «Құреке, мен сізге өзімнің арымды, намысымды, ұжданымды аманат есебінде

тапсырғым кеп отыр. Өлсем қарындасыма, өлмесем, өзіме тиіс қыларсың... Менің өзімде қалдыруға реті келмей тұр. Қара бұлт тағы да басыма төнді. Екі жылдай фашисттердің пленінен тығып, аман-есен алып кеп едім»... деп, ойып алған тіліктей партия билетінің номерін табыс қылған. Сол билеттің номерін мен де сақтап келдім, енді осы отырған халайықтың көзінше табыс қылам! — деп Құрышпай өзінің партия билетінің ішінен күңгірт қызыл цифрлар жазылған тіліктей көк қағазды алып Асқарға ұсынды.

Асқар ұшып тұрып қағазды алды да билетінің номерін сүйді. Дірілдеген қолымен паспортының арасына салды да, Құрышпайды құшақтап, еңіреп жылап қоя берді.

Дәмеш те шыдай алмай, қатар жылады. Жастардың ішінен біреуі ұшып тұрып: «Интернационалды» бастап жіберді, қайсы екенін Серегин аңғара алмай қалғандары ере түрегеп:

«...Бұл болар ең ақырғы...» — деп, үйді басына көтерді.

Серегиннің арқасын құмырсқа жыбырлатқандай, денесі тітіркеніп ұшып тұрды, Асқардың қолын қысып, шын ба дегендей шаншыла қадалды.

Асқар бұл үнсіз сұрақты ұққан тәрізді. Жымиып, жылы жүзбен жастарға бұрылды:

— Жаныңдағы досыңа, жақыныңа сену — адам баласының ең қымбатты қасиеті. Сенім бар жерде адалдық та әділет бар! Мен кейбіреуден сенім таба алмай қорлық көрдім. Бірақ, біздің ұлы дана партия сенді маған!.. — Аржағын ол айта алмай, булығып отырып қалды...

...Стол үсті толған тағам: суыған қазы-қарта, тауық еті, жұдырықтай қызыл-күрең тоқаш, қыстан шыққан тұзды қияр, қарбыз, иісі бұрқырап, тола келген табақ-табақ ет, арақ-шарап — бәрі де лезде тып-типыл болды. Шайды тоспай шалдар басқа бөлмеге ауысты да жастардың кейбірі жұмысым бар деп рұқсат алып тарай бастады. Кейбірі шылым тартуға тысқа шықты. Стол басында Асқар мен Дәмеш, Серегин мен Ораз өзара әңгімелесіп отыра берді.

Келген жастардың ішінде қызып қалған жалғыз Ораз. Қолын ербеңдетіп, көбірек сөйлеп, ыржаландап күле берді. Асқар аң-таң: Ораз осындай ұшқалақ, жеңіл ме еді? Арақты жиі ішкен адам, аузына тисе — ләйлиді деуші еді. Тегі, күндіз де қағып алған кісінің түрі... Ораз Асқар алдындағы арақ құйған графинге ұмтыла бергенде, Серегин одан бұрын қағып ап, Асқармен екеуінің ортасына қойды.

— Менен арақты да аядыңыз ба, жолдас хатшы? — деді ол шашын жұлқылап, көзін алайтып.— Чечен Ығламбекті менің соңыма салғаныңыз аз еді, ә?

Көз қиығымен бақылап отырған Дәмеш:

— Ораз! — деді дауыстап. — Сені, әне атам шақырып тұр!

Құрышпайдан сескене ме, жоқ, сыйлай ма, селк етіп, басын жоғары көтерді де, столға сүйеніп, арт жағын зіл басып жатқандай зорға түрегелді. Теңселе басып босағаға соғылды, аржағынан «тентек Гена» мен «қуақы Қуан» келіп, қолтықтап алып кетті. Серегин: «Көрдің бе?!» дегендей Дәмешке иек қақты. Дәмеш кінәлі кісідей төмен қарады.

Тыстан Лида кіріп Дәмештің құлағына бірдеме деп сыбырлап еді, ол қуана секіріп, тысқа атылды. Енді бір сәт ол — орта бойлы, балғын денелі ақсары әйелді қолтықтап алып кірді.

Асқар өзіне-өзі сенбей, көзін жыпылықтатып таңдана қарады.

— О, жалған, Айша ғой? Дәмеш күн бұрын неге айтпады? Мана бір сөзінде: «Сюрприз жасайым, сонда есіңнен танып қалма, ағатай!» дегені осы екен ғой? — Асқар мән бермей киім-кешек пе, деп қоя салған-ды. Бұдан артық не сыйлық, не құрмет, не жақсылық керек? Асқар орнынан тұрып, аяғын бір басып, екі басып қарсы жүрді. Күліп, қуана құшақ жаюдың есесіне, Айшаның алаулаған жүзіне, жасаураған көзіне үнсіз таңдана қадалды.

Айша да талмаурап, не ілгері, не кейін баса алмай, сілейіп босағада тұрып, қолын созды.

Асқар ыстық лебімен күйдіре қолын сүйді...

...Уақыт — кемпірдің үйірген ұршығындай айнала берді. Түн ортасынан ауды. Стол басында Асқар мен Айша ғана қалды. Қонақтар түгелдей тарады. Дәмеш пен Лида ас үйде ыдыс жинады.

Асқар көзін Айшадан алмай қинала қарайды, осы бір мезетте жүректе тұнған өкініш-арманын, қызғаныш-ренішін тегістей жеткізіп, өзінің адал ақтығына Айшаны сендіргісі келеді. Айшаның көз қарашығынан сенімсіз күмән тапқандай үңіледі. Әлгі бір әзірде байқап та қалған секілді ме еді? Он бес жыл бойы Айшаның жүрегінде шер боп қатқан: өсек-қарғыс, бір көргенде-ақ көктемгі мұздай еріп кете ала ма? Сөйтсе де сүйген адамы бір жақсы лебіз білдіріп кетсе, өткен күндер онша ауыр да тимес еді... Кейде жылы тартып күлімсіреп, кейде үркіп, томсырайып отырған осы Айша кешегі сүйген жары. «Ертең той қыламыз» — деп уәде байласқан күні жер жұтып қойғандай Асқар жоқ болды. Енді бұл біреудің әйелі — қолынан ұстап, жанына жақындауға да еркі жоқ... Айшаның көзінен баяғы жалынды махаббаттың жұрнағы табылмайды. Бөтен адам боп кеткен!

Бұған кім кінәлі?.. Бастан-аяқ тәптіштеп Асқар айтса қайтеді Айшаға? Одан не түседі? Енді Айшаның махаббатына иелік қыла ала ма? Тілінің ұшындағы сөзді, тіс арасына сап, қысып шығармады Асқар. Келіп, амандық жасап, ниет білдіргеніне рахмет! Әлі болса да, жүрек түбінің бір қалтарысында сақтап жүргенін айтсайшы... Адамшылық!

Асқар шығарып салам деп бірге көтеріліп еді, Айша көнбеді, Дәмеш пен Лиданы қалап, солар алып кетті. Бірақ Асқар дөңбекшіп, түн өрінде қашақ қиялды түлкі қуған аңшыдай дөңгелете қуып, бір жете алмай-ақ қойды.

Айша күйеуге тиген! Тимей, — он бес жыл хабарсыз кеткен адамды күтіп отырсын ба?.. Әлгіде жолдасың кім деп сұрамапты да. Кімге тиді екен?.. Асқардан артық көрікті де ақылды болар.

Ұйқысы құрғыр қайда кетті, көзіне біреу ине тіреп қойған ба, жұмылмайды!..

Айша кербез де сымбатты, байыпты әйел болған. Баяғы жұқа өңді, талдырмаш қыз емес, толған. «Он жасар қызым бар» деді-ау! Ия, Айшаны алған еркек, кім де болса бақытты!

IV

Қайырдың: «...Мен директор болғаннан бері завод бұрынғы қарқыннан айрылып қалды» — деген сөзі соңғы күндері Мүсілімге көп ой салды. Директор бұл сөзге қандай мән берді екен? Әрине, ол: «Мен нашар директор болдым, басқара алмадым» деп өзін-өзі ұстап беріп отырған жоқ. Ол — сүттен де ақ. Қайыр сөзінің төркіні: «Сенің тәжірибең мол, бас инженер едің, мені менсінбедің, ісіңе салқын-салақ қарадың. Кінәлі сен!» дегені.

Мүсілім езу тартып, жымиды. Қайыр — інісі қаншама әпербақан болса да, өлер жерін біледі. Бұл — Мүсілімге көрсеткен қыры. Әлбетте, Мүсілім аяғын санап басып, сақ болғаны жөн... Шыныңа келсе, завод айлық жоспарын зорға орындап шықты. Оған бригаданың бұрынғы қарқыннан айрылып қалғаны себеп. Бұрын сол бригада жақсы өндіруші еді...

Қайыр — ыстық-суығы басылмаған жас директор — үйірге жаңа түскен шақар айғырдай, қылшылдап тұрсам, абырой-атаққа ие боп, көзге түссем дейді. Ондағысы, мансап баспалдағынан өрлеп, көтеріле беру — басқа не ой бар дейсің?

Мүсілім де қамсыз жүрген жоқ; інісінің басқан қадамы Мүсекеңе бесенеден белгілі, інісінің ептеген «тентектік-білместігін» де ертең керек болатындай саусағымен санап қояды. Қазірдің өзінде-ақ екеуі қырғи-қабақ, келешекті құдай біледі... Мүсекең баяғыдан бері «шошқа тағалап» жүр дейсің бе, дау-жанжалдың тәсілін үйренген. Әрқашан да қойнына тас сала жүруді өмірдің өзі үйреткен-ді. Жасы елуден асты, жақсы-жаманды көрді. «Қап, әттеген-ай!» деп, ертең бірдеме болса, опық жеу Мүсілімге лайық па? Жүрек түбінде: «ертең Қайыр тайып кетсе», директор Мүсілімнің өзі болып қала ма деген де үміт жатыр. Хе-хе. Қалыңдығымен екеуі біраз мүйіздесіп алса, екі ортада Мүсілімге де жем түсер еді... Қалайда Қайыр мен ол қыздың арасын ашу керек. Бірлесіп кетсе Мүсілімге оңай тимейді, онда бұл заводтан

абырой алу қиын. Ия, айтқандай інісінің жұқа жерін тапқан екен-ау. Ол — Мүсілімнің қолында, сілтесе оңдырмайды. Оны жеңіліп бара жатса ғана жұмсайды. Інісінің: «қазақтан құрыш қорытушы, шойын құюшы дайындау керек» деген сөзі — Мүсілімнің ойлап таппайтын сөзі. «Қазақ» деп неге бөледі ол. Осының өзі... қайда апарып соғар екен? Жап-жап аузыңды! Тірі пенде білмесін, Мүсілім! Кейде ұйықтап жатып, дауыстап айтып қап, оны Айша естісе... құрысын!

Ау, заводтың жақсы істегені артық! Бірдеме болса, алдымен Мүсілімнің өзіне тиеді... Қайыр «салақтық» жасадың деп сөксе де, Мүсілім ондай мемлекетке зиян келетін жағына аяқ баспайды. Осы себепті де Мүсілім қызметтен кеп, тамақ ішіп біраз тынығып алған соң, түнде заводқа тағы барады. Цехтарға телефон соғып, жұмыс жайымен танысып отыратын әдеті. Бұл тек қана Қайырға көрсеткен қыры емес, ешкімге сенбейді. Кім біледі...

Бүгін де сол әдетпен Мүсілім қас қарая заводқа жақындай бергенде, сайтандай Ыгламбек жанаса кетті.

— Ба, ақсақал, мұнда неғып жүрсіз? — деді ол көзімен ойнақшып, ұзын қияқ мұртын бүгілген саусағымен сипалап.

— Неғып жүргені қалай? — Мүсілім таңдана сұрады.

— Инженер Сағатованың ағасы келіп, инженер біткен соның тойында. Сіз неғып бармадыңыз дегенім?

— Ағасы?.. Қайдағы ағасы?

— Сибирь жақта жүрген бе немене...

— Асқар Сағатов па?

— Білмеймін, әйтеуір ағасы дейді.

Кенеттен біреу тап бергендей, Мүсілім селк етіп, өңі қашты. Булығып, тынысы тарылды.

Қайтып үн қатпастан жүре берді. Заводқа келіп кабинетін ашты да, шам жақты. Мең-зең, сылқ етіп диванға отыра кетті.

Черт!.. Қара жолда көтерілген құйындай, қаралы ой Асқардың маңында дөңгелене ұйтқыды. Ойда-жоқта қайдан пайда бола қалды бұл соғынды! Жерден шықты ма, көктен түсті ме? Қайтып келеді деген ой Мүсілімнің есіне де кіріп шықпайтын... Осыдан үш жыл бұрын, осы сияқтылар ақталып қайтып жатқанда, біраз күн қиналды да. «Апырмай, о да қайтса, бетіне қалай қараймын?.. Сөз таратады-ау?!» деп ары темірдей күйдіріп, шыдатпады. Содан, бір жолыққанда, Құрышпайдан шет жағасын сұрап көргенде, ол: «Ұшты-күйлі хабарсыз, өліп қалған болу керек» деген-ді. Шыны сол ма, әлде жасырды ма? Кім білсін...

Апырмай, бәрінен де Айша естіп қойса ше?.. Енді естімегенде несі қалды!..

Мүсілімнің маңдайынан тепшіп суық тер шықты, қалтасынан орамалын алып, басын сүртіп, ерсілі-қарсылы жүре берді. Еденге төселген кілемнің қошқар мүйізді оюларының арасынан: «Әй-әй,

Мүсілім, жауапты қызметте болған азамат едің, менің үстімнен жала жауып соттаттың... Қалыңдығымды тартып алдың!.. Не жаздым саған осынша әурелейтін?» деп сөгіп тұрған қою, тұтаса біткен қара қасты еркектің кейпі елестейді... Мүсілім көзін уқалап терезені ашты да, таза ауаға бетін тосып, қозғалуға мұршасы келмей тұра берді.

Осы бір кешкі жолдары кешегі өмір өзгеріп бара жатқан секілді. Мұның аяғы қайда барып соғар екен? Бұрын аяқ астынан «жау» табыла қалушы еді, бүгінде бәрі адал-ақ. Ау, жаным-ау, адамға сену дегеннің өзі?.. Бір есептен, ол баяғыда адал-ақ бола қойсын. Айшаны қызғансын... Сенімсіз адам деп көрсетсін-ақ, сонда осы Асқар он бес жылдың ішінде сол таза, адал-ақ қалпында қайтты ма? Ең құрығанда, жүрегінде бір ілік қалған шығар. Адам ғой, тіптен Мүсілімге деген кегі өшпеген болар... Сонда, Мүсілім екеуі қалай бір көшеде жүре алады? Сия ма? Ау, жаран! Бұл өмірдің өзі не боп барады?..

Бұрын жұрт бедел сыйлаушы еді, бүгінде ешкімнің бет-жүзіне қараудан қалды, бас сап, сынай бастайды. Ең артық, пәлен жыл өкімет басында отырған Кішкентайдың баласының өзін түйедей жүндеді... Бишара, десейші...

Ойын түйе алмай, сандалып көше кезіп Мүсілім үйіне кешірек оралды. Айша мен қызы шырт ұйқыда болар, оятып жібермей, жата қалғаннан артығы жоқ. Айша: «Қайда болдың? Өңің неге қашқан?» деп сұрай қалса ше?..

Мүсілім сыртқы веранданың есігін ашып, өзінің кабинетіне кірді. Шамды жақты да шешініп, пижама мен туфлиін киіп, ептеп басып, жатар үйге барды. Қараңғыда соқтығып, Айшаны оятып ап жүрсе, шатақ-ау...

Терезеден түскен ай сәулесінен үйдің іші күндізгідей жарық. Айшаның кроваты бос сықылды. Қой, мүмкін емес!

Мүсілім қабырғадағы жарықжібергішті басып қап, шам жақты.

Айша жоқ, кровать үсті бұзылмаған, таңертеңгі жиған жүк сол қалпы. Айша қайда екен? Тоқта-тоқта! Шынымен сол үйге кеткені ме?.. Мүмкін емес!

Мүсілім жүрегін басып босағада сүйеніп тұрып қалды. Қой, емханаға күзетке кеткен болар. «Барам» деп бүгін айтпап еді ғой... Түнде талай шақырып әкететіні қайда?

Тик-тик — қабырғада ілулі тұрған үлкен сағат ықтиярсыз Мүсілімнің назарын аударды. Сағатқа самарқау көз тастады — он екіге 15 минут қалған. Ау, қайда жүр екен ол?.. Қайтадан кабинетіне барып, емханаға телефон соқты.

— Алло!.. Емхана ма?.. Доктор Мусина бар ма?

Аржағынан суық тиген қырылдақ дауыс:

— Жоқ!.. Кетіп қалған! — деді.

— Қап!.. Алло... Сонда қанша уақыт өтті, кеткеніне?

— Үш сағаттай!..

Мүсілім телефон құлағын тастай беріп жалма-жан қайта киінді. Апасын оятып ап, сұрамақ болып оқтанды да, орта жолдан қайтты.

Айша ол үйге барам десе, Мүсілімнің апасымен ақылдаса ма? Сөз жоқ, сол үйге барды. Алдады! Қойнында жатқан күйеуін алдап, кешегі Мүсілімнің «қас жауына» тұра жүгіруі — қорлағандық!

Ентелей басып зырлап келеді. Ау, осы Мүсілім қайда барады? Ол қыз Құрышпай үйінен көшіп кетті демеп пе еді? Қайда көшкенін Мүсілім біле ме?

Ленин көшесіне бұрылып, Құрышпай үйінің алдынан өтті. Шам сөнген, терезелері қап-қараңғы...

Металлургтер сарайының алдында улап-шулап топырлап жүретін жастардан бір де бірі қалмаған. Тегіс тараған.

Дырду-шу басылды, қала шырт ұйқыда. Сағат екіге айналды. Мүсілім верандада Айшаны әлі тосып тұр. Кім әкеп салар екен?.. Бір мезгілде қараңдап, мүйістен үш адам шықты, дауыстап, қоштаса бастады. Тұнық көшеде сөздері санқ-санқ естіледі.

— Айша апай, рахмет келгеніңізге. Ризамын! — деді, бұл — Дәмештің дауысы, Мүсілім бұлтартпай таныды.

— Алыстан алты жасар бала келсе, тоқсандағы шал алдынан шығар демей ме, еліміздің дәстүрі, сіңлім Дәмеш! Оған мойынұсынбай бола ма? Сонсоң Асқармен бір кезде дәмдес те болдық...

Айша сөзінің ар жағын жел қақты ма, естілмеді, сыбырға көшкендей. Түсінікті: «Және үйленбекші болып, уәде байласып едік!» дер. Басқа не десін? Кей түндер үһілеп, ұйқтамай шығатын еді, сонда осыны ойлайды екен ғой?..

Айша сатыдан көтеріле беріп, оң жақта верандада отырған Мүсілімді көрді. Екі көзі қараңғыда шырадандай жарқылдайды.

— Мүсеке, неғып отырсыз, ұйқтамай? — деді көтеріңкі дауыспен.

— Бұл не қыдырыс? — Мүсілім өзін тежей ұстаса да, дауысы құрғыр қалтырап кетті.

— Тойға шақырып, соған бардым. Дәмештің ағасы Асқар келіпті! Баяғы өзің білетін Асқар! — деді де, тоқтамастан өтіп жүре берді Айша.

Жалтарып жалына ма десе, лақ еткізіп бәрін өзі айта салды-ау! Енді не демек?..

Мүсілімнің жүрегін біреу инемен пісіп алғандай, шаншып, орнынан қозғалтпай, қолымен кеудесін басып отырып қалды. «Баяғы өзің білетін Асқар!», бұл не деген сөзі?

***

Мүсілімнің ыңқылдаған дауысына Айша қайта оралды, жалмажан жүрегін тыңдап, дәрі ішкізді. Ертеңіне төсектен тұрғызбай жатқызып қойды: «Әзірше жүрек жүрісінде өзгеріс жоқ, кім біледі, бұл мотор ғой, кенет тоқтап қалуы да қиын емес!» — деді Айша таңертең қызметке бара жатып.

Ауруды жанына батқан біледі. Түнде жүрегінің шаншып бейімаза болғаны Мүсілімнің өзіне белгілі. Сондықтан да Айша сөзіне сенді де жата берді. Бірақ, нелер жыландай суық ойлар сумаңдап, бірі кіріп, бірі шығып, ішек-қарнын удай жалады.

Көзі қалғып бара жатса, терең шыңнрауға түсіп кетеді де, қайта жоғары өрлеп, шыға алмай, терлеп-тепшіп, ерен қинала бастайды. Ертесімен кіріп: «Тамақ ішесің бе?» деген кәрі апасына да жөнді жауап қайырмады. Одан іле «папалап» қасына он жасар қызы да келді. Аздап көңілін аулап, ойын бөлген сол — баласы. Жүрек-мүректе Әлияның ісі болған жоқ, әкесінің жанына отырып ап көрген киносын, құрбы-замандастарын сөз қылды...

Сиырдың тұяғындай ағаш аяғы сырт-сырт етіп, Серегин кіріп келгенде ол жан алатын әзірейілдей Мүсілімнің өңі қашып, үрейленіп, бір уыс боп жиырыла қалды. Осыны сезгендей Серегин де жылы сөзді бастырмалата айтып, арқасынан қаға келді.

— Ба, ауру деген аяқ астында!.. Сақтанбаса, омақата құлатады... Соңғы кезде ақсақ аяғым сырқырап, ерен ауырады. Әсіресе бұлт күні — кесіп тастаған бақайларыма дейін сырқырайды-ау... — деп бір тынды. Мүсілім сескене тыңдайды — кім біледі, ар жағында бір қитұрқысы тұр ма?

Серегин маңдайына түскен селеу шашын басымен шұлғып қап, орнына түсіріп, күлімдеген көк көзін Мүсілімге қадай, сөзін жалғады.

— Аяғымнан қырық үшінші жылы Қырымда айрылдым. Біздің әскер Ялтаны тұс-тұс жақтан қоршағанда, немістер тығылар жер таба алмай, теңізге құлап жатқанды. Біздің батальон Симферопольден Ялтаға бірінші жол ашты. Сонда машинамен ағызып келе жатып, Алуштаның тұсында минаға кез боп, машина бір жаққа, шофер екеуміз бір жаққа ұштық... Есім жинасам, ба!.. Аяғым сынып кеткен. Қан атқылап жатыр, шап беріп екі қолыммен жарадан жоғары санымды уыстап отырып қалдым... Іле артқылар да жетті. Сөйтіп, өзіме-өзім дәрігер болғам! — деп Николай Иванович мырс-мырс күлді.

Бұл әңгімені неге бастады екен? Серегин сөзге сараң, тіліне сақ адам. Мұнда бір гәп бар, тегі... Әңгімені басқа бір арнаға түсірген ұтымды болар Мүсілімге.

— Түнгі сменада оқиғалар болып қалушы еді, «жаңалық» жоқ па екен? — Мүсілім сұрауын сұраса да, қапы ұрды, Серегиннің көздеген нысанасын жақындатып берді.

— Тиыштық! — деді ол. — «Жаңалық» сол инженер Сағатованың ағасы кеп, кеше соған той жасады!

Бәсе! Бұл түлкінің неге келгеніне түсінбей, Мүсілім күдіктеніп еді. Шөп басының қимылын аңғарып, сыр тартпақ-ау! Мүсілім енді «осы жоруым дұрыс па?» дегендей Серегиннің көзіне үңілді. Көк шыны ыдысқа құйған су сықылды, толқыны жоқ, тұнып тұрған бір көз.

— Ол пленде болған жау емес пе еді, қалай босанып келді екен?.. Срогін өтеп келді ме екен? — Мүсілім әдейі сөз тастады.

— Ақталып, ісінен ада болып, босанған тәрізді, — деді Серегин бұл неге сұрады деген кісіше Мүсілімге таңдана қарап.

— Айта береді де... Қайсыбірін алсаң да «ақталған» болып келеді. Сақтық керек, жолдас хатшы! — Мүсілім: «Түбінде бір шатақ болады, аяғыңды байқай бас!» деген сөзін осылай жеткізді.

О да солай ұқты:

— Сіздің көрінгеннен сезіктенетін әдетіңіз бар-ау осы... — деп мысқылдай күлді ол.

— Ақырғы күлген адам ғана жөнін тауып күледі дей ме, сіздерде? Өмір әлі алда, тоса тұрайық! Қасқырды қанша асырасаң да орманға қарағаң... Хе-хе.

Серегин түсін суытып:

— Не деп отырсыз?.. Кімнің сөзін айтып отырсыз? — деді.

Оның дауысы шыныдай шытынады. Мейлі, шабына от түссе, шығып кетсін. «Кімнің сөзін айтып отырсын?» Сонда өзі кімнің сөзін қайталап отыр екен?

— Мен жүрек түбінен қайнап шыққан сөзді айтам! — Мүсілім де танауын жұлқылап, сұстана теріс қарады.

— Онда жүрегің әлі лай екен, жолдас Мусин?

— Көрерміз тірі болсақ...

— Өткен қайтып оралмайды, алға қараңыз, жолдас бас инженер!

***

Серегин арнайы келген шаруасын да бітірмеді, қайта араларын бұрынғыдан да ушықтырып алды. Әуелгі мақсаты: Мусиннің көңілін сұрап білу де, сонсоң ептеп Дәмеш ұсынысы жайында сыр тарту еді, орайы келмеді. Сөз арнасы басқа жаққа бұрылып кетті. Бірақ осы келістің өзінен біраз сыр ұқты: ескі азықтан арыла алмай, өткенге жалтақтап қарай беретін адам екеніне көзін жеткізді. Бұрын тек «солай-ау!» деп жорамал жасайтын. Дәмеш пен Мүсілімнің арасындағы кикілжіңге бұрын түсіне алмай келген-ді, енді соған шешім де тапты. Мусин қызды да, ағасын да жек көреді. Оларға сенбейді! Адамға сенбеу деген мұның қанына сіңіскен ауру...

Серегин кабинетіне кірсе, Дәмеш тосып отыр екен.

— Сізді тосқаныма табандатқан бір сағат! Қалалық партия комитеті шақырды. Сізді ала кел деді! — Николай Иванович кірер-кірмес Дәмеш дүрсе қоя берді.

— Неге шақырғанын білмедің бе?

— Тағы да менің ұсынысымды сөз ғып жатқан болар.

— Сөз қылса ше?

— Директор жоқта сөз қылу лайықсыз ғой. «Менің кеткенімді аңдып тұрып, арыз жаза қойды!» демей ме?.. Онсыз да маған «арызшыл» деп атақ тақты. Дауды жек көрем!

— Принцип үшін күресу — арыз қуу емес!

— Бюрода қарап шештік. Уақыт та бердік. Ойлансын. Берсін жауабын! Содан кейін, ақыл қосып, біз де пендеміз ғой, бірдеме дерміз... Қымс етсе қалалық партия комитетіне жүгіре беру абырой бермес!

Серегиннің Дәмештен күтпеген сөзі. Жанын сап, болысып жүрсе, қисық түсінгені қалай?..

Қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы Базаров аққұба, ашаң жүзді, егде тартқан кісі. Байыпты, өзі сөйлеуден гөрі шақырған адамының сөзіне көбірек құлақ қоятын-ды. Орнынан тұрып, жылы жүзбен қабыл алды.

— Әдетте, партия комитеті шақырса, коммунистер: «Неге шақырды екен?» деп қобалжып қалады. Ол жақсы қылық. Партия комитеті — ең қадірлі де әділ орын. Біреу көрген зәбірін айтып, әділдік іздесе, енді бірі — мұңын шағып, ақыл сұрайды. Ал, бүгін инженер Сағатовадан ақылды мен сұрамақпын! — деді хатшы.

Дәмеш қызарып Серегинге қарады. Серегин күлімсіреп хатшыға:

— Сұрауға неге болмасын... — деді.

— Жолдас Серегин, сіз неге бұ кісі үшін жауап бересіз?

Енді Серегин қызарды.

— Ақыл қосуға жарасам...

— Жарайсыз... Ол мынау: үлкен заводқа партком хатшысы ғып жіберсек, істейсіз бе?

Дәмеш басын шайқады:

— Мен партия қызметінде бұрын істеп көргем жоқ... Оның үстіне мамандығымды игере алмай жүрмін....

— Бас инженер сізді басқарып алып кетеді деп ұсынған еді.

Серегин Мусиннің құтылғысы кеп, итере салғанын енді сезді.

— Мусин ұсынса, онда бұл кісінің қолынан келмейтіні анық!

— Оны қалай түсінеміз? — деді Базаров көзін қадап.

— Әдетте, бастықтар жақсы қызметкерін оңай бере қоймайды. Не бір жерге жіберерде, не штатын қысқартарда ұнатпайтын

қызметкерін ұсынады. Бас инженер, Сағатовадан құтылғысы кеп, ұсынып отыр сізге. Әйтпесе, Сағатованың партия қызметін атқаруға әлі өресі жетпейді. Жас!

— Ол неге үйтеді?

— Шет жағасын мен сізге анада ескерткем!

— Е, ұсыныс жайында ғой? Айтқандай, сіздің ол мәселеңіз немен тынды?

— Сегіз рет өлшеп, бір рет піш демей ме? Асықпай өлшеуде... Жақында пішетін болар.

— Дәл, бұл кісі айтқандай болса, жақсы ғой, — деді Серегин килігіп.

— Енді қалай?

— Сейфке салып, кілтін үш рет бұраған сияқты.

Серегиннің шамдана сөйлегеніне Дәмеш жымия күлді:

— Ғапу етіңіз, Николай Иванович, істі олай қиындата бермейік. Партбюрода әбден иі қансын деген пікірді өзіңіз де қолдағансыз! — Дәмеш те өз ұтысын Серегинге жібермей бақты.

— Ақыл сөз. Сізден ақыл үйренем дегенім теріске шықпады... Жолдас Серегин, сен олардың қолдарын қаға берме!.. Ерік бер, ойласын!.. — деді Базаров, сөз бітті дегендей орнынан көтеріліп.

V

Бірақ Серегиннің сол сөзі екі күн өтпей-ақ Дәмештің алдынан шықты.

Мүсілім төсекте екі күндей жатып тұрды. Жүрегінің шаншуы басылып, бойы сергіп, бұрынғы қалпына қайта келді. Айшаның дәрісі себеп болды ма, жоқ, қорыққанға қос көрінген, жай шаншу ма, әйтеуір, тез жазылды. Бұрын мұндай жүрегі қысып көрмеген еді, қартая бастағаны ма?

Мүсілімнің қартайғысы келмейді, жұбайы жас, әлі де қызықты, тәтті өмір өткізсе деген тілекте.

Бұл Мүсекеңнің жылы төсектен тұрған беттегі ойы еді. Енді бір сәт асығып-үсігіп шайын ішті де, ентелей басып, заводқа барды.

Қайыр облыстан әлі қайтқан жоқ, завод иесіз, күн-түні бақылап тұратын «көз» керек, бет-бетімен бытырап, ауа жайылудан қашпайды.

Амандық жасап, жанынан өтіп бара жатқан жұмысшыларға Мүсілім үнсіз басын изеп, ауланың түкпір жағындағы мартен цехына қарай аяңдады.

Бұл асфальтті соңғы жылдары Мүсілім өзі төсеткенді, сондықтан бұған айрықша көңіл аударады: бүлінген, тесілген жері болса, қайтадан цементпен құйдырып, бүтіндеп тұрады. Өйтпесе болмайды, ертең бүкіл завод шаң-тозаңның астында қалады. Соғыс жылдары осы заводқа бас инженер боп алғашқы

рет келгенде, асфальт төсей алмады және де Мүсілім іле облыстық атқару комитетіне орынбасар болып жоғарылады. Еті тірі, епті жігіт құр жүре ме, жұрт көзіне ерте түсіп, Алматыға министерствоға орынбасар боп барды. Құдайдың берген мінезі: пайдасы тиетін қажет адамның іші-бауырына кіріп, өзіне қарай тартып алады; пайдасызға басын кекірейтіп бір-екі рет салқын амандасса, өздері де маңына жуымайды. Ең алдымен Мүсілім, республика саясатын қолына ұстап отырған басты азаматтардың зайыптарын, дос-жарандарын мақтап, соларға жағынады. Тілек-үмітін солар арқылы бастықтарға жеткізіп, солар арқылы сол сөздің әсерін біліп, топшылап барып, қадам басатын... Сүйтіп жүріп, енді министр болдым-ау дегенде біреу аяғынан шалып қап, омақата құлаған-ды. Құлағанда да оңбады — баяғы өзін өсірген заводына қайта оралды. Келгенде қатардағы инженердің бірі ғана боп келіп еді, құдайға шүкір, бір жағы тіл мен жаққа, бір жағы облыстағы ескі таныстарға сүйеніп, бас инженердің дәрежесіне қайта ауысты.

Үмітсіз сайтан, директордың орнына да дәмелі...

Күн әлі ерте. Түнгі смена жаңа ғана жұмысын аяқтаған. Мартен цехында инженер Сағатова түнгі құйған құрышты ОТК-ға тапсырайын деп жатыр екен.

Үстінде жеңіл көк куртка, басындағы қалпағын желкесіне шалқайта киіп, ОТК-ның бастығымен керісіп тұр. Құрыш құятын алаңның жұмысшылары да бұлардың маңына жиналып қапты.

Я, сәт! Осы қызды бір ақсататын кезең келсе деп іштей сиынып жүруші еді Мүсілім. Алқақотан тұрған жұмысшылар араларын ашып, жол берді. Мүсілім керенау басын изеді.

— Ау, бұл не жиналыс?

ОТК-ның бастығы жуан тапал қара еркек, орашолақ қимылмен Мүсілімге бұрылып:

— Мүсілім Сапарович, мына кесек құрыштың басында қара қожыр не? Брак емес пе? Мұны кеспесе мен алмаймын! Кескенде де жиырма процент кетеді. Сонда қалғаны дұрыс кесек бола ала ма? — деді.

Әй, Давид Петрович-ай, білесің-ау жанды жерінен ұстауды! Осыдан бес күн бұрын Мүсілімнің бір ұрысқаны бар: «Кім не айтса сонікі дұрыс... Көрмейсің бе Сағатованың сменасында не боп жатқанын. Құрыш кесектерінің арасы толған қуыс-тесік, ол бракты ертең сенің мойныңа жазам деген-ді... Енді міне үрейі ұшып, құйылған құрыштың басындағы көрінген қабыршаққа байланысып тұр.

— Ал мына бір кесекті тағы қараңызшы!.. Бұл не? Дәу де болса осының іші толған бос-қуыс, флокен!

Дәмеш кейінірек тұр еді, жұлқынып алға шықты.

— Давид Петрович, егер біреу менен брак шығар деп тапсыр-

ма берсе, саудаласпай-ақ жаза бер! — деді зілді жиіркене қарап. Мүсілімді біреу бізбен шаншып алғандай қызға жалт бұрылды, тіксіне қадалды.

— О не деген сөз?

— Бұл — әдейі байланып, мін табу деген сөз!

— Байқап сөйлеңіз!..

— Өз сөзіме өзім жауап бере алам!

— Берсең — мынау не? —деді Мүсілім шет жақта тұрған құрыштың бір кесегін қолымен нұсқап. Дәмеш те тайсалған жоқ, салмақты үнмен:

— Қабыршақ!

— Жақсы! — Бас инженер жан-жағына қарады да, әрірек тұрған екі құрыш ағызушыны қолымен ымдап, шақырып алды:

— Қалыпқа құйғаныңызға қанша уақыт өтті?

Дәмеш сағатына қарап:

— Бір сағаттай болды! — деді.

— Онда мерзім жеткен. Қалыптан суырып алыңдар да суытыңдар! — Мүсілім құрыш ағызушыларға бұйрық берді. Олар жалма-жан кранның шынжырын қалыптың екі жақ құлағына ілді де, биіктегі кран басқарушыға ым қақты. Зәулім биік төбеде сым үстінде жорғалап жүрген кран гүрілдеп кесек құрышты қалдырды да қалыпты суырып әкетті. Құрыштың өнбойы толған түк сықылды ұсақ-ұсақ жұқа қабыршақтар.

— Көрдің бе? — Мүсілім Дәмешке сыздана қарады.

— Көрдім! — деді Дәмеш құрыштан көзін алмай.

— Бұл неден?

— Құрыш құйған қалыптың іші тозған! Бұл — содан. Әлдеқашан ауыстыру керек!

Е, таяқтың бір басын бассаң, екінші жағы өз маңдайыңды ұрады... Көрдің бе, Мүсілімнің өзін іліп жатқанын?

— Жоқ, біріншіден, — бас инженер бір саусағын бүкті. — Құрыш ағызарда температурасы жоғары болған, екіншіден, — бас инженер екінші саусағын жұмды, — қалып дұрыс орнатылмаған, қисық тұрған.

***

Іле мартен цехы начальнигінің кабинетінде, оперативка шақырылып, Мүсілімнің ұсынысы бойынша инженер Сағатоваға сөгіс берілді.

***

Сол күні түсте Қайыр Қарағандыдан келді де телефон соғып үйіне бас инженерді шақырды.

Қайыр іштей мазасызданып, ой-тілегі серігінен айрылған құстай, Теміртау үстінде қалықтады да жүрді.

Соңғы күндері шешесімен сөзге келуі, қарындасымен қырғи қабақ болу, Дәмешті көрер көзге алыстатып, өкпелетіп алуы — үміт-тілегін жақындатудың орнына алыстата берді. Ол аз дегендей обкомның насихат бөлімі шақырып алды да, бір күн ұстап жан-жағынан тілдеп есін шығарды. Бөлім бастығынан гөрі жанына тиген — «Советтік Қарағанды» газетінің редакторы. Орта бойлы, әдеміше қара торы еркек әжуалай түйреп, аузын аштырмады. Бәрі баяғы Дәмеш жазған мақаланың кесірі, Мүсілімнің айтағына еріп, газетке жауап жазбасы бар ма!

«Біз есек миын жеді деп ойлайсыз ба, сөз астарына түсінбейтін?» деп редактор әуелі күліп алды. Сонсоң: «Мақала дұрыс басылған дейсіз де, іле сол фактінің бәрін жалған қып шығарасыз! Бұл — газет жалған мақалалар басады деген сөз емес пе!» деп қарап отыр.

Қайыр бұрын жұрт алдында қымсынып, ұялып көрген емес еді, тап осы жолы терлеп-тепшіп, не дерін білмей, сасып қалды. Шын сөзге қарсы дау айтуға бола ма? Келесі күні соған түсінік жазды. Әйтсе де, ойдағыдай шешкен бір мәселесі — қазақ жастарынан құрыш қорытушы, шойын құюшылар дайындау дегенді обком қолдап, «Казметаллтрестінің» бастығына, Қайырмен бірлесіп істеуді тапсырды...

Үйіне оралса, шешесі ол — жүдеген, екі күннің ішінде қартайып қалған. Қайыр бұрынғыдай сырласып, оны-мұны сұрайын деп, сөз тастап еді, түс бермеді — жауабын шолақ қайырып, салқын мінез білдірді... Қайыр заводқа бармай, Мүсілім ағасымен оңаша сөйлесуді лайық көрді. Бірін-біріне матап, шырмап жүрген сол Мүсілім ағасы! Қайыр бұрын ру дегенді білмейтін. «Сен кімсің?» деген шалдардың сөзіне «қазақпын» дейтін. Ал, қазақ — ру-руға бөлінеді, сол рулар бірі мен бірі жақын дегенді осы Мүсіліммен жолдас болғаннан бері ғана жиі естіп жүр.

Бұл — халықты өсірмейтін, оңбаған қылық екеніне алғашқыда түсінбесе де, кейін осы ағасының мінезі арқылы толық ұғынды. Дәмешті басқа рудың қазағы деп Мүсекең жек көруден де тайынбайды! Әйтпесе, қыз бала, несі бар өшігіп?..

Қайыр қалада өсті. Әкесі — марқұм Ереймен маңындағы бір кедейдің баласы бола тұрса да талпынып, Томға барып оқу оқып, жиырма алтыншы жылдары бітірген ескі инженердің бірі-де. Партияға түсіп, біраз жыл басшылық қызметте жүргенде, гипертониядан қайтыс болды.

Әкесі Қайырдың тәлім-тәрбиесіне бар ынта-ықыласын, жігер-білімін жұмсаса керек-ті. Туғасын алты айдан соң Ақмаралмен төбелесіп жүріп, яслнге бергізеді. Одан балалар бақшасына барды: оқу жасына толғанда пионер отрядына кірді, комсомолға әкесі өзі кепіл болып түсірді. Оқитын кітабына дейін қадағалап, үйге қонақ келсе, басқа бөлмеге жіберіп, сөзге араластырмай, таза өсіріп бақты. Тек институтқа түскесін «уһ» деп бір-ақ дем алған

деседі. Өйтседе тегін жатпады: әрбір хатында ақыл айтып, тиышын алатын.

Қайыр өткен өміріне көз жіберіп қараса — тәрбиесі жақсы сияқты. Жастай өсек-аяңға үйір болмай, қулық-сұмдықпен ауызданбай, айналысқаны кітап пен спорт...

Паңдана басып, зілдене кіретін Мүсілімнің әдеті ғой, есікті шалқая ашып, көңілді амандасты. Қайыр диван үстінде жер шары оңға қарай айналады да, сол айналудың өзі қуат-энергия деген жуырда шыққан Козыревтің теориясын оқып отыр еді, Мүсілім Ақмаралдың қолын алып, көпке дейін жібермей, шұбырта мақтағанын, Ақмаралдың кәукелектеп, көтеріліп қалғанын есіктен анық көрді. Айтқандай, Дәмеш жайында шешесіне осы кісінің әсері жоқ па? Тамырын басып байқау керек екен!

Сыпайы-сыйлық, Қайыр орнынан тұрып қарсы жүрді. Ұзақ сапар жүріп келгендей, Мүсілім ден-саулығын, көңіл-күйін, барған сапарын, керек десе, шоферінің хал-ахуалына дейін сұрады.

— Жүдеп қапсың, баурым, арақ ішіп қойғаннан саумысың? — деді Мүсілім алдын орап:

— Арақтан ауырғам жоқ, сіздің ақыл-кеңесіңізден ауырдым!

Мүсілім сұрланып, маңдайдан біреу салып жібергендей, басын кекитіп, кейін шалқая берді.

— Е, менің ақылымнан директор болып алған соң жериін деген екенсің, інім! — деді ол екі иығымен еңкілдей күліп.

— Директор болған соң миым толған да, ағай!

— Толса, мені шақырып қайтесің, әркім өз ақылымен істесін!

— Бұдан былай солай да болар!

Екеуі шалғыға түскен тастай, шақ-шұқ болды да қалды. Қайырдың жанға тиетін мұндай ащы сөзден бастайым деген ойында жоқ еді, Ақмаралдың бұған, бұның шешесіне жапақтауы, шамына тиді — тіптен араларында жақындық бар, дос адамдар сияқты. Үйде отырған кексе әйелде қандай алыс-бермегі бар?

Бұлар сөзінің шет-жағасын құлағы шалған Ақмарал босағада тұрып:

— Шай ішейік! — деді.

Қайырдың көптен ызасы кеп, тісін қайрап, осы бір сәтті тосып жүр еді, шешесі әдейі бөліп жіберді. Әттегене-ай!.. Қымс етсе, директор ғып осы қойғандай, осының ақылымен күн көріп жүргендей, бұлдана сөйлейтіні бар!

Шай үстінде әңгіме қайта қызды. Мүсілім әлгіндегі ә десе мә деп өзінің мінез білдіргеніне іштей өкінгендей, қыры сынып қапты, татуласпақшы.

— Қайыржан, бірімізді-біріміз қажағанда не түсер дейсің... Екі ортада жатқа жем боламыз. Онан да айтсайшы, неге бүлініп келдің!.. Біреу өсек айтып па?

— Қымс етсе, «біреу өсек айтты» деп сезіктенуді, қатар жүрген

жолдасымызға сенбеуді қашан қоямыз осы?.. Осындай сөз ана бір жылдары жиі кездесуші еді. — Қайыр алтын жалатқан кішкентай күміс рюмкаға коньяк құйып, Мүсілім алдына қойды да езу тартып, сөзін аяқтады. — Сүйегіңізге сіңіп қалған ба дейім...

Мүсілім сөздің уытын кетіріп, Қайырға қосыла күлді.

— Сенген сен-ақ сен, Қайыржан! Ау, аузы күйген үрлеп ішеді дейді! Мен талай опық жеген адаммын... Кім біледі кәріліктің белгісі болар.

— Кәрі білгенді, пері білмес! — деді шешесі Мүсілім сөзін қостап.

— Нақыл сөз, жеңешем!.. Әне келіп жатыр, кім біледі, қалай босанғанын... Әйтеуір, жұртка ақталды дейді...

— О кім? — Қайыр кімді ишаралап отырғанын түсінбеді.

— Ойбай-ау, естімеп пе ең?.. Айтқандай, сен жоқта екен-ау: инженер Сағатованың ағасы кеп, бүкіл завод инженерлерін шақырып той қылды. Шақырмай тастап кеткені мені мен жеңешем...

— Ажарды күйеуінен айырып және шақырмай тастап кетті... Соның салдарынан күнде жанжал, — деді Ақмарал сөз қосып.

— Ау, мені шақырмасын, ол — белгілі. Қайырды бір күнге тосып, үй ішімен бас қосса қайтеді?.. Түсінбейім! — деді Мүсілім мүләйімсіп.

Қайыр үндемеді. Дәмеш жайында шешесінің де, Мүсілімнің де пікірі ашық. Бірақ, ағасының тойына Қайырды шақырмауы не біржола көңілі қалған да, не жақын дос-жарандар есебінен шығарып тастағаны. Қайыр осы бір сәт Мүсілім құрған торға қалай түскенін сезбей де қалды. Той жайын әңгіме қып, дайындық жасап алды да, заводта болған оқиғаға көшті.

Инженер Сағатова әбден ауыздықсыз кеткен, ешкімге бой бермейді. Бас инженер бұйрық берсе, бағынбайды. Дандайсып алған... Себебі — бетіне келер жан жоқ. Қайыр Мүсілім сөзіне ренжімеуі керек, дос жылата айтады. Мүсілім қаншама жаман болса да, туыс қой, шындықты жасырмайды... Тойдың ертеңінде брак жасады. Жарайды, әркімнің өмірі бар, тойына кім қарсы дейсің, сөйтсе де қызметке салқын қарамауы керек қой. Құрыш құюды мастерге тапсырып, өзі бетімен жүрген. Қайда жүрді, кіммен жүрді, ол бір құдайдың өзіне ғана мәлім... Құрыш температурасына қарамай, тым ыстық құйған соң қалыпта толқып қатқан да арасында саңылау қалған!

Мүсілімнің сөздері инеге сабақтаған жіптей, Қайырдың құлағынан тізбектеліп өтіп жатты, жадында тұрақтағаны: «қызметке салқын қарап, брак жасаған» дегені ғана. Егер ол — Қайырға жаңа не дедім, қайталап айт десе, есіне түсіре алмас еді. Әне, шешесі де Мүсілім сөзін қолдап, көзін бадырайтып тамсана шошынады: «Пай-пай, брак дейді?.. Енді балам қалай күн көреді, кеселі тиеді-ау!» дегендей ұлының қамын жейді...

Дәмеш осы отырған екеуіне де құбыжық! Ертең ол — құбыжық осы үйге келін боп түссе, үркіп үйден шығып кете ме?

Қайыр мырс етіп күліп жіберді. Мүсілім сасып, Ақмаралға қарады. Ақмарал аң-таң ұлына үңілді.

Қайыр стол басынан кенет тұрып кетіп, Мүсілімді өз бөлмесіне кіргізіп ап, есікті қатты жапты да сөзді тіке бастады:

— Инженер Сағатоваға неге өшсіз, соны айтасыз ба?

— Өші несі... Егер салақ істесе... Сөгісті қисық берді десең, мені босат! Біресе завод қарқынын бәсеңдетіп алды деп маған жабысасың... Істесем, аяғымнан шаласың. Отырғанға опақ, тұрғанға сопақ! Бұл не өзі ойыншық па? Жоқ, қудалау ма? Ал, сен өзің неге оған болысасың, соған жауап бересің бе?

— Болысқан емес, әділдік!

— Бұл арада әділдік жоқ! Инженер брак жасайды. Сен оны тексерместен сырттай қорғайсың! Бұны не дейміз?.. Қисық десең совнархоз алдында жүгінерміз! — деп қызара булығып, Мүсілім есікті бір қойып үйден шықты да кетті.

***

Бұл — алдын ала бажылдап, Қайырға қыр керсету еді. Қайыр солай ұқты да. Мүсілімнің: «Менімен санас, әйтпесе, арыз жазам!» дегені, жазса —қорқатын несі бар? Азар болса: «Қайыр қалыңдығын жақтап, оның қисық мінезін, олқы ісін жасырып, сынаған адамды ауызға ұрады» дер. Қайырда да тіл бар. Бірақ, осындай айтыстың кеселі заводқа тиеді. Іс ақсайды, әйтпесе... Мүсілім сөзінің жанды жері — Дәмештің сменасы нашар істейді, Ораздың бригадасы коммунистік бригаданың атағын ала алмады. Қайыр да тәжірибенің аздығынан қателік жасады — салғаннан уысынан шығармай, сығымдап ұстауы керек еді, енді Дәмешті бағындыру қиын. Сыға бастаса — газетке жазғасын, өш алғысы кеп жүр деуі де мүмкін бе? Ағасының айдап салғанына еріп, жалғызсыратып жүр демей ме? Әйтеуір, Қайыр Дәмеш алдында екі жүзді: өзі «сүйем» дейді, іс жүзінде қуғындап, Мүсілімге қосылады... Осы ойды ұршыққа ораған жіптей орай отырып, Қайыр әдейі кешке жақын заводты түгел аралап шықты.

Қас қарайған мезгіл. Мартен цехына жақындай бергенде алдына томпиған, кішкентай паровоз пыс-пыс етіп, вагон-вагон кен артып, шихта ауласына қарай жөнелді. Терезеден басын сұғып отырған машинист Қайырды таныды ма, алыстан амандық жасады. Қайыр цехқа баратын ұзын, сопақ дәлізбен жүріп барып, темір балконға шығып, жан-жағына көз салды: төменде қыбырлап, отпен алысып жатқан құрыш құюшыларға сүйсіне қарады. Араның ұясы тәрізді — қалыптарға қара қазаннан құрышты құйып жатыр екен. Фонтаннан атқан судай, алтын тамшылар қалыптардан

атқылап шашырап тұр. «Күнді ұрып сындырса сонда ғана осындай алтын сәуле шашырар еді!» деп Қайырға кім айтып еді? Қандай әдемі, ғажайып көрініс! Сол алтын шашыратқан фонтан қасында жүрген құрыш ағызушылар от ұшқынын елең қылмайды. Лапылдаған оттың жалынына қалай төзеді! Қайыр алыста тұрса да, беттетпейді — күйдіріп барады.

Үстінде көк китель, шашын қошқар мүйіздеп желкесіне түйген, көк көзілдірікті — Дәмеш-ау! Қайырдың жүрегі лүпілдеп, жиі соқты. Дәмешті көрмегелі бір жұмадай болды. Қалай шыдады десейші? Дәмеш-Қайыр өмірінің қол жетпейтін арманы!..

Қайыр цех қабырғасына жағалай орнатқан темір сатымен жүріп барып, құрыш ағызатын алаңға түсті.

Дәмеш те мұны көріп, ақсия күліп, қарсы жүрді. Осы бір күлкісін Дәмеш Қайырға: «Саған ғана арнадым!» десе... жанын құрбан қылар еді!..

Дәмештің екі беті алаулап, мұрнының ұшы тепшіп терлеген. Ерні күлсе де, қарақат көзінен ондай қуаныш оты жарқырамайды, жаңағы Қайырдың осы күлкісі өзіне арналса деген тілегі осыдан туғандай.

— Қуанышыңа ортақпын, Дәмеш! — Қайыр Дәмештің ұзын жіңішке саусағын қаттырақ қысты. — Бірақ, ыңғай мені жатырқап, бөліп жүретініңді осы жолы жақсы түсіндім!

Дәмештің мойнына дейін қызарды.

— Сен үйде болмадың ғой?

— Бірер күн тоса тұруға асықтың ба?

— Жігіттер кеп қалғасын кейінге қалдыра алмадым! Және сен директорсың, қой соймасам риза болмайтын сияқтысың... Өзің өкпешілсің бе қалай?

Қайыр сағынышты көз тастады.

— Маған қой қажет емес, ет жеп жатқан мен тағы жоқ. Ниетіңді-жүрегіңді берсең, соған ризамын.

Дәмеш сақ-сақ күлді. Цех ішінің гуілі бұлардың үнін өшіріп, кейбір сөздері еміс-еміс естіледі, бірақ Дәмеш күлкісінің ырғағынан көңіл күйін сезеді.

— Жүрегімді саған беріп, сонша... сен кім едің?

Бұл сөз Қайырдың жанына қатты батты. Неткен аямайтын қатаң жан! Ыңғай осы әжуалап, мазақ қылады. Қайыр да қызық: өкпелеп томсыраюдың орнына құмарта, ынтыға түседі.

Қайыр қабағын шытып, сұс білдірді:

— Кеше тағы брак жасадың ба? — Қалыптар тұратын канауды жағалап, адымдай жүріп келеді.

— «Тағысы» несі? Бұрын қашан жасап едім?

— Осы бракты ғана мойныңа аласың ба? Әнеугіні қайда қоясың?

— Жоқ! Екеуін де мойныма алмайым!

— Но-но, сөгісті неге берді?

— Білмеймін!.. Бас инженердің өзінен сұра!

— Сенен сұрауға әдейі келдім. Кәне, көрсетші, сол құрышты?

— ОТК бастығы біледі, қамқорлық жасаған сол!

— Жақсы. Сонда сен...

— Сонда мен ол брак бізден емес, тозған қалыптардан дейім. Жүр, көрші өзің!

Дәмеш директорды араның ұясындай сыңсып тұрған қалыптардың қасына алып барды.

— Әне, көз жіберші, қалыптардың іші ойылып-ойылып кеткен, көрдің бе?

— Осыны құрышты ағызбай тұрып, неге көрмедің? Неге қарап алмадың? Мастерге сендің бе? Бригадирді аядың ба? Неге жұмсамадың?

Дәмештің мінезі — дәлелді сөзге қарсы дау айта алмайтын. Басқа ұрған аттай тұрып қалды. Қайыр да: «ұсталдың ба?» дегендей жымиды да, адымдай басып көрші прокат цехына өтіп кетті.

VI

Асқардың құрметіне болған кештен кейін Ораз бен Ажар арасы біржола бүлінді.

Сол түнгі шала мас Ораз, жел соққан құрайдай сенделіп, сүріне-құлап, үйіне зорға жеткен-ді, бірақ қарсы алып, шешіндіріп жатқыза қойған Ажар жоқ. Шаңқ-шаңқ етіп беттен алды. «Ол сайқалдың әдейі арамызды айыруға жасаған әрекеті. Әйтпесе, сені бөліп шақыра ма?.. Неге келдің, кет соның үйіне! Мүмкін алайын деп жүрген шығарсың!» деп мас адамға бекер тиісті. Ол ұрмақшы боп қуып, орындыққа соқтығып, құлап, мұрнын қанатып алды. Ажар бақырып, өз бөлмесіне кіріп кетіп, кішкентай Болатты оятып жіберіп, у-шу, азан-қазан қылды... Ертеңінде Ораз сол оқиғаны есіне түсіріп, бір жағынан мінезіне ренжісе, екінші жағынан Ажарға өкпеледі: есі бар әйел мас кісіні солай ушықтыра ма? Жалынып-жалпайып, төсекке жатқызып ұйықтатып, ертеңінде наз ғып айтпай ма? Ай-ай, Ораз ақымақ болды! Неге көп ішті.? «Арақ абырой бермейді» деп әкесі қақсайтыны қайда?

Ораз Геннадийдің үйіне барды. Қаланың дәл ортасында, екі бөлмелі, верандалы, екінші қабаттан жақында ол үй алған-ды — таза да сәнді екен. Бір бөлмесін ас ішетін, қонақ қабылдайтын үй ғып қойған. Бұрышта — радиоқабылдағыш, қабырғада — көкала кілем жапқан тахта; ортада — шашақты сары жібек дастархан жапқан дөңгелек стол. Диванға отыра беріп, Ораз сөз тастады:

— Осы диванға бүгіннен бастап мен жатсам ба деген ойым бар.

Геннадий мен келіншегі Оразға өкпелеп жүретін-ді, жаңа үйге көшкенде, ол: «Дәмешті қарсы алуға аэропортқа бара жатырмын... кейін өзім келермін» деп бола алмаған. Енді Ораздың іс-міс жоқ салыш келгеніне қуанып, қалбалақтап қалса... Не дейді ей?

Ораз осы бір сұрақты, олардың таңданған пішінінен аңғарды.

— Ей, немене қыр көрсетіп отырғаның? — деді Геннадий бұйра шашын саусағымен көпіртіп, самай шашын жатқыза түзеп.

— Сол. Егер сен қондырмасаң, онда пәтер іздейм...

Геннадий де, келіншегі де сенбеді.

— Көзді тұмандатып, бұлдыратпа, достым!.. Біз сенің тәлкегің емес!.. Маша, қой бөтелкені столға! — деді Геннадий стол үстін жинай бастап. Маша күлді.

— Оразка, ыңғай қуланады да жүреді. Гена, сенің есіңде бар ма, анада, қатынымды тастап механика цехының электро слесарі Ғалияны алдым деп келетіні?

— Ия, ия!.. Бұл солай, трюк жасамаса іші пысады!

— Жоқ, достарым, бұ жолы ешбір трюгі жоқ, шыным!

— Қойсайшы Маша екеумізді ақымақ қылмай!.. Айда, көтерейік! — Гена бір стакан ақ арақты лықылдата құйып, Оразға ұсынды. Маша тұздап кептірген шошқаның бұғанасын, ащы капустаны әкеп столға қойды.

— Өлтіресің бе, ей!.. Мынауың жазаның бір түрі ғой! — Ораз стаканды көтеріп, жартылай Геннадийдің өзіне құям дегенде, ол стаканын тартып қап, арақтың қақ жартысы жерге төгілді.

— Төкпей ішуді сендерге құдай жазбады ғой, — деді Маша басын шайқап.

— Ал, кәне не үшін көтереміз! — деді Геннадий.

— Менің сендердің үйіңе көшіп келуіме.

Ораз бұларды сендіре алмай әлек. Бұрын қалжыңдасып үйренген замандас-құрбы, әзілге жориды. Ораз көңілі булыққаи түтіндей алай-түлей екенін сезбейді де. Мүмкін Ораздан ондай мінез күтпеген де болар, әйтеуір, шым-шытырық бір дүние! Геннадий Ораз көзінен шын сырдың көлеңкесін көріп қалғандай, адырая қарады.

— Шын айтасың ба?

— Шын!

— Не боп қалды?

— Әне күні шет жағасын өзің көрдің ғой: «кет-кет!» деп жаныма тигені... Асқар тойынан басталды.

— Ого... Маша, бері кел! — деді Геннадий ас үйде жүрген әйелін шақырып. — Отыр!.. Мынаның сөзі шын сияқты. Бұған не дейміз?

Геннадий Машаға бұрылды, Маша көзін Оразға қадады. Ораз сырын олардың алдына жайып салды... Іштегі сырын ақтарып болдым дегенде Геннадий:

— Болдың ғой? — деді.

— Болдым.

— Ораз, сен «деревнядағы бірінші жігіт» болмай-ақ қой! Сенің герой деген атың бар! Сол атыңа кір келтірме! Ажар кім? Ақмаралдың ерке қызы. Соған кісі өкпелей ме? Сен оған бұлданғың келсе, демалыс үйіне бар да жат, жұмысқа содан келіп тұрасың... Үйіңе біраз күн барма, сонсоң ол өзі де сені көруге құштар болады!..

«Гена тентек» деп Геннадийға тегін ат қоймаған. Жолжорасын сақтай отырып айтатын сөзді ол тіке көзге қатал айтады, бетің бар, жүзің бар демейді. Мәймөңкелеп, атақ-дәрежесін еске алып, қошеметтей «пәленеке, түгенеке» дегенді жақтырмайды. «Сен неге дөрекі мінез көрсетесің?» десе, ол «Мен әділдік сүйем. Әділдік қатал, мартен пешін көсейтін болат көсеудей, шыжылдап бет қариды. Мәймөңке жүрген жерде өтірік-өсек, пәле жасырына бірге жүреді» дейді ол.

Құрыш қорытушылар мұның бұл сөзін қызық көріп күледі де, «Әй тентексің-ау!» деп иығынан қағады. Сол Гена жиылыстарда мінбеге шықса күлдіріп, думан қып, айтысты қыздыра түседі. Немесе, шешен сөзіне тосқауыл қойып, айғай сап, не бөгейді, не тоңқалаң асырып құлата мазақтайды. Гена, мінезі жұртқа мәлім — біреу мықшыңдап жұмысын орындай алмай жатса шешініп жіберіп, болыса кетеді, немесе, бірдемесі жетіспей, таршылық көріп жатса — қалтасындағы ақырғы тиынын беріп жүре береді.

Құрыш қорытушылар жақсы көргендіктен кейде шектен шыққан өрескел мінезін мінеп, сынап та қояды. Осы мінезі үшін оны Ораз да маңдайынан шертіп алады. Оған ол ашуланбайды. Ұғады. Міне қазір ол өзі Оразды басып, ақыл айтып отыр.

Геннадийдің бұл ақылы Ораз көкейіне қонғандай. Тіптен, бүгін, қазір кетеді. Завкомге кіріп, путевка алады да, жүре береді... Геннадий тағы да сөз қосып, жүрек кернеген бір сырын Ораздың алдына тартты.

— Сенімен оңаша кездесем бе деп жүр едім. Жақсы келдің... Цехта жұмыс үстінде әңгімелесе алмайсың, смена біткесін, шаршаған адам үйге қарай томпаңдайды... Осы сен біздің бригада жайында не ойың бар?.. Коммунистік еңбек бригадасы деген атаққа ие бола алмайтын болдық. Ол-сүттен ақ! Бір де?

— Бір!

— Құрышты жақсы қорыта алмадық. Еңбек өнімі төмен! Екі де?

— Екі.

— Бұрын бригада құрыш сапасын жақсы құюшы еді, енді одан да айрылып қалдық. Бірақ...

— Үш де? — Ораз көзін шүйіріп Геннадийдан бұрын қулана саусағын бүкті.

— Үш! — деді Геннадий, оның әзілін елемей. — Осылардың себебін түсіне алмай қойдым. Басым қатты. Сен бригадирсің ғой, айтшы?

Ораз бастапқы кезде әзіл араластыра тыңдаса да, кейін Геннадий сөзіне мойынсұнды. Аз кідіріп, ойланып қалды.

— Мен ойланбай жүр дейсің бе, достым-ау!.. Қазір саған не деп жауап берерімді білмей отырмын... Тегі осы сәтсіздіктерді менің қара басымнан іздегенің жөн бе дейм!

Геннадий: «Шын ба?» дегендей Ораз бетіне таңдана үңілді.

— Биыл, жыл басынан бері мен көбірек қыдырып кеттім: сессия, партактив, кем дегенде айына екі рет Қарағандыға жиналысқа барам!.. Сол сықылды көлденең жүрістер: Дәмеш көшіп келді, ол — курортқа барды, одан қайтты... алдынан машина апар, тосып ал... Осының бәрі менің мойнымда! Начальник тәрізді сендерге бұйрық беріп, сырттан бақылайм да, құрыштың құйылуына қоянқолтық араласпай қап жүрмін... Сенің манадан бері аузың қышып айта алмай отырғаның осы болар?

Геннадий біреу намысына тигендей қызарып, күйіп-пісіп қалды.

— Тап осы айтқаның бұрын есіме келді бар ғой, басымды алсаң да жасырып қалмас едім. О жағын өзің білесің ғой!

— Сонсоң... көңілім бей-жай, үй-ішімнің шатағы тағы қосылды... Миыңа шөгірдей қадалып, бір ой тұрып алса, сен жұмысты қалай істер едің?

— Мен бе?.. Ән салар едім!

— Пішту! Саларсың... — Ораз кекете мұрнын тыжырды. — Саған ақылдасатын өз алдына бір сырым бар. Біз осы құрыш қорытудың процесін қайтадан тексеріп операциялардың арасын жақындатып, уақыт ұтсақ... соған қалай қарайсың? Кәзір түгелдей тәптіштеп айта алмайм, себебі, пеш аузында, іс жүзінде солай жасап көру керек. Осы ой менің уақытымды алып, қолымды бөгеп жүр… Мен есінен адасқан адамдай мартен пешінің аузында неге тұра береді дейсің?

— Сені Қуан... — Геннадий күліп өзінің басын түртті. — Шатасты ма деп қорқып жүр.

— О да мүмкін! — Ораз күлді. — Біз коммунистік еңбек бригадасының атағын ала алмадық деп өкінбейік. Сол атаққа адал ие болайық! Шынын айтсам, осы «герой» деген атты да мен өзіме көпсініп жүрмін.

Геннадий қарқылдап күлді.

— Гена, әзілді таста!..

Бүгін Николай Иванович Серегиннің көңілі жабырқап тіршіліктің құнын бір тиынға санап, бүкіл әлемді қарғап, қызметке жүдеп келді. Түні бойы кескен аяғы сырқырап, жоқ башпайлары-

на дейін сезініп, қиналып шықты. Ауа райы өзгерсе, операция орны сыздап, шаншып ауыратын болды.

Үй сыпырушы әйел кабинеттің терезесін ашып, таза ауа жіберуді де білмейді, үйдің ауасы моншаның буы сықылды. Қоп-қою, тұнып тұр. Терезені шалқайта ашты: фу, қандай таза, дымқыл ауа! Күн бұлыңғыр. Самарқанд көлінің үстіндегі қара құстай түйілген көшпелі бұлт, қалаға қарай аунап келеді, жауып кетуі де ықтимал... Аяғының сырқырағаны осы жауыннан екен!

Лида есіктен:

— Николай Иванович, директор шақырады! — деді.

Директор да құрыстап отыр ма екен, ерте шақырды ғой... Жоқ, ол жас қой, жадырап қазақ айтқандай: ақыл жастан!

— Өңіңіз жабыңқы, сырқат емессіз бе, Николай Иванович? — деді ол. «Менің ауру-сырқауым, саған бата ма!» деп айта жаздап, Серегин өзін тежеп қалды.

— Күн бұлт қой. — Серегин өзінің ескі ауруы жайында сөз қылуды жек көреді.

— Николай Иванович, отырыңыз, неге тұрсыз? Сізбен ақылдасатын бір мәселелер бар еді... — Қайыр алдында жатқан папканың ішінен бір парақ қағазды алып, қасына қойды. — Мені обкомға неге шақырғанын сезесіз бе?

Серегин жымиып, басын шайқады. Әрине, біледі...

— Ия?

Қайыр да алғыр, қыры көп жігіт қой, Серегиннің көзінен түпкі ойын танып қалғандай.

— Әнеугі газет мақаласы жайында... Осында газетке жауап жіберген едік, ол — хате жазылған екен. Чорт возьми[1] жығылған үстіне жұдырық.

— Маған неге көрсетпедіңіз? — Серегин ол хаттың маңызын және біледі. Қасақана сынай сұрап отыр.

Қайыр өкінген пішінде:

— Ұрындырып жүрген Мүсілім Сапарович! Но... өзің білесің, тәжірибем шамалы, о жағынан со кісіге сеніп ем... — деді ол ақпейілімен.

— Бұл жолы не жауап бердіңіз?

— «Тексеріп, танысып жатырмыз» дедім. Шыны со ғой... Созылуы да рас, кінә бізден. Соның аяғын жерге тигізейін деп-ақ келіп ем. Техника бөлімінің бастығы ауырып қапты. Соған тапсырған болатынбыз...

— Емханада жатыр ма екен?

— Үйінде. Кәрі кісі ғой, белі шойырылып қапты. Но... бұл — бұл ма!.. Мен жоқта бас инженер Сағатоваға сөгіс беріпті ғой?

— Ол үшін Сапарыч екеуміз қызыл кеңірдек боп, керісіп те алдық.

---

[1] Орыс мәтелі, сайтан алғыр деген мағынада.

— Сізше сөгіс дұрыс емес пе?

— Әлбетте!.. Бұл — қудалау. Сөгісті қайта алып тастаған жоқсыз ба?

— Жоқ. «Қалалық комитетпен келістім. Базаров біледі» дейді. Базаровпен екеуі дос па, қымс етсе соны ауызға алады?..

— Базаровтың атымен сауда жасамасын! Кімге сөгіс беру, кімге бермеу керек, ол Базаровтың жұмысы ма екен?

— Білмейм, әйтеуір, бұл оған жүгіреді, оған барсаң, ол — мұны жақтайды. Жаңа мына бір рапортты тағы әкеп берді. Оқыңыз! — Манағы жәшіктен ап алдына қойған қағазды енді Серегинге ұсынды.

«...Құрышпаевтың бригадасы біржола тәртіпке бағынбай жүгенсіз кетті... Брак... Құрышпаев Ораз күнде арақ ішеді. Бұзылды... Начальник смена Сағатова басқара алмады. Тәжірибесі аз... Сондықтан инженер Сағатованы ауыстырып, техбөлімге алып, оның орнына...» — Серегин ар жағын оқыған жоқ, Қайырдың алдына лақтырып тастады.

— Чепуха!.. Жұртқа мәлім ән...

— Өзім де солай ұқтым! Но, еске алатын бір зат бар. Ол бригада еңбек өнімін арттыра алмай жүргені рас. Осыны сіз қолға алып, бригадамен кеңесесіз бе?.. Және де, Ораз мас болып, біреумен ұрысқан дей ме?.. Герой жолдас ұятқа қалдырып жүрмесін.

— Жақсы, Қайыр Рахимович!.. — Серегин бір шешім алғандай орнынан кенет тұрды.

Сол бетінде Серегин қалалық партия комитетіне барды.

Өткінші жауын шелектеп құя сапты. Көше сел. Әлі де болса, сіркелеп тұрған жауынға қараған Серегин жоқ, сыртылдай басып, екінші қабатқа көтерілді. Хатшының алдында бір-екі кісі тосып отыр екен, Николай Иванович иегімен хатшының кабинетін нұсқады:

— Кім бар?

— Бәрі сонда. Бір сағат болды, шығатын емес.

Серегин іс-міс жоқ кіріп барды. Базаров қағаздарға кезек-кезек қол қойып, қасында тұрған көмекшісіне біртіндеп беріп қояды; қарсысындағы қара тапал инструктор біреуді әңгіме қып, сайрап отыр; әлсін-әлсін үшеуі жарыса күліп, масайрасып мәз болады.

Серегиннің сұсты кейпінен қаймықты ма, нұсқаушы жұмған аузын ашпай, сөзін кенет доғарды. Базаров тұқырайған қалпы «амансың ба?» деп жақтырмағандай келте амандасып, қолын қоя берді.

— Василий Федорович, менің сізбен тет а тет [1] сөзім бар! — Таяғына сүйеніп, зілдене сөйледі. Базаров Серегиннің дауыс мақамынан толқып тұрғанын сезіп, қол қоюын тездете бастады.

---

[1] Тет а тет — француз тілінде оңаша, көзбе-көз деген мағынада.

Кабинет іші жым-жырт, ұшқан шыбынның ызыңы естілгендей, Николай Иванович өз жүрегінің қағысына құлақ салады — тик-тик.

— Сонымен, маған Магниткаға барып қайт дейсіз бе? — деді сөзінің үзіліп қалғанына өкінгендей олқы дауыспен инструктор.

— Барып, сол материалмен танысып қайт. Алдымен асханаларды жете тексер!..

Қолды қойып бітіріп, оңаша қалған соң:

— Ал, сөйле! — деді Базаров күтпеген қонақты салқын реңмен қабылдап.

Әншейінде күлімдеп, жылы ұшырап тұратын Базаровтың ақ жарқын жүзі, неліктен екені белгісіз, сазара қапты. Іштей тұнып келген Серегин бомбыдай жарылды.

— Сіз кабинетте отырып ап, басшылық етуді осы қашан қоясыз?

Базаров аң-таң, «есі дұрыс па?» дегендей Серегиннің бетіне үңілді.

— Есім дұрыс, жолдас Базаров! — Николай Иванович ойының үстінен түскенін білді. Базаров сасқаннан күліп:

— Сен өзің қай аяғыңнан тұрдың бүгін? Сол аяқ емес пе? — Әзілге айналдырып бақты.

— Партия мүшелері қалалық партия комитетін әділ де, қамқоршы орын деп сыйлайды да бағалайды. Сондықтан, саған көрсеткен сыйлықты жеке басыңа емес партияға, шаңырақка көрсеткен сыйлық деп ұқ!.. Ертең сен кетсең, басқаға да осы құрмет! Ал, сен, жолдас Базаров, оны түсінбейсің!.. Теміртауға келгелі үш жылдай болды, сол үш жыл ішіндегі құрмет-сыйды сенің қара басыңа арналған жақсылық деп ойлайсың!.. Бүйте берсең культтің де аулы алыс емес!

— Ну-ну, байқап бұлтар, бір жерде түсіп қалма! — деді Базаров дауысы қалтырап, құлағынан мойнына дейін қызарып.

— Мен партияның сара жолымен тура тартып келем. Менде бұлтарыс жоқ!.. Бұлтарыс сенде бар. Кәне, айтшы, үш жылдан бері біздің заводқа неше рет бардың?

— Неше рет барғанымда нең бар? Саған есеп беретін кімсің өзің? — Базаров сұрланып басын шалқайта берді.

— Ха-ха. Сен заводқа үш жылда бір-ақ рет бардың!..

— Доғар енді! — деп, Базаров күжірейіп орнынан ұшып тұрды.

— Отыр, Василий Федорович! Менің әлі айтарым көп. Және коммунистің жүрегін білу — сенің әулиедей міндетің!.. Әрине, мен сені түсінем: осы күнге дейін мұндай шындықты әлі ешкім бетіңе бадырайта басқан жоқ шығар!.. Саған жаным ашығандықтан әдейі айтуға келдім.

Базаров зілдене күлді.

— Жаны ашымпаз!.. Қамқоршы!.. Әуелі айнаға қарап өз сиқыңды түзеп ал!

— Айнаға күнде қараймын, жолдас Базаров, бетім түзу, қисық емес!.. Вот сен, әлі ескі тәсіл-әдіспен қызмет істейсің. Завод өмірін мәлімет, протокол арқылы біліп, жаңағы алдында отырған дарынсыз инструкторға сеніп, коммунистердің дағдырын шешесің!

— Дәлел?.. Дәлеліңді көрсет!

— Бөлме сөзімді!.. Саған қандай дәлел керек? Осы айтып отырғаным дәлел емес пе?.. Көрмейсің бе, біздің партия басшылары қазір қалай істеп жүргенін? Үлгі алатын уақыт жеткен жоқ па? Кабинеттен қадам басып шықпайсың, осы қаланың өмірін қалай білем дейсің?

— Қаланы да, заводты да білеміз, қалай білуді менен үйрен!

—Сен қала түгіл, ең артық біздің заводты білмейсің!.. «Советтік Қарағанды» газетінде біздің завод жайында мақала шықты, талқыладың ба бюрода? Жоқ. Біз ол жайында не істедік, білесің бе? Жоқ! Бас инженердің оған не деп жауап жазғанын естідің бе? Жоқ! Бас инженердің жас кадрларды қуғынға ұшыратып жүргенін сезесің бе? Жоқ!.. Міне неше жоқ болды, саусағым да жетпей қалды-ау!

— Барды сана!

— Барды санайын ба? Жарайды... Бас инженер сенімен доспын деп, ешкімді елемейді де, санаспайды, қымс етсе, саған жүгіреді. Сен оны баяғыда бір министрдің орынбасары болды деп, ол не айтса соған ден қоясың. Оның сөзі саған бедел... Олай болса, Мусинмен достығың бар ма? Бар!.. Қолдайсың ба оны? Қолдайсың!

— Қысқарт енді, тіліңді тигізіп бақтың!.. Қоймасаң, қазір бюро шақырып сенің партиялық мәселеңді қараймын! — деді Базаров телефонға қолын созып.

— Ба! Шақыр! Менің күтіп отырғаным сол. Ал, шақыра алмасаң, есіңде болсын, бірінші партактивте осы сөзімді жұрт алдында тағы айтам! Қашан айттың деме, жолдас хатшы!

Базаров телефонға созған қолын қайта тартып алды да, өңі бұзылып, басын шеңгелдей ұстап отырып қалды. Серегин Базаровтың түсін көріп, өзіне тоқтау салды: енді жетті! Ұққан кісіге осы да сөз! Сырт-сырт басып Серегин шығып кетті.

Жаңбыр басылып, көше дегдіп қапты. Бұлт астынан күн де жартылай сәуле шашып, ұясына жылжып барады екен. Қызмет аяғы болып қапты. Базаровпен ұзақ салғыласқан-ау, тегі... Бәйгеден келген жүйріктей еленделген көңілін басуға аяндап, көл жиегіне барды.

Николай Иванович екі қолын шалбарының қалтасына сап, кеудесін кере, таза, дымқыл ауаны тереңірек жұтты да, көзін жұмып, басын шайқады...

Ай-ай тағы да бір-екі сөзді айтпай қалған сияқты... Мана келе жатқанда жадына сақтап: «осы-осы» деп, жобалап кеп еді, көрдің бе?

Эх, Базаров! Теміртаудай ірі өндіріс қаласының хатшысы, бүгінге дейін Ораз Құрышпаевты танымайды. Бұрын Серегин Базаровты аузынан тастамай, көрінген жерде мақтап жүруші еді, соңғы кезде көңілі қала бастады. Кабинетінен шықпайды, достарының сөзіне сенеді. Мүсілім Сапарович Мусин тектес достары орға құлататынын сезбейді... Ораз — депутат, герой, жас жігіт, орта білімі бар, биыл сырттан оқитын болып, институтқа түсті. Ой жіберсең — үлкен адам! Бір республиканың мақтанышы. Ал сол Оразды білмеуі — ай-ай!.. Ораз қазір дағдарысқа ұшырап, толқып, әуре-сарсаңда жүр. Дәл осы бір сәтте оған ақыл беріп, демеп жіберетін сөзі өтетін кісі керек. Серегинді ол тыңдамауы да мүмкін... Ба! Қате Николай Ивановичтің өзінен, оны мойындау керек, бір-екі рет шартпашұрт сөзге кеп қап, аулақтатып алды. Басқа үн, басқа сөзбен, арқасынан қағып айтуы жөн еді, жүрегіне кілт таба алмады.

Базаровқа анада телефонмен: «Ораз Құрышпаевты білесің ғой?» десе, «Ба! Ол қай Құрышпаев, әлгі герой ма?» деп қарап отыр... Құрышпаевты «герой» деген атынан ғана біледі. «Герой» атамай, «Ораз ба?» деп неге айтпайды? Сол жолы: «Шақыр, сөйлес!» деп өтініш те білдірді. Оны елеген Базаров бар ма?

Жоқ, бас инженер килікпей, Серегин Ораз жүрегіне кілт тауып сырласып, ұғысқаны жөн. Чорт возьми, Ораз сыпайы, жұмсақ мінезді, ақылды жігіт пе дейтін еді? Ондай дандайсып кеуде көтеретін немесе араққа салынып, бұзылатындай адам емес еді! Қайдам... Адам жаны қара орман!.. Әлде «жаңалық» іздеп шатасып жүр ме? Анада, рекорд беру қиын емес, соны бойға сіңіру қиын деп бір ой тастаған еді? Өткен жылы рекорд беретін күні, тұмауратып ауырса да, денесінің отыз сегіз градус ыстығына қарамай, жұмысқа шығып, айдың ақырғы аптасын жүз алпыс процентпен бітірген Ораз емес пе еді? Білу керек!..

Серегин көл жиегіне жақындаған сайын аржағынан серуендеп, қарсы жүріп келе жатқан кісінің мүсіні көзіне жылы ұшырай берді. Ба, Асқар Сағатов қой!

О да алыстан танып келеді екен, күлімсіреп қол алысып, екеуі жүре әңгімелесіп, биік жардың басына шықты. Николай Ивановичтің ойы ұршыққа иірген жіптей Асқардың маңында шырматыла берді. Бұл кім өзі? Он жеті жыл саяси өмірден аулақ жүрді. Сол жылдар мұның жүрегіне неғып мөрін баспады екен?

— Асқар Жүнісович, тынығып дем алып жатырсыз ба?..

— Рахмет! Жақсы!.. Сағынған елім-жұртымды тамашалап, қарай бергім келеді!

— Сіздің туған жеріңіз Арқа ма еді?

— Менің туған жерім — Алматы. Әйтсе де, Қазақстанның қай түкпірі болсын, маған туған жер ғой. Кейбір қазақтай үш жүзге бөлмейім!

— Ба! Бұл бір жақсы қасиет екен. Мен орыс болсам да «ру» дегенді естігенде ыза боп, жерге түкірем! Неге дейсіз ғой? Кім қай облыста туды, ол — қазақтың жақсы қасиетін айта алмайды ғой. Азаматтың іскерлігіне, біліміне қарап баға беріп, мекеменің есігін ашу керек емес пе? Әшейін «ауылдас» деп, қолынан іс келмейтін топастарды сүйеу — ой-өрістің мешеулігі! — Әлдекімге ызасы қайнағандай Серегин кейіп сөйледі.

Асқар да Серегинге сұқтана қарады да: «Шының ба, достым?! Бұл — нағыз жаны ашитын достың пікірі» деп пікір түйгендей, бет ажары өзгеріп, сүйсіне қолын қысты.

— Рахмет! Көп жұрт осылай түсінбейді. Зерек екенсіз. Бұл сіздің сөзге қарсы комплемент емес. Шыным! — деді Асқар.

Серегин енді Асқар мінезінің жақсы жағын ашқысы келгендей, зердесін сала сынай көз тастады. Кім біледі, азап-бейнет шексе де, әлі де мұқалмаған адам болар?.. Бетінде әжімі онша көп емес, үйткенімен қиын сапардың таңбасын жүз әлпетінен аңғаруға болады. Өңі қуқыл, сағы сынық. Самайын басқан қырау. Кейде қимыл қозғалысынан бостандық өмірге төселіп, үйренбеген жәйт білініп те қалады. Серегин аз кідіріп, ойын түйіндеді.

— Сіз Алматыда тудым дейсіз бе?

— Ия, Қарақастек деген жерде. Бірақ жасымнан Алматыда, қалада өстім. Менің үлкен ағам болды: мына Дәмештің әкесі, естіген де боларсыз! Сол кісі Совет өкіметінің алғашқы жылдары жауапты қызметте істеді де, кішкентай күнімнен мені қасына алды... Сіз өзіңіз қай жерден едіңіз?

— Мен бе?.. Мен Москва түбінен едім. Ерте отызыншы жылдары Алматыда менің де болғаным бар-ды. Жездем мен апама қонаққа барып бір жаз сонда тұрғам. Алматы қатты ұнаған-ды, әскерден қайтарда әдейі Қазақстанға сұрануым да сол себептен.

— Жездеңіз кім болып істеді?

— О кезде ЦК-да істеді. Генерал Басов. Соғыста қаза тапты.

— Басов?.. Баяғы жиырмасыншы жылдары ЧК-да істейтін Басов па?

— Сол! Біледі екенсіз ғой?

— Сақа Сағатов екеуі дос еді, біздің үйде талай қонақта болған... Уа, ғажап!.. Енді бізге жаңадан танысуға тура келеді... — деді Асқар таңданып.

Николай Иванович күлді.

— Өмір жолымыз айқыш-ұйқыш түсіп бірде жақындап, бірде алыстап, қатар жарысып отырған көрінеді. Қызық! Мүмкін соғыста да қатар жүрген шығармыз?..

— О да мүмкін. Сіз қай майданда, қай армияда болдыңыз?

— Мен соғыстың басынан аяғына дейін маршал Ватутиннің армиясында болдым. Сіз ше?

— Мен қырық екінші жылы Харьков түбінде жараланып, пленге түстім... — деді де, ар жағын айта алмай, сөзіне тұтығып, теріс айналды...

Асқар жүрегінде он бес жылдан бері сөнудің орнына өсіп, тармақтанып, бүкіл сана-сезіміне сабағы жайылған дертті аңғарды Серегин.

VII

«Қайғының да шегі бар: не жүректі улап дертке айналады, не жара боп бітіп, айығады» деген еді шығыстың бір философы. Сол сөз Асқардың бүгін есіне түсті. Он бес жыл сүліктей канын сорған қайғы-қасірет тағы да бүгін уын сеуіп, басын зеңгітіп, жүрегін қаттырақ соқтырды. «Қырық екінші жылы пленге түстім» деді Асқар. Бұл сөздің мәнісі: тірі адамның жер астына түсіп, жылдап азап-бейнет шегіп, қайтадан бұл дүниенің жұмағына оралу.

Асқар пәтеріне бұрылды. Шалдың үйі көлден қашық емес, жеміс-бақшаның ішіндегі сүрлеу соқпақпен ептеп өтсе, тура Иван Ивановичтің үйіне кеп тіреледі. Асқар сол соқпаққа түсті... Серегин құрық бойламайтын терең кісі, мысқылдай қараған көкшіл көзі: «Сен өзің кімсің?» дегендей. Асқар бұл сұрақты таныс құрбының, замандас-достың көзінен талай тапқан.

Асқар пәтеріне жақындай бергенде, аржағынан жүк таситын машина үйдің алдына келіп тоқтай қалды. Дәмеш кабинкеден қарғып түсті. Іле саңқылдаған Лиданың да даусын естіді. «Қалай түсіреміз?» деп даурығып, шуылдап кетті. Дәмеш не сатып әкелді екен? Асқарды көріп Дәмеш қуана айғай салды.

— Ағатай, пианино сатып әкелдім! — деді ол машинаның үстіндегі үлкен төрт бұрышты жәшікті қолымен көрсетіп.

— Қайырлы болсын! — Асқар мойнына асылып, еркелеген қарындасының бетінен сүйді.

— Ленинградтан жаздырып алдырдым. Көптенгі арманым! — Дәмеш балаша секіріп, қайтадан машинаның қасына барды.

— Мұны түсіру оңай. Машинаның бортын ағытамыз да, екі қалың тақтайды сүйеп қойып, сонымен төмен жылжытамыз!

— Сынып кетуі мүмкін! — деді Лида.

— Сынбайды. Әкел тақтайды! — Асқар машинаның бортын ағыта бастады.

— Ағатай, пиджагіңді шеш! — деді Дәмеш.

Дәмештің сатып әперген әдемі текшелі сұр костюмін шешіп, Асқар ағаштың бұтағына ілді. Бұлар дабырлап жатқанда үйден Иван Иванович та шықты.

— Бәрің жиналып бір пианиноны түсіре алмай тұрсыңдар ма?

О, құмырсқалар! Кәне, жалғыз өзім түсірейін бе? Не бересіңдер?

Жастар шу ете түсті. Аяғының сырқаты бар, көрі адам, үстіне құлап, басып қалса... Шал көнетін емес. Екі алақанына кезек түкіріп:

— Тұр былай! — деп шоферді иығымен қағып қап еді, ол мұрттай ұшты. Жастар ду күлді.

— Шал пенсияға ерте кеткен-ау?

— Анада мен келгенде жүре алмай отырған мешел едің, қайдан күш ала қалдың шалым?— деді көршінің бірі.

— Е, онда менің тіземе жара шығып, ісіп кеткен-ді... Өздерің кім деп тұрсыңдар мені? Баяғыда Ертіс пароходында жиырма бес пұт жүкті иығыма сап, ынқ етпей жүре беретім-де!.. Итеріңдер бері!

Лиданың ұрысқанына, жалынғанына қараған Иван Иваныч жоқ, сүзеген бұқадай күжірейіп, мойнын ішіне тығып ап, оң жақ иығын жәшіктің астына тосып тұра қалды.

— Сүйеңдер! — деп ол жарлық берді.

Асқар өзін өмір академиясын бітірдім деп санайтын. Бірақ, қаншама өмір көрдім десе де, жетпіске келген шал пианиноны жалғыз иығымен көтереді деуге аузы бармады. Дәу де болса, шалды ажал түртіп тұр!

— Иван Иваныч, осы мен дәрігер едім, өліп қалсаң жауап беретін мен! Мені тағы да сотқа сүйретіп қайтесің?!

Асқар сөзін шал құлағына да ілмеді.

— Мен бүгін ақырғы рет күшімді сынап тұрмын! Егер қуатым қайтпаса, мен әлі жиырма жыл жасаймын. Соны білгім келеді. Маған қолқа артпаңдар!

Сөз қысқарды. Лиданың көзі шарадай. Асқар да үрейленіп, тыпырши бастады. «Ал, ұстаңдар!» деп, тұрғандар бір жағынан жабыла көтерісті. Шал жәшікті іркіп қап жалпақ жауырынға тегістей тигізді де, екі қолымен бүйірін тіреп, бір қадам, екі қадам ілгері басты... Тізесі дірілдеп бүгіле бастады. Жұрт даурығып, жәшіктің бұрыш-бұрышына жабысты. Шал ақырып айғай салды:

— Кетіңдер әрі, әйтпесе мені басып өлтіреді!

Шынында жұрт көмектесем деп, жәшікті теңселтіп, құлата жаздады. Иван Иваныч тағы да бір-екі қадам алға аттады. Машина мен шалдың арасы онша алыстай қойған жоқ, жерге түсірсе жәшік симай шеті бортқа тиерліктей.

Жиылған топ, көрші-қолаң, бәрі де демін ішіне тартып, үрейлене күтеді. Асқардың арқасы шымырлап қинала дағдарды, не ішегі үзіледі, не белі шығады, екінің бірі. Ақырғы қадамды зорға аттады, сол аяқ бүгіле бастады.

— Папа! — деп Лида шыңғырып жіберді. Шал боп-боз, шөге берді, шөге берді. Асқар жалма-жан жалпақ тақтайды жәшіктің астынан өткізді де, бір жақ ұшымен жерді тіреп, екінші жағын шо-

фер екеуі көтеріп апарып машинаның бортына сүйеді. Дәмеш пен Лида екі жақтан жәшікті сүйеді... Шал үстінен жәшіктің салмағы азайса да, сол қалпы шөгіп, отырып қалды. Бар айтқаны:

— Эх, мен цехта істеуге жарамайды екем! — деді, әзілі ме, шыны ма кім біледі?

Алғашқыда Асқар шалды — сотқар, кәукөкірек, мақтанып, күшін көрсеткісі келді деп ұқты. Артынан ол райынан қайтып, шал мінезінің жаңа бір қырын тапқандай. Өткен он жеті жылдың өзгерісін енді сезгендей: ұлт, дін демей совет адамы бірінебірі қоян-қолтық жақындаса түскен, адам қадірін тереңірек ұғынғандай. Әйтпесе, айдаладағы шал, қайдағы бір қыз үшін осынша қинала ма?.. Әйтеуір қолынан келген көмегін аямау!

Ия, осы тұрғандар Асқар білмейтін жаңа адамдар!.. Керек десе, Асқар Дәмештің өзін білмейді. Қайтып оралды... Жақсы қарсы алды... Сол Дәмештің жүрегіне кілт тапты ма? Үйіне жіберіп, паналатып, қолынан келген көмегін аямаған шал кім?..

Дәмеш пианиноны жақсы тартады екен. Кешке жақын қолы боста пианиноны бебеу қақтырып, бой шымырлатып, көңіл көтереді, қиялға қанат бітіреді. Бүгін тағы Григтің ғажайып сырлы ноктюрын[1] ойнап, көңіл күйін шертеді. Тамаша шаттық жастықты еске түсіреді... Қозғала алмай сұлқ жатқан шал, қасындағы Асқарға бетін бұрады.

— Музыканы мен жасымнан жақсы көрдім. Жақсы күй, ән әрдайым көз алдыма жастығымды елестетеді. Эх, Асқаржан! Өмірде от пен суды сен белден кештің... Адам жанын сен түсінесің... — Шал күрсініп өткен шағының бір кезеңін Дәмеш музыкасының ырғағына қоса, есіне алып, әңгіме қылды.

...Иван Иваныч Керекуде, Ертіс жағасында туады. Революциядан бұрын пароходта жүк тасиды... Одан он төртінші жылы соғысқа қатынасып, Октябрь революциясын окопта қарсы алады... Азамат соғысын Свердлов қаласында өткізеді. Жиырмасыншы жылдың орта шенінде, баяғы Домидов салған металлург заводында құрыш қорытады... Соғыс жылдары осы Теміртау заводын салғанда, туған жерім деп Свердловтан өзі тіленіп келеді...

— Өмірде арманым көп. Соның бірі осы музыка... Мен кеше пианиноны жалғыз неге көтерді дейсің? Күш сынағаным әзіл... Жастығым есіме түсті! Сол бір жұмбақ сыр сандықтың жолында өліп кетсем, арманым жоқ деп ұқтым! Сен іштей келемеждеп те отырған боларсың. Біреу өмірін Отаны үшін, біреу — туған-туысы, біреу — досы үшін қияды... Ал, әумесер шал — музыка аспабы үшін... Рас, балам, айтуыңа болады, бірақ бұл — шын сөзім, — деп шал тағы бір тынды.

---

[1] Жан сезімін тербейтін музыкалық шағын шығарма.

— Сен Асқар Жү...

— Жүнісович.

—Жунусович, ыңғай өзіңнің ішкі сарайыңа үңіліп, үйренгенсін, бе дейім. Үндемейсің?.. Сөз қоспайсың, бақырайып тыңдайсың да отырасың! Байқаймын, менің әрбір сөзімді өзіңнің елегіңнен өткізіп отырған сияқтысың.

Асқар күлді. Не дейді бұл қу шалға? Біліп те сезіп, аузы сөйлеп, көз бақылап отыр...

— Біздің Керекуде менің бала күнімде музыка аспаптарын, балалайка, мандолина жасайтын бір шал болды. Балалар болып соның мастерскойына барып көмектесіп жүрдік. Жыл өтті. Шеберлікті баурап, өз бетімізбен жасауға да кірістік. Бір күні Володя Багаев дейтін бала екеуміз пианино жасауға уәде беріп, жарты жыл дайындық жасадық... Енді кірісеміз дегенде, ағаш бұтап жатып оң қолымның бас бармағын шауып ап тыртықтау бітті. Бармақсыз шебер не істейді?..

Шал сырына Асқар енді түсінгендей: әркімнің бір арманы бар. Армансыз адам — топас, дөкір, жұғымсыз, менменшіл болар ма еді, қайтер еді?.. Арманадамның ішкі таразысы, дүниенің жақсы-жамандылығын соған қарап өлшейді.

Асқар басының да арманы көп, соның бірі, бүгін тағы да жүрегін тербеп, беймаза қылды. Ол — Айша! Он бес жыл көз алдынан кетпей, өмірге шақырған, қиялына қанат, өзіне әл берген Айша! Сол Айшаны той күні бір көріп, жоғалтып алды. Асқар өзі іздер еді, семьясы бар.

Музыкасын тартып болып, шар айнаның алдында шашын түзеп тұрған Дәмештің қасына барды Асқар.

— Дәмешжан, Айша қайда істейді?

Дәмеш сырын түсінгендей күлімдеп, денесімен бұрылды.

— Ағатай, ғапу ет! Айша сізге кеше сәлем айтқан. Есімнен шығып кетіпті-ау! О да сізбен әңгімелесуге құмар!.. О кісінің күйеуі қызғаншақтау кісі...

— Күйеуі кім еді?

— Біздің бас инженер — Мүсілім Мусин!

Асқардың қолындағы бұрап тұрған сағаты жерге түсіп кетіп, күлпаршасы шықты. Екі көзі шатынап шошынғандай, кейін шегінді. Дәмеш те сасып, ағасына ұмтылды.

— Не болды сізге?

Пианино алдындағы дөңгелек тумбаға Асқар сылқ етіп отыра кетті де қолымен басын тіреп, үнсіз жылады.

— Ағатай, не болды сізге? — Дәмеш еңкейіп бетіне үңілді. Асқарда үн жоқ. Дәмеш қайтерін білмей аң-таң.

— Ағатай, мен жаман сөз айттым ба? Маған өкпеледің бе?

Дәмеш те көзіне жас алып кемсеңдей бастағанда Асқар шыдамады.

— Мусин... сол Мусин, маған жала жапқан да, ұстатқан да сол!

Бұл сөз Дәмешке жеңіл тие қойған жоқ. О да боп-боз боп, жиюлы кровать үстіне тәлтіректей барып отыр қалды.

Шерлі шындық деген осы!..

Дәмештің бұл хабары Асқардың жүрегіне өрт сап, булықтырып, жанын улады.

Ұзақ түнге қиналып, дөңбекшіп шықты. Өзіне-өзі өмірден орын таба алмаған адамдай жалғызсырап, не істерін білмей әлек.

Мүсілім!.. Мүсілім кім? Неге ол жала жапты?

Он бес жыл қинала іздеген сұрақтың жауабын бүгін тапты. Жоқ, бұл сырды ішке сақтаса, бітеу жараға айналмай ма? Досжаранға, таныстарға жар салып, жеткізуі керек. Білсін!.. Ондай пасықтың адам баласын аздырмаса, пайдасы жоқ.

Асқар сөзіне жұрт сенбесе ше? Пленде болды деген таңбасы бар емес пе? Асқар өзін-өзі жақсы түсінетін де болар, бірақ былайғы жұрт біле ме? Жұртшылық көзінде Асқар деген кім ол? Айша Мүсілімге тиіп кеткесін қызғанып айтып жүргені демей ме? Осы қаланың өзі Мүсілімді он бес жылдай біледі. Үлкен қызметте істеген. Партияның кең пейілін, әділ жүрегін бағаламай, келіп ап бықсытып жүргенін көрдің бе, демей ме жұрт?

Жарайды, бұл да ақыл. Бірақ, қойнында жатқан адамның кім екенін Айшаның білуі керек!

Әй, Асқар-ау! Өмір сырын түсінем деп, қоқайсаң да әлі аңқаусың-ау! Оның кім екенін он жылдан бері Айша танымады дейсің бе? Қойнындағы күйеуін қай әйел жаман дейді?.. Мұны айтып жеткізу үшін төзім, тіл керек. Жақсы еңбек істеп, әуелі жақсы баға алмай, Асқардың мұнысы — буынсыз жерге пышақ салу емес пе?

Асқар электр шамды жағып, пижама киді де, столдың басына кеп отырды. Кенет қолына қалам алып, таң атқанша дем алмай бір дәптер сыр жазды.

«...Айшаға хат.

...Мен кім едім? Жұрт кім десе, о десін, мен — совет адамымын! Сондықтан да, Айшажан, саған арнап осы сырды қағаз бетіне түсірдім. Білші менің кім екенімді!..

1942 жыл. Совет Армиясы Гитлердің қарулы әскерімен қантөгіс-шайқаста, кейбір басшы командирлердің топас әмірінен Харьков түбінде тамаша ерлер қаза тапты, қолға да түсті. Сол бір қолға түскен деревняда бас хирургтің бірі мен едім... Ол өз алдына бір роман. Кейін біреу үлкен кітап та жазар... Менің айтпағым — пленге өзім беріліп түскенім жоқ, жаралы боп түстім. Фашистер айуандық жасап, госпитальға дейін бомбалап, сонда контужен боп есімнен айрылып, құлап қалғам... Артынан есім кірді, бірақ басым ішіне мақта тығып қойғандай, шала естіп, шала көрем...

Содан қоршауда қалдық. Жанымда үш дәрігер, ауруларды тастап кете алмай, машинаға сап, бытқыл орман ішінде өзімізге қарай қашып бара жатқанда ұсталдық... Ал, менің орнымда сен болдың, не істер едің айтшы? Кейбіреулер айтады: «Сол арада берілмей атылып қалу керек еді» дейді. Не үшін? Сол қашып келе жатқан түні орман ішінде осы жайды ойлап, өзіммен өзім айтысып, ақыры бір түйінге тоқтағам.

Жүрек түбінде жатқан әзәзіл ой: «Әй, Асқар, ертең сені ұстап алса, қылбұрау сап қинап, әурелейді, онан да «тарс еткізіп» атылып өлсейші! Жеңіл ғой! Көз ашып жұмғанша о дүниеде боласың...» деп азғырды да. Жоқ, болмайды, бірінің қолы, бірінің аяғы жоқ солдаттар елге жетем деп сүйретіліп келе жатқанда, өзім командир — емдеуші дәрігермін, өзіме мылтық ала жүгіргенім арыма сия ма? Өлім қашпас. Өмір үшін күрескен ерлік демеуші ме еді Горький!

Ертең осы солдаттың бірі, аман қалып, елге айтып барса, не демек!.. Жақсыдан жаман туған екен десе, он алтыншы жыл батыр атанған әкесі Жүніс он сегізінші жылы совет өкіметін құрып, оққа кеудесін төсеген ағасы — Сақа, көрде бір аунап түспей ме!

Жарайды, фашистер қинасын, сыр сұрасын шыдап, қайрат көрсету ерлік емес пе! Қайта жаудың қолында отырып, жаумен күрескен коммунистер аз ба?.. Атса — қайта фашистер атсын!..

«Жаудың қолына түспей, атылып өл!» деген сөз күйрек, әлсіз адамға айтылған сөз. Қате!..

Сол түні жаман айтпай жақсы жоқ, қам жасадым. Серіктерім ұйықтады-ау дегенде жалпақ еменнің түбіне барып, партбилетімнің номерін кесіп ап, жұмырлап, «барбамил» дейтін ұйқының дәрісін салған капсулге тықтым. Билетті емен түбіне көміп, өз атымды ағашқа пышақпен ойып жазып кеттім.

Майданның шекарасына жақындап келеміз, жер де, аспан да көкпеңбек көк түтін, қардай жауған оқ. Өте алмадық. Ұстады.

Бізді әуелі Киевке, одан Бобруйскийге апарды. Ол жерде жаралы солдаттарды алып қап, жүруге жарайтындарды эшелонмен Львов түбіндегі лагерьге тапсырды.

Жан-жағы электрлі сыммен қоршалған үлкен лагерь, құмырсқаның илеуіндей құжынайды. Лагерь қақпасының аузында давахтер. Жанында-күзет үй. Сол үйге кіргізді де тыр жалаңаш шешіндіріп, денеңде қарамаған, үңілмеген жері жоқ; ақыры қақпаға жақын бір брезент бараққа қуып тықты.

Адам жаратылыста артық жаралған ғой: хайуанның миы бір қатпар болса, адамның миы екі қатпар, екі қабат, үстіңгі қатпар — ой-сана, зейін-сөздің орталығы да, сезім, ішкі өмірдің жүріс-тұрысы: тамақ жеу, дем алудың орталығы — астыңғы қатпарда екен. Хайуан миында үстіңгі қатпар болмайды. Дәл сол бір түні менің миымнан үстіңгі қатпарды алып тастаса азап-қорлық сезбес ем!

Брезент барақтың іші — екі қатар ағаш нар; лық толған солдаттар, аяқ басар жер жоқ. Аш-жалаңаш тырысып-бүрісіп иықтары салбырап, төмен түскен. Бізді көріп, қысыла сырғып, орын берді. Касымдағы дәрігердің біреуі шылым тартушы еді, бәрі соның аузына қарап, еріндерін жалады — ең құрығанда бір сорсам деген тілек. Арт жақта қалтарыста тұрмын. Ұртыма тыққан капсульге бар бойымнан орын таба алсам ше... «Капсульді қайда тықсам екен!» деген ой, бүкіл сана-сезімімді билеп алды. Ұйқтағанда жұтып қоймайым ба? Тек кешке жатарда ғана орын таптым, құлағымның ішіне тығып, сыртынан шүберекпен тығындап қойдым. Таң атқанша...

Мен қара көлеңкелеу бұрышқа күбжеңдеп жатқанда арт жағымнан біреу түртіп қалды.

— Отыр-отыр, көлеңдемей! — деді, тегі менің етегім оның көзіне тиген тәрізді, ренжіген үн білдірді. Жалт қарасам, бір таныс көз маған қадалып қапты. Апырм-ау, осы бір көзді қайда көрдім? Сөйткенше болмады:

— Доктор Сағатов! — деді ол күлімсіреп.

Мен оны дауысынан таныдым: Павел Кочетов! — жас күнімнен бірге өскен алматылық досым. Екеуміз құшақтасып, сүйісіп көзге жас алыстық.

— Қашан қолға түстің?

— Жақында. Осында бізді де бүгін ертемен әкелді... Әлі отырмыз. Не тамақ, не су бермейді!

— Е, бұл біздің жастарға келген апат, сын! Осыған шыдап арнамысыңды сақтап қалу — ерлік!

Ақ жарқын қуақы Павелдің мұңайып, иығы салбырап түсіп кеткен.

— Біз жеңілдік!.. Бүйтіп, қор болғанша, белбеуге асылып өлген жақсы.

— Осынша не болды саған?.. Осындай күйрек пе едің?

Мен Павелге тесірейе қарадым. Осы сөз демеу болғандай, көзінен әзіл сәулесі жарқ ете түсті.

— Баяғы детдомда өскен, Абай өлеңін қазақ тілінен орысшаға аударған Пашкаға ұқсамайм, ә? — деді ол қазақша. Осы сөзі маған біраз сырды ұқтырды. Мен бас сап, тағы да бетінен сүйдім. Енді екеуміз шүйіркелесіп, қазақ тілінде сөйлестік.

— О, Асашқа, біз тамұққа түстік? Бұдан тірі қалу үшін екі жол бар дейді. Бірі — Отаныңды сатып, азғын болып, фашистерге берілу де, енді бірі — сол Отан үшін күресіп, ерлікпен жастығыңды құрбан қылу... — Паша сыбырлап, жан-жағына қарап қояды. Мен үндегем жоқ, бірақ Павел жүрегінің соғысы менімен дөп түсетінін анық аңғардым.

Бір барақ толы қыршын жастардың қайғысына күңіренген қара түн де өтті... Алыстағы үміттей ертеңгі күннің көзі де көрінді. Су

құйған іннен қуылған тышқандай, сүмірейіп, жұртпен қатар біз де барактан шықтық.

Жан-жағын электр сымымен қоршаған үлкен лагерьді ортасынан екі бөлген, біреуіне — ыңғай түрік нәсілдес тұтқын солдаттарды қамаған да, екінші зонаға Россияның басқа халықтарын жиған. Бізді «карантин барағына» апарып салса керек-ті. Үш күн өткен соң, бір күні таңертең тұтқындарды тысқа қуып шығып, азиялықтарды бөліп ап, түрік нәсілдес тұқымдардың арасына апарып қамады. Павелды тастап кете алмадым: сол сағаттан бастап, оның әкесі қазақ, шешесі татар. Пахритдин Көшенов атанды да, менімен бірге кетті.

Тапал ұзын саман барақтар, әрқайсысының өзі бірнеше секцияға бөлінеді. Әр секцияда — елу-алпыс адамнан. Лагерьдің іші құжынаған Орта Азияның жас балалары, тырнақтарының арасы бесбатпаң кір. Бұлардың ішінде сақалдары өскен, көздері шүңірейген, еріндері кезерген; айрықша менің көзіме түскен: дембелше қара торы әдеміше татар жігіті, киімі де таза, сөзге де епті. Бізді лагерь өмірімен таныстырған да сол.

...1918 жылы Қоқанд қаласында ұлтшыл-байлар үкіметін құрған, қашқын, Отанын сатқан Мұстафа Шоқаев, Парижден Берлинге келіп, Гитлерге сатылады. «Түркістан комитеті» деген ұйым құрып пленге түскен Орта Азияның жігіттерінен легион құруға әрекет жасайды.

Түрік нәсілдес халықтардың солдаттарын бөліп ап, алдап-сулап, зорлап-қорқытып, сол легионға біртіндеп кісі тартып жатса керек-ті.

Ақырын сұрастырсам: Гитлер жалғыз ғана «Түркістан комитеті» емес, «Еділ — Орал комитеті» деп Еділ бойындағы татар-башқұртқа, «Солтүстік кавказ комитеті» деп Кавказ мұсылмандарына арнап, бөлек-бөлек ұйым құрады. Тап осы кездерде Украин ұлтшылдарының Бульба, Бендер дегендері, орыстың Власовы, жемтікке жиылған құзғындай, Гитлердің маңына үйелей бастайды. Әрине, Гитлердің ұстаған мақсаты, осындай қашқын-пысқындарды салып, біріккен көп ұлтты совет елінің жігін ашып, быт-шыт қып, бөліп ап билемек. Баяғы ескі әдіс: «Разделяй, властвуй!».

Жиылған тұтқындарды күн сайын медицина комиссиясына салып үш топқа бөледі: ауруын емдеп, сауын жұмысқа сап, көнсе легионға жіберіп жатыр екен.

Бір күні таңертең ертең жеңдеріне «р» әрпін жапсырған полицей украинцтер лагерьді қаптап кетті. Барақтардан тұтқындарды қуып шығып, сапқа тұрғызды.

«Бүгін неміс армиясының жоғарғы командасынан ұлы мәртебелі адамдары келеді, обход жасайды, олар келгенде өз беттеріңмен лағып сұрақ қоюшы болмаңдар. «Тұрмыстарың

қалай?» деп сұраса, «жақсы-жақсы!» деп қана жауап беріңдер. Ал кімде кім өзінің большевиктік пікірін, бұзық ойын бықсытса, ол адам осы бастан-ақ бұл дүниемен қоштаса берсін. Генералдар кеткен соң, оның сазайын өзіміз береміз!» деді.

Сол тұрған бойда тұтқындардың әрқайсысының қолына сыпырғыш, күрек, шылапшын, шүберекті тауып беріп, баракты, зонды тазалатып сыпыртып, жудырта бастады. Түс кезінде біз де бітірдік, «жоғары мәртебелі генералдар» келіп қалды деген хабар жетті.

Тұтқындарды тағы да топырлатып қуып кеп, сапқа тұрғызды. Мен саптың сол жақ қанатына іліндім, оң жағымда — Пахритдин де, сол жағымда ең шетте, кешегі дембелше қара торы жігіт. Полицейлер лагерь қақпасын шалқайта ашып, бір топ адамға жол бастап қожасына арсаландаған ит тәрізді, айнала жүгіреді.

Тесіле қараймын: топтың алдыңғы қатарында келе жатқандардың ішінде азамат киімін кигендер де көрінеді.

— Мыналарың кім? — дедім қара торы татар жігітіне, сыбырлап.

— Итім білсін бе! — деді ол.

Олар жақындап келіп қалды. Жүздерін анық көрдім.

Топ ортасында бүтында французша қысқа шалбар, басында берет, орта бойлы, толқыған қара шашты аққұба өзбек — Вели-Хаюм дейтін қашқын екен.

Әлгі өзбек тілінде, менің жанымда шет жақта тұрған Пахритдинге:

— Қазақсың ба? — деді.

— Иә, қазақпын! — деді ол.

— Жолдарың болсын! — деп, қолындағы ақ мата биялайының біреуін шешіп, жігіттің маңдайынан сипады. Арт жақтан бір татар жігі сыбырлап: «Артист!.. Осымен екі рет көрем, ыңғай осылай бастайды!» деді.

Вели-Хаюм топты бастап, саптың орта шеніне қарай кеткенде:

— Ролін жақсы жаттап алған ғой! — деді Пахритдин.

Осы кезде баяу дауыспен Вели-Хаюм:

— Туыстар! — деді қолын көтеріп. — Бүгіннен бастап сіздердің құрғақ тамақтарың да, ыстық тамақтарың да бұрынғыдан екі есе мөлшерде артады. Күніне 6 сигареттен бергізем! Мақсат — сіздерді өлімнен алып қап, іске жарату!..

— Құлқын тамаққа сатып алмақ қой! — деді кекетіп оң жағымдағы қара торы жігіт... Біреулері: «Сіз кімсіз?» деп сұрақ та қойды. Вели-Хаюм бұл жолы көп сөйлемеді. Тек тұтқындардың ортасына от тастап, аржағын өздері тұтатсын деген әдіспен: — Совет өкіметі жеңілді, Гитлер жеңді. Әркім өз басының қамын, елінің, ұлтының келешегін ойлауы керек!.. Айтатын ақылым:

өздеріңді ертеңгі жақсы күнге дайындай беріңдер! — деп ойын келте бітірді.

Осылай айтуының өзінде бір тәсіл бар екен: хайуанды үйреткенде әуелі конфет көрсетіп, аузынан суын құртып ап, айтқанына көндіретін, көнбесе бишікпен соғатын циркаштар сияқты. Тұтқындарға әуелі тамақты жақсартамыз деп уәде берді де, артынан шым-шымдап ой тастады...

Менің Пахритдинге айтқан осы бір сөзім үш күннен кейін расқа шықты. Бұл жолы Вели-Хаюм тұтқындарға бишігін үйіре келді.

— Вели-Хаюм! — деген сыбыр сөз лагерьге лезде тарады. Сол бір сәт тағы да бізді жинап алды.

— Мұсылмандар! — деді ол бәрімізге тіксіне қарап. — Кімде кім өлгісі келмей тірі қалам десе, бізге ерсін де легионға жазылсын! Жазылмайм десе, құрттап-биттеп, аштан өледі!.. — деді Вели-Хаюм екілене, аузынан көбігін ағыза айғайлап. Кейбір сөзін ұқпай да қалам, парсы-араб сөздерін араластырып қояды. — Кәне, кім не айтады? — деді тағы да Вели-Хаюм. Тұтқындарда үн жоқ. Әрқайсысының жүзі: «жүре бер, біз сенен өмір сұрағамыз жоқ!» дегендей ызғарлы да айбынды. О кезде — әлі азап-бейнет шекпеген, тауы шағылмаған тұтқынға жаңа түскен шақ.

Бірінің жүрегін бірі сезгендей. Вели-Хаюм да шолтаңдаған асығыс қимылмен әркімнің бетіне тесіле үңіліп, ыза-кек іздейді. Қолындағы солқылдақ резинамен бастан тартып жіберетіндей оңтайланып, үйіріп-үйіріп қояды. Бірде езу тартып, ажуалай көз тастайды, енді бірде — алдағы шепте тұрған жігіттерге тап-тап береді. Маңдайына түртіп, жыландай ысқырып қорқыта азғырады. Аралап жүріп, «Анада өзі маңдайынан сипаған жігітім сенсің-ау! Осы сенен бастасақ, қалғаны соңынан ерер!» деген ойы болды ма, жақын барып:

— Әкең аты кім? — деді.

— Көшек.

— Өз атың?

— Пахритдин.

— Қай жерденсің?

— Түркістан қаласынан...

— О, жақсы қалада туған екесін!.. — Вели-Хаюм жымиып: — Советте кім боп істедің? — деді.

— Техник.

— Ә, офицермісің? — Көзінің оты жарқ ете түсті.

— Жоқ!

— Әкең кім? Коммунист пе?

— Әкем қойшы!

— Туысыңда кім сотталды?

— Сотталған кісі жоқ!

«Рахмет, мен барам!» деп Пахритдин айта қоймады, тырысқақ мінезіне ыза болған Вели-Хаюм блокфюрерге: «Алып жүр!» дегендей ым жасады да, жолды өзі бастады.

Біз тарай бастадық. Жүрегім қобалжып, аузыма тығылды. Жүректің арғы түбінен тұмандай жылжып қап-қара түнек үрей, бойымды шырмай басты: жеке-жеке шақырса қақпанға түсіп қалуымыз мүмкін-ау!

«Берік болыңдар!» деген бір ауыз сөзді қалай да әрқайсысының жүрегіне, тұқымдай сеуіп, өсірмей, босқа ақ жем боламыз!» дегенді айтты ол. Ойымның тап үстінен түсті... Мен бұл сөзді біреуіне жеткізсем, ол — әрі таратпай ма? Кімге айтсам екен? Кекете сөйлейтін татар жігітін қолайлы тауып, соны іздедім. Жігіттер топталып әр жерде бір күбірлеседі. Бірінен-бірі ақыл сұрап — не істейміз дегендей, жақындап барсаң көзімен атады — кімнің кім екенін біліп болмайды, сақтық! Ақыры, татар жігітін таптым, ол — шылым тартып, ойға шомып жекелеу отыр екен. Сырғып жанынан орын берді. Менің оған сеніп маңайына үйірілгенімді, ол аңғарғандай.

— Әлгі жігітті қайда әкетті? — дедім шылымымның қалдығын қабына сорып. Татар жігіті «Сен өзің кімсің?» дегендей көзімен сұқтана бір шолып өтіп, күлімсіреп:

— Маған мұнда келгеніме бір жұма! Әлгі «қамқоршылардың...» — деп кекете сөйледі. — Әрдайым істейтіні де, айтатыны да осы! Күнде алып кетіп жатыр, қайда апарады, бір құдайдың өзіне ғана мәлім!

Сахнаның пердесі ашылып, ар жағынан өмірдің артистері көріне бастады. Бұл — шолақ дамбал киген, сидаң тазы сияқты группенфюрер кім екен?

— Вели-Хаюм деген кім өзі?

— Бұрын естімеп пе ең?.. Ия, сен оны қайдан естисің?.. Бұл жүрген авантюрист. 1922 жылы совет өкіметі Орта Азиядан алпыс баланы Берлинге оқуға жібереді. Соның бірі боп осы — Вели-Хаюм келеді екен, неміс қызына үйленіп, оқу бітіргесін елге қайтпай қалып қояды, мамандығы жоқ, ресторанда официант боп күнін көреді. Содан Гитлер соғыс ашқанда осы авантюристі тауып алады... Міне бізге қарсы сап отырған жоқ па?

Байқаймын татар жігіті көп сырға қанық тәрізді. Бұл өзі кім екен?

— Сіз қайдансыз?

— Казан татарымын. Есмім Фатих... — деді ол көңілсіз айтқысы келмеген адамдай. Мен әрі қазбаламадым, өзімнің ойымды баяндадым:

— Берік болсақ жау қолына оңай түспес ек! — дедім. Ол езу тартып жымиды.

— Бұл сөз — совет солдатының жауға қарсы күрестегі ең

күшті құралы! — деді Фатих. — Біз коллективте өстік қой...

Осымен сөз біткен тәрізді.

...Күндер зымырап өтіп жатты. Солдаттар біртіндеп азая бастады. Бірі көнді, бірі көнбей бір түнде жоқ болады, әрқайсысы өз жолын тапқандай.

Лагерьге алдымен келген — апат-аштық, оның артынан өкшесін баса ұрлана кірген — ауру-сырқау. Өмір үшін күрес солдаттардың арасын қиюластыра, жігін жымдастыра түсті. Менің аспап-дәрім жоқ, әйтсе де, ақыл-кеңес, салмақты сөзбен емдедім. Осы бір күндері лагерьде өне бойы дал-дұл, бет-аузы парша-парша жаралы Пахритдин пайда болды. Біз үрпиісіп қалдық.

— Ия!

Пахритдин әбден арып-азған, келе нарға құлады. Сол жатқаннан бір тәулік тұяқ серппеді. Ертеңінде Пахритдиннің жанына кеп, қайда болғанын, не істегенін сұрадық.

Гестапоға алып барып, жауап алған. Алдымен: «Сен қызылдың комиссары екенсің, соны мойныңа ал!» дейді. Одан кейін: «Лагерьде көтеріліс шығарып, қашпақ әрекетін жасапсың» дейді. Ақыры бұл айыптарды қалдырып: «Радиомен сөйле, совет солдаттарына қарсыласпай беріл де! Сонсоң өзіңді Берлинге жіберейік!» дейді. Қорқытып, есін алып барып, оңай қолға түсірмек болған. Көнбеген Пахритдинді азап шектіріп, тағы қинайды. Ұру-соғу — қинаудың дәрекі тәсілі. Бұлар — тәнді емес, жанды қинайды екен. Ауызбен айту қиын, әркім өзі басынан кешкенде біледі... Осы қинаудың кезінде СС-тің бас квартирасының шығыс бөлімінде, начальниктің орынбасары болып істейтін қызыл көз, қара шұбар қатал офицер келіп, жауап алды. Ол қинамады, ұзақ кеңесіп, егжей-тегжейімді білді де қазақ тілінде: «Іріп-шіріп босқа өлу — ерлік емес, жігітім! Жау десең күресе біл!.. Тәсіл тап! Менің айтарым осы! Енді сені оңай босатпайды... Егер менің тілімді алсаң, Берлинге алып кетейін. Бірақ өзіңе сенетін достарыңды бірге ала жүр!» деп мені шығарып жіберді. Осы! — деді ол аузымызды ашып, бақырая тыңдап отырған бізге.

Бұл бізге жұмбақ. Шешімін іздедік. Бұл — не деген сөз? Жақсы, ол —жауға сатылған азғын болсын. Қазақ баласы деп іші ашып өзімен бірге Берлинге алып кеткенде, ол «Қайда кетсең онда кет!» деп ноқтасын сыпырған аттай, санға бір сап қоя берер дейсің бе? Көздеп отырған нысанасы: ұрмай-соқпай біртіндеп, жүнінен сипап үйрету де!

Пахритдин екеуміз ұзақ түнге кірпік қақпай, күбірлеп, айтысып шықтық. Түйін таба алмай сандалдық. Ол қазақтың: «Жау десең, күресе біл!» деген сөзі құлақтан кетпей қойды. Ертеңіне мен:

— Паха! — дедім, досымның қолынан тартып, — іріп-шіріп аяқ астында өлмей, жастықты ала өлейік!

Ол мақұлдап екеуміз серт берістік.

— Кімде кім орындамаса, өлім жазасына бұйрылсын!

Уәделі күнде қызыл көз қырғыз да жетті. Ол: «Кім қайда істеген, қандай мамандығы бар» әуелі тексеріп, қолымыздан іс келетінін сезген соң Берлинге алып жүрді.

Пленге түскен солдат күрестен жығылған палуан сияқты, беті қайтып, еңсесі түсіп кетеді. Қаншама ұлтшылдар көңілін көтеріп, совет өкіметін жамандаса да, ел-жұртын, бала-шағасын, туған туысқанын сағынған тұтқындар жігер, жауынгерлік қабілет көрсете алмады. Бір тобы — тамағын асырап, күнін өткізді, бұлар да құр сүлдер, ой-арманы, жүрегі елінде, ертеден кешке ойлайтыны «Бала-шағама бір жетсем-ау!..». Қолдарынан келер дәрмен жоқ, іштей өзіне-өзі наразы, қашса — не ұсталып атылады, не Дахау, Маутхаузеннің біріне түседі. Қорқады... Енді бір тобы — неге болса да басты қиып, ой-тілегін түйіндеп, алдына бір мақсат қойғандар: лажын тауып қашу, құтылу, не жастығын ала өлу. Қалай да Отан алдында қара бет болмай, анасының ақ сүтін ақтау — олар жатса да, тұрса да осы бір мақсаттың маңына өрмек тоқиды.

Солардың бірі боп, Мюнхен қаласына жетпей мен де қаштым.

Түн ортасы ауа бере бізді әкеле жатқан поезд бір станцияға кеп тоқтады. Қар аралас жаңбыр жауып тұрған, бір кезде, басымды көтеріп айналама қарасам, қызыл офицер де, күзетші солдаттар да шырт ұйқыда екен.

Ептеп басып, түрегеліп, Пахритдинге қарасам о да сезіп жатыр екен, мені көріп, басын көтеріп алды. «Жүр!» деп ым қақтым да, тамбурға шықтым. Ешкім жоқ.

Поезд ырғалып жүре берді. Мен де секірдім. Іле Пахритдин де секірді. Шалшық суға шалп ете түскенін, құлағым шалып қалды. Жүгіріп вагон-вагонның арасымен тоңқаландай жүгіріп келем. «Апырм-ай, біреуге кездесіп қалмаса игі едім?» деген ой таяқпен қарақұстан салып жібергендей тиді, кенет басымды көтеріп қарасам: жүк артқан вагондар тұр... Я сәт!» — деп мен де ұмтылдым, поез да жүріп кетті. Шап беріп артқы вагонға жандәрмен жармаса іліктім. Қат-қабаттап үйген тай-тай буманы ашық платформаға сап брезентпен жаба сапты. Құдай берді! Арасына кірдім де тырп етпей жата қалдым. Поезд рельсті гуілдетіп, сарнай тартып келеді. Менің ойым да вагонның дөңгелегімен қатар жарысады. Бірақ, Пахритдин іліге алды ма? Ертеңгі күнім — қара түнек. Жан-жағымды қаптап, алдымды орағытқан — өлім! Ер жігіт басынан не кешпейді, арман — жастықты ала өлу!.. Менің бұл қашуым — көз жұмбай тәуекел, бұраңдаған айналма жол, бір жерден шығарар деу. Поезд түні бойы жүрді. Таң құлан иектеп ата бастады. Жауын басылған. Аспан әлі түнеріп тұр. Менің ұйқым қанып, тынығып қаппын, брезент астынан о жақ, бұ

жаққа көз тастасам: жолдың екі жақ бойы сыңсыған тоғай. «Осыдан қолайлы жер табылмас, тез секіргің келсе!» — деді іштей жол серігі — Қыдыр атам. Тегі мені оңға бастаған да сол Қыдыр атай да, әйтпесе, неге ояндым? Ей, баяғыда аталарым айтпаушы ма еді: «Жортқанда жолың болсын, жолдасың Қыдыр болсын!» деп. Сәуегейлік емес, Қыдыр халық тілегі — жол амандығы.

Артқы вагон, секірсем, поезд астына түспеуім мүмкін, және алға қарай секірсе, доңғалақ екпіні өзіне тартып, үйіріп әкете алмайды. Азар болса жараланармын. Гестапо ұрып, қинағанша, өз еркіммен қашып жүріп жаралансам «әттең!» деп қапы жемеймін ғой. Поезд иреленделп, қыратты айнала бергенде атып тұрып алға көз жібердім. Ала көленке, тірі жан көрінбейді. Суға секіргендей алға ұмтыла қарғыдым. Мысықтай жерге төрт табандап дік ете түстім де, жантая құлай беріп, тағы бір екі аунап, домалап кеттім. Құлаған шақта көзімді жұмып тістеніп алғам, үрейлене көзімді аштым: жоқ, әлі тірі екем. Сүйектерім де сау сықылды — козғалады. Құлағым тіктім: сыбдыр естіле ме, не «халт!» деп айғай сап, мылтық кезенген фриц көріне ме? Мүлгіп тұрған қара орман! Ешбір сыбдыр да, дыбыс та білінбейді. Жалма-жан еңбектей жүгіріп, орман ішіне кірдім. Уh!.. Көз ұшында жоғалып бара жатқан қызыл ноқат — поездың артындағы шамы. Қол бұлғап, іштей поезға рахмет айтып, орман ағаштарын қуалап, жүре бердім. Қай жер, қайда келдім? Білмейм. Аздан соң орман ояна бастады: түн түнегі серпіліп, жапырақтар сыбдырлап, таңғы самал мойныма жібектей оралады. Таң алдындағы орман, иісі де басқаша екен: дымқыл тартқан жердің иісіне, қарағайдың қарамай иісі қосылып, тұнған кеудені ашып, мұрынды жыбырлатады. Түшкіріп қалам ба деп алақанымммен аузымды басам. Жүріп келемін. Аяғымның сыбдыры тұнық орманды жаңғыртып, басына көтереді. Апырм-ай, біреу сезіп қап... Күн де шықты. Қолдың саусағындай жиі бұтақтардың арасынан күн сәулесі орман ішіне теңбіл-теңбіл күміс сәуле шашты. Әр жерден бір оянып, құстар да дыбыс береді. Уа, қандай құстың дауысы екен? Осы бір әдемі де нәзік үн сонау алыстағы туған жерді еске түсірді. Бұлбұл емес, Күләштің, Барсованың әндерін естіген сияқтымын. Жүрегім лүпілдеп аузыма тығылады. Көзіме жас келді, денем шымырлап, ақ бас Алатауым, оның етегінде көлбей жатқан сәнді қаламнан Күләшім ән сап, мені шақырғандай. Кеше ғана ақылым толып, ойым қанаттанған Москвам, Ленин жатқан Қызыл алаңнан Барсова қол бұлғағандай... Кенет селк етіп, оң жағыма қарасам, орта бойлы, қара мұртты, мосқал еркек, арқасына салған арқаны бар, маған үңіліп тұр. Жүрегім дір-дір етіп, буыным босап, денемді үрей биледі. Хауіптің алғашқы айбыны бет шыдатпайды-ау, мыштай ғып бүрістіріп алып кетеді. Ми түкпірінен ақыл көтеріліп: «Саспа, екі өлмек жоқ!» — деп қайрағанда барып адам ес жинайды.

Айла іздедім! Бұрылып тұра қарсы жүрдім. Жас кезімде әкемнің: «Жүрек тоқтатып қарсы ұмтылсаң, қабаған ит екеш ит те тайқиды!» деп ақыл айтатын еді. Соны осы соғыс басталғалы тұмардай кеудеме тақтым. Айшажан, маған шын, саған өтірік, әлгі менің айбыныма шыдамай, кейін шегіне берді. Мен де сұстанып, жақындай бердім. Ол ыржиды.

— Сен кімсің? — дедім немісше.

— Бульбаши! — деді ол. «Бульбаши?» Естімеген халық. Түрі де неміс сияқты емес. Бұларды Гитлер қайдан алып келді екен?

— Неміссің бе? — дедім.

— Жоқ, украинмын!

Енді мен «Бульбаши» мұның фамилиясы деп ұғып, ой бауырымдап бассалдым. Ай-түйге қарамастан құшақтап:

— Мен совет адамымын, — деп қуанып бетіне қадалдым. Ол қабағын шытып:

— Совет енді жоқ! Ұлы Самостойная Украина бар! — деді. Мен сескеніп, бойымды тарта қойдым. Бұл сөз менің көзімді ашқандай. Әңгіме желісін бұра қойдым. Әрине, әуелі сөз «кім едің, қайдан жүрсіңнен басталмай ма!» Сұрай келсем, Львов түбінен қуып кеп, жұмысқа салған украинец екен, осы орманның аржақ түбінде немістің гросс бауэрі — помещигінің қолында тұрадымыс. Күндегі ісі — малын күту, қорасын тазалау. Қазір ертемен мына орман ішінде кесілген сырық жатыр екен, соны сиыр қораға қоршау жасауға алып кетуге келіпті. Мен өзімді таныстырдым: дәл соғыстың алдыңғы күндері әйелімнің төркініне Белоруссияға кеп, дем ап жатқанда, соғыс басталып, Алматыға қайта алмай қалдым. Содан неміс алған қалада бір жылдай жұмыс істедім. Өзім артист едім. Сол Бердичевта ән салып, күн көріп жүргенде, осылай қарай қуып әкетті деп түні бойы ойлап шығарған повесімді бастадым.

— Австрия жаққа қайдан келдің? — деп қалды Бульбаши. Поезд Австрияға қарай өтіп кеткенін енді сездім. Ұсталдым-ау!.. Сыр бермей күліп:

— Ой достым-ай, қайдан келдің дерің бар ма? Әр бауэрдің қолына бір көшіп, қақпақыл ойнап жүрген өмір де... Бізді қазақта қақпақыл деген ойын болатын... — деп басқа әңгімеге ауыстырып, ізімді бүркей бердім. Бульбаши әрине сенген жоқ. Көзіме «Не брехай!» дегендей сұстана қарайды.

Сырғауылды көтерісіп фермаға бардым. Біз орман ішінде бір сағаттай айналдық. Жауыннан кейін күн ерекше жарқырамай ма? Күздің осы бір жайдары күні жүрек лүпілін әрең басып, фермаға жақындай бергенде, алдымыздан орта бойлы, қыпша бел, үкідей сары әйел шықты. Үстінде салт атты кісінің киімі, қолында қамшы, қора жақтағы ерттеулі тұрған атқа қарай жүрді. Бізді байқамады. Мен де іштей «байқамаса екен!» деп тілеп келемін. Бульбабашидың да, менің де көзім сонда: жеп-жеңіл, атқа қарғып

мінді, тебініп қап, шауып бара жатып бізді көрді. Тізгінін шірене тартып тоқтатпақ еді, аты атырылып, аспанға қарғыды.

— Бұл кім? — деді қамшысымен мені көрсетіп.

Бульбаши:

— Поездан қалып қойған көрінеді, ағаш ішінде кез болдым! — деді.

— Мен келгенше жіберме! — деді де шауып ала жөнелді.

— Бұл кім? — дедім мен Бульбашиге.

— Помещиктің әйелі. Осы ферманың қожасы! — «Мен келгенше жіберме!» Не дегені? Гестапоға тапсыра ма? Үрейленіп, ойым түрлі саққа жүгіріп, көңіл дерек таба алмады. Сыр айтып, ақылдасуға Бульбашиден қорқам. Маған сенімсіздеу қарайды, шешіліп сөйлеспейді, тегі о да менен сескене ме? Кім білсін... Әлде помещик қатын келмей, табан жалтыратып, зытсам ба? Бульбашиден қалай құтылам?

Кешеден нәр татқам жоқ, тамағым құрғап, аузым темір татиды. Қарным ашқанын сонда ғана білдім. Ұстап берсе де бір тойып әлденіп алайын деген оймен Бульбашиден тамақ сұрадым. Ол — қорадағы шөптің үстіне отырғызды да, сырттан құлып сап кетіп қалды. Вот ит! Құлып салуын көрдің бе? Енді мұның маған жолдас емес екенін аңғардым. Әлі отырмын, әлі жоқ... Бір кезде жарты бөлке нан, шошқаның майын әкеп берді. «Жей ме, жоқ па?» дегендей менен көзін алмай, сынай қарайды. Ашыққан адам қомағай келмей ме, тіл қатуға да шамам жоқ, соғып ап, жақын қасына бардым.

— Сен мені жаныңа ал, саған жақсы серік болам, — дедім сөз тартып оған. Күлімдеп, арқамнан қағып, тысқа шықты, мен де соңынан ердім. Шауып кеп қораны айнала берген үкі сары да тоқтай қалды. Аттың шылбырын Бульбашиге бере салды да, маған тағы да бір рет таңырқай көз тастады, үйіне жөнелді. Мен аттың ерін ап, қораға жемге байлайын деп ниет білдіріп ем, Бульбаши сенбеді ме, жымиып: «өзім» деді. Мейлің маған десе табанын жала!.. Ол аттың ерін ап, мойнын, арқасын щеткамен қағып, сыпырып, сұлы салған жәшікке апарып байлады. Ертең менің де істейтін жұмысым осы шығар дегендей, тапжылтпай қадағалап тұрмын. Осындайда қазақ айтатын: «періште, ила-һи» деген ғой деп, сол айтқандай, ертеңінен бастап ат күтуші мен болдым.

Мені үкі сары шақырды. Үстінде жылан терісі түстес шұбар халат, кеудесі ашық, емшегін жартылай торсита ашып, көрсетіп қойған. Қылмың-қылмың етеді, манағыдай емес, дауысы да жайдары.

— Немісше білесің бе? — деді маған. Мен өзімнің аздап білетінімді айттым, шынында неміс тілін мен жақсы түсінем, бірақ сөзге шорқақпын.

— Кімсің?

— Артистпін.

— О, артист?! — үкі сары басын шайқап, маған таңдана қарап, — қара орыссың ба? — деді.

Бақсам олар Орта Азияның халқын: «қара орыс» дейді екен. Мен қысқаша манағы Бульбашиге айтқан повесімді қайталап айтып бердім. Сенді ме, жоқ, помещикке жұмыс істейтін кісі болса жарады ма, мені жұмысқа алып Бульбаши екеуміздің істейтін ісімізді бөліп берді: мені үкі сары өзіне күтушісі қылып алды: үй жуам, монша жағам, атын күтем, не керек ерке қатынның қандай тілегі болса, соны орындау менің міндетім... Әзірге беталысым теріс емес, өстіп аяңдап, әбден өз кемеліме кеп, бір түнде қашып шықсам жарады!..

Помещиктің шатырлы ағаш үйі бар: үсті мезонин да, жартылай жерден қазған, астыңғы подвалда — тамақ тұратын қоймасы. Үкі сары тұратын үй, бірнеше бөлме, бірінен-бірі шығады, кірсең қайтып есік табуың да қиын. Аулада флигель сияқты жұмыскерлер жататын тағы бір үй бар, біз Бульбаши екеуміз сонда жатып, сонда тамақ ішеміз. Бізден басқа үкі сарының үйінде тағы үш әйел бар, жас күннен тәрбиелеп өсірген «боннесы» — кәрі кемпір, дым істемейді, өлім күтіп жүрген құр сүлде; жасамыс, толық әйел аспазшы, күні-түні кухнядан шықпайды. Жас қыз — үкі сарының күтушісі. Үкі сарының ері — әскерге алынған помещик, Гитлердің ставкасында интендант жағында істейді екен. Кейде Берлиннен келіп-кетіп жүреді, үкі сары өзі де сол маңайдағы бір бауэрдің қызы екен, соғыс алдында бір жыл бұрын ғана тұрмысқа шықса керек. Күнде таңертең атқа мініп хеткенде, ол — сол маңайда арасы төрт-бес шақырым жерде фермада малын, егін жайын аралап шығады. Украинадан қуып келген көп шаруалар сонда мал күтіп, қора жайласатын сияқты.

...Күндер зымырап өте бастады. Бульбашимен екеуміз әлі де ит пен мысықтай бір-бірімізді аңдимыз. Мен оған сенбеймін, ол маған жақындап, іш-баурыма кіре берген сайын, жүрегімді мықтап бекітіп, кілтін екі-үш бұрап қоям. Өйтетінім — ол Совет өкіметін жақтырмайды. Москва әне құлайды, міне құлайды деп күнде күтеді. Қайдан еститінін білмейсің, соғыс мәліметін үйдің қожасынан бұрын біледі. Үкі сарымен де қас-қабағы түзу. Шақырусыз барып, кейде жанына отырып қайтады. Не сөйлеседі, кім білсін… Мен не «солай» деп, не «олай» деп жұмған аузымды ашпаймын. Тек бақырайып таңданам да отырам. Кім өзі бұл? Баға келсем, Бульбаши деген оның фамилиясы болмай шықты. Аты жаңылмасам Остап Нехай. Бульба деген украин ұлтшылдарының Гитлерге сатылған бастығы екен.

Бір күні кешке мені үкі сары шақырды.

— Сізді Эльза Мейер шақырады! — деді күтуші қыз. Оның аты-жөнін сонда ғана білдім. Қораны жайлап, жаңа ғана жуынып

отыр едім, жүрегім дүрс-дүрс қағып, ішім төмен қарай тартып қоя берді. Мұндай кезде шақырмайтын еді, әлде гестаподан біреу келіп қалды ма? Жан-жағыма қарап Бульбашиды іздедім. Жоқ. Барсам, Бульбашиым сонда отыр, екі беті нарттай қып-қызыл, түр әлпеті аздап жұтып алған сияқты. Ерні күлімдеп, маған таңдана қарайды. Оқуы шамалы батыс украинадағы құлақтың баласы екен, немістің бай қатынының дастарханынан иттей сүйек кеміргеніне мәз.

Эльза жанып жатқан каминаның аузында толқымалы шана тектес орындықта әрлі-берлі теңселіп отыр, жылан шұбар халатының етегін ашып тастаған, әппақ бұлтиған балтырын, жұп-жұмыр тізесін көрсетіп мені қызықтыратын сияқты. Каминада сытыр-сытыр маздап жанған оттың сәулесіне шағылысқан Эльзаның онсыз да қызыл беті, алаулап, екі көзі түнгі гәуһардай жарқырайды.

— Фрау Эльза, сенің даусыңды естігісі келеді! — деді Бульбаши маған.

— Ей, — деді фрау босағада сүйеніп тұрған күтуші қызға, — артиске шарап сыйла!

Мен басымды шайқап, тамағымды көрсеттім: «Ішуге болмайды, тамағым ауырады!» деген сөзді жартылай ымдап түсіндірген болдым. Фрау сақылдап мәз болады.

— Баста! — деді тағы да маған өктемсіп Бульбаши.

— О кісіге айт: мен елімде ыңғай өз тілімде ән салғам. Білетінім елімнің әні, дедім. Бульбаши немісше менен артық білмейді, сөйтсе де жағымсақтанып былдырақтатып жатыр. Фрау алдында менің немісше сөйлегенімді естігенде, «Өзі неге айтпайды!» дегендей маған таңдана көз тастады да басын шұлғыды. Мен енді қысылдым. Дауысым онша емес еді, сезіп қойып, артым ашылып қалмаса деп қылп-қылп етем. Бар пәрменіммен ескі ақындарша, әуелі айғай сап, дауысымды созып, шабыт шақырдым. Сонсоң:

Әйтпесе адам нәпсін білгізбейді,
Сендерді ұқсатамын бүгін соған,
...төбет жалап жүргізбейді.
Ылығып семіз қаншық ит іздейді.

Деп аузыма қайдан түскенін білмеймін, өлең шығарды Фрау мәз — қол шапалақтап әнімді ұнатқанын сездірді. Осы кеш кейінгі өміріме пәле болып тиді. Содан былай, Эльза мені күнде кешке қасына алдырып, ән салдырады, радиола ойнатып, биге шақырады. Бульбаши былай қалды, ол келсе сылтау тауып, жұмсап қуып жібереді. Эльзаның ынта-көңілі менде, оны сездім. Кейде билеп жүргенде тәнін тәніме тақап құмарта көзін қадайды. Мен де сезбеген адамша түс бермеймін, шыдамай беріліп бара жатсам елімді, жетім қалған кішкентай қарындасым — Дәмешті есіме түсірсем, көңіл сынаптай суиды. Мен қатайған сайын фрау — ынтығып, құмарта түседі. Кейде түн ортасына дейін ұстап, әбден

қалжырап барып, менен «іс шықпағасын» қоя береді... Бір күні кешке таман күтуші қыз келіп, мені шақырып алып барды. «Кір мұнда!» деп иегімен ванныйды нұсқады. Менің ойымда дәнеме жоқ, жетіп барсам, фрау тыржаланаш ванныйда шалқасынан күліп: «Жуындыр мені!» дейді.

— Менің қолым ауырып қозғалтпай тұр! — дедім. Бір жағынан суық тиіп иығымның ауырып жүргенінің шет жағасын өзі де естіген, бірақ тап жууға жарамайтын халде емес екенін о да сезеді. Фрау ашулы: «Евнух!» — деп тыжырынды да айдап шықты.

Сол түні қашуға бел байладым. Кеше ғана Бульбаши сияқты малдың астында жатқан немістің солдаткасымен көңіл қосқанша, өмір бойы әйел көрмей, евнух боп өткенім артық...

Бульбаши үйде жоқ, ертесімен қалаға кеткен-ді. Ол келе қалса қиын, бір көзі ұйқтаса да, бір көзі аңдып жатады, сұм неменің!.. Нан мен шошқа майын сап шөптің арасына тығып жүрген дорбам бар да, соны суырып ап, түн ортасы ауды дегенде мысықтай басып тысқа шықтым. Алдында күтуші қыздан да, Бульбашиден де сұрап, Австрияның картасымен танысып алғам. Маған қалай да Чехословакияға өту керек, осы мен тұрған жерден алыс көрінбейді...

Ай сүттей жарық. Жердің бетіне қырау түсіп, ай жарығымен шағылысып, күмістей жылтырайды. Қораны айналып, орманға тура тарттым, со кезде оң жақтан жарқ-жұрқ етіп, машина кеп фермаға тоқтады. Мені байқамады, жан ұшырып, орманға қарай бүкшеңдеп жүгіре бердім. Апырмай, бұл не қылған машина екен? Эльзаның ері ме? Бейсауат машина жүрмейтін еді.

Орманды қақ жарып өтсем, алдымда тағы да ферма болуы керек, сол фермадан Чехословакияның шекарасы да жақын. Бульбаши бір әңгімесінде солай деп еді-ау! Географияны еске түсіріп, топшыласам, сол беталысым өзіме де қолайлы тәрізді... Көп ұзамай-ақ, артымнан қуғын шыққанын сездім. Шабалана үрген иттің дауысына жүгіріп келе жатқан бірнеше адамның дүрсілі қосылып, мүлгіп тұрған орман ішін азан-қазан қылды.

Қайран бейқамдық! Аяғыма галошты кимеп едім, ит енді екі аттатпайды. Бұлжытпай табады. Дорбамды бұтаққа іле сап, жан бермек оңай ма, жоғары өрмелеп, ағаштың басына шықтым. Тайшадай екі овчарка арс-арс етіп, иесін қоса сүйретіп, ағаш түбіне келгенде, қыңсылап шыр айналды да, ағашты тырмалап, тығылып отырған мені тауып берді.

— Түс! — деді немісше жуан дауыс, бұйырып. Амал нешік, түстім.

— Осы ма? — деді тағы да әлгі дауыс.

— Осы! — деді. Жалт қарасам — Бульбаши. Сүзеген бұқаша маған түксие қарайды. Екі көздің арасын ала екі елі маңдайдан періп кеп жібердім. Шалқалап барып, ағашқа басы сарт ете түсті.

Со кезде менің де басыма зілдей бірдеме, наганның дүбі ме, былш ете түсті, тәлтіректеп барып құладым... Есім жинасам, қолыма кісен салып, қоршап алған, дырылдатып Бульбаши фермаға қарай сүйреп барады. Машинаның қасына жеткенде, тастай беріп жалт қарады да, жеп қоятындай шұңқыр көзін көзіме қадап, кертік мұрнының желбезегі діріл қағып, тістеніп кеп, ауыздан мені бір тепті. Алдыңғы күрек тісім опырылып, қанмен бірге түкірдім...

Сүйтіп Бульбаши мені ұстап берді. Эльзаны қызғанып, менен құтылғысы келген де, сол пасық оймен қалаға барған... Сөйтіп қаладан қалаға сатылап, айдап отырып, мені Венаның округтік гестапосына тапсырды. Бұл күндер өле-өлгенше естен шығып, таңбасы еттен кетпейді. Міне, содан бері 16 жылдай уақыт өтті, кейде түсіме енсе, шошып оянам! Гестапоның азап шектіру, қинау, мойындату әдістері қилы-қилы. Талай естелік кітаптарда жазылып та жүр, мен соны тәптіштеп жазып, жүрек айнытқым келмейді. Бірақ ер жігіт жүрек тоқтатып шыдаса, дененің ауырғаны сүйектің сынғаны жанға батпайды екен. Қайта адам ерегісіп, жаудың сөзін өткізе алмағанына, іштей өзіңе-өзің риза да болатын сияқты!

Мені жатқызып қойып, сегіз қырлы дырау қамшымен белді ала, құйрықтан дүре соғып, тілім-тілім қып қанын шығарды. Түнде жатқанда, қызыл шақа ет көйлегіме жабысып, ертеңінде сыдырып ала алмай, бейнет көрдім. Сонда маған айтатыны: «Қызылдың командирісің мойныңа ал!» дейді. Мен көнбегесін, шлангтан атқан суық сумен ұрып, бірнеше рет есімнен тандырды. Бұған да шыдадым!

Карцерге қамады. Үйшіктей, бір ғана адам сиятын бөлме, едені темір плита, астынан от жағады. Ып-ыстық. Күйдіріп, табаным үлдіреп, жүре алмай қалған күндерім де болды. Табандағы нервтің түбірлері орталық миға: «Өртендім! Күйдім!» деп үсті-үстіне зарлап, ойбайлап жатқанда, адамның есі қалмаса керек-ті. Мидың өзі де шалажансар, күйзеліп, дірілдеп балқи бастай ма дейім!

Сол бір күндері бар хаупім — капсульдегі билетімнің номерін не түсіріп ап, не жұтып қоям ба деп жанталасам. Аузымды тас жұмып ап, тістенем де жатам.

Венаның гестапосындағы менің алдыма қойған мақсатым, арманым, жауды мұқатар кегім — ұртымдағы капсульді солардың қолына түсірмеу болды. Бар жігер-қайратымды, қуатымды соған жұмсадым. Күресіп бақтым. Ол күндері өлім — қиыннан табылған даңғыл жол сияқты. Өлімнен қорықпайсың!.. Тірліктен өлім тиыш. Тергеуші өзі ұрмайды, қасында жендеті бар, қинайтын сол... Жүруге жарамай қалдым, күнде зембілге сап, тергеушінің қабинетіне астыңғы подвалдан екі надзиратель көтеріп алып барады. Күннің көзін көрмегеніме бір айдан асты. Алтын күннің сәулесі терезеден жарқырап, тергеушінің бөлмесіне түсіп тұр

екен. Сондай қуандым, бетімді төсеп, қолыммен күн сәулесін жинап алғым кеп, шалажансар ілікпейтін саусақтарымды ербеңдете бердім. Тергеуші мені есінен адасты деп ұқты ма, еңкейіп бетіме үңілді. Сол бір сәт, іште қайнаған ыза-кегімді, жиреніш-зілімді бойыма жинап, тісімді шықырлата тесірейе қарадым. Ол селк етіп басын тартып алды. Кейін шегінді. Телефон соғып, мені қайтадан камераға апартып тастады. Содан қайтып шақырмады. Бір жұма өтіп, жүруге жараған соң Маутхаузенге жөнелтті. Адам көзіне қарауда үлкен мән бар екенін мен сонда бір-ақ аңғардым. Жау не десе о десін, мейлі есінен адасқан десін, әйтеуір сескенді. Менің ыза-кегім көзінің уытын алып, бетін қайтарды. «Көзді сөйлете білсең, қылыштан да өткір, тілден де шешен» деуші еді менің әкем. Соның өткір екеніне сонда ғана түсіндім!..

Маутхаузен Гитлердің ең қиын да ауыр лагері. Оның аты кірсе шықпас. Дантенің «Тұзағы», нағыз жаһаннам. Айналасы ат шаптырым қырат үстіндегі лагерьдің жан-жағын электр тогін өткізген сыммен он екі рет айналдыра қоршаған. Сымның арасы он қадамнан, сонда біреуінен өткен адам, екіншісінде сөзсіз ұсталады, екіншісінде болмаса — үшіншісінде... төртіншісінде... Әйтеуір он екінші торға жету мүмкін емес. Лагерьдің төрт бұрышында төрт құлағы — ұшырма бар, әрқайсысында мылтық кезенген күзетте солдат тұрады. Жақын барсаң, іс-міс жоқ атады.

Лагерьдің ішінде — тарихтағы ешбір халықтың өміріне ұқсамайтын, бір де-бір кітапта жазылмаған, түс сияқты өмір бар. Маутхаузеннің ішіне түскен адам: «Мен ұйқтап жатырмын. Осы көрген азабым — түс, ертең оянам!» деп өзін өзі жұбатпаса, бір күн шыдамайды. Не өзін өзі өлтіреді, не о дүниеге сапар шегу керек.. Лагерьде 24 барақ, немістер блок дейді, әрбір блокта үш қатар нар, әр койкада үш кісіден айқыш-ұйқыш валетпен жатады. Тұтқындардың киетіні ала көйлек-дамбал, аяқта ағаш таға, сол жақ кеудеге үш бұрышты қызыл шүберек қадаған да оның қақ ортасында жіппен «Я» әрпін тіккен, онысы русиш — орыс дегені; жағасында әр адамның — номері. Адамның аты-жөні жоқ, номермен атайды. Тұтқын адамның тағы бір белгісі бар: қашса табатын, ол — маңдайынан желкесіне дейін тілдей қып шашын қысқалай қиған. Күніне ішетұғын тамағы картоптың қабығынан асқан жеті жүз грамм баланда, кебектен пісірген уал, жүз грамм нан, сүті жоқ, жарты литр кофе.

Блокта екі бастық бар, бірі — блокфюрер, эсестен, екіншісі — блокшрайбер, соның хатшысы, ол неміс, саяси тұтқындардан. Осының бәрін тәптіштеп, түгелдей жазудың да қажеті жоқ, бірақ қандай өмірді бастан кешіргеніме дәлел сияқты. Сондықтан атамай өте алмадым...

Мен келгенде бұл лагерьде Совет Армиясының офицерлерін, коммунистерді кезекпен күн сайын жиырма бес-отыздан қырып

жатыр екен. Лагерьдің ішінде, қақпаға жақын крематория бар, өлген адамның сүйегін өртейтін. Сол крематорияға алып барып, әуелі жеке бөлмеге кіргізіп, салмағын, бойын өлшемек боп «ростометрдің» астына тұрғызады. Электр тогы жүргізген ростометр төбеден сарт ете түскенде адам жан береді. Тұтқын тұрған таразы ойылып, төмен түсіп кетеді, өлікті конвейермен жылжытып апарып, жанып жатқан пешке лақтырып тастайды... Осылай эсесовтар аспай-саспай күніне отыз шамалы офицерлерді о дүниеге аттандырып отырады екен.

Мені әуелі карантин блогіне жіберіп, сонда бірнеше күн ұстады. Осы карантин блогына біреу келіп, біреу кетіп жатады. Мен «офицер» және «коммунист» деп сезіктеніп әкелген соң «дәрігерлігімді» жасыруға тура келді. Әсіресе крематорияға осы карантин блогынан дереу тура жол түсуі ықтимал. Ендігі ойым, қалай да жұмыс командасына ілігіп, қашу! Тірі мәйіт боп жүруді өзім ар көрдім. Іріп-шіріп өлгенше, бір оқ жалынсын, о дүниеге барғанның өзі артық...

Дәрігердің «тілін» білем ғой, әуелі біраз «сырқаттанып» күш жинадым. 1944 жылдың көктемі келді. Көктем қуаныш ала келді. Шабынан шегі шыққан жаралы «жыртқыш» — Германия, алысуға дәрмен жоқ, тісін сақылдатып жан-жағына кезек арсылдайтын халге жетті. Мюнхен-Перлахт, Германияның тағы басқа лагерьлерінде совет офицерлерінің құрған жасырын ұйымы БСВ (Братский союз военнопленных) ашылды. Солардың біреулері бізге де, Маутхаузенге де түсті. Енді біз сол қара түнекте жылтыраған отқа көз тігіп, тұтқындар арасында үгіт таратып, бірлікті күшейтіп, бір-бірлеп қашып құтылудың қамын ойладық.

Басқа елдің адамдары посылка ала бастады. Солардың киімін тазалап, кірін жуып, тамақ табуға бірнеше адамдар шығардық та, тапқан-таянғанын жаңағы ауру-сырқауларға беріп солардың өмірі үшін күрес басталды. Мен жұмыс командасына ілігіп, бір жұмадай Линскіде — тас шабатын карьерге бардым. Ол — лагерьден сегіз жүз метр төмен жерде тұратын. Оған жүз сексен алты басқышы бар баспалдақпен төмен түсіп барады да, екі-үш пұттай тасты арқалап қайтадан, сол баспалдақпен жоғары көтеріліп, лагерьдің жанына үйеді. Ол тастарды поезбен тас жол салуға жібереді. Үш пұттай ауыр тасты көтеріп жоғары шыққанша, өкпең өшіп, діңкең құриды. Сүрінсең болды, эсесовец дырау қамшымен бастан тартады. Итке талатады. Бірінші күні он сегіз адам, екінші күні жиырма адам жан беріп, сол жерден қайтпай қалды. Күші мол жас жігіт едім, соның өзінде шыдай алмай, үшінші күні мен де сүрініп, арт жақтағы бүкіл колонна тоқтады. Кейбіреулері тәлтіректеп, артқыны соғып, тас-масымен төмен құлап кетті. Зілдей тас мені бірге ала құлады. Жуан қызыл эсесовец айғай сап, жүгіріп кеп

дырау қамшымен тартып-тартып жіберді. Бар тапқан айлам — басымды қолыммен қалқалай, көзімді қорғай бердім. Қан саулап жүр, жандәрмен тасты иығыма қайта қондырып, тағы аяңдадым.

Ертеңінде аяғым күп болып ісіп кетіп, ыстығым көтерілді. Мен жұмыстан қалып қойдым. Фельдшер — алматылық ұйғыр жігіті, менің дәрігер екенімді білетін-ді, қайтып жұмысқа жібермей, өзіне санитар қып алды.

Маутхаузенде БСВ ісін басқаша құрды, әр адам ең көп дегенде, үш-ақ кісіні білуі тиіс. Мен фельдшер мен өзім тартқан адамды ғана білем де, фельдшердің сөзін ғана жеткізем. Фельдшер кіммен байланысты, онда менің шаруам жоқ, білмеймін де. Мен жаңада келсем де қазақ жігіттерімен танысып ап, шүйіркелесіп, соларды БСВ-ға тарта бастадым. Менің қасымда жататын, татарға ұқсас, талдырмаш жалтыр қара Ислам дейтін жігіт бар еді. Сол екеуміз бір күні кеш соғыс жайын әңгіме қып отыр едік. Лагерьдің үстінен гүр-гүр етіп, бомбардировщиктер ұшып өтті. Оған көңіл бөлген біз жоқ, немістің самолеттері күнде ұшып жатады. Бір кезде бес шақырым жердегі Маутхаузен қаласын бомбаның астына алды. Барақтың қабырғасы жер сілкінгендей дір-дір етіп, терезе шыныларының күлпаршасы шықты. Шіркін, лагерьге түссе!.. Бүкіл тұтқындар қуанып, айқайлап, тысқа атып-атып шықтық: көйлек-дамбалшаң, енді біреулері жалаң аяқ, жалаң бас. Қол бұлғап: «Мұндалап!» шақырады. Эсесовецтер інге тығылған тышқандай, мыштай боп, барақтан-бараққа тығылады. Сол түні аспан өртенгендей айнала алаулап қызарды да тұрды.

Ертеңіне әлі бар тұтқындарды қалаға жұмысқа айдады. Сол жолы «Үш жүз кісіден он шақты адам қашып, келмей қалды» деген қуаныш хабарды жаңағы жылтыр қара — Жексенов маған жеткізді. Кеште фельдшер үшеуміз күбір-күбір сөйлесіп ап, ертеңіне жұмысқа Жексеновпен бірге мен де шықтым. Фельдшер «сау» деп, командаға қоса салды.

Бұл жолы лагерьден бес жүздей адам жұмысқа шығып еді, оның үш жүздейін поезбен алпыс километр жердегі басқа бір қалаға апарып, бомбалаған депоның орнын тазалатты.

Күн бұлыңғыр-ды. Біз қалаға жетпей-ақ ұсақ жаңбыр жауды. Жексеновке «бүгін қаша алмасақ, біржола қою керек!» дедім. Түнгі аспанды торлап, ерсіл-қарсыл ескен прожектордың сәулесіндей шарқ ұрған ой қашудың жолын іздейді. Бомба депоны тасталқан қып, орнын ғана қалдырған. Қабырды ашып, адам сүйегін қопарып тастағандай, депоның астындағы канализация трубалармен батареялары көрден шығып жатқан аяқ-қол сияқты, сорайып жатыр. Кейбір трубалар кісі жұтып қоятындай, көмекейі үңірейіп тұр... Жерді күрекпен қарулана қазып, батарея көтермекші болып, төмен түстім. Менің не істеп жүргенімді түсінбеген-Жексенов сілейіп тұрып қалды. Айтуға шама жоқ, ым қақтым. Ол түкке

түсінбей, бақырая қарайды, менің көзім конвойда. Қырық-елу адамды басқарып, депоның ішін тазалатып жүрген жасамыс ашаң неміс теріс айналып, екінші бұрышқа қарай жүре бергенде, сып етіп трубаға ендім де кеттім. Менің артымнан іле Жексенов те кірген тәрізді. Труба кең. Еңбектеп жүгіріп келем. Мұндай үлкен трубада газ болуы мүмкін емес. Болса газдан-ақ өлейін!.. Арт жағыма құлақ салам, айғай-шу мылтық даусы естілмей ме? Білсе ит жібереді. Онда не істейміз? Қолда дым жоқ!

Пәрменіммен тоңқаландап жүгіріп келем. Бірде труба бұрылып кеткенде, мен басыммен тіреле құлайым, өкшелес келе жатқан Жексенов те тұмсығымен сүзе құлайды. Сағат төрттің мөлшерінде қаштық. Бесте жұмыс бітеді. Сол бір сағатта осы трубадан шықпасақ із кесуі де мүмкін... Трубаның ішіне көз де үйрене бастады. Белім талып, саным сыздап шаршауға айналдым. Жексеновте үн жоқ, әйтеуір соңымнан қалмайды. Жолы болып, тұзақтан құтылып «жұмаққа», бостандық өмірдің шетіне шіркін іліксек... Ай ол ауыл алыс қой!

Труба таусылатын емес. «Тұзаққа» апаратын нағыздың өзі болып, сайтан жетектеп келе ме?.. Тоқтап, Жексеновке сыбырладым:

— Сен байқайсың ба, осы труба ылдилап, төмен кетіп бара жатқан сияқты? Тегі «тамұқ» жердің жеті қабат астында деуші еді. Содан бір-ақ шығып жүрмесек?

Жексенов қолымен мені түйіп қалды.

— Тек! Періште иланы деп жүрмесін! — Екеуіміз қараңғыда трубаның ішінде селкілдеп, дыбыссыз күлеміз. Е, эсесовец ұстап алса, түрменің әкесін сонда көрерсің. Ит қараңғы трубаның ішімен қуалар ма екен? Ит болмаса эсесовец жалғыз қумайды. Жаны ардақты емес пе.

— Ит қуып жетсе қайтеміз? —деді. Жексеновты да сол ой бимаза қып отыр екен.

— Қылғындыр тамақтан.

— Мылтығы бар эсесовецті қайда қоясың?

— Ия... Ең болмаса қолда таяқ та жоқ, бастан соғатын!.. Айда, жүр! — дедім де тағы да еңбектеп ала жүгірдім...

Жол ұзады. Бұл труба осылай айналып отырып, Маутхаузеннен шығып жүрмесін деген күдік көңілімде жер серігіндей жылт етіп, жоқ болады. «Көрдің бе, жоқ елес пе?» деп аңырайып тұрған ел қазағы сияқты мен де ол күдікке сенбеймін. Канализация трубасы қаланың шетіндегі сайға құйса, не ағып жатқан судың түбінен шықса қайтеміз? Бұл дәрменсіздіктен туған үрей!.. Егер канализацияның о басында итпен эсесовец тосып тұрса. Мана оңай неге қоя берді дейсің? Ең құрғанда қолға бір келдек темір ілінбейді-ау? Енді ұстаса итке талатып өлтіреді. Жазаның қиыны сол... Жол ұзай берді... Түні де, күні де жоқ, шексіз қара түнек

өмір, тірідей көрге түсу деген осы! Көріп тұрып әдейі қоя бергені, мейлі, өздері де тұншығып өледі, қайта бәрі неге түспейді деп те тілеген болар. Әуел баста алды-артымды меңзеп, неге ой жүгіртпедім? Көзді жұмып күмп беріп қойдым да кеттім. Ия, ит талап өлгенше, газдан тұншығып өлгенім жеңіл!

Сол бір сәт, осыдан екі күн бұрын көрген бір сұмдық оқиға көз алдыма елестеп, төбе шашым тік тұрды: он бесінші блокта жас орыс жігіті соғыстан бұрын циркте арқан үстінде жүріп үйренген екен, пештің мойны арқылы қашпақ боп, бірер кірпішін алып, жоғары өрмелеп, үйдің шатырына шығады. Вышкада тұрған қарауыл жақын, түнде секіріп, соның үстіне түсіп, мылтық, киімін тартып алып әрі өтпек. Бірақ үлгере алмайды — таңертеңгі санаққа ілінеді. Іздесе, біреуі жоқ. Кім жетіспейді? Итті алып барып, ізіне салып жібереді, овчарка қыңсылап, пешті тырналайды. Ішіне үңіледі. Шатырға шықса, мұржаның түбінде тығылып отыр. Бүкіл лагерьдегі тұтқындарды сапқа тұрғызып қойып, бәріміздің көзімізше әлгі жігітті итке талатып өлтірді. Әй, азамат екен, «eh» демеді, қайта дауыстап: «Жасасын Отаным! Жолдастар, мойымай қашыңдар!» деп өсиет айтып кеткен-ді.

Бір мезгілде трубаға саңылау түсті... Іле жарық көрінді. Сүйінші, Жексенов! Алақай, жарық дүние! Мысықтай басып жақын барып сығаласам, айдала, түн, жауын құйып тұр. Тап маңдай алдымызда бірдеме қараяды. Қаланың екінші жағынан шығып жүрмейік.

— Тоғай! — деді көзі жіті Жексенов.

— Құдай берді! Сен тырп етпе, мен байқайын! — дедім де ептеп жан-жағыма көз салдым. Не бір дыбыс білініп, не бір қара көрінсейші — айнала жым-жырт, жаңбырға малынып тұнып тұр. Серігімнің жеңінен тартып қап, тоғайға қарай зырладым. Жаңбыр құс қанатындай сабалайды. Шалшық су, мидай езіліп жатқан жер... Тоғай қуысына жабыса салынған ағаш үй. Үй жанында жұқа тақтайдан салынған үйшік — омарта. Ара ұясы. Жексенов жетіп барып, араның ұясына қолды сұғып жіберді. Аралар «ұры кірді» дегендей атой беріп, ызылдап соғыс салды. «Қой!» дегенге қоятын Жексенов бар ма? Екі-үш ұяны жұлып ап, тұра қашты. Аралар қуып берді. Талап келеді. Бірақ жауыннан қорқады екен, біраз жер еріп барып, қалып қойды. Аяғымыз шылп-шылп етіп, тоғай ішін жаңғыртады. Бұлт ыдырай бастады. Таңдықтай жұқа бұлттан түскен айдың күміс сәулесі біздің алдымыздан жол сілтегендей. Жалма-жан Жексенов араның ұясын бұлаққа сап, араның балаларын суға ағызды да біреуін менің қолыма ұстата берді.

— Же!

Аш адам, оның үстіне өзі бал, қарағам жоқ. Шетінен тістелей омырып ап, шайнап-шайнап тастай бердім. Ара түгелдей түспесе

керек, аузымда бырт-бырт етеді. Шайнамайын десем бал тәтті, шайнайын десем ернімді, тілімді шағып, күптей қып ісіріп жіберді. Қанағаң да секілді. Тәтті мен ащы тайласып, күш сайысқандай. Азумен де аямай басам, ара да жандәрмен аямай тызылдата шағады.

— О, Жексенов, қайдан таптың, жолың болғыр! — дейм іштей, айтуға шамам жоқ, бержағымнан көкейімді бал тессе, тіл құрғыр қолақпандай және иілмейді... Дегенмен бал нәр болды, әл берді. Сол бетпен қалың орманды қақ жарып жүре бердік. Үсті-басымыз су, көйлек етке жабысқан. Ағаш-ағаштың арасымен әлі де болса, арт жаққа жалтақтай қарап, жүгіре басып біз келеміз. Судан ит із кесе алмайды. Оны білем. Сөйтсе де, сақтық, түн өрінде жол ұту... таң ата бұтақты жалпақ еменнің саясына кеп паналадық. Жауын да саябырлай бастады. Біз көйлекті шешіп, сығып, тобарсытып алғанша, жауын да басылды. Ендігі уайым — су өтіп, ауырып қалмау... Екеуміз тоғай ішінде күш сынасқандай күресіп, дене қыздырдық...

Күн шықты. Ағаш түбіне кеп, киім кептіріп, балдың қалғанын сордық. Аздап күш жинап ап, тағы жүрдік... Қалың орман таусылар емес. Оның таусылмағанына бір жағынан қуанамыз да: көзге түссе-ақ ұстайды. Киіміміз: «мен қашқын!» деп қол бұлғап, өзі шақырып тұр.

— Қалайда киім тауып кию керек! — дедім Жексеновке. Ол жайдары, құшікеш жігіт.

— Налымаңыз, тұзақтан шықтық, ендігісін маған жүктеңіз, табам! — деп өз күшіне сенген кісідей нанымды айтады, дауысында ылғал жоқ. Сондықтан да ол маған демеу сияқты, бәлкім... кім біледі, орыстар айтқандай шайтан кіммен әзілдемейді. Рас, сол сапарда «әзілдегені» де рас. Кешке таман күн суытып, дірілдеп тоңази бастадық. Ұзақ күнгі жүріс, аштық қалжыратқан сияқты. Жексенов бірде озып, бірде менен кейін қалып, аяғын сүйрете басып келе жатқан-ды, ағаш селдіреп, орман шеті көріне бастады. Бір кезде үйілген күпәнә шөпке тап болдық. Оған таяу астылы-үстілі ағаш үй тұр. Жексенов екі қолын кейін сермеп, артындағы маған: «Қал!» деп ым жасады да мысықша басып, кетіп қап, әлден уақытта қайта оралды. Бұдан әрі не істесек те Жексеновтың бұйрығымен үнсіз, жедел істелді. Үйдің архитектурасы баяғы Эльза Мейердікінен ауған жоқ. Жартылай жерден қазылып салынған қойма бар екен, Жексенов әй-түйге қараған жоқ, терезенің шынысын қойып қап сындырды да маған қолынан ұстатып, ішіне түсті. Аяғымен сипалап столды тауып ап, маған «қоя бергін!» дегендей басын изеді. Мен қолын қоя бердім, ол гүрс етіп құлап түсті. «Ойбай-ай, ұсталды-ау!» деп ішімнен қапа жеп, құлағым тігіп тұра қалдым. Тым-тырыс. Тіпті жанның қимылы білінбейді. Жексеновтың аяғы тайып, құлап кетсе керек-ті, бір жақсы жері,

жараланбаған. Керегін тапқан. Терезеден түскен сәулемен қап тауып ап, соған шошқаның майын, нан, консерв, картошка, күріш, керек десең шарап та салып, лықылдата толтырып, бір қап тамақты маған әперді. «Есі ауысқан ба, қалай алып жүреді?» деп іштей ызам қайнайды. Айтуға дәрмен жоқ. Осы бір сәтте семсер пышақты көлденең тістеген, келбеті нарттай, терезеден қарғып шыға келді. Қапқа тамақты салып жатып, бір бөтелкенің тығынын қағып жіберіп, жұтып та алса керек.

— Асеке, ренжіме, қапты өзім көтерем! —деп қутың-қутың етеді. Жексеновтың мұнысы ақыл екен, сол түні күпәнә шөптің қасына барып, жақсылап ауқаттанып, бірер бөтелке шарапты ішіп ап, күпәнаның төбесіне шығып, арасын қуыстап, ұйқыға бастық. Әбден шаршаған адам сол күні кешінде бір-ақ ояндық. Шошқаның майы мен нанды соғып ап, жұрт «ұйқтады-ау» дегенде ақырын түсіп сол бетімізбен тағы тарттық...

Бақыт деген өмірдің жүйрік тұлпары. Кейде бақыт асау аттай ағызып келе жатып, үркеді де жалт беріп, арқасынан тастап жүре береді, кейде өмірдің терең суына: «әні баттым, міне баттым!» деп екі құлағы ғана қалтиып бара жатқанда жүзімпаз аттай малтып алып та шығады. Сол жолы біз судың түбіне кетіп бара жатқанда, бақыт-тұлпар бізді аман-есен жарқабаққа алып шықты. Біз адасып, орманда шарлап жүріп, Чехословакияның шекарасынан өтіп кетіппіз. Чехословакияда әрбір шаруа совет солдатын өзінің досы көреді. Қайырымды бір шаруа бізді бір ай асырап, тойындырып, киіндіріп, елге қарай шығарып салды...

Ар жағын жазудың қажеті жоқ, кейін бір оралармын. Ол өзі бір кітап. Аман-есен елге жеткен соң, азап та, қорлық та бір сағатта ұмытылды. Сол жазда елде болдым. Кішкентай жетім Дәмешті бауырыма басып, көзімнің жасын парлатып, қайта-қайта сүйдім. Тек осы күнге дейін бар арманым — Пахритдин жайында ешбір дерегім жоқ...»

Осы бір түні таң ата бір-ақ ұйқтадым... Түсте тағы бір рет қарап шығып, конвертке салдым да, Айшаға беріп жібердім. Оқысын

VIII

Қайырдың облыстық мәжілістен оралғаны сол еді. Совнархоз бастығы тағы да телефон соғып: «Ертең Москваға ұшамыз, совнархоз бастықтары мен қара металлургия завод директорларының мәжілісі болады. Дайындал» деді. Көптен Москваға бара алмай сағынып жүрген Қайыр, қуанып орнында отыра алмады. Ісі түсіп келген кісілерді Мусинге жіберді де, өзі керекті қағаз-документтерін ыңғайлады. Ол мәжіліс — өндірісте автоматиканы көбірек қолданып, техниканы шеберлендіру мәселесін қарайды

екен, сол жайындағы түрлі ой-пікірлерін, жобаларын жинақтап ала жүруге тура келді.

Қайыр Платон Сидоровичтің орынбасарын шақырып ап: «Техниканы жаңартуда заводта не істеліп, не қойды, соны дайындап бер!» деді де өзі машинаға мініп Дәмештің пәтеріне барды. Ағасы келгелі оңаша бір сөйлесе алмай жүр. Күнде оқтанады, сәті түспейді — не мәжіліс, не тығыз іс киіп кетеді.

Аралары күн санап алыстай бастады.

Қайыр дәл жатарда, ертең бармақшы боп уәде береді де, таң атып кеңсе табалдырығын аттасымен-ақ ұмытады. Уақыты ұзақ күнге жел диірмендей иірле береді де, кештің батқанын сезбей де қалады. Түнде тағы да Дәмеш есіне түсіп, көңілі жабырқап, жалғызсырайды. Қайыр кейде өзіне «жігерсіз, жасықпын» деп налиды да. Сүйген қызына сөзін жеткізіп айта алмауы, жүрегін ұйытып, өзіне қарата алмауы — намыс. Бір есептен Москвадағы Вераға үйленіп тәкаппар Дәмешті тотитып кетсе?.. Дәмеш оған қуанбаса, өкпелемес; сөзін беріп, тостырып жүрген қалыңдығы емес; баяғы бір қоюы қашқан достық қайтып қиюласуы екі-талай. Оған шеберлігі жетпеген Қайырдың өзі кінәлі емес пе?

Дөңгелек столдың үстіне ені кере құлаш ақ қағазды жайып сап, Дәмеш еңкейіп сызып жатыр екен, Қайырдың көз қиығы шалып қалды, ол — шет-жағын жиып, денесімен қалқалап, көрсетпей екінші бөлмеге алып барды.

— Ия, сіз де біз сияқты пендені іздеп келеді екесіз? — Бұрын «сіз» демейтін қыз кекетіп, жыландай оралып алақанына түскен ұзын бұрымының ұшымен ойнады.

Міне ыңғай осы — тіл табысып, жылы жүзбен оңаша сырласуға келтірмейді: кейде кекеп-мұқап маңына дарытпайды, кейде нәзік те сыпайы майда жан, егіле беріліп, құмарды арттыра түседі, бірақ, о кезде қыз оңаша болмайды, қасында біреу тұрады.

Қыздың мөлдіреген бота көзі, күлімсіреген жұқа ерні, біресе доғадай иіліп, біресе құс қанатындай жазылған қою қара қасы — бәріде сүйкімді де әдемі. Қайыр аймалап, сүйе берсе, сүйе берсе... таң атқанша, ертеңінде... жыл... жүз жылдай сол ләззат мерзімі созыла берсе... О, дүние!..

Дәмештің «Ал, сөйле! Неге келдің?..» деген сөзі ойға шомған Қайырдың санасынан орын тебе алмай, ұясына кіре алмаған құстай, шыр айналды. Ия, Дәмеш ақсия күледі — тістері қандай ұсақ, кіршіксіз таза, аппақ меруерттей. Неге күледі? Ажуалай ма?.. Жанын неге қажайды?

— Дәмеш, мен ертең Москваға ұшам... тапсыратының бар ма? — Қайыр енді пианинонын пернесін бір саусағымен басып, ләлә... до-до дегізіп, қырындап тұрған қызға жақын барып, қолын ұстады. Ол «қайтесің әурелеп!» дегендей, қолын жылжытып, тартып әкетті.

— Мен сенің жақын жүргеніңнен қорқам!..

— Қорқам!.. Мен дос боп жүріп қастық ойлайтын зұлым деп пе едің?

— Әйтпесе, менің проектімді «ағаң» екеуің ақыры қой болды ғып шығарар ма едің... «Дәмешке менің ешбір қастығым жоқ» деп қолыңды кеудеңе қойғанда сондайсың... Есіктен аттай беріп...

— Ар жағын айта көрме, Дәмеш, жалынам!.. Но, мен сенен ондай сөз естуге келгенім жоқ.

— Ә, солай ма? Шындық бет жыртады...

— Өзің білесің: Платон Сидорович науқас. Москвадан қайтқанша жазылар да, дайын қылар!.. Көбіне шыдағанда, азына сабыр ет!.. Тапсыратының жоқ болса, онда мен кеттім, асығыспын!..

Қайыр қоштасты да машинасына мініп кете барды.

***

Қайырдың артынан ұзақ қарап ойға шомған Дәмеш өзінің жүрегінде оған деген орын жоқ екенін бірінші рет аңғарды: бірде сөніп, бірде тұтанған махаббат отын қызмет бабы біржола өшірсе керек-ті. Жүректе тек жолдасқа деген сезім байқалады.

Қайыр қандай сымбатты, сабырлы, өткір жігіт. Осында жүрген инженерлердің бәрінен де анағұрлым жоғары.

Ал енді тосып жүрген жоқ па? Үндемейсің ғой, Дәмеш? Шоқ-шоқ, саған сол керек! Отты жаға білмеген өрт кетірер. Қайырдың жүрегіне маздатып махаббат отын жағып қойып, енді су ала жүгіріп, сөндірсем дейді. Бұл қай кекесінің!

Ал, Дәмеш ойлағандай: өзі сымбатты да әсем, батыл да шешен болса, онда қыз неге оны сүймейді? «Махаббат деген үйленгесін де оралады» деген кім еді?

Дәмештің тиюі кәдік. Бірақ ондай күн болса, Ақмарал шешей-мен отасып тұру да екі есе қиынға түсер. Дәмеш іштей азғырған бір әзәзіл дауысқа жауап қайырып, айтысып тұра берді...

***

Осы бір күндері завод өмірінде қатарласа тартылған екі желі: адал ниет пен игілікті іс, қаңқу сөз бен дау-жанжал, бірімен бірі жалғаса шегіне жеткендей. Оның сол бір түйінге жеткенін Дәмеш соңғы бір-екі оқиғадан анық аңғарды.

Бұрын партбюро хатшысы Серегин мен бас инженер Мусин қабақпен атысып, астарлы мысқыл сөзбен қағысып қап ішара дүрдеараз боп жүруші еді, соңғы күндері айтысқа екеуі де ашық шешініп шықты. Бұлардың қырғи қабақ болуына бас себеп Дәмеш пен Ораз. Бас инженер Дәмешті қудалай бастаған шақта оның көзіне Ораз ілікті. Әлгі орыс мақалы: ағаш кессе жаңқа ұшады де-мей ме, сол сияқты Дәмеш үшін Ораз күйді. Ыңғайына кеп қалған

жерде екеуін де тұқыртып, мәжіліс-жиналыстарда басқа бригада, инженерлердің атын атап, соларды алға ұстады. Бұрын көзге түсіп, ауызға ілініп қалған Оразға бұл қылық онша ұнай қойған жоқ, үйтсе де, ол мән бермеуге тырысты, бірақ бас инженердің бұл мінезін ұғынған Серегин ауыздықтап тежеп, қолдан қаға берді. Ұзақ жылдар заводты билеп төстеп алған Мүсілім оңайлықпен көне қоя ма, шамданып, Серегинді тобықтан қағып, бетін қайтаруға әрекет жасады. Тегі Серегиннің күшін Мүсілім еске алмағанға ұқсайды. Әйтпесе, ол кісі мұндай ашық айтысқа бармаушы еді. Ол: «Қайыр жас директор, тәжірибесі шамалы, өзінен аса алмайды, жәнеде қалалық партия комитетінің хатшысы Базаровтың дос екенін Серегин тағы біледі, қайда барады» деп жобалаған сияқты. Жуырда Серегин мен Базаров сөзге кеп қалғанын Дәмеш шет жағасын Серегиннің достарынан естіген-ді. Соған қарағанда, Мүсекең олардың арасына от тастаған ба деп қалды Дәмеш.

Хатшы да адам баласы, күнде барып: «Серегин — даукес, Серегин — мылжың, Серегин — жалқау!» деп жамандай берсе, ойлануы да мүмкін.

Осылай екі жақ қызып, қызыл шеке боп тұрғанда, Ораз отқа май құйды.

«Коммунистік еңбек бригадасының атағын» кімге береміз» деп завком ақырғы қорытынды жасауға келгенде, Ораз Құрышпаев: «Коммунистік еңбек бригадасының атағын беруді мен өзіме лайық деп таппаймын, қарсымын! Тізімнен менің атымды алып тастаңдар» деп, өшірткізеді. Жұрт аң-таң. Түсінбейді. Ол мәжілісте Серегин болмаса керек-ті, қатынасып отырған бас инженер мәжілісті тастап, Базаровқа жетіп барады: «Біздің елдің тарихында болмаған оқиға!.. Сұмдық. Коммунистік еңбек бригадасының атағына қарсы шығу... Саяси іс... Серегин тәлім-тәрбие жүргізбейді, соның салдары...» дейді.

Әнеугі Серегиннің ащы сөзін есіне түтқан Базаров жалма-жан кезексіз бюро шақырып, есеп айырысады: «Серегин дандайсып, кім екенін өзінің ұмытты, әйтпесе, қалалық партия комитетінің хатшысына кеп, мін тағып, сын айта ма!.. Айт, сына, бірақ өз ісің оңып, жұртшылық алдында баға алып тұрсын!..»

Ағаш аяғын сүйретіп Серегин де келеді. Бюрода оқиғаның қалай болғанын Мусин түсіндіреді: «Герой, депутат, коммунист, ертеңгі коммунизмнің адамы: іс-міс жоқ, коммунистік еңбек бригадасының атағын алмаймын деп отказ берді... Мұның атын саяси соқырлық дейміз бе, жоқ... Құрышпаев жыл басынан нашар істеп келді, соған қарамастан жолдас Серегиннің ұсынысы бойынша тықпалап едік, ақыры: «маған керегі жоқ!» деп масқара қылды. Кінәлі партбюро хатшысы — Серегин! Дандайсытқан да, саяси соқыр ғып өсірген де сол!» деп ол сөзді бітіреді. Іле Базаров

сөйлеп, Серегинді армансыз сілкілейді: «Даукес... дирекциямен тіл табыса алмаған, тәлім-тәрбие ісін жүргізбеген...» деген түйін жасайды. Басқа бюро мүшелерінен Серегинді жақтап жылы сөз айтушылар да табылады.

Олардың сөзінен нәр алғандай Серегин бұғып қалмай, бас инженерді қоса қабаттап, Базаровты біраз сынға алады. Дәл әнеугі бет пе бет айтқандай болмаса да, соған таяу түйрейді.

— Шақырыңыз Құрышпаевты! Сұрайық, неге олай дейді екен? Мүмкін, басқадай ойы болар? — дейді ол.

Сменасын бітіріп, душтан жаңа ғана шығып тұрған Оразды бюроға алып келеді. Ораз аспай-саспай, байыпты мінезбен өзінің пікірін ортаға салады:

— Мен менсінбей отказ беріп отырғам жоқ, қайта, сол құрметті, қадірлі атқа ие болуды өзіме көпсінем, бригадам әлі мұндай дәрежеге жеткен жоқ. «Коммунистік еңбек» дегенді, мен өзімше ұғам... Ол — еңбек қадірін түсінген еңбек сүйгіш адам, еңбектің жаңа бір әдісін тауып, өз бойына соны қасиет қып сіңдіре білген адам. Менде, менің бригадамда әлі ондай қасиет жоқ. Сондықтан мен өзімді олқысындым! — дейді.

— Сен, әлде герой деген атақты да өзіңе көпсініп, «зорлап берді» дерсің? — деп Мусин кекейді.

— Рас, көпсінем!.. — дейді Ораз.

— Әне, естідің бе, Василий Федорович? — деп күйіп-піскен бас инженер Оразды иегімен нұсқайды.

— Серегиннің тәрбиесі ғой! — дейді Базаров.

— Менімше, геройдың осы сөзінде өрескелдік жоқ. Тауып айтылған! — деп Серегин ой тастайды.

— Ха-ха!.. «Тауып айтылған?» —Бас инженер қарқылдай күледі.

— Сіз өзіңізді азырақ басып ұстаңыз! — деп екінші хатшы Мусинді сөгіп тастайды, — бюрода отырсыз ғой...

— Жоқ, жолдас Серегин, сен мақұлдасаң да біз бұл пікірді саяси дұрыс деуге аузымыз бармайды!.. Құрышпаевтың алмаймын деуі хате!.. Завод әлеуметі саған сеніп, ұсынса, бүйректен сирақ шығару саяси соқырлық! — дейді Базаров.

Құрышпаевты цехқа қайырып жіберіп, енді түйіндеуге келгенде, Мусин тұрып: «Құрышпаевтың семья мәселесі де онша оңып тұрған көрінбейді, жұбайын тастап, айырылып кетсе керек-ті!» дейді...

— Анықтау керек, ол — өсек болар! — дейді Серегин.

Сонымен геройдың оғаш мінезін талқылауды заводтың партбюросына тапсырады да, Серегинге көшеді: — «Салақ саяси басшылық ете алмаған, бұл қалпында хатшы ғып қалдыруға болмайды» деп Базаров ұсыныс енгізеді... Бұған екінші мен үшінші хатшылар қарсы шығады. Айтыс күшейді, түн ортасы ауа көпшілік

боп, Серегинді арашалап алып қалады, бірақ: «Аз күнде саяси-тәрбие ісін заводта жоғары сатыға көтере алмасаң, өкпелеме!» деп ескертеді...

Соның ертеңінде Серегин Оразды бригадасымен Дәмешті қоса, партбюроға шақырып алады. Дәмеш соның алдында ғана Ораз оқиғасының шет-жағасын естіп, өзі де Серегинге кеп ақылдаспақшы боп отырған-ды.

Ораз, Геннадий, Иннокентий, Қуан төртеуі, тентектік жасап қолға түскен баладай, салы суға кетіп, томсырайып отыр, бірінебірі қарамайды, ызалы.

— Кәне, оңашада бізге айтшы, Құрышпаев, неге бардың завкомға? — деді Серегин Дәмеш келіп отырған соң.

— Айттым ғой, кеше! Сол менің шын сөзім! Екі сөйлеу дегенді білмейм! — деді Ораз қымсынып, осындай шу көтерілгеніне өзі де ырза емес секілді. — Менімше, осы отырған жігіттер де қарсы болмас дейм, ондай жақсы атқа ие болу әркімнің арманы, бірақ, адамның ең әділ төрешісі, таразысы, ол — ар!.. Ар не дейді: «ал дей ме?» соған құлақ түру керек, кейде адамды намыс жеңеді: «басқадан қаламыз ба? Алайық!» дер, итерер, өйдегенмен, ар әрқашанда жақсылыққа итеретін сияқты... Мен «герой» деген атақты алсам да, осы күнге дейін өзіме-өзім риза емеспін... Герой деген атақты әлі ақтағам жоқ. Біз жақсылап еңбектеніп көрейік. Содан соң ол атақ бізден қашпас!.. Осыдан бір жұма бұрын бригада айдың аяғында 100 процентке әрең жеткізді, сонда бірінші айғай сап: «Құрышпаевтың бригадасына бермеңдер, Тухфатуллин алсын!» деген сол бас инженердің өзі емес пе?.. Әйтеуір түсінбейм: сол атақты қалайда беріп құтылу ма, жоқ алдыңғы қатардағы озат еңбек бригадирлерінің іс тәжірибесін үлгі қып тарту ма? Мақсат не?

— Олар сені осылай ұғып отыр ма? — деді Серегин.

— Ұқпаса мен ертең «Правдаға» жазам! — деді Ораз ашынып.

— Жоқ, сенің барып айтуың хате!.. Нең бар еді, — деді ашулы Қуан.

— Әй, дос, байқап сөйле, ол менің азаматтық борышым! Неге айтпайым! — деді Ораз ежірейіп.

— Тсс, жолдастар! — деді Серегин, жастарды басып. — Мұнда бір шындық бар: ол — сенің бригадаң, Ораз, көзге түскен бригада. Еңбек өнімін төмендетіп алғандарыңмен, басқадай өнегелі істерің сай келеді: бәрің де сырттан оқу оқисыңдар, үйірмеге қатынасасыңдар... Ие, осы айда неше рет киноға бардыңдар?..

— Төрт рет! — деді Геннадий, бір бүйірден.

Серегин жымиып:

— Ба! Түсінікті, тегі сен басқарады екенсің ғой... Сонсын, кешкі университетке нешеуің қатынасасыңдар!

— Бәріміз де!— деді Кеша.

— Қай факультетінде оқисыңдар?

— Музыка. Әр түрлі аспапта! — деді Қуан.

— Көрдің бе?.. Тәртіп-тәрбиелерің жаман емес. Сондықтан да, дауласып отырып, тізімге кіргіздірген де, атақты осыларға беру керек деп қарысқан да мен едім... Бұл менің қатем! — деді мұңайып Серегин.

— Хате?.. Кеше бюрода отказ бергені не деп жазғырған жоқ па? — Дәмеш Серегинді аяйды: жақсы ниеті үшін аяйды.

— Менің қате ұсынысымды бас инженер пайдаланып отыр. Айтпадым дей алмайсың... Айтқандай, сен жұбайыңмен айырылып кетіп пе едің? — деді Серегин көзін қадап. Ораз қысылақызарып, не дерін білмей, сасқанынан Геннадий қарады. Ол — бұйра шашын саусағымен сүзіп өтіп:

— Тастаған жоқ! Кім айтты сондай өсекті? Жұбайымен аздап шәлкес сөзге келіп қалған-ды, соны әрі ушықтырма, демалыс үйіне барып жата тұр, Ажардың ашуы біржола тарасын деп, кеңес берген мен едім, — деді ол ара түсіп.

Дәмеш ұялып төмен қарады. Ол жанжалға себеп — Дәмеш. Дәмеш келді, Ораз үйінің берекесі кетіп, Ажардың құты қашты... Иә, жақсы қадам емес. Ойлану керек!

— Ораз, бұл жайында мен де ойлап көрдім. Сенде хате жоқ! Жүрегіңнің әмірін орындап, адалдығыңды білдірдің! Задында айтуың дұрыс!.. Қояр саған кінәм жоқ. Қате менікі, мейлі мені-ақ жазаласын!

— Жоқ, ол қалай?.. — деп келе жатыр еді Геннадий, Ораз киіп кетті.

— Онда сізді емес, мені кінәласын, қараңыз бюрода!

— Жоқ! — деді Серегин қатал...

Дәмеш асығыс үйіне кеп жеңін сыбанып жіберіп, тамақ пісірді. Ол жалғыз өзі болса, асқанадан ішіп жүре берер еді, жолдан келген Асқар бар, асыл тамақ ішкізіп, қоңдандыру керек. Әне, үстінде көкала пижам, терезе алдында кітап оқып отыр, көзілдірігінің үстінен Дәмешке тұқырая қарап қояды, ондағысы: «Кешіктің ғой, жайша ма?.. Өңің де қашқан?» деп сезіктенгені. Жарайды, кейін қолы босағанда айтар, дәл қазір ас пісіруі керек, смена жақын.

Дәмеш мұздатқышты ашып, ішінен тауықтың етін алып, тазалап, кесіп-кесіп кастрюлге салды...

— Дәмешжан, Айшаны көрдің бе, әнеугіден кейін? — деді Асқар кітабын жауып, тізесіне қойып.

— Кеше сіз ол кісіні іздеп, үйіне бардыңыз ба?

— Бардым... Неге сұрадың? — Асқардың жүзін көлеңке басып, жабырқай қалды.

— Сіз енді ол кісіге бармаңыз!

— Неге?.. Келмесін деді ме?

— Жоқ, бұл менің өзімнің ойым. Мүсекеңе тиіспей, аулақ жүрейік дегенім. Мінезі қиын адам ғой...

— Жоқ, Дәмеш, оған мен көнбейім. Өткенді айту Айшаға менің мойнымдағы борышым!

— Қайдам... Бала-шағалы, семья... Дұрыс ұқса...

— Айша ұғады!

Ағасының бетін байқаған соң «неге барма!» дейді, Дәмеш соның себебін айтты: кешеден бергі жанжалды, Ораздың адал-ақ пікірін Мүсілімнің бұрмалап, қисық түсінгенін тегіс жеткізді.

Асқар басын шайқап:

— Әне, бұның әлі де тәубесі есіне түспеген... Байқа, балам... Зақым келтіріп жүрмесін! — деді.

— Менің «барма!» деп отырғаным сол емес пе!

— Жоқ, бір есептен — бару да, айту да керек!.. Бұл әлі уыты қайтпаған, іштей тынып: «әй, тағы да бір сондай айғай-шудың кезеңі туар ма еді, шіркін!» деп кіжініп жүрген кісі... Сондықтан...

Дәмеш заводқа келді. Кішкентай томпиған паровоз пысылдап, бірнеше вагонды ырғалта тартып, шихта ауласынан шыға жөнелді. Цехтің екінші жақ қапталында үзіліс кезінде бір топ құрыш-қорытушы домино ойнап отыр еді, паровоз әйнегінен асылып тұрған машинист айғай салды:

— Ей, Теке, мә-ә! — деп бір қолының бармағымен мұрнын тыжырып, екінші қолынан саусақтарын оған жалғастыра қимылдатып келемеж қылды.

— Ух! — деді оған, селдір жирен мұрт, жауырынды Түхфатуллин. Дәмеш оны мұртынан таниды, тарақанның мұрты тәрізді. Соңғы кезде Түхфатуллиннің бригадасы озат шығып завод төңрегіне мақталып, жиі атала бастады. Әне, «құрмет тақтасының» қақ ортасында ілулі тұрған осы Түхфатуллин. Бұрын ол араға Ораздың суретін іліп қойған еді. Оны алып тастаған кім екен? Мусин де, басқа кім дейсің... Біреудің сүрінгенін аңдып жүретін адам ғой!

— Дәмеш Сахиевна, сәлем! — деп Түхфатуллин өтіп бара жатқан Дәмешке екілене сәлем берді.

Дәмеш басын изеп, күлімдеп: «сәлем-сәлем!» деп өте шықты. Түхфатуллин мұртын тағы да бір ширатып, қызыға қарап, қала берді.

Дәмештің толқыған ішкі сырына, пеш отының лебі қосылып, маңдайынан тер шығарды... Пеш механизмін өлшеп, бақылайтын аспаптар кабинасына кірді де, терезе алдындағы шөлмекті ашып, бір стакан тұзды суды жұтып салды. Түу, қандай рахат! Құрыш қорытушылардың қорегі осы шығар... Кен төгетін машина ұзын

піл тұмсығымен астау сияқты мульдені тістеп ап,ештің ішіне кенді төңкере салады. Түтін аралас жалын күйе будақтап пеш аузынан сыртқа шапшиды. Пеш аузында отпен арпалысқан Ораз түтінге оранып Дәмештің көзінен ғайып болды.

Дәмеш құрыш ағызатын алаңға келіп, қанаудың, қалыптардың тазалығын, дайындығын байқап, қара қазанның қасына барса, Күміспек құрыш ағызушылармен әңгімелесіп тұр екен.

— Күмісеке, қалай қазан дайын ба? — Дәмеш те бөгелмей жүре сөйледі.

— Дайын-дайын! — деп ол ыржиып басын изеді де, қасындағы жігітпен сөзін үзбей әңгімелесе берді. Дәмеш Күміспекке сенеді, ұзақ жылдар құрыш құйып жүрген ескі мастердің, шебердің бірі: «науа тәрізді жолобтан сарқырап қазанға құрыш аққанда, биік жартастан аққан судың сылдырын естимін!» деп күлдіретін, жайдары, ақ жарқын жігіт те осы Күміспек. Күміспекке сенген беті Дәмеш қайтып қара қазанды қарап, тексермеді, дәл құрыш ағызатын кезде бір-ақ барды.

Киіз үйдей дәу қазанды сырғанатып әкеп, араның ұясы тәрізді жыбырлап тұрған қалыптардың үстіне қондырды...

— Құрыш қазанда неше минут тұр? — Дәмеш сағатына қарады. Мастер:

— Он бес минут өтті, — деді.

— Аш, шүмектің тығынын, жетеді! Көп тұрып қалса оттегі мен көміртегі қосылып, құрышты қазанда тағы та қайнататынын білесің бе?

— Е, оны білмесе, құрыш ағызудың мастері боп не керек! — деп ол күлді.

Бірақ тығын ашылмады. Дәмеш қолындағы сағатқа қарап уақыт санайды. Әлгінде, он бес минут өтті дегенді... Он жеті... Он сегіз... Жиырма!.. Құрыш ағызушылар стопордың ашылмауын бірінен-бірі көріп, шулай бастады.

Дәмеш ой жүгіртіп, ашылмау себебін іздеді: қазан түбіндегі шүмекті құрышқа ерімейтін шамоттан жасалған стаканмен тығындап қояды. Стаканды сырықтай ұзын темірдің басына күйдіріп, пісірген. Ол темірді стопор деп атайды. Стопордың шынжыр таққан ұшынан тартса, стопор бері тартылып ашылады да, қазан түбіндегі тесіктен құрыш ағады. Ал қазір стакан шүмекке жабысып қап, тесік ашылмай тұр... Басқа себеп жоқ!.. Енді қайту керек? Стаканды оттегімен күйдіріп, шүмекті ашуға тура келеді. Жалма-жан Дәмеш сағатына қарады. Манадан бері жиырма минут өткен. Қап, кеш қалды-ау. Қазір... құрыш қайнайды.

— Оттегімен күйдіріңдер стаканды! Тезірек қимылдаңдар! — Дәмеш біресе сағатқа, біресе қазанға қарайды. Құлағын тігеді. Қазан іші қайнаған құрттай сарқ-сұрқ етіп, дыбыс бере бастады. Дәмештің қаны да құрышпен бірге қайнап, маңдайынан тер

шықты. Стаканды күйдіріп, тескенше, құрыш сақылдап қайнап, атқылай бастады. Дәмеш кейін шегініп, құрыш ағызушыларға айғай салды. Енді бас қайғы. Құрыш тамса — денені оқтай тесіп өтеді. Ендігі ақыл-айла кісілерді күйдірмей аман алып қалу! Дәмеш дауысы қаншама ышқына шыққанымен ешкім тыңдайтын емес.

— Кейін кетіңдер!.. Жоламаңдар! — деп тағы да айғай салды. Өңі қашқан, моншақтап тері сорғалаған Күміспек анталаған құрыш ағызушыларды да, құрыш құюшыларды да кеудесінен итеріп, кейін қуады. Гена: «Бір күнгі еңбегім босқа кетті-ау!» деп жұдырығын түйіп, айғайлап боқтап жүр. Қайнап төгілген сүттей құрыш қазан жиегінен сорғалап аға берді, алтын тамшылары атқылап ата берді. Цехтің іші көк түтін иіс-қоңыс. Құрыш қатқасын кескілеп, біржола тазаламаса, әзірге маңайына баруға болмайды. Оған толық бір күн керек. Авария деген осы...

Дәмештің басы айналып, тәлтіректеп құлай бергенде, Ораз кеп, қолтығынан сүйеп тысқа алып шықты...

***

Авариянық болғанын бас инженер Күміспектен естіді. Ол күні Мүсілім бұлыңғыр күндей түнеріп өзінің бөлмесінде енжар отырған еді, соның алдында, бірнеше минут бұрын Айша мен екеуі сөзге кеп қалған. Айша соңғы күндері не жиналысты, не емхананың шұғыл ісін сылтауратып үйде отырмайтынды шығарды. Осыған орай Айшаның мінезі де өзгере бастаған сықылды: бұрынғыдай емес, ашылып сырласпайды. Кейде жоқты сөз ғып әзілдеп, күліп алатын болушы еді, одан да қалды. Мүсілім бірдеңе десе тітіркеніп, селсоқ жауап қайырады.

Әрине, бұл Асқардың әсері. Бірақ, ол Мүсілімнің «анау бір» арыздарын айта қойды ма екен? Естісе Айша бұлай жүрмейді — не біржола ат жалын кесісіп айрылысады, не тілдеп бет ашысады... Екінің бірі. Үн-түн жоқ ішten тынып қоя салатын әйел Айша емес!.. Неғып ол айтпады? Жоқ, әлде сыр бермей жүріп, бір-ақ түнде екеуі басқа жаққа қашып кетпек пе екен. Жоқ, жоқ. Атама! Ол күн туса, Мүсілімге жер басып жүру қиын. Қатын кете берсін-ау, қымбатты қатын емес, «тастап кетті» деген атақ жаман! Мүсілім кейде сезімтал да күйрек... Ит үреді, көш жүреді. Лагерьден келген әлдекімнің сөзі саяси өмірдің «әуе райын» жасаушы ма еді... Мүсілім оған қарсы сөз таратса, қайтеді? Әркімді былғап, баяғыда арыз жазғанның бірі осының өзі екен десе ше?!

Осылай қысылып, сынаптай толқып отырғанда, жайраңдап Айшаның жетіп келмесі бар ма? Сағатына қараса түнгі он екі! Қарақұсынан біреу ұрып жібергендей, көзі қарауытып, жүрегі қысылып, бойы ауырлап отыра берді. Жаңа ғана соның құшағынан

айрылып кеп тұрғанын көрмейсің бе? Ерінінде оның аузының дәмі де бар-ау... Үһ! Мүсілім ұшқалақ қимылмен атып тұрып, қайта отырды. Жүрегін біреу қос уыстап қысып-қысып жіберген тәрізді, сылқ етіп диванға жантая кетті... Айша тамырын ұстады. Мүсілім қолын тартып ап, ыңыранып:

— Менің өлімім сенен, — деді. Айша селк етіп, қолын тартып алып, «есі дұрыс па?» — дегендей бетіне үңілді. Өз құлағына сенбеген адамдай, үрейлене:

— Не болды саған? — деді. Мүсілім үндемеді. Айша жалт бұрылып, кете барды. Іле шырылдап телефон безек қақты. Телефонды алмай біраз жатып байқап еді, дәті шыдамады, бас жағындағы тумбочкада тұрған телефонға қолын созды.

— Ия, не керек?

Ар жағынан Күміспек дірілдеген дауыспен: «Мүсеке, цехта авария!.. Құрыш тегіс жерге ағып кетті!» — деп ар жағын айта алмады. Мүсілім телефон құлағын ілуге шамасы келмеген адамдай, тұтқаны ұстап жата берді. Телефон «диң-диң: іле сал, іле сал!» дегендей жалына шырылдайды. Оны елеген Мүсілім жоқ — бұл заводқа онша шығын келтіретін авария емес, қайта... кейбіреулердің мойның астына келтіретін... омақата құлататын авария! Есеп айырысатын кезеңі енді жетті!

Мүсілімнің мысық пен күшік сияқты аңдысып жүрген доссымағы Серегин. Сағатованың ғашық жігіті, дос-жарандары, бейнелей айтқанда: «бір шоқ гүл» енді қайтер екен? Жаңашыл инженер әлде проектісін басқа заводқа беріп іске асырар... Бәлкім Мүсілімнің орнын тартып алар... Хе-хе... Түні бойы Мүсілім аунақшып, сергек ұйқтады — біресе цех... біресе мүләйімсіп, жалынып тұрған Асқар... Таң алдында бір айқын түс көрді. Темірлі таудың басында тұр. Төменде көл жиегінде тізесінен су кешкен Дәмеш. Қолында мылтық. Қанша көздеп атқанымен Мүсілімге бір тигізе алмайды...

Ертесімен киініп жатып, Мүсілім сол түсін жақсыға жорыды: тау — бедел, бақ-дәулет. Қыз — жау, қаншама дауласса да түк шығара алмайды!..

Победасын шақыртып ап, заводқа барды. Жүрісі де ширақ, жүрегі кеше ауырмаған адамдай, сап-сау. Кең, тік сатымен тезірек көтерілді.

Кабинетінің алдында бір топ адам иіріліп, даурыға сөйлесіп тұр екен. Олардың ішінен алдымен көзге ілінген: цех бастығы — сидиған жұқа өңді Эпифанов пен Күміспек. Сағатова көрінбейді.

— Сонда сеніңше инженер жауап бермеуі керек пе? — деді біреуі, бас инженер кімнің дауысы екенін айыра алмай қалды.

— Онда жауап беретін Пушкин! — деді екіншісі.

— Сменаны прием жасағанда көріп-тексеріп алмай ма? — деді бас инженерді көріп қалған Эпифанов. Ол Мүсілім мен Дәмеш

арасын сезетін-ді, тегі естісін деп, жағына айтты ма, әлде цех бастығы өзін қорғап тұр ма?..

Мүсілім басын изеп, амандық білдіріп өте шықпақ еді, топ қақ жарылып, қойнын ашқан соң, екпінін басып, қол беріп, сәлем алды:

— Жүріңдер! — Соңынан шұбырта ертіп, кабинетке алып кірді... Стол басына барып жайлана отырды да, көзілдірігін ауыстырып, пенсне киді. Аздан соң басын көтеріп, Эпифановқа қарады:

— Ал, бұл не авария?

— Түнгі смена, құрышты қалыпқа ағызарда қазан шүмегінің тығыны ашылмай, бүкіл құрыш далаға аққан.

— Смена начальнигі кім еді?

— Инженер Сағатова!

— Ол қайда жүрген?

— О да сонда болған. Құрыш қайнап атқылағанда кім жуиды дейсіз...

— Кім жауапты деп ойлайсың?

— Инженер де!.. Басқа кім дейсің? Сменаны прием жасағанда механизмді күн бұрын көріп-тексеріп алмай ма?.. Мына жігіттер құрыш құю тәжірибесінде мұндай авария бола береді, соған күйдіре берсе инженер қалмас дейді...

Мүсілім қолды бір-ақ сілтеді:

—Мәселе механизмде емес! Құрыш пеште жете қорытылмаған, бір қайнауы ішінде кетіп, қазанда тағы қайнаған. Авариянын себебі осы... Рапортын қайда?

— Әлі жазғам жоқ! — деді Эпифанов.

— Қазір түсір!..

Топты соңынан ертіп, цехқа алып барды. Қатып қалған құрышты жаңа ғана кескілеп, аланды тазалап бітірген екен, бас инженер басын шайқап, «тәртіп жоқ, бақылау жоқ!» деп Эпифановты сөгіп, кабинетіне қайта оралды да Лиданы шақырды.

— Жаз! — деді қолын қалтасына сап, шірене басып. Лида Ивановна машинканы алдына қойып, айтқанын басты:

«Смена начальнигінің жауапсыздығынан завод соңғы он жылда болмаған аварияға ұшырады. Орасан зиянға қалды... Смена начальнигі Сағатова Дәмеш Сахиевна тәжірибесінің жоқтығынан өз міндетін дұрыс түсініп атқара алмаған, сүйте тұра қызметіне салақ қараған. Бұрынғы сөгісін еске алып, бұдан былай смена начальнигінің қызметінен босатылсын да, техника кабинетіне бастық боп бекілсін».

— Ауырлау кеткен жоқ па, Мүсілім Сапарович? — деп сөз салып көріп еді Лида, ол күлді.

— Қызметтен біржола босатып жібермегенге риза болсын! Мұндай авариянын Москванын «Серп-Молоты» бұдан қырық

жыл бұрын «при царе — Кесоре» көрген, шырағым! — Мүсілім бұйрығын Лидаға бастырып ап, цех-цехқа талқылауға жіберді де, бір данасын завод қақпасының алдындағы тақтайға ілдірді.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

I

Асқар шетелден келген қонақтай қалалық партия комитетінің алдындағы жазуды тамашалай оқып, күлімсіреп біраз тұрды. Бала жасынан бастап-ақ Асқардың санасына «Партия комитеті — адал да кіршіксіз таза орын» деген пікірді ағасы мен жеңгесі талай сіңірген-ді.

Асқар қаншама жазықсыз қорлық көріп, бейнет шексе де ана сүтімен бірге емген нақыл сөз, тәлім-әдет жамандыққа аяқ бастырмады. «Әділдік осы ма?» деген сұраққа жеме-жемге келгенде, ар-намысы көтеріліс шығарып, осы бір тәрбие Асқар жүрегіне нәр, ойына қуат берген-ді. Сол үміт ақталды! Міне, тағы да сол жастай өскен алтын бесігіне келіп тұр.

Баспалдақтан бір-екі саты жоғары аттап тағы да тоқтады. Біреуі кіріп, біреуі шығып жатқан жұрт, оған көңіл бөлген Асқар жоқ. Дәл қазір, ең жақсы көретін адамы — Айша кеп: «Жүр, көлде саяхат құрайық» десе де, тіл қатып, назар аударатын халде түгіл... Ұзақ жыл күткені осы бір кезең-ді. «Барсам... партия комитетіне кіріп, шеккен жапаны, көрген әділетсіздікті көз жасымды сорғалата отырып, теп-тегіс айтсам» деп арман еткені қайда? Ендеше, Асқар неге тұр, кірмей? Кіріп барып, тәптіштеп айтпай ма хатшыға? Жоқ, жүректе құса боп қатқан сырын ақтармай, Асқардың тамағынан ас өтпес те, тыныш ұйқтап, дем де ала алмас, бұл иығынан басып еңсесін көтертпейтін зіл!

Асқар ширақ қимылмен жоғары екінші қабатқа көтеріліп, бірінші хатшының кабинетіне кіріп барды.

— Хатшы жолдас өзінде ме? — Кексе тартқан ақ сары әйел Асқарға «қайдан келіп едіңіз?» дегендей таңырқай қарады:

— Мәжіліс өтіп жатыр... Сізді шақырып па еді?

— Жоқ. Шақырмаса кіруге болмай ма?

Ақ сары әйел күлімдеп:

— Неге болмасын... Бірақ, күн бұрын келісіп қойсаңыз күтпейсіз ғой дегенім! — деді.

— Олай болса, мені приемға жазыңыз! Фамилиям — Сағатов Асқар, ақталып қайтқан дәрігермін.

Ақ сары әйел: «енді түсіндім!» дегендей тағы да басынан-аяғына дейін көзімен бір шолып, алдында жатқан блокнотқа Асқардың фамилиясын жазып қойды. Асқар қош айтысып шығып

кетті. Хатшы қашан қабылдайды деп күтіп отырған бірлі-жарым кісілер де мұның соңынан жатырқай қарады. Кім білсін, олардың не ойлап қалғанын? Әлде іштей: «өліп тірілген адамдар қайдан жүр?» деп таңырқай ма, жоқ осқырып: «хатшы оған не керек» дей ме? Кім білсін... Ар жағынан кіріп келе жатқан кісімен Асқар есік аузында соқтығысып қалды. «Ғапу етіңіз!» деп ол кейін шегінгенде Асқар оны анық таныды — Мүсілім! Асқар дірілдеп, тесірейе қарай берді. Не істесем екен? Қойып жіберіп, шықшытын сындырса... Жә, неғып тұр, ұмтылмай ма!

Мүсілім де мұның кім екенін таныды, зып етіп кірді де кетті. Қап... Жоқ, асықпа Асқар! Ол тағы да кездеседі. Және, олай өш алу сенің басыңа лайық па?

Күн бүгін ерекше себелеп нұр құйғандай. Жұрт көше қапталын, киоске қалтарысын, ағаш түбін іздеп, үйездеген жылқыдай, топ-топ боп көлеңкені паналайды. Солардың бәрі де Асқарға қарап, Асқарды сөз қылғандай. Керек десе әне бір аққайың бұтағында шықылықтап отырған қарлығаштың өзі де Асқарды қарсы алғандай. Жалғыз ғана қарлығаш емес, күн нұрына бөленіп көшенің ар жақ қапталында шулап бара жатқан, қызыл галстукті бір топ балалардың жүзіне қарашы — гүл-гүл жайнап «білеміз-білеміз» дегендей. Асқар күлімсіреп, жан-жағына қуана қарайды — өмір осы! Азап-бейнет өмірдің көркем, ашық бояуын өшіре ала ма? Жаңа ғана «сен бе едің?» деген ызғарлы көз, Асқар жүрегіне оқ атса да, дәл осы күннің шатты сәнін бұза алды ма?

Асқар жеңіл аяңдап, сквердегі газон гүлдеріне көзін суарып келе жатыр...

Айшамен бүгін кездеспекші еді, Асқар оны да кейінгіге қалдырды. Өмірде ең қымбат — тіршілік! Баяғыда қаңғырып жүргенде Асқар өліп қалса, қандай адам екенін кім біледі?..

Ия, Сағатовтың тұқымдары қазақ халқының қайғы-қасіреті, азап-бейнеті, қуаныш-арманымен бірге жасасып келеді: Сағат — Жетісудың әйгілі зергері, қолының шеберлігі сондай — Абайдың: «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын!» деген сөзін аттың күрек тісіне ойып жазған деседі. Бүкіл өлкенің қыз-келіншек, сері-сылқым, бозбала-жігітінің тілін тауып, қуанышына ортақ болған ісмер. Еңбегімен аталып, қыруар елдің сыйымды да қадірлі адамының бірі болған. Оның баласы Жүніс — халық басына туған қайғылы қара күнде топ бастап, еліне бақыт іздеп, бүкіл Орта Азияны кезген. 16-жылы ұлт-азаттық көтерілісінің туын қолына берік ұстаған. Оның үлкен баласы Сақа — Жетісуда Совет өкіметін орнатысқан, халқына бақыт әкелушінің бірі. Өткен күнде есеп жоқ. Кеше ғана жеке адамның басына табынуда құрбандыққа шалынды. Жүністің кіші ұлы Асқар-Отан соғысының азап-бейнетін басынан бір кешсе, өсек-жаланың зардабынан шашы ағарып кеп отыр... Сақаның қызы Дәмеш — еліне

құрыш құйып, техника тұтқасын қолына ұстап отыр. Кәне, қайсы халқынан аянып, тартынып қалды екен? Сағат тұқымы ауырдың үсті, жеңілдің асымен күн көрісті паналап жүрген тұқым емес, тарихтың ең ауыр жүгін арқасына сап, артып келеді!..

Асқар пәтеріне келіп, шешініп жуынды да, пижамын киіп, қолына Құрышпай әкеп берген домбыраны алды. Жүрек кернеген осы бір ой он саусақпен домбыраның пернесіне түсті.

II

...Дәмеш бір күннің ішінде жастықты басынан кешіп өмірдің қабат-қабат сырларына егде тартқан адамның көзімен қарап баға да берді. Дағдыр бұрын да еркелетіп, маңдайынан сипап көрген жоқ та, үйтсе де өзінің жігер-талабымен талай қия тас, қарағанды адырдан өтіп, жалаң аяқ табанына талай жара салған-ды. Сонда жастықтың әсері ме, көңіліне секем ап, бір мұңаймаушы еді. Ал кеше... Кешегі заводтың авариясы төбесінен түскен жайдың оғындай, есінен тандырды. Осы заводқа жіберерде Алматыдағы достары «білімді де іскер инженер» атанған Дәмеш барысымен өндіріс тілін үйреніп, меңгеріп әкетеді деп ойлады. Мұнда келген соң кейбіреулер «біраз уақыт завод управлениеде істеп, танысып көрмейсң бе?» дегенде Дәмеш: «Цехқа жібермесең, басқа жерде істемейім» деп отырып алғаны да рас. Есінде. Дәмештің ондағы ойы оңай атақ ала қою емес-ті. Өндіріске барып істеу керек деген партияның ұраны өзінің ішкі үміт-тілегіне дөп келеді. Бір-екі жыл заводта істеп диссертацияға қажетті мәліметтер жинап алсам деп жүретін-ді.

Дәмеш келіп мартен пешіне қызметке шыққанда, бүкіл завод қауымы бас киімін шешіп, қарсы алды, инженердің талабына риза болып құрмет көрсетті. Кез келгендері сыртынан қарап: «Әй, қыз тусаң осындай ту!..» деп құрыш қорытушылардың дәмелене мақтанғанын өз құлағымен талай естіген. Сүйткен инженер жарты жылдан аспай жатып, авария жасады, коммунистік еңбек бригадасының атағына жақсы күресіп келе жатқан бригаданы алға сүйрей алмады, кейін кетірді... Жығылған үстіне жұдырық. Ұсынысы күлкіге айналды, «арзан атаққа құмар ала аяқ» атанды. Бас инженер солай ұқты. Екеуінің арасы күн сайын шиеленісе түсті. Дәмештің басқан қадамын аңдиды ол. Бұрын Дәмеш «маған неге өш?» деп түсінбейтін. Әнеугі Асқар айтқан сырдан кейін бәрі де мәлім... Дәмешке қырғиқабақ жалғыз Мусин болса, бірсәрі. Қайырдың шешесі — Ақмарал, Ораздың келіншегі — Ажар Ораздың үйінен кеткенін Дәмештен көріп, бүкіл қалаға түрлі өсек таратып жүрсе керек. Әй, тегі өсек тарататын Ажар болмас, шешесі де!.. Үйдейтіні: Құрышпай Асқарды қонаққа шақырған күні, Дәмеш те бірге еріп барып біраз отыр-

ды да, «жұмысым бар» деп кетіп қалды. Сонда Ажар сөйлескісі кеп, қайта-қайта қипақтап Дәмешке қарай берді. Сонда қатесін мойындағаны ма?.. Құрышпай атасы о да өкпелі. «Жалғыз тастап, туысын тауып кетті!» дейтін сияқты. Дәмеш пен Ажардың арасы бұрынғыдай болса, кетер ме еді, кетсе де күн сайын, сағат сайын араласып тұрмай ма?

Қайыр анау бас инженердің айтқанына еріп, Дәмештің ұсынысын басып тастады. Шын сүйген ғашық адам солай істей ме?

«Мен сүйемін сұлу сүйсем, басқаша!» деген өленді кеше жолдан бет-аузы қызармай Дәмешке жазды-ау... Саған қор болған есіл әдемі сөз! Шын сүйсең өзіңді-өзің құрбан қыл, аянба! Дәмеш сүю дегенді солай түсінеді. Бүгін таңда қайтадан жүрегінен орын тепкен кім деші? Ораз? Дәмешке шын жар болатын Ораз еді, қадірін білмеді, көңілін қалдырды... Дәмешке жұмсақ мінезді, қасы мен қабағынан жүрек сырын түсінетін, сүйгеніне мәз боп, балаша қуанатын Ораз сияқты дос керек. Күйіп-жанып, құшырлана аңсаған Қайырдың махаббаты Дәмешке үйлеспейді. Дәмештің өзі де ыстық жанды, беймаза адам.

Дәмештің тентек қылығын аңдып тұрып, Ажар Оразды тартып ала қойды. Ол «құрбым еді, екеуінің арасына от жақпайын, қиюын тауып қиюластырып жіберейін!» деген жоқ. Жігін ашты да сына қақты... Ораз басқа әйелдің меншігі дегенге Дәмеш кейде сенбейді. Бала күнгі бірге ойнап, қатар өскен өзінің Оразы, өзгермеген, бұрынғыдай Дәмешке құмарта қарап, аузынан шыққан сөзін тапжылтпай орындауға дайын. Кез келсе-ақ Дәмеш оның көзінен: «Не дейсің, жаным, айтшы өзің?» деген жалыныш тілекті ылғи аңғарады. Өткен түні де сол бір көз қарас Дәмешке маза бермей, қайда барса да алдын орап, уланған адамдай мең-зең болып жүріп, авариярға ұшырады...

Дәмеш осылайша әр ойдың басын бір қармап, түске дейін ұйқылы-ояу төсекте жата берді, жата берді. Содан сағат бірде көлден балық аулап қайтқан Асқармен түскі тамақты ішті. Жаңа ғана тынығып, көңілі орныға бастаған Асқарды ренжіткісі келмеді, түнгі аварияны жасырып айтпады. Кейін ести жатар... Асқар тіс қаққан әккі ғой, Дәмеш жүзінен әлденені сезгендей:

— Қалқам, бүгін өңің қалай жүдеу? — деді стол басына отырған соң.

— Түнде заводтан кешірек қайтып, жөнді тыныға алмадым, — дей салды Дәмеш.

— Заводта авария болды дегені рас па? Әлгінде көл басында бір-екі әйел: «Авария болмай қайтсін, ескі тозығы жеткен механизм!» деп сөз қып тұрды.

Дәмештің екі беті қып-қызыл боп кірерге тесік таба алмады. Асқар да қарындасының неге қымсынғанына таң қалғандай...

— Ол сөздің саған қатынасы жоқ шығар деймін... Сен қазір түнгі он екіге дейін істейсің ғой? — деді ол. Дәмеш үндеген жоқ, орнынан тұрып қолын жуып киіне бастады — күндізгі сағат төрттегі сменаға барады, мезгіл жақын. Асқар да Дәмеш соңынан еріп, есік алдына дейін шығарып салды.

— Қалқам, ісіңе, берік болсайшы!.. Осы күнгі адамның жақсылық қасиеті — еңбекте ашылады. Біздің тұқым еңбек сүйгіш еді... — деді.

Дәмеш басын изеп, үн-түн жоқ жүріп кетті. «Біздің тұқым — еңбек сүйгіш!» көрдің бе сөзін? Тегі Дәмеш бекер жасырды, біліп отыр... Жоқ, білсе тура айтпай ма неге жасырдың деп?.. Сезінеді, бірақ анығын білмейді!

Дәмеш завод қақпасының алдында сөйлесіп тұрған Базарқанов пен Қасымовты анадайдан таныды. Екеуінің пішіні — бірдемеге келісе алмай, керісіп тұрған тәрізді. Тапалдау Қасымов ұзын бойлы Базарқановқа өкшесін көтере мойнын созып, жігерлене сөйлейді, анау тыжырынып, алақанын жайып: «мен қайтейін?» дегендей. Бірі әнші, бірі биші, екі жас инженер неғып келісе алмай тұрғандарына Дәмештің таңы бар. Бірі айтса, екіншісі басын шұлғып қарсы дауласпаушы еді... Дәмеш тез-тез басып жақын кеп қалғанда Базарқанов ұзын ғой, бұрын көріп қап Қасымовты түртіп қалды, анау селк етіп артына бұрылды. Тентектік істеген шалдуар баладай екеуі де қысылып, шегіншектей берді. Көздері шатынап, шығып барады.

— Сендерге не болған ей? — Дәмеш күліп қолын ұсынды. Қасымов кәукелектеп Дәмештің қолын бұрын алды.

— Ehe-ehe! — деп о да күлді. — Қайдан келесің, Дәмеш?

— Үйден. Сменаға келем.

Қасымов пен Базарқанов біріне-бірі таңдана қарады.

— Сен... Естімедің бе? — деді Қасымов. Базарқановта үн жоқ.

— Нені?

— Сенің орныңа мына Базарқановты тағайындапты!

— Базарқановты?.. Қашан?

— Бүгін... Саған айтпады ма?

— Естіп тұрғаным осы...

— Безобразие! — деді орысшылап Базарқанов.

— Мен сенімен келісті ғой деп ойлағам!

— «Ойлағам!» — деді Қасымов кекетіп, Базарқановтың дауысына салып. — Менің айтып тұрғаным осы емес пе, неге бардың деп?.. Дәмеш, сен қазір барып сөйлес!

Дәмеш завод басқармасына көтерілді. Лида машинка басып отыр екен, Дәмешті көріп, папканың ішінен бір қағазды алды да Дәмешке ұсынды.

— Менің жазған қағазымды алдың ба?.. Жоқ! Осында біздің

үйдің қасында тұратын Васядан беріп жібергем... Ұмытып кеткен ғой... Тұра тұр, сені ме! — Лида сыбырлап бірдеме деп жатты, оны тыңдаған Дәмеш жоқ, бас инженердің бұйрығын оқумен шұғылданды... «Техкабинетке бастық болып тағайындалсын». Бұл не, келемеж бе?

— Лида, Сапарович бар ма?

Лида басын шұлғыды. Дәмеш кіріп барса, Мүсілім мен мартен цехының бастығы отыр екен. Дәмештің ашулы жүзінен сескенді ме, жоқ сыр бермейін деді ме, ол ыржиып: «Отыр, Дәмеш!» деп жаны ашыған пейіл білдірді.

Істерін істеп ап, құйрығын бұлғаңдатуын, түлкі!.. Дәмешті баладай алдап-сулап шығарып салмақ!..

— Дәмеш, бірдеме айтайын деп пе ең? — дауысы жұмсарып бет-әлпеті: «Қап саған қиын болған, енді қайтейін...» дегендей көлгірси қарайды. Дәмеш те іштей бекініп салғыласуға дайын.

— «Бірдеме» емес. Айтысуға келдім.

— Oho, тағы құдай не жаздық?! — деді жалған күліп, цех бастығына иегімен Дәмешті нұсқады да зілді дауыспен: — айтысып қайтесің, шырағым, цехта істеу саған ауыр! — деді.

— Мен цехтан басқа жерде істемеймін!

— Чистая женская логика. Не дерсің? — деп иығын қысып: «Мен түсінбейм, мынаны сен жөнге салмасаң?» дегендей тағы да цех бастығына қарады. Ол үндемеді. Кім білсін, бас инженердің сөзін қоштап отыр ма, жоқ ұнатпай ішten тына ма? Мүсілім аздан соң Дәмешке қарап-қарап отырып:

— Техкабинетке бармасаң, менің басқа берер қызметім жоқ! — деді.

— Мені қызметке алған сіз емес... Әрберден соң басқа қызметке ауыстыруға хақыңыз да жоқ! — Дәмеш қаншама салмақпен айттым десе де, дауысы шатынап шықты. «Сабыр-сабыр, Дәмеш! Әдеп сақтап сөйле!.. Бітісер жер бұл емес!» дейді Дәмеш өзін-өзі тоқтатып.

— Олай десең, барар жеріңе барып қайтарсың. Мені әурелеме!.. — деді де цех бастығына бұрылды: — Илья Савельич, құрыш ағызатын алаң бүгін істеді ме?

Есік алдына жақындап барған Дәмеш цех бастығының жауабын тосқандай есікті баяу ашты:

— Түнгі смена тазалап бітірген... Кейде мұндай жағдай болып қалуы ықтимал, сіз қатты кетпеңіз! — деді Дәмешті шығып кетті деп ойлаған бастық.

Дәмеш жалт бұрылды:

— Рахмет сізге, Илья Савельич! — Бұл сөздің астары бас инженерге: «Мені мұқатам деп өзің ұсталдың ба!» дегені еді. Сүйтті де ширақ қимылмен шыға жөнелді. Партбюро хатшысының кабинетіне жеткенше, іште мырс-мырс күліп келеді. Дәмеш

сөзін естігенде Мүсекең тыржың етіп, оқты көзбен цех бастығын атты...

Әттегене-ай, жаңа Дәмеш: «Мені қудалап жүргеніңізді жақында ғана түсіндім. Тісіңізге жұмсақ мен емес, байқаңыз!» деп неге бет тырнамады? Әй, жасық Дәмеш! Ағасы дұрыс айтады: осы күнге дейін Мүсілімнің тәубесін есіне түсірді дейсің бе?..

«Сабыр-сабыр, Дәмеш!» деп-ақ иығынан басып, еңсесін көтертпеуге айналды осы бір ақыл деген неме? Ішіне кіріп алып, байғыз сияқты тұнжырап тығылады да отырады. Бір жерге барса да, күліп-ойнаса да батыл сөз айтып біреуді мұқатса да, етегіне жабысып, тартып: «әдеп-әдеп!» деп тұрған бір әже! Егер Дәмеш жасындағы қыздардың бәрі де осындай мінезге душар болса, бірі күйеуге тимес!.. Дәмеш өзіне-өзі күліп Серегиннің кабинетін ашты.

— Николай Иванович, рұқсат етсеңіз...

— Бұрын рұқсат сұрамаушы ең, бүгін біреу құдайыңды есіңе түсірген бе?! — деді ол бұрынғы әдетінше мысқылдап.

— Сіз естіген екенсіз ғой?.. Әлде келісіп пе еді? — Серегин: «Шын айтып отыр ма?» дегендей сұқтана көз тастап:

— Келіспей... Осыдан бұрын сөгісің бар-ды, енді... Қандай жаза қолдансын, өзің айтшы? — деді.

— Ия, солай екен-ау! — Дәмеш басын шайқады. — Шебер! Білдірмей ордың жиегіне төндіріп қойғанын қарашы!

— Мен саған не деп ем?.. Шырылдап ара түсіп қалалық партия комитетіне дейін барғанда сен мені тойтарып тастаған жоқсың ба? — Серегиннің жұқа езуінің бір жағы тартылып «кекеп» сөйледі.

— Ия, мен хателескен екем, Николай Иванович! Сөз бітті. — Енді екеуі әрқайсы өз ойының жібін ширатып үндемей отыра берді. Барып Мусин жолдастың жай-жапсарын Базаровқа айтып, ескертіп қойса, іс насырға шаппас па еді? Енді мынау: қазылған орды көрмей, күмп беріп түсіп кеткені... Серегинде жазық жоқ! Ол курорттан қайтысымен сездірген-ді. Мән бермеген Дәмештің өзі. Сенімшіл-ақ!.. Сенбегенде ше? Қасындағы бірге істеген жолдасына сенбеген де кімге сенеді?..

Әне, ұясына еңкейген күннің күрең қызыл сәулесі терезеден сығалап машинаның түнгі фары сияқты Серегиннің жүзіне түсті. Жағына пышақ жанығандай, ашаң, өңі жүдеу. Самай шашы ағарған. Қартайғаны ма? Серегин жас, еркекке қырық бес жас кәрілік қылмайды. Асқармен шамалас шығар осы?..

Ия, Дәмеш Серегинге ойының төрінен орын беріп талдаса о да тегі Дәмештің қамын жеп, іштей аяп отырған сияқты: «Өзі сұранып кеп, қызмет істей алмай, сергелдеңге түсті дей ме?». Осы бір «қызмет істей алмады» деген сөз Дәмештің шамына тиеді. Дәмештің ойын сезгендей Серегин басын кенет столдан көтеріп ап, түсін суытып:

— Дәмеш Сахиевна, сен шынында нашар істедің! — деді де қолындағы қаламның сабымен: «Жақсылап тыңда!» дегендей столды тықылдатып алды. — Нашар істедің, оған ешбір дау жоқ! Біз сені алақанымызға салып қуана қарсы алдық, күн-жел тигізбей барлық жағдай туғыздық... Цехті сұрадың, бердік. Курорт сұрадың, бердік. Кәне, сен біздің заводқа не істедің, есеп бере аласың ба?.. Өндіріс өнімін арттыратын ұсыныс енгізбекші болдың, ақыры оныңды аяқсыз қалдырдың! Қол астыңдағы бригада, ол анау — төрт аяғынан ақсап жүр. Менің шын ниетімді білмек болсаң: сені сыйлап, жақсы көретін едім. Қолыңнан іс келетін инженер ме деп ұғып қап ем, бірақ ол үмітім ақталмады. Ақыл айтып, қамқорлық жасап ем, теріс ұқтың. Біреу сені айтысқа, жанжалға итеріп тұрған тәрізді көрдің. Мен сені жас коммунист деп қорғап әлек, сен өз бетіңмен қашып әлек. Сен жайындағы Мусиннің шешімін қолдап отырғам жоқ. Ол қате! Бірақ сен де өз қатеңді көре біл!

Серегин сол аяғын сүйрете басып, толқып орнынан тұрып кетті. «Мен енді, біттім!» дегендей ерсілі-қарсылы жүре берді. Дәмештің екі беті дуылдап, арқасы буланып шып-шып терлеген сияқты. Айтсын... жерлесін... саған сол керек! Дәмеш көзінен домалаған маржан жас ерніне кеп, аз кідірді де кеудесіне ағып түсті.

— Біттіңіз бе? —Дәмеш дауысы тұншыға шықты.

— Біттім!

— Рахмет! — деді де Дәмеш тезірек басып шығып кетті.

Дәмеш ентіге басып, үйіне қарай дедектеп келеді. Аққұба жүзі бірде алмадай қызарып, бірде қағаздай ағарып булыға толқиды. Цехта кір көтереді деп киген қара көйлегінің түсі бүгін көңіл күйіне лайық. Қара басты деген осы!

Бұрымының ұшы да тарқатылып, шашы дудырап, екі иығына тармақтана жайылған, сырттан қараған біреу албастыға теңеуі де ықтимал. Әлгіде басындағы орамалын жұлқына шешкенде бұрымының ұшын түйген суыртпағы ағытылып кетсе керек... Бұл шашты кесу керек! Енді бұл мода емес... Әйелдің ойы — жер бауырлап жатады, ұсақ-түйек көр-жерді ойламаса, әйел бола ма? Әбден бүгін таяқ жеп, «суға кеткен кеменің капитаны» боп қайтса да біржағынан «модасы» да қалмайды. Әне, бір магазиннен сумка ұстап шыққан Ажар емес пе? Әдейі біреу жолын тостырып қойған секілді. Ел құлағы елу. Жаман хабар жата ма! Құрышпай шал айтпақшы: жамандықтың мың аяғы бар, қазір қолма-қол жанжаққа тұра жүгіреді... Ажар да естіген болар. Табалап: «Болсын!» деп шешесі екеуі қандай күлді екен? Жаңағы әйел нан магазиніне кіре ме деп еді, оған да кірмеді, тоқтап, бұрыла қарайды. Таныды-ау!

Дәмештің кешегі жақын құрбысы, сырлас досы, бүгін оның күндесі де қасы... Өмір деген осы!.. Дәмештің кісіге жасаған

қиянаты жоқ-ты, тегі тұзы жеңіл. Жақсы көрген адамы ылғи өзіне қарсы шығады. Ажардың ой көлемі тар, білімі аз, қызғаншақ әйел. Әйтпесе, байыбына жетпей, жанжал көтеріп, өз ұясын өзі бұза ма?.. Жоқ, Ажармен кездесіп қап, одан сөкет сөз еститін Дәмеш ақымақ па? Онан да мына көшемен бұрылып, оралып барса да болады, қайда асығады?

Кісі аз, ағашы көп көшеге түсті Дәмеш. Артына бұрыла қарады: Ажар қуып келе жатқан жоқ па екен? Жоқ, әлде артынан ернін шығарып, мазақтай күліп: «Ә, қаштың ба?.. Арың шыдамады ма?» деп тұр ма? Жоқ. Елес... Дәмештің ары таза, неге жүрексінеді? Қайта кез келсе көзіне көзіңді тік!.. Егер ол — бетін тырнап, жұрт көзінше масқара қылса ше? Оған да шыдай ма Дәмеш! Дәмеш қайта бұрылып Металлургтер көшесіне түсті. Бірақ Ажарды көре алмады: магазин кірді ме, әлде басқа біреу ме, кім білсін...

***

Неге екені белгісіз, Асқардың да көңілі орнықпай, қайта-қайта радиоқабылдағышқа барып, Москвадан музыка тыңдады, о да көңілге дерек әкеле алмады. Есік алдына шығып, Ван Ванычпен қысыр әңгімеге кірді.

Ауыр пианино көтерем деп Ван Ваныч біраз жатып қап, қайта тұрды. Асқар емдеп өзіне әл-қуат берген еді, Асқардың емін бүкіл маңайына таратып, шал мен кемпірлер арасында даңқын жайды. Олар келіп: «Емде, жасарт!» деп отырып алады. Асқар: «Ойбай-ау, ол әзіл, менің қолымда ондай ем жоқ» десе, құлақтарына қыстырмайды: «Қутыңдап жүгіріп жүрген Ван Ванычты көріп отырып, қалай сенеміз!» дейді. Асқар не деп жауап қайтарарын білмей діңкесі құрып, ақыры Ван Ванычке жасаған емін жасайды. Емі — шалдардың білегінен қан алып, оны бір процентгік ново-коинге қосып, инемен жамбастан жібереді. Әуелде бұл емді ол Ван Ванычтің шойырылмасына жасаған-ды. Бірақ ол ем шалдың шойырылмасын да жазды, күш қуат та берді. Сүйтіп, күнде сағат он бірден бірге дейін — екі сағат соларды емдеумен уақыты өтеді. Таң атса-ақ болды, есік алдында шал мен кемпір симай кетеді. Ойпырмай... Бір күні фининспектор келіп налог сала ма деп те қорқады. Асқардың бір тиынын алмайтынын қайдан білсін?.. Қаланың дәрігерлері білсе, шу көтеріп: кім өзі бұл, үйінде прием жасап жүрген демей ме? Асқар сол күдігін Ван Ванычке айтып еді, ол: «қайтесің, бейшара шалдарды емдей берсейші, батасы тиер... Қазір әйтеуір бос жүрсің. Саған да ермек!» — деді... Содан сөз бүгінгі заводта болған авариярға көшті. Асқар сенерін де, сенбесін де білмеді. Таң қалады: неге жасырды Дәмеш.

Мүйістен ентіге басып келе жатқан Дәмешті шал бұрын көрді.

— Мынау Дәмеш емес пе? — деді шал көзіне қолын қалқалап.

— Ия, сол! Бұл неге қайтты екен? Әлде бірдемесін ұмытып, үйде қалдырды ма екен? — Асқардың жүрегі лүпілдеп, өзінен-өзі шыдамсыздана орнынан тұрды. Жақындаған сайын Дәмештің жүрісі баяулап, екі иығы салбырап, басы тұқырая берді. Бәсе, Асқардың жүрегі бір сұмдықты, бүгін сезгендей еді!

— Дәмешжан, науқастанып қалдың ба?.. Такси неге алмадың? — деп Асқар анадайдан жалбарына сөйлеп, қарсы жүрді. Дәмеш ағасының мойнынан құшып, өксіп-өксіп жылап қоя берді.

— Не болды, қалқам, айтсайшы? — Асқар үрейленіп, қыз сырын жүзінен ұққысы келгендей, еңкейіп бетіне үңілді, ол ұялып басын тұқырайта берді. Ван Ваныч та кеп, Дәмештің қолтығынан алып жанына отырғызды.

— Дем ал, ентігіңді бас! — Шал көзі қырағы, Дәмеш тән сырқатын ауырлап келген жоқ, жан-көңіл сырқатынан ауырған сияқты.

Жаздың сәнді кеші. Жарқыраған айдын көл. Таудан соққан самал. Құрыш құюшылар қаласы. Жылт-жылт етіп, жағыла бастаған электр шамы. Будақтаған завод түтіндері. Асфальтты көшемен зырлаған машина... Енді бір сәт, көз жұмып, құлақ тоссаң, көл жақта «Москва маңындағы кештер» деген әнді біреу гармонға сап, нәзік дауыспен айтады. Сол бір үзіле жеткен үнді жақын ауланың бірінде жамырай шулаған балалар дауысы киіп кетеді. Осындай маужыраған әдемі кеште Дәмеш жүрегін ауыртып, көңілін бұзған кім екен? Асқар күрсініп, қарындасының иығынан құшақтап, шашынан сүйді.

— Айналайын, қарындасым! — Баяғы мойнына мініп жүретін төрт жасар Дәмештей толғанады Асқар; өсіп, сақа қыз болғанын, бүгін ертең өз алдына ұя салатынын ұмытқандай. Дәмеш те баладай жуасып, өксігін басып, торғын орамалымен көзін сүртті.

— Ал енді айтшы бізге — кім саған тиіп жүрген, желкесін үзейін! — деді қуланып Ван Ваныч.

— Маған тиген бас инженер! Авария үшін мені орнымнан алып тастады! — деді Дәмеш мұңайып.

— Е, соған кісі жылай ма екен? — деді тағы да Ван Ваныч Асқарға көзін қысып: «сен де солай де!» дегендей. — ЦК-ға дейін қаншама саты бар екенін білесің бе? Біреуі болмаса біреуі сені жақтайды... Жаным-ау, осы мен түсінбейім, қалтада дипломы бар инженерге қызмет табылады.

— Рас-ау! Сонша өзіңді-өзің неге кемітесің? — Шалдың сөзі Асқардың көкейіне қонғандай.

— Мен қызметсіз қалам деп жылап отырған жоқпын. Әңгіме принципте! Мен цехқа өзім тіленіп барғам. Бұлар оған қарсы болған... Енді істей алмай шығу — өлім емес пе? Маған сеніп, Алматыдан жіберді...

— Түу, мен қатты ауырып қалдың ба деп қорықсам... Мусиннің жарасы жеңіл. Білмейсің бе, неге өшігіп жүргенін? — Асқар осы сөзді жубату үшін айтса да, іштей қиналып, өзін-өзі зорға басты. Қазір сол Мүсілім қасында тұрса, шықшытын бұзып есеп-қисап айрысар еді. — Өзіміз асықпай ақылдасармыз. Қазір жуынып, шай қой! Мусинмен айтысқан адам тамақты жақсы ішіп әлденіп алмаса, ол жеңіп кетеді. — Күлді. Дәмеш те күлді. Ван Ваныч түрегеліп:

— Қазір Лида қайтады. Қалғанын содан естиміз, — деді.

Асқар Дәмеш көзінше өзін-өзі салмақты ұстап, қалжың аралас жұбаныш сөз айтса да, жүрек түбін тырнаған қара мысық мазасын ап, еріксіз көл басына апарды. Осы Мусин өмірбақи алдынан кесе көлденең тұра беруші ме еді? Кімсің өзің? Кеше мен бүгіннің айырмасын, әлі күнге біле алмай жүрсің бе? Әлде соқыр тұтқанынан жазбайды деп, өмірдің өзгерісін түсінбей-ақ қойдың ба? Сағатовтар өз еліне «қайыршы» емес, бел баласы, ұлы екеніне көзің жетпей ме? Кешегі күн ұмытылды, өткінші жауындай өтті-кетті, қайтып ол оралмайды! Соны ұмытпай, соны нысана ғып ұстау — көрегендік емес! Топастық! Баяғы ата-бабамның өмірін, іс-әрекетін жазып келе жатқан тарих шежіресінің мұқабасына Лениннің атын қайтадан ойып, жаңа бетінен ұлы өзгерісті жаза бастағанын түсінгің келмей ме? Жоқ, Мусин, әлі де аландап артыңа қарай бересің, әлдене тоскан адамдай, құлағыңды түресің. Бею-бею! Байқа, Мусин, көшке іліге алмай жүртта қалып жүрме!

Алдында Мусин тұрғандай Асқар жұдырығын түйіп, көл жиегінде дауыстап сөйлеп кеткенін өзі де аңғарды. Мырс етіп күліп жіберді. Біреу естіп тұрса Асқар есінен адасқан екен дейді-ау! Нерві. Жоқ бұл нервті домбыраның шегіндей бұрай берсе үзіліп кетуі де мүмкін.... Тезірек басып Мәдениет сарайының алдына кеп, будкаға кірді де автоматтан емхананың телефон номерін терді. Сирек, ұзақ гудок. Ар жағынан әйел дауысы естілді. Асқар Айшаны сұрады. Бар екен... Бүгін Асқар Мусинмен есеп-қисап айырысады.

— Айшамысың? Мен Асқар!.. Денің сау ма, қалқам?.. Саған барып қайтсам ба деп ем.. Қолым тимейді? Жоқ-жоқ, барлығын таста, мен үшін бір сағат уақытыңды бөл!.. Бүгіннен кейін менің де қолым тимейді... Бір сағаттан соң дейсің бе? Жақсы, рахмет! — Асқар телефонды іліп қойып, сағатына қарады. Қазір жеті... Билет сатып алды да паркке кірді. Жан тербейтін нәзік музыка, шатты күлкі екі-екіден дөңгеленіп билеп жүрген қыз бен жігіт. Кісі аздау. Шет жақтағы аллеямен жүріп келеді. Айша неге «қолым тимейді» деді? Әлде Асқармен кездескісі келмей ме? О да мүмкін. Асқар қазір бұл қалай деп таңданудан қалды. Кейде тап басып тұрып «осы-ау!» дегенің, ол болмай шығады. Қызық дүние!.. Адам жаны қараңғы орман, әрі қарай жүре берсең қараңғылық қоюланып,

көзге түртсе көрінбейді демей ме орыс мәтелі. Кешегі ақылды да көрікті деп алдында бас иген Айша бүгін маңына жуытпайды. Тегі Мусинді сүйетін болар, не дегенмен он бес жыл бірге өмір сүрді ғой? Қан мен тер араласты, бала туды, екі ортада дәнекер бар... Жоқ, жоқ, Асқар олардың семьясын бұзып қайтсін... Айша енді сүйем, саған қайта оралам десе де Асқар көнбес. «Онда егер айырмайм деген ойың болса, өткенді неге жаңғыртып, неге айтам дейсің?» деді іштей бір кекесін дауыс. Асқар басқа ұрғандай тұрып қалды.

Рас-ау, неге барады? Айтқанда не түседі? Кімді мұқатады? Ызыңдаған сұрақтар тағы да арадай жабыла түсті. Асқар жауап беріп үлгере алмай, кейін қашты. Парктен шығып, көл жиегіне қарай бұрылды. Бармайды, к черту!..

Айша, Айша! Асқарды бұл өмірде бір адам ұмытпаса, соның бірі Айша деп ұғатын-ды. «Бүгін қолым тимейді!» деуі Асқардың жүрегіне біреу қанжар сұғып алғандай болды. Әлде?.. Тығыз операциясы болуы мүмкін ғой, өзі хирург болмағанымен отделение бастығы. Өмірдің өзі Асқарды өкпешіл ғып жіберген бе? Шырт ете түседі. Қой, қасында жатқан кім, Айшаның білгені жөн. Бұл соңғы жылдағы денеге шыққан жара, оны сылып тастамай, құлан таза жазылу да қиын.

Асқар қайта бұрылып сағатына қарады. Сегіз болып қапты! Тезірек басып емханаға барды. Айша халатын шешіп, емхананың алдында тосып тұр екен.

— Қайда барамыз? — деді. Асқар бұл арасын ойламапты. Эх, шляпа!.. Емханада дәрігердің кабинетінде отырып кеңесем, деп келді ме екен?

— Қала сенікі... Өзің білесің! Апар деген жеріңе алып баруға дайынмын! — Асқардың аузына түскен сөз осы болды. Дөрекі шықты ма, кім білсін... Айша сәл ойланып:

— Такси алып «Шығысқа» барайық. Соларда жақсы ресторан бар... Бірер сағаттай дем алсақ, жетеді! — деді Айша. Екеуі аяңдап орталық көшеге шықты. Жолшыбай бірінің-бірі денсаулығын, қызмет жайын сұрасып, негізгі әңгіме жайлы тек барлау жасады.

— Бізге қызметке кірмейсіз бе?.. Айтқандай, осы қаланың кемпір мен шалдары «Бізге Сағатов деген дәрігер керек!» деп хат жазып, тынышымызды алып жатыр. Жасартатын емі бар дейді. Ондай еміңіз болса, бізге де қарайласыңыз! — деп Айша әзілдей күледі.

— Е, Мекеге барған «қажы», не үйренбейді дейсіз...

— Меке? — Айша Асқардың бетіне таңдана қарады.

— Ия, мен Мекеге барып, қажыға қол тапсырып қайтқам жоқ па?..

— Түсіндім... — Айша сықылықтап рахаттана күлді. — Онда бұдан былай сізді қажы дейін.

— Десең де!

Маңдайындағы жалғыз көк көзі мөлдіреп, қастарынан бос такси өте берді. Асқар айғай салып тұра ұмтылды.

— Әй, такси!..

Такси көл жағалап «Шығысқа» қарай зырлап келеді. Асқар мен Айша қатар отырып, «Шығысқа» жеткенше әңгіме шертті: Айша шешіле ой тастап сөйлейді де Асқар жан-тәнімен беріле, ықласын сала тыңдайды. Сөзіне мән беріп, жадына сақтап өзінше түсінеді. Арадағы ұзақ жылғы үзіліс екеуін алыстатып, бөтен адамдай жат қылып жібергені байқалады. Үйтсе де бір кездегі жақындық, қазір араларына дәнекер боп сөз тиегін ағытқандай.

— Ия, мен жоқта бір рет келіпсіз де, қайтып көрінбей кеттіңіз ғой? — деді Айша сөз арнасын бұрып.

— Талай оқталдым, бірақ бір себептермен өзімді-өзім тежей бердім. — Айша жасында батыл да байыпты еді. Өзгермесе Асқардың аузы барып айта алмаған сөзін өзі есіне салып «Айтайын дегенің осы ма?» деуі ықтимал.

— Себебіңіз белгілі, Мүсілім ғой? Мен кешегі ауылдың әйелі емеспін. Басымда теңдігім бар, сондықтан Мүсілім дәлел түгіл. Басқа бір себеп бар-ды.

Айналайын Айшажан, Асқардың аузына сөз салуын көрдің бе? Керегі де осы! Манадан қысылып, қалай бастарын білмей келе жатыр еді, заматта жол ашты.

— Рас, басқа бір себеп!

— Қандай? — Айша жұлып алғандай сезіктене сұрады. Әлде Асқар дауысынан бір сынық — жарықшақ тапты ма?

— Бүгін сол «қандай?» деген сұрағыңа жауап қайтару үшін, әдейі телефон соғып едім. Ресторанға барып жайланған соң айтайын! — Асқар терезеден басын сұқты: — Мынау өз алдына бір қала ғой? Теміртаудан да үлкен-ау тегі?.

— Бұрын мұнда болып көрмеп пе едіңіз?.. О, бұл біздің мақтанышымыз!

— «Қазақстан Магниткасы» деген атты тегін қоймаған ғой... — деді Айша мақтанған дауыспен.

Қала мен жаңа салынып жатқан құрылыс арасында қырат барды. Машина сол дөңнің үстіне көтерілсе керек-ті. Машина тоқтап, Айша мен Асқар Қазақстан Магниткасының түнгі көрінісіне сүйсіне қарап тұрып қалды.

Айсыз қараңғы түнде Арқаның барқыт аспаны салбырап, төмен түскендей. Мойнын созған алып көккұтандай домнаның каупері аспанды тіреп жерге түсірмей тұрған сияқты.

Жазық далада орнап жатқан жас қаланың о шеті мен бұ шетіне көз жетпейді, терезелерінен от жылтыраған төрт-бес қабат үйлер ұшы-қиыры жоқ, қаз-қатар тізіліп кете береді.

— Әдемі көрініс емес пе? — деді Айша.

— Қызмет істесем, осында орналасам! — Асқар балаша қызықты.

— Мұнда жаңа салған тамаша емхана бар...

Сөз жалғанбай үзіліп қалды. Машина ресторан алдына кеп тұра қалды. Екі қабат ақ тас үйдің астын ресторан тегіс алып жатыр екен. Жалпақ тұтас салынған терезелерден ішінде отырған адамдардың төбесі қылтияды. Дабыр-дүбыр дауыс, екіленген музыка естіледі.

Асқар ресторанға келіп тамақ ішпегелі неше жыл болды екен?.. Түтін аралас тағамның иісі мұрынды жарып, көмейді жыбырлатады.

— Менің бүгін қолым тимейді деген себебім осы еді. Көрдіңіз бе? Үстімде жөнді көйлегім де жоқ. Қызметке келген қалпым! — деді Айша вестибюльдағы үлкен айнаның алдына барып шашын түзеп жатып. Асқар өзінің ақымақ болғанын енді білді: әлгінде түрлі саққа жүгіртіп, нелер қиянат тақпады Айшаға? Адам өзіне дегенге қызғаншақ, тар, әділ көзбен қарай алмайды-ау. Эх!..

Айша жол бастап, стол-столдың арасынан бұлтақтап етіп, бос орын іздеп келеді. Ресторандағы аржағына ел қонып, қызып алғандар Айшаға өзеурей қарап, тамсанып та қояды. Шынында өз жүрегімен әлек Асқар, Айшаның сымбатына жөнді назар аударбаса керек, жаңағы көзқарастар енді бұған түрткі салғандай. Денесі тығыршықтай, белі қиылған, бөксе жағы дөңгеленіп, етпен ет қып тігілген көк теңбіл жұқа файдешин көйлегінің етегі қусырылып, пішініне аса бір көрік беріп, қызықтыра көз тартады. Бұрында өзіне қандай киімнің түсі ұнайтынын Айша жақсы білетін де, әдемі де киінетін. Жаңа шыққан модалардан өзіне ұнайтынын ғана таңдап алатын. Сол баяғы әдеті. Бала тауып, семья құрса да бір өзгермеген кербез де тыраш. Оркестрдің оң жағында, түкпірде бір стол бос екен, соған барып отырды.

— Нәпсіңіз соққан тамақты таңдаңыз! — деді Асқар менюді Айшаның алдына сырғытып. Айша менюді ашты да:

— Бүгін маған сіз қонақ болыңыз. Алыс сапардан қайттыңыз. Қарсы алып, үйіме шақыра алмадым, оған ғапу етесіз! — деді күлімсіреп ол.

Қолында орамалы бар, еркек официант жорғалай басып жетіп келді де, стол үстін сүртіп, қолына кішкентай кітапшасын алып:

— Не тілейсіз? — деді.

— Асеке, нәпсіңіз не тілейді, айтпайсыз ба?

— Өзіңе алғанды маған да алдыр! Сол жетеді!

Асқар өмірден аздап тосырқап қалғанын енді сезді. Бұрын Айшаға өзі таңдап беретін еді... Сол тоқырғанын Айша да сезді білем, көз қиығын Асқарға бір төңкеріп официантқа заказ берді: салат, күрке тауықтың еті, коньяк. Айша айтып жатыр, айтып жатыр. Оны кім жейді? Қашан тауысады?

Ресторан іші гу-гу — күңгір дауыс. Түнгі тыныштықты бұзған машинаның сигналындай, есер дауыс кей столдардан айғайлап қап басылады. Джаз оркестр де саксофонын зарлатып, мыс дабылын безілдете ұрып қояды... Асқар ресторан көрінісінен гөрі, Айшаның ішкі сарайына үңіліп, содан ләззат тапқандай. Жүрегі де, көзі де: «өзгердің бе?» деп бір-ақ ауыз сөз сұрайды. Миының қатпар-қатпар астарында: «сен өмірдің академиясын бітіріп, жылдар тезінен өтіп, махаббат қадірін білгендей болып ең, не қылғаның көре-сала еріп, баяғы әуеніңді қайта бастағаның?» деген қатал да шын ой ракета сияқты жалт етіп жоқ болады.

«Аман-есен кездескен үшін!», «Асқардың ендігі өмірі жемісті де көрікті болу үшін!» көтерілген бір-екі рюмка коньяк Асқардың қанына ыстық қан құйғандай қыздырып, көңілін балқыта бастады. Бірақ Асқар Айшаның алдында сыр бермеуге тырысып, толқыған сезімді тежеп, тізгіндеп жібермеді. Айша да асыға күткендей:

— Манағы айтпақ сөзіңізді бастай отырыңыз! — деді ол қылымдап жымиып. Енді бастамасқа Асқардың еркі де жоқ.

— Айшажан!.. Сені осылай атауға маған рұқсат ет, олай деуге қақым жоқ, әйтседе, бір кездегі сенің жылы жүзің ұзақ жылдар менің өміріме жұлдыздай жарқырап, жүректегі үмітіммен шағылысып, қуат беріп еді. Сондықтан сенің сол жылы жүзіңді ең жақын досым, жанымды аман алып қалған сақтаушым деп ұғам!.. — Асқар сөзін жайлап бастаса да, ақырғы кезінде жылдамдата айтам деп ентігіп қалды. Жүрек тоқтату үшін бе, бір рюмка коньякты кезексіз қағып салды. Аз тыныстап, Айшаға үңіле қарап сөзін жалғады.

— Айшажан! Өмірде не қиын деп сұраса менен — дос адамның сенімі жоғалса, соны қайтып сендіру қиын дер ем. Бір кезде сен мені теріс те ұғындың. Оған дау жоқ!.. Жоқ-жоқ, тоқта... Әуелі мені тыңда... Лақапқа еріп артымнан топырақ та шашқан шығарсың... Сабыр ет, Айшажан! Мен дәл сені түстеп айтып отырғам жоқ, сен сияқты менің достарым бар ғой... Сол себептен менің кей сөздерім сенің жүрегіңе ауыр тиюі ықтимал.

— О жылдардың өзінде сізге сенбей, онша күдіктене қойғам жоқ...

— Сол «онша» дегенің рас. Әйтеуір титімдей болса да бір саңлау болды ғой.. — Асқар сөзін жұмсарту үшін еріксіз жымиды. — Айша, саған бір сұрақ қояйын, ренжімейсің бе?

— Пожалуйста!

— Шыныңды айтшы: мен күнәсіз дегенге сенесің бе? — Асқар өз сөзінің тұрпайы да қолайсыз айтылғанын кеш сезінді. Айша бетіне адырая қарап, иығын көтеріп: «түсінбейм!» дегендей пейлін білдірді.

— Үкімет ақтап отырса, мен өз үкіметіме сенбесем онда не болғаным?

— «Ақтап жатыр ғой, кім білсін...» деп сөз аяғын көп нүктемен бітіретіндер аз емес көрінеді!.. Жақсы, сенің сөзіңе мен де сенейін де ұзақ жылдар жүрегіме құса боп біткен бір сырдың бетін ашайын: маған жала жауып, мені ұстаттырған сенің күйеуіңөМүсілім Мусин, осыған сенесің бе? — Асқар көзін алмайды. Айша қанын ішіне тартып, сұп-сұр боп, Асқарға тесіле қарайды да көзіндегі: «Шын айтасың ба? Ая, менің семьям бар ғой» — деген жалынышты ойды, Асқар бұлтартпай түсінеді.

— Сізді жалған айтады деуге аузым және бармайды, сенуге дәтім тағы шыдамайды. Мүмкін, әлі де болса ойланарсыз, Асқар Жүнусович?.. Менің жүрегім қағып, қорқып отырмын. Баламыз бар еді! — деді дірілдеген дауыспен Айша.

— Мен сөзімді осымен бітірдім.

— Жоқ, жоқ, сіз «а» дегесін «б»-ны айтпай құтыла алмайсыз...

Асқар үн-түн жоқ басын шайқады: «Баламыз бар еді?». Тегі Айша қалай болғанын, неден басталғанын түгелдей естігісі келді-ау. Жоқ, Асқар әрі аяқ баспайды...

— Сіз мені әлі сүйесіз бе? — деді Айша жолшыбай таксидің ішінде.

— Сүйем! — деді Асқар.

Айша машинаның артқы сүйенішіне басын сап шалқайып отыр еді, кенет басын көтеріп алды...

— Сүйсеңіз — байқаңыз, қарсы дау болып жүрмесін! — деді Айша есігінің алдына кеп түсіп жатып.

Асқар қолынан ұстай алды. Жібермеді:

— Мана не дедім? Досты сендіру қиын дегенім жоқ па?..

— Жіберіңіз, терезеден ерім қарап тұр!..

***

«Досты сендіру — қиын?» Жоқ, Айша сенеді: Мүсілім ызақор, мансапқор бәрін өзім жайлап, өзім төстесем, жұртты аузына қаратса — пиғылы осы. Мұндай мінезі бар адам Асқар айтқан қылықтан қашпайды. Айша сатымен тез-тез көтеріліп дәлізге кірсе, Мүсілім де тосып тұр екен.

— Көрдім! —деді ол зілдене. — Түнгі сағат екіге дейін бөтен еркекпен сайрандап жүріс жасау совет дәрігеріне жат мінез! Что же!.. Дәрігер қауымының алдына салып көрейік!

Айша жиіркене қарады:

— Подлец![1] — Өз бөлмесіне кіруі мұң екен, төсегіне етпеттей құлады да солқылдап жылай берді, жылай берді. Койнындағы әйелімен саяси тілде сөйлесу деген не? Бұдан да қызғанып, ұрғаны жақсы! Не деген жан? Он жылда бір еркелетіп: «Күнім», «Айым»,

[1] Пасық

«Сәулем» дейтін құмарлық сөздерді айтып, аймаламағаны Айшаның есіне енді түсті. Бәсе, екеуінің арасында бір жалған фальш сезілетін сияқты еді... Ия, Айшаның бір-ақ түнде көзі ашылды — жанында жатқан адамның кім екенін білді. Өкінішке ыза қосылып, булықтырып демін тарылта бастады. Айғай сап жібере жаздап жастығының шетін тістелеп өз үнін өзі өшіріп бақты... Айша-ау, бүгін біреу бір ауыз сөз айтты деп, пәлен жыл күйеу болған адамды іске алғысыз қылуға жарай ма? Жүрегіңе жақсылап үңілші! Әркімнің жүрегі — өмірінің айнасы. Қандай жасырын сыр болсын көлеңкесі сол айнаға түсіп тұрады... Айшаға қарсы іштей дау да айтылып, түн өрінде ұйқы көрмей, дөңбекшіп шықты.

...Айша медицина институтын бітірді. Теміртауға келді. Әкесі медицина институтының профессоры еді, жалғыз баласының соғыс жылдары майданға барғанынан гөрі жаңа құрылыста істегенін қолайлы көрді. Айша жалғыз бала болса да еркелеп немесе тентектік жасап әкесін ренжіткен емес. Әкесінің мамандығына жасынан қызыға өскен Айша, сөз айтпастан Теміртау келіп қызметке орналасты да, жанын сала істеді. Ия, сонда емхана мен поликлиника арасында ақ халатын мақтана киіп, жүгіріп жүргенде осы Асқарға кездесті. Әскерден келдім дей салды ол... Қайдан келгенінде қыздың не жұмысы бар? Тәжірибесі мол, білімді жігіт екен, шүйіркелесе түсті. Асқар екеуі түнгі сағат он екіге дейін емханада көңілін көтереді, ұйқысын ашады. Соғыс жылдары ойын-сауық аз, дем алатын жер де жоқ. Асқар жатқа Гете, Гейне, Пушкин, Блок, Есенин, Абайдан көп өлеңдер оқиды, оқығанда нәшіне келтіре ақындарша әдемі лебізбен айтады... Кейде әдебиет, искусство жайында көсіле сөйлеп, жақсы-жақсы ойлар тастайды.

Айша күн сәулесі қай жақтан шықса соған қарай бұрылып бүршік жаратын гүлдей, Асқарға иіліп, жүрегінің төрінен орын берді. Шешесіне: «Мама, мен бір керемет жігітпен таныстым: өзі білімді, өзі әдепті, бүгінгі қазақ интеллигенциясының жақсы тұлғасын осының басынан таптым!.. Жақында демалыс ап, өздеріңе оны көрсетіп қайтам!» деп Алматыға хат та жазды. Сүйтіп қуанышқа бөленіп жүргенде екеуінің арасына осы Мүсілім кеп килікті... Бір күні, иә, Айша сол бір күнді әлі ұмытқан жоқ: «Заводтың бас инженері сырқаттанып қалды, соған дәрігер жіберіңдер» деп заводтан біреу телефон соқты. Осының алдында ғана Айша бір сырқат адамға барып кеп тұрған-ды, бас дәрігер: «...Жассың ғой, барып келе қойшы, күзетші дәрігерді тапқанша уақыт өтеді!» дегені бар ма! Айшада отказ жоқ. Жетіп барды.

Көк атлас көрпенің астынан көзілдірікті, бидай өңді жігіттің басы қылтияды — өңі Айшаға тым жас көрінді. Тамырын ұстаса — аттай тулайды. Денесі қызу. Науқас дәрігердің сұрағына солғын жауап беріп, онша құлақ қоймады. Айша: «Емханаға алып,

емдейік!» деп айтып көріп еді, ол маңына дарытпады. Ақыры, үйіне жатқызып қойып емдеуге тура келді. Ойда-жотқа Айшаға тағы бір жұмыс табылды. Пенициллиннің әлі тарамаған кезіде, бір ай емдеп зорға жазды. Бір ай ішінде тегі Мүсілім Айшаны әбден ұнатып, енді осыған қалай үйленудің торын құрған сияқты.

Қызметке шығысымен Мүсілім завод үйінен Айшаға пәтер бергізді. Отын-сумен қамтамасыз етті. Жақсы жағдай тудырды. Асқармен де танысып, достасып ап, енді үшеуі бір жүретінді шығарды. Бос уақытта бас инженердің саңғырап тұрған төрт бөлмелі үйінде асыр салады. Сөз арасында бойдақ екенін Мүсекең сездіріп те қояды. Мүсекең бұрын әйелі болғанын, онымен айырылысқанын айтпайды. Айша оны кейін білді... Егер Асқардың айтқаны рас болса, ол қара ниетін осы бір күндері іске асырған сияқты. Дос боп жүріп ор қазу.. Жоқ, жоқ, Айшаның аузы бармайды, денесі тітіркенеді...

Жарайды, Айша! Осының бәрі шын-ақ болсын, сонда оған тұрмысқа неге шықты? Жасырма, жүрегіңе үңіліп, ақиқатқа тоқтай біл!.. Айша тегі сүйіп тидім деп айта алмас. «Асқар Мекеге аттанған соң», Айша қайғырып, өзін қоярға жер таба алмады. Енді шешесіне не дейді? Шынын жазса: «Кіммен байланыстың, қарағым-ау» деп шерменде боп өледі... Ах, Мүсілім кімнен кем? Асқардың орнын сол бассын! Екі жыл тосты — ешбір хабар жоқ, су түбіне кеткендей...

Шындық керек болса, Айша осылай тиді оған.

Жоқ, Айша! Мұның бәрі бүгінгі ішкен коньяктің салдары, Асқар сөзінің әсері... Шолақ ойлап, морт кетпе! Сабыр...

Айша қалжырап, таң сызат бере талықсып барып ұйқтап кетті.

***

Бұл кезде қатарғы бөлмеде бір тұрып, бір жатып тықыршып Мүсілім жүр... Тағы да жүрегі шаншып, Айша берген дәріден бір шағым қантқа үш тамшы тамызып, тілінің астына салды. Уһ, көзі жаңа ашылды ғой! Мүсілім ауруға айналып кетпесе неғылсын... Соңғы күндері осымен үшінші рет ұстады. Ренжісе-ақ болды, жүрегі шаншып қозғалтпай тастайды, дәл біреу ине тығып тұрғандай.

Мүсілім терезені ашып, көшеге көзін салды. Қала шырт ұйқыда, тірі жан жоқ. Күндіз машина мен халық симай кететін көше, бос даңғырап тұр. Әне, бет-аузы бұжыр-бұжыр ай, бұлт астынан шыға кеп Мүсілімге қарап: «берілме!» деп иегін қаққандай. Ау, Мүсілім есуас па, қарадан қарап жүріп «беріліп?» Мүсекең әрқашан да әуелі өз «шаруашылығын» жөнге сап, сонсоң басқаға қарай ауыспай ма? Әлбетте, Айша ана келген ала аяқ пен баяғы «романын» қайта бастаған. Бүгін оңаша бір үйде ішіп, сүйіскен де... болар...

М-м, бұған қандай әдіс қолдану керек? Мүсілім Айшадан айрылмайды. О жағын атама! Қазіргі күрес екеуімен де қатар жүргені қолайлы. Неге дейсіз ғой? Есеңгіресе екеуі де бет-бетімен кетеді, бас сауға!..

Мүсілім қиялы түн өрінде тым жүйрік. Алматы, Москва одан қайта оралып Теміртау үстінде қарақұстай қалықтап тұрып алды. Бұл Асқар деген қайдан келді, кім өзі? Оның ақталды деген документін көрген кім бар? Әлде срогын бітіріп, немесе күнәсін кешіріп шығарған болар? Бұл енді қаншалықты өзін-өзі ақтар екен? Кім біледі, ертең «қасқыр» боп шаптан тартып жүрсе... Мүсілім сенбейді!

Қарағанды барып қауіпсіздік комитетіне кіріп, жай-жапсарды түгелдей жеткізсе: «бұрын осындай адам еді, сол тағы қайтып кеп семьяма бүлік сап жүр!» десе қайтер еді? Мүмкін: «ойбай, ол тағы басын көтерді ме? Онда сен бақылап соңына түскейсің!» дер?

Мүсілім алақанын алақанына уқалап, мұртынан күлді, аяғын ептеп басып, терезе алдына кеп қайта тоқтады. Ай тағы да бұлт астына тығылып қалды. Көлеңке көшеге түсті. О мынадай қараңғы көшеде кешірек жүрсе, аңдып тұрған біреу соғып жіберіп, таяды-ау?.. Ана Магниткада жиырма төрт мың жастар істейді, ішінде талай ығай мен сығай бар...

Жоқ, Мүсілім бұл комитетке бара алмайды. Оның есігі Мүсілімге жабық. Баяғы заман емес, таныс жігіттерден қалғаны және жоқ. Қайта өзіңді ұстап ап, тәлкек қып, қалалық партия комитетіне айтып жүрсе, масқара ғой. Тәк-тәкпен тұрған Айша үйден қуар.

III

Мүсілім ойы шырмалып, құм арасының шеңгеліне түскендей адасып, жол таба алмай, ұйқтап кеткен-ді. Тұрсаөсағат тоғыз! Көзінің асты іскен, мең-зең. Ешкім оятпаған. Әлгі апасы қайда? Бейшара керек кезінде бір табылмайды.

— Жайбала! — Мүсілім айғай салды. Ас үй жақтан сылп-сылп басқан біреудің қадамы естілді. Сол — Жайбала, соның жүрісі. Бейшара алжыған ба, неге оятпаған Мүсілімді? Есікті ақырын ғана ашып, Жайбала басын сұқты. Дәуде болса қате естіп қап оятып жіберем бе деп қорғаншақтап тұр. Ия, осы үйде Мүсілімге шын жаны ашитын осы Жайбала!

— Ояндың ба? — деді ол өз көзіне өзі сенбегендей табалдырықтан бері аттамай.

— Кірсейші, Жайбала! Не қара басты сені оятпай?

Жайбала кірпігін жыпылықтатып абыржып қалды.

— Шырт ұйқыда жатыр екесін, қимадым!.. Айшаға айтып ем: «Жатсын, қайтесің!» деді.

Мүсілім миының арғы бір түбінде көк күшік сияқты күзетші-

ой шәу-шәу етіп үріп қоя берді. «М-м, тегі ол Мүсілімді ұйқтатып тастап, өзі алдын ала қалалық партия комитетіне жүгірді. Шағым жасап өзін ақтау, басқадай бөтен ой жоқ!» — деді ол күшік.

— Айша қайда?

— Қызметіне кетіп қалған!

Мүсілім толық ауыр денесін әрең көтеріп, орнынан самарқау тұрды:

— Шайыңды дайында, Жайбала! — Телефонның құлағын көтеріп, әуелі қалалық партия комитетінің номерін теріп, Базаровтың көмекшісіне көпшік қоя мақтап алды: «Сенің іскерлігіңе бүкіл қалалық актив қызығады. Анада, сенің екі телефонмен қатар сөйлескеніңді айтып ем, біздің завод инженерлері біржола ден қойды» деп алыстан орағытып кеп: «Не жаңалық бар?» деді. Ең соңынан: «Менің әйелім: «Назаровқа кірем!» деп отырғанды, менің де кіруім қажет еді, келсе, маған дың еткізе түс!» деп телефонды іліп қойды. Қайдан барсын, дәті шыдамас, аса дүзі қара болса да!

Шай артынан машина шақыртып алды да, түнгі жасаған жоспары бойынша іске кірісті. Я, сәт!.. Мұндайда кім бұрын қамтыса, сол ұтады. Мүсілім баяғыдан бері шошқа тағалап жүр дейсің бе, тым кеще болса да өмірінде сабақ алған болар...

Кабинетінің алдында үш адам күбір-күбір сөйлесіп отыр екен. Мүсілімді көріп олар түрегелді. Кебежені кемірген тышқандай масасыз күдік жүрек түбінде тықырлатып жатса да, Мүсілім көңілді дауыспен: неге келгенін сұрап, мәселелерін қолма-қол шешіп берді де, Лидадан партбюро хатшысын Серегинді шақыртты. Бірақ, ол паңданып тез келе қоймады. Коммунизмді жалғыз өзі құрып жүргендей кекиетіні бар. Әй, осыны бір сүріндіретін кезең келе ме, жоқ па?

Аздан соң Серегин сол аяғын сүйрете басып, жұмсақтау, сирек, селеу түстес шашын маңдайына жалбырата түсіріп, кіріп келді.

— Сіз шақырдыңыз, біз келдік! — деді көзін шаншылта қадап.

— Ақылдасатын шаруа бар. Е, сіз заводтағы соңғы оқиғамен таныс та боларсыз? Авария үшін инженер Сағатова басқа қызметке ауыстырылған-ды. Сол кісі қисық мінез көрсетіп, қызметке шықпай қойды... — Мүсілім жиі-жиі Серегинге көз тастап, түр-әлпетінен сөз әсерін сезгісі келеді. Серегин төмен тұқырайып, стол үстінде тұрған арыстан бейнесіндегі темір күлсалғышты кызықтаған адамдай айналдыра қарайды.

Мүсілім сөзін жалғады.

— Не істейміз соған?

Серегин басын кенет көтерді.

— Өзіңнің не ойың бар?

— Құрышпаевтың мәселесін әлі қараған жоқсың ғой?.. Сол

екеуін партбюрода бір қарап егер... — Серегиннің астыңғы ерні дір-дір етіп жылайтын адамдай кемсеңдегені несі? Тегі ашуланайын деді ме?

— Егер?

— Егер өзі сұранып кетем десе ұстап қайтеміз, солай емес пе? Енді ол бізге қызмет істеп жарытпайды! Базаров та соған қосылады...

Серегин столды жұдырығымен түйіп қалды.

— Не деп отырсың? — деді ежірейіп көзімен жеп.

Мүсілім шошып кейін шалқайды — мынау ұрып жіберуден тайынатын емес қой. Есерсоқ!

— Ау, осы жұдырық ертең өзіңе зіл боп тимесін! — Мүсілім тыжырынып, сұқ қолымен оның жұдырығын нұсқады.

— Жұдырық түгіл таяқпен ұрар едім, егер партбюроның хатшысы болмасам! — деді Серегин ентігін баса алмай дірілдеп.

— Николай Иванович, саған не болған, нервің әбден бұзылғанау? — Мүсілім енді ашынған дауыспен аяп сөйледі: — Бұрын мұндай емес едің!

Серегин орнында отыра алмады, терезе алдына барып, көйлегінің жағасын ағытып, алқына демін алды! Мүсілім шылымды сирек тартатын, столдың жәшігін ашып, тығып қойған шылымын шығарды.

— Шылым тартасың ба? — Мүсілім ашу тарқатып тіл табудың жолын іздеді. Серегин үн-түн жоқ, бір шылымды алды да, қолымен езгілеп, тұтатпай тұра берді. Мүсілімнің қолындағы бір тал сіреңке де тегіс жанып, қолын шарпып барып сөнді.

— Жолдас Мусин, Сағатованы қуғындауды неге қоймайсың осы? — деді Серегин қатал үнмен.

Мүсілім үнсіз басын шайқады. Е, Мүсілімді «құбыжық» қып көрсетіп, өзі зәбір көрушілердің қорғаныш-сүйеніші болмақау? Мұндай сүзеген «бұқалардың» мүйізін талай қағып тастаған Мүсекең.

— Дәлел? — Тамағы кебіріп қалған ба: «дәлелі» «тәлел» боп естілді.

— Дәлел?.. Басқан ізін аңдып, күн көрсетпей жүргеніңді бүкіл завод біледі. Оны жасыра алмайсың.

— Дау қуған бос сөз!

— Ә, факті керек пе саған? Ендеше... — Серегин бір саусағын бүкті. — Өндіріске жап-жақсы пайда келтіретін проектісі бар еді, құлаттың ба оны... Құлаттың! Бір де.

— Жоқ, сен өзің инженер емессің, «жап-жақсы» деп қалай айтасың? Мүмкін ол «жаман» шығар?

— Жамандығын осы күнге дейін дәлелдедің бе? Жоқ. Екіншіден... — Серегин екінші саусағын бүкті. — Жоқты сылтауғып сөгіс бердің бе?

— Бердім!.. Тіленіп келмесін! Келсе — салдыр-салақ істемесін!

— Бүгін қызметтен қуып отырсың. Үш де.

— Аварияға сен жауап беретін боларсың, ә?

— Білеміз, неге соңына түсіп жүргеніңді...

— Неге? Ал, айта ғой? — Мүсілім селк етіп кейін шалқайды. Қазір: «Асқар үшін!» дейді. Естіген екен!..

— Қорқасың! Орнымды тартып алады деп сескенесің!

— Ха-ха! — Мүсілім қарқылдап өтірік күлді. — Ой, ақылдым-ай! Қарашы күн бұрын бәрін біліп-пішіп отырғанын!

— Сен ұятыңды күлкімен жума.

— Тіліңді тарта сөйле!

— Жоқ, бүгін мен сенімен сөйлеспейм, төбелесем!

— Онда милиция шақырайын алдын ала.

— Шут гороховый![1] — деп Серегин жиіркене көз тастады. — Сен де бір кезде министрдің орынбасары болдың-ау! Таңым бар, қалай қойған десейші?

— Ау, сонда сенен неге сұрамады екен, ә?

— Сұраса — мен айтар едім: ұсақ-түйектің адамы, алысқа құлаш сермеуге өрісі тар, мемлекеттік жаны ашыр тілегі жоқ. Тек «өзім» деп қарабасының қамын ойлайтын адам. Халқым өссін, елім көркейсін деудің орнына «орнымды біреу тартып ала ма» деп соған дірілдеп, ұсақ-түйекпен күнелтеді, дер едім.

Бұл сөз Мүсілімнің шымбайына батқандай. Бұрынды-соңды мұндай сөзді ешкім бетіне айтып көрмеген-ді. Әсіресе «мемлекеттік жан ашыр тілегі жоқ» деген сөздің астарлы сыры бар. Бұл ойын ол ертең Базаровқа да айтады. Ең бәлесі осы...

— Дәлел... Дәлелсіз сөзді өсек деп ұғам. — Мүсілім бұл жолы дөң-айбат шеге, төбелеске шыққан әтеш тәрізді жауырынын күжірейтіп, қолындағы газетті лақтырып жіберді.

— Сенің мемлекеттік ойың болса, қазақ әйелінен шыққан жас инженерге жаның ашып көмектеспес пе ең?

— Мен қазақ, орыс деп ұлтқа бөлетін ұлтшыл емеспін.

— Міне ұсталған жерің осы. Ленин айтқандай: сен не өз ұлтын жек көретін «держимордасың», не «ұлтшыл» деп кінә тағады дейтін қорқақсың. Екінің бірі. Ұлт кадрын — бақшадағы гүлдей күтіп, өсіру ең қадірлі міндетің емес пе. Эх!.. — Серегин аяғын сықыр-сықыр басып есікті тарс қойып шықты да кетті.

Мүсілім қолымен басын тіреп — столға тұқырая қарап, отырып қалды. Не деп кетті, әлгі? Өш адамның сөзі... Айтқызып отырған Сағатова... Жә, ол солай болсын. Бұл о қызды неге жақтайды? Осыны табу керек. Әлде бұл Қайырға жағынам деп қызды қолдап жүр ме? Соңғы кезде Қайырдың өзі де бұзылып, сол қызға қарай

[1] Жұрт мазағы.

ауыса бастағаны мәлім. Ертең үйленіп қойса екеуі Мүсілімді мүйіздеп, бұл заводтан қууы сөзсіз! Алдын ала қам жасамай өкініште қалуға бола ма? Қанша дегенімен «тайша» аты бар ғой. М-м, жаңағы Базаровқа барып, қара күйені Мүсілімге былшита жақса... Оған Айша қосылса... Әлгі соққан телефон соқпады-ау!.. Жоқ, Серегиннің тауалы қайтқан, енді Базаровқа бара алмас... Қазір Мүсілім Базаровқа барып, кейбір жайды түсіндіреді де, тура Қарағанды тартады.

Қармақты бұрын сермеу — сақтық!

Мүсілім звонок басып Лиданы шақырып алды: «Тығыз шаруамен кетіп барам, тосып отырған адамдар ертең келсін» деді де, машинаға отырып ап, қалалық партия комитетіне жетіп барды.

Базаров жаңа ғана түскі тамаққа барайын деп, жиналып жатыр екен.

— Василий Федорович, сізде бір асығыс шаруам боп келдім... Қарағанды жүріп бара жатыр ем. — Мүсілім монтаны пішінмен есік алдында кес-кестеп тұрып алды. Мүсілімнің жаттап алған қағидасы: «Бастық алдында шылбыр сүйрете сөйлесең, ұрылдың де! Неғұрлым ұлтандап айтсаң, соғұрлым сөзің ұтымды да әсерлі!» деген. Осы ережемен киіп-жарып сөзін тіке бастады.

— Заводта болған аварияны естідіңіз бе?

— Естідім.

— Сол үшін инженер Сағатованы орнынан ауыстырдым. Әйел адам ғой, цехта істеу қиын болды. Шамасы келмеді. Қалай дейсіз?

— Солай лайық деп тапсаңдар... Бірақ өзі құлшынып қолына түкіріп жүр еді, анада Магниткаға да бармады… Директорды тоспадың ба?

— Завод жоспары орындалмай олқылықта отыр. Қалай тосамыз? Өзінің сөгісі бар... Жұмысшылар арасында беделі жоқ. Құрышпаевтың бригадасы сол Сағатованың сменасында ғой, бет-бетімен олар кетті. Серегин көмек берудің орнына бүйректен сирақ шығарып ол жүр... Білмейм, осы күз демалыс алып, басқа бір жерге ауыспасам. Қолтықтап демейтін кісі жоқ, ең басты қырсық осында!

— Құрышпаевтың мінезін талқылады ма?

— Жоқ! Бүгін айтып едім, қолын бір-ақ сілтеп столымды ұрып, боқтап кетті.

— Не дейді, жын шалған ба өзін?

— Не десең де сол!.. Сағатова жұмысқа шықпай ол жүр, техника кабинетіне жіберіп ем — менсінбейді...

— Мынау сұмдық екен!.. Жақсы, ертең заводқа өзім барам! — деді ол орнынан көтеріліп қатал үнмен.

— Менің тағы бір сөзім бар еді.

— Сонда айтарсың...

Қарағандыға аттанудан бұрын тағы бір үй бар екен, Мүсілім кіріп шығатын. Бүгін-ертең директор Москвадан ТУ-104-пен ұшып келуі де ықтимал... Базаров «өздерің біліңдер!» деді ғой. Сол өздерің ертең келген соң қарсы болып бүлдіріп жүрсе... Алдын-ала қамтыған жөн де... Мүсілім Ақмарал жеңгесіне соқты. Жеңгесі үйін сылатып, төсек-орнын қағып, баласын күтіп отыр екен. Мүсілімді ертіп, баласының кабинетіне алып барды: үйдің төбесіне, қабырғаларына ою салғызып әшекейлепті де, еденін лак қосқан сырмен жарқырата сырлатып, төсек орнын жиһаздап жинап қойған, кірсе шыққысыз.

— Қайдан жүрсің? Жыл құсындай анда-санда бір көрініп жоқ боласың? — деді Ақмарал күмістелген сүйек шақшасын қалтасынан алып, насыбай иіскеп.

— Жеңгей сіз насыбай атушы...

— Атпаймын, йіскеймін!.. Қайырдан хабар бар ма?

— Өзіңнен білгелі келдім-ау, жеңгем!

— Осыдан бес күн бұрын телефон соғып, Москвада тағы бір жиналыс болады, соған қалам деген.

— Ә, жақында Орталық партия комитетінің пленумы болатынды. Басқа ештеме айтпай ма?

— Жоқ... Сен немене, мұнда Қайыр жоқта у-шу ғып жүргенің? — деді Ақмарал. Бірақ жеңгесінің кең танауының желбезегіне мысқыл жасырынғанын Мүсілім байқап қалды.

Дәмеш жайында пікірі белгілі, іштей қуанып та отырған болар, үйтсе де, ерке жеңгейді қытықтап қойған жөн.

— О не қылған шу, жеңгей?.. Бұл қазақ тиыш жүрсе, іші кебеді-ау?..

— Уамай, адырам қал!.. Қаярсынуын!..

Мүсілім мырс-мырс күлді.

— Жеңгетай тіл тигізіп алдың ба?

— Тигізбей? Менімен жасырынбақ ойнасайшы? Дәмешті неге қызметтен шығардың? Өзім-ақ сұрайын...

— Кім айтады «шығарды» деп?

— Осында Құрышпай шал келіп кетті, тіксініп «қолыма түссе, дейді, жүндей түтем».

— Мен шығарғам жоқ... Ау, пәлесін маған жаппағын... Сіз оған қарсысыз ба? Шығарғанға дейм...

— Менің баламсыз шығарма. Жанжалға басың қалады. — Ақмарал сөзін аяқтамай көз қиығын стол үстіне аударды... Ақмаралдың көзін аңдыған Мүсілім, стол үстінде кішкене рамада тұрған Дәмештің суретін таныды. М-м, енді белгілі! Ақмаралдың аузына құм құйылып отырғаны осы екен ғой.

— Бәсе, неге шырылдап үстіне түсе қалды деп күдіктеніп ем... Келін десеңізші.

— Білмейім, не магнит бар екенін! Әйтеуір, осы қыз десе ішкен

асын жерге қояды. Екеуміз осы қыз үшін қырғи-қабақ та болдық. Енді өзім қойдым.

Мүсілім бусанған көзілдірігін сүртіп, іштей өзіне-өзі ұрысты: Е, сенген қойым сен болсаң... Әлде қайсарып отыр ма? Тағы да тамырын басқысы келді.

— Ораз да сол қыз үшін бүлінді деп өсек таратып жүр.

— Кім не демейді!. — дей салды Ақмарал.

Мүсілімнің астарлы сөзіне түсінбей қалды да?

— Ау, жеңгесі-ау, осы Ораздың Ажардан айрылғаны рас па?

— Қой, қайным, түртпектеп қайтесің... Мен тірі тұрғанда ол болмас, ондайды сезсем: әкесі Құрышпай мен екеуін қосақтап қойып, Тескен тау айдатамын...

— Жеңгем-ау, өкпелеп қалдың ба? Жұрттан сатып алған сөзімді, сол бағамен саудалап отырмын.

— Мен білмейтін қайнымда сыр жоқ, үстемдеп сөз қосып отырсың ғой. Өй, алыпсатар неме!

Мүсілім жеңгесінің сөзіне өкпелемейді, қайта қарқылдап күледі.

— Аллай, енді алыпсатар қылдыңыз-ау. Туғалы мұндай қорлықты көргем жоқ. Қой кетейін, бұдан да ащы сөз естіп қалармын.

— Тәйт, көлгірсімей отыр. Сен Ораз туралы бықсытып жүргенің не?

— Айтсаң бір пәле, айтпасаң екі пәле. Ол жігіттің өзі ғой мені де, Қайырды да ұятқа қалдырған.

— Қайдам… Әйтеуір саған жабады. Осы бір қыз келмеді, пәле келді. Осы завод сол қыз жоғалмай оңбайды, — деді Ақмарал ашынып, жасырынбақ ойнау жетті дегендей. Жеңгесінің арындап алатын мінезін Мүсілім бұрыннан біледі. Сабыр етсе өзі-ақ сырын ақтарады. Сондықтан Мүсілім мезгіл жетті деп ұқты. Ақмаралға Дәмеш жайындағы өсекті тегіс жеткізді. Жеткізгенде әсерлеп, түрлендіре түрлі саққа жүгірте жеткізді...

Ақмарал үйінен көңілді шыққан Мүсілім, машинаға отырып ап, тура Қарағандыға тартты. Мүсілімге тағы бір дәлел табылды: Дәмеш Қайырдың қалыңдығы. Бүгін-ертең той. Сондықтан Қайырдың ренжуі де мүмкін, оны Совнархоз бастықтары күн бұрын біліп қойғаны жөн емес пе?

IV

Оразды біреу аңдаусызда ұстап ап, құм салған қаппен жаныштап, езгілеп кеткендей денесі мылжа-мылжа, көңілі жабыңқы. Көлге қарай жүріп келеді. Эх, бүгін аңға шықса... Аңшының іздеп таба алмайтын күні: қоңыр салқын, аспанды қаптаған ақша бұлт. Тек сонау көкжиекте жинала бастаған қара бұлт жауып

кетіп жүрмесе. Әне бір бұлттың етегі ыдырап шашақтанып тұр, тегі Қарағандыда жаңбыр жауып жатқан тәрізді. Я, бүгіндей күнде Қызыл таудың қойнында арқар қойдай өреді. Тас түбінде отырып ап, бытырлатып сұлата берсе. О дүние! Ажар ерегесіп, машинаның кілтін тығып, бермей қойды: «Дәмешті мінгізіп ап саяхат шегесің!» дейді. Қызғанады. Әлде Иннокентийдің мотоциклін сұраса қайтеді?.. Сол осы «сатам» деп жүр еді, берер ме екен?

Ораз жардың жиегіне кеп отырды. Көл — күлген кемпірдің бетіндей жыбырлап, қатпарлана ажымданады. Темірлі тау мен Жауыр тауының екі арасындағы шатқалдан Арқаның желі соқса, көлдің астан-кестені шығады — көбік шашып, толқын атады. Бұлашулы көл. Өткен жылы Геннадий балық аулайым деп суға кетіп қала жаздаған. Жарайды, бұл өткен-кеткен Ораз көңілін алдандыра алмайды. Беймаза ғып, жүрек кернеген екі сыры бар. Бірі — Дәмеш. Ол — Ораздың қол жетпес арманы. Кейде сол арманы буалдыр сағымға оранған Дәмешке айналады да: «Келші, сүйші!» деп ернін тосып шақырған тәрізді. Шіркін өзі болар ма еді? Бала күнінде Дәмештің Оразға ернін тосқаны бар. О кезде екеуі де сегізінші класта оқитын-ды, қайыққа мініп, көлдің арғы қабағына саяхатқа шықты. Темірлі таудың қойнында жидек, нелер әдемі түз гүлдері өседі: қызғалдақ, сарғалдақ, айгүл, миуа, керегөз сияқты қызыл да жасыл гүлдер жазға салым толықсып қаптап кетеді. Дәмештің соңынан корзинка сүйреткен Ораз бетаузы қан жалаған иттей жидек шырына боялып, қызға күлкі боп келе жатыр еді. Үлкендігі түймедей көгілдір де дөңгелек көзінің ішінде қарашықтай ақ бедері бар айгүл, тас түбінде желпілдеп тұр екен. Ораз қуанғаннан:

— Дәмеш, міне айгүл! Ләқаула, қандай ғажап! — деп айғай сап, бірсыпыра жер кетіп қалған Дәмешті шақырып алған. Дәмеш те гүлді ерекше сезініп жанымен сүйетін. Айгүлді көріп қуанып, жұлып алуға батылы бармай, аймалай берді. Ораз жігіт емес пе, Дәмеш тілегіне түсінді де ептеп, бүлдірмей үзіп ап, қызға ұсынды. Сонда риза болған Дәмеш ернін тосып: «Сүй!» деп әмір еткен-ді. Сол Дәмештің ыстық ернінің дәмі аузынан әлі кеткен жоқ. Әсіресе, оның Теміртауға соңғы оралуы, Ораз жүрегін қайта оятты. Көзіне Ажар ілінбей қалды. Кеше ғана құмартып сүйген, домаланған тығыршықтай Ажардың орнын орта бойлы, сымбатты, аққұба қыз басты. Әсіресе мөлт-мөлт еткен бота көзі шақырады да тұрады. Дәмештің көркі ғана емес, оның мінез-қылығы, жүріс-тұрысы, нәзік дауысына дейін Оразды қызықтырып, құмарта түседі.

Дәмеш кейде: асқақтаған ерке, ақ жарқын-ашық, өткір тілді батыл қыз да, енді бір сәт бұйығы, ұялшақ, қапыда байқамай айтқан сөзден бетінің оты шыға қызарады. Қыры көп, сырлы жан.

Дәмеш ең алғашқы Алматыдан келген кезде: таңертең Ораз балконға шығып кітап оқиды, Дәмеш әндете жүріп үй жинайды.

Теңбіл гүлді атлас халатын киіп ап, ашық балконнан олай-бұлай өткенде, Ораз: «Шіркін, Ажардың орнында Дәмеш болар ма еді!» деп өкіне күрсінді. Сонда оның басқан қадамын аңдиды.

Я, Дәмеш келгеннен бері Оразда тыныштық жоқ. Немен аяқтарын кім біледі? Дәмеш Ораздың неге қиналып жүргенін сеземе екен?.. Сезседе, білдіре ме ол? Жоқ, бұлай дел-сал мәжнүн боп жүру — Ораздың арына симайды. Дәмештің өзімен неге ашық сырласпайды?

«Әй, Ораз-ай, ұшқары ойлайсың-ау! Қазір жүрек сырын шертетін мезгіл ме?» деді іштей бір кекесін дауыс… Дәмешті қызметтен шығарып тастаса, өз басымен қайғы. Шамасынан келсе Ораз оны жалғызсыратпай, ісінің әділ шешілуіне көмектесуі керек емес пе? Бірақ «Депутатпын ғой, обкомға айтып комиссия шығартайын!» деп еді Ораз, көнбеген Дәмештің өзі.

Бас инженер Дәмеш емес, Ораздың да үстіне төніп, қарақұсша бүргісі кеп жүр. Ораздың ақ ниетін теріске шығарып, шу көтерді. Сол күні: «Мені тізімнен өшіріңдер» деп бекер айытты ма екен Ораз? Жоқ, Ораз айтпай тұра алмайды. Ары не бұйырса соны істейді.

Ораз орнынан ұшып тұрып кейін бұрылды. Қас қарайды. Қара барқыт шапанын жамылып, Арқаның түні де келді. Ораз бақшаның ара-арасымен жүріп отырып, шеткі үйге жақын барды. Мысықша ұрлана басып, терезеден сығалады! Дөңгелек стол басында Ораздың әкесі мен Дәмеш отыр. Шалдың күжілдеген дауысы шығады. Ораздың жас кезінде: әкесі жайдары, әзілқой жігіт-ті. Қартая келе — өкпешіл, тырысқақ боп кеткен тәрізді. Алжиын дегені ме?

Ораз құлағын тосып тыңдап бақты:

— Еліме кетем. Қалмайым!.. Бұл не тұрмыс? Сен де жүр, бізге Жетісудан бір орын табылар... Кеше үлкен ұлыма хат жаздым: «Көшіріп әкет!» деп... — Құрышекең ерін мойнына ап тулап отыр.

— Асықпа, ата! Баяғыда өзіңіз айтушы едіңіз ғой, «Е, мұның да бір қайыры болар!» деп... — Дәмеш сөзін аяқтамады, шал тағы киіп кетті.

— Сені қуды. Мен жұмыстан қалдым. Сенген Ораз ол өз бетімен жүр. Енді бізде не бедел, не ар қалды?..

Ар жағын Ораз ести алмады, Дәмеш дауысы бәсеңдеп сыбырға айналды. Жүректен қинала шыққан сөз тәрізді. Енді ықыласын сап, тағы да құлағын тоса бергенде көшенің мүйісінен қараңдаған біреудің тұлғасы көрінді. Ораз зып етіп үйді теріс айналды да, бақша ішімен қайтадан көл жиегіне оралды.

Көл ортасында судың түбін тазалап жатқан тралдың оттары жарқылдайды, алыстан рейдте тұрған кеме сияқты. Одан берірек ыдыраған бұлт астынан көлбей түскен ай жарығымен бір қайық жүзіп келеді. Қайық ескен екі қыз құбылта әндетеді.

Ораз қолымен тізесін қапсыра құшақтап, оның үстіне иегін төсеп, бір уыс боп отыра берді. Бір кезде көлдің суы қып-қызыл боп қанталап кетті. Ойға шомған Ораз әуелі таңданып «бұл не қылған керемет», аспан өртеніп жатыр ма деп аспанға қарады. Есіне түсті. Жымиып артына бұрылды. Мартен пешінің мұржасынан атқан қызыл жалын қалаға нұр сеуіп, жап-жарық қып жіберген. Көшеден жоғалған инені табатындай.

«Құрыш ағызып жатыр екен... менің цехім» — Ораз күбірлеп, қуана қарайды. Ораз кешкі тұнық ауаны кеудесін кере, қабына жұтты. Керемет емес пе!? Осы жалынды ықтиярсыз тар пештің ішіне қуып тығып, сегіз сағат жандырып, қоя бергендегі лап етіп аспанға қашқан беті бұл. Ол — отты пенде қылған Ораздың бригадасы. Осы құрыш ағызып жатқан дәуде болса қияқ мұрт Түхфатуллин. Ол қазір коммунистік еңбек бригадасының атағын алды. Көрдің бе, Ораздың маңына дари алмай, кешегі қалып қойған Түхфатуллин, бүгін озып шықты. Оған кінәлі Ораздың өзі емес пе? Дандайсып, басқадан бөлек маған жағдайдың керегі жоқ, жұрт қатар істеп, озып шығам деген. Пай, шіркіннің жүйрігі-ай? Кеше «құрмет тақтасының» жанынан өте бергенде, канал тазалайтын екі жұмысшы әйел не деп тұрды? Есіңде ме?

Біреуі:

— Түхфатуллин қандай айбынды жігіт! Бұл жуырда ер атағын алады, әлі!.. Хе-хе! Сенің жақсы көріп жүретін Оразың түсіп қапты ғой! — деп келемеждей күлді:

Екіншісі:

— Ия, бұрын осы арада соның суреті ілулі тұрушы еді... Не болғанын бишараға!.. Жұмысқа кетіп бара жатып күнде бір қарап, мақтанатын едім... — деп мұңайып сыр білдірді.

Жердің тесігі болса Ораз кіріп кететін еді. Қайтерін білмей сасып, апырмай, көріп қалмаса игі еді деп, жүгіре басып, қырындап өте шыққаны қайда?

Үйге жақындай бергенде, Ораз қобалжып, жүрісін бәсеңдетіп, бір басып, екі басып, үріккен маралдай елеңдей берді. Бара ма, жоқ... Түнде ұят боп жүрмесе...

Ораз кіріп барды. Әкесі жоқ, Дәмеш жалғыз өзі нотаға қарап, рояль ойнап отыр екен. Оразды көріп рояльдің қақпағын тарс еткізіп жаба салды да шұғыл қимылдап орнынан көтерілді. «Неғып жүрсің, түндетіп?» деген көзінен шошыған үрей байқала қалды. Дәмеш жүдеген сияқты: көзі шүңірейіп, мұрны ұшталып, белі қиыла түскен. Ұзын ақ саусақтарын Оразға ұсынды. Қандай нәзік те жұмсақ! Мартен пешінде істейтін инженер дейтін емес.

Оразды көңіл күйін сезгендей әңгімені Дәмештің өзі бастады.

— Жаңа, сенің алдыңда атам келіп кетті. Елге көшем деп бұлқан-талқан боп, Мағзұмды шақыртыпты. Менің халім болса, мынау... Осы сенің не ойлаған ойың бар? Саған барсам ба деп отыр

ем, жақсы келдің!.. Көне екеуіміз ғана ғой, шыныңды айтшы, не ойлаған ойың бар?.. Сен демалыс үйіне неге кетіп қалдың?.. Жұрт әлі білмейді. Бірақ, біз сеземіз...

Ораз қыбыжықтай қызара-тепшіп отырды да, басын кенет көтеріп Дәмешке күлімдей қарады.

— Шындық керек пе ?

— Әрине!

— Менің Ажардан көңілім қалды.

Дәмеш: «осы да себеп болып па?» дегендей иығын қозғап таңданған пішін білдірді:

— Әуелде неге үйлендің? Басын неге қатырдың?

— Саған ыза боп...

— Ха-ха! — Дәмеш сақ-сақ күлді. — Маған неге ыза боласың? Мен сені тастап тұрмысқа шығып кеткен жоқ едім ғой?

— Сенен қорықтым!

— Ғажап! — Дәмештің ерніне тағы да күлкі жиналды. — Неден қорықтың?

— Сенің біліміңнен!

— Білім адамды құбыжық қып көрсете ме? Қайта білім адамды жұқартып, сезімін ұштамай ма?

— Сен сезімтал — мен аю сияқты боп, үйлеспей қалам ба деп қорыққаным да!

— Ха-ха. Құрыш құйған адам сезімтал болмайды деген қисынды сенен естіп отырмын.

— Жаңа өзің айттың ғой?

— Білімді кітаптан ғана алмайды адам. Еңбек те білім береді. Сен сөзге жармас па!.. Онан да асығыстық жасадым де!

— Жасадым, енді соны түзеткім келеді!

— Кеш қалдың, достым!.. Балаң бар, кішкентай Болатты тастап, қайда барасың?.. Жеңілтек болма, семьяңмен тату-тәтті бол!

— Болмасам ше?

— Онда саған өкпелеймін! Мені сыйлағаның шын болса — әкеңді ренжітпе... О кісі іштен тынып, уайымдап жүр. Сенің герой деген атың бар... Бас инженер басқан ізіңді аңдып, қалай ақсатсам деп жүр...

Алғашқы бір сөздерде қараңғы түндегі жұлдыздай жарқыраған, Ораздың үміті, енді көмескіленіп бұлдырай берді. Лепірген жүрек судай басылды. Көзі қарауытып, сенделіп орнынан тұрды.

— Хош, Дәмеш!

— Осы-ақ па, отырғаның? — деді Дәмеш, азырқанып.

Ораз қайтып үндемеді. Аяғын ауырлай басып үйден шықты.

Дәмешке айтпақ сыры көп еді, бірі аузына түспеді: бригаданың Дәмешке деген қамқорлығы; олардың: «Жалғызсырамасын, біздің жүрегіміз Дәмешпен бірге соғады» деген сәлемі, түгелдей айтыл-

май қалды. Міне осындай әдеті бар — ылғи Дәмеш алдында тілі күрмеледі. Неге?

Ертең демалыс деген күні Ораз күндізгі сағат төртте жұмыстан шықты да, Геннадийдің мотоциклін сұрап ап Қызылтау тартты.

Ораз бұрын Қызылтауға бір рет барған-ды, бірақ о жолы Күміспекке еріп барып, күздің ақ жауынына ілініп, әттеген-ай деп, бармағын тістеп қайтқан. Қазір аң аулайтын мерзім емес, бұл үшін — мылтығын тартып ап, штраф салуы да мүмкін, өйтсе де беймаза қылған жүрек дертi шыдатпай, қаладан қашырды.

Мотоцикл де — су кескен сүңгір қайықтай, желді есіп зырлап келеді. Өткен жылғы Күміспектің: жол таудың көлеңке жағымен жүреді, ал күңгей жағында қаптаған арқар, қоян-түлкі дегені Ораздың әлі есінде... Түс ауа арқар қора-қора боп қойдай өреді. Жыландай иірілген мүйіздерін салақтатып, бір екеуін мотоциклге салып ап, қалаға алып барса, біреуін... Дәмешке, сонсоң Болатқа берсе... Дәмеш: «Семьяңда тату-тәтті тұрмасаң, мен саған өкпелеймін!» — деді-ау?.. Тағы не деді? «Өзіңді ғана ойлама?» — деді. Кейде Ораз бала сияқты «кішіт-кішіт!» десе соған уанып, күледі... Ажармен қалай тату-тәтті тұрады? Қымс етсе, Дәмештен қызғанып, жанжал шығарып, көңілін қалдырады... Семья болып, ерлі-зайыпты, аға-қарындас дегендей бірімен-бірі араласып, сыйласып тұрмас па?.. Жығылған үстіне жұдырық —Ораз еңбектен де ұтылды... «Герой» деген аты бар! Ай-ай!

Бетіне жаңбыр тамғандай. Ораз аспанға көз тастады. Бір топ қара бұлт Баян тауының төңірегінде жөңкіле көшіп барады. Жел Қызылтау жақтан, тегі жауын болмауы ықтимал. Әлгі қазақ атасы айтпақшы: мен ұрлық қылған күні ай жарық болды деп, дәл бүгін Ораз аңға шыққанда жауын жауса — бағының түзулігі де.

Көз ұшындағы көк тұман ішінен мойнын созып: «Мынау кім әй, келе жатқан!» деп сорайып тұрған Қызылтаудың шыңы көрінді. Енді бір секірсе қойнына енеді... Енді де Қызылтау жықпылы сыңсыған қалың орман. Шатқал. Жол тау қатпарын иректей, жоғары өрлей бастады. Ораздың екі көзі шатқалдың күнгей бетінде, қазір арқарлар өріске шығады. Бұлт та тарқап, күн жарқырап, таудың ішіне нұрын төкті, ағаштары құлпырып, түрлі түске боялды. Жол тауды қабырғалап, бұрыла берді. Есі-дерті арқарда отырған Ораз рулін бұрып үлгіре алмады. Мотоцикл екпінімен шатқалға қойып кетті. Ораздың «А-а!» деп дыбыс беруге мұршасын келтірмеді, қалпақтай ұшып түсті де, қиядан мотоциклмен қатарласа домалап, төмен қарай қалбағай ойнағаны есінде, ар жағын білмейді, түпсіз шыңырауға құлап түсті... Көзін ашса, шеңгелдің арасында, екі бүктеліп жатыр. Қозғалайын десе, белін біреу омырып кеткендей, көтере алмайды. Бет-аузы жара-жара, қатқан қан. Жан-жағына қарап еді — мотоциклі көрінбейді. Апатқа ұшырағанын енді сезді. Өрмелеп, жоғары жолға шыға ала

ма? Шықса — кез келетін кім? Баяннан Ворошиловқа бара жатқан біреу болмаса бөтен кісі жүрмейді!

Құлағын тікті — келе жатқан біреудің дыбысы естілмей ме екен? Ешбір дыбыс жоқ, айнала мүлгіп тұнып тұр. Осылай ит-құсқа жем болып, айдалада өлгені-ау!.. Жүрегі мазасыз қағып, тынысы тарылғандай. Әлден-ақ тамағы құрғақсып, қаны кебе бастады. Көп шыдаса бір-ақ күн, содан соң шөлден кеуіп, жан береді. Не соғыста Отанды қорғап, жау қолынан қаза тапсаң, не пештің аузында құрыш қорытып тұрып, күйіп өлсең, о да бірсәрі... Адамда нысап шамалы-ау, өзіме бола берсе дейді. Ораз өзі қалап, таңдап алған профессиясы — құрыш қорытуға да кеше назары болды. Осындай тәубең еске түскенде ойласаң — асқандық! Мартен пеші Оразды он жылдан аса асырап, ақыры атақ әперді. Шіркін, қолына көсеу ұстап, мартен пешінің аузында тұра қалғанда, Ораз өзі қожа, өзі шебер, өзінен асқан адам жоқ, дүние аяғының астында жатқандай сезінетін. Осы бір сезім сүйекке сіңіп, әдетке айналған, басқа уақытта Ораз аяғын жерге нық тіреп, талтаңдап баса ма осы?.. Енді міне тәубесі есіне түсіп, дүниенің бәрі қымбат, бәрі жақсы... Қызыл таудың шатқалында, ит-құсқа жем боп жатқан Ораздың сүйегін тауып алған күні: «Әйдік жігіт еді, құдай ақы, босқа өлді!» деп аяй ма, жоқ, мақтап-мақтап есуас қып жіберді!» деп күле ме? Бәлкім біреулері: «Ораз Құрышпаев дандайсып, бригада ісін ойсыратып алды да «коммунистік еңбектің бригадасы» деген атаққа ие бола алмай, тауда қаңғып өліпті!» дер... Ертең қабырының басына осы сөзді жазып қойса, әділ болар.

Ораздың арманы өзінің құрыш құя білетінін бас инженерге дәлелдеп бір көрсете алмады!.. Шіркін-ай, тамаша ойлары бар еді... Қап! Енді бұл —кешігіп оралған ақыл кімге керек?

Ораз тағы да құлағын тікті. Таудың басында қия жартаста шақылдаған тұрымтайдың дауысы шығады. Шақ-шақ етеді, неткен шақар құс, тегі о да өзінің өмірі үшін бет тырнасып жатыр ма, кім біледі... Әлгі қойдай өріп жүретін арқардың біреуі кез келіп, құйрығына жармастырып, жоғары сүйреп алып шықса, біріне тимес еді... Түу, сандырақ па — бұл? Қайдағы қайдан есіне түсті? Жоқ, бүйтіп, оңай жан беруге болмайды... Басын көтеріп, көрсе қайтеді? Ораз зорға дегенде, арқасына аунап түсіп, екі шынтағымен жер тіреп, басын көтеріп бақты. Е, онша ауырмайды... Тағы да, тағы да!.. Басын көтерді. Бірақ отыра алмады. Сол аяғын қозғалтып байқап еді, жаны шығып кете жаздады. Көзінен от ұшып, шаншудың бір жақ ұшы жүрегін барып түйреді. Оң аяғының башпайы қыбырлағанымен, ұршық жақта бір пәле бар сияқты, сіресіп, жібермейді. Кеуде де ғана жан бар. Бөксе жақ басып жатқан бір батпан!

Салмағын екі шынтағына артып, жоғары қарай сүйретілді. Шынтағын тас тіліп, тызылдап аши бастады. Жылымшылай аққан қанды да сезді. Оған қараған Ораз жоқ, демін ап, тағы да

бір-екі жылжыды. Қанша жер жүрді, бір қарыс па, әйтпесе о да жоқ. Үстіп қозғала берсе, үш күн дересінде жолға жетеді; оған сусын-азық керек. Бос қиял. Дәрменсіздік! Жан қию оңай ма, тағы да бір қимылдап көрсең қайтеді, Ораз? Самарқанд атты айдын көлдің жиегінде, металлургтердің орталығы — Теміртау сияқты сәнді қала бар. Сол қаланың әдемі де кең көшесінде екі қабат ақ тас үйдің астында — семьясы тұрады. Қарт әкесі Құрышпай, төрт жасар ұлы Болат, әйелі Ажар күтіп отырған жоқ па?.. Оларды былай қойғанда, жасынан бірге өскен Дәмеші — балалық шақтағы кіршіксіз таза махаббаты, сағынып, жүдеп ол отырса... Кеше оның: «Сені сүймеймін, аулақ!» деп айтуға аузы бармағанын білесің бе?.. Ең болмаса сол үшін өмір сүргің келмей ме? Мөлтілдеген жас Ораздың көзін жапты, басын шайқап қап еді, күміс тамшы ағып жерге түсті. Әуіп! Тағы да сүйретіліп сырғанап көрді... бір сүйем, екі сүйем, үш сүйем... одан артық әл жетпеді. Көзі қарауытып, басы айналып, жер сүзе құлады. Аздан соң көзін ашты. Ұйқыдан оянғандай, қайда жатқанын аңғармай, маужырап жата берді. Әуелі санасының бір шеті ғана түрілді, сонан соң миды басқан қара түнек түндіктей ашылып, әрі сырғыды, одан бақайының ұшына барып таң алдындағы үйдің бұрышына тығылған көлеңкедей, күлкілдеп, тұрып-тұрып жоқ болды. Денесі ширатылып, есін жинады. Көгілдір аспан. Батып бара жатқан күн көк жиектен сығалап: ертеңге дейін қош бол, ренжіме! Түнде жалғызсырама! — деп қош айтысқандай... Түнеріп түн келеді, қасқыр бөрісі бірге өреді... Қалтасында сіріңкесі бар ма екен? Қасқырдан қорғап қала алатын от қана. Басқа амалы жоқ. Қас қараймай от жағатын шеңгел, қараған, тобылғы жиып алса... Ораздың жатқан жері тақырлау, сол жағында бір шоқ тобылғы қараяды, егер соның түбіне жетсе... Дауыс? Ұлыған дауыс — қасқыр адамның исін сезіп, ұлиды деуші еді. Тіміскілеп лезде тапқан. Апырмай, шоқ тобылғыға жетіп, от жақса... Тағы да шынтағының қанын ағыза-тамыза, киімін далдал ғып, сүйретіле жылжыды. Бақайшағынан басталған шаншу электрдің тогіндей миын соққанда, көзінен оты жарқылдайды. Адам ауруға үйренбейді, шыдайды. Бұдан да қиын жағдайда өзін-өзі ұстай білгендер болған! Шыда, Ораз!.. Сол бір мезет оң жағынан сыбдыр естілді. Ораз құлағын тігіп, демін ішіне тартып, тына қалды. Қасқыр емес пе? Көз байланбай, әне бір қараған шоқ тобылғыға жетсе, тәуір болар еді. Денесінің бар қуатын жинап, тағы да сүйретілді бір сүйем... екі сүйем... Әуіп, енді бір сүйем! Шыда, Ораз! Шынтақтан дірдектеп аққан қан қия тастарды бояп, шөп басына түскен ертеңгі шықтай мөлт-мөлт етеді.

Тағы да сыбдыр. Көз көрім жердегі қалың орман ішінен бір от жылт-жылт етіп, бір сөніп, бір жылтырайды. Қасқырдың көзі ме? Жан-жағын торып, келіп қалған ғой. Әне бір маңдай алдында жылтыраған нақ қасқырдың көзі! Көрдің бе, «жейм» дейді...

Шалбарының қалтасынаң сіреңкесін іздеді. Қолы қалтырап, илікпейді. Бас салады-ау! Жақындап келеді. Сол жақ қалтасында жоқ, енді оң жақ қалтадан іздемесе?.. Қасқырдың көзіне тура қараса, бата алмайды деуші еді. Қайсына қарап үлгіреді, жан-жағынан қаптап, жақындап келеді... Жан ұшырып, сіріңкесін тауып ап, енді тұтатайын десе, қолы қарысып қалған, саусақтары илікпейді. «Жақ, тұтат тезірек! Қасқырлар қаптап кеп қалды!» дейді санасы. Қолы дір-дір етіп сіріңкені зорға тұтатып, бір шоқ шеңгелдің үстіне тастап жіберді. Лап етіп, шеңгел сытырлап жанды... Ораз есінен танды.

***

Геннадий шырт ұйқыдан оянды. Түсінде сағаты тоқтап қалыпты: «Бұзылды-ау, досым сыйлаған сағат еді!» — деп қынжылып ояна келсе, түсі. Қолын жастығының астына тығып жіберіп, сағатын суырып алды да, бас жағында тумбочкада тұрған саңырауқұлақ бейімдес қол шамды жағып, қараса — шын тоқтап тұр! Құлағына тосты — жүрмейді! Ғажап — сағат тоқтағанда, Геннадий де оянған. Ұйқылы-ояу түсіне алмай, жата берді. Сағат неге тоқтады? Геннадий неге кенет оянды? Досым сыйлаған сағат деген өзінің дауысы құлағынан кетпеді. Бұл сағатты Геннадий үйленгенде Ораз әкеп сыйға тартқан. Айтқандай, кеше Ораз Геннадийдің мотоциклін сұрап ап, аңға кетіп еді ғой, қайтатын шамасы болды, әлі жоқ... Мотоциклі ескі де, апатқа ұшырап жүрмесе? Әлде достың жүрегі біржола тоқтады ма? Жоқ, дос жүрегі бір апатты хабарлай ма? Түу, Геннадий жоқ-барға нанатын ырымшыл ма сондай... Келсе оятып, сарайдың кілтін алып, мотоциклді қоймай ма?.. Жоқ!

Геннадий түрегеліп, шылым тартты. Бірақ, қайтып ұйқысы келмеді, жүрегі толып, сағат механизмінің ішінен Ораздың екі көзі жаудырады да тұрды. Ораздың осы бір көзқарасы Геннадийдің есінде қалған көрінеді. Өткен жылы Геннадий демалыс күні көлде балық аулады. Күннің жел екеніне қарамастан, елігіп әрірек барды да, қайықтың ескегін жиып тастап, қармағын суға лақтырды. Бір кезде қармағын тартып қалған секілді, ақырын байқаса, зілдей, қармақ қозғалмайды. Е, құдай берген екен: не тайшадай сом, не жеңдей шортан! Ол көлде сомның өспейтіні де жадында жоқ; бар пәрменімен тартып қалды, қармағы шолтаң етіп шыға келді; Геннадий екпінімен шалқалай құлады; қайық салмағын көтере алмай ауып кетіп, тоңқалаң асты. Жан таласып, су түбінен көтеріле бергенде, төбесі қайта-қайта қайыққа тиіп, су үстіне шыға алмады; дем ала алмай тұншыға бастады; жан ұшырып, қолын ербелендетіп қылқылдата су жұтып: «бәрі бітті» деп үміт үзілген кезде, бір күшті қол судан балықтай суырып алды. Сөйтсе, Ораз

бен Кеша екен. Олар Москва әншілерін тыңдауға Мәденит сарайына бармақ боп, Генаны іздеп жүріп, осы оқиғаға тап болады. Ал, Оразға не болды, соны айтсайшы?

Қатар өсіп, бір конфетті бала жастан бөліп жеген дос, жаза-тайым бірдемеге ұшыраса, өкініші естен кетпес... Бұлар соғыс біткенше бір аулада қатар тұрды. Геннадий Ораздан бес жас кіші болғанмен құрбылас өсті. Геннадий Ораз қасынан қалмай бірге ойнайтын-ды. Артынан соғыс біткен соң Геннадийдің әкесі туған жеріме барам деп Воронежға көшіп кетіп, онда үйрене алмай, үш жылдан соң Теміртауға қайта оралған-ды.. Содан Ораз бригадасына қолғанат боп кіргелі, міне үш жыл. Геннадий Оразды сыйлайды да, іскерлігіне ден де қояды. Ол «өзімде ғана болсын» дейтін сұғанақ емес, өзінен гөрі достарында, бригада мүшелерінде болғанын артық бағалайды. Бірнеше жыл бірге істеп жүр ғой: үлгіре алмай жатса — мен бригадир едім деп шіреніп қарап тұрмайды, болысады, күшің жетпей жатса — көмек береді, ақыл сұрасаң — жайлап, баптап білгенін айтады. Дікілдеп, зекіп, мұрнын тыжырмайды, күліп немесе салмақты пішінде бір ауыз сөз айтады: «эх, шляпа» деп сол жетеді.

Ван Ваныч: «Ерте кезде мартен пешінде қолқанаттарға күн көрсетпей, мастерлер қуып жүретін!» деп өткенді талай әңгіме қылғаны бар-ды, осы күні кейбір құрыш қорытушылар әлі күнге дейін зекіп, «ананы әкел — мынаны әкел!» деп жатады. Ораз жас болғандықтан ба, басқаша қарайды: жұмысты керенауланбай тиянақты беріле істегеніңді көрсе, сенеді де, сырттан бақылап үйренуге ерік береді... Бригада мүшелерінің ішінде Геннадийді артықша бағалайды. «Досым» дейді, бірақ, сол «досы» әнеугі күні Серегиннің көзінше біраз сөздеп те алды. Содан бері ол томсарып, қырындап жүр...

Аздан соң таң да атты. Геннадий Машаны оятпай жуынып, киініп тысқа шықты. Қала жаңа оянған. Бірлі-жарым адамдар асыға басып есік алдынан өтіп жатыр. Сақалы кеудесіне түскен шал ауланы сыпырып бұрқ-бұрқ шаң көтереді. Анда-санда гүрілдеген машинаның шуы жақындап кеп, қайта алыстайды.

Геннадий жүгіре басып Қуанның үйіне барды. Үшінші қабатта тұрушы еді, жүгіріп шығып, есікті қақты. Дыбыс білінбейді. Тарсылдата қақты. Әлден уақытта аяғын дік-дік басып, тегі жалаң аяқ тәрізді, Қуан есік ашты.

— Ой, немене, таң атпай! Астыңнан су шықты ма? — деді ол шашы дудардай, көзі ісінген.

— Ораз қайда?

— Ораз аңға кеткен.

— Әлі қайтқан жоқ па?

— Жоқ.. Не боп қалды?

— Менің жүрегім сезіп тұр, сол бір апатқа ұшырады!

— Қой-ей, сен балгер ме едің? Әулие ме едің? — Қуан қарқылдап күлді. Шынында күлетін қылық, бірақ Геннадий қолын келте сілтеп, жүгіре жөнелді. Құлағынан Қуанның күлкісі кетпейді — ұшқан шыбындай зың-зың етіп, нервісіне тиеді.

Геннадий енді Құрышпай шалдың есігін қақты. Мүмкін сол жақтан үйіне оралған болар. Достық борышын атқармай, тамағынан ас өтпес.

Көйлек-дамбалшаң, шайы шапанын иығына іле салған Құрышпай бадырая қарады.

— Ораз келді ме? — Геннадий үрейін алмайын дегендей дауысын жұмсарта сұрады.

— Жоқ, ол қайда еді?

— Кеше түсте аңға кетіп еді, жоқ, түнде оралам деген кісі әлі...

Әке жүрегі сескенімпаз да сезімтал ғой, түсі қуқыл тартып, қабағы жабыла қалды.

— Енді неғып жүрсің? Іздейсің бе?

— Көлік жоқ.

— Мін, ана машинаны! Жүргізе білуші ме едің? Айтқандай, сенің мотоциклің бар емес пе еді?

— Ораз соны мініп кеткен жоқ па!

— Өзің ғана барасың ба?.. Мен де барайын ба?

— Жоқ. Қайтесіз. Өзім!

Шал бөлмесіне барып, машинаның кілтін алып шықты. Екеуі гаражды ашып, машинаға су құйып, май құйып, он-он бес минутта дайын қылды.

Дәл қақпадан шыға бергенде, шал:

— Жолың болсын!.. Байқа, бір жерде машинаны соғып ап, сен де отырып қап жүрме! — деп ақыл салды.

Бабына келген жүйрік аттай құтырып тұрған көк «Волга» Геннадийдің аяғы педалға тиюі-ақ мұң екен, ағыза жөнелді. Мейлі, Қуан күле берсін! Атының сыры өзіне белгілі демекші, Геннадийдің мотоциклі ойбайлап тұр, талай жөндеп әуре болған қырық-жамау. Әлде Геннадийдікі бостан бос дабыл қағу боп, жұрт аузындағы: «Притча во языцах»[1] - қа айналып жүрмесе игі еді. Қаладан шығып ап, тақтайдай қара жолмен Геннадий тартып келеді. Осындай бір машинаны сатып алса... Қазір Геннадий әйелімен екеуі айына екі мыңнан аса табады. Біраз уақыт үнемдеп, ақша жұмсаса... мотоциклін сатса — жетеді. Әкесі қосады. Ол қазір Магниткада домнаның электросварщигі, ерен көп ақша тауып жүр.

Бір есептен машина не керек? Кешкі мектепті бітіріп ап институтқа түссе, машина мінуге уақыты бола ма?.. Маши-

---

[1] Жұрт аузындағы келемеж.

на Ораз сияқты аң аулауға қабілетті, құштар адамға жарасады. Геннадийдің арманы — институт бітіріп, инженер болу...

Найза бойы көтерілген күн Қызылтаудың быжырық шатқалын, жықпыл-түкпірлерін жарқыратып, Геннадийдің көз алдына жайып салды. Жыландай ирілген, тар жол қия жардың ернеуіне тіреліп қап, жалт бұрылады, аңдамаған адам, тоңқалаң асып, терең шатқа құлап түсуі сөзсіз. Геннадий қазір екі рет осындай қауіпті жерден өтті. Енді түсінікті.

Машинаны баяу жүргізіп, жан-жағына жіті қарап келе жатыр еді, жолдың жиегінде жатқан Ораздың мылтығын көзі шалды. Машинаны тоқтата сап, шатқалдың қабағына көтерілсе, құлаған мотоциклдің ізі жатыр: жерді осып-жыртып, қараған-тобылғыны жаныштап, тастарды домалата құласа керек.

Геннадийдің зәресі тас төбесіне шықты — өлген екен! Мотоциклдің ізімен төменірек түсіп, жан-жағына қарады. Көрінбейді. Құлағын тікті, ешбір дыбыс білінбейді. Айғай салды. Жауап жоқ! Тағы да төмен түсті. Төрт дөңгелегі көктен кеп, тыраңдап, шоғыр тастың түбінде мотоцикл жатыр. Ораз көрінбейді. Енді қайтті? Геннадий қия шатқалдан сырғанап барып, оң жағына көз тастады. Ондағы ойы: машина құлағанда, Ораздың салмағы жеңіл, оң жаққа қарай ұшуы ықтимал. Адам жұмыс істесе де оң қолын жұмсап, жығылса да оңға қарай құлап, оңға ыңғайлы тұрмай ма? Елу қадам жер жүрген жоқ, Ораздың кепкесін тауып алды. Одан әрі аса көп ұзамады — етпетінен сілейіп жатқан Оразды тапты. Өне-бойы дал-дұл, қатып қалған қан. Тіріліктен ешбір белгі жоқ. Геннадий еңкейіп, тамырын ұстады. Соқпайды. Қолымен жүрегін басты. Соға ма?.. Соғады! Жаны бар. Енді шалқасынан жатқызып, термосқа құйып алған суын аузына тамызды. Сол бір сәт Ораз да дем алғандай болды. Жағасын ағытып, әлсін-әлсін аузына су тамызып, маңдайын сипалап, Геннадий білген емін жасады. Терең шатқалдан сүйретіліп, бірталай жоғары жылжыса керек-ті. Не шынтақта, не қарын, тізеде сау жер жоқ, дал-дұл.

Геннадий Құрышпайды алып келмегеніне өкінді. Мынау қиядан қалай алып шығады?

Оразды арқасына салам деп байқап еді, еңгезердей тірі мает қораштау Геннадийді түйедей шөктірді. Арқасына салақтатып салып ап, еңбектеп жоғары өрледі. Қаншама таңдап бастым десе де қызылшақа тастар пышақтай алақанын кеседі. Ораздың жансыз аяғы сүйретіліп жерді соқадай жыртады. Тезірек, Геннадий! Маңдайынан аққан тер сорғалап көзін жауып, түк көрсетпейді. Сүртейін десе қолы бос емес, мүйізден ұрған танадай, басын шайқап-шайқап, тағы жоғары еңбектейді. Оразды ептеп арқасынан түсіріп, ішкі көйлегін шешіп ап, екі бөліп жыртты да алақанына орады. Сонсоң қайтадан Оразды арқасына салып, тағы да жоғары

еңбектеді... Өкпесі өшіп, демі құрып, тәлтіректеп, машинаға түс кезінде зорға жетті…

Суық хабар жата ма, Ораздың өлім алдында жатқаны лезде бүкіл қалаға тарады. Геннадий Оразды зембілге сап емханаға апарып кеп, машинаның қасына қайта оралса, есік алды толып кеткен кісі. Завод жұмысшылары, көрші-қолаң бірі күрсініп, бірі басын шайқап, бірі тамсана таңданып, әр қилы қабылдайды. Оған құлақ қойған Геннадий жоқ, машинаны кілттеп, сатымен қайта көтеріле бергенде, қақпа алдына тақай кеп бір машина тұра қалды. Ішінен өңі қашқан құп-қу Құрышпай түсті. Қасында Асқар.

— Тірі ме? — деді Құрышпай үні құрыған кісідей сыбырлап. Сол сөзді сұрауға аузы бармай, зорға өзін-өзі күштеп тұрғаны да беп-белгілі.

— Тірі! Қорықпаңыз!.. Ештеме етпейді! — Геннадий салмақты дауыспен әдейі сендіре айтты.

— Бір жері сынған ба?

— Қазір дәрігерлер айтады!

Ораз жатқан бөлмеге ешкімді жібермейді. Асқар Айшаны іздеп екінші қабатқа кетті де вестибюльде Құрышпай мен Геннадий оңаша қалды.

— Ажар қайда?

— Ажар базарға кеткен-ді, әлі естіген жоқ.

— Сіз қайдан білдіңіз?

— Маған көршінің баласы кеп: «Ойбай, Оразды жаңа машинамен емханаға салды» деді. Оны қайдан естігенін... Адам болатын түрі бар ма?

— О, не дегеніңіз! — Геннадий осы сөзді айтса да, жүрек түбінде өзі де қобалжып сенбей тұр. Әке жүрегі сезімтал, Геннадийдің көзінен сол бір үрейді танығандай шұғыл бұрылып, Ораз жатқан бөлмеге кіріп кетті. Геннадий қаусырма есіктің саңылауынан сығалады: ақ халат киген сестралар — бірі шешіндіріп, көйлегін ауыстырып, енді бірі — укол жасап, қарбалас боп жатыр екен, шалды көріп қап, біреуі баж ете түсті. Оған қараған Құрышпай жоқ, баласының басын құшақтап, маңдайынан қайта-қайта сүйді.

Үстіңгі қабаттан бір топ дәрігерлер түсті. Ішінде Айша мен Асқар бар, дуылдасып, біріне-бірі жол беріп, операционныйға қарай беттеді. Күзетші дәрігер сестраға: «Ауруды әкеліңдер!» деп бұйрық берді. Құрышпай сұрланып қинала шықты. Қысық көзі сығырайып, жұмылып кеткен. Білеуленген шеке тамырлары солқ-солқ етеді. Геннадийдің үнсіз қолын қысты — берік бол дегені ме, жоқ, тірі екен, рахмет саған деген нышанасы ма, түсінбейді.

Оразды зембілге сұлатып тастап бетіне ақ жайма жауып, операционныйға қарай алып шықты. Ажар да келіп жетті. Беті ашық еді, танып қап, бақырып тұра ұмтылды; Геннадий ұстап үлгіре алмады, бас сап, құшақтап, емхананы басына көтерді...

V

Қайыр бүгін ерте оянса да Москвада өткізілген соңғы он күнін есіне түсіріп жата берді. Әуелі қара металлургия өндірісінің командирлері жиналып, жетіжылдықта қанша құрыш құйылды, мүмкіндік қандай соны кеңесті.

«Құрыш — Совет өкіметінің қаны. Денеге қан тарамаса, өмір сүре ала ма? Сол сияқты құрышты көбірек құйса — Отан мықты да бай!» деген Запорожсталь меңгерушісінің сөзі сол кеңестің арқауы боп табылды. Қайырдың да көкейкесті сөзі еді, соны ол дауыстап айтып берді. Бір көйлекті бұрын тоздырған аға екенін аңғартты: Қайыр ойланып-толғанып жүргенде, болат кәдірін ертеден ұққан халық ойын ортаға бұрын салды. Запорожстальдің артынан Череповец, Магнитогорск сияқты қара металлургияның алыптары сөйлеп, Қайырды сырғытып, қағып тастады. Қайыр тек Қазақстан көлемінде ғана кеудесін көтереді екен, олардың жанында көзге ілінбей қалды. Бірақ Қайыр оған шамданған жоқ — «Ертең Теміртаудағы үш домна от тұтатқанда сонда көрерміз, кім қандай?» деп көңіліне соны демеу қылды. Әрине, Кремльдің зәулім залының биік мінбесінен: «Теміртау шығыстағы қара металлургияның — жүрегі» деп жатса, Қайыр мақтанбай, кім мақтанар еді? Үзіліс кезінде сол Запорожстальдің меңгерушісі залда оңаша кездесіп қап, құрыш құюдың жаңа әдіс-тәсілін сұраған-ды. Қапсағай бойлы, шоқша сақалды, жылы өңді еркек Қайырдың Теміртаудан келгенін білгеннен соң, жуан бағананың түбіндегі барқыт креслоға отырғызып ап, ұзақ кеңесті.

Қара металлургияның ірі заводтарында техниканың жаңа түрлері бар көрінеді. Қайырға керегі де сол: олардың заводында құрышты үзбей құятын машина істейді. Бұрын құрышты қолмен ағызса, енді соны машина өзі істейді: құрыш краннан аққан су тәрізді үзілмей ағып, қалыпқа құйылады да, ол қалыптан вагонеткаларға кесек-кесек боп, кесіліп түсіп жатады, ол вагон толған соң сырғып, екінші вагонға орын береді...

Осы Қайырға ой салды. Қазақ металлургия заводында осындай техника жаналықтарын өндірсем деп арман қылып жүргенде, бір күні ЦК-ның пленумы ашылды.

Бұл пленумда — өндірісте техниканы жаңартып, автоматиканы енгізу жайы, кеңінен сөз болды.

Шынында ойлап қараса, Қайыр мен Мүсілім сияқты завод бастықтары иегін артып жаман үйреніп алса керекті. Өз бетімен жаңалықты іздеп табу, қолдану, техника мен автоматиканы шеберлендіре түсу заводтың міндеті деп ұқпаған. Институттарда ойлап шығарса, жоғарыдан бұйрық берілсе, сонда ғана ырғалып-жырғалып, мұрнын тыжырып: «әй, қайдағы пәлені қайдан тауып алады осылар?» деп кейіп барып, зорға қолданатыны рас. Онда да қайта-қайта обкомнан сөз естігесін, амалсыздың күнінен...

Ұят-ау, сонда сол техниканы кім жаңартады десейші? Автоматика адам баласының еңбегін жеңілдетіп, өмірін ұзартпай ма? Азап-бейнет ауыр жұмысты машинаға артпай ма?

Ия, Қайыр бұл шындықты бұрын неге ойламаған? Ескі соқпақпен жүріп, әдет қып алғанда, соны жол іздеуді бойына сіңген қабілет қыла алмаған.

Әйтпесе, Мүсілімнің сөзіне еріп, Дәмештің соңғы ұсынысын сергелдеңге салып, ең жақсы көретін адамын, ғашық жарын шерлі қылар ма еді? Жә, өзі сенбесін, бірақ жас инженерлердің талқысына салып неге ақылдаспады? Мүмкін ол ұсыныстың дәні бар шығар? Дәмеш қалай өкпелемесін?..

Дәмеш есіне түскенде Қайыр төсектен атып тұрды.

Сағатына қарады. Форточканы ашып, гимнастика жасады. Суық сумен жуынды да телефон мен буфетке заказ беріп, бір стакан кофе, май жақтырып бір тілім нан, сосиски алдырды. Қайырдың бала күнінен әдеті: ертеңгісінде тамақты аз ішіп, жарап жүретін. Әкесі марқұм: «Қайыржан, қарныңды қампита тамақ ішпе, мына маған ұқсап кетесің!» деп әзілдесе де шынын айтатын.

Қайыр бүгін күндізгі сағат үште ұшады. Қазір жолдасы келсе, магазиндер аралап, шешесіне, қарындасына базарлық сатып апармаса, тамағы іспей ме?

Қайыр балконға шықты. «Москва» мейманханасының алтыншы қабатынан төмен қарағанда сәнді де сәулетті Москва көшесі бір уыс боп, Қайырдың көз алдына келді: суға тоғытқан қойдай бірінің артынан бірі қаз-қатар тізілген қызылды-жасылды алабажақ түрлі-түсті машиналар, рұхсатсыз өте алмай, иіріліп тұр. Ерсілі-қарсылы ағылған халық көшені керіп симайды. Неткен көп жан? Қайда асығады? Тамашалаған Қайырдың ойы да сол халықпен бірге жарысады. «Неге асығады?» Неге асықпасын? Үш жүз жыл жасаған Американы Совет адамы елу жылда басып озуға асығады. Өмірді сүйіп, өмір кәдіріне түсініп, бағалай білген халық — өмір сүруге де, өмірді әдемілеп құруға да асығады...

Біреу есік қақты — Қайырдың ойы аяқталмай үзіліп қалды. Жолдасы келді. Оны ертіп Қайыр ГУМ-ге барды.

Көшені алып жатқан төрт қабат зәулім магазин дәл құмырсқаның илеуіне ұқсайды. Қыбырлаған қара топыр халық шынжырдай иріліп бір жақ есіктен кіріп, екінші есіктен шығып жатыр, таусылатын емес.

Қайыр да жолдасының қолтығынан мықтап ұстап ап, сол толқынның ішіне сүңгіді де кетті, үйірім суға түскен жаңқадай, балалар киімі сатылатын бөлімнен бір-ақ шықты.

— Балаңа... бірдеме... — деп жолдасы тұншыға күлді. Қайырдың әлі күнге дейін үйленбей, «кәрі бойдақ» атанғанын біледі.

— Бала белде әзірге. Кішкентай жиенім бар, соған алуға болады. Есіме жақсы салдың! — Қайыр жолдасының әзіліне назар аудармады. Ол оған көне қоймады, тағы да қытықтап, күлдіріп, көңіл күйін шерткісі келгендей:

— Үстіп жүргенде жасың жетіп, белің шойырылып қалмасын! — деді ол. — Осы сенің кешегі жанында жүрген селеу шаш қызың кім?

Қайыр жымиды.

— Ол менің досым...

— Түсінікті. Дәмештің орынбасары ма сонда?

Қайыр бұл жігітпен көптен таныс, «қуақы, сөзшең» атанған еді, қазіргі әзілі ұтымды шықпады, өрескел. Қайыр тура жауап бермей, естімеген кісідей елеусіз қалдырды.

— Сенің кейде тауып кететінің бар, достым. Жиеніме алдым... Шешеме осы бір биқасап жарар-ау, ә?

— Сіздің үйдегі шешейдің мінезі белгілі де, менсінбей жүрмесін!

— Қойды ғой о кісі. Өзінен күшті шықса, немене дейтін еді қазақ?

— ...Екі көзі сонда шығады.

— Сол ендеше! Күшті шығып тұр ғой, достым. Сол күштіге не аламыз, айтшы, білімпаз екеніңді көрейін?

Қайыр жетектеп «сыйлық» деген жазуы бар бөлімшеге алып барды.

— Алтын сақина сатып ал да, «күштім — Дәмешке» деп жаздыр!.. Сол жетеді. Неге дейсің ғой? «Жақында өмірлік дос боламыз, сақина соның белгісі» деген ишара.

— Бұл орыс халқының әдеті ғой?

— О қайтеді? Жақсыдан үйрен. Бұрын сақина, білезік, алқа сыйлау қазақтың өзінде де болған ғұрып. Не сөкеті бар?.. Алса — қыздың көнгені. Алмаса... — деп жолдасы қолын сілтеді де, витринаға қарап, бір сақинаны таңдап алды. — Кәне, шынтағыңа кигізіп көрші!.. Симай қап... сенің қолың салалы да жіңішке екен. Шынтағың оның сұқ қолына дәл келері!..

Қайыр көнді. Сатып ап, төс қалтасына салды да, қайтып жолдасының әзілін қостамады, сол күпті қалпы, Қарағандыға жеткенше өз ойының тұтқынында болды. Қайыр кейде өзінің жүрегіне өзі түсінбейді: жылдар бойы Дәмеш деп тынбай соғады, қанша ма ол: «Аулақ, менен аулақ!» десе де кете алмайды. Қайта соған құмарта түседі. Кездесіп қалса шекісе түседі. Қыз да қымсынып, бұралып тұрмайды, кейде күліп мазақтап, кейде улы тілімен шағып суық қабақ білдіреді. Сонда күле берсейше! Оның орнына, Қайыр тауып жауап қайыра алмай, кейде қызды өкпелетіп те алады. Сонсоң он қадам жер жүрмей, бұрылып Дәмеш соңынан қызыға көз тастайды. Күрсінеді. Оп-оңай өкпелетіп алғанына

өкініп, өзін-өзі ажуа қылып: «Жігіт бипаз, сыпайы болмаушы ма еді, қызбен айтысып, жеңем деу Дон-Кихоттық!». Қайыр жас емес, сақа жігіт, шын сүйсе — Дәмештің тілін табуы керек; әйтпесе бұл тәкаппар мінезінен қыздан айрылады. Әй, айырылса, мейлі, қашанға күте береді. Осылай сүр бойдақ атанып жүре бере ме? Манағы жолдасының: «Орынбасар ма?» деген әзілінің аржағында шындық бар. Ол — Москвада тұрады, инженер, авиоконструктор. Қайыр танысқалы, міне оған да үш жыл. О да тосып жүр. Бірақ Қайырдың жүрегі көбіне Дәмешке ауып, сол деп соғады. Оны мына Валентина Васильевна сезіп те қойған ба, кеше екеуі оңаша отырғанда өкпе-наз айтты.

— Теміртауыңда жарың болса, маған жасырмай айт, не қыласың, менің басымды шатастырып... Мен сені сүйем. Бірақ, махаббат екі жаққа бірдей — біреуі сүйіп, біреуі сүймесе жүрек аңсап, аландай береді. Өмірден тиянақ таба алмайды. Сені қаншама сүйсем де, тастап кетуге күшім жетеді. Ұмытпасам да сені іздемеуге ант берем! — деді көзінде жасы мөлт-мөлт етіп. Шерлі де, ащы сөз. Қазір кесіп не дейді? Дәмештен біржола үміт үзген күні, Қайыр өзі де Валентинаға оралады. Қайдан тағы бақыт іздейді?

Қайырдың біреудің бағын байлауы дұрыс па? Екі қызды қатар сүю, екі кеменің құйрығынан ұстаған су түбіне кетеді емес пе? Екеуінен де айырылып, тотиып қап жүрме!

Қайырдың көңілі түрлі саққа жүгіріп, торға түскен құстай шыр айналады: ол соқтыққаны тор емес, өзінің жүрегі. Жүрек — Дәмешке бұрады... Қайыр Валяға ашу үстінде, сөзін беріп, өзін-өзі матап алды. Оған Дәмеш кінәлі. Ол оқуын бітірер жылы Қайыр Қарағандыдан әдейі іздеп барған-ды...

Июль айының бас кезі. Түлеген құстай құлпыратын қаланың бір кезеңі. Қайыр жаны сүйетін орталығын, орталықта тұратын жарын іздеп, зар боп келе жатып Қарағандыдан «шықтым» деп телеграмма беріп еді, ол шықпады, Қайыр: «Ала алмады ма, не тығыз шаруасы болып қалды ма» деп өзін-өзі басып, уатса да, жүрегі ауырып, «Алматы» мейманханасына зорға жетті. Жеке номер дайындап қойған екен, келе душқа түсіп, салқындап алды да, телефонның құлағына жармасты. Дәмеш әкесінің қарындасы Гүлжанның үлкен баласының үйінде тұратын. Ол ғылым академиясында істейтін Аралбай дейтін ғылыми қызметкер де. Қайыр сол үйге телефон соқты. Әйел дауысы: «Кім керек еді?» деді. Қайыр Дәмешті сұрады. «Тауға саяхатқа кеткен!» деді.

— Ә ... Қарағандыдан телеграмма келді ме?

— Келген, бұл кім өзі? — Қайыр телефонды іле салды.

Қайырдың жүрегі аттай тулап, қызғаныш намысын қамшыдай шабақтады. Енді қайтті?.. Қыз айныған ба? Әйтпесе, телеграмманы алып тұрып, неге алдынан шықпайды?

Қайыр сол бір кеш өзін қоярға жер таба алмай сандалып, көшеде жүре берді. Калинин көшесі — ағылған халық. Пар-пардан қолтықтасып ап, театр-киноға, паркке ағылып жатқан жастар.

Дарқан өмір, шадыман кеш. Шаттық күлкі. Пай-пай!.. Кайыр әрқайсысының бетіне бір үңіліп: «Осы Дәмеш пе?» деп көрген қызды соған ұқсатады. Әне бір екеуі: «Әй, Дәмеш тәрізді-ау!». Ентіге басып, қуып жетеді: ол — емес. Жаңа тауға саяхатқа кетті демеп пе еді... Тауда біреу байлап қойды дейсің бе? Қайтқан да болар қазір, сағат кешкі сегіз... Жігітімен жүрсе ше?..

Дәмеш соңғы хатында: «Қайрош, қазіргі күндері көп ойланып жүрмін. Міне институт бітірдім. Ертең министерствода қызмет істеймін. Инженермін — қалтамда дипломым бар. Бәлкім, мен қызметті жақсы да істермін... Жалақым да өзіме жетер.. Әдемі де киінермін... Сонда мен өзімді бақыттымын деп санай алам ба?.. Бақыт деген не?». Қайырға сөз тастап хат жазған. Әрине, Қайырда ол сөзді күмістей алақанына сап, қайта-қайта аударыстырып, өз түсінігін жазды: «Адам өзінің ұстаған мақсатын іске асырса, халқына пайда келтірсе, ертең өлгенде, «Бейшара босқа кеп, түк бітірмей дүниеден босқа аттанды демесе, сол адам бақытты!» деп осы ойының астын сызды. Сонсоң бұл сөзі өзіне ұнамады, жаттама кітап сөзі сияқты көрінді де, ойын әрі жалғап: «Осы бір сөзді баяғыда менің ұстазым, профессор айтып еді» деп, ұстазына жалтара салды. Тағы да ойланып-ойланып: «Менің бақытым сенсің. Ал, өз бақытыңды өзің тауып ал» дегенше, «сенің бақытың менмін» деп неге ашық жазбады. «Өзің тауып алы» несі?.. Іле қысқаша, өте салқын лепті бір хат алды, онда. «Бақытымды таптым! Сен мен үшін қысылма!» депті.

Қазір, міне, жүрек құрғыр босқа желікпей, байыптап, қыз сөзін талғап қараса, ол — ашық айтқан: «Әуре болма, бақытымды таптым» деп. Соны Қайыр неғып түсінбеген? Көзін шел басып миына ақау түскен бе? Кімді іздеп, Алматыға келді?

Қайыр: «Таптым, бақытым — сен!» деп қызды сырттай иемденіп, үйленем деп келсе керек-ті. О, өркөкірек неме?..

Қайыр сол бетінде қазақтың «Абай атындағы академиялық опера және балет театрына» барып еді, селеу шашты, көкшіл көзді сымбатты қыз: «Сізге неше билет керек еді?» деді. Қайырға керегі біреу, оның қолындағы артық билетін сатып алып, екеуі жұрт отырып болған кезде орындарын тауып алды. Қалай да сәтті келіс, жұрт өшіретке тұрып театрға зарығып кіреді, Қайыр опоңай қиналмай сұлу қыздың қасына отыра қалды. «Корневельдің қоңырауы», сахнада: Граф... Ән... Махаббат... Оны тыңдаған Қайыр жоқ, қызды салғаннан өзіне тартып, бейімдеп ап, құлағына сыбырлады да отырды: «Графтың аяғы қисық, ол қыз сіз тәрізді менің жанымда отырса — «сүюге тұрмайды» деп азғырар едім...» дейді. Оған сұлу қыз күлімсіреп, езу тартады. Енді бір сәт Граф:

«Бүкіл теңіз-дарияны кешіп, оралдым!» дегенде, Қайыр да сол сөзді қасындағы қызға айтты. «Осы сөзі рас еді, мені танымайсыз, бірақ мен сізді іздеп келдім!» деп көршісінің басын қатырып есін шығарды...

Сол бір кеш Қайыр қызға ұнап қалса керек-ті. Аяқ астында батыл бола қалғанына Қайырдың өзі де таң қалды, бүркіттей бүріп, салғаннан уысынан босатпады: күлдірді, қуантты, көңілін аулады. Ақыры екеуі «Алматы» мейманханасының үстіндегі ресторанға барып, тамақ ішті. Қыз да жолаушы болып шықты. Москвадан демалыс алып, өзімен бірге оқыған құрбысының үйіне қонаққа келіпті. Құрбысы АЗТМ заводында конструктор бюросын басқарады екен. Жұмысы болған ба, театрға келе алмай қалған көрінеді. Келмегені-Қайырға жақсы болды.

Сол бір түн дұзаққа айналатын еді, сұлу қыз, баяғының перісі ме, қайдан кез келе кетті екен!?

Екеуі ресторан жабылғанша отырды. Түнгі сағат екіде қала ұйқыға мүлгіген кезде, қыз бен жігіт көше қыдырды. Жап-жарық бос көше. Басқан қадамның ізі жаңғырығып, бүкіл тас үйлерді басына көтерді.

Жүріп келеді. Көшенің екі жақ қапталы — самсаған ағашпен жарыса тізбектелген шар шам, орман ішіндегі үлкен саңыраукұлақ тәрізді. Қыз Басарықтың жиегінде тапал ақ үйде тұрады екен, соған апарып тастап, ертең күндіз Қайырдың номерінде кездесіп, тауға қыдырмақшы боп, уәде байласты.

Валентина мен Дәмеш Қайырдың көз алдында тайталасып бірінен кейін бірі елестеп, түн өрінде әурелесе де шарап ішкен, жол соққан, шаршаған Қайыр аздан соң ұйықтап қалды.

Ертеңінде айтқандай, сыланып-сипанып кешегіден де құлпырып Валентина келді. Қайыр такси шақырып, енді жүрейін деп жатқанда, біреу есік қақты. Қайыр «да» деп те үлгірмеді, ар жағынан есікті ашып, қызара бөрткен Дәмеш кіре беріп, босағада сілейіп тұрып қалды. Қайыр сұп-сұр боп, тілі күрмеліп, Дәмештен көзін алмай отыра берді, амандық білдіріп, қолын ұсынуға шамасы келмеді: «Шынымен, Дәмеш, сенбісің? Неге... неге кешіктің?» деп іштей жалынады. Дәмеш те екеуіне кезек қарап, Қайыр көзінің түбінен өзіне керегін тапқандай, күлімсіреді де, теріс айналып жүре берді. Қайыр соңынан тұра жүгірді. Ұзын дәлізде қуып жетіп: «Дәмеш, кеше алдымнан неге шықпадың?» деді. Бар тапқан сөзі, ойының жиынтығы сол болды. Дәмештің қасы күлді: доғадай иіліп, құс қанатындай қайта жазылды. Қайыр қызды шешіліп сөйлер ме деп үміт күтіп еді, ол кекесін дауыспен «Алдыңнан шығуды қажет деп таппадым!» деді. Ұққан кісіге осы сөз жетеді. Қайыр біраз салпақтап еріп барып, біртіндеп қалып қойды. Қыз қаырылмады, арадағы үш жыл бойы тоқылған қыл арқан бір күнде ойда жоқ жерде үзілді... «Ертең той!» деп

қуанышы қойынына симай келген, Қайыр жерге қарады. Әрине, Қайырдың мінезі шұғыл, қатал, бір жағынан балалық шақ әсерін тигізеді, бар тапқан ақылы — екі-үш бетке хат жазып, Дәмеш үйінің адресіне салып жіберді. Валентинамен аз күн тауды аралап, саяхаттап Теміртауға тартып берді. Өкініш жүрегін удай улап, үйіне құр сүлдері келді. Қайыр о кезде цех бастығының орынбасары болатын-ды, өзімен жақын жүретін сырлас досы цех мастері Күміспек ерен сөкті: Қайырдың өзін кінәлы ғып шығарды... Содан былай Қайыр хат үстіне хат жазып, жалынып-жалпайып кешірім де сұрады. Демалыс беріп, Күміспекті Алматыға жіберіп те алды. Достарының кеңесімен Құрышпайды да сыйлап асты-үстіне түсіп, әлпештей бастады... Ақыры алты ай өткен соң Дәмештен бір хат алды «серт бұзғанның орны шоқ!» деп. Екеуінің арасында хат қайта жүре бастады. Дәмеш анда-санда бір жазса, Қайыр екі-үш күнде бір жазып, өмірімен толық таныстырды да отырды. Осы күні соны жинаса, кемінде жуан бір кітап... Екеуінің арасы немен бітетініне Қайырдың әзірге көзі жетпейді.

«ИЛ-18» самолеті Москвадан Қарағандыға төрт жарым сағатта ұшып келді. Күннің шығысына қарай ұшқан самолет кешке жақын кеп қонды. Түскі асты Москва мейманханасында ішкен Қайыр кешкі тамақты Қарағандыда ішті. Немере ағасының үйіне түсіп, аздап дем алып отыр еді, шахтадан ағасы оралды.

— Қайырдың жүрісі осы: ұшарын жел, қонарын сай біледі! Үн-түн жоқ, салып жетіп келеді. Немене, біз ел емес пе?.. Құдайға шүкір осы Қарағанды толған қуандық! Бір бес сомға телеграмма берсең, алдыңнан шұбатып тегіс алып шықпаймын ба?.. Буы бұрқырап қазанда ет пісіп жатпай ма?.. Көбігі аспанға атып, шампандар құйылып, алаңсыз көңіл көтермейміз бе? Бұл не келемеж? — деп ағасы ашу шақырды. Қайыр не десін: айтып жеңе алмайды, «Кінә менен!» деп құтылуға тура келді. Сасқанынан чемоданын ашып, Москвадан әкелген сәлемдемесін ұсынды. Дүние құрғыр көздің құрты ғой, інісінің жеңгесіне әкелген шашақты жібек шәлісін көргенде, ағасы мырс етіп мұртынан күлді. Шертиген болскей ақ самауырын стол үстіне қонды, шарабы, қазы-қартасы да толып кетті, әңгіме қызды.

Ағасы қою шайға қанып алған соң, жылтыр қара мұртын сылап қойып сөз бастады.

— Шешеңнің саулығын да сұрамайсың, сен өзің төрешіл боп барасың ба? — деді ол бір мұртынан қулана күліп қойып.

— Өткен түні: «Ертең барам» деп апама телефон соғып, тілдескем, бүгін міне төрт жарым сағатта өзім ұшып келдім, менде не жазық бар?

— Сөз тапқанға қолқа жоқ. Аяқтан шалмақшы боп көріп ең, Мырзажан шоңқайтты-ау өзіңді! — деді жеңгесі күйеуін табалап, қазақша қайнысының атын атамай.

Оған шахтер мәз-мейрам болып, қатыны мен інісін бір-бірдей мақтады.

— Екеуің де тіл мен жаққа сүйенген қу жақ екенсіңдер... Өйткенімен, Ақмарал телефонда не айтты дейсің саған, басқа туыстарың бар, олардан не білесің? — Шахтер орамалымен маңдайының терін сүртіп, інісіне көз қиығын тастады.

— Қипақтап манадан бері айта алмай отырғаның Дәмеш қой... — деді жеңгесі күйеуінің орағытқан астарлы сөзін жақтырмай.

— Дәмеш?.. Иә? — Қайырдың дауысы үрейлене шықты.

— Қызметтен шығып қалса керек, қайдам, не пәлеге ұшырағанын... Ұзын хабардан заводта апат болған ба... — деді жұбауратып ағасы. Жеңгесі оның аузындағы сөзін тағы да тартып алды.

— Осында жүр, кеше осында көрдім, — деді.

Қайыр аң-таң: әзіл ме, жоқ... Дәмешті қызметтен кім шығарады?

— Ораз машинадан құлап, жараланып, емханаға түсіпті. Өлімнің аз-ақ алдында қалса керек, аяғы сынған дей ме? — деді ағасы жаңалықтарды шұбыртып.

Қайыр жедел орнынан тұрды. Шешесі неғып айтпады?

— Дәмешті қайдан көрдіңіз? — жеңгесінің аузынан шыққан сөзін бас сап, қағып алатындай қадала төнді.

— Бұрын осында түсуші еді, бұл жолы келмеді. Өзін анадайдан мейманхананың алдынан көрдім, автобустың терезесінен!

Мм... Он күннің ішінде дүние жүзі сілкінді деп пе еді Джон Рид? Қайыр Москвада он күннің шамасындай болды, сол аз мерзімнің ішінде заводта талай оқиға өткен? Қайыр мейманханаға телефон соғып, Дәмешті сұрады. Жеңгесінің болжауы дұрысқа келді — сонда екен. «Қазір жоқ, жуықта оралады» деді үй жинаушы әйел.

Қайыр көп ұзамай мейманханаға барып, он үшінші бөлменің есігін қақты. Аржағынан Дәмештің: «Кіріңіз!» деген даусы шықты. Қайырдың жүрегі лүпілдеп, есікті қолы дірілдеңкіреп ашты. Үстінде жапырақ гүлді жібек халат, ұзын шашын күлтелеп кесіп, ортасынан бір буған Дәмеш, столдың жанында кітап оқып отыр екен. Қайырды танып, ақ құба жүзін қуаныш нұры басып, күлімсірей түрегелді. Қолын созды. Қайыр алақызып, бар жантәнімен ұмтыла, Дәмештің қолын сүйді, сол сүйіске сағыныштілегін, реніш-қайғысын сыйдырып, ниетін білдірді. Қыз да сезді білем, қолын сәл өзіне қарай тартқан сияқты қимыл жасады да, дауыстап, әдетінше сақылдай күліп:

— Көзіңді көрсетші, жолдас Алжанов, жылап жібергеннен саумысың?.. — деді.

Дәмештің сықағына Қайырдың құлағы үйренген. Кездескен жерде екеуі тасқа тиген шалғының жүзіндей шақ-шұқ болатын әдеті.

— Кәне, қарашы, таптың ба, меруерт тасты? — Қайыр бетіне бетін тақап, көз түбінен сырын сүзді.

— Рас таптым! Мөлт-мөлт етеді. Інжу ма өзі? — Тағы да күлкі.

— Саған ұзақ сапарда жүріп, тауып әкелген Інжу-маржаным!.. Енді де маған жібімейсің бе? — Қайыр тал шыбықтай бұралған, сымбатты қызды, құшырлана бауырына қысып, сүйгісі келеді. Қаны тасып, басына шабады, көзі қарауытып, күлім қаққан қыз ернінен басқа түк көрмейді. Бірақ, мұндай суық ақыл миды түкпірінен: «Тоқта, сүюге сенің қақың жоқ!» деп қолынан тартқандай, өзінің кім екенін есіне салады. Лағнат! Осы бір «хұқықты» ойлап шығарған кім екен?

— Қашан келдің?

— Жаңа!

— Менің мұнда екенімді қайдан білдің?

— Жүрек сезеді де!

— Сенен ондай сезгіш жүрек әлі аңғармап едім... Ал, айта бер, не көрдің, не білдің?

Түнгі аспанда самолет ұстаған прожектордың сәулесіндей, Қайыр көзі де тумбочка үстіндегі шампанға түскенін Дәмеш те аңдады. Ду етіп, екі беті нарттай қызарды.

— Ол — саған!

— Иесі бар да... — Қайыр столда жатқан кітаптан дәйек тапқандай, соған қолын созды. Әр бетін бір ашып, оқымаса да, үңіле берді.

— Саған десем... Нанбайсың ба?.. Онда шынымды айтайын: кеше осында менің номеріме «Советтік Қарағанды» газетінің редакторы келді... Ресторaннан сол алдырды. Мен ішпейім деген соң, тастап кетті. Саған бұйырыпты!.. Жарайды, сенің Москвадан қайтқаның үшін екеуміз ішейік.

— Идет! — Қайыр балаша қуанып, атып тұрып, шампанды аша бастады. Сөйткенше болмай тарс етіп, бутылка тығыны жоғары ұшты, быжылдаған шампан стаканға көпіре құйылды.

— Кәне, Дәмеш, менің арманым орындалуы үшін!

— Ол қандай арман, айтпайсың ба?

— Айт десең... Менің арманым... екеуміз... өмірлік...

— Жә, жетеді. Ол арманға ішпеймін!

— Неге?

— Мен «бақытымды тапқам».

— Бұл осыдан үш жыл бұрынғы сөз!

— Біреудің жылын санап, сәуегей болма!.. Іш!.. Екеуміздің кездескеніміз үшін ішейік, жарай ма?

— Жарайды!

Екеуі соғысып, ұзақ ұрттап жұтты, жұтып жатып біріне-бірі қарап күлімдеп қояды...

— Дәмеш, енді жай-жапсарды айтшы: неғып жүрсің? Қайдан келесің?

— Жоқ, әуелі сен айт: не көрдің, не білдің?

— Жоқ, сен!

— Жоқ, сен айт!

— Жарайды, онда мен-ақ айтайын. Онда жүректесті бір сөз: редактор саған неге келді?

Дәмеш сақылдап күлді.

— Маған кісі келтірмейін деп пе ең?.. Сен мені баурап барасың, кімсің өзің?.. Қайыр, между прочим, ол — сүйкімді де білгір... Сені фельетон ғып газетке жазам деп материал жинап жүр. Рас! Бірақ, мен ол бетінен қайтардым.

— Түсінікті. Баяғы «Қырық мысал!» де.

Қайыр звонок соғып, официанткаға тағы бір бутылка шампан алдырды. Әңгіме тиегі ағытылып, кең арнаға түсті.

Қайыр Москвада, Орталық партия Комитетінің пленумына қатынасқанын, онда бірінші хатшының сөзін тыңдағанын, тәптештеп, түгендеп айтты.

— Пленум маған үлкен әсер берді, Дәмеш! Бүкіл пленум мүшелері бір адамдай бір мәселені: коммунизмнің техникасы қандай болу керек, соны шешті. — Қайыр сөзіне Дәмеш ықласын сала тыңдады. Көзі күлімдеп, әлде нені есіне алғандай.

Қайырдың жүрекке түйгені:

Өзінің ұшқан ұясын кім жақсы көрмейді. Осыған сәйкес қазақ металлургия заводының келешегіне Қайыр да көз жібереді: ертең құрышты адам құймай, машина өзі құйып, өзі ағызатын болады... Шахта салу, пешті үрлеп жандыру, құрыш құю процестерін радиоэлектрониканың күшімен істейді. Заводтың телевизиялық орталығынан бір-ақ адам әмір беріп, бақылап отырады. Керек десе күніне қай пеш, қанша құрыш құяды, қанша тонна болат шықпақ, оны да есеп машинасы есептейді...

— Бұл қиял емес, ертеңгі заводтың бейнесі. Бүгін басталған ертеңгі күн!..

— Ақылыңды есіңе түсірген екен!.. Әзірше ниетің де, сөзің де дұрыс. Қайдам... Ертең ағаңды көргесін тағы бұзылып қап жүрмесең... Мұндай ерен өзгеріс түгіл, менің жеңіл қолды ұсынысымды да іске асырмадың... Әйтеуір ертең газетке шықсаң маған өкпелеме!

Қайыр күлді.

— Дәмеш, сен қызықсың... Менің орнымда отырсаң бұлай демес ең... Сенің ұсынысыңды іске асыру үшін қаражат, уақыт керек! Ертең ақша шығарам, уақыт өткізем, ол пайда бермейді, жастар орындамайды. Кім жауапты?.. Жарайды, барысымен бұйрық берейін, өз жауапкершілігіңе алып істейсің бе?

— «Өз жауапкершілігің?..» «Ақсақ қой түстен кейін

маңырайды» деп Құрышпай атам мақал айтатын... Енді кеш қалдың, жолдас!

— Қалай? — Қайыр түсінбеген пішінмен бадырая қарады Дәмешке.

— Қалай?.. Мен енді ол заводқа бармайым. Шықтым...

Манағы ағасының үйіндегі сөз Қайырдың есіне енді түсті — келген бетте тілінің ұшына кеп еді, басқа әңгіме киіп кетіп, мидың бір қалтарысында қала берген-ді.

Қайыр оқиғаның қалай басталғанын, немен тынғанын толық түсінді. Мүсілім ағай түлкі шалысқа сап, көптен аңдып жүріп, Дәмешті қақпанға ақыры түсірген екен. Атақты қазақ суретшісінің полотносын Қайырдың бір көргені бар: Ауыл. Өзен. Жар. Құйрығын бұлаңдатып жардан сығалап бөрі тұр. Қой құдық басында жусап жатыр да, таяғын беліне ұстаған қойшы қараша үйге қарай кетіп барады... Ар жағын өзің шеш. Қойшының қарасы жоғалысымен қасқыр қойға шабады. Бір тоқтыны арқаға салып ап, зытады... Мүсекең дәл сол бір қасқыр сияқты: Қайырдың кетуін күтіп тұрып, Дәмешке азу басқан... Қайырдың ең налитыны, Мүсекеңе өкпелейтіні: қыздан інісінің көңілі барын, дәмеленіп жүргенін анық біледі... Біле тұра санаспауы, Қайырды басынғаны. Жарайды. Қыз кінәлі-ақ болсын. Сонда директордың келуін күтпей ме? Е, айтысайын деген екен!. Семсер көтерген семсерден қаза табады, дейді орыс алқы.

— Менің шешем қазақ мақалын көп біледі. Соның бірі — алыстан шабынған ердің қайраты қайтады дейтін, сырттан кіжінбейік! Ертең қайтып барып, бұрынғыдай екеуміз де іске кірісейік! — Жүрек түбінде тырналап жатқан қара мысықты сездірмей, Қайыр Дәмешке ақыл салды.

— Совнархозбен келісіп істемеді дейсің бе?.. Кеше мен болдым: «Бастық Москвада, соны күт!» деп немқұрайды айта салды... Мұнда да келмеуші едім, бригада мүшелері: «Біз үшін қуынып, әділдік табыңыз!» деп қолтығымнан алып, автобусқа зорлап мінгізгендей болды. Бір жағынан Асқар ағам да: «Сен бармасаң, мен барам!» деп ерегескені. — Дәмеш шампан толған бокалға үңіледі: балық көздей жылтыраған алтын көбік бірі жарылып, бокал түбіне батып, енді бірі жаңадан туып, мөлт-мөлт етеді. Дәмеш басын кенет көтеріп:

— Кел, жақсы ниетің үшін! — деп соғыстырып, дем алмастан жұтты. Дәмештің қысылмай өз еркімен ішкенін Қайырдың көргені осы. Бұрын қыстағанда ұзақ кеште бір бокалды әрең тауысатын. Әлде нерві жұқарып, қамығып жүргендік пе...

— Қалалық партия комитетіне неге бармадың?

— Бардым. Сені тос деді!

— Дұрыс қой... Енді несі бар қипақтайтын...

— Жоқ, мен о кісіден қорқам!.. Бас аманда кетейін... Бәрібір ол шыдатпайды!

— Неғып жасып отырсың, Дәмеш?.. Баяғы заман жоқ, жала жабатын...

— Е, сен о кісіні әлі білмейді екесін. — Дәмеш Асқар мен Мүсілім арасындағы болған оқиғаны Қайырға түгелдей жеткізді. Қайырдың көзі бақырайып, астыңғы ерні салпиып, үрейленіп өңі бұзылды. Бұл — көзді ашып жұмғанша болған құбылыс. Іле Қайырдың бет әлпеті қайта өзгерді — тасырайған үлкен көзінің жанары от шашып, қарқылдай күлді.

— Бір кездегі ауру ғой, оның емі табылған. Енді жұқпайды, қорықпа! — Қайыр қыздың жұмсақ ұзын саусақтарынан ұстап жібермеді, жүрек сырын да сол қолы арқылы айтып, түсіндіргісі келеді, бірақ тілі құрғыр дәл баспай, керексіз бір сөздерді айтады.

— Қайтасың, Дәмеш!

— Жоқ, қайтпаймын! — деп қыз онан әрі ерегеседі.

— Ұсынысыңды кімге қалдырасың?

Бұл сөзге келгенде Дәмеш үндемейді, дәлелі де, себебі де таусылған сықылды. «Енді осының жыры бітті ғой» дегендей түрегеп барып, радиоқабылдағышты бұрап, Алматыдан концерт ұстады. Самал желдей сүйкімді музыка жүрек лүпілдетіп, қиял тербейді, Дәмештің әсері ме, қанды қыздырған шампан ба, Қайыр елтіп, осы бір ән сазын беріле тыңдайды.

Музыканы жақсы да түсінетін, өзі де ән шырқап, рояль тарта білетін Дәмеш қосылып, қоңыр дауыспен ән салды... Бибігүл емес, Қайырға нышалап Дәмеш айтқандай:

Жүрегіме әмір беріп,
Билеп алып кетпедің...
Қайтесің сен өкпе теріп,
Ұғуға әрең жетпеді!..

Ол ұзын кірпігін құс қанатындай самғай қағып, ерні күлімсіреп, әнін шырқай берді.

«Жүрегіме әмір беріп...» деген жол Қайырдың миына атқан оқтай қадалды. Әнге елтіп отырған қызды Қайыр бас салып, қапсыра құшақтап ернінен сүйді. Ұзақ жылғы құмартқан ынтықзарын, сағыныш пен қуанышын ұққандай Дәмеш те егіліп, ернін тосты. Мүмкін о да осы бір мезетті талай күткен де шығар? Махаббат уыты қанға тарап, тән шымырлатып, екеуінің есін алды. Ақыл күшімен жолы кесіліп, ноқталанып келген бездер желіден ағытылып кеткен құлындай қанды лайлап асыр салады...

Қыз есін бұрын жинады, Қайыр құшағынан босанғысы кеп, тыпырлап көріп еді, темір шеңбермен қысқандай тырп еткізбеді. Қайырдың көзі буалдырланып ештеңе көрмейді де, елемейді,

есінен адасқан сықылды, не істеп не қойғанына есеп те бермейді, Дәмешті балаша көтеріп алған, көзін, ернін, маңдайын сүйе береді, сүйе береді... Кішкентай номердің ішінде дөңгеленіп жүр: қызды біреу тартып алып кететіндей ұрлана құшып, қоярға жер таба алмайды. Дірілдеп, алаулаған ерні: «Күнім!.. Айым!.. Сәулем!.. Жаным!» деп күбірлеп, сыбырлап айтады. Дәмештің көзі жұмулы, Қайырдың бүкіл қимылын, құрмет-қадірін, күйініш-сүйінішін сезінгендей, қанша мезгіл уақыт өткенінен хабары жоқ, о да шала мас. Әбден маужырап, рахат тапқандай, Қайырдың құшағында ұйқтап қалды... Қайыр бетіне қызыға таңданады: шынымен ұйқтап қалғаны ма... Талықсып жатыр ма?.. Егер шын ұйқтаса, Қайырды сүймегені! Сүйсе жүрек тулап, қаны тасып ұйқы бере ме?.. Әлде шампан басына шауып, елітіп, есін алды ма? Ал, қыз Қайырдың қолында, қақпанына түсті. Қазір кереуетке сап... шешіндіріп... өзі қасына жатады... Құшақтап сүйеді... Но. Бұл Қайыр арына сия ма? Біреудің әлсіздігін пайдаланып, күш жұмсау, ұятқа қалдыру — адамшылық па? Мүмкін, қыз Қайырды сынап жатқан болар? Көзін ашып, жақтан тартып жіберсе... Өзі өкпелі Дәмеш біржола ат құйрығын кескені ғой? Өзі құмартпаса... Ондай іске қадам басу — арсыздық, сүймеген адамды, олай көндіруге Қайыр бармайды! Сүйсін қыз Қайырды. Сонда... Қайыр білетін Дәмеш болса, қасақана қайтер екен деп сынап жатыр!.. Міне қол-аяғы бір уыс, бала сияқты Қайырдың алдында жатыр. Қандай сұлу, көрікті қыз! Ернінің үлбіреп, «сүй!» деп тұрғанын...

— Дәмешім! — Қайыр шыдамай ерніне төне бергенде, қыз киіктей атып тұрды.

***

«Бәйге көк» атанған есік пен төрдей көк «Волга» жер апшысын қуырып, ағызып келеді. Машинамен бірге Дәмештің де ойы зымырап, бірде қарлығаштай алдын орап, бірде қырғидай, аспанға шарықтайды. Машина артында тоңазыған кісідей бүрісіп қолын қусырып Дәмеш отыр, кабина терезесін сыпырып тұрған «сібірткіден» көзін алмайды. Өткінші жаңбыр сабалап, долдана құяды.

Ертесімен Қайырдың «Победасы» келіп еді, оған мінбей қалып қойды, ондағысы — өзімен өзі ақылдасып ой-тілегіне, арман-қиялына жаңадан бір өрнек тігіп, қызықтамақ. Қыздың әшекейсіз күні бар ма, қолымен тоқымаса, қиялымен тоқиды. Өткен түні не болды? Дәмеш соған өзінің арының алдында жауап беруі лайық...

Шампан ішті... Қайырмен сүйісті... Құшағында маужырап жата берді... Содан басқа күнәсі бар ма? Өмірінің осындай кезеңін ыңғай аңдып тұратын — «ар» аттас әжесі бар, миының қатпарында бір көзін жұмып, бір көзін ашып, қалғып-мүлгіп от-

ырса да, бәрін көреді. Және сол аяғы тайса, басын шайқап: «Әй-әй, ұят-ай!» деп табалай бастайды. Сол әжесі Дәмешті бүгін тағы да алдына әкеп жүгіндіріп қойды. «Сен жиырма алтыға келгенше, не шарап ішпедің, не бір жігітке сүйдірмедің, бүгін сені не қара басты?.. Жасым келіп қалды деп қорықтың ба? Немесе, жапа шегіп жүріп, жүгеніңді босатып алдың ба?» — деп Дәмештің жанын шыбықтай шабақтайды.

Ішсе несі бар? Дәмеш күйеуге тимей, кәрі қыз атанып қалғысы жоқ, әжесі басын қатырмасын!.. Ерегіссе, ертең-ақ Қайырға тиіп алады! Рас-ау, Қайыр кімнен кем? Сымбатты десең сымбатты. Ұзын бойлы, тіп-тік, қырат мұрын, ашық маңдай... бойында Дәмешке ұнамайтын бір сипаты — шадыр көздеу. Онда да томпақ емес, сәл сыртқа тебіңкіреп тұрады. Кейбір әйелдер, ондай көзді «ашуланшақ адамда кездеседі» деп те атайды, кім білсін, әзірге Қайырдың мінезі — Ораз құйған құрыштай!..

Қайырдың көзіне қарап үйлеспей жүрген жоқ-ау... Бір кезде Дәмеш студент шағында, түн өрінде: «Менің ғұмырлық досым сенсің!» деп түсінде жастықты құшақтаған күні де болған... Артынан ол қиялдағы махаббат қана болып шықты.

Өткен түнгі Қайырдың мінезі де, сөзі де көз алдынан кетпейді: оның қылығы, сөзі, күлкісі жарыққа үймелеген шыбындай, ойламайын десе де, ызыңдап мазасын алады... Жас баладай көтеріп, әлдилеп... жан тербейтін ыстық сөз айтқан Қайыр ма? Енді кім? Дәмеш ауру шығар, осы сандырақтап отырған жоқ па?

Дәмеш іштей өзін-өзі мазақтай күледі: баяғыдан бері ұнамай келген Қайыр, бір-ақ түнде жүрегін билеп алған несі? Көз қарайғандық па?

Жоқ, олай деуге болмайды. Дәмештің мінезі аумалы-төкпелі, көңіл тұрақтамай сан рет құбылып, кімнің ұнайтынын өзі де білмейді, ізденіп аласұрады... Дәмеш үйінің алдына келгенде, іштей бір мықты түйін жасады: Қайыр Дәмешке адал, әйтпесе, кеше бір сыр білдірер еді... Дәмешті бір адам жақсы көріп сүйсе, ол — Қайыр!..

VI

Дәмеш келіп қала ма деп ертесімен біраз күтіп, базардан ет сатып әкеп, дайындаса да Асқар қарсы ала алмады. Қалалық партия комитетінің хатшысы Базаров машинасын жіберіп шақыртып алдырды.

Ұзақ жылдар сарғая күткен мерзім жеткен екен. Асқар апыл-құпыл киініп, шашын тарады да, Ван Ванычқа: «Мені Базаров шақыртқан көрінеді, анада приемына жазылған едім. Дәмеш келсе қарсы аларсың!» деп жылдамырақ басып, машинаға отырды. Қолы дірілдеп, көңілі толқып, жадына ештеңе кірмей, әнеугіден бері: «Мені айт — мені айт!..» деп тынышын алып жүрген топ-

топ ой, үркіткен құстай жан-жаққа бытырай ұшты. Он жеті жыл дамылсыз, үзбей телеграф лентасы тәрізді қиял-ойын, шер-сырын, арман-тілегін жазып келген миы кенет тоқтады. Асқар баспалдақтан қинала көтерілді. Хатшының алдында отыратын көмекшісі: «Кіріңіз, тосып отыр!» деді.

Асқар басы зеңгіп, шеке тамырлары білеуленіп, солқ-солқ етеді, өңі бір қызарып, бір бозарып, ұзын кабинетпен жүріп келеді, екі көзі стол басынан тұрып, қарсы аяңдаған Базаровта; аққұба, сопақ бет, жылы жүзді мосқал еркек, жымиып қолын созды.

— Жолдас Сағатов?.. Салметсшз бе?.. Отырыңыз! — Базаров орындық ұсынды. Тағы да қайта-қайта Сағатовтың жүзіне үңіле қарайды: «Самай шашыңызға шық түскен-ау тегі, ештеңе етпейді...» дегендей. Асқар да көңіл божысын тежей ұстап, жан-жаққа бытырап кеткен ойларын қайта құрастырды, баяғы шерлі сырды лақ еткізіп төкпек. Бірақ хатшы оған жібермеді:

— Қалай, жақсы тынығып отырсыз ба? — деп бұрын білетін, көрген адамдай өзі сөз қозғады.

— Рахмет, енді қызметке кірсем бе деген ойым бар, зеріге бастадым! — Асқар әңгіме аяғының басқа арнаға ауысқанына онша риза емес, сондықтан болды ма, әйтеуір дауысы дүңкілдеп, басқа біреулердікі тәрізді естіледі. Хатшы да Асқардың толқып отырғанын сезгендей, жымиып:

— Қызметке асықпаңыз!.. Әлде курортқа барып келесіз бе? — деді.

Асқар да жымиып, бойын кең салып, жайлана отырды.

— Күзге қарсы барам ба деп жүрмін. Дәмеш: күні ертең барсаң, путевка тауып берейін дейді. Оған елді сағынып қалсам керек, әзір ешқайда барғым келмейді! — Асқардың көзі Базаровтың алдында жатқан «Казбек» папиросына қадалды. Көптен тартпай, қойып кеткен-ді, дәл қазір соған құмартып тартқысы да келеді. Оны Базаров байқап қалды, қақпағын ашып: «Тартасыз ба?» деді. Шылымның осындайда бір пайдасы — бойың ширап, ақылың кіреді! Шылымды қабына бір-екі сорып, Базаровқа көз тоқтатып «Енді маған рұқсат беріңіз?» дегендей қарады.

— Ғафу етіңіз, Василий Федорович, мен бүгін туған партияның есігін ашқаныма қуанып, көңілім босап отыр!.. Мен осы бір кезеңді адал күткен едім, көрмей өліп кетем бе деп, қауіптенген күнім де болды. Шын тілеген екем, арманыма жеттім! — Асқардың көзіне мөлт-мөлт етіп жас іркілді. Қымсынып, ұялған Асқар жоқ, орамалымен көзінің жасын сүртіп, сөзін қайта жалғады. — Мен бүгін Теміртау қалалық партия комитетінің хатшысы Базаровқа келдім деп отырғам жоқ. Мен туған партияма: тарихи әділетті орнатқаны үшін, шындыққа көзін жеткізгені үшін, адал адамды ақтаған үшін рахмет айтуға келдім!.. — Базаров орнынан тұрып, Асқардың қолын қысты.

— Жігер-қайрат мұқалмай, ар-намысқа кір жуытпай келу — ерлік! — деді Базаров тағы да қолын сілкілеп.

— Менің айтпақ сөзім бір қапшық болатын. Аузын буып, лықылдатып дайындап жүргем. Бірақ бір ауыз сөзіңізден кейін керексіз екенін жақсы ұқтым.. Тек жүрегімнің қабына орап, қасқырдың аузынан, сұмырайдың тырнағынан аман-есен, сақтап әкелгенім бар. Ол — мынау! — Асқар қызыл шүберекке ораған партия билетінің бос тысын алып, ішін ашты да, уқаланған, сарғайған, бір жапырақ қағазды ұсынды, зерде сала қараған адам: «Партиялық билет номері...» деген жазуды оқиды, нольден әрі цифрлар көмескі, жарыққа апармаса, адам танымайтын. Базаров аңырайып Асқардың бетіне қарайды: «Бұл не?» деген сұрақты айтпай-ақ ұқты.

— Бұл соғыстан бұрынғы менің партия билетімнің номері. Соны пленге түскенде тіліп ап, аман алып шықтым!

Ертесімен жауған жаңбыр күн еңкейе басылып, бұлт астынан жарқырап күн де шықты. Алтын арай сәулесі маңдайшасы дөңгелене келген биік терезеден еденге шашылды.

Асқар мен Базаров екі сағаттай әңгімелесіп, сағат үшке таяу келген Асқар, сағат беске таянғанда шықты. Базаров қолын қысып, есікке дейін шығарып сап:

— Сіздің партиялық стажыңыз жайында, обкоммен сөйлесейін!.. Оған қапа болмаңыз! — деді.

Бүгін Асқар өзін туған ұясына қайта қондым деп есептейді. Партиясыз өмір Асқарға — өгей, тұлсыз өмір, әуелі пионер, одан комсомол, одан коммунист болған Асқар құнды да бағалы өмір тек қана ұлы Ленин партиясының қатарында деп ұғады... Осы қуанышын Айшаға тарту қылса қайтеді?

Ораздың мертіккені Асқарға сылтау болды да, емханаға жиі қатынады. Әуелгі бетте Ораздың еміне қоян-қолтық араласпай, сырттай бақылап қана жүрді. Дәрігерлер бірінің ісіне бірі араласқанын жек көреді. Сондықтан да Асқар ақылын Айшаға айтып, сол арқылы Ораздың еміне араласты. Асқар Айшаға барғысы кеп, аңсайды да тұрады. Айшаны көрмесе көңілі жабырқап, бірдемесі жетіспегендей, беймаза болады. Он бес жыл күні-түні ойының қызығы да, жүрегінің кілті де болған Айша әлі күнге дейін ең жақын досы, ғашық жары секілді. Өзімсініп, кейде іштей таласып өкпе айтса, енді бірде, ақыл қосып сырттай иемденіп жүреді. Асқардың өмірі — аяғы «Пері қызына» кездесетін Ақан серіге ұқсайды — қиялында өмір сүреді. Асқар қазір өткен шағына көз жіберіп қараса, үйлену түгіл қыз сүйіп серілік құруға да мұршасы келмепті. Асқар мектепте оқып жүргенде: ойын-сауық, футбол, білім — кітаппен шұғылданып, бос кештерін соған жұмсады. Маркс айтқандай ғылымның биік шыңына апаратын сүрлеу — соқпақпен талмай өрлеген адам ғана көтерілмей ме? Енді бітіріп

жаңа кемеліме келдім бе дегенде, ағасы мен жеңгесі апатқа ұшырап, кішкентай Дәмеш жетім қалды, соны асырады, ана орнына ана болды, енді ол: есін жаңа жия бергенде, соғыс киіп кетіп, қайғы-қасірет жан азығына айналды. Майдан... Тұтқын... Гестапо... Маутхаузен... Теміртау... Сибирь... Тайшет... Емхана! Міне өмір жолы осы!..

Шынында осы Асқар сүйе де білмейтін шығар-ау? Өмір бақи өзі өз болып, сүйген қызы Айша-ды! Сондықтан махаббат жайлы жақсы қиялы да, өкініш-арманы да, тілек-зары да сол Айшамен байланысты.

Айша емханадан табылмады, шығып кетсе керек. Сол жерде тұрып, оның үйіне телефон соқты. Кешке қызметке оралар ма екен?

Телефонда әуелі қыз баланың дауысы: «Кім керек?» деді де, Айшаны шақырды.

— Ия, мен! — деді ол.

— Айша? Мен Асқар ғой. Емханада тұрмын. Кешкі обходқа келесің бе? — Асқар іштей өзіне-өзі ренжіді: біреудің тышын алып... Күйеуі үйінде отырса, жанжал шығарады-ау?..

Айша: «Қолың бос болса өзің келіп кет!» деді-ау?.. Бармаса қайтеді? Жоқ, Асқар Айшаның мінезін жақсы біледі: тағайынды да ұқыпты, әрдайым ұят келмейтін жағын көздейтін адам. Сенді де барды.

Пәтері кең де жарық екен. Еденін лактап сырлаған. Іші толған жасау, әсіресе, қонақ үйі бір жиһаз: рояль, телевизор, радиоқабылдағыш, тақта, қабырғада ілулі масаты кілем, үй ортасында шашақты жібек дастарқан жапқан стол.

Үстінде жеңі шолақ, алқымы ашық атлас халаты бар, алдынан қарсы шықты.

— Жақсы келдіңіз, үйден дәм татудың ретін таба алмай жүр едім! — деді Айша күліп.

— Айшажан, мен анада «сіз» деме, баяғыдай «сен» де деп тілек еткенім қайда?

— Оған әзірге ауыз бармай тұр ғой!.. Мына келе жатқанды қайтесіз? —деді көз қиығымен кіріп келе жатқан он жасар қызды нұсқап. Талдырмаш, бойшаң, Айшаның өзінен аумаған ақ сары қыз бала иіліп сәлем берді. Әдептісін — Айшаның тәрбиесі ғой!

— Қандай тамаша бала едің, бері келші, маңдайыңнан иіскейін! — деді Асқар қолын созып. Айша:

— Бар, Софьяжан!.. Әнеугі мен айтқан ағаң! — деді баласына. Бала сүйкімді де ашық мінезді екен, жатырқамай, Асқардың мойнынан құшақтап:

— Сіз менің мамамды он бес жыл бойы іздепсіз ғой? — деді ол. Айшаның балаға не айтқаны енді белгілі. Ас үйге кіріп, қайта оралған Айша баласының сөзін естіп қалса керек-ті:

— Салғаннан сондай сұрақ қоя ма екен? Оңашада, кісі жоқта сұрамайсың ба? — деп күлді. Софья да наздана күліп:

— Мама, мен сіз жоқ деп ойладым. Ғапу ет! — деді үлкен кісідей.

— Ия, жаным, мен сенің мамаңды сонау мұхит теңізінде, Байқалда, Сибирьдің тайгасында жүріп іздедім.

— О, онда неғып жүрдіңіз елге қайтпай? — Балаға енді жалтарып жауап беруің қиын. Шынын айтса түсінбейді. Не деу керек? Асқардың қысылып отырғанын Айша да сезді де балаға:

— Жарайды, Софажан, сен өз бөлмеңе барып, кітабыңды оқы. Кейін өзім айтып берем! — деп қызды шығарып жіберді. Бірақ, секіре басып, әндетіп кеткен бала Асқар жүрегіне шоқ түсірді. Бұл Асқардың баласы болу керек емес пе еді?.. Асқардың жүрегін біреу қолымен қысқандай, тынысы тарылып, өңі қашып отыра берді.

— Асеке, сіздің бір жеріңіз ауырғаннан сау ма? — деп Айша үрейленіп, Асқардың көңіл түйткілін аңғара алмады.

— Кешеден бері бір шаншудың қадалып жүргені! — Асқар сыр бермеді. Жұқа жеріңді сездірме!

— О, онда бір рюмка спирт ішіп жіберіңіз. Шаншуға мың да бір шипа, — деп Айша буфеттен бір графин спиртті әкеліп столға қойды. Өзіне де, Асқарға да аздап құйып:

— Айтқандай, сізге ішуге болмайды екен ғой! — деді.

— Жазылдым ғой, Айшажан! Қазір басым ауыратынын қойды. Елге қайтқасын ауру дегенді ұмыттым! — Асқар күліп, Айшаға жалынды көз тастады: — Менің емім сен ғой!

— Мен емге жарасам әлі де құнды екем! — деді әзілдеп Айша.

— О не дегенің? Он бес жыл қиялымда мәпелеген, өміріме жұлдыздай жарқыраған Айшамен, көріп отырып айрылғым келмейді!.. Сен маған баяғыдан да ыстықсың!

— Асеке, соңыңыздан қалмай жүрген қиялдан туған елес шығар, ертең менен де әдемі, жас қыз өміріңізге күннің көзіндей жарқыраса, мен сияқты көлеңке жоқ болады, — деп Айша әзілдеп күлді де, қабағын шытып: — Арамызда қазылған ор бар, содан секіру қиын ғой, қайтесіз өткенді жаңғыртып.

— Жоқ, мен секірем, өзіңді ойла! — Асқардың Айшаға айтпақ боп келген сөзі бұл емес еді; Базаровпен екеуінің кеңесі, қызмет жайы, медицинадағы өзінің жаңа ойлары да. Ал қазір сөзден сөз туып, әңгіме басқа бір арнаға түсіп кетті.

— Сізді, — деп Айша аз бөгеліп, ақсия күлді, — Мүсіліммен татуластырам деп жүрсем. Директор Москвадан қайтса керек, сонда кеткен еді... Егер ол қазір кіріп келсе, қайтер едіңіз?

Асқар орнынан салмақты тұрды.

— Мен кетем, Айшажан!

Айша да тұрды.

— Сіз сондай су жүрек пе едіңіз? — Айша әзілдесе де, сөз оқыс айтылды. Өзі артынан сезді білем, жалпақтап, — қалжың ғой, Асеке! Сіздің жүректі мен түсінем! — деп жайып-шуды.

Асқардың енді бұл үйде қалғысы жоқ, Айшаға: «Шығарып сал!» деп өзімен бірге көшеге алып жүрді. Қас қарайып, ымырт жабылған кез. Асқар бұрынғыдай жатырқаған жоқ, бүгінгі әңгіме екеуінің арасындағы мұзды ерітіп, жақындастыра түскендей, ер сөйлескенше! Айшаны қолтықтап ап, жарық көшемен келе жатыр. Жас әйелдің тығыршықтай денесі оттай күйдіріп, жанын балқытып, сөнген сезімдерін қайта қоздырып, Асқарды мас қыла бастады.

— Сен Мүсілімді шын сүйесің бе? — Асқардың аузы кеберіп, қайта-қайта түкірігін жұта берді.

— Жасырма! Адалын айт!

— Сүйсем ше?

— Жоқ. Сен сүймейсің!.. Егер сен соны сүйсең... — Асқар аз мүдіріп, сөз тыңдады: — Сүйсең де, мен сенен айрылмайм, өмір бойы соның көлеңкесінде жүруге саған ант берем! — Айша алақанымен Асқардың аузын жапты, «тек» дегендей. Асқар Айшаның алақанынан сүйді.

.— Асеке, сен... сіз мені қинап келесіз. Бұдан былай ондай сұрақ қоймаңыз!..

— Әнеугі менің берген дәптерімді оқыдың ба?

— Оқыдым!

— Менің көрген азап-бейнетіме көзіңді жеткіздің бе?

— Жеткіздім.

— Менің ақ екеніме енді сендің бе?

— Сендім!

— Айша! — Асқар жаны қиналып, қаттырақ атады. — Ендеше не деп тұрсың?.. Мені жазықсыз айдатқан пасық адаммен қалай тұрасың? Жоқ, сен сүймейсің, бұл жалған! — Ай жарық еді, көзінің жасы мөлт-мөлт етеді «аясайшы мені!» дегендей жалына қарайды Айша. Ерні күбірлеп:

— Ол менің күйеуім емес, баланың әкесі! — деді.

Асқар шап беріп, Айшаны айқара құшақтап, бетіне бетін тақап, дірілдеп-қалшылдап:

— Ол бала менің балам болуы керек еді!.. Ол — зұлымдықпен сені алдап торға түсірді. О балаға енді әке мен болам! — Тісінің арасынан қысылып шыққан сөз сыбырға ұқсайды. Айша жұлқынып, құшағынан босанып ап, «жоқ-жоқ!» деп жүгіре жөнелді. Асқар екі иығынан демін ап ентігіп, орнында тұрып қалды...

Көп ұзамай Асқар қызметке орналасты. Көлдің шығыс жиегінде салынып жатқан «Қазақстан Магниткасы» деген құрылыстың бір емханасына бас дәрігер қып жіберді.

Теміртау қаласы төрт жік: Теміртаудың қазіргі металлургия заводы бар ескі қаласы оған жалғас — «Соц. қала» — біркелкі төрт қабат ақ тас үйлер, өз алдына бір төбе; одан әрі Қарағанды баратын жолдың жиегінде, тау етегінде жастар қаласы; дәл көлдің шығыс жақ жиегінде — Магнитка; ол — алдына бір төбе, күн сайын жайылып өсіп барады. Магниткадан үш шақырымдай жерде салынып жатқан домна. Алыстан: Москва өзенінің жиегіне орнаған отыз үш қабат үйдей, анадайдан адырайып, шойын мойны аспан тірейді.

Жергілікті халық бұл жаңа қаланы — «Шығыс» деп атайды. Оқтай түзу, о шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін заңғар көшенің орта шенінде — алаң. Дәл алаңға қарсы үш қабат тас үй — Асқардың емханасы.

Асқар келіп бас дәрігердің кабинетіне кіргенде, бірсыпыра дәрігерлер жиналып, тосып отыр екен. Тегі хабарлаған ба, бәрі орындықтарынан тұрып, «хош келдіңіз!» деп қарсы алды. Асқар салмақпен қол беріп, амандасып, әрқайсысына көз тоқтатып, сынай қарады. Топты бастаған сом денелі, қартаң, хирург әйел, оған таяу — шоқша сақалды көзілдірікті, халатын салақтау киген — терапевт, «бос минутымда шылым тартып қалайын» дегендей, саусағының арасынан шылымы көрінеді; тапалдау келген рентгенолог әйел күлімсіреп, сыр тастай қарайды... Асқар кезек-кезек қолдарын қысып, «көз... құлақ... мұрын... жүрек… нерв...» әр мүшенің мамандарымен танысып шықты.

Басына орамалын шаршылап тартқан жасамыс әйел жап-жаңа ақ халатты әкеп кигізді де Асқарға «рұқсат етіңіз бастауға!» дегендей, ибалы қылықпен иілді де, топты бастап, емхананы аралады...

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

I

— Қанша ұйықтадым, апа?

— Бір сағаттың шамасы, тұр енді! Ванный жағып қойдым, шомылып ал. Біреу-міреу келіп те қалар...

Қайыр атып тұрып, қолына орамал алды да, ваннаға барып, рахаттанып, балаша шолпылдатып, ұзақ шомылды. Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім! Арқасы кеңіп, көңілі жайбарақат тапты. Жол соқты, одан түні бойы жөнді ұйқы көрмей, қалжыраған Қайыр, іс-міс жоқ, келе төсекке құлаған-ды. Түсі қандай әдемі? Жатқан романтика! Ертең кездескенде Дәмешке айтуы керек. Не дер екен? Қайыр түске сенбейді, әйтпесе, шалдар құсап алдағы өмірін болжап, осыдан бір түйін жасар еді. Шешесіне айтса ше? Кемпір әлі баяғы пікірінен қайтпады ма екен? Тегі Қайырдың

сөз райын аңғарғаны тәуір-ау. Ертең Асқарға Дәмешті үйіне шақырып жақындаспаса, аралары суып барады.

— Қайыржан, үйрек боп кеттің бе? Заводтан телефонға шақырып жатыр, не деуші ең? — деді Ақмарал ванный есігінің сыртынан айғайлап.

— Он бес минуттан кейін қайта соқсын де! — Қайыр түкті ақ жаймамен үстін сүртіп, пижамасын киіп, ванныйдан шықты да, шар айнаның алдына барды. Шашын тарады. Толқыған майда қара шашы да лезде құрғап, үлпілдеп шыға келді. Баласын сағынған анасы шашын қалай тарағанына дейін сүйсіне қарап, желке тұсында бақылап тұр екен, айнадан бейнесін көріп қап, Қайыр сөз бастады.

— Апа, Ораз мертікті дей ме?

— Қойшы, сол есерсоқ немені!.. Басын жұтады, үстіп жындаңып жүріп!..

— Қалай, қазір?..

— Жатыр дейді емханада!

— Бармадыңдар ма?

— Ажар тамақ апарып беріп жүр...

Телефон тағы сылдырады. Қайыр телефон құлағын көтерді.

— Аллоу... Иә, мен!.. Ә, жақсымысыз. Рақмет!.. Мақұл. Бір сағаттан кейін... Дәмеш келген жоқ па?.. Жарайды! — Іліп қойып, сақалын қыра бастады.

— Бұл кім?.. Әлгі Мүсілім бе? — деді құлағын тігіп тұрған Ақмарал.

— Жоқ, Серегин ғой... «Кел!» дедім, шай бар ма, апа?

— Дәметжан Алматыға әне көшеді, міне көшеді десіп, жұрт алып қашып жүр еді... — деп Ақмарал аржағын айтпай, бөгеліңкіреп, баласына сөз тастады.

— Дәмеш ешқайда кетпейді... Жақын арада ағасы екеуін үйге шақырып дәм татқызу керек. Осыған қам жасаңыз! — Қайыр әдейі түсін суытып, қарсы дау-сөз айтқызбай бақты. Үні де қаталдау шықты.

Қайырдың әнеугі Москваға жүрер алдындағы дауысы, бетін қайтарып тастаған ба, шешесі баяғыдай дөң-айбат шегіп, ызғар көрсете алмады. Ернін «сылп» еткізіп, бір тартып жүре беріп, қайта бұрылды.

— Қайыржан, әлгі Мүсілім де аға боп, жаны ашып жүруші еді, бірге қоса шақырасың ба? — деді Ақмарал көзін қадап.

Қайыр қабағын шытады.

— Жоқ, болмайды. — Ақмарал қайтып сөз айтпады, ас үйге кіріп кетті. Мүсекеңнің кім екенін, шешесі әлі естімей жүр ғой.

Кім айтса — сол келеді, «Ассалаумәлейкүм!» деп Мүсілім кіріп келді. Әдемі киінген, жүріс-тұрысы пысық, сөзі «ой бауырымнан» басталады. Қолтығынан түспейтін жаңа портфелін босаға жақтағы

бұрышта тұратын үш аяқты киім ілгішке іле салды да, әдетінше мүйіз көзілдірігін түзеп, Қайырдың қолын қысты.

— Бауырым, есен-саумысың! Мұнда, жеңгей екеуміз сыртыңнан тілек тілеп... — Қайыр Мүсілімнің шұбыртпа сөзіңің кәдірін біледі, ар жағына құлақ қойған жоқ, бөліп:

— Жоғары шығыңыз!.. Айша жеңгей, Софа бәрі де жақсы ма?

— Жеңгең тың ғой, жөпшеңді ауру ала қоймас! — деп Мүсілім қарқылдай күлді. Қайыр ол боғауыз айтқандай жирене тыржиып: «сөзің қандай дөрекі!» дегендей радиолды жүргізді, ұзақ ойнайтын пластинкаға жазылған Төлебаевтың «Коммунизм оттары» деген симфониялық поэмасын ойнатты. Мүсілімнің: «Ау, інім, Москвада талай қызықты көрдің-ау!» деп аузының суы құрып, тамсанған сөздерін елең де қылмады. Жақсы көретін композиторының музыкасына жанын бөлеп, қиялын ұштайды. Төлебаевтың осы бір поэмасын тыңдағанда, Дәмеш екеуінің көлдің аржақ жиегінде тұрып, Теміртаудың келешек бейнесін елестеткені есіне түседі... Музыка ырғағынан сол қиялы қайта туып, көз алдына тағы да оралады.

Ертең!.. Коммунизм оттары сәулетті де салтанатты. Қырымда Аю тауының желкесіне шығып Қара теңіз жиегіндегі Ялта қаласының тамаша бейнесіне Қайырдың таңырқай көз суарғаны бар. Сонда.. Сонда теңіз қабағы доғадай иіліп Қара теңіздің қаракөк теңбіл суын құшағына алады...

Құшағы жетпейді. Сыймайды. Мрамор қабаққа жағалай қадаған электр шамы жылт-жылт етіп, көз нұрын тартады... Төлебаевтың поэмасынан туған Ялтаның осы бір сәулетті көрінісі, ертеңгі Теміртаудың бейнесімен ұштасып жатты...

Ойға шомып тұрып қалған Қайыр есін жиды. Ас үйдегі Ақмарал мен Мүсілімнің күбір-күбір сөздері бірде естіліп қап, бірде сыбырға айналады. Мүсілімнің шешесіне жақындығы Қайырға ұнамайды. Шешесіне ой тастап, сыр жеткізіп, жүретін де осы «ағасы» ма деп қалады.

— ...Үйленетін түрі бар дейсіз бе?.. Сонда кім?.. Баяғы Дәмеш пе?.. Ой-бай, атама!.. Қалыңдықты оған өзім таптым. Әйел боп Дәмеш жарытпас, еркек шора ма, бірдеме! — деп талай сұмдықтың басын бір қылтитып, дәл тазының күшігін қойнына тығып ап бір көрсетіп, бір жасырып: «Қандай тамаша! Жоқ, бермейім!» — деп қызықтырған аңшыдай, шешесін азғырып тұрғанын көрдің бе?.. Сөйткенше болмады, Қайырдың қасына жетіп кеп:

— Қайыржан! — деді қиқарсыған жылы үнмен: — аға мен інінің арасына базналық жарасқан. Атамыз қазақтың бір дәстүрі. Сені өзімсініп, бір істі мойныма алып тұрмын. Айт десең айтам?

— Айтыңыз!

— Айтсам, жеңеше бері келіңіз!.. Иә, мен Қайыржанға

қалыңдық таптым... Медицина институтын бітіріп, жақында осында келді, дәрігер қыз...

Қайыр «Әзілдеп тұрған жоқ па?» дегендей әуелі таңдана қарады да, артынан көлгірсіп тұрған сиқын сезіп, зілді сөзбен басып тастады.

— Мүсілім Сапарович, пожалуйста, менің қамымды жемеңіз, мен өзім бірдеме қып тауып алам! Көзім соқыр, мұрным пұшық емес!

Мүсілім жалт беріп бұрыла қойды.

— Қайтер деп сынау үшін айтсам, ашу шақырғаның не, Қайыржан? Түсінбедім!.. Жеңешемнің көзі тірі кезінде бір немере иіскетуің-ата-бабамыздан қалған мирас...

— Апам өзі біледі, менің неге үйленбей жүргенімбді. Қайыр сөзінің бір ұшын шешесіне тіреді. Ащы сөздің әрі өрістеп бара жатқанын сезген Ақмарал ызғарлана:

— Жарайды енді, жетеді!.. Екеуің де менің қамымды жеменддер! — деді де ас үйге кіріп кетті.

Үй ішінің ауасы бұзылып, демалыс тарыла бастағандай. Қайыр балконды ашып, сонда шықты. Соңынан Мүсілім бірге шықты.

— Қайыржан, сапарың сәтті болды ма, не бітірдің, орталықтан әкелген жаңа тәлім, жаңа бағыт бар ма?

— Қайырдың ішінен шалып ала алмаған соң «ағасы» басқа әдіс қолданды, сырт жағынан қапсыра ұстады.

— Әуелі сіз айтыңыз, заводта құрыш көп пе, қоқыс басым ба? — Әдейі ишаралап тигізе сөйледі. «Бірдеме сезіп тұр-ау, шешесі жеткізбеді дейсің бе?» дегендей Қайырдың көзіне о да үңіле қарады, не ұққанын өзі біледі.

— Қоқыс көп! — деді, — баяғы Сағатованың сменасы үлкен авариряға ұшырап, завод шығында қалды!.. Қалалық партия комитеті бір жағынан, совнархоз екінші жағынан, өзімнің есімді шығарды. «Ай, күннің аманында бұл не авария?», «Бұл не масқара?» деп күнде шақырады, күнде ұрсады...

— Иә, тексердіңіз бе?

— Тексергенде қандай? Салақтық. Барып тұрған жауапкерсіздік! Қайыржан-ау, өзің айтшы сол қыз келді цехқа, пәле орнады. Құрышпаевтың бригадасы ол құрып кетті. Цехқа барсақ — ахаха-уахаха жұмыс қалады, бәрі соны қоршап ап, қылмыңдайды да тұрады. Қазақ қызы инженер боп, мартенде құрыш құюшы ма еді, тәйір! Әлек те! Сонымен саған ұят келмесін деп бар ауырлықты өз мойныма аударып әйтеуір лажын тапқам.

— Иә, қалай?

— Сағатованы техкабинетке бастық қып жібердім. Бұрын министерствода істеген, оған қолайлы сол орын болар дедім. Базаров та соны мақұлдады!.. Бірақ ол Алматыға кетем деп жатса керек... Екеуің бірде тату, бірде араз едің, саған жек көрінішті боп қалам

ба деп тағы да қыпылдайым... — Ар жағын созбай тына қалды. Қайырдың не сүйеме сөзін, не жақтырмаған сын сөзін күткендей. Қайыр әдейі үндемеді. Бас инженер бұл сөзіне жауабын ертең заводта алады. Қазір ол-мейман, көңілін бұзып қайтеді. Қайыр үндемегесін, Мүсілім сөзін әрі жалғады.

— Өзің келерден екі күн бұрын мені обкомға шақырып, соған барсам жаңадан келген хатшы баяғыда министерствода бірге істеген ең жақын досым боп шықты... — Мүсілім «досым» деген сөзді наштеп мән бере айтады. «Ағасының» емеурінін Қайыр сезеді. Мүсекең аз кідіріп, дауысын кенеп ап, сөзін аяқтады. — Екеуміз біраз әңгімені шертістік... Сөз арасында сені де сұрап қойды... Әй, жақсы адам-ау. Майда жібек адам: «Ерулік бермеуші ме ең?» деп күледі.

Осының бәрін неге айтып тұр? Қайырға «Менің берген бұйрығыммен санас, әйтпесе, ертең обком мені жақтайды, өзің ақымақ боласың!.. Менің қолымда да күш бар!» деп ескерткені. Осы күнге дейін «ағасының» кім екенін Қайыр танымайды-ау... Ішіне шынтақ айналмайтынын, көзі тар екенін не ғып білмейді? Тоқта-тоқта, Қайыр! Кейде періп кетпе, құлап кетпе мінезің болушы еді, қайтып көрместей сөзге барма! Мүмкін, авария Дәмештің айтқанындай емес, заводқа зиян келтірген шығар? Мүсілімнің жаны ашып, әділ шешсе қайтесің? Сонда Қайыр Дәмешке сенбей, Мүсілімге сенгені ме?..

Тіліне ащы сөздер оралды. «Ағасын» алқымынан алып, сілкілеп алса... Серегиннің, оған жалғас Күмісбектің келуі, Қайырды біраз пәледен құтқарды. Есендік жасасып, мәз-майрам боп жатқанда, бұларды күтіп тұрғандай Ақмарал шайға шақырды. Қонақ үйдегі дөңгелекүстелге жағалай отырған соң, Қайыр көрген-білгенін, орталық қаладан алған әсерін сөз қылды.

ЦК-ның пленумында естіген сөздері, басшы адамдардың ойлары, құлаш сермесі, Қайырды таң қалдырды. Бұрын ондай мәжілісте болып көрмеген жас инженер, таң-тамаша боп, шешендердің әрбір қимылын аңдып, сөзін бақты. Дүние жүзінің қақ жартысында социализм орнап, совет халқы коммунизмге бара жатыр. Қайырдың жас кезіндегі «Коммунада остановка!» деп айтатын әні енді қиял емес, ертеңгі өмір сияқты. Президиумда отырғандар коммунизмге алып бара жатқан «Совет өкіметі» атты алып тепловоздың біреуі машинисі, енді бірі инженері, тағы біреуі көмекшісі сияқты көрінді Қайырға. Әне, «Коммунизм қырқа астында!» деп пленум ауыр өндіріс командирлеріне жол сілтегендей.

Қазақ металлургия заводы сол тепловоздың бір бұрандасын құйса, берік құйса, үлес қосқаны емес пе? Халық алдында өз міндетімді атқардым деп Қайыр ашық айта алар да еді...

— Ия, адам шын бақыттымын деп сонда ғана айтуына болады! — деді Серегин қуанған жайдары жүзбен Қайыр сөзін бітіргесін.

Мүсілім үндемеді. Тұқырайып, шанышқысымен тарелкесін түртікілей берді. Қасындағы Күмісбек әзілдеп:

— Мүсекең екеуіміз қала қоймаспыз, билетсіз болса да, сол тепловозға жармасып байқармыз! — деп Мүсілімге қарады.

— Жиырма жыл қызмет атқарғанда бір билетке ие болмай есектің миын жеді дейсің бе?.. Жоқ, үш жыл істеп бөрікпен соғып алуға бармаймыз, — деді Мүсілім Қайырды да, Серегинді де қатар түйреп.

— Бірақ жиырма жылдық стаж коммунизмге баруға мандат бола алмайды, жолдас Мусин! — деді Серегин. — Біздің заманда үш жыл істеп бұрын өтуі де ғажап емес.

Қайыр мен Күміспек күліп Мүсілімге қарады: «Енді не дейсің?» дегендей емеуірін білдірді. Мүсілім намыстанып, ашуланудың орнына бірге күлді, бірақ күлкісінде зіл бар:

— Әрине, жасымыз жетпей «базардан қайтарып» қойса, онда, әрине, бізге жол жоқ!

— Базардан қайтқан» біз емес қой, сіз базардың ішінде жүрсіз... Егер күшіңіздің азайғанын сезіп, «қайтам» десеңіз, әрине, ұстап тұрмаспыз. — Қайыр қабағын шытып, «сөзім әзіл емес, шыным» деген ниет білдірді. Өткен күннің дәмі аузынан кетпей қымс етсе «біз едік» деп артына қарай сөйлейтін Мүсілімнің әдеті. Бұл кісінің осы сайтанын тізгіндейтін кезек жетті... Серегин алдындағы коньякка толы бокалды әрірек сырғытып, қасындағыларға «Ішерміз, асықпаңдар!» дегендей ым жасады.

— Ұлы партияны басқарып отырған қайраткерлерден үлгі алып үйренетін уақыт жетті! Көрмейсің бе, әне, олар тыным таппай, бүкіл дүние жүзін шарлап, бейбітшілік, дарқан өмір үшін жанын қиып, өмірін сарп етіп жүр! Сол дарқан өмір кімге керек білесің бе, Мусин?

— Сенсіз де білеміз, жолдас Серегин! Бұл үй саған Мәдениет сарайы, немесе жиналыс емес, онан да Қайырдың сөзін тыңдайық. Мүмкін ол кісілерді сенен артық мен жақсы көрермін? — деді Мүсілім өңі қашып. «Қой, тап осы сөз шының емес шығар!» дегендей мысқылдай сылқ-сылқ күліп:

— Ә, солай ма еді өзі? — деді Серегин. Осындай сөз өршігенде баса қоятын Ақмаралдың әдеті, құлағын тігіп аңдып жүр ме, бұл жолы да дер кезінде бір табақ етті әкеп столға қойды...

Қонақтар тарай бергенде Ажар кірді. Оразға тамақ апарса керек, қолындағы сумкасын тастай беріп, Қайырдың мойнынан құшақтап, бетінен сүйді.

Қайыр Ажардың мінезіне ренжісе де, тетелес өскен қарындасы, жақсы көреді. Қайыр директор болмай тұрғанда екеуі сырлас та сыйлас еді, араларының алшақтай бастағаны соңғы кезде: дәреже Қайырдың көз етін өсіріп, мойнын жуандатып жібергені ме? Қой, Қайырда ондай мінез жоқ, қолы тимейді, завод өмірімен

шұғылданып жүрген адамға кінә қоюға бола ма? Әйтсе де, адам өзін-өзі бақыламаса, тез «семіретін» көрінеді. Ажармен амандасып жатқанда Қайырдың басына осы бір ой келді.

— Ораз қалай?

— Жақсы!.. Өзіңді күтіп жатыр. «Сырым» бар еді дейді. Не сыр екенін, — Ажар бірдеме сезген кісіше күлімсіреп қарайды Қайырға.

Қайыр заводқа ерте келді. Сағынып қалған тәрізді, кез келген жұмысшылармен қол алысып амандасып, денсаулығын сұрап, бір-екі ауыз әзіл де айтып, көңілдерін көтереді. Завод қақпасынан бірі кіріп, бірі шығып жатқан машиналарға да «не тасып жүр?» дегендей көз тастайды. Осы заводтың иесі есебінде жаны ашиды. Қайырды бұрын мұндай сезім билеп көрген емес. Москвадан тауып әкелген қасиеті ме, Қайыр жоқта завод ойсырап қалды дей ме? Қайыр ондай «кеуде қағатын» тәйтік сөзге аузы бармайды әлі жас, шаруашылықты зерек түсінетін тәжірибелі директормын деп өзін санамайды... Запорожецстальдің меңгерушісі: «Заводты өз үйім деп қара да, завод үшін кімнің жаны ашыса, соның бетін қақпа!» деген-ді, мүмкін, сол бір сөз әсер етті ме, жас директор заводқа бүгін кейіген, жақтырмаған пішінде кірген жоқ, жайдары, ақ жарқын мінезбен кірді.

— О, директор келіп қапты ғой!

— Жас болса да ақылды ма дейім!

— Қайдам, ісі де өзі сияқты зор келсе...

Вахтердің алдында «рұқсат қағаздарын» көрсетуге иіріліп тұрған бір топ жұмысшылардың әзіл аралас күлкісінің шет жағасын сатымен завод басқармасына көтеріліп бара жатқан Қайыр естіп қалды. Бұл сөзден Қайырдың ұққаны: жұмысшылар директорды әлі жақсы білмейді, сырттай түр-әлпетіне, мүсініне баға беріп, жас кадр болған соң құрмет тұтып сыйлайтын сияқты. Бірақ «жақсы директор» деп олардан баға алу үшін жақсы еңбек істеп ұйыту керек. Жұмысшы халқы мақтауға сараң. Алдағы жетіжылдықта Қайыр заводпен бірге өспей, жақсы директор атағын ала алмайды. Қазір Қайыр кім?

Кабинетіне кірді де Лида Ивановнаны шақырып ап, Қайыр бұйрық жаздырды:

«...Бас инженердің бұрынғы бұйрығы бұзылып, Сағатова өзінің орнына смена начальнигі боп қайта бекітілсін».

— Жаздың ба? Машинкаға бас та, бір данасын Сағатоваға жібер! — дедідте телефонмен Серегинді шақырып алды.

— Оқы! — деді таяғына сүйеніп отырған Николай Ивановичке бұйрықты ұсынып. Ол көзімен сыдыртып өтіп:

— Дұрыс! — деді. — Бірақ ол совнархозбен келіскен болу керек. Ертең сенің бұйрығыңды қайта бұздырып жүрмесін?

— Обкомға барам!

— Обком оны қолдаса...
— Алматыға, ЦК-ға дейін айтысам.
— Өзіне айттың ба?
— Жоқ.
— Ертең ол себебін де сұрамады деп дәлел қылмай ма?
— Кеше үйде айтқам.
— Ол — үй де, бұл — кеңсе!

Қайыр Лиданы шақырып ап, бас инженерге жіберді. Көп кешікпей о да келді. Аса ықласты ылтипатпен амандасты.

— Мүсілім Сапарович, сіз инженер Сағатованы қызметтен дұрыс ауыстырдым дейсіз бе? — Қайыр баптап, салқын түспен сөйледі.

— Әлбетте өндірісті білмейді, тәжірибесі жоқ. Бұрын ыңғай кеңседе істеп үйренген.

— Бұл дәлел болмайды. Білмесе, үйренбей ме?

— Авария дәлел бола алмай ма? Авария қызметке салқын қарағандықтың салдары емес пе?

— Мұндай авария заводтарда болуы мүмкін ғой?

— Есіңде болсын, жолдас директор, бұл бұйрықты келіскем! Бұзуға болмайды, — деді Мүсілім дауысы өзгеріп қатал үнмен, «енді салғыласуға да, дауласып айтысуға да кезек келді!» дегендей.

— Қызметке алу, қызметтен шығару директордың жұмысы!

— Ау, инженерді қызметтен алып, қызметтен шығаруды совнархоз бекітіп отыратын көрінеді ғой! Оны да ұмытпау керек!

— Ол жағын менің өзіме жіберіңіз... Келісе жатармын.

— Өзің біл! — Мүсілімнің сағы сынғандай мұңайып айтса да, аржағында зілі бар екенін, кетіп бара жатып білдірді: — Іс насырға шабады, Қайыржан!.. Завод жалғыз жайлайтын мекенің емес! — деді де есікті бір қойып Мүсілім шықты да кетті. Қайыр мен Серегин біріне-бірі аңырып қарап қалды. Қатар күлді.

— Чорт возьми! — деді Серегин, — қалай күш көрсетеді?

— Кеше біздің үйде-ақ күшін көрсетіп отырған. Шегірткеден қорыққан егін екпес!..

— Бұл кісі: «директор жас, жиырма жыл инженер боп істедім. Еңбегім сіңді. Енді маған ешкім қарсы келе алмайды. Аузымнан шыққан сөзім заң!» деп сынсыз кеткен бастық! — деді Серегин мұңлы шыраймен. — Анада екеуміз осы Дәмеш үшін қатты керістік. Қазір маған атарға оғы жоқ. Базаровқа барып мені күнде жамандайды!..

— Не деп сонда?

— Айтуға сөз табылмай ма? Талай арыз жазып, жанжалдасып үйреніп қалған қу — жағам десе кір табады. Әнеугі Ораздың дұрыс пиғылын теріске айналдырған да осы. Базаровқа: «Серегин әкімшілік іске қол сұғады, дөрекі, қымс етсе тіл тигізеді, қызмет

істеудің орнына өсек тастап, жұртты бірімен-бірін шағыстырады да жүреді!» депті. Базаров екеуміздің айтысымыз да осыдан басталды. Жаңа менің үндемей отырғаным сол. Дәуде болса бұйрықты мен бергізді деп кетті.

— Бас инженер қалай жүріп, калай тұратынын ұмытып кетсе, үйретіп бағайық! Бұл мәселені әуелі партия жиналысына сап шешіп алайық. Коммунистер айтсын: кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс... ЦК-ның пленумына байланысты техника мен автоматика мәселесін завод көлемінде қалай шешеміз, соның баяндамасын қояйық. Базаровты да шақырайық.

Серегиннің көзі жайнап, қозғалып, орнында зорға отырды.

— Тапқан ақыл! Өзім де осылай ұғып, сенің баяндаманды қоям ба деп ем!

— Жарайды, пленумда болған мен ғой. Өзім-ақ жасайын. Бірақ коммунистер күн бұрын біліп, белсене қатынасатын қыл...

Серегин кеткен соң Қайыр тосып отырған жұмысшыларды қабылдады. Бірі пәтер сұрайды, бірі басқа бір жұмысқа ауысқысы келеді: цех бастықтарының кейбір мәселені үстірт шешіп, кейбіреулерді ренжітіп алғандарын да айтты.

Қайыр әрқайсының жүрегіне кілт тапқысы кеп: біріне уәде беріп, бірінің тілегін табанда орындап, енді біріне ақыл берді.

Ұзақ күнге директор кабинетінің есігі жабылмады. Телефонда шырылдап біресе цех бастығын, біресе завкомды іздеп аласұрды да жатты.

Сағат алты жарымда ең ақырғы жұмысшыны қабылдап орнынан тұрғанда, Қайыр ұзақ күнге тамақ ішпегені есіне бір-ақ түсті.

***

Ертеңінде Лида Дәмешті шақыртып ап, қолына бұйрықты табыс қылды. Дәмеш келгенде, техника бөлімінде істейтін бірнеше инженерлер Қайырдың кабинетінде отыр екен. Қайыр орнынан тұрып Дәмештің қолын алып, амандық жасады. Техника бөлімінің бастығынан басқасы директордың ізімен орындарынан тұрып әдеп білдірді. Плабтон Сидоровичтің белі шойырылып, төсектен жаңа тұрған беті еді, күлімсіреп басын изеді.

Дәмеш Қайырға тура қарай алмады, арғы күнгі мейманханадағы екеуінің оңаша отырғаны есіне түсіп, ұяты бетіне шоқтай басылды. Қайыр да Дәмештің қысылып отырғанын сезгендей назарын Платон Сидоровичке аударды.

— Айтқандай, Платон Сидорович, сіз Сағатованың проектісін не істедіңіз?.. Москваға кетерде сізге табыс етіп ем ғой өз пікіріңізді дайындап қой деп? — деді Қайыр негізгі мәселесін тастай беріп.

— Пікірімді жазып, бас инженерге бергем!

— Менің өзіме табыс етіңіз! — деді де Дәмешке қарап: — Маған бірдеме айтайын деп келдің бе? Бұйрықты оқыдың ба?

— Алдым міне қолымда. Сонда бүгіннен бастап па?

— Бұйрықта айтылған жоқ па екен?

— Бүгіннен депті... Совнархозбен келісіп алдың ба?.. Ертең тағы қайта бұзылып... Мен үшін өзің сөзге ұшырап...

Қайыр сүйсінген пішінде:

— Дәмешжан, сен үшін мені орнымнан алса, арманым жоқ, екеуіміз қол ұстасып баратын жер табармыз. Оған уайым жеме! Бүгінгі сменаға шығуға дайын болғайсың... — деп жүрек тербейтін жұмсақ дауысына ықылас-ниетін сыйдыра сөйледі.

— Жоқ-жоқ. Қайта цехті сағынып жүрмін.

— Онда бүгін шық!.. Соңыра өзім кіріп кетермін!

Дәмеш ауызғы бөлмеде отырған Лиданың қолын қуана қысып, үйіне қарай жүгірді... Дәмеш құрыштың ауыз қуыратын дәмін, ыс исін сағынды. Бұрын цехта жүргенде осы бір өзгешелікті жөнді сезбейтін, арасына уақыт салған соң аңсай бастады. Дәмеш әуелде қате жасаған Институтты бітірісімен өндірісте істесе, көп тәжірибе алып, ендігі диссертация да қорғап алуға мүмкіндігі болушы еді... Жоқ, Дәмеш енді цехтан басқа жерде істемейді... Қайырға риза! Дәмеш бұрын Қайырды мұндай батыл, доска жанын салады деп ойламап еді. Мақтаншақ, менменшіл жігіт пе деп ұғатын. Ол ұғым неден туды екен? Орыстың адамды тану үшін бір пұт тұз жеу керек деген сөзі осы-ау? Бір пұт тұзды бітіргенше қанша жыл өтеді екен, ә?

Дәмеш жалғыз Қайыр жайында ғана қателескен жоқ. Әнеу күні Серегин не деді? Оңашада ойланып соған жауап тапты ма? Бұрын құрыш құйып көрмеген инженер келе сала, ат үстінен меңгеріп алып кетпекші де болды. «Институт бітірді, қалтада — диплом, және үш жыл министерствода істеді, несі бар?» деп кеуде қақты. Не деген ұшқары ой десейші? Институтты осы пештің аузында тұрып бітірген сияқты. Дәмеш өзіне сын көзімен қараса, заводта бірінші рет істеп отыр. Қарт инженерлермен ақылдасса, мастерлермен, құрыш қорытушылардан үйренсе, тез жетіліп кетер еді, бірақ оларға жолаған Дәмеш жоқ. Коллективтің сый-қадірін бағалай алмай қалды.

Дәмештің коллективпен қоян-қолтық келе алмай қалуына доссжарандары, керек десе, ақыл айтқан сол Серегиннің өзі де кінәлі. Ол өзі де мойнына алды ғой сол жолы. Келісімен: «О, министерствода істеген, көп біледі. Дәмеш Сахиевна, Дәмеш Сахиевна деп қолға түсірмей көтермелеп, дандайсытқан біздің өзіміз деген жоқ па». Ал, Дәмеш те өзінің кім екенін ұмытып, дақпыртпен шаба беріпті. Мүмкін, әлде, Серегин айтпаса, Дәмеш осы күнге дейін өз қатесін сезбес пе еді?.. Жоқ, енді Дәмеш білекті сыбанып тастап, пештің аузында құрыш құюы қажет. Әйтпесе?..

Тамағын ішіп, киімін ауыстырды да, Дәмеш заводқа барды. Алдымен Құрышпайға жолықты. Шалдың басында құрыш қорытушылардың брезент қалпағы, қолында көсеу, қолқанаттарына әмір беріп, пештен кокс ағызып жатыр екен. Цехтың іші алтын нұрға бөленген ертегідегі алтын сарай сияқты. Цех түбінде жүрген адамдардың түс-әлпеті де ерекше: шашына дейін алаулап жанып жатқан секілді.

Дәмеш Құрышпайдың қасына барды.

— Ата, немене, жұмысқа шықпай жатып, кокспен алысып? — Дәмеш әзілдей сөйледі.

— Е, балам-ай, өмірде не көп қоқыс көп. Неғұрлым қоқыстан тезірек айрылсақ, солғұрлым коммунизмге тезірек жетеміз, — деп Құрышпай да қулана жауап қайырды: — Сен, Дәмешжан, кеше маған «Қартайғанда цехқа неге бардың?» деп ренжідің ғой. Міне, көрші, сен өзің инженер емессің бе, кокс көпіріп жатыр ғой. О неден? — Көзін Дәмештен алмай жауап күткендей.

Дәмеш енді шын қысылды.

— Көміртегі көбейіп кеткен болар...

— О да дұрыс, балам. Мәселе көміртегі неге көбейеді? Соны айтсайшы?.. Осы пешті бізден бұрынғы қорытқан бригада шихта салып жатқанда, пешті суытып алған. Қызуды күшейте түсудің орнына бәсеңсіткен. Дәу де болса, біздің Ораз да осындай шалағайлық қып, ұтылып отырғаны сол! «Жақсы кокстың астынан жақсы құрыш шығады» деп қарт құрыш қорытушылар неге айтты дейсің.

— Ата, осы кокс сұйық емес пе? Дәмеш көк көзілдірігін киіп көз жібереді.

— Жоқ, қайта қою ма деймін... Байқап қадағалап тұрмасаң, жастар ғой, жіберіп алады. Сенің де көзің әлі үйреніп дағдыланған жоқ. Авария жасап ап жүргенің де сол!.. Оқасы жоқ, өзімнің қасымда біраз болсаң, баулиым, — деді шал анадай тұрған Гена мен Қуанға қарай аяңдап. Дәмеш шалдың соңынан сүйсіне қарады.

Жетпіске таяп қалған әкесінің баласы орнына тұруы — асқан ерлік. Баласының намысын жыртып, долы жалынмен алысуы — қарт қайратының молдығы. Сүйегі қандай асыл. Жасынан әбден шыныққан ғой.

Кеше Құрышпай мен Иван Иванович екеуі Дәмешті ортаға ап біраз әуреледі. Қартайғанда адам алға ұмтылмай, ыңғай өткенге көз жібере ме дейім, екеуінің сөзі сол өткен шақ болды да қойды. «Жастар жақсы-ақ істейді-ау, бірақ алаңғасар, байыбына жетпей қолды бір-ақ сілтейді» — деп, бірсыпыра Оразды сөз ғып мүйіздеп алды. Ораздың орнына «өзің бар!» деп Құрышпайды итермелеген екінші шал. Намысқор-ақ: «Жалғыз Ораздың бригадасының абыройы емес, тұқым қуалаған құрыш қорытушылардың абыройы,

бригаданың қалайда сағын сындырмау керек» — деп бірін-бірі итермелеген сықылды. Ораз албырттығымен жараланды, ондай қылық жас кезде жиі кездеседі. «Ертең әлгі Ығламбек секілдінің біреуі герой дандайсып, бригаданы басқара алмай, тартып алды деп жүрсе өлім емес пе?» деп бірін-бірі қостады. Ораз емханадан қашан шығар екен? Дәмеш Қарағандыдан келгелі Оразға барған жоқ, қолы да тимейді, Құрышпайдан сұрайтын екен: Ажар қатынаса ма екен? Ақылсыз Ажар, орынсыз қызғанам деп, Ораз бен Дәмеш арасын қайта жақындастырып алды. Қазір Қайыр екеуі Дәмеш қиялында тайталасып бірін-бірі ала алмай жүр, аспанда таласқан екі қыран сияқты. Өткен жазда сурет көрмесінде бір әдемі пейзаж көргені бар-ды. Қыран үйректі қуып барады. Үйрек сасқаннан өзін-өзі көлге тастап жібереді. Сол бір сәт оқтай атқан лашын үйректі қуып бара жатқан ақтүйғынның жолын кеседі. «Менің көлім, сен неге билеп-төстейсің?» дегендей, түйіліп топшысымен соқпақ. Әне, ұрды-ау дегенде, түйғын шалқалай жата қап тырнағын сермейді... Дәмеш жүрегінде осы екі қыран сияқты Қайыр мен Ораз күнде соғысады.

Дәмештің қасына Гена мен Қуан келді.

— Дәмеш Сахиевна, әуелі, цехқа қайта оралуыңызбен құттықтап қояйық! — деп Геннадий желдіре сөйлеп, күліп Дәмештің қолын қысты.

Шүйіркелесіп, әңгімелесуге уақыт болмай жатыр — Дәмеш екеуінің қолын кезек қысты.

— Кеша қайда?

— Ол пешке шихта төгетін машинаға мүльдені іліп жүрген болар... Біздің ішімізде үнсіз жұмыс істейтін сол ғой! — деді Қуан жымиып.

Цехтің гуілінен бе, бұлар Құрышпайдың қай жағынан келіп қалғанын да сезбей қалды.

— Сөзді доғарыңдар! — деді шал ызбарланып. — Инженер, бұларды бөгеме!.. Кейін-кейін!

Геннадий мен Қуан тым-тырақай қаша жөнелді. Дәмеш күлді:

— Ата-ау, енді амандастырмайсың ба?

— Какой саған амандық, құрыш қорытып жатқанда? Денеге қан құйып жатқанда дәрігерлер сөйлей ме? — деді шал, көзін шүйіріп. — Бот, сол ендеше! Ел денесіне қан жіберіп жатқанда сендер де сезінулерің керек!.. Анада бригада не ғып нашар істеді десем, сені басынып алған екен. Енді білдім! — Шал шағып алды. Дәмеш атасының сөзіне өкпелемейді. Үйреншікті. «Әкей ұрыспасын, ұрысқаннан таяқтап ұрғаны артық!» деген Ораздың сөзі Дәмештің есіне түсті.

II

Ораз марлімен қаптаған терезенің алдында, балдаққа сүйеніп мұңайып отыр, өңі — жүдеу, қиялы жазғы сағымдай бір жақындап, көз алдында діріл қағады. Кейде қиялы өңімен ұштасып, біреулердің дауысын да ести ме, қайтеді?

Емхана ауласына еккен жас бақша біртіндеп алыстай берді, аумақты экранға айналды Алматының Горький атындағы паркі Сай-сайдан сарқырап аққан көктемгі тасқын судай аллея-аллеямен сылдырай күліп, ағылып жатқан қыз бен жігіт көк кептердей күбірлесіп, жан сырынан ләззат алғандай. Енді бір сәт дүркірей ұшқан топ үйректің қанат серпісіндей ән де кенет шарықтайды. Парк іші әсем де көңілді!.. Ораз жүріп келеді... Зәулім тоғайдың қолдың саласындай сыңсыған шыршасы мен қарағашы, бәйтерегі мен емені, қарағайы мен қайыңы Ораздың алдынан, бірі сарғыш алтындай, бірі жасыл гауһардай, енді бірі қызыл лағыл асыл тастай жапырақтарды шашудай шашады. Сентябрьдің орта шені. Ораз әрқайсысын бір көтеріп, иіскей, тастап келеді... Жүрек кептеген қуаныш: жаңа ғана бүкіл Қазақстан жастарының алдында «Ораз Құрышпаев атақты құрыш қорытушы, герой!» деп мадақтап, аспанға көтерді. Комсомол съезіне жиналған делегаттар ду қол шапалақтап, таныстары Оразға бұрылып, күлімдеп: «Сен! Сені атады!» дегендей.

Ораз күрсініп, көзін уқалады. Парктің орнында емхананың кішкене бақшасы. Мүлгіп тұр. Шыршаның бұтағында сарғыш безектеп, шықылық атады. Оразды келемеж қып: «Сен де атаққа ие болдың-ау!» деген сияқты. Жоқ-жоқ, о кезде Ораз жан-тәнін аямай бар ықыласын сала еңбек еткені айқын! Оған күмән келтірме! Ал жарайды, сендік, сонда коммунистік еңбек бригадасының атағын алмайым деп неге сөзге іліктің?

Ораз көзімен емхана бақшасын шарлап шығып, сонау көкжиекте шөккен өркеш-өркеш көгала бұлтқа барып қонақтады. Бұлт етегі өртеніп, қып-қызыл шоққа айналған. Жоқ, ол теңеу дәл келмейді, көкжиекке қызыл барқытпен көмкерілген түскиізді керіп қойған сияқты. Ар жағынан кереге көз бұлт саңлауынан күн сәулесі сығалайды. Ораз суретші болса, осы бір бояудың түсін қағазға түсірер еді. Құрыш қорытушы, аңшы, шофер Ораз, енді суретші болғың келді ме? Дәмең зор-ау, әр немеден? Ораз жұрт көзінде: «дандайсыған», «көзінің еті өскен», «жүгенсіз кеткен» де болар, ал өзінше — олай емес, Ораз нашар істеген жоқ, сабасына қарай піспегі. Әй, енді аман-есен осыдан шықса ма?.. Үйдейтіні, соңғы толғап жүрген ойлар осы емханада піскен тәрізді. Бір ай бойы түн өрінде сол бір ойды талай шым-шырғасын шығармай, бұрап-бұрап шиыршық атқызды. Ол — құрыш қорытудың жаңа әдісі. Бұрын Ораз көп нәрсенің байыбына жетпей, салдыр-салақ, асығыс істейді екен. Жете ойласа, операциялардың арасын созбай,

жақындатып, уақыт ұтуға болады екен! Бұл жайында Дәмешпен, Қайырмен ақылдасқаны да жөн-ақ. Емханадан шықса-ақ қолға алар еді. Дәрігерлерден күнде сұрайды: «үйге қайтар!» деп, рұқсат бермейді. Өзінше тәуір сияқты. Әй, бірақ, бейнетті көрді-ау, енді аңға шықпас!

Ораз жараланғалы бірсыпыра уақыт өтті. Сол аяғының ұршығы шығып, оң аяғының жіліншігі шатынап, бел тамыры жаншылып қалса керек-ті. Ұршықты орнына түсіріп, оң аяғын гипске салды. Бірақ бел тамыры шойырылып, қозғалтпады... Бір келгенде Асқарға: «Беретін кеңесіңіз бар ма, бұл күйде ұзақ жатып қалатын түрім бар...» — деген-ді Ораз. Тегі Асқар Айша апайға айтқан ба, ертеңінде беліне укол арқылы новокаин жіберді. Содан бері тәуір!

Ораз емхананың дәлізіне шықты. Бүгін — туыстарымен кездестіретін күн. Ораз іштей асыға күтеді. Әсіресе, ұлын сағынады. «Папалап» жанында жүгіріп жүргенінің өзі қуаныш екен. Болатсыз Ажардың өзі келді.

— Денің сау ма? — Ораз селсоқ амандасты. — Болат қайда? Неге әкелмедің?

Ажар қызаранданып, кінәлі адамша қинала сөйледі:

— Кешеден бері сырқаттанып жатқаны.

— Дәрігерге апардың ба? Қай жері ауырады?

— Аяғына шеге кіріп кетіп, жүре алмай жатыр, атасы жұмыста, қарайтын кісі жоқ.

— Сен өзің ше? Ораздың тілінің ұшына: «шешеңмен қосылып ап, өсек соққанда сондайсың, жалғыз баланы қарауға мұршаң келмеді ме?» деген сөз оралып еді, аяды. Айтпады. Екеуінің арасы әлі алшақ. Ажардың жазықсыз Дәмешке тиіскенін, үйден кетіргенін Ораз ұмытпайды да кешірмейді. Тек ауырғаннан бері Ажарға аздап іші жіби бастады: күндіз-түні келіп, тамақ әкеп, жаны қалмай жүр. Өзі жүдеп те қалды. Қызғаншақ мінезі болмаса, Ажардың ұқыптылығы, кісі күтуі, тазалығы көп әйелдерге дес бермейді...

— Әкей үйде ме? — Ораз не дерін білмей аузына түскен сөзді сұрай салды.

«Не айтып тұр?» дегендей Ажар Оразға таңдана қарады.

— Қайда болушы еді, жұмыста!..

Оразда тағы да үн жоқ. Вестибюльдегі дөңгелек столда қазотын еккен шар аяқ тұратын, Ораз соны тамашалап, иіскелеп, не айтарын білмейді.

Ажар да тамақ салып әкелген сумкасының құлағымен ойнап, ауық-ауық Оразға мұңды көзінің қиығын тастап: «Не болды саған, осынша қатайып, бір ауыз жылы сөзің жоқ па?» дегендей.

Ажар деп соқпайтын жүректі Ораз қалай зорлайды? Жоқ, бес жылдан аса жолдас болған серігіне Ораз жүрегінің соқпауы

мүмкін емес. Өкпе шығар. Ажар сияқты сүйкімді де нәзік, Ораз десе жанын қиюға дайын зайыпты тастап, баласын тірі жетім қыла ма? Көрдің бе әне, Ораз-ау! Екі көзі жаутаңдап, саған қарай береді!.. Барып, қолынан алып, бетінен сүйсейші! Жоқ, Ораз ондай сайтанның азғыруына көнбейді. Ажар жап-жақсы семья боп отырған үйдің қиюын кетірді. Қайта жамасын. Одан бері-де, атама!..

Сау етіп, дабырығып бір топ адам кірді. Топ алдында Дәмеш, оның соңында Ораз бригадасының мүшелері — Геннадий, Қуан, Кеша. Ораз да орнынан тұрып үлгерді. Дәмеш бас сап құшақтап бетінен сүйді. Қалғандары да қолын қысып, мәз-майрам болды. Дабырлап, жарыса амандық сұрасқаннан кейін, қайтерін білмей, кетіп қалудың есебін және таба алмай, анадай жерде бүрісіп отырған Ажарды байқады. Кеша оған басын изеді, Гена мен Қуан қол берді, Дәмеш те салқын амандасты. Ажарды әдейі аңғармағандай, келгендер қысылып қалды. «Бар болғыр, өзі де қушықтай, жуырманда, көзге түсе қоймайды!» деп Геннадийдің жолдастарына айтқаны бар-ды, сол есіне түсті ме, Қуан жымиып теріс айналды. Ораз Ажарға көз тастады: қып-қызыл, беті шиедей, булығып, төмен қарайды, тегі көзіне жас та іркілгендей.

— Көрдің бе, Ажар сені сағынып жүдеп қапты! — деді Геннадий әзілдеп Оразға. Қуан мен Кеша қолпаштай күлді. Ажар жақтырмай тыржың ете түсті. Ораз езу тартып жымиып, Дәмешке қарады. Ол «Ажарды білмейім де танымайым!» дегендей өз бетімен тұр, қолындағы Оразға әкелген кітабын ашып әр жерінен бір оқиды.

— Ісің не болды? — Ораздың Дәмеш Қарағандыдан қайтқалы толық мәліметі жоқ та, Дәмеш Қайырдың ақылымен қайтып кеп іске кіріскенін тегіс баяндады.

— Директор осы жігіт деймін! — деді бір бүйірден сүйсінген Геннадий. — «Аудың» мүйізін бір қаққан екен!

— Сен «аудың» бүгінгі кокстай көпіргенін естісең, көзің жамандық көрмесін... — деп Қуан мұрнын шүйірді.

— Қой, өй?.. Не болды тағы?

— О кісі де солай қатты ашуланушы ма еді? — деп Ораз бен Кеша қатар жарыса сұрады. Дәмеш Геннадийден көзін алмайды.

— Мен түсте заводқа келсем, шофері бір жерге кетіп қалған ба, әйтеуір кешігіп кепті, жерден алып, жерге салмасын ба! Өзінің түсі суық, өңі қашқан. Әлденеге аптығып жүр!

Дәмеш езу тартып, мысқылдап:

— Қайыр тамағынан өтпеген сүйектей кесе көлденең қадалып тұрып қалған да!.. Қайыр мен емес! — деді.

Дәмештің Қайырды көтере сөйлегені Оразға ұнамайды, іштей қызғанады. Дәмеш бұрын ыңғай кекете атап, Қайырды жақтырмаушы еді. Өзгеріп қапты ғой...

Ағасы мен інісі араларынан қыл өтпейтін тату еді ғой? Ораз Дәмештен көзін алмайды: егер де қыз жүрегінде көлдің суындай махаббат тұнса, Ораздың осы сөзі лақтырған тастай оның бетіне әжім түсірмей ме?

— Все течет, все меняется! — Дәмеш күлімдеп. Ал бұдан Ораз не түсінеді?

— Бұл тегі мен үшін туған іріткі де! — деді Дәмеш Оразға.

— Сен шалдың қимылын естідің бе? — деді Ораздың ойын бөліп Генннадий. — Саған алдынала бірнеше ұпай беріп жіберді! Күшті-ау өзі!

— Қалай? Жұмбақтамай айтсайшы! — Ораз Геннадийдің асыра сөйлейтінін біледі.

— Жұмбақсыз дейсің бе, құп-ақ! Ол сенің шихта салуыңа да, қорытуыңа да қарсы. Өзінше істейді. Мысалы, менің миыма қонады! Ар жағын қайтесің...

Сөзге Дәмеш араласты:

— Біз: «Шалдар — ах, миы қатайған қазымыр!» — деп қолды бір-ақ сілтейміз. Ол — қате!.. Өмірде көргені көп, солардан үйренейік!

— Рас, ол шалдар-өмірдің азабын шегіп, рахатын тамашалаған кісі. Бірақ олар сол баяғы белгілі меженің төңірегінен аспайды. Ізденбейді. Ал біз іздеп, алға ұмтыламыз! — Ораз ақыл айттым ба дегендей қызарып Дәмешке қарады. — Мен нақыл сөз, немесе газеттен жаттап алғанымды айтайын деп тұрғам жоқ. Мені осы емханада тегін жатыр дейсіңдер ме? Ұзақ түнде ойлап-ойлап бір түйінге келдім: соны ақылдаспақ едім, жақсы жиналдыңдар. — Аз мүдіріп, ешкім үндемегесін, Ораз жағалай шолып өтті: — Айтайын ба? — деді.

— Ықыласымыз сізде, — деді Геннадий күлімсіреп.

— Біз осы күнге дейін уақытты дұрыс пайдаланбай келіппіз. Баяғы салып алған даңғыл жол бар, сонымен тарта берсек керек. Пешке шихтаны толтыруда самарқау қимылдап, уақытты өткізіп алатын сияқтымыз. О кезде пеш суып қап, құрыш қорыту кейде сегіз сағаттан да асып кететін жәйі бар. Солай ғой?

— Бригадир жолдас, көбірек сөйлеп кеттіңіз! — деді әзіл араластыра Геннадий.

— Тетелес жақын операцияларды жарыстыра қатар жүргізсек дейім. Мысалы, құрышты ағызып жатқан кезде пеш ішінің босаған жерлеріне: төбесіне, артқы жағына заправка жасасақ, яғни тесілген жерлерін бітесек, сөйтіп, заправка аяқтай бастағанда пешке шихтаны екі машинамен қатар салсақ... Бұл бір. Бұдан біз қанша ұтамыз? Оны пеш аузында байқайық... Тұра тұр, Гена, мен айтып бітірейін! Өздерің білесіңдер: «Жақсы қоқыс алсақ, жақсы құрыш та аласың!» демей ме біздің мәтел. Сол жақсы қоқыс үшін күрессек!

— Бұ да ойға қонады, — деді Қуан.

— Қонуы қонады-ау, бірақ қанша уақыт ұтамыз? Соны айтсайшы! — деді Геннадий.

— Сабыр етіңіз. Сөзіңді бітір, Ораз! — деді Дәмеш таласты басып.

— Бітірсем: біз әдетте темір мен ізбес тасын алмастыра саламыз ғой, ол дұрыс, осының үстіне, ізбес тасын пештің ішіне жұқалап үйдім-үйдім ғып әр жерге бір төксек... Тез қорытылатын сияқты. Осы, Дәмеш, сен инженерсің ғой, ойланып көрші. — Ораз достарына қарайды: мақұлдап жақтай ма деп үміт күткендей. Жоқ, құшағын жайып, «ойбай, сенікі керемет!» деп тұрған бірі көрінбейді. Геннадийдің бір езуінде мазақ, көзін шүйіреді. Қуан бәтеңкесінің тұмсығын жаңа көргендей басы төмен салбырап, содан көзін алмайды. Кеша өз бетімен тұр. Жалғыз Дәмеш қана мақұлдаған сияқты, күлімдеп еліге ойланады.

Мыналарға не болған, осынша түнеріп?

— Ләқаула, сендерге не болды, ей? — Ораз жақын отырған Қуанды бүйірден түртіп қалды. Ол селт етті.

— Ә, не? — деп ойдан сергіді.

— Жаңа мен не дедім?

Ораз бас боп бәрі ду күлді.

— Бәрімізге белгілі. Ізбес тас жуыр маңда қыза қоймайды... Сонсоң оның астында жатқан темірге де қызу жетпейді... Сондықтан... Не істеу керек дедің? Ар жағын ұқпай қалдым, — деді ол шыны ма, қулығы ма, кім білсін.

— Бәтеңке сатып алсам деп беймаза болып тұрғаныңды біз де сеземіз!

— Қой, ей! Оны қайдан білдің, Ораз! — деді ол жабыса түсіп. Тағы да ду күлді. Қатардағы есіктен сестра шығып: «тәртіп бұзбаңдар!» деп зекіп алды. Дәмеш орнынан тұрды.

— Ойыңды түсіндім, Ораз Пешті суытпай, қызуды көбейтіп, құрыш қорытуды тездетем, уақыт ұтам, уақыт ұтсам құрыш та тез ағызам дейсің ғой... Солай ма?

— Солай!

— Құп! Менің де іздеп жүргенім сол уақыт емес пе? Жарайды, мен ойланайын, қаншалықты ұтысың бар екен.

Ораз басын изеді. Бригада қопарыла көтеріліп, қоштасып, шығып кеткенде барып Ораз Ажардың әлі отырғанын сонда аңғарды. Қасына барды.

— Әлі отырсың ба? Болат ауру ғой?

— Саған ештеме керегі жоқ па? — Ораз Ажардың қолын қысып, жүрегінің жібігенін сездірді...

Бір күн өткен соң кешке жақын әкесі кеп, терезеден Оразды тысқа шақырып алды. Құрышпай бұрынғыдай емес, ысылып, етінен аздап айырылған ба, қалай? Сақал-мұрты аппақ. Ораздың

апатқа ұшырағаны, үй-ішінің жанжалы батқан-ау... Өткен жылы жұрт таңданып: «Апырмай, Құрекең жап-жас, жетпіске таяу деуге ауыз бармайды» дейтін. Ораз ұятын мойнына алғандай: «Оразым ұл боп туды!» деп мақтанудың орнына, жарықтық бүкшеңдеп цехқа барып, әлі қолына көсеу ұстайды. Әй, Ораз-ай, сенің де адам сүйер қылығың жоқ! «Бетін шиедей қыл! Бас ұятын!» — деді іштей бір дауыс. Ораз осы сөзді әкесі айтқан жоқ па дегендей жалт қараса үн-түн жоқ, күміс жалатқан сүйек шақшадан насыбайын атып, шырт-шырт түкіріп баласы ойын бітірсін дегендей, баптана тосып отыр. Ораз қымсынып, не дерін білмей, шақшаны сөз қылды.

— Осы шақша тозбайды екен. Тегі, менімен жасты болар! — Ораз шашақты тығынын қолына ап, жіті қарады. Иіскеп, мұрнын тыжырды. — Фу! Осыны да атады-ау!

— Бұл шақша сенен де үлкен. Баяғыда біздің елде Қаскелең түбінде Мергенші дейтін сұғанақ, өсекші сұмпайы болатын-ды. Сол Ордабайдың кісесінен ұрлап ап, маған бір қойға сатып, артынан оған барып: «Ойбай, Құрышпай ұрлап алыпты, сонда көрдім!» деп атыстырып бір жаз «шақша дауы» атанған дау бүкіл елді дүрліктірген. Ол 1912 жылдар-ды. Сен қай жылы туып едің осы?

— Өзіңіз жаңылмасаңыз, 1933 жылғы деп жазылам.

— Сол дұрыс. Дәл сол бір жылы мен де құдай атып бұзылып, колхозға есепші боп келген татар қызын алам деп үйден безгем. Содан сенің шешең Халима марқұм бір күні: «Маған керегің жоқ, бүгін кетсең де еркің... Бірақ, балаларың өскенде жетімдікті саған кешірмейді» деді. «Балаларың кешпейді» деген сөз жүрегіме құсадай байланды да ақыры қойдым!

Әңгіменің бір шеті өзіне тигенін Ораз да сезді. Шал көптен бері дөңгелетіп қалай сөз бастаудың лажын таба алмай жүретінді, бүгін нысанасына іліндірді.

— Шешей соңыңызға түсіп аңдып, шатақ шығарды ма сонда?

— Жоқ! Жалған айта алмаймын. Обалы не керек, кең адам еді.

— Жақсы. Сізді о кісі ақылмен ұстады. Ал егер, ол күнде тіл тигізіп, жұрт алдында абыройыңызды төксе қайтер едіңіз?

Шал бір мұртынан күлімсіregендей.

— Онда ма?.. Онда, әрине, ат құйрығын кесуім ықтимал еді.

— Ә, олай десеңіз, маған сол ақылды неге бермейсіз? Көрмей отырсыз ба?

— О кездегі мен, бүгінгі сен емессің. Коммунист, герой, депутатпен 30-жылдардағы шала белсенді бір болып па? Сенің артқан жүгің көп. О кезде менің ұшарымды жел, қонарымды сай біліп, серілік қызуым кетпеген: «Ә десе, мә дейтін күнім...». Ал қазір мен сол баяғы Құрышпаймын ба? Сері, әнші, партизан атанған

Құрышпай, қазір шал, пенсионер, қарт жұмыскер… Заманың басқа, қарағым, соны ұқ! — деді әкесі сөзін тұжырып. Оразды сөзбен матағандай, іштей әкесін қоштайды, бірақ... Ажардың ұнамсыз мінез-қылығына өкпелі. Неге? Ерлі-зайыпты — бірі еркек, бірі әйел, қол ұстасып өмірдің ұзақ сапарына шығады, тар жол, тайғақ кешеуден өтеді, бірде қабақ шытысып, бірде реніште ртуатын кезек те келеді. Сонда ақыл, төзімдік жеңбей ме?.. Ажарда қандай төзімдік бар? Жарайды, Ораз бен Дәмеш екеуінің арасында жас шақтан келе жатқан достықтан да артық құрмет, сыр-сипат бар. Соны сезбей, жанжал шығаруы... Жүрек қазынасының байлығы емес. Әкесі осыны келініне неге түсіндірмейді?

Ораз ой түйінін әкесіне жеткізді. Ол астыңғы иегін дүрдитіп, насыбайын тілімен жайластырды да, қысық көзін жыпылықтата бастады.

— Айттым, шырағым! Менен қалған сөз жоқ. Табанында ұққан сияқты болады, артынан тағы да өзінің ескі әніне басады. Тегі жалмауыз енең бұзатын сияқты. Шырағым, осы менің әке болып сұрағаным: сен қой!.. Таста! Келіс! — деді Құрышпай.

— Мен қоймайым деп жүрмін бе! Дәмештен кешірім сұрасын! Әкесі тұнжырап қақпаға қарай аяңдады.

III

Мәдениет сарайының әйдік залында завод коллективінің жалпы жиналысы ашылды. Жиналыс ашылудан бір сағат бұрын, Лида Дәмешке Серегиннен хат әкеліп берді. «Дайындал, бүгін сөйлейсің» депті. Дәмеш әуелі сасып қалды. Не деп? Қалай сөйлейді?..

Лида директордың хатшысы ғой, көп сырға ортақ. Қайыр баяндамасының тезистеріне дейін ол машинкаға басады, бірақ Лида тіс жарып ештеңе айтпады. Жалғыз-ақ ол: «Бүгінгі жиналыста болған да, болмаған да арманда», деді. Бұл сөзді естіген Ван Ванычтің де делебесі қозып, үйде отыра алмады. Киініп, Дәмешке еріп жиналысқа барды.

Мәдениет сарайы араның ұясындай гуілдейді. Жиналыс алдында екі-екіден ерсілі-қарсылы жүрген коммунистер, күбір-күбір сөз, мырс-мырс күлкі, әрқайсысының көңіл-күйі, ой-тілегі күмбез сарайда құстай шарқ ұрады. Дәмеш Иван Ивановичтің қолтығынан ұстап ап, жоғары көтерілді. Жан-жағынан өтіп жатқан коммунистер, бұларға бірі басын изеп, бірі көтеріңкі дауыспен амандық білдіреді. Прокат цехының обермастері палуан денелі Нұрбек қасында вальцовщик Мырзахан бар, бұларды қуып жетіп, өтіп кетті, мартен цехының обермастері Иващенко мен мастер Күміспек қарсы жолығып қап, баспалдақтың бір жақ қанатына қарай үйіріліп жол берді; Иван Иванович сатының ай-

наласында бір дем алып, жоғары шыққанда, алдынан Құрышпай да кез келді. Екеуі шүйіркелесіп, залға кірді. Дәмеш антресолиге сүйеніп тұрып, жан-жағына көз жіберді. Жұмысшылар гуілдеп кіріп жатыр, кіріп жатыр. Ішінде бурыл сақал мосқалы да, мұрты жаңа тебендеп шығып келе жатқан жасы да бар. Сабырлы қимыл, сараң сөз үлкендеріне тән болса, ширақ қимыл, көтеріңкі дауыс, күлкілі әзіл кішілерінің бойына біткен қасиет тәрізді. Әнеу дауырығып тұрған бір топ жас металлургия заводында істейді. Дәмеш бәрін де таниды: көк көйлекті бұйра шаш жігіт прокат цехінде істейді. Оған тетелес ақшыл күлгін қызыл ала көйлекті селеу шаш жігіт-мартен цехінде құрыш қорытушы, жұмыстан бос уақытында мәдениет сарайында ән салады, ол екеуіне қарсы қолын шошайтып, сөзге дес бермей, кең сарайды басына көтеріп тұрған еңгезердей қара жігіт механика цехінде істейді. Ұста. Кітап құмар. Үйі толған кітап, нендей кітап керек болса, содан табасың!.. Бұларға әне Гена бастаған бір топ жігіт қосылды... Бәрі де жас та көрікті, жайдары да көңілді. Жайбарақат, ыңғай өмірдің күншуақ жағында өскен тәрізді... Жаңағы Иван Ивановичтың, Құрышпайдың орнын басатын заводтың ертеңгі келешегі осылар емес пе? Кеше Дәмеш жалғызсырап жүдеп жүргенде осылар емес пе еді, қанат астына ап болысқан?.. Кім екен партбюро хатшысына барып, шу шығарған?

Өмірдің мақтанышы да, Теміртаудың иелері де осылар емес пе? Бұлардың бәрі де-Дәмештің құрдастары, соғыстан кейін өскен қыршын жас, таза жандар!..

Дәмеш сияқты осылар кеше ғана Самарқанд көлінде қысты күні коньки тепкен жоқ па еді? Аз-ақ жылда құлпырып шыға келді... Уақыт деген осы!

Уақыт — тарихтың сыншы-төрешісі, өмірдің арқауы. Уақыт деген-мәңгі өшпейтін жасампаз күш... Кім еді айтқан, уақыт өмірге сын деп?

Иә, уақытпен санасқан жөн, достым!

Ойдан сергіген Дәмеш жан-жағына тағы да көз жіберді. Сарайдың күмбез төбесі шаңырақ сықылды, көк, қызыл, жасыл тастармен қиюластырып, қисынын тауып қалаған. Қақ төбеде 18 шырақданды алтыннан нақышталған канделябр дөңгелек фойені күліңгір жарыққа бөлейді. Түрлі тастардан қашалған қабырғаларды көркем суретпен безеген: басында үкілі тақия, үстінде жасыл барқыт, жеңсіз камзол, аяғында қызыл сафьян етік, шыр айналып билеп жүрген қазақ қызы; шекесіне кепкесін қоқайта киіп, шоқақтай жорғалап, оның алдын кескен орыс офицері. Дәмеш сол жағына бұрылды: Қырман басында қап-қап астық тиеген машиналар, бидай елеп жатқан комбайн... Қыруар жұрт... Жоғары күмбезде: басында қалпақ, маңдайында көзілдірік, мартен пешінің аузында құрыш құйған құрыш қорытушылар... Шіркін, жетпей тұрған айға ұшқан ракета екен!..

Дәмеш ойы әрі аяқталмай үзіліп қалды. Қоңырау сылдырап, коммунистер лек-легімен залға кіре бастады. Дәмеш сығылыса ұмтылып орынға таласатын бала-шаға емес, «маған деген бір орын бар шығар» деді де, кейінірек жұрттың артын ала кірді. Есік аузында орын көрсетіп, жол сілтеп тұрған завод басқармасының бір қызметкері. Дәмешті алдыңғы қатарға алып барды да, Түхфатуллин мен Күміспектің арасында бір бос орын бар екен, Дәмешті соған отырғызды.

Күміспек:

— Мен сөйлегенде жаңылып қалсам, айтып демеп жіберерсіз! — деп биязы күлді.

— Уәде!.. Сіз тұрсаңыз, мен тұрдым! — Дәмеш мойнын созып, кім-кім бар екен дегендей жан-жағына көз тастады. Күміспек те Дәмеш ойын сезгендей:

— Көрдіңіз бе? — деді ол ақырын сыбырлап, — залдың сол жақ қапталында кімдер топталғанын? — Дәмеш Күміспектің иегімен нұсқаған жағынан бас инженерді, техника бөлімінің бірнеше қызметкерлері мен Ығламбек бастаған жұмысшылар тобын, одан әрі прокат цехының бірнеше вальцовщик, мастерлерін көрді.

— Иә — Дәмеш көңіліне секем алды.

— Түсінбедің бе? Бұлар-Мұсекеңе арқа сүйеп жүргендер... — Күміспек ар жағын тәптіштеп айтпады. Бірақ осының өзі біраз сырды аңғартатын сияқты. Дәмеш Күміспектің құлағына ерінін тақады:

— Жарайды, техника бөлімі бас инженердің қолғанаты-ақ болсын, сонда прокатқа не жоқ?

— Бұл өзі — прокат инженері ғой. Ыңғай соларды іш тартып бейімдеп жүреді. Дәмеш енді түсінгендей:

— Ығламбекке не жоқ? Не қылмайсың деп олардың ортасына кіріп кетіп жүр?

Күміспек мырс етіп күлді.

— Әй, Дәмеш-ай, өмірдің астарлы сырына шорқақ түсінесіңау! Саған ақты — ақ, қараны — қара деу керек, ақтың астарының бояуы қандай, зер салмайсың ба? — Ол өзі дегендей Күміспек орашолақ, қимылмен денесін бұрып, Дәмештің бетіне шаншыла қадалды: Ығламбек Оразға қарсы ұстаған оның қолындағы қаршығасы емес пе?..

Николай Иванович Серегин жиналысты ашты. Президиум сайлады, тұс-тұстан әркімнің фамилиясы аталды. Дәмештің құлағына жылы естілген екі шалдың фамилиясы — Құрышпай мен Иван Иванович. Күміспек Дәмештің атын атамақ боп қопақтап еді, Дәмеш сұстана қарап, басып тастады.

Залдың екі жақ қанатынан шұбырып, президиумға жұрт көтеріліп жатқанда соңынан ерткен бір топ адамы бар Базаров кіріп келді. Президиумға оны да қоса шақырды.

Зал араның ұясындай гуілдеп, көпке дейін басылмай, Серегин қоңырау соғып, зорға басты.

Серегин Қайырға сөз беріп, ол мінбеге шықты.

Қайырдың үстінде: қара шевиот костюм, манжетті ақ көйлек, қара галстук, шалбарының балағы қусырылып соңғы фасонмен тігілсе керек, денесіне құйып қойғандай ұнамды-ақ. Мінбеге орнатқан шам жарығынан жүзі сәл қуқыл тартып, өңі жүдеу сияқты. Неге екені белгісіз, Қайырдың кере қарыс маңдайы, томпақтау қоңыр көзі, қырат мұрны бүгін Дәмешке жылы да сүйкімді. Бұрын оның мұрнын көргенде тыжырынып: «аумаған Мефистофельдің мұрны» деп асыра қорлап, іштей жақтырмайтын-ды. Сонысы есіне түсіп ұялғандай, Дәмеш көзін тайдырып әкетті де төмен қарады. Қайыр бұрын талай сөйлеп ысылған адамдай, асып-саспай, сөзін салмақты бастады. Ол әуелі: Москвада ЦК-ның Пленумына қатынасқанын, ондағы арқау болған мәселені атап өтті де, өзіне ой салған жайға тоқтады.

Қайыр-жігіт! Көргенін керегіне жаратып, естігенін миына тоқып, өз заводында үлгі болуы — талапкерлік. Дәмеш риза!

Дәмеш ойы Қайыр сөзімен қатар жарысып, залдың не үшін қол шапалақтағанын да сезбей қалды. Қайыр қолын жігерлене сілтеп, сөзді түйдек-түйдек тастайды, қызған сайын шешіле сөйлейді. Маңдайына түскен толқынды майда қара шашының бір тұлымын саусағымен кейін тарап қойып, залға көз тастады. Самсап отырған халықтың ішінен сөзін Дәмешке қана арнағандай көзін алмайды.

— Біздің заводтардың техникасы, міне соңғы жиырма жылда бір жаңармаған, баяғы таз қалпы... Жаңартуға мойын да жар бермеген бе, қалай? Иә, мазасын кетіріп қайтсын... Біздің завод бертін салынса да, сол алғашқы соғыс жылдарындағы техникаға өз бетімізбен бір бұранда қостық па екен? Қашан тозып қалғанша сол бұранданы бұрай беріппіз, бұрай беріппіз. Әбден тозығы жетіп, енді жарамайды дегенде бір-ақ лақтырып тастап, Москва мен Ленинградтан жаңасын алдырып, сол үйреншікті ырғақпен қайта бұраймыз. Дұрыс қой, жолдастар? Осы сөзімнің артығы жоқ па?

— Жоқ, жоқ! — деді артқы қатардағы бірер дауыс.

— Сол бұрандаға тағы бір ирек қосып, жүрісін жеделдетуді, біз өз бетімізбен ойладық па? — Тағы да Дәмештен сұраған секілді. — Жоқ!.. Ал жете ойласаң, техниканы шеберлендіріп, жаңарту деген осы екен... Оған заводтың ескі басшылығы батыл жетіп бара алмады. Тек жоғарғы жаққа иек артып, соған қараған да отырған. Онда да «істе!» дегеннің өзінде тыжырынып, самарқау, «осы неге керек?» деп қоятын-ды...

Серегиннің қасында отырған бас инженер қызарандап, қозғалып, Серегинге бұрылып бірдеңе деді. Тегі «яскі басшылық тұсында Қайырдың өзі де істеп еді ғой, онда қайда қалған» деді

ме? Серегин жақтырмаған пішінде мінбені қолымен нұсқап: «Сен де шық!» дегендей қылды.

— Несін айтып тұрсың, сенің қолыңнан қаққан ешкім жоқ қой! — деді сол жақ қанаттан Ығламбек, чечендердің әдетінше «сіздің» орнына «сен» деп.

— Қолды неге қақпасын! Ондайлар да табылады.

— Директорсың, бұйрықты беріп, қуып жібермейсің бе ондайларды! — деді оң қанаттан, арт жақтан біреу.

Серегин қоңырау қақты: Сабыр, жолдастар, сабыр!

Сөзін бөлгеніне Қайыр реніш білдірген жоқ, қайта өршелене, айтыса сөзін ұштады:

— Е, директор дегенді кім деп ойлайсыз? Айтты бітті, сөлай ғой, тегі? — Қайыр мойнын созып, қолын жайды. — Жоқ, директор алдымен осы отырған сендердің пікірлеріңмен санасады! Сендерсіз бір қадам баса алмайды!.. Осыдан бірнеше ай бұрын инженер Сағатова құрышты тезірек қорыту жайында өзінің ойын ұсынды, оған біз қалай қарадық?

— Біреуге аударма, өз кінәңді айт! — деді сол жақ қанаттан біреу. Дәмеш кім екенін айыра алмай қалды.

— Айтам! Неге айтпайым? Мен де селсоқ қарадым. Сенбедім! Содан іс шықпай ма деп тайғақ соқтым.

— Енді сендің бе? — деді бас инженер президиумнан.

— Әлі де толық сенімім жоқ! Но... Бір ойланатын жай, істейім деп құлшынған адамды іштен шалмайық! Ал Сағатоваға жәрдем берудің орнына «қолды бір-ақ сермедік.»

— Ол қол сілтеушінің бірі өзің емес пе? — деді Серегин сөзді қыздыра. Қайыр «сен едің?» дегендей бұрылып Серегинге қарады да жымиып басын шұлғыды.

— Ол-мен және бас инженер қадірлі Мүсекең!.. Алдымен сол кісі! — деді Қайыр Мусинге бұрылып. Зал ду күлді.

— Суға кеткен тал қармайды деп, менде не ақың бар, өзіңді айта берсейші, — деді Мүсілім қопақтап, Базаровқа «дұрыс па» дегендей қарап қойып.

— Сопы бола қалған екен! — Сол жақ қанаттан бір-екі дауыс Мүсілімді қостап, директорды табалады. Дәмеш іштей қиналды, бюрода айтса да жетпей ме? Қайырға не болды, жұрт аузына жем қылып?..

— Айыпты жұрт алдында бөліп алған, саған да, маған да жеңіл тиер, оңашада маған аз қалдырдың деп өкпелеп жүрерсіз?! Қайыр тағы да мысқылдап, Мүсекеңді рәсуә қылды. Зал қол шапалақтап мәз болды.

Күміспек пен Дәмеш өзара күбірлесеміз деп Қайыр сөзінің аяғын босатып алды. Президиумның арт жағында оқшаулау отырған партия комитетінің хатшысы стол қасына келіп:

— Жолдас Алжанов, сөзің аузыңда... Бүгінгі «Советтік Қарағанды» газетін оқыдың ба? — деді ол қалтасынан газетті шығара жайып.

— Жоқ! Кешікті ме, біздің заводта оқыдым деген кісі көре алмадым. Солай ма, жолдастар? — деді Қайыр залға.

— Көрсек көзіміз шықсын, — деп бірнеше дауыс шу ете түсті.

— Әрине, сендерді түйреген газет болса көресіңдер ме? Мұлайымсып мысықша көз жұматындарыңа мен куә! — деп хатшы суық лебіз сездірді. Дәмештің жүрегі соғып, беті дуылдай бастады. Әнәугі редактордың мейманханаға келгені есіне түсті: қап, бүлдірмесе игі еді?!

— Мә, оқы! — деп Базаров газетті Қайырға ұсынды. Ол әуелі газетті іштей оқыды.

— Оқы, оқы!

— Дауыстап оқы! — деп президиумнан да, залдан да итермеші сөздер тастады.

«Қазақ металлургия заводының инженері Сағатованың жақсы ұсынысын столға тығып қойып, құзғын көздер жол бермеді деп «Советтік Қарағанды» газетінде жазған едік. Ақыры сол үшін жас инженерді қуғындап, мұратына жетсе керек-ті. Жоғарғы орын араласпаса, әділдік табу қиындау сияқты!» — деп Қайыр тынған кезде, зал ду етіп, шулап қоя берді. Серегин қоңырауды шылдыратып соғып жатыр, оны елең қылған коммунистер жоқ. Әркім өзінше ұғып, өзара таласып кетті. Серегин шуды зорға басты. Қайыр сөзін жалғады. Газет мақаласы жайында пікір айтуды коммунистердің өздеріне жүктеді: «Мен бұған қорытынды сөзімде тоқтармын» деп өте шықты да, завод техникасын жаңартуды әрі әңгіме қылды.

— Мен, — деді ол, жуан даусымен зәулім залды күңірентіп. — Запорожецсталь, Ново-Туль заводтарының басшыларымен әңгімелестім. Олар үздіксіз құрыш ағызатын машина орнатқан. Біз неге ол машинаны орнатпаймыз? Егер де ол машина істесе әнеукүнгідей авариияға ұшырар ма едік? Әрине, жоқ. Машина құрышты үздіксіз ағызса, — ең қиын, ең ауыр еңбек жеңілденбей ме? Ертеңгі коммунизмнің принципі де сол — адам еңбегін жеңілдету! Егер құрышты машина қорытып, машина ағызса, прокат та сұмаңдай иірілген қызыл темірді қысқашпен жылан ұстағандай тітіркеніп ұстар ма еді вальцовщиктер? Машина темір жіптей есіп, машина ғана дайындаса, анау отырған Нұрбек пен Күміспек тек бақылап, машинаға әмір етіп тұрса қайтер еді? Шаршамай төрт-бес сағатта жұмысын бітіріп, не кітап оқып, не театр барса, не құс атуға көлге кетсе, көңілі қаласа, екінші мамандық тауып алса — өмір көрікті де, қызықты болмай ма!.. Коммунизмнің ертеңгі шағын бүгін біз неге бастамаймыз?!

Зал ду қол шапалақтады. Дәмеш көзін Қайырдан айырмайды. Бұрын Қайырды білмей ме, жол көріп, үйреніп келген бе, әйтеуір бүгін шешен де білімпаз сияқты. Кайыр сөзін бітіріп, президиумнан орын алды.

Жарыссөз басталды. Кейбіреулер бәйгеге қосқан жүйріктей аласұрып, әрең отыр екен, баяндама бітісімен-ақ мінбеге көтерілді.

Дәмеш өзі ауылдағы бәйгені көрген жоқ. Құрышпайдың айтуынан жадында қалғаны екі үйдің арасында байлаулы тұрған бәйге көк қалың дүрсілге делебесі қозып, құлағын қайшылап, тықыршып, ауыздығымен алысады екен. Ығламбек те, дәл сол: манадан Қайырдың баяндамасына килігіп, кекесін сөзін тастап, аузымен алысып отыр еді, бірінші шықты. Ол салғаннан Қайырға жармасты. Шоқпар сияқты зілді ауыр сөзбен бас-көз демей, былш-былш ұра берді. Дәмеш әжептеуір тәлім-тәрбиесі бар, завод қауымынан үлгі алып, таудағы тағы, жабайы мінезінен құтылды ма десе, ұрыншақ, қызба жігіт боп шықты. Көңілі қалып, тыжырына тыңдады. Ол әуелі: «Директор завод өмірін білмейді. Сырт жүреді. Өз туыстарын жақтап, соларды өсіреді. Әйтпесе, Ораз деген кім? Мақтаншақ, жалқау, бригаданы тоздырып, ақыры емханаға түсті» деп, Ораздың тамтығын қалдырмай өзеурей сөйледі. Зал тым-тырыс, ұшқан шыбынның ызыңы естіледі, жарты жұрт таңдана қымсынып, енді жартысы іштей ызаланып, сыртқа шығара алмай көзбен атып бақты. Құптап, «бас қамшыны!» деген адам, әй, аз-ау...

— Неге десеңдер, Ораз — Қайырдың күйеуі! — дегенде Ығламбек, зал дүрсе қоя берді.

— Не деп шатып тұрсың, ұят қайда?

— Говори, но не заговаривайся!

— Өсек сөздің не керегі бар?!

— Бұл өзара сын емес! — деген дауыстар көбейіп, Ығламбекті бөгеп, ауыздан қақты. Зал бұлай қарсы алады деп Ығламбек күтпеген сияқты, алақтап сасып қалды. Оның болжауынша, зал: «міне, нағыз коммунист, директордың өзіне ұпай берді!» деуі керек. Әй, Дон-Кихот!.. Қайыр кім, Ығламбек кім? Қайыр жақында ғана директор болған, техника тілін білетін талапты инженер, шауып бара жатқан аттай, жаңа заманның үзеңгісіне аяғын сап, шоқтығынан ұстаған заман азаматы. Енді аз мезгілде ол — техникаға аттай мініп, завод тізгінін өз қолына алады. Оны түсінбей, алдынан кесе көлденең тұрып, шоқпар сілтеу — Ығламбекке лайық па? Ол жаңада ғана партияға өтіп отыр. Енді өз атына кір келтіргені несі? Коммунистер енді оған сене ме? Мінбеде тұрған Платон Сидоровичті көзі шалды. Ақ бас, сидаң, атан жілікті қарт инженер әдетте мылжыңдап көп сөйлемейтін. Сүйекке сіңген мінез қала ма? Бұл жолы да — «техника, техноло-

гия процесі» деген сөздерді қайталап айтып, негізгі ойын ұқтыра алмай әлек. Мұның сөзі басқаларға қалай әсер етті екен?

Дәмеш қарсы алдындағы президиумда отырғандарға көз тастады: Қайырдың көңілі көтеріңкі, Ығламбектің сөзін шыбын шаққан құрлы көрер емес. Платон Сидоровичтің сөзіне Серегин қоңылтақсып отырған сияқты, тыжырынып, қабағын шытып қояды. Анда-санда: «қашан бітіресің?» дегендей бұрылып сұқтана қарайды. Ол сөзінің аяғында:

— Сағатованың... — деді.

Дәмеш жалт қарады. Тіс жоқ, құдай осының қызыл шақа иегіне қаратып қойған соң Қайырдан не сұрайсың!

— Сағатованың ұсынысын біз қарап шықтық. — Тағы да тоқтап не айтарымды өзім де білмеймін дегендей, президиумға бұрылды.

— Уақытыңыз бар әлі, айта беріңіз! — деді Серегин анау уақытын білгісі келді ме деп ұғып.

— Айтсам, директор жолдас өз пікірін білдірді ғой. Солай болсын! — деді Платон Сидорович.

— Өз пікіріңді айт! — Шыдай алмай Күміспек айғай салды.

— Өз пікірімді айтсам... Өз басым іс шықпай, уақытты өткізіп аламыз ба деп қорқам!

— Платон Сидорович, сіз бір кезде жақтап жүрген сияқты едіңіз? — деді прокат цехының жас инженері Қасымов.

— Жақтап... — Шал таңдана кідірді. — Әрине, бұдан мен түбірімен қарсы деген сөз тумасын, мен әлі де екі ойлымын. Байқап көруге де бола ма? Кім білсін...

Зал ду күлді. Біреулері қол шапалақтап та жіберді, Серегин:

— Платон Сидорович, біреу айтса, соған ере бересіз бе, өз пікіріңіз қайсы? — деді. Залда күлкі бір дуылдап, бір бәсеңдеп шалдың сөзін тәлкек қылғандай.

Ығламбектің зілді ауыр сөзінен кейін, Платон Сидоровичтің солқылдақ сөзі жұртты бір желпіндіріп, осыдан кейін іле басталған айтыс-тартыс, сілкілес сахнаның ашылар алдындағы ойнайтын увертюра сияқты болды.

Сол жақ қанаттан бірінің артынан бірі, бірнеше коммунистер шығып сөйледі. Завод өмірін директор жетік білмейді, сырттай қамқорлық жасайды. Керек десе, осы заводта директор танымайтын да жұмыскер бар. Оған не дейміз? Он бес жылдан бері заводта бір бұранда өзгертпеді деп бұрынғы басшылықты сынайды. Өзі қайда қалды? Үш жыл шошқа тағалаған ба?.. Кінәлі бәлен де түген. Әрине, басқаға жабу оңайға түседі... Сөйтіп, өзі момомақан болып судан таза шықпақ!.. Соңғы авария кездейсоқ оқиға ма? Жоқ. Алдымен жауапты завод басшылары — директор, қала берсе смена инженерінің салақтығы. Айыптыны алыстан іздеудің не қажеті бар? — деп бірінен соң бірі шығып, Қайырға да, Дәмешке де азуды басты.

Дәмеш бір сұрланып, бір қызарды — көзінің астымен Қайырға да қарайды. Манағы батыл да байыпты Қайыр жоқ. Әрқайсының сөзін түртіп қойып, төмен тұқырая түседі. Бұл — қысылған адамның қылығы. Апырмау, завод коллективінің алдында Қайырдың беделі жоқ па еді? Ең болмаса, бір кісі қарсы сөйлеп тойтармай ма? Бас инженердің күн бұрын дайындап қойған адамдары сыңар езулеп, өктемдік құра беруші ме еді? Әрине, пәлен жыл осы заводта істегенде Мұсекең өзіне ұя салмады дейсің бе?.. Дәмеш ойына үндес мінбеге бас инженердің өзі шықты. Жиналыстың ақырына дейін Дәмештің төзімі жетіп, тыңдай ала ма, жоқ па? Жаңағы сөзуарлар Қайырды жұдырықтап, тәлтіректетіп кетсе, Мұсекең тегі есінен тандыра құлататын болар! Кейде осы Николай Ивановичті Дәмеш түсінбейді — бірыңғай қарсы жаққа сөз бере-бере ме екен? Алмастыра, ақиқатын айтатын коммунистерді неге шығармайды?

Мүсілім көзілдірігін түзеп, істік мұрнын әдетінше қусыра бір тартып, қалтасынан блокнотын шығарып алдына жайды. Залды паңдана көзімен бір шолып өтіп, даусын кенеді. Ол сөзін әуелі: Совет үкіметі үлкен табысқа жеттіден бастады. Революцияға дейін Россияның өндірісі қандай сатыда еді, қазір қандай? Неше процент өсті, соған тоқтап, салыстырып барып, Қазақстанға көшті. Қазақ жері бұрын ит-құс жайлаған қу дала еді, бүгін құлпырып, гүлстанға айналды деп бір дем алды, осы маңда ол бір цифрларды келтіріп, зорға дегенде Қарағандыға, оның маңызына оралғанда уақыты да таусылып қалды. Серегин қоңырауын шылдыратып:

— Мусин жолдас, уақытыңыз бітті! — деді.

— Ойбай-ау, түк айтқам жоқ, қалай біте қалды? — деді өзі де таңданып. Кейбіреулер күліп жіберді.

— Неге? Табандатқан он бес минут сөйледіңіз! Менің жазығым жоқ! — деп Серегин залдан рұқсат сұрады: — Кәне, қайтеміз? Жолдас Мусин сөзін қомақтап сөйлемей уақытын ұтқызып алды. Тағы да уақыт қосамыз ба?

— Жарайды, айтсын! — деді сол қанаттан бірнеше дауыс.

— Жаңағыдай, халықаралық жағдайға түсіп кетіп, бізді сорлатып жүрмесін! — деді біреуі.

— Қорықпаңдар, жолдастар! Ендігәрі аяғымды көрпеме қарай көсілермін! — деп Мусин қуланып, кекесін сөздің уытын қайтарып тастады. Тіс қаққан әккі ғой, біледі залды қалай алдауын! Расында да ол енді пікірін ықшамдап, тікелей завод мәселесіне көшті:

— Мен сөзімді соңғы аварияда бастамақпын! — деп Дәмешке қараған сияқты. Белгілі, қазір ол Дәмешті бүкіл завод кемшілігіне құрбан қып шалмақ. Шыдамың жетсе, Дәмеш шыдап бақ! Дәмеш оның сөзін өз елегінен өткізіп, кей жерлерінде іштей күйініп, кей сөзін мазақтап, іштей мырс-мырс күліп алады. Мұсекеңше авария — салақ істің нәтижесі емес, олай болса бірсәрі ғой. Өндіріс

тілін білмегендіктен туған оқиға. Баяғыдан бері талай-талай инженерлер істеп те келді, ардақты «қара қазан» құрышты құйып та бақты. Ешқайсысына жаман мінез көрсеткенін өзім-өз боп естігем жоқ. Тек инженер Сағатованың тұсында ғана тозып, оны авариядға ұшыратса керек-ті. Әлгі қазақ айтқандай: «Жаман етікші біз таңдайды» болып жүрмесін?.. Директор жолдас, істің байыбына жетпей, қалалық партия комитетімен, совнархозбен келісілген бұйрықты бұзып, Сағатованы мартен пешіне қайта жіберді. Ол ертең тағы авария жасамасына көзі жете ме екен? Неге жақтап отырғанын да білеміз!

Бас инженер кір-кір қолымен жүрегін ұстай алғанда Дәмеш дір-дір етіп, шіміркеніп, алақанымен бетін басты — ұят-ай!

— Нені білесіз? — Қайыр кекеп, ызалы сөз тастады.

— Бұл арада қозғап қайтеміз, айтатын жерде айтылар... Тап бүгін коммунистер арасында басын ашып алатын бір-ақ нәрсе бар. Ол — техниканы техника үшін жаңартпай, адам өміріне қабысатын, адам еңбегіне пайда келтіретін техника ғана біздің заводқа енуі керек. Біреудің беделін өсіретін, біреуге атақ әперетін тырнақшаның ішіндегі «техниканың» керегі жоқ. Ертеңгі күні белшемізден зиянға батып, байбалам салып жүрмейік!..

Дәмеш әрі тыңдаған жоқ, шынтағын орындығының артына тіреп, алақанымен мінбе жақ құлағын мықтап басып, өз жүрегіне үңілді. Сөйлесе ме, жоқ... Жалма-жан қалтасынан блокнотын алып бір ауыз сөз жазды: «Қайыр! Мен сөйлесем бе? Қалай қарайсың?» — деді де иегімен президиумды нұсқап Күміспекке берді. Ол президиумға жақын барып, шет жағында отырған Қайырдың дәл өзіне табыс қылды.

Қайыр оқыды да, күлімсіреп Дәмешке қарап, басын шайқады, «Сенсіз де сөйлесушілер жетеді» дегендей. Дәмеш: «Түсіндім», деп ишарат білдірді. Бірақ, жүрегі оған толас таба қойған жоқ. Қайырдың есі шығып кеткен бе, баяндамасын бітіргелі Дәмешке көз тастағаны осы. Ойламай ма, қайда, не ғып отыр деп? Түу, Дәмеш те бала сияқты. Еркеліктің кезегі де, реті де бөлек емес пе?

— «Заводқа директормен бірге мен де жауап берем! Сондықтан менің белімнен аттап өтем деушілерге аузым алты қарыс, байқа дейім!..» — Дәмештің құлағына төсеген алақаны Мүсекеңнің қатқыл салқын үніне қалқан бола алмады.

Бас инженер ұзақ сөйледі. Серегин де Мүсекеңді қайтып бөлмей, армансыз бәйгеге қосты. Оның артын ала Иван Иваныч көтерілді. Шал қызба екен, буыны қатайып мінбеге ширақ көтерілді. Орыстар айтқандай, ол салғаннан Мүсекең тәрізді сүзеген бұқаның мүйізіне жармасты.

— Бас инженердің сөзі маған ұнамады. Баяғы осыдан бес жыл бұрынғы айғай-қаукөкіректік! Өмір өзгерді ғой, жолдас Мусин!

Қыр көрсетіп, ықтап алу деген қалған. Қазір ақыл мен білім жеңеді де, сол екеуі шешеді! — дегенде бүкіл зал қол шапалақтады, қарт коммунист содан бір демеу алғандай екілене сөйлеп, бүкпесіз сырын жасырмастан жарқыратып ортаға салды. — Қайыр да, Дәмеш те-соңғы жылдары өзіміз өсірген жас инженерлер. Олардың адал, ақ екеніне де көзіміз жетеді. Кір жуытпаймыз! Бас инженер, ашық айтайын, сенің сөзіңнің «но»-сы көп, астарлы. Ана бір жылғы сөздерге ұқсайды. Тастайық та адал істейік! — деп қайта орнына отырды. Манадан бері түрлі саққа жүгіртіп, құбылып отырған Мусинді шал бір ауыз сөзбен тойтарды. Кезек күтіп отырған коммунистерге жол ашты. Шал артынан іле Күміспек шықты. Бидай өңді, шегір көз, шымыр жігіт нық басып мінбеге көтерілді де:

— Ығламбек! — деді. — Сен осы бір емес, екі емес, жиналыс болса аузыңа Оразды аласың, сенің одан не алмағың бар?

— Е, сынауға болмай ма? — деді ол айғай сап.

— Болады, бірақ сынның да жүйесі де, жөні де бар! Сен ыңғай пәле сала сөйлейсің. Жыланның басын бес кессе де, кесірткедей әлі бар, қаншама жамандасаң да, ол сені белбеуіне қыстырып кетеді!.. Ораз бригадасының еңбекті өндірмей жүрген күні болған жоқ!.. Рас, сенің бригадаң коммунистік еңбек бригадасының атағын бұрын алды. Онда да ана отырған Түхфатуллиннің арқасы. Сенің қалай істейтінің бізге де мәлім. Ал, мінезің сенің коммунист адамға ұқсамайды. Күншілдік бар сенде!

— Жала! — деп, отыра алмай тағы да айғай салды Ығламбек. Серегин қоңырау қағып, тәртіпке шақырды.

— Баласы ауырса, жетпістегі әкесі орнын басты. Мына президиумда отырған шалды неге көрмейсің, әділ болсаң? Семьяның намысы коммунизм заманындағы адамға тән қасиет емес деп айта аласың ба?.

Зал ду қол шапалақтады. Осы кезде Лида келіп, Дәмештің құлағына сыбырлады: «Сені совнархоздан телефонға шақырады», деді. Дәмеш аяғын еппен басып, қымсына залдан шықты. Кім екен бұл тығыз шақырып жүрген? Ондай таныс адам жоқ еді? Лиданың соңынан қуып жетті. Екеуі Мәдениет сарайының директоры кабинетіне енді. Лида телеграфтан совнархозды сұрап, телефон құлағын Дәмешке берді. Шәңкілдеген әйел дауысты біреу «Ертеңнен бастап қызметке Магниткаға «Казметаллстройға» ауысасың, совнархоз бұйрығы ертең сіздің қолыңызға табыс болады!» — деді. Дәмештің қолынан телефон түсіп кете жаздады. «Неге?» деп жай-жапсарын сұрап көріп еді, аяғына отырғызатын емес: «Өзің білесің ғой, қайтесің әурелеп... — «деп сырдаққа салды. Дәмештің зығыры қайнап, бар аузына түскені: Мен ешқайда бармаймын, болды... Екеуі ұзақ керісті: әуелі бірін-бірі аңдысып бақты, артынан ашу шақырып, телефонда айғайлай керісіп, ақырында тіл табысқандай болды. Кадр бөлімінің қызметкері:

«Егер директор олай шешетін болса, бастыққа кіріп келіссін де, әйтпеген күнде бұйрықтың аты-бұйрық, іс аяғы насырға шабуы ықтимал!» — деді де Лидаға: «Мусин бүгін неге келмеді? Ертең сағат онға дейін телефон соғып хабарлассын», — деп хабар айтты.

Дәмеш Мүсекеңнің соңынан қалмай жүргенін тағы бір рет сезінді. Лида мен екеуі осы бір жайды әңгіме ғып күліп те алды... Лиданың қалтасынан конфет те табылды. Аздап дем алып, қайтадан залға оралып, есікті ашса, мінбеде Серегин сөйлеп тұр екен. Дәмеш оның сөзінің орта шенінен килікті.

— Осында кейбіреулер Ораздың адал, таза ниетін теріске шығарып, соған саяси мән беруге тырысып жүр...

— Ол «кейбіреулер» кім? — деді Базаров сұстанып.

— Ол ма? — Серегин атайын ба, атамайын ба дегендей, сәл мүдірді де жігерлі үнмен: — Ол-бас инженер! — деді. — Жалғыз ол емес, қолдаушылар тағы табылады!

— Мысалы? — деді тағы да зілдене Базаров.

— Мысалы, қалалық партия комитетінің хатшысы жолдас Базаров та байыбына жетпей, бас инженердің айтқанына еріп, Ораздың қылығын партбюрода қарауды тапсырды... Мен коммунистер алдында ашық айтам: қарамаймын!

— Құрышпаев коммунист емес пе, егерде партбюро ұсынса? — деді тағы да сөз таластырып Базаров.

— Оны ұсынған-мен. Қате менікі, ол үшін мені жазала, жолдас Базаров! — деп Серегин президиум жаққа мойнын бұрды. — Ал газеттің екінші рет мәселе қозғауы орынды да әділ сын... Ол ұсыныста іске асырмақ тұрсын, инженердің өзіне қызмет бермей қойдық!

— Жала! Өсек! — деді орнында отыра алмай Мусин.

— Авариями қайда жасырып қаласың? — деді залдан Ығламбек.

— Авария үшін сөгіс беруге болады, сол күнгі орындалмаған жоспарды бригаданың есебіне жатқызып, біртіндеп өтеттіруге де болады, бірақ, қызметтен алуға біз көнбейміз!

— «Бізің» кім? — деді сөзге жармасып Мусин.

— «Біз» — партбюро! — деді нығыздап Серегин. — Дәмештің ұсынысы пайдалы, оған жәрдем беріп, іске асыруды бұдан былай партбюро өз міндеті деп санайды! — деп сөзін бітірді.

Іле мінбеге Базаров көтерілді. Зал тағы да құлаққа ұрған танадай тына қалды. «Бұл не дер екен? Жаңа ғана Серегин сынап өтті...» деп ынта сала күткендей. Дәмеш іштей Серегиннің Базаровты жұқалап болса да сынағанын ұнатпады. Қанша дегенмен хатшы, беделін сақтауы керек емес пе? «Өзара сын дегенді білмеуші ме ең, Дәмеш? Егер бірін-бірі сынамаса, өсу бар ма?» — деді іштей бір дауыс. Рас!.. Бұл кезде Базаров та Серегинге азуын сала бастаған-ды.

— Заводтағы кемшілікке алдымен партбюро, оның хатшысы Серегин жауапты. Тәлім-тәрбие жүргізудің орнына Серегин әкімшілік іске араласты. Соның салдарынан заводта түрлі «сырқаттар» да пайда бола бастады!.. Серегин біреуді сынауға шебер-ақ, ал өзіне келгенде маңына дарытпайды!.. — Базаров баяу қоңыр дауыспен Серегинді біраз сілкіледі. Коммунистер бұл жолы не күле қоштап, не таласып сөз жарыстырған жоқ, айбынды сұспен жым-жырт тыңдады. Сөзінің ақырында ол Қайырды да түйреп өтті. — Жаспын деп, өзіне келген допты ұстамай, бас инженерге кезегін беруі-өренің жетпегендігі! Кеше революция тұсында жиырма үш жаста комиссар болып, мемлекет басқарған жастар да болған! — деген сөзіне қайтарған Қайырдың жауабы Дәмешке ұнап қалды: — «Федор Васильевич іске жауапкершілікті баскетбол ойынына теңеді. Сол ізбен мен де сізге жауап қайырғым келеді: директор болған соң сеткенің аузында әлбетте мен тұрам. Солай ғой?.. Бас инженерден гөрі жаспын және де тез қимылдаймын. Сондықтан Базаров жолдас маған доп жіберсе, оны мен бұрын да ұстаймын, сеткеге өзім салам!.. Бас инженер тырбанып қол созғанымен өресі жетпейді, ол тапал, ал менің бойым одан биік! — дегенде жұрт ду күлді. Базаров ұтылғанын өзі де сезінгендей.

Жиналыс кеш бітті. Бірақ екі жақ бір шешімге кеп, келіс түйін таба алмады, қайта айтысты қыздыра түскендей...

IV

Дәмеш сменаға түнгі сағат 12-де баратын болған соң күндіз лекцияға данындалды. Ертең Мәдениет сарайында ксшкі университетте «Адам мен болат» деген тақырыпқа лскция оқиды. Бұл «Техника тарихы» атты курстың бір тармағы. Мұны Дәмешке жүктеп жүрген-Николай Иванович. ПарТйя қатарына жаңа түскен коммунистей жегеді. Сабына алтын жалатқан қаламын қолына алса да, Дәмеш бір ауыз сөз жаза алмады. Николай Иванович есінен шықпай, ойын бөле берді. Ия, Дәмештің бір ауыз сөз айтуға батылы Жетпегені ме? «Кешіріңіз, мен сізді бір кезде дұрыс ұқпа-ған екем!» десе, Дәмештің ар-намысына дақ түсе ме? Дәмеш айтар еді, оған сөз де табады... Бір оңаша кездеспей-ақ жүр. Кісі көзінше айтса ше?.. Жә, жетер енді Дәмеш! Уақыт тапшы, айындал! Осы бір ойын терезенің пердесіндей кейін сырғып тастап Дәмеш лекциясын жаза бастады. «...Темір болмаса, адам баласы цивилизацияның бүгінгі сатысына жете алмас еді! Бұл айдан да анық!... Цивилизация дегеніміз-мәдениет, техника, ғылымының ең жоғарғы сатысы... Тарихта байырғы тағы халде өмір сүрген адам жерден қола мыс тауып, «мәдениетті адам» атанған. Мен адам баласының өзінің тарихында қола мен мыс дәуірін бүгінгі адамның өскен бесігі дер едім. Себеп табиғатпен күресте мыс пен қола адам қолындағы қару болған! Бүгінгі булъдозер, трактор,

комбайн, әр түрлі машиналар, темір жол, пароход, үй салатын крандар, жер қазатын экскаваторлар, жер серігі, ракета — бәрі де осы темірден жасалған жоқ па? Темірсіз бүгін біздің ел бір қадам баса алмас еді. Егер де біздің заводтар күні-түні осындай көп құрыш құймаса со-циализмді орнатып, коммунизм құра алмас еді. Біздің қазақ халқының революциядан бұрын кешеуілдеп артта қа-луы да қала сап, құрыш құймағандықтың салдарынан... Қазақтың ұлы данышпаны Абай: Қара жер — адамзаттың койны, қуысы кен, бай қазынасы, соның жүз мың түрлі асылының асылы — темір-деп біліп айтқан! Әдегте, халық болатты да темір дейді. Темір кенінен барып мартен пешін-де құрыш қорытады. Құрыш мықты да жеңіл. Құрыштан түрлі машина жасауға болады. Ерітіп түрлі сортпен құйыл-ған нақ сапалы құрыштың аты — болат!..

Есік қағып завод басқармасының хат таситын әйелі кіріп кеп, партбюроға шақырып жатқанын жеткізді. Міне, осы! Күніне бір рет көрмесе Серегиннің көңілі көншімейді. Ойын бөліп жібергеніне ренжіген Дәмеш, қағаздарын ша-ла-шарпы жинады да тысқа шықты. Үйдің құлпын салып, кілтін жақтаудың тесігіне тықты...

Неге шақырады екен? Кеше Ван Ваныч партбюрода болып, сенің проектің жайында дау шығардым деп отыр еді... Қызық шал! Тыныш отыра алмайды: балық аулауға бармаған күні екі қолын артына ұстап ап, заводты аралайды, әр іске бір көз тастап көңіліне жақса мақтап, жұмысшыларды арқасынан қағып, жүріп-жүріп үйіне қайтады. Кейде тамағы құрғап, слесі қатқанша айтысады. Директорға барып айғай-шу көтереді. Цехтың бастықтары шал келе жатса бұ-рылып қаша жөнеледі. «Мазасыз» деп жақтырмайды...

Иә, шалдың да мінез-құлқын, жүрегін түсіну керек, алданыш ермегі де, ой санасының шеңбері де сол — завод. Өмірді де сол заводпен өлшейді. Соңғы партия жиналысынан кейін қайта-қайта заводқа барғыштап, Қайырға жаны ашып, жыртысын жыртатын секілді.

Дәмеш Серегиннің кабинетіне бұрынғыдай батыл кіріп бармады. Қаймыққандай, сәл аялдап есікті баяу ашты. Николай Иванович пен Қайыр көк шұға жапқан ұзын стол-дың үстіне жайған завод картасына төніп, әрқайсысы өз ойын үнсіз ширатып тұр екен. Николай Иванович сол қолымен иегін қапсыра ұстап, шынтағын оң қолының алақанына сап картадан көзін алмайды да. Қайыр астыңғы ернін қымқыра тістеген, картаны қайрат шеге сызады. Арасында ыңылдап әнін де қосып қояды. Ақсұр люкстен тіккен костюмі үстіне құйып қойғандай.

Босағада «кірейім бе, кірмейім бе» дегендей сәл бөгеліңкіреген Дәмешті ол бұрын байқады. Қуана күлімдеп, басын көтеріп алды.

— Дәмеш!..— деп аса сүйсінген дауыспен атады.— Кел, кел! Сені тосып отырмыз!

Серегин де жалт бұрылды: көзінен бұрын қабағы күлімдеп:

— Ба, осы күнге дейін қайда жүрсің? — деп мойнын созып, басын шайқағанда бүккен саусақтай жұтқыншағы қылт-қылт етті.

Дәмеш биязы ерке қылықпен күлімсіреп, аяғын бір басып, екі басып қарсы жүрді.

— Ба, Дәмеш Сахиевна, сіз осы инженерге лайық жан емессіз. Тым нәзіксі». Басқа бір профессия таңдау керек еді — деді ойын жасырмайтын Николай Иванович.

— Бұл сөзді сізден бұрын Мүсекең айтқан. — Дәмеш түсін өзгертті.

— Солай еді-ау? — деді аңқау Серегин.— Ол баска-дай мән беріп айтқан болар.

— Сеңіңше, инженер дөрекі келу керек пе? Нәзік адамда қаһарман адамның жаны болады дегенді естімеп пе ең? — Қайыр күлді. Дәмеш те күлді:

— Мені бақайшығыма дейін шағып, талдауға шақырдыңыздар ма?

— О, не дегенің! Николай Иванович: әйел қауымын мақтаса қолға тез қонады дейді. Оны естімеп пе ең Дәмешжан? — деді Қайыр қасына барып, қолын қысып.

— Қолға қонатын құс па, әлде Құрышпай атам айтпақшы мені біреуге қайрап сап...

— Үстінен түстің!.. Мына карта неге жаюлы дейсің? — Серегиннің сөзін Қайыр қостады.

Николай Иванович майын тамыза сөз бастады.

— Ба, кеше осында маған екі шал келді. Өңдері суық, қабақтары қатқан! Сөзді, әрине, Ван Ваныч бастады: «Түхфатуллин коммунистік еңбек бригадасының атағына ие болып отыр ма? Отыр! Ол атаққа жоспар орындаған адам ғана ие болмауы керек. Жоспармен қатар санасы да биік тұрсын. Олай болса оның бригадасының мүшесі Ығламбектің санасы тым төмен, әнеугүні партия жиналысында Оразға жаппаған пәлесі, айтпаған өтірігі аз ба еді? Ол бригаданы қайта қараңдар! — деп екеуі екі жақтан иықтап отырып алғаны бар ма?..

— Шалдардың сөзі — әділ. Ығламбек абыройын түсірді, Оған дау жоқ, тәрбиесі нашар! — Дәмеш: «Осы сөзім ағат кеткен жоқ па» дегендей Қайырға қарады. Ол осындайда «Бойым биік, ойым да биік, ондай жер құрты көзіме ілінбейді» — дейтін қалжыңдап. Сол сөзін бүгін де қайталады.

— Менің бойым ұзын, алыстан көрем ғой, ол кеште көзіме ол емес ілінген, Мүсекең! Оны итеріп салған да сол!

— Кеше мен бүгін көрдің бе Мүсекеңді? Нендей қам жасап жүр екен?

— Дәмеш өзі көрмеген соң жұрттың бәрі солай деп ойлай ма?.. Көрмек тұрсын, күніне бірнеше рет кездесерміз! — деді Қайыр күліп. — Жым-жырт, жиналыс жайында жұмған аузын ашпайды. Басқан ізін де білдірмейді. Менімен бұрынғыдай: ол-аға, мен-іні...

— Бұл — дауыл алдындағы қапастық. Іштен тынып, қай жағынан соғарын жобалап тұр, мен білетін Мүсекең болса, көп ұзамай-ақ бастайды. Дайын бол! — деді Николай Иванович.

— Оны өзім де сезінем. Кеше қалалық комитетте көріп қалдым.

— «Қасқырдан қорыққан орман бармас» — дейді орыс, негізгі іске көше бер!—деді Николай Иванович Қайырдың сөзін бөліп.

— Бір қызығы: Базаров Мүсекеңнен бойын аулаққа сала бастапты. Кеше бір сөзінде: «Соның өзінің іскерлік жағы қалай?» — деп күдік сөз тастап, жақтырмаған пішін біл-дірді, — деді Қайыр.

— Сенің пікіріңді тартпақ шығар? — Серегин шүйірле қарады оған.

— Жоқ, дауыс ырғағын түсіне білеміз ғой... Осыған жалғас ол сені де жақтырмай отырды. Тегі саған да бір тықыр таяу сияқты.

— Ба!.. Ол айдан анық нәрсе ғой. Көптен бері тісін қайрап жүр!

— Мен саған айтайын деп ұмытып кетіппін. Жақында сенің баяндамаңды бюроға қоймақ, дайындала бер!.. — Дәмеш, әңгіме былай: партия жиналысынан, газет дабылынан, шалдардың шатағынан кейін, сенің проектіңді іске асырмақ болып шақырдық,— деді Қайыр шыны мен әзілін араластырып.— Ия менің саған берген уәдем және бар!

— Ештен кеш жақсы, благословляю,— деді Николай Иванович.

— Жақсы! Сонымен қарсылығың жоқ қой? — Қайыр Дамешке әзілдеп көз тастайды. Дәмеш «өзің біл!» дегендей немқұрайды иығын көтереді.

— Автор қарсы болушы ма еді? — Николай Иванович жымиды.

— Қайдан, қазір күн сайын айға қарай ракета үшып жатқанда, ескіріп қалды деп жүрмесе?

— Мысқылың өзіңе, Қайыр! — Дәмеш қызараңдап Қайыр сөзін көтере алмай қалды.— Білем, қолыңнан келсе баяғы әніңе қайта басып: «Сенбейім!.. Мен-инженер!» демекшісің, — Дәмеш Қайыр дауысын сап кекете аяқтады сөзін.

— Но-но... Ойбай, Дәмеш, әзіл ғой!.. Ал сенем бе, сенбейім бе, ол-менің ішкі ұжданым!

— Олай болса, баста Қайрош, Дәмеш іспен дәлелдейді! — Серегин жолдастарының қиюы қашып бара жатқан сөздерін жымдастыра, екеуін де сылап-сипап, так-такпен ұстады.

— Мақұл. Не де болса, Дәмеш, сен үшін мен көндім...

— Сен мен үшін істеме! — Дәмеш атып тұрды.— Сен елің үшін, халқық үшін істе, жолдас директор!

Серегин шошып, тағы да айтыс күшейіп кетеме деп, қолын жайып, екеуін кезек құшақтап, күліп зорға басты.

— Кіріспе сөз бітті ғой осымен, Қайыр? — деді Қайырға көзін қысып: «Қайтесің, саған еркелеп тұрған жоқ па?» дегендей. Оны Дәмеш сезіп қалды. Солай да ұқты. Қап, ұят-ай... Осы жұрт жүрек сырын қалай түсінеді екен? — Көзден оқи ма, жоқ ми түбінде радио тәрізді ұстайтын аппараты бар ма?

— Мен бастасам, Дәмеш бері қара!.. Мынау-біздің қазіргі пешке мазутпен эуе жіберетін форсунка. Буды да осыдан жібереміз! Солай ғой? Так, сонда буды қайдан аламыз? Каргрэстен бе?

-— Каргрэсі не? — Дәмеш оның бетіне таңдана қарады, шыннымен білмей тұр ма? — Заводтың өзінің котельниі жоқ па? Бар керегі жүз метр труба! Жерді қазып, трубаны орнату қымбатқа түспейді.— Қанша күн керек, қанша қаражат кетеді, Дәмеш бәрін есептеп қойған-ды.

— Қанша қаражат керек дейсің? — Серегин ұзын мойнын созды.

— Менің қазір жадымда жоқ.. Әнеугүні сенің атыңа жазған хатымда бар еді ғой. Оны қайда тастадың? — Дәмеш Қайырға тап берді.

— Ол — техника бөлімінде. Мына қағаздық арасында жоқ, тегі алып қалған ба?!—Қайыр қағаздарды ақтарып таба алмады.

— ...Небәры ұмытпасам, бір жұма уақыт кетеді, егер де қауырт қолға алса...

Қайыр көк қарындашпен картасын шимайлай сызып, әр жеріне белгі қойды. Есіктен Лида кіріп, совнархоз бас-тығы Қайырды телефонға шақырып жатқанын айтты.

— Жарайды, осымен бітсін. Ертеңнен бастап бригада жіберем! Дәмеш, маған кіре кетесің ғой?—деді Қайыр шығып бара жатып. Дәмеш басын изеді.

Серегинмен екеуі оңаша қалды. Дәмештің кезегі енді келді.

— Николай Иванович, менің сізге айтпақ сөзім бар еді... Бір реті келмей-ақ қойды.

— Айт!.. Есікті кілтке жауып қояйын ба? Дәмеш күлді:

— Жоқ... Неге... Онша жасырын емес. Сіз анада маған қатал сөз айттыңыз...

— Есімде!

— Мен сонда сізге өкпелеп ем. Оным қате екен. Соңғы кезде түсіндім!

— Түсінгенің жақсы. Мен түсінбей кете ме деп қорқып ем...

Николай Иваныч Дәмеш көзінің қарашығына үңіліп:

— Қалтқысыз түсіндің ғой? — деді.

— Түсіндім!

— Өз күшіңді артық бағаламай, дұрыс өлшедің ғой?

— Өлшедім де ұқтым!

— Жас кезде адам албырт та алғыр! Бірақ сол жақсы қасиетті орынды да ақылды пайдаланған жөн. Дос қатты айтса да, шынын айтады. Дос қатты айтса, жақсы көріп айтады... Бұрынғыдай келіп-кетіп, ақылдасып жүр! Мен сені әдейі сөз қозғамай өзің бастасын деп жүр едім. Жарайсың! — Серегин күлімдеп қолын ұсынды... Алақай-ай, жақсы болды-ау! Біреуге бермегі бардай көнілдей түйткіл еді, ашық аспандай мөлдір, таза, зілсіз ар адамға қандай жеңіл тиеді! Дүниенің бәрі кадірлі де көрікті, адамның бәрі жақсы да сүйкімді-ау? Осы адам бірін-бірі неге жек көреді? Дүние үшін неге таласады? Сен де, анау да өмірдің жақсылық жағынан өзіне қажеттісін алсын, ата-бабамыздың көксегені де сол емес пе еді? Сол үшін қанын төгіп, жастығын құрбан қылған жоқ па?

Қала да көңілді, көше де сәнд. Скверь! — Мұндай жа-сыл да гүлді скверьді Дәмеш Алматыда көрген жоқ. Үкі-мёт үйінің алдындағы «Гүл паркі» де астар емес. Газон — киіз үйдің орнындай дөп-дөңгелек, хош иісті алуан түсті гүлдер: «мені иіскеші, мені жұлып алшы!» деп көздерін мөлдіретіп, бүршігін тосады.

Гу-гу!.. Бұл не дыбыс? «Эй, мадам! Өлгің келді ме?»— деген дөрекі сөз, үстінен мұздай суды құйып жібергендей денесін мұздатып, есін жидырды. Түу, Дәмеш байқамай машинаның астына түсіп қала жаздаған екен ғой! Шофердің жаны мұрнының ұшында болған шығар. Бейшара!.. Басса Дәмеш өледі де қалады. Жоқ, жоғалсын өлім! Жасасын өмір!.. Осындай тамаша емірді қызықтай алмай өліп қалу — трагедия емес пе?.. Дәмеш үйіне келді де халатын киіп ап, тамақ дайындады.

Дәмеш тамақ істеуді мейлінше ұнатады. Бұрын да қара жаяу еместі. Өйтседағы жеке шыққалы әбден үйреніп алды. Кейде қазақтың да дәмді тамағын пісіріп, Асқар мен Иван Иванычтан алғыс та естиді. Демалыс күндері бар қаймақ, құймақ, лағман, манты пісіреді.

Дәмеш «мұздатқышта» жатқан қойдың сүбе етінен алақандай кесіп ап, семсер пышақтың сыртымен мылжалап-мылжалап тұз бен бұрыш сеуіп, табаға салды да электр плиткасының үстіне қойды. Қабыршықтана бастағанда екінші жағын алмастырып, үстіне сары май құйды. Лангет жасады. Тез де тойымды тамақ! Дәмеш сорпаны аз ішеді, анадағы Асқардың: «Қарын керіп тамақ ішпе, толып кетесің» дегені есінде... Тамағын жасай бергенде Ораз кіріп келді. Екі беті қып-қызыл. Жасарған. Бұрынғыдай күбжіңдемей, Дәмештің бетіне тура қарап, ойын жеткізе сөйлейді. Байыпты. Өзгеріп қапты.

— Қашан шықтың?— Дәмеш Оразға да тамақ жасай бастады.

— Мен жаңа үйден тойып шықтым, әуре болма, Дәмеш!

— Жарайды онда, отыр, мен саған емханадан аман-есен шыққаныңды құттықтап, керемет шарап берейін. Ішесің бе?

— О, о не дегенің, Дәмеш! С удовольствием!— деді Ораз әдемі барқыт дауыспен.

Дәмеш Асқардың бөлмесінен әкеп «Совет ромы» деген 45 градустық шарапты Ораздың алдына қойды. Ішіне алтын жалатқан сыртын қара кавказбен нақыстаған оймақтай рюмканы қолына ұстатты.

— Дәмеш, мен оймақтап ішіп, мас болсын дегенің бе?

— Әуелі дәмін тат!

— Ойлаған мұратымызға жету үшін!— деді ол рюмканы көтеріп. Әлде... Дәмеш, өзің де... ә?

— Жоқ, айналдым! Мен ол жағына ни-ни... Өзің біле-сің ғой!.. Соғыстырғың келсе...— Дәмеш нарзан сусыннан бір стакан құйып ап, Оразбен соғыстырды. Ораз қағып сап, тамсанып, көзін жұмды.

— Ах, керемет екен! — Екеуі күліп алды.

— Ал енді айта бер!.. Көңілің соқса аздап өзің құйып Іш те, мынамен аузыңның дәмін ал!— Көк ала қағазға

оралған «Тиын» атты бал қаймақтан жасалған конфет берді.

— Айтсам, бүгін шықтым. Кешке жұмысқа барам!

— Жетеді енді шалтай-балтай, достым! Атам осы бір айдың ішінде орасан қартайды. Жетпістегі адамға мартен пешінің ауызында тұру оңай дейсің бе? Бір-екі күннің дересінде завком да: «Сочиға путевка тауып береміз» деді. Бүгін, ертең Қарағандыдан алып келсе самолетпен жіберейік!.. Сенің әлегің...— Дәмеш жіңішКе қасын доғадай иіп, ұзын кірпігін құс қанатындай бір серіпті. Ораз да қымсынып қолындағы рюмкаға үңіліп, айналдыра берді.— Естідің бе, партия жиналысында бақайшағыңа дейін шаққанын?

— Ығламбек-күншіл! Герой деген атақты бергеннен бері көре алмай жүр... Бүгінгі менің келген бұйымтайым: сен үйге қайтсаң...

Дәмеш мұңлы жүзбен басын шайқады.

— Балапан өскесін бір ұяға сыя ма?.. Біз де ұядан ұш-тық, өстік. Сыймаймыз!

— Көңіл сыйса...

— Әркімнің өмірі бар, Ораз. Қайтесің...

— Ұмытайын деген екенсің. Жек көргеніңнің бұ да бір белгісі:

— Олай деме, Ораз! Мен әлі де сендерді жақсы көрем.

— Жоқ, сүймейсің сен! -

— Өрине, сүймейім, Ораз! Сүю мен жақсы көру-екеуі екі басқа. Сен менің туысым, сондықтан жүрегіме жылы, көңіліме жақын көрінесің!.. Ал сүю үшін құмартып, есіл-дертім құрып, ынтық-зар болуым керек. Менде ондай сезім жоқ. Анада бір шет

жағасын айттым ғой: сені бір кезде сүйгем. Сен үйленіп қойғанда бір ай есалаң тәрізді де болғам.

— Сонда кінә менен бе еді?

— Енді кімнен?

— Мені Қайырға айырбастап кеткен сен емес пе?

— Ол айырбас емес, өткінші жауын сияқты көңілдің құбылысы да. Сенің шыдамың жетпей бара үйлендің... Иә, мен өзімді ақтамаймын. Менде де кінә бар... Өткен қайтып оралмайды. Мен осыдан бес жыл бұрынғы Оразды сүйгем. Ол — Ораз сен емессің. Ол — менің арманым. Ал қазіргі алдымда отырған Ораз-менің туысым, досым, замандасым. Мен оны жақсы көрем!.. Соңғы күндері сен емханада жатқанда өз жүрегіме үңіліп солай деп таптым. Менің жүрегіме әзірге әмір етпесе де тамырлас соғып жүр-ген біреу бар...

— Жарайды, айтпай-ақ қой, оны да білем.

— Мүмкін... Сен езің Ажармен татуластың ба?

— Жоқ.

— Жоқ?! Оның не?

— Сен үйге қайтпай менде де келісім жоқ.

Екеуі түнгі он екіде сменада қайта кездесті. Бұрын мұндай егес-қиястан кейін Ораз томсырайып, өкпесін білдіріп алатын-ды. Бұл жолы ондай емес, пешті жағарда Дәмештің қасына келіп:

— Әнеугі ойымды бүгін байқап көрсем бе дейім!— деді ол.

Дәмеш Ораздың ол «ойын» да өз елегінен өткізген. Кітаптарға да үңіліп, іштей кеңесіп, шалдардан да ақыл сұраған. Ван Ваныч пен Құрышпай да жерден тауып алған күмістей әрлі-берлі алақанында аудара төңкеріп, өз пікірлерін қосқан.

— Сенің алдыңа ұстаған мақсатың — құрышты тез қорыту. Солай емес пе?

Ораз көзін шүйіріп:

— Солай, бірақ,— дей беріп еді, Дәмеш оның ойын әрі қарай өзі аяқтады.

— Менің іздеп жүргенім де сол. Екеуіміздің де мақсатымыз бір де, іздейтін әдісіміз басқа. Сондықтан екеуі-міз бірлесейік. Мен саған болысайын, сен — маған. Мақұл ма?

— Мақұл.

— Кәне, сен бастасаң, баста! Көрейін!— Дәмеш екеуі ортадағы пештің аузына қарай жақын барды.

— Осы пешті аздан соң ағызамыз. Осыдан баста-йық!—деді де Ораз Генаны шақырды.

Гена мен Қуан қатар таласа жүрді. Генаны шақырса да, Қуан бұрын келді.— Қазір құрыш ағызамыз ба?

— Ағыз, мерзімі жетті!— деді бригадир. Дәмеш сағатына қарап тұр. Күндегідей емес, Қуан мен Гена да пысық қимылдап, жедел істейді. Бірінші пештің құрышын ағыза бастағанда, Гена

пештің түбімен, төбесінің құрыш тескен, ойылған жеріне магнезит парошогін сеуіп бүтіндей бастағанда, Қуан екі машинамен қоса қабаттап, шихта салуға кірісті.

— Қуан, әуелі жеңіл тартатын темір сынықтарды, қаңылтырды пештің түкпір жағына сал... Сонсоң, тез ерй қоймайтын ауыр, қатты темір сынықтарын сал!—деді Ораз.

Ораздың бүгін қимылы да, сөзі де ширақ. Адамның сұбханы түссе, осы тауды да орнынан қозғайды. Самайынан дейін тер саулаған.

Пеш көзінен: «Әй, сені ме, бәлем, келші бері, жалап күйдіріп жіберейін» дегендей асау жалын да қызыл тілін шығарып, келемеждеп кейін тартынады. Оны елең қылған Ораз жоқ, пештің қақпағын жалма-жан ашып жіберді. Пеш ішіне сыймай, тулап жатқан жалын лап берді, Геннадий машинаның піл тұмсығына ілген бір астау шихтаны пеш ішіне төңкере салды. Қап-қара қою түтін бұрқырап, жоғары ұшты.

Дәмеш сағатына қарады, екі жарым минутта салып бітірді.

— Жарты минут артық кетті! Екі минуттан аспауы керек! Енді бес минуттай қыздыр да, екінші мульдені сал!.. Әр жерге шашып сал, бір жерге үйме. Дәмеш бақылау-өлшеу аспаптары тұратын шынылы будканың ішінен бригаданың күрес әрекетіне сүйсіне қарайды.

Ораз қап-қара, түтіккен шөлмектен тұщы суды жұта береді. Күміспек... қабағын түйген, жиі-жиі пеш әйнегінен сығалап, құрыштың қорытылуын асыға күткендей.

Гена, Қуан, Кеша үшеуі бүгін жинақы да ширақ, әр пештің аузында бір отпен арпалысады. Әдеттегі айғай, күлкілі сөз естілмейді. Дамыл көрмей бригада жеті сағат күресті. Бірақ түнгі күрес ауыз толтырып айтарлықтай нәтиже бере алмады...

V

Асқар кеш жатса да белгілі мерзімде тұрды. Өткен түнде жалғыз Дәмеш емес, Иван Иваныч пен Лида да партия жиналысынан кеш қайтып, көпке дейін жатпай, әрқайсысы өздерінің жиналыстан алған әсерін әңгімеледі. Ол түні Мүсілімнің құлағы шулаған болар. Жалғыз Иванычтың үйінде ғана сөз болса бірсәрі-ау. Оның: «Мен өндірісте жиырма жылдай істедім, маған ешкімнің тісі батпайды» деген емеуріні, кеуде қағып, жұдырық түюі, талай адамға ұнай қойған жоқ. Арқасынан сипап жаман үйреткен. Асқар болса, шіркін, бетін шиедей қылар еді. Әй, соған ауызды ауыртып... Мүсілімнің кім екенін Асқар білмей ме?

Завод коммунистері өздері-ақ мойнына құрық салып, үйретіп алар... Асқар гимнастика жасап, суық сумен жуынды да, бір стакан какао мен май жағып бір тілім нан жеді де, тезірек киініп,

көшеге шықты. Емхананың «Жедел көмек» машинасы келіп тұр екен, мінді де Магниткаға тартты.

Бүгін де күн кешегідей салқын да ашық. Қала оянған. Теміртау өндірісті қала. Таң ата завод мұржаларынан будақ-будақ түтін атқылап, қала үстін сұрғылт тұман басады.

Ерте оянатын қала халқы да лек-легімен ағыла көшеге шығады: бірі — завод, мекемеге, енді бірі — базар, магазинге шұбырып, иін тіресіп көшеге сыймай кетеді. Сол халықтың ара-арасымен «Жедел көмек» машннасы сумаңдап, балықтай жүзіп, зырлап келеді. Машинаның алдында қаздаңдай басып кетіп бара жатқан сымбатты әйелді Асқардың көзі шалды. Сырт пішіні, қиылған белі, әсіресе, толықтау балтыры Айшаның мүсінін есіне түсіреді. Қайда бара жатыр екен ерте? Емхана бұл жақта емес еді?.. Жоқ, ол түгіл Айшаны күнде бір көрмесе Асқардың көңілі көншімейді. Баяғы жүрек жарасы жазылып, қайтадан «Айша» деп күні-түні талмай соғатын болды. Кеше келе чіатып, Айшаға соғып, бірер сағат жанында отырып қайт-ты.

Айшаның өңі жүдеу, бетінде бір шырмау бар. Бұрын қолына алған нәрсесін жаңылмай, тиянақты істейтін Айша сонғы кезде «Асқардың ертең пәлен сағатта кездесейік» деген уәдесін орындамай, жаңылсақ соғады. Оңаша кездесуге Асқардан қорқа ма, өзіне сенбей ме? Әлде біржола Асқардан қол үзіп жанына тыныштық іздей ме, кім білсін, бір сыр бар!..

Машина емхананың алдына кеп тоқтады. Келген күннің ертеңінде, ақ бас дәрігердің кабинетін Асқар астына көшірген. Науқас адамдар бас дәрігерді іздеп, үстіне көтеріліп жүре ме? Бұл өзгерістің бастамасы болды. Екінші жаңалығы: рентген, тіс, физио сияқты халық көп те жиі баратын түрлі кабинеттерді де астына көшірді. Үстінде палаталар мен хирургия кабинетін ғана қалдырды. Емхана төңірегіне жататын: құрылыс, асхана, жатақханаларды үш аймаққа бөліп, әрқайсысына медсестралар тағайындады. Екі смена бойы ертелі-кеш аралап шығып, ауру-сырқау болса анықтап, сырқатын емханаға жіберді де, сәл көдисөди ауруларға табанында ем жасайды. Емханаға келіп, өшіретке тұрып уақытын өткізбейді. Асқардың бұл өзгерістерін қалалық партия комитеті қолдап, «Теміртау жұмысшысы» газетінде арнайы мақала да басылды.

Асқар халатын киіп түймелеп тұр еді, қасында «Казметаллстрой» тресінің бастығы бар Базаров кіріп келді.

— О, доктор жолдас, іске сәт дейміз бе?—Қолын қысып, өзінің неге келгенін түсіндірді: құрылыстың емхана, асханаларын аралап таныспақ екен.

— Біз де халат киейік те аралайық,— деді ол сөзін түйіндеп.

— Сенің емдеу әдістерің көңілге қонады. Құрылысшылардың уақытын бағалап, емді сол құрылыстан, жатақханадан бастау — қадірлі іс. Біздің совет адамына ең табылмайтын қымбатты зат —

уақыт. Жұмыстан шығысымен қолының жарасын таңдыруға бір сағат емхананың алдында тұрса, ол қай кезде тынығады, қай кезде киноға барып демалады?

Базаров эдетінше күлімсірей жылы жүзбен дәрігердің ісіне баға бере отырып, өз пікірлерін де ортаға салды. Асханада астың дәмін көріп, қуатты да витаминды болу жағын дәрігерлер басқармаса шағым көп. Соны қолға алуды Асқарға арнайы тапсырды.

Үшеуі емхананы аралап шығып, сол аймақтағы домна салушылардың асханасына барды. «Фин үйі» дейтін бір қабат сырлы ағаш үй екен, олар ішкі есіктен кірді. Асхананың іші таза, таңертеңгі тамақты беріп, енді түстікті әзірлеп жатқан көрінеді. Ақ куртка, ақ қалпақ киген аспазшылар бірі қазан сыпырып, бірі картоп аршып жанталасуда. Асқар бас аспазшыны шақырып алып, менюді алдырды.

— Порция аз деп шағым жасай ма?— деді Базаров оған. Аспазшы иығын көтеріп:

— Бізге әлі айтқан жоқ!

— Қалалық партия комитетіне осындай шағымдар түсті. Нашар дайындайды, тамақтың дәмі жоқ дейді. Ол қалай?—Базаров түксие қарады. Асқар Баэаровтың көзінің ықпалына еріп «не дер екен?» дегендей бұ да оған үңілді. Ей, мынау таныс адам ғой?.. Тоқта!.. Маңдайы екі елі, шүңгір көз, кертік мұрын... Мұрнының ұшын пышақпен кертіп қойғандай. Қара шаш, қалың, қою қара қас! Қай жерде көрді осыны?.. Есіне түсіре алмады. Асханада жазық жоқ, кейде шикі тамақтарды кезінде тасып жеткізбейді дегендей аспазшы түрлі дәлел айтып құтылғысы келді. Оған Базаров сене қоймады.

— Дәрігер жолдас, осы асхананы өз нысанаңызға алыңыз,— деді ол кетіп бара жатып Асқарға.

Асқар енді бұлардан бөлініп кете алмады, оларға еріп домнаның құрылысына барды.

— Домнаны көріп пе едің бұрын, дәрігер? Жүр, әлгі асхана кімге тамақ дайындайды екен, біл!— деді Базаров.

Домнаның кауперіне жоғары қараса бас киім түседі.

Биік, алып, үлкендігі — Бурабай көлінің ортасындағы «Оқжетпес» тауындай, аспанмен тілдескен домна қиялмен жарысады. Ирек-ирек, жұп-жуан, жұп-жұмыр трубалар домнаның бүкіл денесін орап-орап алған. Асқар таңдана қарап, домнаны орап алған трубаларды адамның бүйен ішегі сияқты ішкі дүниесіне ұқсатады. Қандай қиын, адам миы жетпейтін нәзік механизм! Иә, домна құрып жатқан инженер — сол домнаның дәрігерлері. Дәрігер адам дүниесінің құрылысына, жүйе тамырларының жүрісіне түсініп барып ем жасайды. Ал инженер домна жүрегін, шойын ағызатын пешті өз қолынан жасайды... Инженер-домнаның құдайы!..

Бөрік түсетін биікте тоқылдақтай жабысқан электро-сварщиктер темірге темірді жабыстырып, отпен пісіріп жатыр, алтын ұшқын себелеп жауып тұр. Басы айналып, не ғып құлап кетпейді екен? Әлде қанаты бар ма? Қандай қиялға симайтын зор, түстен де бай, асқар еңбек! Бұл домна — дүние жүзіндегі заңғар домнаның бірі. Осы домна-ның құрылысына қатынасып, аз да болса, қарлығаштай аузымен су тасып пайда келтірсе, Асқар өзінің еңбегін ақталды деп санар еді...

Базаров пен трест бастығы құрылысты аралап кеткенде, Асқар қызметіне оралды.

Асқар қызметке ерте барып, кеш қайтады, түскі тамақты ИТР-дің асханасынан ішіп, кейде сол Магниткада жата қалады. Емхананың қасында жаңадан біткен төрт қабат үйден Асқарға да үш бөлмелі ас үйі, ванныйы, туалеті бар пәтер берген-ді. Бірақ Асқар Дәмештен бөлініп кете алмады, бірде онда, бірде мұнда қонақтап, әрі-сәріде жүріп жатты. Алыстан сарнап: «Жалғыз бауырым, Дәмешім!» деп келсе де, тұрмыс құрғыр икемге көнбей, екеуін екі жаққа ағызып әкетіп барады. Асқар осыған қатты налиды: тату-тәтті, біраз күн бірі аға, бірі қарындас боп сағынған жүректің маукын басу керек еді. Қайдам, бой жеткен қыз — өзінің өмірі, дағдыры бар, бүгін бе, ертең бе тұрмысқа да шығады. Асқар болса, о да өмір бойы салт өтті, сабау қамшы атанып өтпес... Иә, кейде осындай өмірдің көзге ілінбейтінін, ауызбен түсіндіре алмайтын ескерусіз жағы киіп кетіп, бөліп әкететіні бар-ау...

Бүгін Лидаға телефон соғып: «Шаруам бар, бара ал-маймын, тоспаңдар!» — деді. Шаруасы — Айша келмек те! Бірнеше күннен бері қайта-қайта шақырып, зорға көндірді. Соңғы кезде Айшаның мінезі түсініксіз, асаудай маңынан жүргізбейді. Бір күн Асқар телефон соғып, ха-бар бермесе өкпелейді, наз айтады, барса, жақтырмайды. Бұрынғыдай салмақты мінезбен, жайлана отырып сыр шертуден қалды. Әр әңгіменің басын бір шалып, сабау қамшылап өте шығады.

Бүгін Асқар Айша жүрегінің пернесін басып, қалай да сөйлетуі керек.

Сағат дәл жетіде Асқар Магниткада жаңа пәтерінің алдында тосты. Уәде бойынша, такси де жетіден бес минут өткенде, үйдің қасына келіп тоқтай қалды. «Келе ме, жоқ па?..» деп тыпыршып, ерсілі-қарсылы дамыл алмай жүрген Асқар, Айшаны көріп, балаша қуанды. Жас жігіттей ширақ қимылмен машинаның есігін ашып, Айшаны түсіріп алды да, иіліп қолынан сүйді. Таксидің ақшасын төлемек болып, қалтасына қол сұға бергенде Айша ұстай алды. «Төленді» дегендей ым қағып, қатарласып:

— Бастаңыз,— деді. Әйел күтуді тосырқап қалған ба, шіркін, қалбалақтап, аузына сөз түспеді. Әй, Асқар-ай, ғашық болғаннан саусың ба?

— Пәтердің басы бар, дүние-заты жоқ... Жетіспейтіндер аз емес...— Асқар ишаралай сөйледі. Айша түсінгендей жымиып, жаңа ғана сыры кепкен еденін, оюлап кесте жүргізген қабырғаларын, саңғырап бос тұрған кең бөлмелерді тамашалай қарады.

— Жетіспейтіндері көңіл қосса, жетіледі ғой, Асеке...— деп әдемі назды дауысымен қытықтай күлді.

— Менің көңілім «қосып-ақ» тұр-ау, бірақ оның кө-ңілі қоса ма, соны айтсаңыз ше?— Асқар Айшаның жеңіл көк ала плащын шешіп, кеше ғана сатып әкеп қаққан киім ілгішке ілді.

— Е, Асеке, қабырғаны .бүлдірмеңіз, қазір біздің заманда киім ілгішті қабырғаға қақпайды, орнатып қоятын киім ілгіштер болады. Айша осы сөзін айтса да Асқар ренжіп қалды ма дегендей, кінәлі пішінмен қарады Асқарға.

— Бұл дүние ғой, Айшажан! «Дүние — қолдың кірі, жуса кетіп қалады» деп философ қазақ айтқан. Жаңағы менің сөзімді елеусіз қалдырдың ба, қалай? — Айша сәл есіне түсіргендей көзін шүйіріп, күлімдеп:

— Ах, әлгі «көңіл қосса ма?» — деді сөзін нашына келтіре, ерекше мәнмен айтып. Асқар енді батыл кірісті:

— Иә, сол! Менің өмірім де, жүрегім де сенің алақанында. Бүгін сені әдейі ақылдасуға шақырдым, не ғыл дейсің маған? Мені осылай өмірлік жетім қып қоясың ба? — Тығыршықтай денесі көйлегіне сыймай, тырсылдап үй ортасында тұрған Айшаға Асқар жақын барды. «Тұра тұр, Асеке, сен де осындай ма ең?» дегендей Айша басын шалқайтып, кейін шегінді, бар қимыл тұрысымен «шыдашы» деп қарсылық білдіргендей. Айша шегінген сайын Асқар құмарта түседі. Айша қабырғаға барып тірелді, сол кезде Асқар да шап беріп белінен қапсыра құшып, ерніне төнді. Екеуі ұзақ сүйісті. Ұзақ жылдар жанын өртеген сағыныш, тілек арманына жетіп, осы бір ләззатты кезеңде құмарынан тарқады...

Екеуі диванда құшақтарын жая алмай, елтіп, үнсіз отыра берді. Сағат та жылжып өтіп жатты. Әлден уақытта, Айшаның мастығы тарқағандай:

— Асекем, неге келдің осы қалаға?.. Менің тыныштығымды бұзып, өмірімді өртеуге келдің бе?—деп мұңды да ащы сөз тастады. Көзінен парлап аққан жас құшағың жаймаған Асқардың қолына ағып түсті. Асқар кенет бойын жиып, бетіне үңілді.

— Айышым, жаным, жылап отырсың ғой!.. Көзіңнің жасынан айналайын! — деп көзінен сүйді.— Неғыл дейсің, айтшы, өзің айтшы? Сенсіз маған өмір жоқ! — Не істерімді білмей басым айналды!.. Кетем... Алматыға кетем... Әкеме барам! — деп Айша ойын түсіндірмей тек түйіліп қана айтады.

— Мені тастама, ала кет!.. Мен сенсіз тұра алмаймын!—Асқар құшақтап, айналып-толғанып сүйеді, жауап күтеді. Айшада үн

жоқ. Саусағындағы көк тасты алтын жүзікке үңіледі. Асқар да Айша көзінің ізімен сол жүзікке төнді. Кім білсін, қосыларда бұл жүзікті Мүсілім сатып әперді ме? Қолының басынан Айшаның кеудесіне қарай көк қоңыздай жорғалап бара жатқанын қарашы?! Айшаның өміріне үйелеген сасық қоңыздың тап өзі... Фу, Айша неге лақтырыптастамайды? Асқардың арқасын құмырсқа жыбырлатқандай тітіркеніп, тістеніп, шап беріп Айшаның саусағынан жүзікті жұлып алып, лақтырып жіберді. Жүзік зең етіп, дөңгелене домалап, босағаға барып түсті...

Сағат кешкі он кезінде Айшаны таксиге мінгізіп қоя берді де, Асқар түнгі самалмен салқындап, Магнитканың түзу де кең көшесімен келе жатыр еді, домна асханасыан от көрінді, кешкі тамақтан кейін ыдыс-аяқтарын жуып, ертеңгі тамақты өлшеп, әзірлеп жатыр ма... Асхананың тұсынан өтіп бара жатып, Асқар қайта бұрылды, жүрек түбінен «кірші!» деп итермелегендей; аула жағынан айналып, ішкі есікке барды. Анада Базаровтың тапсырып кеткені бар, «өз бақылауыңа ал!» деп... Несі кетеді?

Бірнеше аспазшы жиналған, алдарында тамақ, арақ, қызара бөртіп, ауқаттанып отыр екен. Асқарды көріп, абыржып орындарынан тұрды. Столда қалтиып тұрған шөлмек те көз ілеспей жоқ болды. Асқар тесірейіп бас аспазшыға қарай берді, қарамаймын десе де іштегі бір сайтан түртпектеп тұрғандай. Есіне түсті. «Маңдайы екі елі, кертік танау...» Сол! Асқардың денесі мұздай, қалшылдап өзін-өзі әрең басты. Заматта мұқыл тұмсық кирза етік көз алдына елестеп, біреу теуіп жіберген секілді боп басын ұстай алды. Есін жиды, жымиып «рахмет» деп столға отырды.

— Бүгін бір жұмыскер қалалық комитетке барып шағым беріпті, соны тексер деп маған тапсырған еді... Күндіз қолым тимейді, кешкі тамақты ішкен соң келгенім ғой, ғапу етерсіздер! — Асқар қолма-қол сылтау тауып, сөз бастады.— Сіздер іше беріңіздер! Қысылмаңыздар!

— Жоқ, жоқ, жаңа ғана тамам қып отыр едік! — деді ыдысты жинап алып жатқан жуан қара. Асқар көз қиығымен бас аспазшының әрбір қимылын, бет әлпетінің өзгерісін қадала аңдиды. О да түс бермейді, жайбарақат адамның кескіні. Іші қандай дымқыл күнгі пештей ұйтқиды екен?!

— Сонда не деп кінә қояды? — деді екінші біреуі.

— Еттің порциясы аз, котлет болса іші толған нан... деген тәрізді айыбы.

— Фамилиясын білуге бола ма?—деді жуан сары.

— Біреу де... Қайтесің... — деп зекіп тастады жуан қара.

— Алдын-ала әдейі айтуға келдім, сақ болыңдар деп... Асқар бас аспазшыға бұл жолы тікелей қарады. Ол болар-болмас жымиып, рахмет! дегендей басын изеді. Оның әдейі сөйлемей отырғанын Асқар да ұқты: күлсе, сөйлесе, адамның бет ажары өзгеріп, өткен күннің бедері еске түсуі мүмкін-ау?

— Ғапу етіңіз, сіздің аы-жөніңіз қалай? — Асқар енді тура сұрады.

— Тихон Силыч... — фамилиясын айтпады. Асқар әдейі сұрамады. Оның аты Остап Нехай емес пе еді?

— Тихон Силыч, складтан тамақты өзіңіз аласыз ба?

Өлшегенде де, безбенге салғанда да қасында тұрат боларсыз?

— Иә, мен өзім алам! Aha! — деді ол.

Асқар ұшып тұрып, теуіп жібере жаздады. Өзін-өзі зорға тежеп, тағы да басын ұстай алды. «Aha» — соның тілі. Орыстың «г» сын қазақтың «х» сіне жақындатады, екі аралықта айтатын.

Асқар дауыстап:

— Ғапу етіңіз, басымның ауыратыны бар еді! — деп орнынан тұрды. Қоштасып тысқа шықты. Жаңа Асқар басын ұстай алғанда аспазшының өңі бұзылып, бірдеме іздегендей маңайын шолып өтті-ау. Сол — сөзсіз сол!

Асқар тездете басып, көшеде ағылып жатқан халық-тың ішіне сүңгіді де кетті. Кім біледі, артынан ере шығып, такси тұратын жерге қарай беттегенін біліп қалса... Әуелі сырттай бақылап, ақ-қарасын тексерсе... Ол болмай біреудің обалына қалып... Әділетсіздікті басынан кешкен Асқарға ол — кешірілмейтін кінә, өшпейтін дақ емес пе? Адамға адам ұқсай береді. Асқар, сен өзің ондай ұшқалақ азамат емес едің, көргенің көп, ол бұл жаққа қайдан келсін?.. Австрия союзниктердің қолына түсті, Остап Нехай қашса, әрі Батыс Германияға, одан әрі Америкаға етпей ме? Жақсы, ол қашпады, союзниктер ұстап ап бізге берді, сонда ол батыс Украинаға қайтып кеп: «Пленде болдым, батырақ болдым» деп бұрынғыша тұра бермей ме?

Жақсы, тағы да басқаша ойлайық: ол өзінің туған, ескен жеріне бармады, баруға беті жоқ дейік. Айталық, немістерге жағынып, совет азаматтарын көрсеткен қара бетбақ болсын, сонсоң ол фамилиясын да, аты-жөнін де өзгертіп, Қазақстанға неге өтіп кетпейді? Халық көп, әр жерден келіп жатыр, кімді кім біледі? Германияда бірге болған Асқармен кездесем деп ойлады дейсің бе? Маутхаузенде жанын жаһаннамға берген шығар алдеқашан дейтін болар ?

Құп, бұ да өз алдына бір жоба. Мысалы, неге ол шпион болмайды? Так-так! Ой, білмеймін, сол аласапыран кезінде оны кім тарта қойды дейсің, немістердің күлі аспанға ұшып, тым-тырақай қашып жатқанда, шпиондар әзірлеуге шамасы келді дейсің бе? Егер ағылшын, американдықтар өзіне жалдап алса?

— Сізге такси керек пе? — деген дауыстан барып Асқар ойдан сергіді. Таксидің жанына аяғыт ез бастап алып келсе керек-ті... Теміртауға тура тартты... Кіммен ақылдасса екен? Дәмешпен бе? Жоқ, бул-тым құпия іс, Дәмешті араластыру ретсіз, әлде қалалықпартия комитетінің хатшысына барса ма?.. Жоқ, ертең ол

болмай шықса, айтпай ма: «Қорыққан-ға қос көрінеді», бейшара әбден зерезап болған екен, көзіне Бульбаши елестейді; кайтсін демей ме? Ең қолайлысы — Қайыр. Завод директоры ғой, бір ақыл табар. Қайырдың үйі қай көшеде екенін біледі. Жақында Дәмеш екеуін шақырып, қонақ қылған-ды. Қайымның Дәмеште көңілі бар екенін сонда ғана сезген. Бірақ аю-кемпір бірде бүге, бір-де шіге құбылып сә» нәрседен қабағын шытып қап отырды. Тегі баласының таңдағанына риза емес пе? Үйге қайтып келе жатып Дәмеші «Қайыр саған ұнай ма?» — деген-ді. Жартылай орыс мінезді бала ғой, ағасының ондай сөзіне қымсынбайды. Екеу ашық сырласады.

— Танысқалы біраз жыл балсада да, өз сезімімді өзім ұға алмайақ қойды. Кейде ұнайды, кейде жек көріп қалам. Оның мені тосқанына табадандатқан міне бес жыл! — деді Дәмеш мұңды жүзбен. Өзі де қалай сөз бастаудың ретін таба алмай келеді екен, екеуі үйіне келген соң тыста отырып ұзақ кеңесті. Бұлармвен қонақта бірге болған Иван Иванович пен Лида озыңқырап кетіп еді, жатып та қалса керек, терезед жарық көр рінбейді.

— Бес жыл тос>м, тосу-ақ екен! — Асқар шын мақ-тады.

— Мен тос дедім бе?

— Сүйген де!

— Мен сүймесем ше?

— Сүю деген, айналдым, адацлмның мінезіне байланысты. Адам баласы бірін-бері біркелкі, бір қалыппен сүймейтін тәрізді. Біреудің мінезі ауыр, енді біреудің мінезі жеңітек, тұрақты, тұрақсыз. Сол осы айтқан мінезіне қараи біреуі сүйетінін тез бддіріп қояды, енді біреуі іште сақтап, жұмыртқадай шайкамай, балапандай өсіреді. Мүмкін сенің махаббатың әлі шайқалмаған, да болар — Дәмеш күліп жіберді.

— Ақырын күл Дәмешжан, Лида қызметке ерте барады, ұйықтасын! — деп Асқар әзілдеп Дәмештің аузына алақанын тосты. Дәмеш ағасыныаің қолын ұстап ап, кеуде-

сіне басты.

— Ағатай, сенің теңеуің ғажап екен, нағыз дәрігерлік теңеу. Жұмыртқа-махаббат.

Қазір Қайыр үйінің есік алдыана түсіп жатып Асқардың осы бір оқиға есіне түсті. Есікті Қайырдың өзі ашты. Ақ көйлегінің жағасын ағытқан, жеңін сыбанған, қызара бөртіп таңдана қарады.

— Түнделеткен қонаққа жол болсын? — деді ол.

— Әлей болсын!.. Аздаған ісім түсіп келіп қап ем, айыпқа бұйырмассың.

— О не дегеніңіз?.. Біздің үйде Құрекең семьясымен отыр. Сізді іздеп таба алмадық. «Бүгін келмейді» — деді Лида. Дәмеш шаруам бар деп Қарағандыға кеткен, ертең қайтпақ! Жүріңіз!

Қайыр Асқарды қонақтар бар үйге алып барды. Құрышпайдың өзі бастап түрегеп орын берді.

— Асекеңнің тілегі жақсы екен, — деді Ақмарал Асқардың оқыс келгеніне пейіл білдіріп.

— Ас үстіне келуін көрдің бе?

— Мақтап жүрем ғой жеңгемді! — Асқар Ақмаралды мақтаса ұнататынын аңғарғандай.

— Табақ та столға қойылды, сен де қоңырау қақтың. Отыр! — деп Құрышпай да Асқардың алдына төрелкеде тұрған бастыұсынды.

— Мен сізден үлкен емеспін қой, Құрыш аға!

— Жолың үлкен. Әкең Жүніспен дәмдес, ағаң Сақа-мен табақтас болғам. Солардан қалған жалғыз көзсің. Алыстан келдің... Осы отырғандардың бәрі де өрісім сияқты. Сондықтан жол сенікі!—Құрышпай баяғы шешен дігіне басып, сөз тізгінін қолына ала бастады.

— Кім біледі, Алла жазса, біз де Асекеңмен .. болармыэ,— деп, Ақмарал да сөзін жібермей, ишағара көшті.

— Апа, әуелі қонақ сөйлесін,— деді Қайыр күліп шешесінің шайпау тіліне тиек салып.

— Апама ырық берсең, біреуіне сөз бермейді, — деді Ажар да сықылықтап қасында отырған Оразға. Асқар бастың бір құлағын кесіп ап Болатқа қойды, екінші құлағын Оразға сыйлады. Ұртынан бір-екі кесіп асады да, сол қалпымен қайтадан Құрышпайға тартты. Қайыр шалға да, Оразға да коньяк құйып, асқардан не ішетінін ішетінін сұрамай, шампан ашты. Тарс етіп тығ ғары атылды. Ақ көбік быжылдап, бокалдан асып; жатты.

— Кәне, Асеке, сөз сіздікі,— деді Қайыр.

— Жоқ. Енді жол Құрышпайдікі! — Құрышпайдың әлі де болса шарап ішкеніне таңданды Асқар. — Мен өзім аздап осындай бас қосқанда татып қоятыным болушы еді. Әйтпесе, жас келді, жолды мына Ораздар тартып алған жоқ па? Жарайды, Отанның амандығы үшін, Отан аман болса, бақ та, дәулет те табылады!

— О, шешенім-ай, сөз табады-ау,— деді Асқар көтермелеп, бәрі бокал көтерді.

— Асқар шырағым, мені балаларым көп сөйлейсің деп маған күледі,— деп Ақмарал сөз бастады.— Сөйтсе де сөздің жөнінен жығылуға бола ма, осы үйде бүгін өзің бар, Дәмеш бар, түгелдей бас қоспақ едік, ыңғайы келмеді. Дәмеш қалаға кеткен деді ме... ол енді мына Қайырдың нашарлығы, неге күні бұрын хабарламаған... Ол өз алдына бір тайпы әңгіме!.. Менің айтпағым, бүгін бас қосуға екі себеп болды: біріншісі, мына тентек күйеу өлімнің аузынан қайтты, бұл заманның баласы еркелей де біл-мейді. Екіншісі, құдай жазып, құда түссем деген ниетім тағы бар...

— Апа!—деді Қайыр жақтырмаған дауыспен.— Дұ-рыс тамақ ішейік.

— Е, мен теріс сөз айттым ба, жазғаным, пейілімді білдіргенім...— Ақмарал қанша өктемдеп бақса да баяғыдай емес ашуға баса алмайды.

— Ондай сөзің болса, мен жоқ жерде айт, апа! Менің рұқсатымсыз кіріспеңіз! — деп еді, Ақмарал қипақтап, сөзін әрі соза алмай «жарайды, шырағым, ертең таң да атар» деп қоя қойды. Қайыр әңгіме желісін басқа жаққа бұрып әкетті. Асқардың байқауынша, Ақмарал әнеукүнгідей емес, сағы сынып, жұмсап қапты, тегі бұлар кеткен соң, сол күні екеуі мықтап сілкілескен-ау. Дәмештің бүгін келмей қалуы да осыдан, шет жағасын сезді ме?

Шай артынан Асқар Қайыр мен Құрышпайды, Оразды оңаша алып, өзінің келген себебін түсіндірді. Ақылдасты. Әрқайсысы әр түрлі жорамал жасап, түйінге келе алмады Теміртау қаласындағы қауіпсіздік комитетінің өкілі Қайырға таныс екен, ол соған телефон соқты...

Сол күннің ертеңінде-ақ, бас аспазшы Қарағанды вокза-лында билет алып, поезға мінейін деп жатқанда ұсталған.

VI

Жиналыстан кейін Мүсілім өзінің ішкі сарайына үңіліп, өткен өмірін архив мәліметіндей аудара ақтарып, содан бүгінгіге мөлшер іздеді. Осы жолы айқасса жеңіле ме, жеңе ме? Өмір — карта ойыны, қол шықса ұтады, шықпаса, ұтылады. Баяғыдан бері Мүсілімнің қолы шығып ұтып келді. Енді кім білсін? Соңғы кезде өмір қырындай бастаған сияқты... Жоқ, Мүсекең жеңді сыбанып жіберіп шешіне кіріседі. Аянып қала алмайды. Күрес әдісін жақсы біледі, неден қорғанады?

Өзім асыраған күшігім, өз басыма секірді. Кеше ғана оқу бітіріп, Мүсілімнің алдына кеп, «Сізге қызметке жіберді!» деп сүмірейіп тұрған Қайыр еді. Енді мынау директор, бастық! Бәрін өзі билеп, өзі төстейді. Мүсілімнің өзі ақымақ! Сонда ғой «інім» деп бауырына тартпай бойын аулаққа салса, кім біледі, директор болмас па еді? «Інім өзімнің руым, қолыма ұстаған қаршығам болады!» деп үміт қылды-ау? Мә, саған іні!.. Мүсілім ашуланғаннан өзіне-өзі қолын шығарды.

Сағат жылжып түнгі он екіге барды. Столдың басында Мүсілім әлі отыр. Алдында қағаз бен қалам. Жазу керек. Ауызша айтқан сөзді делоға тікпейді, із қалдырса, сөздері де жауап беруге мәжбүр болады. Жаз, Мүсілім! Іштей әзәзіл дауыс түрткілеп, қаламға қолын итермелесе, ми түбінен ақ бас шал басын көтеріп тіксіне зілмен қарайды: «Неге елігесің, заманды түсінбейсің бе,

Мүсілім?» деп сөгетін де сияқты. Заман-заман... Өзгерген заман жоқ, баяғы қалпы, несі бар, қаймығып бұйыға беретін?!

«Қайыр Әлжанов заводты өзінің меншікті үйі, қора-қопсысына айналдырып алды. Бүкіл заводта өзінің туған-туысқаны істейді: күйеуі, оның әкесі, қалыңдығы....» — деп бір айыпты жазды да өшіріп тастады. Үш жарым мың жұмыскері бар заводқа үш адам көп болып па? Обком бұған маңыз бермейді. Онда? «Қайыр Әлжанов сын көтермейді, өзара сынға жол бермей маңайындағы атарман-шабарманына дейін жабылып сынаған адамды қуғынға ұшыратады...» деп жазды да тағы да ойланып қалды. Факті? Қандай фактісі бар? Ығламбек!.. Анада Ығламбек Оразды сынаған жоқ па еді? Сол үшін оны қудалап, алакөз деп жүргені белгілі. Обком да: «Қудалағанда не істеді? Қызметтен шығарды ма, жазықсыз сөгіс берді ме? Не істеді?» — десе, Мүсілім не деп жауап бермек?.. Жоқ, дәлел болмайды. Енді қайтеді?

Мүсілім қаламды лақтырып тастап, тұрып кетті. Осы баяғыда қаламы зыр қағып ой мен факті қабысып, дәлелді сөзі тіл ұшына орала кетпеуші ме еді? Қартайған ба дейім Мүсекең... Үкімет бастығы кейбіреулерге «базардан қайтып келе жатқандар» деп ат қойыпты. Соның қатарына ілініп жүрмесе? Жоқ, Мүсілім әлі жас, олар өз алды-на бір тап. Ең артық Қайыр да «Мүсеке, сіз сол базардық қызған ортасындасыз!» деген жоқ па? Рас-ау, өзін-өзі неге қартайта береді?

Мүсекең күрес әдісін ұмытса керек-ті. Мұндай тұрмыс көлеміндегі кәкіршүкір әңгімемен Қайырды жеңе ала ма? Саяси мәселенің шоқтығынан ұстаған ұтымды да салмақты ғой, ойбай-ау! Бірінші, Қайырдың: «техниканы меңгеретін қазақ интеллегенциясын дайындау керек, завод кілтін қазақтың құрыш қорытушысына, горновойына беру керек» деген ойы-қауіпті ой!.. Соның аржағында бірдеме жатқан жоқ па екен? Міне, Мүсілім жазса, осыны жазуы керек!

Екінші, Ораз бен Дәмеш... Бұлар кім? Директор олармен неге байланысады? Ертең қандай адам болып шығарына көзі жете ме? Авария жасап, заводқа зиян келтірткен инженерсымақ қалыңдығын совнархоздың рұқса-тынсыз, қызметке кайта алып отыр. Бұл қызмет бабын өз қажетіне пайдалану емей немене?

Мүсілім таңның атуына зорға шыдады. Көзін іліндіріп алды да, ертесімен машинасын шақыртып, Қарағандыға жүрді. Кеше директор: «Совнархоз шақырып жатыр, барып қайтасыз ба?» — деген-ді. «Менің тығыз шаруам бар, шақырт!» деп досына телефон соққан Мүсілімнің өзі екенін білсе, жіберер ме еді? Қарағандыға жеткенше машинаның артында отырып айтатын сөзін, дәлелдерін саралап, ойын тұжырды. Қазір Мүсілімнің шағым жасауына кедер-гі жоқ — маңдайы ашық, босағасы тең. Қалалық партия комитетіне барды, алдарынан өтті. Енді «Сен тәртіп бұздың!»

деп ешкім бетіне баса ала ма? Мүсілім осы Базаровты түсінбейді: «Әлжанов бүлдіріп жатыр, қолынан іс келмейтін инженерді қайта алды!» десе, «Директор ғой, бірдеңе білетін болар...», дейді. Іші қыз-қыз қайнайды, әттең, айтуға дәрмен жоқ! Хатшы баяғыдай емес, Мүсілімге салқын...

Бір сағатқа жетпей-ақ Мүсілім машинасы Қарағанды көшесіне кірді. Күн әлі ерте. Құмырсқадай өрген қала халқы көше-көшемен кеңсе, мекемелерге ағылып жатыр; бірін-бірі басып озып, машинаның алдын кеседі. Сескенбейді. «Енді түсті-ау!» дегенше болмайды, жылт етіп өте шығады. Әне бір жуан тірсек, бөкселі әйел, сырт жағынан таныс секілді қатарласа бергенде Мүсілім машина терезесінің шынысын төмен сырғытып, басын сұқты. Сол — обком хатшысының көмекшісі.

— Тоқтат! — деп, машинадан қарғып түсіп, Мүсілім әйелдің алдына тұра қалды. Әйел селк етіп, кейін шегініп бадырая қарады.

— Саламатсыз ба? Ал міниңіз! — деп «Победаның» есігін шалқая ашты Мүсілім.

— О не дегенің, жаяу-ақ барам!—деп әйел бұлданып еді, Мүсілім жолдан жығылып көрген бе?—Үлкен адам, әдейі түсіп, иіліп, амандық жасағанда, бәлсіну — тәкаппарлық мінез!..— деп жанына тигізе сөз айтып, ықтиярсыз мінгізіп алды.

Машина үстінде обком хатшысына кірмек ниетін білдірді. Қазақстандағы қара металлургияның әйдік заводының бас инженері көңіл толмайтын ұсақ мәселемен хатшы жолдасқа кірер ме, тегі? Әрине, Мүсілім ол кісінің қолы тимейтінін, жұмысы қауырт екенін сезеді. Бір кезде өзі де министрдің орынбасары болып көрді ғой, аздаған хабары бар.

Мүсілім өзінің бұрын жоғары дәрежеде болғанын әде-йі қыстырды. Нысанаға дәл тиді-ау, әйел де: «Ә, сіз сондай ма едіңіз?» дегендей жалт қарады. Әрине, шіркін үлкен адам болудың орны басқа-ау, сол барған бетте-ақ хатшының кабинетіне ере кіріп, бірінші боп жазылды.

Обком хатшысы бұйра шашты қара торы, жас, өңді еркек, бұрын Мүсіліммен Алматыда біраз бірге істескені де рас. Анада Қайырға «арқа тұтатын адамым» деп ишаралап отырғаны да осы кісі.

— Қалай, жұмыс жақсы ма?

— Әлбетте, жолдас Сарқисов. Е, өзіңіз қалай? Үйрене бастадыңыз ба?

— Таныстық қой!.. Қала ішіндегі өндірісті түгендей аралап, өз көзіммен көріп, баға бердім. Енді сол Теміртауға барам ба деген ойым бар. Сен жақсы келдің... — Хатшының бұл сөзі еңсесі түсіп, енжар боп келген Мүсілімді құр атқа мінгізгендей бір көтеріп тастады. Елеуреп, ба-тыл кірісті.

— Сізден бұрын хатшы боп осында біреу отырды, алтыай жазда Теміртауға басын бір сұққан емес. Үлкен құрылыс, қалай басқарды десейші?.. Теміртауға келш, нақты басшылық беруді асыға күтеміз!.. Сіздің іскерлігңізді ана бір жылдары сезгем. Оны достарыма жайып та жүрмін. Ол — өз алдына бір мәселе. Бірақ, Теміртауға бару үшін кейбір жағдайды алдын-ала түсініп алған да жөн. Менің бүгін келген ниетім де сол еді...— Тым алыс ора-ғытқанын Мүсілім кеш сезді. Хатшының қою қара қастары бір түйіліп, бір жайылды — жақтырмады ма? — Ол қандай жағдай?

Мүсілімнің құдайдан күткен сұрағы осы да. Оңтайланып от-ырып ап, бастанақ сыдырта берді. Хатшы мұның сөзін бөлмей бар ықыласымен тыңдады. Екеуі бір сағаттан артық әңгімелесті. Ақыры хатшы ертеңгі сағат үшке қазақ металлургия заводының директоры Әлжановты, партбюро хатшысы Серегинді, қалалық партия комитетінің хатшысы Базаровты қоса шақыртты да, Мүсілімге сол кезде орал деп, қоя берді...

Мүсілім ол екі ортада Совнархозға барып «досымен» кеңесіп, Совнархоз орынбасары бидай өңді, еңгезердей қазақ жігіті еді, соған да кіріп, өз жайын тегіс түсіндірді. Ертеңінде түсте жұрт қатарлы асханадан тамақ ішті де аспай-саспай айтатын ойын тағы да үшкірлеп, обкомға оралды. Обкомге кіретін есіктің қақ маңдайындағы дөңгелек сағат үшке бес минут қалған-ды, Мүсілім хатшының кабинетіне кірді.

— Сізді тосып отыр! — деді көмекші әйел, Мүсілім та-балдырықтан аттай бергенде. Мүсілім күйгелектеп жалма-жан сағатына қарады. Сағат үштен үш минут өткен. Қап, есік алдындағы сағатқа сеніп, кешігіп қалғанын қарашы.

Есік ашып кіріп барса, бес адам отыр: обкомның өнді-ріс бөлімінің бастығы — Базаров, Серегин және Қайыр мен Сарқисовтың езі. Бәрі де әлденеге мәз. Жүрегі су ете түсті. Тіл табыса қалғаны ма? Сыр бермей, еркіндей басып төр жақтан орын алды.

— Қарағандыда түскі тамақ ішу қиямет қой, та-бандатқан екі сағат отырдым.

— О жағынан кенде емеспіз... Сіз Қайыр...

— Рахимович,— деді есіне салып Қайыр.

— Қайыр Рахимович, сіздер де тамақ ішкен боларсыздар? — деді хатшы. Базаров пен Серегиннен сұрамай Қа-йырға қарап.

— Иә, ішіп шықтық, рахмет!

— Онда тура іске көшелік. «Аш адам ұрысқақ» деген қазақта мәтел де бар екен. Тоқ адамның сөзі де майда, көңілі де көтеріңкі. — Сарқисов жымиды. Мүсілім жұдырығын жұмып, іштей әзірлене бастады.

— Металлургия заводының бас инженері үлкен на-разылық білдіріп келіп отыр. Бүгін сол жайында пікір алысып, шындықтың

бетін ашуға шақырдым. Хатшы Мүсілімге қарады.— Сіз қысқаша айтып өтсеңіз деймін.

Осы кезде әдемі киінген екі жасамыс әйел кіріп кеп, бос столға отыра қалды да, дәптерлерін ашып жаза бас-тады. Стенографистка екенін Мүсілім енді сезді. Хатшының бұл беттестіруін Мүсілім іштей ұнатпай, кірпідей жиырылса да сыр бермеуге тырысты. Аз мүдіріп, көз тоқтатып әрқайсысына бір-бір қарап алды.

Завод басшылығы, нақты атап айтсақ, мына отырған директор, партбюро хатшысы, қалай да мені қуып шығудың мақсатын көздеп, артыма жарық алып түсіп отыр... Мен бас инженер болып бүгін бұйрық берсем, ертең директор бұзып, өз тұсынан басқа бұйрық жазады. Сонда менде қандай абырой қалды, ойлайсыз ба?

— Факті? — деді Қайыр.

— Сен, жолдас директор, өзіңнің кабинетіңде отырған жоқсың, оны біліп қой!.. Менің аузымды баса алмайсың енді.

— Жарайды, қағытыспай, байыпты сөйлесейік! — деді хатшы екеуіне де ескертіп, тежеп.

— Менің өзімнің сөйлесу әдісім: жеке мәселеден барып жалпылай қорытынды жасаушы едім. Сондықтан да әуелі өзімнен бастадым. Кешірерсіз. Сағатова деген бар бізде, өзі сұлу, өзі инженер. — Мүсілім көз қиығын Қайырға тастап еді, ернін тістелеп, өң жоқ, сөл жоқ зорға отырған көрінеді: «Ә, бәлем солай ма?» — Йя, сол инженер-қалтасында диплом болғанымен, бұрын өндірісте істеп кермеген, және өзім білем деп кеуде қағушы жастардың бірі, заводты авариядға ұшыратып, зиянда қалдырды.... Совнархозбен келісіп, өзінің әлі келетін қызметіне ауыстырып едім, директор жолдас Москвадан қайтысымен орнына қайта қойды. Бұл факті емес пе?.. Бақсам — қыз бұл кісінің қалыңдығы екен...— Мүсілім: «тұқырта бір бастым-ау!» дегендей қомдана көзін бір тастап, сөзін жалғады. Отырғандардың бірінде үн жоқ.

Мүсілім жиналыста болған жанжалды, Ығламбектің, Ораздың мінез-құлқын суреттеп өтіп, Асқарға көшті. Оның өмір тарихын қопарып, сол кісі пайда болғаннан бері, заводтың әлек-тәлегі шықты деп бір тынды. Сонсоң сөзін түйді: — Қырағылық керек, кім өзі ол, нысанадан шығармау керек сықылды. — Мүсілім көзін Қайырға қадап, «енді қайтер екенсің бәлем!» дегендей жымиып, жағалай көзімен бір шолып өтті. Сарқисов та беріле тыңдап отырған адам сияқты. Қайта Базаровтың езуі күлім қағады. Серегин мен Қайырдың бастары тұқырайып, төмен түсіп кеткен.

— Осыдан туатын бір қортынды: директордың гәжірибесі аз, жас адам. Өзі білмейді, білгеннің тілін алмайды. Заводта техниканы жаңартпақ болып, атой берігі шапса да, іс шығара алмады. «Увлечение» — жас кезде адам еліктегіш, көрсе қызар болады ғой, ол — инженер Сағатованың авантюралық проектісін, тұқ

шықпайтынына көзі жетсе де, қыз көңілін қимай ақыры соны іске асырмақ! Қаражат жұмсап, үкімет ақшасын далаға шашуға бола ма? Осыған байланысты Әлжанов жолдас, Қазақстанда техника кілтін қазақ инженерлеріне беру керек деген теріс пікірді ұстап ап, қолынан іс келмейтін сенімсіз адамдарды маңайына жинап отыр...— Шешінген судан тайына ма, заводта істеп жүрген бірнеше инженерлерді, Әмиров, Қасымовтарды мұрнынан тізіп атап өтті де, сөзін тұжырды — «Қазақ» деген сездің аржағында «бірдеме-шылдық» жоқ па деп қаласың. Бұл тайғақ жол!.. Сонымен заводта емір жоқ: не мен, не бұл тұрсын! Екінің бірі. Мен жиырма жыл істедім, осы заводты қолыммен құр-дым десем артық айтпаған болар ем. Енді мынау сияқты боқмұрын балаға, артық айтсам ғапу етіңіздер, пенде бола алмаймын! — деп сөзін бітірді. Шылымын тұтатып терезе алдына барып, жеке отырды. Хатшы қағаздан басын көтеріп, жан-жағына қарап, көзін тоқтатты.

— Жолдас Әлжанов, бұл тағылған айып туралы сіз не айтасыз? — деді.

Айдарынан қан ағып, ұнжырғасы түскен өтештей Қайыр салбырая түрегелді. Саған осы керек, кіммен айтысатыныңды біліп қой! Осы, дәл қазір Мүсілімге қауіпті Серегин болып жүрмесін?

Қайыр сөзін неден бастарын білмейтін адамдай, Серегинге қарады. Ол басын шұлғыды. Көрдің бе, онысы-баста, қаймықпа дегені... Қап, Серегинді баса айту керек еді. Бірақ тағы да сөз берер!

— Бас инженердің айтқанының бәрі дұрыс, бір өтірігі жоқ! — деп отырғандарды көзімен Қайыр бір шолып өтті. — Дұрыс деген сөзді «кекетіп» айтып тұрғам жоқ, шын мағынасында айтам! — деді ол. Бұл сөз жарылған бомбадай Мүсілімнің есін шығарды. Мынау не дейді, ей! Мүсілім оиының алды-артын жинақтап үлгере алмады. Қайыр сөзін әрі қарай созды. — Жалғыз-ақ, сол фактілердің өңін өзгергіп, саяси астар беріп тұр. Біздің бас инженер, ескі жүкті әлі де болса арқалап жүр! Қайран мешеулік! Осында отырған облыстық партия комитетіг нің хатішысы алдында ашықтан-ашық айтам: біреудің айтпаған сөзін айтты деу, істемеген ісін істеді деу, ақты қараға аиналдыру — кешегі Берия сияқты зұлымдардың сарқыты. Сіз әлі сол «сарқыттан» айықпаған көрінесіз! Мүсілімнің қолы дірілдей бойын билей алмады. Қап! Стол ды қойып қап, атып тұрды.

— Тарг тіліңді!.. Жолдас Сарқисов! Бұл-балағаттау, тіл тигізу, жала жабу!

— Тсс!.. Сабыр, жолдас Мусин. Сен сөйлегенде кім сөзіңді бөлді?.. Айтсын ойындағысын! — деді Сарқисов салмақты пішінде екі жақтың тізгінін бірдей ұстап. Мүсілім терісіне сыймай булығып бара жатқанын сезді — жағасының түймесін ағытып, терезенің алдына барды. «Әлі де болса, кеш емес, ойланыңыз, жол-

дас Мусин!..» деген Қайырдың сөзі алыстан әлсіреп жеткен оқтай құлағының жарғағын ғана жарып өтті. «Ойланыңызі» Не-ні? Қу бала көрдің бе, қалай сырдақтауын? Тәубесі ішінде Сарқисов ескі досын талатпас күшіктерге...

Мүсілім енді Қайырдың сөзін тыңдаған жоқ, мәжілістің барысын, кімнің безбені қай жаққа ауып барады, кім не дейді, соны болжады. Серегин? Әй осыны баяғыда ұрып жіберетін кісі еді, орынсыз тартпақтап, енді мынау, аузына қарап, қипақтауын...

— Мен қысқа сөйлейім,— деді Серегин Қайырдан кейін сез алып.— Инженер Сағатова жайында Мусинмен талай қызыл шеке боп айтысқам да ұрсысқам, төбелесудің алды болғам! Сонда оған; «Пікірің де, алған бетің де қисыҚ» деп көзге шұқи айтқам. Айтпады десінші өзі? — Мүсілімге қарады.

— Сен әділ хатшы бола алмадың! Директордың емеуірінімен мәселе шештің. Сенің өз алдыңа ұстаған бетің жоқ! — Мүсілім де бет тырнады.

Серёгин күлді:

— Директордың ұстаған жолы түзу болса, неге жақтамаймын? Жақтаймын! Қазақтарды өндіріске, техникаға тартып, техника тілін үйретем деудің несі қисық? Қазақ баласынан инженер дайындап, техникаға аттай мінгізем деудің несі зиянды?.. Ой өрісін сатылай қусақ: ұлт қардін өсіру керек деген сөздің өзі қате ме? Мал бағып далада өскен халық бүгін техниканы басқарам десе: «Жоқ ол — қисық пікір, сен қойынды бағып жүре бер маңдайыңа гвазылғаны-сол. Не лезь, в Калашный ряд!»[1] — деп айта аламыз ба? Ол біздің конституцияға қайшы екенін бас инженер түсіне ме? Мен өзім директор жолдастың қазақ баласынан мартен пешіне құрыш қорытушы, домнаға гор-новой дайындауды ірі мемлекеттік мәселе ғып қоюы — республиканың келешегін ойлағандық деп білем! Мал бағуға уйренген халық әлі де сол завод жаққа өз бетімен бара қоймайды. Заводта істеу олардың бойына сіңген қасиет емес! Сондықтан қазақтарды оқытып, тәрбиелеу қалай саяси қате болады? — Серегин жымыңдап, кейде сөзінің нәшіне қарай дауысын өзгертіп, Мүсілімнің жынына тиіп, ызасын келтіріп-ақ тұр, қайтеді қолдан келер Мүсекеңнің дәрмені — айғайлап сөз қосу, сүріндіру, бірақ оны да орынды айтпаса, хатшы: жеңілтек мінезді адам деп ұғып қалуы ықтимал.

— Совет халқының бір-бірінен артық-кемі жоқ, коммунизмге де бәрі тұтас қатар барады. Керемет қиын техниканың тілін білетін халық ертең еңбек істеп, қалған білмейтіні қолын қусырып қарап отыруы керек пе екен? Бүгін мал бағу, егін орудың өзі үлкен техникамен байланысты, техникадан аулақ жүрген қазақ: «Әй, Иван келіп малымды бағып, егінімді орып берші, саған ақы төлеймін!»

---

[1] Орныңды біл деген мағынада.

— десе, бұдан қырық жылғы бұрын қазақтан оның не айырмасы бар? Республика-зор, жері-бай, істесін, үйренсін, қашанғы көрші халықтарды шақырып солардың келуін күтіп отыру керек? Қазақстан болғалы қырық жыл, бір адамның өмірі. Техниканы меңгеретін мезгілі жетті!.. Сіз, Мусин жолдас, «қазақ» деген сөзден үрейлене қашасыз, «Ұлтшыл» деп айта ма деп. Бұл сіздің санаңыздың төменгі сатыда тұрғанын көрсетеді. Мысалы, мына Қайыр сол «қазақ» деген сөзді сізше ұқпайды, сіз айтқан Сағатовтың әкесі қазақ та, шешесі орыс, екі халыққа бірдей адам, бұл екеуі де сол халықтардың бірін аға, бірін іні тұтады!..

Мұның бәрі Мүсілімге таныс «қисса», енді мұны тоқ-тату қиын болар. Демагог! Көпіріп, тіл мен жағына сүйенуін қарашы! Мейлі не десе о десін... Енді ана Базаров не айтар екен? Ыбылжып, сөзі аузынан түскен неме еді, бүлдіріп жүрмесе? Дәл түзде отырған қазақ сықылды мелшиген сиқын қарашы...

— Қалалық партия комитеті осында айтылған мәселелердің біразына қанық. Сағатова жайында бас инженер келіп, өз пікірін жеткізгенді. Бірақ көрінген тесікке тығын боп, бас сап әрбір іске кірісе беруді қолайсыз көріп, өздеріне ерік бергеміз, «ішкі істеріңді өздерің шешіңдер деп»... Шеше алмаса, әрине, енді шешіп берейік... Серегин біраз мәселені түсіндірді, соған қосымша айтайын: Сағатов Асқар сіз ойлаған адам емес, нағыз коммунист, ол жайында ешбір күмән болмасын!

— Ерте айтып тұрған жоқсыз ба? — деді Мүсілім шыдай алмай.

— Ерте айтқан сіз көрінесіз, жолдас Мусин! Өмір соны анықтады! — деп зілдене қарады Базаров.

Мүсілімнің шеке тамыры солқылдап, көзі қарауытып шалқая берді. Қолы кеудесін аймалады, жүрегі шаншығандай ма? Ауруы тағы ұстап қалмаса игі еді. Шынымен бүгін ұтылып көнді біржола бергені ме? Жоқ. Әлі де үміт бар... Сарқисов болмаса? Тегін кісіні обкомге хатшы ғып жібере ме?..

Сарқисов қою қара қасын түйістіріп:

— Жолдастар! — деп айтар сезін ойлаған адамдай аз кідірді.

Тым-тырыс, ашық терезеден ағылып етіп жатқан ма-шинаның гүрілі, азан шақырған әтештің дауысы, кейде балалардың күлкісі еміс-еміс естіліп қап, жел желпіп әкет-кендей қайта тыныстала ды. Қайырдың еңсесі көтеріліп қапты. Манағыдай емес, қомданып, екі көзі күлімдей ма-сайрайды. Тегі ұттым деген сияқты-ау? Анау ақсақ Сере-гин де «бітті шаруасы!» дей ме, Қайырға көзін қысады...

—Жолдастар,сіздербүгінашық,емін-еркінсөйлеп,әрқайсысың өз пікірлеріңізді жеткізіп бақтыңыздар. Оның бәрі қағазға түсті. Ёнді біз әбден тексеріп, ойланып, облыстық комитеттің бюросына салып, қортынды жасаймыз! Менің ескертетінім: жолдас

директор, завод техникасын жаңарту, шеберлендіруді коммунизм техникасын құру деп біліп, батыл бастауың, соған лайықты кадр дайындау — ізгі қадам! Осыдан тайма! Кімде-кім жолында тұрса шынтағыңмен қақ. Ал сіздің...— Саркисов Базаровқа қарады. — Нашар басқарғаныңыз көрініп-ақ тұр, жолдас хатшы!.. Ойланыңыз! — деп Саркисов орнынан тұрды. Сөз тәмам. Отырғандар тегіс көтерілді.

Мүсілімнің салы суға кетіп, қипақтап жұрт артындан қала берді.

— Адам Григорьевич, сіз де мені теріс ұқтыңыз ба? — Еңгезердей Саркисовқа жаутаңдап мөлие қарады. Ол түс бермей ызбарлы қалпында:

— Эх, жолдас Мусин, мен сізді мұндай деп ұқпаган ем!—деді де плашын киіп, кабинетінен адымдай шықты.

Күн көкжиекке қырынан қойған алтын табақтай жарқырап, кештің келіп қалғанын еріксіз еске түсірді. Арқаның дөңесінде қақбақ қуып, асыр салған қызыл жел басылып, саябыр тапқандай. Көз ұшындагы будақ-будақ көтерілген шаң — директор машинасының ізі. Зырла шофер! Мүсілім оны қуып жетіп, басып озса... Өмірде де солай артта қалдырса қайтер еді. Әй, жету қиын-ау! Ол тегі Мүсілімнің қуып келе жатқанын сезген сияқты, тіпті жеткізетін емес! «Победа» 70—80 километрден алып келеді.

Мүсілім тірі тұрса өмір божысын Қайырға бермес!.. Жаңағы хатшы жолдастың сөзі қызық: «Сені бұлай деп ұқпап едім...» Енді қалай ұқты екен сонда? Істің тұтқасы оның қолында тұрған жоқ шығар. Дұрыс шешпесе, Мүсекең Алматыға барады, о шешпесе Москваға дейін қуады ерегескенде!

Қиял арқанын ширата-ширата Теміртаудың көшесіне қалай кіргенін Мүсілім сезбей де қалды. Үйіне жақындай бергенде бойын жазып, көңілін орнына түсірмек ниетпен машинаны гаражға қайырып жіберіп, аяңдап келе жатыр еді, Мүсілімнің үйінен біреу шықты. Қарсы келе жатыр. Мүсілімді іздеп жүрген біреу ме? «Жаңалық» естігісі кеп асыға кеткен Ығламбек пе? Директор мен партюро хатшысын тығыз обком шақырып кетті деген хабар бүкіл заводқа тараған болар, суық хабар жата ма? «Немен бітеді?» деп асыға күткен коллектив елеңдеп біріне-бірі құлағын то-сып жүр ме?.. Анада ниеттестерінің бірі «жас инженердің бәрі Сағатованы заводқа қайта алғанына риза көрінеді» деген-ді... Инженерлер Қайырды қолдаса, Ығламбек тәрізді алдыңғы қатардағы жұмыскерлер Мүсекеңді қолдайды, несі бар?!

Ау, мынау елбелектеген өлгі... Жоқ, жоқ, атын атауға аузы бармайды. Иә, тдп Соның өзі! Ойпырмау, бұл қайдан жүр? Айша мен екеуінің арасы насырға шапқан ау, тегі. Не қылса... Төбелессе ме? «Ертең директор пайдалана қойып, бюроға сап, партиядан қуып масқара қылсын десең төбелес!» — деді өзіне-өзі күбірлеп. Бетпе-бет қарсы келді. Мүсілім бұрылып кетудің лажын таба алмады.

— Ә, Сағатов жолдас, қайырлы кеш! — Мүсілім көтеріңкі дауыспен сәлемді бұрын берді. Қолын ұсынып, жүзіне қадала қарады. Ол.сасып қалған сияқты, қалбалақ-тап қолын алды.— Үзақ сапардан қайтқалы көрісе алмадық, уақыт болмай жатыр, шет-жағасын Айшадан естіп те жатқан шығарсың! — Айшаның атын әдейі атап, сынай үңіледі: әккі соққан-ау, түс бермейді.

— Менің қайтқаныма қуанып, ниет білдіріп жатқаныңды естідім,— деді Асқар кекетіп. Астыңғы ерні салпиыш, көзі тесірейіп кетіпті, тегі салғыласуға да дайын-ау. Мүсілім арзан күлкіге сап, көңілін аулауға тырысты.

— Өткен — өткінші жауындай өтті де кетті, қайтесің еске алып, ол бір заман...

— Өткінші жауыныңа болайын, он бес жыл жауған!

— Ойпырмай, Асеке-ай, кейде адам өзінің әрекетіне өзі ие бола алмай қалады екен...

— О не дегенің? Сонда жауапты мен емеспін демекші-сің бе?

— Заман ғой, достым.

— «Заман» деп басқа біреу айтсын, сен айтпа, Мүсілім! Тап сені ешкім күштемегеніне менің көзім жеткен.

— Күштеді ғой...

— Түу, саппас! Сөйдеп басқаны алдасаң да мені алдама! Білем, сенің неге істегеніңді. Айшадан айыру үшін маған жала жаптың!

— Ой, Асеке-ай, бір кезде жақсы дос едік, қайтесің өткенді жаңғыртып. Егер керек болса — Айшаң әне, барып жүрсің ғой, қой дедім бе?

Асқар бетіне бетін тақап, тістеніп:

— Саған қор болған қайран Айша! — деп, жерге бір түкірді де жүре берді...

. Мүсілім өзінің не айтқанын кейін түсінді. Қап, оны қақпанға түсірем деп Мүсілім өзі түсіп қалды-ау! Аузына сөз салды. Енді ол Айшаға да жеткізеді...

Үйге кіріп барып: «әлгі неге келді?» деп жанжал шығарса... Дәліз қап-қараңғы. Ей, бұл ешкім жоқ па? Әуелі өзінің кабинетінің есігін ашты... Онда да жарық жоқ... шляпасын, портфелін тастап, қонақ үйге кірсе, Айша мен қызы чемодандарды ашып, киім-кешектеріи салып жатыр. Апасы мүсэпірсіп босағада жағын таянып түр. Мүсілімді көріп, Айша басын көтерді: өң жоқ, сүп-сүр. қа-бағын шытқан. Кішкентай қызы да көңілсіз, маңдай асты-нан тұқырая қарайды.

— Иә, жол болсын, бұл не?— Мүсілім көлгірсіп жы-лы жүзбен эзілдей сөйледі.

— Жол болса, баламыз екеуіміз Алматы жүрейік деп жатырмыз.

— Иә, неге?

— Негесі болып па, шатынаған көңіл енді қайтып жамалмайды. Мұнда не сен, не мен тұруым керек. Казір мен демалыс алдым, соған дейін ойлан!

Мүсілім дірілдеп баласына қарап еді ол:

— Да, папа, мы уезжаем без тебя. Ты оказывается злой!' — деді. Бұл сөздің үстіне егіле еңіреп тұрған апасын көріп, Мүсілім сылқ етіп босағада тұрған орындық-қа отыра кетті.

VII

Кешегі менменшіл, өркөкірек, кейде әзілден кекесіні басым, томпақ көздеу, жалпақ бет, аққұбаша Қайыр, бұ күнде Дәмешке кіші пейіл, батыл да тілді, сымбатты да көрікті жігітке айналды. Бұрын ұрыншақ па деп жақтырмайтын Дәмеш, енді кездесе кетсе жылы жүзбен күлімсірей қарайды. Москвадан Дәмеш жүрегінің кілтін тауып әкелгендей, оңашада тебірентіп ән салдырады, соңғы күндері жауыннан кейінгі ормандай, Қайырдың мінезі де, көркі де Дәмешке бір-ақ сәтте құлпырып, жаңарып шыға келді.

Шынымен Дәмеш ғашық боп қалғаннан сау ма? Кеш оралған махаббат — ересек те ақылды махаббат деп кім айтып еді осы? Әлде Қайырдың өжеттігі, іс-әрекеті Дәмеш жүрегіне жылы леп тудырды ма? Бір жұмада Дәмеш проектісін іске асырды0, пешті бу аралас ауамен үрлететін қылды. Қайыр Дәмешті шақырып алып: «Ал бізде енді жазық жоқ...», — деп күлім-күлім етеді. Со кезде бөтен кісілер отырмаса Дәмеш оның мойнынан құшақтап, сүйіп те алатын еді... Бүгін Дәмеш бірінші рет пешті ауа аралас бумен үрлейді. Енді не жұрт алдында қара бет, масқара болады, не жеңіп, арманына жетеді!.. Егер бу құрыштың сапасын төмендетіп жүрсе қайтеді? Пар-су, сутегі құрыштың жауы деп айтпап па еді профессор? Жоқ, Дәмеш өзінің есеп-қисабына сенеді! Математика-атам заманнан бері адам баласына адал қызмет істеп келе жатқан ғылым! Өйтседағы, кім біледі, жазатайым сүрініп кетсе... Мұсекең бас салмай ма?

Дәмеш арқандалған аттай бүгін осы бір ойға қайта-қайта айналшықтап, орала берді. Кім біледі... Сондықтан да бүгін шала ұйықтап, ерте оянды. Және де Құрышпай атасы Алматыдағы «Түрксиб» санаториясына жүрмек. Соны шығарып салу керек. Айтқандай, кім апарып салады: Ораз да, Дәмеш те күндізгі төрттегі сменаға барады. Ажар ма?

Есікті біреу қақты да, іле Ажардың өзі кіріп келді. Ой ғажап, кімді ойласаң, сол келеді. Екі беті дуылдаған, қымсынып, босағадан бері аттамайды. Әдемі үлкен қой көзі жапақтап, Дәмешке ұяла қарайды.

— Кір, кір, Ажашка,— деді Дәмеш бұрынғы өзінің қойған атымен атап. Сол сөз Ажарға үлкен демеу болғандай, жүгіріп кеп Дәмешті құшақтап, жылап қоя берді. Дәмеш иегінен ұстап, басын жоғары көтеріп, үрейлене көзіне үңілді.

— Не болды?

— Дәмеш, кешір... Менің саған тілім тиді! — Ажар Дәмешке қарай алмай төмен тұқырайып, бетін жасыра береді. Жүрегі орнына түскен Дәмеш күліп, шашынан сипады.

— Эх, Ажашка, глупая ты!.. Осы сөзіңді осыдан үш ай бұрын айтатын кісі емессің бе, осынша шу көтеріп...— Ажар қуанғаннан тек Дәмешті құшақтап аймалай бер-ді. Қуыршағын жоғалтып тапқан баладай мәз.

— Менің адал екеніме кезің жётті ме, сірә?

— Жетті!

— Сол екі ұшты ойынды менің алдыма неге тартпадың о баста?

— Сенбедім... Саған да... Оған да...

— Енді қалай сендің?

— Қайыр ағаммен екеуің...

— Айт, айт! Жасырма!

— Сен екеуің сөз байласқан екенсің ғой!

— Жоқ, Ажар, оған сенбе!.. Мен ешкімге әлі сөзімді бергем жоқ. Ол-қате. Қайыр екеуміздің арамыз бая-өғыша!

Ажардың бет пернесі өзгеріп, іле қайта өңіне кірді.

— Қайыр ағамды ренжітпеші, Дәмкетай!..

— Оған уәде ете алмаймын!

— Неге? Ол саған ғашық. Сенсіз оның өмірі қараң!

— Ажашка, Қайырдың сөзін сен сөйлеме! — астына жазылады Менің жалғыз бауырым ғой...

— Ораз менің бауырым емес пе? Оны сен неге ескермедің? — Дәмеш енді тісін батыра сөйледі.

— Мен білмедім ғой, Дәмкетай... Өздерің ана бір жылдары уәдеміз бар деп... соған да сеніп қалдым.

— Жас кезінде бала не демейді, Ажашка?..

— Кешір, Дәмкетай...

Екеуі құшақтасып, сүйісіп, аз күндегі өкпені қалдырғандай болды. Енді Ажар жайдары жүзбен:

— Дәмкетай, бүгін атам курортқа жүреді. Атам да, Ораз да сені шақырып жатыр! Әдейі алып кетуге келдім! Асқар ағам жоқ па? О кісіні де шақыр деп еді?

— Асекең Магниткада, қызметінде. Қолы тимес.

Құрышпай шалдың үйі кісіге лық толды. Шалды курортқа шығарып салуға басы завод директоры, инже-нерлер, құрыш қорытушылары мен мастерлері тегіс жи-налған көрінеді. Дәмештің көзіне жұрттан бұрын ілінген — Қайыр мен Ораз. Біреуі — өткендегі балалық шағы сияқты сүйкімді де қадірлі, енді бірі — бүгінгі өмірінің бейнесі тәрізді қызық та ыстық, алдағы үміті ме, қа-лай? Даурығып тұрған топ ішінде Құрышпаймен қатар төр алдында креслода Ван Ваныч отыр. Қай кезде келе қалғанын? Ай, қу шал! Тегі Дәмешті шақыртқан адамның ішінде осы да бар-ау?..

Күміспек, Гена, Қуан, Кепіа-олар да өз алдына бір топ. Әмиров пен Қасымов, цех бастығы Илья Савельевич, Қайыр мен Серегин кеукеулеп, бірімен-бірі айтысып жатыр. Мүсілім де бар ма деп ойлап қап еді, ол көрінбеді. Ажар тіптен арсыз болса да, дәл бүгін келе қоймас. Айша апайдың қашып кеткені бүкіл заводқа жайылыпты.

Дәмеш босағада аз тұрып қалды. Бүйірдегі есіктен кірген Ақмарал жақын кеп:

— Қарағым, денің сау ма? Неге кірмей тұрсың?.. Әй, не болып кеттіңдер, түге, осынша шулап! Қайыр, қайдасың, Дәмеш келді! — деп айғай салды. Дырду-шу

Ақмаралдың даусынан су сепкендей басыла қалды. Қайыр Дәмешке ұмтылды.

— О, жоғары шық, Дәмеш!—Қайыр иіліп төрге шақырды. Дәмеш жиналған топтың көзіне түсіп, барлығын маңына үйіріп алғанды, сөзге дес бермей жалғыз өзі сөйлегенді ұнатады, соған құмар да, ал Дәмеш жұрт назарын аударса құты қашып, қысылып, денесі құрыстай бастайды. Дәл қазір де жұрт жабыла қарағанда, беті алмадай қызарып, күле берді.

— Дәмешке жүктейік, лекцияны тамаша оқиды! — деді Қасымов.

— Дәмеш, бүгін маған қуанышты күн екенін естімеп пе ең? Қазақстан Орталық Комсомол Комитеті менің анада «Лениншіл жас» газетінде басылған мақаламды қолдап, жаңа домна мен мартенге құрыш қорытушылар, шойын құюшылар дайындау үшін бес жүз қазақ жастарын аттандырса керекті, соның алды келіп те жатыр.

— О, сағаты түссін! — Дәмеш оның қолын қысты.

— Соған лекция оқитын, үйретіп басқаратын кісі керек! — деді Серегин директор сөзіне мән бере.

— Е, оларды Свердловск, Челябинск, Череповецк си-якты қара металлургияның үлкен орталығына неге жібермейміз?

— Барады. Жібереміз. Орысша шамалы білетіндерін өзіміз дайындасақ дейім.

— Тілі мен жағына сүйеніп тұрған мына инженер Қа-сымовқа тапсырайық. Оқытсын! — Дәмеш әзілмен жауап қайырды.

— Жоқ, Дәмеш, оқытатын кісі табылар... Мен де, сен де оқытамыз. Қазіргі міндет — соларға жайлы жай беріп, жақсы ықлас білдіріп, қарсы алып, қызықтырып, тех-никаңы көкейіне қондыра білу, таратып алмау!..— деді Қайыр жігерлі сөйлеп.

— Олай болса, біз барып олармен әңгіме жасайық! — Дәмеш Қайырдың сөзіне елігіп, қазір де кетіп қалуға дайын адам сиякты.

Қайыр сөзін аяқтамай Ажар келіп тамаққа шақыр-ды, Жиналғандар дүрліге шулап қонақ үйге барды. Екі шал Дәмешті орталарына алды. Сөзді Қайыр бастады:

Бүгін біздің қарт ағамыз, ардақты құрыш қоры-тушы Құрекең курортқа бара жатыр. Сол кісінің Теміртауға жасарып оралуы үшін, қағида бойынша тост көтерейік... Бұл кісі кім, білесіздер ме? — Қайыр аз тыныстап күш жинағандай қаттырақ дауыстап сөзін аяқтады: — Бұл кісі — халқымыздың ар-намысы! Халқымыздың ең жақсы қасиетін осы кісінің басынан табамыз! Сонау патша за-манынан бері кедейдің мүддесін қорғап, жер ауған, он алтын-шы жыл патшаға қарсы күресіп, абақтыға түскен, Октябрь рево-люциясына қатынасып, Жетісуда да совет өкіметін орнатысқан, одан байларды конфискалап, колхоз құрысқан, Отан соғысы уақытында жұмыскер боп құрыш күйған кісі. Халқымыздың тірі тарихын осы кісінің өмірінен аңғарамыз. Біздер осы кісілердің та-бысына ие боп, азап шекпей, бейнет көрмей өстік. Осындай адам үшін!..

Құрыш қорытылғалы бес сағат. Инженер Сағатованың смена-сы жанталасып мартен пешімен алысуда, теңіздің асау толқынын матап-буып, пештің ішіне әкеп қоя бергендей, қып-қызыл жалын төңкеріле тулап, пешке сыймай әлек. Оттың тілін біліп, оған әмірін жүргізіп қалған Ораз көзілдірігін киіп ап, көсеуін ала ұмтылады. Арыстанды үйреткен дрессировщик сияқты, көсеуді Ораз пешке сұғып жібергенде, шамдана тулаған жалын қаймығып, сол сәтінде басыла қалғандай.

От шарпыған маңдай шашына қалпағын бастыра киіп ап, Ге-надий да құрыш ағатын шүмекті күн бұрын дайындап жүр. Қуан қолына проба алатын ожау мен стаканды ұстап, қалбаландап пештің алдынан шықпайды. Оркестрді басқарған дирижердай, солардың ісін қадағалап, көз айырмай мастер Күміспек тұр.

Дәмеш темір сатымен пеш алаңына көтерілді де, сағатына қарады: кешкі тоғыз!.. Дәмештің есебі бойынша проба алатын мезгіл жетті! Дәмеш кеуде қалтасынан көк көзілдірігін алып, пештің көзінен сығалады. Құрыш толған қазанның беті көбік атып, қайнаған құрттай бұрқ-сарқ етіп көпіршіп жатыр екен. Иә, уақыт жеткен! Алты сағатта құрыш қорыту — мартен пешінің тарихында бірінші рет, дүние жүзіндегі ең жоғарғы еңбек өнімі деген осы! Құрышты ағызуы бар, жеті сағатқа айналады. Бір сағаттай уақыт ұтады. Бұл жағына Дәмештің енді қаупі жоқ. Са-пасы қалай шығар екен?

— Күміспек!—Дәмеш дауысын цехтың гуілі, жоға-рыда темір сымды жорғалап жүрген кранның шақыр-шұқыр дауысы естіртпеді. Дәмеш Күміспекке қолын бұлғады. Күміспек — ты-раш, цехтың ішінде де өзін-өзі таза

ұстайды, қолына күйе жұқтырмайды, күлімдеп паңдана ба-сып қасына келді.

— Проба алсын, бұйрық бер! — Айтуы мұң екен ол Оразға қолымен пешті нұсқады, бірін-бірі сөзсіз ыммен түсінеді.

Оразда үн жоқ, ернін жымырып, қабағын түйіп алған, пештің ортадағы әйнегінен ұзын сапты ожауды сұғып жіберіп, қайнап жатқан құрышқа тереңірек батырды да, бір ожау құрышты алып шықты. Стаканға құйды. Аппақ қаймақтай құрыш созылып, үздіксіз ағады. Іле стаканнан пробаны түсіріп ап, Қуан лабораторияға әкетті.

Дәмеш енді қиналды. Кім біледі, немен бітерін... Егер бұдан шыққан сутегі құрышқа қосылса, ертең «болаттай асыл» бола ала ма, жоқ шытынап, шыныдай омырыла бере ме?.. Жоқ, Дәмештің құйған болаты асыл, мықты: ертеңгі Ленин атындағы кемені, Дүние жүзін шарлайтын «ТУ-104»-ті немесе Ай мен Күнге, Шолпан мен Темірқа-зыққа ұшатын әуе кемесін, мүмкін осы Дәмеш құйған бо-латтан жасар? «Дәмеш — Ораз болаты» деген марка бүкіл дүние жүзінде бірінші орын алар?!.

Дәмеш ойы шорт үзілді. Цех маңында аңдып жүр ме, біреу хабарлады ма, топырлап Серегин мен Қайыр, Әмиров пен Қасымов пеш алаңына көтерілді. «Бөгет болмайық» дегендей ептеп басып, үн-түн жоқ пешке жақындамай, анадай үйіріліп тұрып қалды. Дәмеш байқамаған кісі боп қалтасынан орамалын алып бетін сүртті. Қасында тұрған Күміспектің құлағына сыбырлап:

— Бетім күйе емес пе?—деді.

— Дәл мұрның ұшында!

Дәмеш қайта-қайта сүртіп, қайта-қайта сұрайды. Неғылған күйе кетпейтін, бояу ма? Күміспек шыдай алмай күліп жіберді. Бірінің артына бірі тығылып, моншақтай тізіліп, Қайыр, бастаған топ та келіп жетті.

— Сіздерді кім шақырды?.. Атамды шығарып салғаннан бері осында жүргеннен саумысыңдар?

— Ау, біз сені тосып жүрміз!

Бәрі ду күлді. Қайырдың «ау!» дегені Мүсілімді ес-ке түсірді.

— «Ау!» қайда екен осы?—деді Әмиров.

— Ойбай-ау, сен естідің бе, Дәмеш, біздің Мусин Сапарович емханаға түсіп қапты. Жаңа үйіне телефон соқсам апасы бишара емханаға аурып кетті дегені бар ма...

Емханаға телефон соғып едім: дәрігер «жақсы» дейді, жү регі аздап қысылса керек-ті.

Дәмеш сынаптай толқиды, жиылған топтың әзіліне құлақ та қоймайды: Қуан не қып кешігіп жатыр, әлде?.. Темір сатымен жүгіріп келе жатқан Қуан, оның соңынан асыға басып Епифанов көтерілді. Бір тарақ қағазды Қуан Дәмешке ұстата берді. Дәмеш сұп-сұр боп, өңі қашып, қолы дірілдеп қағазды зорға ұстады, ол қағазға Қайыр да төнді. Лабораторияның не деп бергенін білетін Епифанов күлімсіреп, көзін Дәмештен.алмайды. Дәмеш «уһ» деп жүрегін ұстап, басын көтергенде, көзі қарсы тұрған Епифановқа түсті. Шап беріп, оның мойнынан құшып, бетінен сүйді.

— Міне, Қайыр жолдас, көріңіз, қандай құрыш құйдық алты сағатта? — Дәмеш бір жақ шеті кетік, дөңгелектеу келген алақандай құрышты Қайырға ұсынды. Ол жал-иақ алақанына салып, жұрттың алдына тосты. Сап-салмақты қара көк құрыштың бір бетінде әжім секілді әшекейлі сызық, астыңғы жағы теп-тегіс күмістей жылтырайды.

— Нағыз құрыш-осы!— деді инженерлер бір ауыздан.

— Бұл құрышты мен жалғыз құйғам жоқ, ағайындар!

— Иә, тағы кім ортақ?— деді Серегин күлімсіреп.

— Ораз!.. Ораздың бригадасы.

— Жоқ, жоқ, мені қайтесің Дәмеш кірістіріп,— деді Ораз ұялып.

— Әділдік керек!— деді Гена.

— Генаның сөзі-жүректің әмірі. Оны айтпай болмайды... Соңғы кезде Ораз екеуіміз бірлесіп кеттік!

— Иә, мына қызықты қара!— деді таңданған Қайыр.— Директор білмейді, ә?

— Директор түгіл, цех бастығы да білген жоқ... Ораз өз бетімен құрыш құюдың әдісін іздеп, біз бір-екі рет онысын пеш аузында байқап көргеміз де!— Дәмеш күлімсіреп Оразға қарады — «енді айтуға болады ғой?» дегендей.

— Өздерің бүлдіріп жүрміз десеңші!—деді Илья Савельич.

— Бүлдіргеміз жоқ, Илья савельич!.. Мұның тапқан әдісі құрыш қорытудың операцияларының арасын жеделдетіп, уақыт ұту...

— Сонымен... бу аралас ауа пешті тез қыздырды да, Ораздың — әдісі құрыштың тезірек балқуына себебін тигізгді. Осы!

— Ораздың бұл бірталайдан бергі арманы еді, жолдастар!— деді Гена.

Бәрі шулап, кезекпен Ораздың, бригада мүшелерінің қолын қысты.

Елегізген Дәмеш Қайырдан көзін алмай, күлімсіреп тұрды да, шешіле сөйлеп кетті:

— Қайыр Рахимович, осы тартыстың үстінде мен бір түйін жасадым!.. Өмірге уақыт сыншы. Адамды бір жағынан өлімге жақындатса, екінші жағынан өмірін таразыға салатын да уақыт па деп қалдым. Біздің арамыздағы таласты шешкен де уақыт боп отыр, оған көздеріңіз жетті!..

— Сондықтан?— деді Қайыр Дәмеш тыныс алған шақта.

— Сондықтан... уақытты босқа жібермей, пайдалана білейік. Уақыт ұтайық!— Дәмеш күлімсіреп: «дұрыс па?» дегендей Серегинге қарады.

Қайыр тағы да киіп:

— Сеніңше, өмір сүруге асығу керек пе?—деді.

— Жайбарақат жүрген де өледі, асыққан да өледі. Сондықтан өмір сүру үшін асығайық. Бірақ, жемісті өмір сүру үшін асығайық! «Уақыт — алтын» деп бұрынғылар тегін айтпаған...

Қайыр Дәмештің мөлдіреген қара көзіне сүйсіне қарап' тұрып қалды.

***

...Түн. Ай сүттей жарық. Ашық аспанға сепкен күміс жұлдыздардың бірі сөніп, бірі гауһар тастай тұтанады. Темірлі таудан ескен самал көйлектің жаға-жеңінен кіріп денені аралап, суық жыландай мойнына оралады. Самарқанд көлі тұп-тұнық, беті жыбырлап, кешке қарай тыным тапқандай.

Дәмеш пен Қайыр Темірлі таудың арғы жақ етегінде, көл жиегінде тұр.

— Дәмешжан, радио әкелген бүгінгі хабарды естідің бе?.. Екінші космос ракетасы бүгін, бір жарым сөткеде айдың дәл үстіне барып түсіпті! — Қайыр көзін бұлт астынан жылжып шығып келе жатқан айдан алмайды.

Кеше ғана ғашықтардың сырласы, мұңдасы, сиқырлы ай, бүгін Қайырға ескі танысы секілді. Жап-жақын, қолын созса жететіндей.

Қайыр ойын жалғағандай, Дәмеш:

— Әне бір ай бетіндегі қарайған, ракета апарып тас-таған біздің вымпел емес пе екен?— деді өзілдеп.

— Көзің жіті-ау, Дәмеш, көріп-ақ қалғаның

— Көрмей, мүмкін, менің құйған құрышымнан жасалған шығар, ол вымпел?

Қайыр жымиды.

— Темірдің кекесі айда болса керек-ті. Шіркін, керемет құрыш құюға болар еді-ау!— Қайыр балаша өз сөзіне өзі мәз, күледі.

— Америкада сол айдың жерін осы күннен-ақ бөлісіп, сатып жатқан көрінеді... Темір барын сенен бұрын білгені ме, Қайыр?

— Но-но.. Біздің вымпел жатқасын, ай да біздікі! Оларға бір қарыс жер тимейді!..

— Иә, тарих деген осы!.. Қайрош, айға завод салса, директор боп барар ма едің?— Дәмештің дауысы сиқырлы да назды шықты.

— Сен барсаң, ай түгіл күнге де барам.

— Жанып кетерсің...

— Сен үшін жансам, арманым жоқ!

Екеуі тауды басына көтеріп, сақылдап шаттана күледі... Күлкі басылды. Жел де тынды. Айнала тым-тырыс. Тек екеуінің соққан жүректерінің дүрсілі ғана естілгендей. Жаңа ғана өздері келген қалаға таңдана қарайды. Өн бойына моншақтап, электр шамын тақкан қала, шулап ән сап жатыр.

— Дәмешжан! — деді Қайыр Дәмештің мөлдіреген қара көзіне төніп. Дәмеште үн жоқ, ол көзін қаладан алмайды. — Дәмешжан, міне бес жыл болды, сені күткелі...

Сол бір сәт әлгінде батқан күн бұлардың жүзін көрмекке қайта шыққандай қаланы алтын арайға бөледі. Су бетіне қызыл бояу төккендей, көл қызарып Дәмештің жүзімен шағылысты.

Мартен құрыш ағызды!

Әне, аспан тіреген завод мұржасынан алтын ұшқын жаңбырдай себелеп құяды!.. Қандай ғажайып, керемет сурет!

Қайырмен екеуінің махаббаты бес жыл бойы құрыштай қорытылды. Ендігі күн қуаныш жүрекке сыймай дәл осы құрыш сәулесіндей төгілуі керек.

— Дәмешжан, неге үндемейсің?

Дәмеш кенет Қайырға бұрылды. Ұзын, нәзік саусағымен кере қарыс маңдайына түскен бір түп шашын кейін қайырып, оның қоңыр көзіне үңілді. Іштен әндетіп, Қайыр сөзіне жауап қайырды:

Сенен артық, жар табылмас,

Табылса да артылмас!..

Осы бір сөзін дауыстап айтуға тілі икемделмеді, Қайырдың көзінен оның аузымен айтылмаған жалыныш сөзін, құмартқан сырын ұқты да, бас сап мойнын құшып, шын сүйгісі де келді. Бірақ, дәті шыдамады, тау шыңына жоғары өрмелеп кете барды.

ЗЕЙІН ШАШКИН

СЕНІМ

Роман

Өмірімнің күзіне шыққан
Гүліме арнаймын.
Автор.

Отанның кең аспандай көлемінде,
Баян бір бүйрегіндей бөлегі де,
Қызтау ғой, қызықтырған мені жастан,
Суретін түсірейін өлеңіме.
Қалижан.

БІРІНШІ ТАРАУ

Нұрлан үйден асыға шыққа да, жан-жағына тамашалай қарап, аулада ұзақ тұрып қалды. Сол бір күнгі табиғат көркіне қанағатсыз көз түгіл, тәубешіл көңіл де тоймайды білем, әлденеге құмартып, әлденені аңсап, алаңдай берді.

Ақбеттаудың айыр өркеш шыңында күлім қаққан ақжарқын күн көктем лебін өзімен бірге ала келгендей бүгін. Айнала, төңірек заматта неше түрлі түске боялып, құлпырып, біресе көгілдір, біресе жасыл тартып өзгере берді. Тау бөктеріне салынған кіші-гірім Баянауыл қаласы көк буалдыр сағымда әткеншек тепкендей асылып, діріл қағады. Тау үйдің іргесіне тым таяу, жақын, қол созым жерде, оның жықпыл-жықпыл қойнауында, тарам-тарам сай-сайында сылдырап аққан қар суының нәзік үні, тау беткейіне таласа-тармаса өсіп, бүршік жара бастаған арша мен үйеңкінің сыбдыры, кәрлен шыныдай шатынап сынған Сабындыкөл мұзының сытыры да анық естіледі-ау, анық.

Қала осы бір сәт демін ішіне алып тына қалғандай, Нұрлан да құлағын тігіп, жан-тәнімен сезіне қабылдайды. Ол бұрын осы Баянауылда туып-өспеген, мектебінде оқып, көшесінде жалаң аяқ асық атып жүгірмеген тәрізді, бәрі де жаңа бір қырынан көрініп, жаңа бір сырымен ашылғандай. Құмартуын қарашы!..

Аздан соң осынау құлаққа ұрған тыныштықты қала шетінде гүрілдеген трактордың даусы, оған қосылған иттің шәуілі бұзып, ақыры әтештің шақыруымен тынды...

Кеше ғана дене мұздатып, бет қаритын ызғарлы жел екеш жел де бүгін жұмсарып, торғындай мойынға оралып, Нұрланның толқыған қара шашын дударлай келемеж етеді. Көктемнің дымқыл иісі мұрын жарып, тыныс кеңейтіп, алуан түрлі арманға жол ашып, қияға, биікке меңзеді. Түрлене, көгере келген көктемге қуана қарап, Нұрлан да тұра берді.

— Шырағым-ау, басыңа киім кимейсің бе? Суық тисе қайтесің, әлі ерте ғой жалаң бас жүруге! — деп аула алдынан өтіп бара жатып ақыл айтқан қарияның бір ауыз сөзі, теңіз толқыны ағызып әкеп жарға соққан балықтай, есін жидырды. Қария сөзіне іштей дау айтып: «Пәле, алпысыншы жылғы жастар қысты күні бас киім кимейтінін біле ме екен?» — деп жымиды да, емханаға қарай аяңдады.

Айжан оқуын бітіргеннен кейін осы Баянауылға жіберілгенін, емханада аз күн істеген соң алты айлық курсқа кетіп, хирург болып, жақында ғана Алматыдан оралғанын, өткен күні Нұрланның бөлесі Нұрқат, сөзден-сөз шығып, тәптіштеп жеткізген-ді, енді сол Айжанды көруге ынтығып, сұқ саусағының үстіне шыққан бөртпені себеп қып келіп тұр.

Хирургия кабинетінің алдында иін тіресіп бес-алты жігіт тұр екен. Нұрлан дәйексізденіп, кетіп қалғысы кеп бір оқталды да: «Шынында да сол өзі білетін Айжан ба екен?» — деген күдігін анықтамақ боп шыдап тұра берді.

Айжанды сөз қылғанда Нұрқаттың көзі күлімдеп қоя берді. Жалпақ танауының айналасы жыбыр-жыбыр еткен сықылды көрінді және бұрын Нұрланның танитын-танымайтынын білмейтін бөлесі неге әңгіме қылғанын тағы түсінбеді. Сөз астарынан ұққаны: «Қалада бір тамаша қыз бар, көрген де, көрмеген де арманда!» болды.

Иә, егер Нұрқат айтқан Айжан болса, асқан сұлу да, ондай көріксіз де емес еді, сүйкімді, жібек мінезді, ақылды қыз-ды. Алматыда студенттер кешінде бір-екі рет кездесіп, танысқан-ды, бірақ оның оқуын бітірген соң Баянауылға барып істеймін дейтін ойы жоқ еді, өзі Ертістің бергі қыр бетінің тұрғыны, әкесі ескі фельдшер болатын...

Жел қағып, суық сорған, шыңдалған қапсағай денелі, ірі жігіттер бірімен бірі әзілдесіп, қақтығысып, даурығып, емхананы басына көтерді. Медсестра есіктен сығалап: «Шуламаңдар!» — десе, құлақ қояр емес, сол сәтінде бәсеңдеп, аздан соң баяғы шуылына қайта басады.

Нұрлан бір отырып, бір тұрып, тықыршып әзер күтті. Біртіндеп азайып жігіттердің де үні өшті. Кезегі жетіп, кіріп барып еді, кіршіксіз таза ақ халат киген, сұңғақ келген талдырмаш, мұрнының үсті сүйіктеу, аққұба қыз қолындағы резинка биялайын шешіп, кетуге ыңғайланып жатыр екен, Нұрланды көріп

аясы үлкен, аласы мол тобылғы көзін таңдана қадады. Қызыл далап жаққан жұқа ерні күлімдеп жүзінен қуаныш белгісі білінді. Нұрлан салған бетте Айжанды танымай қалды, халат киген соң өзгеріп кеткен сықылды ма, қалай...

— Жол болсын! — деді ол Нұрланның қолын қысып жатып.

— Келіп қалдық туған елге.

— Ұмытпасам, Москваға аспирантураға кетем деп жүрген тәрізді едіңіз...

— Бір жылға демалыс алып оралған бетім. — Не себепті демалыс алғанын Нұрлан айтпады, бүгіп қалды. Сыпайыгершілік жасап, қыз да қазбалап сұрамады. Нұрлан үнсіз қолын көрсетті. Айжан жұмсақ, жіңішке, салалы саусақтарымен қызарып, талаурап тұрған шиқанды басып-басып көрді де: «Тілу керек!» — деді Нұрланнан көзін алмай. Сөйтті де: «Саудаласудың қажеті қанша!» дегендей, қолын жібермей, іс-міс жоқ йод жағып, скальпелмен сыза тілді. Адам терісі қатты болар ма, тас тілгендей шықырлап ұстараның зорға өткенін сезінді Нұрлан. Ернін тістелеп, теріс қарады.

— Аяншақ екенсің ғой...

Қыз жігіттің түсі өзгеріп кеткенін сезініп, әзілдеді.

Мінезді айтсаң жібектей,
Жаныңа рахат таптырған! —

деп осы елдің ақылды қазағының бірі Мәшһүр Жүсіп айтқандай, Айжанның қолы қатал тисе де қиықты тобылғы көзі күлімдеп ақшыл жүзіне ерекше нұр беріп, сабырлы да сыршыл жанның кейпін жария қылады.

Нұрлан енді сүйсіне қарады. Сыздап, мазасызданып тұрған қолы толас тауып, көңілі жадырады.

Айжан ақ бөзбен қолын байлап беріп: «Енді келмесең де еркіңде. Ертең перевязканы алып тастауға да болады», — деп кеңес беріп еді, Нұрлан тыңдаған жоқ, сөзім кетіп қалды-ау дегендей, әзілге қайта оралды.

— Аяншақ емес екенімді таныған боларсың, етімнен ет кессең де үндемедім ғой.

— Ер жігіт сыналатындай кезең туған жоқ. Бұл ем — баланың қолын шыны сызып кеткенмен бірдей.

«Мына қыз қалай-қалай шәлкес сөйлейді-ей?»

— Сынау үшін кеуде жарып, жүрек көруші ме еді?

— Кім біледі, бәрі жүректен басталатын сияқты, алдын ала көрсе, несі артық.

— Жүректі көргенде оның тілін білсе, бірсәрі...

— Білмесек айтамыз ба?

— Маман ба едіңіз о жағына?

Екеуі сөз таластырып тұрғанда, сестра келіп бөліп жіберді. Нұрлан қоштасып шығып кетті де, аудандық партия комитетіне қарай жүрді.

Баянауыл аудандық партия комитетінің секретары Мәлік Асанов-қырықтар шамасындағы қайыс қара, жұқа өңді еркек. Түрі бір көрген адамға онша ұнамауы да мүмкін, бірақ тілге келсе-ақ болды, ол икемдеп, бауырына тартып алады. Алдына барған пенде риза болмай, сауалына жауап таба алмай өкпелі кеткен емес, әркімнің жүрегіне кілт тауып аша білетін шебер кісі. Не қасиеті бар екенін өзі біледі, әйтеуір бір адамға ұрсып, зекіп, көз алайтты деп үш жыл ішінде аудан көлемінде біреу айтпайды, сабырмен, ақылмен ырқына көндіріп алады...

Осылай деп мінездеме беріп кеп, сөзінің ақырында: «Тілі майда, мінезі ұстара, алданып қалма, бауырым!» деп қиқылдап күлген де Нұрқат еді, кім білсін, оның неге олай астарлы сөз тастағанын?

Мәліктің үйленгені Нұрланның бір кездегі ғашық қызы Раушан-ды, соны ишаралай сыр тартқысы келді ме? Оған Мәлік жазықты ма? Керек десе, Мәлікті танымайды Нұрлан, көрген кісісі емес, түрінің өзін Нұрқаттың айтуымен ғана елестетіп келеді.

Жеңілтектік жасаған Раушанның өзі: Нұрланды жас көріп менсінбеді ме, асау аттай бір-ақ күнде тулап, қырындап кете барған.

Нұрланның: «Тос, оқуды бітірген соң өмір ағашының бұтағына бірлесіп ұя салайық!» — деген сөзін сықаққа айналдырып, тәлкек қылған. Жанына тиген. Нұрланда намыс бар, шыдай алмай бұ да жарылып, қаншама қайғырып, уайымдаса да, қайтып басын имеді. Сонысы қате болды ма, кім біледі?..

Асановтың алдындағы хатшы қыз таныс екен: «Атқару комитетінің председателі Бегимов Ербол отыр, ол кісі бір кірсе, жуырманда шыға қоймайды, үстіне кіре бер!» — деген соң, есікті ашып, бірінші секретарьдің алдына жетіп барды.

Мәлік жұрт айтқандай өңсіз жігіт екен, беті шұқыр-шұқыр, қорасанның дағы бір кездегі сүйкімді жігіттің түрін бұлдіріп-ақ тұр. Әйтсе де, өткір қара көзі мөлдіреп: «Сен қімсің? Не шаруаң бар еді?» — дегендей өңменінен өтіп барады. Оның қасында отырған жауырынды, еңкіштеу ақ сары Ерболды Нұрлан бұрыннан білетін-ді, осы елдің азаматы. Екеуіне кезек қол беріп ірге жақтағы орындыққа барып отырды.

— Ей, сен Нұрлан Сембинсің бе? — деді Бегимов басынанаяғына шейін шегір көзімен шолып өтіп. — Қайдан жүрсің, жарқыным?

— Москвадан.

— Онда, немене, оқуда ма едің? Иә, иә... аспирантураға түсті деп естіген едім-ау. Енді не ғып жүрсің? — Сауал қоюшы Ербол, Мәлікте үн жоқ, көзін алмай тыңдап қана отыр.

— Бір жылға демалыс алдым, шешем де ауру... «Өзімнің де денсаулығым онша емес», — деген сөзді айтпай тағы да іркіп қалды, жұмыс бермей қоя ма деп сақтық жасады.

Нұрлан қалтасынан көк тысы бар «дипломын» суырып алып, Мәліктің алдына салды.

— Көктем келді. Егіске аралассам ба деген үмітпен тезірек оралып едім.

Мәлік дипломды ашып, ықыласын сап, таңдана оқыды. Аздан соң Ерболға бұрылып:

— Міне! — деді әдемі де кең дауыспен, — бес жыл ішінде елуден артық пән өткен, соның бәрін беске тапсырған. Сенеміз бе осыған?

— Неге сенбейміз?.. Сабақ берген мұғалімдерінің бәрі нағашысы болмас жігіттің, — деп, Ербол қарқылдап күліп алды өз сөзін өзі қоштап.

— Сол нағашы еместігіне таңданам. Бес жыл бойы үзбей бес алу — айтуға ғана жеңіл. — Мәлік қоңылтақтанған адамдай Нұрланға тағы бір қарап, қайтадан дипломға үңілді.

— Жақсы келдің, жігітім. Істе, ақта жеген наныңды, — деді Ербол сөзінің дөрекілеу шыққанын өзі сезбесе де, Мәлік сезгендей, қиғаш қара қасы доғадай иіле қалды.

— Кәне, Ереке, қайда жіберсек екен? Қай совхозға агроном керек? — деді Мәлік әлденеге бекінген дауыспен.

— «Баянауыл» совхозының бөлімшелеріне агроном керек дегенді құлағым шалған еді. — Ербол телефонды көтеріп, аудандық өндіріс басқармасын сұрап еді, ар жағынан ешкім жауап бермеді.

— Меніңше, — деді Мәлік ойын тұжырып: — Өзі осы жердің баласы болса, жақсы оқып, еліне еңбек етуге оралса, біз де сенім білдіріп, жақсы қарсы алайық! «Баянауыл» совхозының бас агрономы етіп тағайындайық! — Қолындағы дипломының қырымен столды мазасыз тықылдатып, Ерболдан тағы да ол жауап күтті.

Ерболдың шегір көзінің айналасын шырмауықтай әжім басып, ұрты салбырап егде тарта қалды.

— Алып кете алса...

— Көмектесейік!.. Өзім көмек берем! — деді Нұрланға ықыласы түскен секретарь дипломын қайырып жатып.

Ербол үндемеді.

— Бюроның қаулысын ал да, облысқа барып, тағайындалып келгейсің, — деді Асанов енді жұмыс бітті дегендей басын изеп.

Нұрланның қуанышы қойнына сыймай үйіне жеткенше асықты. Әкесі Сембі жетпіске келсе де, әлі күші қайтпаған, ширақ, пысық шал, бірақ жұрт оны: «Есінен ауысқан, миының бір винті жетпейді», — деп өзара өсек қылады. Соңғы жылдары мінезінің күрт өзгергені шын да еді. Отызыншы жылдары колхозды өз қолымен құрысқан, бет қаратпайтын, өткір де тілді белсенді қазірде тірі пендеге жұмған аузын ашпайды, күйбіңдеп, өз шаруасының маңында тіршілік етеді.

Талай жиналыс, талай жанжалды басынан кешкен атақты даукес, жалғыз қалса да айтқанынан қайтпайтын, жұдырықтай мықты адам бүгінде үстінен түйе жүрсе де ыңқ етпейтін жуас, момын. Тек анда-санда өзінің құрбы-достарына ашылып, өткен-кеткенді еске алады, оның өзінде де жастық шағын сөз қылумен ғана тынады.

Өзінің отызыншы жылдардағы ерлігінен бір ауыз сөз айтпайды да, біреу сөз қыла бастаса, тұрып жүре береді. Жақтырмайды.

«Сол жылдары жұртқа жазықсыз тілі тиіп, шешенсіп, сөйлей беруші еді, тәубесі есіне түскен болар қартайған шақта!» — деп кейі күледі де.

Бірақ, неге күрт өзгерді, оны ешкім білмейді. Өзі және айтпайды.

Томаға-тұйық өз үйінің маңында тіршілік құрып жүріп жатыр. Бойының кішілігінен әскерге де алмады, соғыс жылдары хат тасып, почтавойшы болды.

Бұрын жас кезінде үйші еді, киіз үйдің сүйегін жасайтын, уық иіп, кереге көктейтін, Баян дуанына аты шыққан ісмер-ді, бүгінде шоқша сақалды, жұдырықтай қара шал домаланып ертелі-кеш аулада жүреді де қояды, есік алдында бәкісімен тал кесіп, көршіқолаңына қолқорап тоқиды, әйтеуір қарап отырмайды, көптен бері көздеп жүрген нысанасы тағы бар — көзі тірісінде Нұрланға арнап бір киіз үй жасап беріп кету, соған қазір қам қып кірісуде. Шал кеше: «Осы төңіректе қалғаның қолайлы болар, балам!» — деп сөз арасында жұқалап ескертіп те қойған.

Есіктен Нұрлан кірмей-ак, оның сыңайынан қуаныш нышанын аңғарған шал, қолындағы тоқып отырған қорабын тастай беріп, шоқша сақалын әдетінше шеңгелдей ұстап, қадала қалды.

Баласы сып етіп төргі үйге өтіп кетіп, пальтосын шешіп, әкесінің жанына қайта оралды. Осы совхозға қызметте қалдырғанын, ертең Павлодарға жүретінін, әкесіне қысқаша, тұжырымын айтты.

— Жақсылыққа жазсын, балам. Берер ақылым: осы Баянауылда Совет өкіметі орнағалы талай қызметкер келіп, талайы кеткен. Халықтың дұғалы аузына іліккендері жоғары өрлеп, атаққа ие боп жүр де, егерки қарғыс алғандары — оңбай жұртта қалған итке ұқсап, тентіреп кеткен. Халыққа тиыш бол! — деді шал.

Бұл — Сембі қарияның өмірде баласына берген екінші өсиеті. Алғашқы рет Алматыға оқуға жүрерде: «Жақсы оқы, шырағым. Тырыс, Қаныш ағаңнан үлгі ал!.. — деген дәл автобусқа мініп жатқанда бетінен сүйіп. Нұрлан әкесін жақсы да көреді, іштей жұдырықтай әкесінің күшіне, ақылына сүйсініп, мақтан да етеді. Көрмейсің бе, өмір дауылы талай қалтырата соқса да, бұтағын сындырып, жапырағын түсірсе де құлата алмағанын!.. Ер жеткен баласы соғыстан қайтпады. Қазір кемпірімен екеуі ғана. Оның да жасы шалдың өкшесін басып, келіп қалды. Өзі және сырқат.

Дәрігерлер Нұрланға: «Өкпеңнің ақауы бар көрінеді, бірер жыл еліңде тынық, туған жердің ауасы шипа», — дегенде, үйелмелі-сүйелмелі кемпір-шалдың тұрмыс күйі, шешесінің ауруы есіне түсіп, тәуекелге бел байлап, сөзге келмей аттануының тағы бір себебі осы-ды.

Әкесінің әжім басқан, тамырлары білеу-білеу күсті қолынан Нұрлан көзін алмайды. Бас бармағы қап-қайқы, керегені, уықты ие-ие өзі де қайқайып кеткен тәрізді. Нұрлан әкесінің бармағы астында отырған сүйек сапты семсердей өткір бәкіні тамашалағысы келді ме, үнсіз жармасып өзіне қарай икемдей беріп еді, әкесі баласының алақанына өзі салды да, «мықты ұста!» дегендей, нұқып қойды.

Сары бәкі — Нұрлан есін білгеннен бергі әкесінің шын серігі де, берік құралы. Ұстараның жүзі де көп қайрағаннан тозған сықылды — қазіргі бейнесі орақ сықылды, ортасы имиіңкіреген, ойық.

— Пәле, осы ұстара тозбайды екен, аға. — Нұрлан бәкінің жүзін екі бүктеп көріп еді, серіппесі әлі де босамаған, күш жұмсамаса оңай жабылатын сияқты емес.

Шал ауыр күрсінді де:

— Зат екеш затқа да, шырағым, күтім керек, — деді. Салмағы жеңіл болса да, сөзге әншейінде сараң шал аз-кем ойланып отырды да баласының сөйлескісі келгенін сезгендей, жадырап шешіле сөзін жалғады. — Бұл бәкі, балам, сен түгіл, тұңғыш баламмен жасты. Мұны 1916 жылы Ригаға окоп қазуға барғанда бір орыс солдатынан сатып алғам.

Он алтыншы жылы Ригаға барып, окоп қазғанын, одан Февраль революциясынан кейін елге оралғанын бұрын да айтып отыратын-ды әкесі. Бірақ, бәкінің сол жылдар ескерткіші екенін енді ғана білді.

Нұрлан бәкіге тағы да қызықтай көз тастады.

Ісмер адамның қаруы — пышақ, бәкі, сүргі... Ал, агрономның қалтасынан түспейтін қаруы не?..

Осыдан жеті жыл бұрын әкесінің ежелгі көршісі, үй арасында үй жоқ, қарт агроном Илья Сергеевич Сорокин бір әңгіме айтқанды, сол сөзі әлі есінде қалыпты.

Сорокин сотталып кетіп, содан ақталып жаңа қайтқан кезі, шашы да, сақалы да күмістей аппақ, бет-аузын қатпар-қатпар әжім басқан, жүдеу-ді, бойындағы бар қасиеті де, назар аудартып, магниттей тартатын күші де оның таусылмайтын қызық әңгімесінде еді.

Бір күні Илья:

— Осы дүниені, жасалып жатқан ерен қызық өмірді кім де болса көріне бірге ала түспейді. Бәрі де артыңда қалады, ертең оған ұрпақ ие. Сондықтан тарылмай, не жасасақ та жақсы ғып, сомдап жасайық. Шалалық, асығыстық кемтар қылады.

Әкесі осы бәкіні өзімен бірге о дүниеге алып кетпейді, бұ да артында қалмай ма? Әне бір тоқыған қорабы, жасаған оюлы кебежесі, бәріне ие — Нұрлан, не басқа біреу ие. Шіркін, әкесінің ісмерлігін әрі қуалайтын, жалғастыратын тағы бір баласы болса! Сондай өзіне тартқан біреуі бар еді, соғыста қаза тапқан. Нұрлан ше? Нұрлан өзі неге ісмерлікті үйренбейді?

Нұрлан-жер ісмері, жер маманы. Соны пәлен жыл оқыған жоқ па?..

— Аға, бәкің әлі де біраз жыл қызмет істейді-ау деймін. Сабы әлі жап-жаңа, — деді Нұрлан, өзіне қайырып беріп жатып.

— Немереме де қызмет ете ме деген үмітім бар, балам. Егер әки...

Шалдың қоңыр көзі күлім қағып, әлденені ишаралағандай.

Нұрлан не дерін білмей ойланып қалды. Шал жауабы өз ойының үстінен түскендей.

***

Нұрланның бұдан кейінгі күндері тартысы басым шым-шытырық кинода көретін оқиғаға ұқсайды.

Павлодар Баянауылдан жүз елу километр, бұл екі ортадағы тақтайдай асфальт жолмен ағылып жатқан кісі, жүк таситын машиналардан көзің тұнжырайды. Майқайың өндірісі де — осы жолдың үстінде, лек-лек ағылған машинаның көпшілігі соған келеді. Сондықтан да жер әлі дегди қоймаса да, жол үсті — шаң-тозаң, ол тозаң машина доңғалағына оралып, терезеден автобустың ішіне еніп, тыныс тарылтады.

Төрт сағаттық сапар Нұрланға ұзақ көрінді, әшейінде бір минутын бос жібермейтін ол қолына кітап та ұстап шықпапты, тықыршып, өзін қоярға жер таба алмай, терезеден үңіле берді.

Қары кетер-кетпес, алабажақ боп жатқан жер бусанып, тамыры жіби бастаған кез-ді, ашық күнгі жер бауырлап жіңішкелеп көтерілетін от түтініндей әр төбенің басынан сыздықтап ұшқан буды Нұрланның көзі шалды. «Егістің мерзімі туған екен!» — деді іштей түйініп.

Ауданға тезірек оралып, биылғы егіс жерін өз көзімен көріп, өз қолымен жыртуы керек Нұрланның. Әйтпесе, орыстар айтқандай, балапанды күзде санай ала ма?..

Аздан соң Нұрлан қиялы жем іздеп шоқақтаған торғайдай емханада кездестірген дәрігер қыздың қасына барып қонды.

— Айжан! — деді іштей таңырқап, қызыққан адамдай атын қызыға атап, бейнесін көз алдына әкеліп.

Екі жыл болды көрмегелі, содан бері қалай тамаша өскен, бойын түзеп, салмақты дәрігер болған!

...Қазақтың академиялық опера театрында студенттерге арналған бал. Көз ілеспей дөңгеленіп билеп жүрген достарына

қарап Нұрлан тұр. Жалғызсырап, тыпыршыған Нұрлан анадай оқшау тұрған сүйектілеу арық қызға барды да, биге шақырып, топ арасына сүңгіп кетті.

— Қайдансың? — деді Нұрлан менсінбеген адамдай тік сөйлеп.

— Медикпін.

— Атың кім?

— Айжан.

— Мен Нұрланмын.

Екеуінің сол кешкі сөзі осымен бітті. Бірақ, қыздың жібек мінезі, назды күлкісі Нұрлан жанын қытықтағандай. Дәл кетерінде ертеңіне театрға шақырып уәде байласты. Бірақ, Нұрлан уәдесінде тұра алмады, комсомол комитеті дружинаға бөліп, көше қыдырып кете барды. Күндер өтіп жатты, оқудан қол босай ма? Сонымен қыз ұмытыла бергенде, бір күні ойда жоқта, көшеде тағы кез болды, қасында құрбысы бар екен, екеуі өтіп бара жатып, тани қап, тоқтап тұрып амандасып, сыпайы ізет білдірді. Бұл жолы киноға алып барып, алғашқы кездескендегідей қоқақтамай, сыпайы шешіле сөйлесіп, тіл табысқан, ұғысқан сияқты.

Жақсы оқитын, өзін ұстай білетін студентке уақыт жете бере ме, анда-санда сирек кездесіп жүргенде, Нұрланның практикасы басталып, елге кетті де одан экзамен берді, жаз екі ай дем алып, Москваға аспирантураға түсті. Содан кездескені кешегі...

Автобус Павлодарға кешке жақын барды. Нұрлан сол бетімен Ертіс өзенінің жиегіне, жар қабаққа салынған «Ертіс» атты мейманханаға келсе, лық толған халық, бір бос орын жоқ. Облыста жиі шақырылған көп мәжілістің біріне келген аудан басшылары, колхоз бастықтары түп-түгел жайлап алған, араның ұясындай гу-гу етеді. Қайтерін білмей дағдарған Нұрлан, бірер таныс қала тұрғындарына барып қонғысы кеп тұрды да, «Мазасын алып, масыл боп қайтем», — деген оймен вестибюльдегі диванға жата кетті. Ертеңіне көзін тырналап ашып, беті-қолын жуар-жумас, ертерек жұрттан бұрын тамақ ішіп алайын деген ниетпен, буфетке қарай жүгіріп еді, онда да иін тіресіп сыймай тұрған бір халық. Нұрлан менен ерте оянған кісі жоқ деп жүрсе, асыққан жалғыз бұл емес екен.

Апыл-ғұпыл, жеңіл-желпі тамақ ішті де, мекемелер жаңа ашылып жатқанда облыстық ауыл шаруашылық бөліміне бұ да жетті. Ерте кезде бөренеден кесіп-кесіп салған бір қабат ағаш үй екен. Ұзын дәліздің бойында жыбырлаған есіктерді кезекпе-кезек ашып, кадр мәселесін басқаратын бөлімді әрең тауып алды. Есіктің сыртында «Медетов» деген ірі әріппен жазылған фамилияны оқыды. Кадр бөлімін басқаратын Медетов дейтін таңқы мұрын, бұйра шаш, еңгезердей қара жігіт аудандық партия комитетінің қаулысын менсінбегендей селқостау оқып, Нұрланды көзімен бір

шолып өтіп: «Ол совхоздың бас агрономы бар емес пе еді?» —деп иығын қиқаңдатып, тыжырына сөйледі.

Нұрлан ол совхоздың бас агрономы бар екенін естіген жоқ-ты, не дерін білмей дағдарып тұрғанда бастық тағы да мұның ойын бөлді:

— Обкомға бара бер, мен де келем, сонда шешейік! — деп жуан папканы жинастырып, орнынан көтерілді.

Бүгінгі Павлодар-Қазақстан көлемінде өзіндік беті бар, мүсіні бар кала. Салынып жатқан төрт-бес қабат биік ақтас үйлер, ескі қаланың кішкентай ағаш үйлерін жан-жағынан алқақотан қоршап ап, бір уыс қып, дәл ортада үйріп тастаған.

Мекемелердің көпшілігі де осы бір қабат үйлерде.

Көшенің екі жақ қапталында қолдың саласындай самсап, өсіп келе жатқан жас қайыңның көлеңкесін санап Нұрлан каннен-қаперсіз облыстық партия комитетіне барды. Аузындағы күзетші милиционерден рұксат алып, екінші этажға көтеріліп, дәлізге қойған күрең тысты диванға барып отырды. Мана буфетте бір столда тамақ ішкен, толық келген жалпақ бет сары еркек те отыр екен, іші пысқан ба, іс-міс жоқ, кімге келгенін, неге келгенін дөңгелетіп сұрастыра бастады.

— Обкомда ауылшаруашылығын басқаратын бөлім бастығы жас жігіт бар, жүрегі таза, инабатты азамат, соған жолық, — деді бейтаныс адам ақыл беріп, неге келгенін айтқан соң, — бірақ, оның сөзін тыңдаса...

— Обкомды тыңдамайтын не қылған коммунист ол? — Нұрлан қасындағының бетіне таңдана қарады.

— Өндіріс басқармасы деген жаңадан құрылып, аузынан жалыны шығып тұрған жоқ па!.. Ауыл шаруашылығының дағдырын солардың қолына беріп... Үстімізден төндірді де қойды, — деді ол олқы дауыспен.

— Орыста мәтел бар: әЖаңа сыпырғыш жаңадан сыпырады», деген, — Нұрлан күлімсіреп, ойын астарлай жеткізді.

— Ендеше сол, бәрімізді де сыпырып тастап жүрмесе...

— Көнеміз бе?

Мосқал сары адырайып, Нұрланға бүкіл денесімен орашолақ бұрылды.

— Күшің көп пе? — Басын изеп, өзіне-өзі: жассың ғой, әлі, — деді.

Бұлар сөзін аяқтамай Медетов қастарынан сып етіп, басын изеп, өте шықты да, дәліздің түкпір жағындағы бір есікке кірді.

— Танисыз ба? — Нұрлан иегімен Медетовтың соңынан нұсқады.

— О, Медетовті танымай!.. Өсетін жігіт... Өзінен жоғарыны құдай тұтады, өзінен төменді менсінбейді. Көзге мақтайды.

Ол мінездемесін беріп бітірмей-ақ, Медетов бұлардың қасына оралып та үлгірді.

— Қайта бер. Решениені артыңнан жібереміз!.. — деді де үндемей тұрып қалған Нұрланға басын шұлғып: — Солай, жігітім, — деп тайып берді.

Нұрланның қасындағы жолдасы жымиып: — Айтпадым ба, өсетін адам деп... Менің тілімді алсаң, сен кетпе!.. Бұл-шығарып салма сөз. Бұлардың әдісі белгілі. Манағы мен айтқан ауыл шаруашылық бөлімінің бастығына бар, — деді ақыл қосып.

Бөлім бастығының алды бос екен, рұқсат сұрамай-ақ кіріп барды. Судай жаңа ақ көйлегінің жеңін сыбанған, қара галстук таққан толқыған қара шашын бір жақ шекесіне қарай қайырған сүйкімді сидаң жігіт Нұрланды жылы жүзбен қарсы алып, құлағым сізде дегендей ынғай білдіріп, бетіне үңілді.

Нұрлан аупартком жібергенін, бюроның қаулысы болғанын айта бастап еді, ол: «Білем, жаңағы сөз болған жігіт, сен бе едің?» — деді де, Баянауыл ауданын телефонға шақырды. Бірақ, дереу қолма-қол қосуын қосса да, секретарьды таба алмады, колхоз аралап кетсе керек-ті. Бұл күні Нұрлан ісі шешілмей жіпсіз байланып қалып қойды. Салы суға кеткен Нұрлан мейманханаға қайта оралды.

Қайтамын деп орын да сұрамаған-ды, енді қайтетінін... Мейманхананың директорын тауып алды. «Кешірек бір орын босайды, тағы бір айналып соғыңыз», — деген оның сөзіне иланып, вестибюльға, өткен түнгі диванға барса, манағы обкомда кездескен жалпақ бет, кертік мұрын ақ сары қазақ қасқиып отырып алған. Шаң-тозаңы қағылмаған көк плащын жанына тастай салған, көзіне көзілдірігін киіп, газетке үңіле қалған. Нұрлан оның плащын сырғытып тастап қасына отыра кетті.

Қабағы шытыңқы, жалпақ маңдайын айғыз-айғыз әжім басқан кескіні де ренішті сияқты.

— Тағы да кездестік-ау? — Нұрлан назарын аудармақ ниетпен қаттырақ үн қатты.

— Ә, сен бе едің? — деді ол көзілдірігінің астынан қарап.

— Әлгіде жол-жөнекей болды. Енді танысайық. Алыстан келдіңіз бе?

— Бозшакөлден, — деп Нұрланды әңгімелесуге тұрасың ба дегендей таразыға сала, бағасын бере қарады. Көзілдірігін де, газетті де жиыстырып, қасына қойды. Сүйтті де: — Өзін ше? — деді «ң» «н»-ға айналдырып.

Нұрланның қайдан келгенін мана бір естіген еді, ұмытып қалса керек-ті.

— Бір ауданнан екенбіз ғой, — деп жадырап, өз сапарын әңгімеледі. — «Бозшакөл» совхозының жері сортаң, қырат, соған егін ек дейді, қалай егем?.. «Тың көтер!» дегенде, бас, көз жоқ, төпеп жырта береміз бе?.. Мұның арты неге соғарын білесің бе? — Қарт агроном қынжыла сөйлеп, қойнынан аузы ашылған

жартылықты шығарды да, қырлы стаканды суырып алып, бұлақ суындай сылдырата құйып, Нұрланға ұсынды:

— Іш, көңілді отырасың! — деді.

Нұрлан басын шайқады.

— Өмірің алда, ой, бауырым-ай, күресетін кун туады әлі. — Еңкілдеп күліп алды да, өзі қағып сап, бармағының астына басып отырған бір түйір құртты кіртілдетіп, тамсана дәмін татты. — Мұның арты, — деді агроном өз сөзін өзі қайталап: — Баяғы Египет өміріне апарып соғады. Бір кезде Ніл өзенінің бойы көкпеңбек көк майса алқап екен, қазір не, құм болып кеткен иесіз сахара. Немесе өзіміздің Қызылқұмды ал, онда да бір кезде ғажап өмір болған, жігітім.

Агроном ар жағын созбады, пікірін келте қайырып, басқа бір әңгімеге көшті. Нұрланға бұл сөзі мергеннің оғындай тиді:

— Сонда егін салмау керек пе?

Агроном жауап қайырмады, жіпсіп, терісі кеңіді ме, қалай, түймелерін ағытып, жайлана отырып, жолшыбай Шідерті өзенінен өте алмай белуардан су кешкенін, оттық тұтатқандай маздатып айта бастап еді, өз ойының әуеніне ерген Нұрлан бөліп жіберіп, бастапқы сұрағына қайта оралды.

— Көк майса жердің құмға, сахараға айналып кетуі... Сізше... неден дейсіз?

Агроном еңкілдеп күліп, Нұрланның иығынан қақты. Сыйсипат дегенді білмейді, мінезі дөрекілеу ме, қалай...

— Әдейі сұрайсың ғой, бала... ә? — деді де түсін суытып: — Эрозия, жер екеш жер де ауырады екен. Халық: «Жер-анам»; деп тегін атамаған. Жер-анаға да күтім керек, жігітім...

Сөз әрі аяқталмады, күзетші әйел келіп, екеуіне екі номерден орын берді.

Бұл түні Нұрлан әдеттегідей тыныштықпен жайбарақат ұйқы көрмеді, көзі ілініп кетсе-ақ үйдім-үйдім құм төбе, бірінің артынан бірі жылжып, көше берді, көше берді. Жалаң аяқ, жалаң бас дедек қағып жүгіріп бара жатқан бала — Нұрланның өзі екен, құм төбелердің арасында адасып кетіп, Баянауылды таба алмай қойды. Қара дауылдан жүре алмай азған, түтіккен бір қария шал тап болып: «Баянды таба алмайсың, шырағым... Құм басып кеткен», — демесі бар ма?.. Нұрлан шошып оянды.

Күн әлі ерте екен, бірақ қасындағылардың бірі жоқ, койкалар бос тұр. Нұрлан жуынып, буфетке барып, ауқаттанып отырса да есінен түсі шықпай, соны талдап, соның төңірегінде ойы да дөңгеленді.

Әрине, жерді күтпесе, ақылмен жыртпаса, түсте көрген құмның шындыққа айналып Баян даласын басуы сөзсіз... Нұрлан обкомға жүгірді.

Кешегі бөлім бастығына кабинетінің алдында кездесіп қап бірге кірді. Қолма-қол Баянаулды телефонға шақырып, Асановпен тілдесті.

— Асанов, сенде, «Баянауыл» совхозында кәрі агроном отырған жоқ па еді... Өзі коммунист... Иә, оның несі жақпай қалды саған? — Жаңағы сыпайы ма деп үміт артып отырған азаматының сөзі әуелгі кезде шәлкес көрінсе де, артынан әзіл екеніне түсінді.

Асановтың не деп жауап бергенін біле алмады Нұрлан, бірақ жеке сөздерден аңғарғаны: ол кісі ауру, салт атқа шауып жүре алмайды, көбіне отырып істейтін тыныштау қызмет керек екен.

Баянауылмен сөйлесіп болған соң бөлім бастығы, кешегі Медетовты тауып ап, телефонмен: «Жолдама бер де қайтар! — деп еді, о да өзінше дәлел тауып қиқаңдап дау шығарды. — Қазір егістің уақыты, бір күн ұстаудың өзі қылмыс!» — деді де, телефонды тастай беріп, Нұрланды сол кадр бөліміне қайта жіберді.

Бұл жолы Медетов обкомның ынғайын сезген соң, Нұрлан есіктен кірмей жатып, жолдаманы қолына ұстата салды. Тіптен, неге өкпелі екеніне таңы бар — бұртиып, түс бермей, Нұрлан: «Хош!» десе де тіл қатпай қала берді.

Нұрлан енді күндізгі жүретін автобусқа асықты.

***

Оқу оқып, білім алу өмірдің даңғыл оңай жолы да, еңбек етіп, күн көру бұлтарысы, сүрлеуі көп, шым-шытырық жол екенін Нұрлан совхозға келіп, қызметке кірген күні ертеңінде-ақ сезінді. Бұрын бұған бәрі керісінше көрінетін-ді. Оқу оқуды қиын, ауыр жол деп топшылайтын. Шіркін, аңқаулық-ай! Совхоз директоры Нұрланды құптап: «Бәрекелді, жақсы келдің!» — деп құшағын жайып, қарсы ала қойған жоқ. Бұрынғы агрономнан айрылғысы келмеді ме, әлде Нұрланды «таныстықпен» жолдама әкелді деп ұқты ма, әйтеуір ұзын селдір селеу қасын тыжырып, қабағын бір ашпай қойды, жуан денесін креслоға шегелеп қойғандай, қозғала алмай, сол мығым қалпы, мелшиіп отыра берді. Орыс сөздерін украин тілінің дыбыстарына айналдыра атап, шорқақтау сөйлейді.

— Ауа райын көрдің бе?.. Арғы жұмада егіс бастау керек! — деді Нұрланға қарамай, бет алдына.

— Егін бастау үшін алдымен жыртылатын жерді аралауым керек, өз көзіммен көруім керек. Қандай дақылды қай жерге ексе, жақсы шығады, таңдамаса, ертең далаға еккенмен бірдей боп жүрмей ме... — Қойын дәптерін суырып алып, соған үңілді, өткен түні әкесінен сұрап, шұрайлы, сортаң, тақыр, қырат деген совхоз жерлерін түртіп ап, орталықтан неше шақырым соған дейін тептегіс сызып алған-ды.

— Уақыт алады ғой... Аралап шығу сондайлық қажет пе өзі? — деді тағы да директор.

«Көрмей, жерді білмей агроном қалай сепкізеді тұқымды. Қызық екен мынауың? Әдейі не дер екен деп тор құрып отыр ма?»

— Бізге лекция оқығанда профессор солай үйреткен. — Нұрлан директордың бетіне тура қарады. Оның кең танауы делдиіп, су бетіне дөңгелене түскен ірек толқындай, тайпақ бетінде мысқыл көлеңкесі пайда болды. Тегі: «Жаттағыш студентім-ай!» дегендей. Нұрланның кекесінін ол әрине, шын сөзі деп ұқты.

— Профессорың айтса, аралап қайт!.. Бірақ, дүйсенбі күнгі мәжілісте болуың керек. Мұны екі жерде — екі деп ұқ! — деді ол даусы қатайып.

Нұрланды жас деп менсінбей, әдейі қытығына тиіп отыр ма, онысын әзірге Нұрлан есепке алмады. Нұрланды ықылас қойып тыңдаудың орнына, сөз бітті, жүре берсін дегендей директор телефон құлағына жармасып, бұйрық беріп, біресе хатшы әйелге «бәленді, түгенді шақыр!» деп, іске кірісіп кетті... Нұрланның тағы да ақылдасып шешіп алатын мәселелері бар еді, томағатұйық қала берді. Нұрлан көңіліне шам алды.

Байқа, жігітім, осылайша менсінбей, елемей шығарып салса, ісің оңа ма?..

ЕКІНШІ ТАРАУ

Асанов Мәлік Нұрланды аудан орталығындағы ірі совхозға бас агроном қып ұсынарын ұсынса да, басқаға білдірмей, көңіліне өзі секем алды, бірақ оны өзінен де жасырды.

Дипломға тіркелген бағаға қарап, қызығып, айтып қап, артынан өз сөзінен қайта алмады.

Екі айтпау өмірінің қағидасына айналып, қанына сіңген адамдар өмірде бола береді ғой, олар қателессе де оңбай қателеседі, алдындағы жарға құлап, мойнын үзеді.

Асанов Мәлік ол сияқты «айттым бітті» деп шолақ ойлап, келте кесетін кісіге ұқсамайды, егерде, берген әмірінің қате екенін сезсе, соның қисынын тауып білдірмей түзеп те жіберетіні бар.

Нұрланның мәселесі бұған тағы бір: «Кәне, көрейік, — шиеленісе бастаған осы түйінді қайтып шешер екен?» — деген кекетпе сынға айналды. Кешке үйіне оралып, тамақ ішіп отырғанда, жұбайына:

— Нұрлан деген осы ауылдың жігітін білесің бе, Раушан? — деді ол. Жас келіншектің томпайған, аппақ бүйрек беті алмадай қызарып, күлім қаққан қара көзі күңгірт тартып, ұзын кірпіктері

тез-тез қағылып, өзгере бастады, неліктен екенін Мәлік түсінбеді, алдындағы жеп отырған тамағын сырып тастап, атып тұрды да, ас үйге кіріп кетіп, аздан соң қайта оралды, қайта оралғанда ол баяғы жадыраңқы, ақжарқын жүзімен: «Бұрыш салуды ұмытып кеткем бе, әлде аузым су татып тұр ма?» деп бөтен бір себеп тауып, сылтаурата келді.

Мәлік жүзінен жаңағы бір әзірдегі қысылғандықтың сілемін іздеді, таба алмады. Раушан күмістей сылдыраған әдемі жіңішке дауысымен әндете сөйлеп:

— Нұрлан дейсің бе?.. Ол аспирантурада Москвада емес пе еді? —деді.

— Бір жылға демалыс алған көрінеді... Сенің совхозыңа бас агроном қып жібердім. Өзі бірыңғай «беске» оқыған екен... Қалай ойлайсың, атқара ала ма?

— Несі бар, көмектессе!.. Екеуіміз он жылдық мектепті бірге бітіргенбіз, алғыр бала болатын, кейін жуасып кетпесе...

«Алғыр бала болатын...». Раушанның осы бір ауыз сөзі Мәліктің Нұрлан жайында асығыс шешпегенін дәлелдемей ме? Бірақ, кім білсін, жуасып кетпесе деген жоқ па, Раушан?

Оқуды жақсы оқып, жақсы баға алу — бір сәрі де, қызмет істеп, өмір сүрудің жүйесі басқадай айла-тәсіл, күш-қуат талап етпей ме? Ертең жаттама білімін іске асырам деп жүргенде, не уақыт өткізіп ап, не өмірге сәйкестіре алмай қалса... Ұяты кімге келмек?

Мәліктің соншама Нұрланға неге көңілі ауғанын өзі де түсінбеді.

Асықпай, ойлап шешуге тырысушы еді, бұл жолы қапы жіберді. «Қапы ма?» Кім біледі... Әне, Раушан да: «Неге томсырайып отыр?» дегендей әлсін-әлсін көз қиығын тастап, шайын бір ұрттап қояды.

— Раушан, сен ол жігітке көмек бергейсің... Ковальчук бір кезде педагог болса да, біреуді тәрбиелеуге икемі шамалы...

— Ковальчук-адал адам. — Раушан сөзінің келте де тік келетін әдеті. Лықсып кеп қалған ойын ұстай алмайды, сол қалпы айта салады.

Бірақ, бұл жолы Раушан сөзінің астарына Мәлік түсіне алмады.

Раушан ерінің кешкі ауқаттан соң аздап тынығып алып, түнгі он екіге дейін кеңсесіне барып жұмыс істейтініне әбден үйренгенді. Ауылдық жерде санаулы сағат жоқ, әсіресе, егіс мезгілінде күні-түні далада, қоста, бригада басында болып, кейде сонда түнеп те қалатынына көндіккен басы. Кейбір ерте қайтармын деп кеткен күндері Раушан тосып-тосып, ұйықтап кететін-ді.

Мәлікке тұрмысқа шыққалы, міне, үш жыл. Қазақ университеті экономика факультетінің екінші курсын бітіріп, Баянауылға келіп

жазда демалыста жүргенде Жасыбай көлінің жағасында, ойда жоқта осы Мәлікпен танысқан-ды.

..Жексенбі күні құрбысын ертіп Раушан Жасыбай көліне барған.

Жасыбайға Баянауылдан жаяу баруға да болады. Қала мен көл ортасындағы асудан төмен түссең, аяқ астында дөп-дөңгелек, көкпеңбек жарқыраған мөлдір көл.

Көлдің сол жақ қабағында орман ортасында Екібастұз жұмысшыларының демалыс үйі бар, сол араға пароход кеп тоқтайды.

Көлді қапсыра құшақтай, кеудесіне сыйдырған Баянауыл тауына қызықтай қарап, палубада тұрған Раушан мен құрбысының қасына, қырықтар шамасындағы қайыс қара, арық еркек кеп тұра қалды. Күлімдеп жылы жүзбен таныс адамдай:

— Алтын балықты көрдіңіздер ме? — деді.

— Алтын балық? — Раушан даусының қуана шыққанын сезбей де қалды. — Бұл көлде алтын балық бар ма еді өзі?

— Бар!.. Осыдан екі жыл бұрын әкеп қоя берген. Өсіп жатса керек-ті.

Раушан сенерін де, сенбесін де білмей қасындағы бейтаныс адамға тамашалай қарады. Оның да екі көзі қыздарға қадалмай, суға төніп шын ықыласымен таңырқап тұрғандай.

— Әне, әне! — деді ол айғайлап.

Күн көзіне шағылысқан алтын балық шөп-шөп етіп, су¯да секіріп жатты.

Раушан сақылдай күліп, алақанын шапалақтап, балаша қуанды.

— Алып берейін бе біреуін?

— Қолыңыздан келсе? — Раушан бұл жолы еркектің жүзіне назарын аударды. Бетінің секпілі, өңінің қаралығы болмаса жүзі жылы, сүйкімді екен.

— Келгенде қандай. Жұмыңдар көздеріңді! — Екі қыз көзін жұмды. — Ашыңдар! — деді ол тағы да бұйыра. Раушан сиқыршы қолына қаншама үңілсе де, еш нәрсе көре алмады.

— Міне алтын балық! — Сиқыршы күліп, қолымен Раушанды, оның құрбысын нұсқайды. — Өмірдің алтын балығы сен екеуің. Олар суда жүзсе, сендер өмірде жүзіп жүрген жоқсыңдар ма? Кәне, айтшы, олардың сендерден несі артық?

Раушанға «сиқыршы» сөзі қатты ұнады, құрбысын қолтықтап, ілгері жүрді, жігіт те ерді соңдарынан...

Мәлік екеуі осылай кездескен-ді, ең алғашқыда, бір айға Жасыбай басына демалысқа келген обкомның жауапты нұсқаушысы сол жолы өзінің бойдақ екенін, әйелі қайтыс болып, жалғыз жүргенін білдіріп те алған. Кейде өмірдің қиуадан қисынын келтіріп, жымдастырып жіберетіні де белгілі. Сол жылы күзде Мәлік

Баянауылға секретарь болып тағайындалып, Алматыға мәжіліске барғанда, баянауылдық бір қызметкердің үйінде Раушанға тағы кездесті. Жақсы таныстай шұрқыраса түсті. Серпінді сөз, әзілді күлкі, жарқын көңіл кештің сәнін келтіріп, бағасын арттырды. Қыз жүрегі де лүпілдеп, Мәліктің ыңғайына көше берді.

Ертеңінде театрға барды, таудағы демалыс үйлерін аралап, орман ішінде серуендеді. Терек бұтағынан түскен қызыл күрең түс табан жапырақтарды иіскелеп, сыр шертісті.

Ақыры қыз Мәлікке сөзін берді. Сырттан оқитын болып, университетті тастап, Баянауылға қайтып, той жасады.

Өзінен жасы үлкен, реңсіз адамға күйеуге неге шықты екен? Раушан қазір біраз уақыт өткеннен кейін сол бір күндеріне, кейде көз жіберсе өзін-өзі таң қалады. Несіне қызықты? Кім білсін, адамның өзіне-өзі түсінбейтін кезеңі де болады ғой. Әйтеуір, оқудан кетуіне бір-ақ себеп бар — Раушан соны жақсы біледі. Үлгере алмады, ақсай берді сабағы... Оқи алмай тастап кетіп, елге барып, жеңіл-желпі қызмет істеуді ар көрді. Іштей Раушан осыны дәлел қып, осыны ғана оңашада өзінің алдына тарту қылады.

Мәлік демалып жатқан кезде, Раушан ыдыс-аяғын жинады да, есікті білдірмей жауып, кеңсесіне барды да, көктемгі егістің жоспарына үңілді.

Мана бір ас алдында Мәлік: «Жоспар орындалатындай болсын, Раушан! Дақпыртпен өнімі жоқ жерді артық жыртып ертең астық ала алмай жүрмеңдер!» дегенде Раушан шын ойланып қалған. Ертесімен Қарайғыр бөлімшесінің агрономы кеп: «Бізде жыртатын жер жоқ, жоспар биыл тағы көбейген сияқты», — деп дауласа бастағанда Раушан: «Партияның қаулысын орындамайтын кімсің өзің? Тың игерудің мағынасын түсінесің бе? Жоқ әлде партбилетің өзіңе көп боп жүр ме, досым?» — деп, бір жағы мысқылдай күліп, бір жағы қорқыта жауап берген-ді, агроном қайтып жұмған аузын аша алмай, тайып отырған-ды.

Секретарьдің жұбайына қарсы келе ала ма тәйірі, соншама мүйіз жүрек болса да!..

Мәліктің сөзінен кейін Раушан өзінің үстірт қарағанына іштей налып, «ағаттық болды ма» деген өкінішпен жоспарды тағы да қолына алғаны сол еді. Мәліктің ақыл-парасатына, іскерлігіне ден қоятын, содан өз ісіне нәр алатын Раушан немқұрайлы айтқан бүгінгі бір ауыз сөзін елеусіз қалдырмады. Бірақ, көңілі тұрақтап, толып жатқан цифрға жан бітіріп, тірілтіп, кеңесе алмады, қағаз беттері сұлық аударылып қала берді. Ойынан Нұрлан шықпай қойды.

Нұрлан атын атағанда жасөспірім қыздай қызарып, қысылып қалғанына Раушан таңданады. Егер ол Раушан мен Нұрланның жастық шағындағы уәделерін естіп сұрап отырса қайтеді? Түу, онда не тұр? Сұрай берсін... Раушанның шалдуар мінезіне мән

беретін Мәлік пе және? Балалық шақта кімді кім жақсы көріп, елікпейді? Кімге кім уәде қылмайды?

...Ақбеттің етегінде орман ішінде екі жас жидек теріп келе жатқан. Бұл оныншы класты бітіретін жылы жазда... Бірінің үстіне бірін салған жұқа нандай, қабат-қабат жұқа тастарды жарып шыққан, жалғыз тал раушан гүлі шығып, қаздиып тұр екен.

— Раушан! — деді қуанып Раушан жұлып ап.

— Жоқ, роза ол емес, сенсің! — деді Нұрлан қызға.

— Мен роза болсам, сен жұлып алар ма едің мені, қазіргі мен сияқты?

— Қолым бармас еді.

— Фу, сені де жігіт дейді-ау! — деп Раушан ернін бұртитып теріс қараған-ды.

— Мені кім деп ойлайсың өзің?.. Сен не істедің: жұлып ап, бір иіскедің де тастадың. Ол семіп қалды. Не түсті саған? Не ләззат алдың? — Нұрлан өкпелі дауыспен қынжыла айтып, біресе қыздың алдына шығып, көзіне қадалып, біресе қатарласа жүріп, біраз жерге дейін соңынан қалмай, тақымдай берді.

— Бұл гүл — сол бір иіскеу үшін жаралған, чудак! — деді Раушан мұрнын тыжырып.

— Сен бір күндік гүл емессің ғой. Раушан, сені жұлып алған адам — мәңгілік сүйіп, жұлдыздай кеудесіне тағып жүрмей ме...

Раушан Нұрланның сөзін бөлді:

— Түкке түсінбейсің.

Нұрланға бұл сөз ауыр тиді. Сұрланып, қыздың қолын ұстай алып, қысып, өзіне қарай сілки тартты.

— Сен мұндай жеңілтек оймен дұрыс өмір сүре алмайсың, Раушан... Кімге еліктейсің өзің?

Раушан қабағын шытып, қолын итеріп тастады.

— «Дұрыс» өмірді саған бердім... Сен кімсің маған ақыл үйретететін?

— Мен бе... — Нұрлан ар жағын айта алмай тұтығып, кейін шегінді. «Уәде беріскен ғашығың емес пе?» деген сөзді ұялып айта алмай, — Мен сенің жанқияр досың емеспін бе! — деді.

Раушан сақылдай, келемеждей, ұзақ күлді.

— Гүлді жұлып ала алмайтын жігіт жанқияр дос бола ала ма?

Нұрланның тізелері дірілдеп, сол тұрған жерінде отыра кетті.

Раушан да қайтып қайрылмай кете барды, ол ұзаған сайын Нұрланның құлағынан қыздың шолжықай сықақты дауысы жақыннан естіледі.

Осы қақтығыстан кейін Нұрлан қайтып, Раушан маңына жоламады, көзге де көрінбеді, біреулер «сырқаттанып қалған» десті, әйтеуір, мектепке бармай жүріп, дәл бітірер жиынға бір-ақ келді. Раушан анадайдан көріп қалды, өңі құп-қу, жүдеу, Раушанға жоламай, қашқалақтап жүрді...

Екеуінің арасында болған әңгіме сыр осы. Осыдан кейін Нұрлан да, Раушан да оқуға Алматы барды, екеуі екі институтқа түспекші, қала үлкен, бірін-бірі көпке дейін кездестірмеді.

Келесі жылы, анда-санда студенттер кешінде кездесіп қап, бас изесіп, амандасып, кейде ел-жайдың хабарын сұрасатын да болды. Раушан тіл табысқысы келіп, Нұрланды университеттің студенттер кешіне шақырды. Нұрлан келмей ме деп қауіптеніп еді, келді, бірақ... Екеуі шүйіркелесіп тұрғанда, сұңғақ, аққұба қыз келіп Нұрланды қолтығынан ұстап, биге шақырды. Қимыл, сөзі еркін, иемденіп жүр-ау деп те ұқты Раушан.

Раушан ішіне от түскендей, алауратып, ернін тістеп қала берген.

Сондағы қыз-осы қазіргі емханада істеп жүрген Айжан.

Раушан түрлі ойдың қызуымен бір орында отыра алмай, қағазын жинады.

Үйіне келсе, Мәлік машина алдырып «Жосалы» совхозына жүрейін деп, киініп жатыр екен, Раушан жалғыз қалғысы келмей, күйеуінің кеткеніне бірінші рет тарлық білдірді.

Мәлік қасына кеп, құшақтап: «Кешірек қайтармын, жабырқамай, көңілді бол!» — деп бетінен сүйгісі кеп, ұмтыла бергенде құшағынан лып етіп шығып, теріс айналды.

Бұрын мұндай мінезін көрмеген Мәлік таңданып, соңынан ере, жатар бөлмеге бірге барды.

— Раушан, не болды, жаным?

Раушан үн-түн жоқ кереуетіне құлап түсті де, жастыққа бетін көміп солқылдап жылай берді. Мәлік қасына отырып, иығынан сипап:

— Раушан, айтшы, жаным, не болды? Әлде бір жерің ауыра ма? — деп сөзге шақырып көріп еді, тіл қатпады.

Мәлік әйелін жылатып жалғыз тастап және кете алмады, бармаса тағы болмайды — совхозда коммунистер жиналып тосып отыр. Жаңа ғана кабинетінде бір адам бетіне қарсы келіп, қатты сөз айта алмаған, жұрттың бәрін өз ырқына көндіріп, сөзін заңға айналдырған мықты адам, мүсәпір болды да қалды.

Раушан сол жылаған, үн қатпаған бойы көзі ұйқыға кетті. Мәлік аяғының ұшымен басып, көрші тұратын жеңгесіне Раушанды тапсырды да совхозға жүріп кетті.

***

Раушанның ағасы совхозда трактористі боп істейтін, жеңгесі жас босанған соң жұмысқа бармайтын, әзірге үйінде-ді, кейде Раушанға да болысып, себін тигізетін. Мәлік те: «Раушан жалғыз болмасын, қысылғанда көмек беріп тұрсын» деген ниетпен ағасын қастарына көшіріп алған-ды. Мәлік жеңгесіне сыбырлап: «Неге

жылайсың десем айтпайды. Әлде неге тарылып келді. Білші!» — деді кетіп бара жатып.

Күрең шайды құйып беріп отырып: — Еркежан, бір жерің ауырып жүр ме, сағың неғып сынық? — деді жеңгесі Мәліктің тапсырмасы бойынша.

— Басым ауырады, — дей салды ол шешілмей. Жеңгесі екеуінің арасында талай сыр шертілген-ді. Сонда Раушан: «Баланың керегі жоқ, әлі жаспын, біраз өмір көрем», — деп сақтанып жүрді де, артынан, үш жылдай уақыт өткен кезде, аңсап баланы көксесе де, бойына ештеңе бітпей қойды. Кейде осыған налып көңіл күйі таулы жердің ауа райындай теп-тез бұзыла қалатынын жеңгесі де іштей сезетін. Жеңгесі бүгін де соған жорып, жұқа жеріне тимейін, ауыл-аймақтың, көрші-қолаңның өсегін айтып, күлдіріп, қабағын аштым ба деп медеу қылған жеңгесі көңілі жалғызсырап, қонақтарға сөре таба алмай, іштей неге аласұрғанын Раушанның өзі ғана біледі. Қаншама жеңгесі ділмарланса да, жүрек түбінде әлдене жетпей тұрғандай бір қуыс орын қала берді-ау, қала берді. Ол орын немен толады, құдай білсін...

***

Ертеңінде де күндегі әдетпен Раушан ерте тұрып, жеңгесі қайнатып қойған шайын ішіп, Мәлікті жолшыбай аупарткомiне қалдырып, совхоз кеңсесіне барды.

Машинадан түсіп жатып, мүйістен шыға келген Нұрланды алыстан таныды. Баяғы қалпы, әлі толмаған — сұңғақ та талдырмаш, бетінің сирек секпілі бар, қызыл шырайлы балаң жігіт. Үстінде қара көк плащы бар, жібектей толқынды қалың қара шашын кейін қарай қайырып тастаған, баспалдаққа аяғын сала бере, тосып тұрған Раушанды танып, кілт бұрылды.

— Роза! — деді орысша, өзінің жас кезінде атаған дағдысымен.

Раушан да күлімдеп, аяғын тездете басқанын өзі де аңғармады.

— Жол болсын?

— Келдік. Осы совхозға жіберді.

— Естідім.

— Өзің қайда істеп жүрсің?

— Мен де осындамын. Совхоздың экономикасы, жоспары менің қолымнан өтеді...

Нұрлан күлді.

— Енді тіл табысатын шығармыз?

Раушан сөз астарын түсінді, құлағының ұшына дейін қызарды.

— «Енді» деген сөзіңе түсінбей тұрмын.

— Жас болдық дегенім ғой.

— Қазір қартайып тұрсың ба?

— Қартаймасақ та, жоғары дәрежелі білім алдық... Біраз өмір сүрдік. Сен де баяғы тауға өскен раушан гүл емессің.

— Сен де баяғы моп-момақан, қой аузынан шөп алмайтын, гүлді неге жұласың деп өкпелейтін Нұрлан емессің... Қолыңа түссе, енді өзің-ақ жұлар едің-ау?

— Енді де жұлмас едім. Уақытын, гүлдің толуын күтер едім.

— Құр қалып жүргенің сол ғой?

— Құр қалсам да арым таза.

— Арың кімнің алдында таза, жігітім? Өзің үшін ғана таза ұстасаң, ол ардың пайдасы шамалы. Мысалы, мен өз басым, сенің таза арыңнан жақсылық көре алмадым. Мен саған көп үміт артып едім. Ақтамадың. Сол кездері сен ержеткен, тіс қаққан әккі жігіт болсаң, мүмкін... тауға шыққан раушан гүлге сен ие болар ма едің...

Нұрлан сөз таба алмай, дағдарып, күле берді. Бірақ, іштей Раушанның өкінішін құптамады, ділмарлыққа салынған ерке келіншектің құбылмалы мінезінің өткір қыры екенін түсінсе де, жауап қайыруға асықпады, кабинетке кірген соң әңгіме желісін бұрып жіберді.

«Совхоздың қай бөлімшесі неше гектар жер жыртпақ? Өткен жылғы жоспары қандай еді? Қанша өнім алды? Биылғы егіс жоспары қандай?». Тәптіштеп, түгел танысып, кей цифрларды қағазына түртіп алды да, Раушанның қызыл тырнақ үшкір саусақтарын қаттырақ қысып:

— Мен енді совхоз жерімен танысуым қажет. Машина алып, аралап шығып содан кейін іске кірісейін, — деді.

— Егер мен де барсам, Нұрлашка?

— Тапқан ақыл!.. Ал жоспарыңды! Қай жерге, қанша егін егуді көзбен көріп, анықтап келейік!

Раушан әлденені ойға түйгендей, сәл мүдірді де, тез-тез жинала бастады...

«ГАЗ-69» — саз-балшықты шашыратып, езіліп жатқан ауыр жолмен домаланып, ағызып келеді.

Торайғыр көлінің жиегіндегі екінші бөлімшенің жерін аралап шығып, «Қарақұдық» басындағы бірінші бригаданың жеріне қайтарда оралмақ ниетпен, ең алысынан бастады бұлар.

Раушан үйіне кіріп: «Мен бөлімшелерді аралауға кеттім», — деп, бір ауыз сөз жазды да, Мәліктің кешке тамағын пісіріп беруді жеңгесіне тапсырып Нұрланмен тартып берді. Әуелі екінші бөлімшеден бастайық деген де Раушанның өзі. Торайғыр көлінің түбінде отарда әкесі мен шешесі қой бағатын. Көптен бері қатынасқан жоқ. Өзі де сағынып, барып қайтам ба деп жүргенде Нұрланның сөзі нысанаға дәл тиді. Раушан жолшыбай жоқтан өзгеге сақылдап, ерсілеу күліп немесе томсырайып кілт жабыға

қалып, сынаптай толқып отырды, оның құбылмалы мінезін жақсы білетін Нұрлан мән бере қоймады, көбіне өз жүрегін тербеп келе жатқан совхоз өміріне әңгіме желісін бұра берді. Тек машина Сұлтанмахмұт бейітінің жанынан өтіп, көл жиегіндегі қыраттың үстін өрлеп отарға қарай тура тартқанда, табиғаттың әсем көрінісі еріксіз назарын аударды.

Кесеге құйған таза судай, кернеумен бірдей лықылдаған дөңгелек көл, тау қойнында көгеріп, кей жерінде әлі де ерімей тұрған ойдым көк мұзын жасыра алмай, реніш білдіріп, беті жыбырлап жатыр екен. Көл үстіне ентелей төніп, «енді құладым, енді» деген қия жартас, жазық даладан аңырап соққан суық желге қабағын жауып, түнере томсарады. Күн көздері бүгін көктемнің қара бұлтының қоршауынан шыға алмай анда-санда жыртық түндік секілді тесік-тесік бұлт астынан сығалап қап, жоғалып көрінбей кетеді.

Жаңа тебіндеп шығып келе жатқан көк те бір тегіс емес, ала құла, сай көгергенде, төбешік басы — таздың басындай ала-тақыр. Айнала өңір — жүдеу, реңі суық.

Жол аузындағы ақынның да жалғыз моласы жүдеу тартып тұрған сықылды көрінді Нұрланға.

— Оралшы, шофер, Сұлтағаңа сәлем беріп аттанайық! — Нұрлан бейіт басына соқпай өтіп кетуді ерсі көрді.

Қараңғылық көгіне өрлеп шыққан күн болам! — деп арман еткен тәкаппар да құдіретті ақын құла дүз далада, тау бөктерінде, жападан-жалғыз қалады деп кім ойлаған? Нұрлан іштей сәлем беріп, үнсіз бір минут тұрды, ақын басына салған ескерткішіне көңілі толмады. Қазақ кедейлерінің мұңын жоқтаған, өшпес образын жасаған суреткер, сол кедейінің адам қатарына қосылған, ел басқарған дәуірінде ауыз татырлық ескерткіш орнатпауы — қынжылармлық іс.

Ақынның тірі күніндегі өр көңілі артында қалған жалынды поэзиясы сықылды алыстан көз тартып, айызыңды қандыратындай ескерткіш тұрса, жүдеп жалғыз жатар ма еді?

— Елде жүрсің, айтпайсың ба!.. Кісі осындай ескерткіш қоя ма екен? Мынадан баяғы ағаш ескерткіші анағұрлым тәуір болатын.

Раушан күміс дауысымен сыңғырлай күле сөйледі.

— Шет елден келген адамша сөйлейсің ғой, өзің? Мықты болсаң, Алматыда тұрдың, неге айтпадың Жазушылар одағының бастығына, — деді ол ұзын кірпігін құс қанатындай серпіп.

— Бұл-сені мен менің жұмысым. Ақын сөзін ұрпағына, мына бізге өсиет еткен, сұлуым.

— Ақылдысын мұның...

— Ақылым өзіме жетеді, қарызға сұрамайым жұрттан.

— Жаныңа батпай жүр ғой. Қысылсаң, қарыз емес, сатып та алар едің.

Екеуінің ұрысқа бергісіз әзілін тыңдап отырған шофер мәз боп, ыржиып отыр еді, бір мезгілде шыдамады.

— Нұрландікі дұрыс, — деді ұстап отырған машина рулін қоя беріп, шылымын тұтатып: — Істеймін десе, Раушан қолында күш бар.

— Ол қандай күш? — Нұрлан шофер сөзінің астарын ұғынса да, әдейі сұрады.

— Секретарьдың құлағына сыбырласа болғаны.

Нұрлан: «Енді не дер екен?» — дегендей Раушанға қадала қарап еді, келіншектің екі беті дуылдап, шофер артық сөз айтқандай қысылып қалғандығын сезді.

— Ондай сөздің керегі не, жігіттер. Менің секретарым деп отырсыңдар ма?.. Сендерге бастық, айтыңдар!

— Бізден гөрі сен жақынсың дегені де мұның! — Нұрлан шофер сөзін қоштады.

— Мәлік жақын-сақынды білмейді. Турасына көшеді. Мен де солаймын.

— Солай ма еді, Раушанжан?.. Қорыққаннан енді әзілді те тоқтататын болдық-ау.

— Әлбетте, көлеңкесінен қарадай қорқып жүретіндер маңымызға дарымайды. Ол — хақ, — деді Раушан тағы да сөзін тигізіп Нұрланға.

— Жүрегінің түгі бар біреу болмаса, сенің маңыңа кім жоласын. Әлден жақынның сөзін «шылық» деп ұқсаң... — Нұрлан әзілдеймін деп Раушанды қытықтап алғанын, оның өңі бұзылып, басын еңкейте қойғанын түсінді.

— Сенен өзіміз де ерлік күтпейміз! — деді Раушан.

Сөз осымен доғарылып, бұлар тау қойнындағы отарға жетті.

Раушанның әкесі Тайжан қарт ел ішінде «ескінің көзі» атанған ескі заманды көрген, талай-талай қиын-қыстау, тайғақ кешуді басынан өткізген, жасы алпыстан асса да өңін бермеген, жауырыны қақпақтай, балуан денелі шал-ды. Бурыл күрек сақалын, қою қияқ мұртын өсірмей де кезінде ұстарамен басып, күтіп ұстайтын жинақы да таза. Қой қорамен қатар салынған маңайы лас үйде тұрса да, бір киер киіміне зер сала қарап, кірлетпеуге тырысатын. Кейде, кемпірі мен екеуінің арасында осы жайлы жанжал да шығып, қырғи-қабақ, болып та қалатын-ды.

«Көйлегің тозған екен, шалым, жууға келмейді, шіріп, қолда қалады, онан да жаңасын сатып алмайсың ба?» — деген кемпірінің сөзіне кейіс білдіріп, ұрсып: «Мені мыңдаған қойы бар, баяғы Айдаболдың Темірболаты немесе Қоржастың Атығайы дейсің бе? Бағып жүрген қойым үкіметтікі, жұма сайын жаңа көйлек киетіндей ақшаны қайдан алам? Есің дұрыс па, не деп айтып отырсың осы сөзді?» — деп жер-жебіріне жететін-ді.

Ел аузында Тайжан сараң да аталған. Соғыстан кейін ақша айырбастағанда, ұзынқұлақтан, бір сандық аққұлақ ақша өліп қалса керек. Содан бері де жиналған ақшасы бір дорба болады деседі.

Мәлік қайын атасының үйіне келгенде, өзімен бірге төсек-орын, көрпе-көпшігін алып барады деген сөз де таралып, ел ішінде Тайжанға наразы, өкпелі замандастары:

— Тайжанның ақылы бар емес пе еді, қартайғанда дүние-боқты жинағанда, көріне бірге алып түсем деп жүр ме соққан! — деп сөксе де керек.

Аудан көлеміндегі ағайын-туыстары Тайжанның үй тұрмысының жүдеулігін қызынан — Раушаннан көреді. Раушан жеңгесінің сөзіне қарағанда, әкесі қызынан ақша түгіл, жанын да аямайтын сықылды. Барғанда алдап-сулап, ақшасын сыпырып алып кетеді де, қос-қостан пальто, қаракөл тон, құндыз бөрікке жұмсайтын көрінеді.

Қартайған адам қызының киінгеніне мәз боп, қой соңында ертелі-кеш жүре беруді құдайдың жазуы деп ұққаны беп-белгілі. Бірақ, бұл шын ба? Қаңқу сөз бе, анығын ешкім білмейді.

Міне, тау қойнына салынған жалғыз үйдің есігі алдында таяғына сүйеніп, алақанымен бетін қалқалай, зырлап келе жатқан машинаны күтіп тұрған да сол қарт.

Сембі мен Тайжан ертеден дос, бұрын бір колхозда өскен ба-стас адамдар, әрі тереңдетсең, жас кезінде екеуі жігітшілікті де бірге құрып, аңды да бірге аулағанын Нұрлан бұрыннан біледі. Сембінің жасы үлкен болса да, заманы бір құрбысына теңдесі есебінде санап, «Тайжан не дер екен?» — деп әсіресе соңғы он шақты жылда соның лебізін асыға күткенін, өз құлағымен естіген Нұрлан оныншы класта Раушанмен бір оқып жүргенде, Нұрлан қария қолынан талай дәм татып, нелер қызық-қызық аңшылық әңгімелерін аузының суы құрып тыңдағаны бар-ды...

Машина кеп тоқтай қалды. Шофер қасында, алдында отырған Раушан атып түсіп, әкесінің мойнынан асылып, опа жаққан ақ бетін күн қаққан, тотыққан, ажым басқан әкесінің түкті бетіне басып, Тайжан мойнының сол жағындағы алақан аумағындай қып-қызыл қалын шопылдата сүйіп, шұрқырасты да қалды. Тайжан жалпақ қолымен қызының арқасынан қағып, аймалап: «Айналайын, балақаным», — деп толғанып жатты. Әлден уақытта мейірі қанған соң, құшағын жазып, үйден сылти басып, аптыға шыққан анасының қойнына сырғи салып, Нұрланмен амандасты.

— Уамай, сен өзіміздің Нұрлан емессің бе?

— Тап соның өзі! — Нұрлан да қуланып қарсы алды.

Шал есіркеп, жігіттің маңдайынан иіскеді. Қызы мен шешесі дабдырласып, үйге кіріп кеткенде, Нұрлан қариямен әңгімелесіп тыста тұрып қалды.

Машинасын қораның сыртына мал соқтықпайтындай жерге, оңашалау қойып, шофер да бұлардың қасына оралды.

Нұрлан өзінің жұмысқа орналасқанын, Раушанмен бірге істейтінін, қазіргі бара жатқан бет алысы совхоздың екінші бөлімшесі екенін айтқаннан соң, қария жадырап, «қайырлы болсын» айтып, ақ тілегін білдірді.

— Балалардың көбі оқу бітіріп, басқа жаққа кетіп қалып жүр ғой. Қарағым, келгенің жақсы болған. Туған еліңе сенің жаның ашымаса, біз кімге керекпіз, айтшы? — деп, Тайжан бір басып өтті де, түйдек-түйдек көсілте сөйлей берді. — Малдың қамын жейтін тірі пенде жоқ, «тың» дегенді тауып ап, далақтап шауып жүр осы жұрт... Трактормен айғыздамаған жері қалмады, алабота, ермен шықпайтын тауға да бидай ектірді, не дерсің бұл «білімпаздарға»? Қойдың жайылымы қалмады, жылдан-жылға қиындап барады бағудың өзі. Тас жемесе, шөп шамалы бұл өңірде. — Қария қынжыла сөйлеп, жүрегіне байланған қысадан арылғысы келді ме, жоқ әлде Нұрланды ес көріп әдейі есіне салғаны ма, әйтеуір ащы сөзге басыңқырай берді.

Нұры өшпеген екі жанары жарқырап, Нұрланның өңменінен өтіп барады.

— Осы Торайғыр көлінің маңынан басқа қой жаятын жер қалмады. Тауға айдап шықпаса... — деп сөзін аяқтады.

Нұрлан қария сөзіне іштей тебіреніп, не деп жауап берерін білмеді де, отардың жай-жапсарына көшті.

— Қысты қалай өткіздіңіз?

— Қыс өте қатты болды. Қора болса, мынау, тар, тырайып қой жата алмайды, соғылысады да тұрады. Бұл — тәйірі күтім бе!.. Шөп ол жетпейді, аяздың ызғары сынса, тауға жайып, біразын аман алып қалдық. Әйтсе де, арық тоқтылардан айрылдық.

Үйден Раушан шыға кеп, сөзді бөліп, шайға шақырды.

Үйдің іші таза, әр зат, нәрсе орнында. Бірақ, кіре беріс есік аузында жатқан алашаның тозығы жеткен, әр жері шұрық-шұрық тесік. Ірге жақтағы текемет те пышақтың қырындай жұқарған. Ескі сандық, аяғы сынып, бір жағына қарай қисайып тұрған атам заманғы кебеже үйдің сәнін бұзып, көзге жат көрініп тұр.

Нұрлан қаншама сыр білдірмейін десе де, қырық құрақ көрпенің үстіне отыра бере, астына тікенек қадалғандай қайта тұрып, есік жақта жатқан ерді әкеп, соның үстіне тауықтай қонақтады.

Көзі үйренбеген шал, Нұрлан шалбарының балағы тарлығынан отыра алмады деп ұқты білем, елге шыққанда лайықты киім кию керек екенін сөз қып, біраз әзілдеп алды.

«Осы ақылы өзіне дегенде қайда қалған? О, тәубе!» — деп Нұрлан бастапқы кезде іштей күйіп-піссе де, артынан әдеп сақтап бетіне баспай күлімсіреп отыра берді.

Қысы-жазы қой басында. Айына екі жүз сомнан кем еңбекақы алмайды. Сонда жылына екі мың төрт жүз сом. Қант-шайына, ұнына жүз сом жұмсасын. Қалған жүз сомына қажет дүние сатып алмай ма?

Арақ ішетін, қалаға барып уыс-уыс ақша ұстайтын және кісі емес. Ұлы — өз алдына үй, трактороршы, өзінікі өзіне жетеді.

Қызы — мынау, кигені үлде мен бүлде. Не болды бұл шалға?

Нұрлан іштей Раушанға да қаһарын төгіп әкесі мен қызының арасындағы сөзге араласпай, түнеріп отыр еді, Тайжан:

— Бүгін қоныңдар. Қой сояйын. Нұрлаш көптен дәм татқан жоқ бұл үйден!.. Шешесі! Уай, шешесі! — деді немқұрайды, селқос, іле, біреу сөзін киіп кетсе де, мейлі деген кісідей асықпай қорада бықсытып самауырға шай қайнатып жүрген кемпірін шақырып.

Кіші денелі қара кемпір әлі де тың екен, қутыңдап, шалына жайдары үнмен жетіп келді. Даусы да, түс-келбеті де қызына ұқсас. Раушанның шешесіне тартқанын Нұрлан енді аңғарды.

Қасына жақын келген кемпіріне шал:

— Балалар қой союға қарайтын түрі жоқ, ас дайындайсың ба, қалай? — деді сұқ қолының сыртымен мұртын екі жағына кезек сипап.

— О, не дегеніңіз? Бір қонбай Раушанжанды қалай жіберем?

Сөзге енді Раушан араласты.

— Апа, біз суыт жүрміз. Уақыт жоқ, — деп шешесін азғырып көріп еді, ол безілдеп аяғына отырғызбады.

— Онда неге келдің, біржола қараңды өшірмей! — кемпір қаһарын тігіп, ашуға басқанын Нұрлан қап-қара боп түтіккен жүзінен аңдады.

Әкесі сараңдығына салып, қатқан етпен аттандырғысы келсе де, баласын сағынған шешесі қызынан оңай айрыла қоймады. Жанжалды әрі өршітпеу ниетімен Нұрлан аралық сөз айтты:

— Жарайды! Қас қарайғанша қайта оралармыз. Ет аспай-ақ қимай отырған қойын сойса да, Тайағаңа рұқсат! — деді күліп.

Тайжан да қарқылдап бірге күліп: «Сендерден аяған қойды қасқыр жесін!» — деп бер жағымен болса да сыр бермеуге тырысып еді, кемпірі: «Бұл соймаса, өзім соям!» — деп шалының мінезін жақтырмай, тырнап алды.

Тайағаңның үйінен бір шайды ішер-ішпес бұлар екінші бөлімшенің орталығына барып, агрономды ертіп ап, өткен жылғы жыртылған, егін еккен жерді аралады.

Жол қырат-адыр, сай-өзекті басып, боз далаға бір кездегі жайлауға тартады екен. Кейін бұл жолмен машина жүріп, кеңітіп, бригада-бригада арасындағы қатынас жолына айналған көрінеді. Осы жолдың екі жағы — жыртылған жер, өткен жылғы егіндік.

Соқаның тілі қырат, адырмен қабат кездесіп қалған ащы, сортаң жерді де тілгілеп, сай-сайды, өзекті жерді қуалай берген. Жыртылған жердің үсті су бетіне жаңа біткен күзгі мұздай, қабыршақтанып, жел соқса бұзылып, астынан қара топырақ борайтынын, бораса дауылға айналатынын болжап келе жатқан-ды. Нұрлан іле, өзі де сол қара дауылға кез болды.

Құла дүз даладан соғатын сәске түстегі өкпек жел жер бауырлай қанатымен егіндіктің бетіндегі кілегейленіп тұрған жұқа қыртысты ұрып өтіп еді, көзді ашып-жұмғанша ұлпа топырақ аспанға көтеріліп төңіректі қара түнек лезде басты. Машинаның алды көрінбей, не ілгері, не кейін жүре алмай тұрып қалды. Нұрлан машинадан секіріп түсіп, жерден бір уыс топырақ алам дегенше, аузы-мұрнына, қойны-қоншынына шаң-тозаң толып, қақалып, машинаға қайта оралды.

Көңіл шырқы бұзылып, әрқайсы өз ойына күпті боп, дауыл басылғанша біріне-бірі тіл қатпай, ұрысқан адамдай отыра берді.

Аздан соң жел саябырлап, шаң-тозаң азайып, жол көрінді.

Нұрлан: «Машинаны қырат басына шығар!» — деп әмір етті.

Әнеугі «Бозшакөл» совхозының агрономы Нұрланның есіне түсті. Жалпақ бет, кертік мұрын, жуан сары. Құрмаш Ахметов деді білем фамилиясы. Не деп еді ол?

«Жерді күтпей, аяусыз жыртсаң, жерден айырыласың, аш қаласың. Жер асырамайды сені. Жер болмаса, аспанға ұшасың ба?» — деген жоқ па?

Мына қасында отырған бөлімшенің агрономы не ойлап отыр екен? Әлде бұл осы жерге жауап бермеймін дей ме?..

Машинаны адырдың үстіне қалдырып, Нұрлан қасында бөлімше агрономы және Раушан бар, өткен жылғы егіндікті аралап келеді. Еңкейіп, бір уыс топырақ алып алақанына сал, салмақтайды да, үгеді, дәмін татып, қайта түкіреді. Бірінде үн жоқ. Ауық-ауық соққан сотқар жел жыландай айналып, қайсысының болсын шашына жармасып дударлап, келемеж етіп, сәлден соң, санын шапалақтап ысқырып, құба жонда жарысып кете барады.

Бидай құнарлы, шымды жерге өспей ме? Мұндай сортаң, қырат, төбешіктер арасындағы тастақта дәнді дақыл түгіл, жоңышқа сияқты шөп екеш, шөп те жақсы өсе ме екен?

— Өткен жылы осы жерден гектарына қанша центнер алдыңдар? — Нұрлан агрономға бұрылып, қолындағы топырағын: «Мынау ғой, еккен жерің?» — дегендей көз алдына ұстап тұр.

— Үшеуден алдық, — деді агроном.

Нұрлан көзін көкжиектен алмай ұзақ қарайды.

Ұшы-қиыры жоқ құла дүз даланың құба жоны тозығы жеткен киімдей жалба-жұлба, сау-тамтығы жоқ, дымын қалдырмай жыртып тастаған. Әзірге жер дымқыл, соның өзінде мынау қара боран, ертең күннің көзі шақырайып, жер кепсе, не болмақ?

Нұрлан басын шайқап тұрды да, тағы да агрономға бұрылды:

— Осы жерге биыл тағы да егесің бе?

— Екпегенде. Басқа бізде жер бар ма?

— Тұқымды суға шашқанмен бірдей емес пе? — Нұрлан алақанына сап тұрған топырақты ұшырып жіберді.

— Бұйрық, амалың не?

— Малды қайда жаясыңдар? — деді көлденеңінен киліккен Раушан. Қолындағы адыр басындағы жалпақ тастың түбінен жұлып алған қызғалдақты бір иіскеп, бір үйіріп, әуре боп тұр.

— Адырға... Тауға... Сортаңға. Кез келген жерге бағамыз. Малға көңіл бөліп жүрген кім бар?

...Нұрлан кеш батқанша екінші бөлімшенің жерін тегіс аралап, көзбен көріп, қолымен ұстап, керегін блокнотына жазып алып, қонаға Тайжанның үйіне оралды.

Қызының әлдеқалай келе қалғанын қызықтап, қойын сойып, етін былқыта асып, күтіп отырған анасы, машинадан түсер-түспес Раушанды бөлектеп жер ошақ басына алып кетті. Нұрлан, шаршағанның салдары ма, ой толғағының қысуынан ба, үйге кірген соң әңгімеге араласа алмай, сұлық отырды. Әңгімені жанған оттай маздата қыздырған — Тайжанның өзі. Дала сырына түсінетін қуақы шал малмен, аңмен қалай достасып, қалай табысқанын мысқылдап күлдіріп, үй ішін думанға айналдырды. Шофер мен агроном күлкіден ауыздарын жимай, мәз-мейрам.

Қарияның бұл қылығын Нұрлан өзінше ұғынды: алты ай қыс мал ішінде күн өткізген шал, анда-санда түскен қонақтармен әзілдесіп шерін тарқататын болар, егер сараңдығы ұстамаса... Осындай ақжарқын адам да сараң бола ма екен? Бұл да Нұрланға жұмбақ сықылды...

Ескірген көкшіл жұқа көрпемен жабылған тапал терезенің алдында жасырынып ескі радиоқабылдағыш тұр екен, шаң басқан, сыры кеткен, тегі, Раушанның қыз кезінде сатып алған дүниесі секілді. Нұрлан олай-бұлай бұрап көріп еді, оннан бір нұсқасы жоқ бірдеме.

— Батареясы таусылған болар, — деді шофер.

— Пәле, қайдағы батарея. Әлмисақтан бері сөйлемей тұрған сорлы көрінеді. — Нұрлан көрпені қайта жаба салып, үйге кірген Раушанға көзін шұқшия қадады. — Әкеңнің далада жүргендегі жалғыз ермегі — радиосына да қамқорлық жасамайсың, қыздан қайыр кеткен, шіркін әкенің жүрегі-ай!

— Көктен түскендей шірене сөйлейсің ғой, жігітім? Көрерміз тірі болсақ сенің де шарапатыңды! — деді Раушан қызарақтап.

— Қайткенде де, — деді Нұрлан орысшалап, — ертең осы кісінің үйіне жаңа радиоқабылдағыш жіберту менің қолымнан келеді.

— Революция жасаймын деп ауылға келген адамсың ғой, баста! Біз қарап тұрайық!

— Мен революция жасаймын деп келгенім жоқ. Әлім келгенше істеймін және қасымда біреу тұрса, оны тағы қаратып тұрғызып қоймаймын.

— Уамай-балалар-ау, сол радионың маған бұты бір тиын, сол үшін ауыз ауыртпай-ақ қойыңдар, — деді Тайжан әңгімеге килігіп. Агроном мен шофер қария сөзін қолпаштай күлді. Ас артынан еркектер тысқа шықты. Аттың тағасындай шалқая туған жіп-жіңішке күміс ай Ақбеттің биік шыңына ілініп, салбырап қалған. Жымыңдаған жұлдыздар мен ай сәулесі айналаны күндізгідей жарқыратып, қары кетіп жалаңаштанған отардың реңсіз, жүдеу-жадау жағын ажуа қылғандай. Қаншама жер кешкі ымырт қараңғысын бүркеніп, бетіне қалқалай түссе де, жасыра алмаған қора маңындағы үюлі қиды Нұрланның көзі шалды.

Тайжан шарбақ шетінде жусап жатқан бір қора қойды түгендеп санап, ауру-сырқауы бар ма, соны іздеп, дәрігерлердің обходы сияқты аралап жүр, еңкейіп кейінің құйрығынан көтеріп, шабына үңіліп, бүгін бе, ертең бе қоздайтын қойдың желінін қарап, күнін белгілеп, Нұрланның қасына келді.

— Осы қой мана жоқ еді, кім айдап әкелді? — Нұрлан таңдана сұрайды.

— Бұл қойды бағатын екінші қойшы бар... Сонсоң «Алыпсоқ» сұр төбет. Түстен кейін қойды сол сұр төбеттің ырқына береміз. Ымырт түсе өзі айдап әкеп, қораға қамайды, — деді Тайжан шарбағының аузын бекітіп.

— Есті ит екен...

— Бұл иттің тарихының өзі бір кітап.

Есік алдында итаяқтан қан жалап жатқан тайыншадай сұр төбеттің қасына жақын барды. Жүні тақыр, тазы мен жабайы иттің арасынан туған сирақты төбет көз қиығымен бұларға алая қарап, иесін таныды білем, салпылдатып әрі жалай берді.

— Қолыма келгеніне үш-ақ жыл, мұны маған бір жасында күйеу балам Мәлік әкеп берген төменгі тоғай ішінен. Содан бері жаным тыныш.

Иттің тұмсығы ұзын, аузы кере қарыс, нағыз қасқыр алатын тазының тұқымына ұқсайды. Нұрлан төбеттің о жағына бір, бұ жағына бір шығып, тамсанып көзін алмайды.

Тайжан қонағының қызығып тұрғанын сезді де, Алыпсоқтың бір ерлігін баян қылды.

— Өткен жылы қораға қасқыр түсіп, қойды шетінен тамақтай бастайды. Дүрліккен, маңыраған қойдың дауысынан бір сұмдықтың болғанын сезген Алыпсоқ қораның есігін тырналап ашпақшы болады, аша алмайды, қарғып қораның төбесінен түсуді қауіп көрген болу керек, есті хайуан ғой, қынсылап біз жатқан үйдің терезесін соқты аяғымен. «Бұ кім түнделетіп жүрген» деп, басымды көтеріп, әйнектен қарасам, шоқиып терезе түбінде

Алыпсоқ отыр, алдыңғы аяғымен әйнекті салып-салып жіберіп, адам тәрізді жауап күткен еді.

Жалма-жан қолыма балтамды ала-мұла атып шықтым, Алыпсоқ жол бастап қой қораның есігін тырмалайды.

Ашып жіберіп, қол шамның жарығын қора ішіне меңзей бергенде, көкжал қасқыр маған қарай туралап атқаны бар ма. Сасқанымнан шегіне беріп, балтамды сілтеп қалғанымда, қасқырдың тұмсығына сарт ете түсті. Қасқыр сеспей қатты. Енді есімді жинап, қораның табалдырығынан аттай бергенімде, Алыпсоқ сып етіп, қора ішіне менен бұрын кірді. Қараңғы қорада жыбырлаған қойдан қасқырды қалай айырып алған дейсің, тағы бір қасқырмен алыса кетті. Қой дүрлігіп, есіктен далаға атқылады. Мен де жеттім. Ит қасқырды алып ұрып, жеңіп те үлгерген екен.

— Алыпсоқ болмаса, бір түнде бір қора қойдан айрылуыңыз мүмкін-ау! — Нұрланның көзі қан жалап, сіресе тойып, шарбақтың алдына барып көлденең жатқан Алыпсоқта.

— Несін айтасың, балам. Құдай абырой бергенде, Алыпсоқтың сезгенін қарасайшы... Содан бері төбетіме де, күйеуіме де ризамын, — деді қария әзілдеп, Алыпсоқ жайындағы әңгімесін аяқтап.

— Қасқыр ішікті күйеу балаңызға тартқан боларсыз. Алыпсоқтың ақысына? — Нұрлан сөз тартқысы кеп әдейі қойды сұрақты.

— Оқыған балалар, тәйірі, қасқыр ішік киюші ме еді осы заманда, — деді Тайжан күрек сақалын саусақтарымен салалай тарап.

— Е, өзіңізге ішік жасатсаңыз Алыпсоқтың еңбегі тұрған екен.

Тайжан үндемеді. «Жасатып едім» деп қайталамады, тегі, сараң ағай сатып жіберген сияқты. Бұл әңгімені әрі созғысы да келмей, Тайжан Нұрланнан әкесінің хал-ахуалын сұрап: «Е, бақырым-ай, әлі тың екен ғой, көрмегелі көп жылдан асты, қалаға барудың өзі де бір күш, барсаң балалардың үйінен қайтасың, тіптен іздеп баруға қолың тимейді», — деп дәлел айтып сөзін соза берді. Нұрлан ақыры, шалдың әңгімесінен құтылып, жатуға үйге кірсе, кемпір мен шал ауыз үйге жатқан да, манағы ас ішкен үйге, төр алдына, екі төсекті қатар салып қойған, бірінде — Раушан ұйықтап жатыр да қасындағысы бос тұр.

Агроном мен шофер машинаның ішіне жатқан. Нұрланның жүрегі лүпілдеп, аузына тығылды. «Раушанмен қатар оңаша үйде қалай тыныш ұйықтайды? Жоқ, реті келмес!» — деп іштей күбірлей, төсек-орнын сыртқа алып кетпек болып еді, қолға ілінетіндей зат жоқ, екеуінің астында бір жыртық бөстек, бір жастық, қазынаның екі жұқа көрпесі. Екі көрпе табылғанына шүкірлік!..

Нұрлан ойланып, сәл кідіріп, қайтерін білмей тұрып қалды.

Қасына жата кетсе, түнде етіне еті тиюі де мүмкін. Ұйқысырап, Раушан құшақтап та жүрсе, шыдай ала ма Нұрлан? Төзімі жете ме өзін-өзі тұмшалап ұстауға!

Раушанды әлі де баяғыдай сүймей ме? Иә, баяғыдан да артық, ыстық көрінбей ме қазір? Бүгін міне бірер сағат бірге жүргеннің өзінде ұзақ жыл торға түскен сезім-күш әдептіліктің, торғын арқанның быт-шытын шығарған жоқ па? Сол батырды, енді, қасында жатқанда, қалай ұстап тұра алады?

Құрғыр Раушанның өзін сүймеске бола ма? Ісмердің шебер қолымен ерекше ұқыптылық, зейінділікпен жасалған көрікті жанның бейнесі. Денесінде небір сүйкімсіз, не бір өрескел біткен мүше көзге түспейді, бәрі де нәзік те, біріне бірі сай келген: домаланған қораш та, серейген биік те емес, ұсақ нәзік сүйегі ортаға таяу бойын сездірмейді. Жіп-жіңішке қылдырықтай белі, сәл көтеріңкі кеудесін ерекше көзге түсіреді, һаманда даралап тұрады. Аппақ ұзын мойыны жазда, жағасыз көйлек кигенде таң қалдырады.

Әне, келіншек ыңыранып, жұп-жұмыр білегін басының үстіне сап, маужырап бал-бұл жайнап жатқанын көрмейсің бе?

Нұрлан ақырын еппен көрпені алды да, білдірмей тысқа шығып, қой қораның сыртындағы үйілген шөптің арасына барып ұйықтады.

***

Ертеңінде бірінші бөлімшенің егістерін тегіс аралап шығып, кешке жақын арып-азып, үсті-бастары шаң-тозаң болып Баянауылға жаяулап жетті. Қалаға жақындай бергенде, машинаның майы таусылып, Сабындыкөлді жағалай өтетін қара жолдың үстінде шофер басқа ұрған танадай тұрды да қалды.

Нұрлан мен Раушан машинадан түсіп, шоферге: «Жүр бірге, машина әкеп сүйреп жеткізерсің», — деп еді, ол көнбеді, сапырылысқан көп машинаның бірі тонап кетсе, не істейді.

Нұрлан Раушанның қолтығынан ұстап:

— Ал, солдат маршына сап, жинақы жүрейік, күш түспейді! — деп алға қарай икемдеді.

Раушан: «Не болған сағаң?» — дегендей таңданып бетіне үңіліп:

— Осы батылдығың түнде қайда қалған, Нұрлан? — деді келіншек наздана күліп.

— Түнде сенен қорқам, Раушан!

— Қазір де жарық емес, апақ-сапақ уақыт!

— Қой, күнім, мені қажама!.. Сені білем, әзілің қатты жансың. Біреу тыңдап тұрса, шын да көруі мүмкін.

— Мен сендей қорқақ емеспін...

Бұдан әрі ойға шомған Нұрлан тіл қатпады, Раушанның ерке мінезіне, шолжың сөзіне таңданады.

Үш жыл ішінде қыз бетіндегі жібек перде сыпырылып, «беті ашылған», тілі де қылықты келіншекке айналған. Сәл қатаң да батыл кіріскен еркек болса, нелер сырға қанығып, Раушан мұндай жұмбақ көрінбес еді. Нұрланның әдеттегі бойкүйездігі, әйелге деген жасықтығы аяғына бүгін де шырмау болып, көсілтпеді, босатпады. Әшейінде батыл, сөзуар Нұрлан оңаша келгенде қыздардан қысылып, әзілдесе алмай жеңіліп қала береді.

Міне, биыл жиырма бес жасқа шығады, құданың құдіреті, не бір қызды сүйіп, не бір бозбала болып қыз құшақтап көрген емен, сауық-кештерде билеп, бірге қайтты демесең, махаббат оты лаулап жанбаған адамдай, сұлық, ұялшақ. Мектепте оқып жүргенде осы Раушанға дәмеленіп сырттай иеленіп жүріп, бос қалғаны мынау!

Бір минутқа тоқташы, мұрсат берші, кім кінәлі екен, жүгінісіп көрейік. Осы Раушаннан айырылып қалуына Нұрланның өзі айыпты ма еді?

Жоқ!.. Махаббат — көктем гүлі бүршік атқан, жұпар иісін аңқытқан, бас айналдырып еліткен, қайтып адам басына оралмайтын жастықтың жасыл шағы. Сол гүлді бүршік жарып, толған кезінде жұлмай, ертерек жұлса, ұзаққа бара ма, семіп қалмай ма?

Нұрланның Раушанға кейігені де, сенбегені де осы. «Сен, — дейді ол, — піспеген гүлді жұлып ал!» Оған Нұрлан аяқ баспайды. Бұл жайында өзінің ойы, түсінігі, сенімі бар. Сенетін досы — жүрегі. Жүрегі не десе, соның әмірін орындайды. Раушанның ол кездегі қылығын жүрегі жақтырмады, қайтесің, күштей аласың ба? Ал, қазір ше? Қазір жүрек не дейді екен? Жоқ, жоқ, тереңге бармайық, өмір не көрсетеді әлі алда, соны тосайық!..

Құйындай дөңгелене соққан өзінің ұшқары ойын өзі бөліп Нұрлан сөз қозғады.

— Раушан, сен әкеңнің үйіне неге қарамайсың? Әлде, өзі болған қыз төркінін танымай ма? — Сөз ызғарын жұмсарту мақсатымен Нұрлан сырласқан кісідей өкпелі дауыспен айтты.

Раушан тік келіп, қарсы шап ете түсті.

— Несін сөлекет көре қалдың әкем үйінің?

— Төсек-орын сатып алуға ақшасы жетеді ғой. Соны жаңарту «менің ісім емес» деші?

— Не твое дело. Араласпа!

— Ұяты саған келеді. Секретарьға келеді... Мейлің. Бірақ, қашан айтты деме!

— Әкем тыңдамаса, не істейін, білгішім?

— Тыңдамағаны қалай?

— «Дүние-көздің құрты. Мен дүниеден безгем. Үстім таза, ішерге тамағым болса, жетеді. Жиған-тергенін көріне бірге алып

кеткен кісіні көргенім жоқ... Дүние жинау, таласып-тармасып өмір сүру — босқа тыртаң», — дейді Тайағаңыз. О кісінің философиясы-осы. Ал, азғырып, ырқыңа көндіріп көрші, мықты екеніңді білейін! — Раушанның күлім қаққан ойнақы көзіне мөлт-мөлт етіп жас іркілді. Қып-қызыл жұқа ерні дірілдеп, бұртиып, толқып, сөзін әрең аяқтады.

Нұрлан мүдіріп ойға шомды. Бәсе, Тайжан ағай сараң деген сенгісі келмеуші еді. Сырдың беті енді ашылғандай. Қап, түнде қарияның сөйлескісі кеп, қипықтап тұр еді, білмеді ғой, шерлесетін.

— Жарайды, Тайағаңда ондай мінез болсын-ақ, сен өзің көрпе-жастықты сатып әкеп, сандықтарына толтырып қоймайсың ба, кісі келгенде салатын. Түнде, менің орнымда облыстық газеттен келген тілші болды, сонда не демек?

Раушан үндемеді, көмейінде булығып тұрған сөзін айтқысы келмеді білем, көзінен жасын сығып-сығып ап, аяғын шапшаңдата басты.

ҮШІНШІ ТАРАУ

«Нұрлан мен Раушан бір түн жоғалып кетіпті» деген қауесет жыландай жорғалап Айжанға жеткенде, сенерін де, сенбесін де білмеді, күзді күнгі суық желдей көңілі үйтқып, денесі мұздап, тітіркенгендей болды.

Айжан Баянауылға келгелі, міне бір жыл. Қызмет істейді. Танымайтын ауылда, бөтен елде тапқан ең жақын құрбысы, досы — Раушан. Ол емханаға өзі келіп қолын созды, бұрын Алматыда көргем дейді, кім білсін, Айжанның есінде жоқ. Содан бері — қонағынан қалдырмайды, ойын-сауық болса шақырып, бірге алып барады. Әне бір өзірде, Нұрлан жайында сөз болғанда құрбысына алыстағы жігіттің ұнайтынын, Алматыда таныс болып, бірер кешті бірге өткізгенін, жазда оралса, кім білсін, аралары қайта жымдасар ма еді деген жасырын сырын да біліп алған Раушан. Сөйткен Раушан, Айжандай жалғызсырап жүрген жақын досының көзіне шөп салады дегенге сенбейді. Екеуі бір совхозда істейді, қызмет бабымен қайда бармайды?

Әй, дегенмен өсек шұрайлы жерге сепкен тұқымдай, өспей қалмайды, Айжан жүрегін лоблытып, еріксіз тиышын ала берді.

Бұл өсекті емханаға әкелген — кешкі күзетке шыққан медсестра Нағима. Жұмысына мұқият, жинақы, өзі таза, тіл алғыш сестраны Айжан да сыйлап жақсы көретін-ді. Кейде Айжанның пәтеріне келіп, қаладағы естіген-білгенін сөз қып кететін, іштей жақын тартып, сенетін адамы да. Біреуден естіген болар, әйтпегенде ойдан шығарды дейсің бе?

Айжан халатын тездете шешіп, пальтосын иығына жамыла сап, кабинеттен асығыс шықты. Пәтері емханадан жақын: мүйісті айналса көк шатырлы, томпиған ағаш үй. Соның бер жағында — кішірек келген екі бөлмеде Айжан тұрады да, екінші жақ жартысында есігі бөлек, кең бір бөлмеше — совхоздың мал дәрігері Нұрқат — Нұрланның бөлесі тұрады, о да жалғыз.

Айжан екеуі көрші болғалы екі ай. Курсті бітіріп кел¬ген соң, аудандық партия комтетінің секретары Мәлік, Раушанның ықпалымен тізерлей отырып, совхоз директоры Ковальчуктен осы екі бөлмені алып берген.

Нұрқат-дембелше, жуантық, бет-әлпеті дөрекі жасалған, қолағаш мұрын, кең танау қазақ айтатын нағыз қошқар тұмсық, адуын жігіт. Сөйлегенде кетік тісінен кейбір әріптер «ш» «с»-ға айналып, естіліп қалады. Бірақ, бұйра шаш, бидай өңді жігіттің өзіндік сипаты бар, сүйкімді деуге де болады. Әмсе кешке жақын ыржиып есік тоқылдатып тұрғаны: «Коллега, рұқсат етсеңіз, есебі екі-ақ ауыз сөзім бар!» деп кірсе де, кетпей, «есебі-есебі» деп екі сағат мылжыңдайды. Қылжақбас ананы бір, мынаны бір сөз етіп, жұрттан бұрын өзі күліп, әбден мезі қылады. Сөзінде — іліп аларлық түйір жоқ, сылдыр сөз.

Кейде шизофреник емес пе деп сенбей де қалады Айжан.

Соңғы күндерде «келеді-ау бүгін» деген мезгілде Айжан шамды сөндіріп, айғай салса да үн қатпайды, немесе: «Жатып қалып ем!» — деп ашпайды. Ишараны түсінсе де түсінбейтін Нұрқат арсыздығына басып: «Бір минутке, есебі рұхсат ет, әлі ерте ғой, Айжан-ау» деп кетпей, телміріп тұрып алатыны тағы бар. Осындай мазасыз мінезін білдірмесе Айжан бойын аулаққа салар ма еді?

Пәтеріне жақындай бергенде, «Нұрқат алдымнан кез кеп жүре ме» деген қауіппен Айжан байқастап, елегізіп, аяғын ұшынан басып, сыбдырын білдірмейін деп-ақ еді, айтқандай аңдып тұрғандай, о құрғыр да сып етіп, үйінен шыға келмесі бар ма!.. Түсін суытып, қарсы жүрді.

— Айжан-ау, қайдасың, ой-бой, сені іздеп жүр! — деді әшейіндегі қылжағына сап. — Кім дейсің ғой, бір сұлу жігіт!

— Сол сұлу жігіт, тегі, сіз боларсыз-ау! — Айжан жымиып тоқтамай қасынан өте берді.

—Мені сұлу деп танысаң, бола-ақ қояйын, сендей кісі танығыш қыздан садаға кетсең болмай ма! — деп ол кес-кестеп, қанаттай қолын жайып өткізбеді.

— Әрине, сізден артық кім бар дейсің!

— Білесің-ау, айналайын, қарындасым... Сені іздеп жүргенім құдай ақы, шын-ды. Отарда бір қойшының белі шойырылып жатып қалды. Есебі, соған шақыра келдім, — деді көзіне көзін қадап Нұрқат.

Айжан қымсынып, кейін шегінді.

— Операцияны бүгін жасаған ауруларым бар. Көзден таса қылуға болмайды.

Тағы да бір қадам алға басты. Нұрқат артынан бір қадам ілгері аттады.

— Үлгереміз бірер сағатта! Үй артында машина тосып тұр, Айжан!

— Сол машинаны жіберіп, қалаға неге алдырмайсыз?

— Ауру шақырса, дәрігердің бас тартуға хақысы жоқ, — деді Нұрқат қарсы дәлел айтқызбауға тырысып, қиқарлана.

Нұрқаттың күндегі қылжағының бірі ме деп, Айжан жауап қайтармай, жүре беріп еді, ол шап етіп қолынан ұстай алды.

— Ғапу ет, коллега! Міне, бас дәрігердің бұйрығы! — деді бір жапырақ қағазды қойнынан суырып ап, қыздың көз алдына әкеп.

Айжан қайтерін білмей сасқанынан қағазға қолын созды.

«Сырқат қойшыны тезірек барып, көріп қайт!» — депті бас дәрігер. Күн бұрын ескертіп, сұрамай ма, мүмкіндігі бар ма, жоқ па?

Түн ішінде қайда барады? Операциядан бүгін шыққан ауруларды кімге тастайды?

Үйіне кіріп, жүруге ыңғайланды. Түлкі жағалы көк пальтосын шешіп, оңтайлы, күзгі қызыл жекетін киді де, басына орамал тартты. Ауру тыңдайтын стетоскобын іздеп тауып алғанша есік алдына келіп, құла «Волга» тоқтай қалды. Іле, сатыны сықырлатып, Нұрқат та көтерілді.

— Алыс па баратын жеріңіз? — деді Айжан есігін сыртынан кілттеп жатып. — Бір сағатта қайта оралуымыз керек.

— Жоқ, осы тұрған Қарақұдық көлдің ар жақ беті. Тез қайтамыз! — деді ол домалана жүгіріп, машинаның есігін ашып.

Машина Сабындыкөлді жағалап, жүнделген қара қайыс түйе тәрізді, жапанда шөгіп жатқан «Найзатас» атанған тас тауды басып, бірінші бөлімшенің орталығына қарай бұрылды.

— Мынау, жаланаш тас тауды жел қырнап, жауын сүргілеп жылтыратып тастағанын көрдің бе? Мұның басына пенде шыға алмаған. Не қол ұстайтын, не аяқ ілінетін түбір жоқ. Рас па?.. Ал, осыған бар ғой, бала күнімде мен ғана шықтым. Жүрек жұтқан емеспін бе? — деді іркілмей бөсіп Нұрқат суайт. Шофер күліп жіберді. — Ей, неге күлесің? Нанбасаң сұра! Ол ерлігімді Баянауыл маңы түгел біледі.

Нұрқат бала күнінде аяғына резина башмақ киіп, белін арқан байлап, «Найзатастың» күнбатыс жағындағы баспалдақ сияқты кертік-кертік сатысы арқылы жоғары өрмелегенін жыр қып айтып, жол қысқартты. Сөз арасында қуланып, күлдіріп те қойды. Және айтқанда: «Жел жылап мойнымды сүйіп, құстар қорқып зар қағып, есімді алды» деп мәнерлеп, жан бітіріп, қызықтыра

отырып, бөлімшенің орталығына қалай жеткенін бұлар сезбей де қалды.

Қолдан құйған кірпіштен қалаған тоқал үйдің алдынан машина өте бергенде Нұрқат: «Стой!» деді орысшылап. Шофер тоқтар-тоқтамас Нұрқат домалана түсіп, машинаның алдыңғы есігін ашып, Айжанды қошеметпен түсіріп алды.

Қара көлеңке қораға кіре бергенде, қолына шам алып, бұлардың қарсы алдынан сақа келіншек шығып, үйге бастап алып барды.

Екі бөлмелі жиһазға толы тап-таза үй. Төргі бөлмеге — дөңгелек тапал столды жасап қойған. Үсті толған тағам. Айжан таңданып, адасып кірдік пе дегендей көзімен Нұрқатты іздеп, босағадан әрі аттамады. Бір бұрышта қозғала алмай, ыңыранып жатқан ауру шалды көрем бе деп келген жас дәрігер тағамға толы оңаша үйді көріп, сескенді де.

— Бұл қойшының баласының үйі. Мынау-өзіңе деген құрмет-қошаметі. Қазір екеуіміз сол шалдың үйіне барып, көріп қайтамыз. Ауруы болса, кеңес беріп, емін жасарсың... Шешін өзің, — деді икемдей, бағындыра сөйлей Нұрқат.

Қыздың жүрегі енді орнына түсіп, шешіне бастады. Осындай шақырғанда киетін, өзі тіктіріп алған ақ халаты бар-ды, соны ала келген еді, киді де қалтасына стетоскобын салып, Нұрқаттың соңынан ерді.

Машинаны іздеп еді Айжан, келеді, май құюға кеткен болар дей салды да, Нұрқат жаяу аяңдап, ауылдың ортасына таман барды. Бұлар түскен үй ауылдың шет жағында екен. Нұрқат сөзі расқа шықты. Егде тартқан қара сақалды толық еркек төсек тартып жатып алған, екі аяғын баса алмайды. Айжан қашаннан бері ауырғанын, неден болғанын сұрастырып, танысты да, етпетінен жатқызып, белін басып, тізе буынын түрткілеп олай-бұлай шұқылап көріп, сырқатын дәл басып таба алмады, әйтсе де тізе буынды сарысу қаптаған ба деп болжады, емханаға тезірек жатқызып, емдеу керегін түсіндірді...

Бұлар алғашқы түскен үйіне оралғанда көшеде жүрген бір бейсауат адам көзге ілінбеді, ауылда ерте жатады ғой, шаңқылдап үрген иттердің даусынан басқа тірліктен ешбір хабар білінбеді. Сабындыкөлден соққан суық жел дене мұздатып, Айжан көйлегінің етегін қуалай соғып, аяғына оралып, жүргізбеді.

Келіншек тамағын пісіріп, шайын баптап, тосып отыр екен, бұлар кірісімен сыпсыңдап «сіңлім» мен «қайнымды» көбейтіп, асты-үстіне түсіп, бәйек болды.

Айжанның халатына жармасып, шешіндіріп, төрт бүктеп төрге салған, шайы көрпенің үстіне өзі апарып отырғызып: «Қарындарың ашты-ау, төрежан, қол жуасың ба?» — деп леген мен құманын ала жүгірді. Айжан қолын қайта-қайта сабындап жуып, қарны ашып қалса керек, столда буы шығып тұрған бәлішке, шақыру тілемей-ақ өзі ұмтылды.

Нұрқат қоңыр да жуан дауысымен жеңгесін мақтап, «Қызылтаң» атты аузы ашылған қан күрең шарапқа жармасты. «Қайсын ішесің?» — деп ол қыздан сұрамады да, столда бір ақ, бір қызыл, екі бөтелке тұрған-ды, соның ағын өзіне құйып, келіншек пен Айжанғада қызылын құйып, әрқайсысының алдына өз қолымен таратты.

— Айжан, бүгін бір сәті түскен сапар болды. Мен өзімырымшыл қазақпын. Мана қаладан шыға бере, есіңде ме, екі шелек суды лықылдата бір әйелдің кез болғаны, — деп Нұрқат бір басып өтіп, сөзін әрі жалғады. — Мына отырған — менің немере жеңгем. Ауырып жатқан — немере ағам. Сол үйге келін екеуміз көрші қонғалы қонақ ете алмай, опық жеп жүр едім... — деп Нұрқат рюмканы көтеріп тұрып жарты сағат бойы сөйледі. Езбелеп, біресе жеңгесін, біресе өзін мақтап, тамақты суытып, Айжанға сілекей жұтқызып, сөзін зорға аяқтады, онда да жеңгесі көзін қысқан соң, есі кіріп арағын жұтты. Жеңгесі де қайнына сай, сөзуар қу екен бұ да қайнысын көзінше мақтап: «Шіркін, біздің төрежанға пара-пар жігіт бар ма, саған тиген қыздың арманы жоқ қой... Жаман ойындағысын айтады деп, сіңлім, сөкпе, жүрегімді білдірем. Менің төрежаным — өзі шешен, өзі сұлу, өзі ғалым. Дүние дегенің Жосалыда, шешемнің үйінде лықылдап толып тұр. Жақында машина сатып алмақ. Әттең, шіркін, өзің сияқты бір жар табылса, төбемізге жүргізер едік!» — деп шұбырта сөйлеп, көпке дейін сөзін қонақтата алмай, қайталап, бұ да әуре болды.

Айжан бір-екі рюмка ішкен соң денесі балбырап, басы айналып, келіншек сөзін зерде салып тыңдай алмады, ойы әртарапқа жүгіріп, біресе өзінің қалғанына ренжіп, біресе өзін ақтап дәлел іздеді. Бұрын да қонақта болған-ды, ептеп шарап ішкен-ді, дәл мұндай басы айналып, буыны босап, әлсірегенді басынан кешкен емес-ті, әлде аш қарынға ішкендіктен бе екен?

Келіншек қоярда-қоймай, жалынып-жалпиып, үшінші рюмканы іштіргенде не бір арам ой жыландай жылжып кеп, тамағынан булықтыра қысты.

Ақ арақ қосқаны-ау, бұл залымның? Осы бір нажағайдай жарқ етіп, іле сөне қалғанын біледі, одан әрі есінен адасты. Басын кенет көтеріп ап, есікке қарай ұмтылмақшы да болды, бірақ әлі құрып, аяғы өзіне бағынбады. Біреудің: «Леген-леген әкел!» — деген сөзі, өзінің құсқаны еміс-еміс есінде... Одан әрі терең шыңырауға құлап бара жатқанын аңғарды... Қанша жатқаны белгісіз, бір шамада есін жиса, үйдің іші тас қараңғы, біреудің суық қолы кеудесін аймалап, киімін шешіндіріп, әурелеп жатыр. Ыза кернеген Айжан денесі дірілдеп, шиыршық ата серпіліп, аяғын бүрістіріп бауырына қайта жиып ап, шап беріп бейбастақтың қолынан ұстай алды:

— Тарт қолыңды! — деп, Айжан шыңғыра дауыстады.

— Айжашка, мен ғой, мен Нұрқатыңмын!

Нұрқаттың шектен шыққан арсыздығына ыза болған Айжан булығып, атып тұрды.

— Жақ шамды!

Нұрқат тізерлеген қалпы қыз белінен қапсыра құшақтап алған, босатпайды, ентіге жалынады.

— Айжашка, мен сені сүйемін... Сені алам!.. Үйленем!..

Айжан кеудеден жиіркене итермелеп, бұлқынып, құшағынан босауға асықты.

— Мен сені сүймеймін. Жек көрем! Нең бар менде?.. Босат!

Айжанды қабырғамен екі ортаға қысып, бұлжытпай тастаған Нұрқат көйлегі жыртылып, ашылып қалған қыз кеудесіне басын көміп жіберіп, өлермен жігіт төсін сүйеді. Жібермесін сезген Айжан осы мезетте көзі де қараңғылыққа үйренген болуы керек, екі жақтан шапалақтап ұра бастады.

— Малғұн!.. Ісім енді сенімен түссін. Мәліктің алдында бетіңді шиедей қылмасам ба!

«Мәлік» деген сөздің әсерінен бе немесе қыз шапалағы өтті ме, Нұрқат шыдай алмай, босатып қоя берді. Шам жақты, Айжан апыл-ғұпыл киініп, есікке қарай ұмтылды. Есін жинаған Нұрқат та төрден есікке бір-ақ аттап, аштырмай, тұрып алды.

— Айжашка, таңертең машина келеді. Түнде қайда барасың? — Даусы дірілдеп, қолын ербеңдетіп, мелшие карайды. Арсыз сөздің, бейбастақ қимылдың бірі жоқ, тезден өткен, жұмсарған зәресі ұшқан басқа бір Нұрқат тұрды қыз алдында.

— Жоқ, босат!.. Сенің қасыңда бір минут қала алмаймын! Білдім, неге мені шақырғаныңды!

Айжанның итеріп тастауға шамасы жетпеді, бұл босатпады, екеуі арбасып, есік алдында біраз тұрғаннан соң қыз жалма-жан терезеге жүгіріп барып, теуіп-теуіп жіберді, ілдебай тоспаға ілініп тұрған терезе рамасы салдыр-күлдір етіп шыны-мынысымен жерге құлап түсті. Айжан секіріп, тысқа шықты.

Жүгіре басып, қара жолмен зырлап келеді. Соңынан дедектеп Нұрқат барады.

Ақбеттің биік өркешінің үстінде қылаң берген таң белгісі алтын жалатқандай сарғыш сызық түсірген. Жұлдыздар сөнген, аспан ашық, Сабындыкөлден ызыңдап беймаза жел ғана соғады.

Айжанның соңынан шәуеленіп үріп, қайдан жүрсіз мезгілсіз дегендей, бір топ ит біраз тақымдап барып, Нұрқаттан қорқып ол қалды.

— Айжан, қайт кейін. Қасқыр жейді! — дейді баяу, тұншыққан үнмен Нұрқат.

Ашу буған Айжан аяғын қаншама тездете басқанымен жүрісі өнбейді, биік өкшелі туфли айқы-шойқы жол соқпасына кіріп-кіріп кетеді...

***

Ертеңінде арып-шаршап, жаяу-жалпылап Раушан қалаға жеткенде, соңынан ере кірген өсек те көше-көшедегі таныс үйлерді өзінен бұрын аралап шыққан-ды.

Мәлік Раушанның бір түн жоғалғанына мән бере қоймады, қызмет бабымен өзі де жүреді, сыртта түнеп, дәлелсіз қызғанғанда не түседі, босқа?

Дегенмен, секретарьдың жұбайы сөзге ілінбей, бойын бағып, «шылықтан» жоғары тұрғаны қандай жақсы. Кейде жұрт түймедейді түйедей ғып ұлғайтып әкететіні бар, ерні қайқы келіншектердің бірі өсек таратып жүрсе, кім біледі...

«Жас қатын көңілі толмай, жас агрономмен далада қонған» деген қауесет Мәлік жүрегіне уытын жайып, қасындағы жас жарына ықтиярсыз сенімсіздік тудыра бастады.

Қаншама өзін-өзі тежеп, сабырмен ұстап ақылға жеңдіргенмен, Раушан қабағының құбылысын көргенде, сол бір жұмбақ түн бұлдыр елестесе де, мазасын алатынды шығарды.

Сол қауесетті кімнен естігені де есінде жоқ, әйтеуір аудандық партия комитетінде не машинистка, не хатшы боп істейтін әйелдердің бірінің жаны ашығаны рас. Сондай сөзді құрғырлар айтпай-ақ қойса да болмаушы ма еді? Мәліктің жүрегіне жара сап, тыныштығын бұзғанда не түседі екен?

Раушан көзіне шөп салады, басқаны сүйеді дегенге Мәлік нанбайды да, бірақ сол қауесет тамыр-тамырын қуалай улап, еріксіз еңсесін түсіреді.

Раушанның өзінен сұрамақ боп оқталып барып, тоқтай қалды. Ондай түнді басынан кешетін болса, ол мойындай ма? Араларына от тастап, бүлінгеннен басқа түсер пайда шамалы. Не де болса, бақылап, шыдап көреді де.

Осы тұжырыммен Мәлік Раушанға ләм-мим деп бұл жайлы бір ауыз тіл қатпады, жас келіншектің әрбір қабақ қимылын, жүріс-тұрысын аңдып, лебіз үнін бақылап, қарауыл қойып-ақ еді, ешбір өзгерісті аңғармады.

Раушанның баяғы ашық та ақжарқын мінезі тіл ұшына оралған сөзді кідіртпей айта салу, көңілі түссе, Мәліктің мойнына асылып, жұмсақ ернімен оның құлағын жұлқылап, қытықтауы, әлдене көңіліне жақпай қалса, бала тәрізді бұртиып, үн қатпай қоюы — бәрі де бұрынғыша. Егерде жүрек басқаша соқса, әйел қылығы өзгермей ме екен?

Қайта-қайта маңдайына қонып мазасын алған шыбындай, осы бір ойды Мәлік жолатпауға тырысады. Ішкі толқынның әуеніне еретін мезгіл емес, қазір аудан алдында зор саяси міндет тұр: — көктемгі егісті ойдағыдай қысқа мерзімде бітіру. Жоспарды жылдағыдан да артығымен орындау. Мәліктің зердесі осыған аумаса, ертең күні қараң.

Кеше облыстық өндіріс басқармасының бастығы Якупов Ислам телефонға шақырып ап, бір сағат сілкілеген жоқ па! «Баянауылда егіс әлі бастамаған совхоздар бар», — деп бастық соғыс кезіндегі тілмен қатал сөйлесті. — Өлкеден, орталықтан түскен жоспарды орындамасаң, партбилетіңмен жауап бересің, Асанов!.. Тыңды игеру, бос жатқан жерді тезірек жыртып, Отанға астықты көбірек тапсыру деген сөзді ауылдағы әр коммунистің санасына сіңдіру керек, жолдас!» — деп, саяси мән бере, салмақ арта, қатал үнмен бұйыра айтқан-ды.

Якуповпен істес болғанына Мәліктің, міне, бір жыл, қашан да болса бұл кісінің тіл лұғатынан, ой өрісінен бірыңғай саяси сөз, күнделікті науқанның жай-жапсары ғана орын тебеді. Не әзіл, не күлкі бірі маңайламай қашып жүреді. Тегеурінді, бетті адам. Мүсіні қандай төртбақ, жуантық, келдектей кесек, ұршықтай иірілген жылдам болса, сөзі де сондай кесек, тез, өршіл. Сөйлегенде баскөз демей төпелеп ұра береді, орыс тілінің не заңына, не жүйесіне қарамайды, белінен басып, қиратып өндіршекке салады.

Осы мінезіне қарай кейбір облыс қызметкелері атын «тоқпақ» қойған.

Шынында Исламның орта дәрежелі білімі ғана бар, Талғардың ауыл шаруашылық мектебінің су бөлімін бітірген-ді, техник еді. Әуелгі кезде өзінің туған колхозында «Аватта» істеп жүрді де, жиналыстарда көбірек сөйлеп, көзге түсіп, жоғарылай берді.

Облыс көлемінде су мәселесін басқарып жүргенде су шаруашылығы министріне орынбасар болып барды. Осы кезде бұл оңбай бір сүрінді.

Алматының қақ ортасындағы Виноградов көшесінен екі қабат жеке меншікті үй салды. Күйген қызыл кірпіштен қаланған әдемі үйдің терезе жақтауы, есігі емен ағаштан ойылып әшейкеленіп ертегінің сарайынан кем түспейтін бір үй салынып еді, «іші күйіп күндеген» қулардың бірі сарт еткізіп, «Крокодилға» шығарып жіберіп, үй түгіл бас қайғы, Ислам Оңтүстік Қазақстан барып бірақ тоқтады.

Еті тірі, тегеурінді, іс жүйесін білетін Ислам біраз жылдан кейін қайта көтерілді. Осыдан бір жыл бұрын, бір үлкен адамның көзіне түсіп, егінді облыстың бірі — Павлодарға келген-ді.

Алматыда, мәжілісте кездескенде Оңтүстіктің жігіттері қылықылы мінездеме берген-ді. Бірі: «Тынымсыз адам, өзіне де, жұртқа да дамыл бермейді, беймаза... Қызмет үшін жанын салады. Бірақ қолынан іс келетіні анық. Тағы бір кереметі — айтқанын істемей қоймайды!» — десе, екіншісі: «Ой-бу, одан аяушылық күтпе. Біреудің соңына түсіп алса, құртпай және тынбайды. Қытымыр, қатты адам!» — деп жақтырмай без-без еткен.

Мәліктің өзінің байқауынша, Исламның өсу жолы тура атылған ракета емес, өзек-сайлы, адыр-қыратты Арқаның көш жо-

лына ұқсас. Кейбіреулер сияқты қатардағы қызметкер боп жүріп, «Тағдырдың» жазуымен бір-ақ күнде партияға өтіп, министрдің орынбасары және болған жоқ. (Солардың несімен жаққанына таң қаласың?)

Исламның өсу жолы заңды да түсінікті. Кейде ісімен, кейде мінезімен ұнап, түймедейді түйедей ғып көрсете біліп, айла-тәсілге жеңгізіп, мұратына жеткен.

Сөз саптауы, жұмыс стилі әкімшілікті ұнататын тәрізді. «Мен айттым — бітті!» деп қарап отырады, қасындағы серіктеріне бұрылып, ақылдасуды жаны қоштай бермейтіні беп-белгілі.

Бірбеткей адамның пайдасы мен зияны бірдей ме деп ұғады Мәлік.

Якупов келгелі облыс көлемінде тәртіп түзеліп, ауа жайылған, жұмысқа немқұрайлы қарайтын керенау, селқостар азая бастады. Әсіресе, өндіріс орындары — завод, фабрикаларда секретарьдың тегеурінінен бе, кім білсін, ес ырғағы түзелген сағаттай қалтқысыз істейтін болды.

Якуповтың жаңа келген беті. Обкомның бір пленумында Мәлікпен шартпа-шұрт кеп айқаса түсті.

Ол келе жергілікті кадрге бүйідей тиіп: «Бұлардың қолынан жөнді іс келмейді, әбден бойы үйреніп алған, «ауыстыру керек» деген теориямен ұзақ жылдар еңбек сіңіріп жүрген облыстың экономикасын, жай-жапсарын бес саусақтай білетін біраз коммунистерді қызметтен босатып жіберіп, олардың орнына соңынан ертіп келген өзінің достарын, жақындарын қойып-қойып алған-ды. Олар жергілікті жердің шаруашылығына таныс емес, Якуповтың сөзін екі қылмайын деп, шаш ал десе, бас алып, сүрініп, құлап, чемоданын көтеріп кейін қашқан.

Солардың ішінен бір-екеуі Баянауыл ауданына совхоз директоры етіп тағайындалған еді, артынан біреуі қызметін атқара алмай, ақыры, жалынып-жалпайып сұранып кетіп қалған. Соны Якупов «Неге қоя бересің?» деп бас сап, пленумда Мәлікті қаршығаша бүрмесі бар ма!

«Сөйлемеймін» деп жайбарақат тыңдап қана отырған Мәлік сөз алып, жауап берді. Сөзінде: ол директорды Якуповтың өзі ертіп алып келгенін, құсбегідей өзі тәрбиелеп, өзі ұшырған бүркіт балапан екенін, оның аңға түсе алмай, тасқа түсіп, қанатын қайырып алғанына алдымен Якупов өзі жауап беретіндігін сыпайылап айтып, бір жағын өзіне тіреп қойған.

Осы пленумда Мәлікті көтеріп обкомға алмақ еді, обкомның бюро мүшесі Якуповтың сөзіне құлақ қойып, «сыналып қалды» деген дәлелмен тоқтата тұрған. Содан бері о кісі Мәлікті жақтырмайтын тәрізді. Телефонмен айтқан бүгінгі сөзінде де ызғар бар…

Күндегідей Мәлік ас артынан бірер сағат тынығып бүгін жата алмады, Раушан ас үйде ыдыс-аяғын жинап жатқанда, бұл түрегеп, телефонға «Баянауыл» совхозының директоры Ковальчукті шақырды.

— Ковальчук?.. Осы сендер егіске қашан шығасыңдар? — деді өзінің кім екенін атамай. Ар жағынан даусын таныған директор «Бұл кім?» — деп сұраған да жоқ, әдеттегі жайбарақат қалпымен сөзі аузына түспей ыңырана сөйлеп, ыңылдап: «Әнеугі жіберген бас агроном егіс жерлерін аралап шығып, жаңадан жоспар жасап жатса керек», — деп соған аудара салды.

Ковальчук те тың игеруге келген көп директордың бірі, бұрынғы мұғалім, агрономдық білімі шамалы, сабырлы да сақ, білмеген ісіне араласпай қалтарыста қала тұрғысы келеді, кейбіреудей білмесе де өндіршектеп, таласа бермейді. Білмеймін деп айтуға да ұялмайды. Мәлік оның мінезінің осы бір қырын адалдық деп ұғады.

«Үстіне тас құласа да қозғалмайтын Ковальчук» деген Мәліктің мінездемесі бұл өңірге теп-тегіс жайылған, оған директордың өзінің де құлағы қанық.

— Ковальчук, — деді тағы да Мәлік. — Ертең сағат тоғызда жоспарыңды әкеп менің қолыма табыс ет, қай бөлімшең қашан шығады, қашан бітіреді. Түсіндің бе?.. Осыдан бір ай бұрын жасаған жоспар бойынша, сен жерді жыртып жатуың керек.

— Дәл егіс кезінде агрономды ауыстырса әрқашан да осылай болмақ, жолдас секретарь! — Сөзді Ковальчук секретарьдың өзіне тигізді:

— Ертең сізге жеткізу үшін бас агрономды өзім тауып алуым керек!

— Агрономың қайда?

— Жүр ғой осында асық ойнап, — деді ол бір жағы әзіл аралас. Мәлік бұл сөздің кімге айтылып, нені ишаралап отырғанын түсінді. Әрине, «баланы әкеп бас агроном ғып қойған өзің, енді өзің жауап бер!» дегені бұл.

— Асығын тартып ап, желкеден бір түймейсің бе? — Мәлік те оның дауыс ырғағына салып, іштей шоли жауап қайтарды.

— Менен гөрі сіздің түйгеніңіз келісті ме деймін.

— Мұның қазақша «Өзің өсірген текешігің өз басыңа секірмесін» дегенің ғой, ә, қу? — десе де, қатар жарысқан іштегі ой: «Әлде бұ да Раушан екеуінің арасын тұспалдап отыр ма?..» — деп Мәлік көңіліне түйткіл алды. Әйтпесе: «Тәртіпке салатын сенің жолың», — деп іс-міс жоқ неге айтады ол?

Телефон құлағын тастай беріп, Раушанды шақырды.

Бас агрономның не істеп жүргенін білгісі келді.

— Раушан!.. Раушан?

Раушанда үн жоқ. Қайда кете қалды? Бұрын қас пен көздің арасында жоқ боп кетпеуші еді Раушан.

Мәлік жүрегі қобалжып, зайыбына деген сенімі зымырап бара жатқан машинаның артқы қызыл отындай біртіндеп жоғала бастағандай ма, қалай? Мәлік өз ойынан өзі шошынып, қайтадан телефонның құлағына жармасты. Совхоздың коммутаторы арқылы Раушанның телефонын қостырды.

— Раушан? Сенбісің?

Мәлік сенбеген кісідей өзінің «сенбісің» деген сұрағына ұялып қынжылса, бір жағы Раушанның қызмет орнынан табылғанына қуанды. Раушан сезді ме, кім білсін...

— Мен керекпін бе, Мәке? — деді даусы бұрынғыдан да жіңішке де майда.

— Әлгі жаңа болған бас агрономды көрдің бе?

— Көрдім. Міне қасымда отыр.

Агроном қасында отыр деп ойлаған ба Мәлік, қызғанып, аңдып жүрген адамдай тап болуын қарашы! Қандай ауыр күндер басына туса да, Раушан Мәлік қызғанышын сезбеуі де, білдірмеуі де керек. Қызғаныш әрқашанда, сенімсіздік тудырады. Сенім болмаған жерде махаббат құнсыз, тұл жетім.

Осы бір күдігін сезіп қалмасын дегендей, Мәлік шабытты үнде:

— Телефонды берші, Раушан! — деді. Нұрлан да бейкүнә ары таза адамдай қысылмай, ұлық деп тартынбай, өзін кең ұстап, жайдары амандасқанына Мәлік мән беріп, сенімсіз қаупін кейін шегере бастады.

— Егіске қашан шығасың, жігітім?

— Екі күннен соң.

— Оған дейін не бітіресің?..

— Егіс жерін аралап шығып, график жасап жатырмын: қай жерге қандай тұқым, қашан егіп, қашан бітіретіні жайлы.

— Кеш қалмайсың ба? Уақытында бітіре аласың ба?

— Тырысып бағамыз ғой.

— «Тырысып» деген сөзің ұнамайды маған. Сен тырыспай, белгілі бір ырғақпен байыпты істемейсің бе?

— Сол «ырғақты» тауып алу қиынға соғып жатқаны… Бұрын әркімнің суық қолы бір тиген іс…

— Жаны ашыр деп, әдейі жібердік сені. Ойлан, жігітім!.. — деді, сонымен сөз бітті.

***

Осы кеш Раушан түн ортасына дейін қайтпады. «Не істеп отырсың? Қайтпайсың ба?» — деп, Мәліктің телефон соғуына болушы еді, бірақ ондай сенімсіздік қылық білдірмей, көрші үйдегі

Раушан жеңгесінің қайнатып берген шайын ішіп, кеңсеге барып, обкомнан, жоғарыдан түскен түрлі қатынас қағаздармен танысып, үйіне қайтып оралды да, ұйықтап қалды.

Бір оянса, қасындағы Раушан төсегі бос, әлі қайтпаған. Тумбочканың үстіндегі саңырауқұлақ тәріздес қызыл лампаны жағып, жастығының астынан сағатын алып қараса, түнгі бір екен.

Бұл кезде Раушан мен Нұрлан айтыса-айтыса әбден қалжырап, жалығып, біріне-бірі қарсы қарап, үнсіз арбасып отырған-ды. Раушан көк жапырақты матамен тысталған диванда екі қолына сүйеніп, жігітке тесіле қарап қалған да, Нұрлан орындыққа аттай мініп алған, Раушанның басын ала жоғарғы қабырғаға түскен қалпақ-лампаның дірілдеген жарығынан көзін алмайды.

Стол үстіндегі сала құлаш ақ қағаздың қалың беті шимай-шимай сызылып та, өшіріліп те мүлдем біткен, бір ақ жері қалмаған, жыртылатын жердің көлемі бригаданың, тракторлардың саны, себілетін тұқымның аты — бәрі қиғаш-қиғаш тізбектеле жазылған, бірі өшіріліп, бірі баттия қағазға қайта түскен.

— Мен бұған көнбеймін, Нұрлаш! Мұның-тың игеруге қарсы шығу! — дейді Раушан қолындағы жуан қызыл қарындашты стол үстіне лақтырып тастап.

Нұрлан масаттана күліп, домалап бара жатқан қарындашты әрі жібермей, аяғымен баса қойды. Күлкісі Раушанға ажуа сияқты естіле ме, келіншек бұрынғыдан да бетер елеурей, ащы сөздермен бет қайрады.

— Құрбандыққа шалынып кетіп жүрме, күрескерім. Абайла!

Нұрлан кенет өзгеріп, күлкісін тұмшалап, сабырлы пішінде:

— Раушан, сен маған көмектесуің керек! Жастай бірге өскен дос емеспіз бе! — Ол жалына қарайды.

Оған көнер Раушан жоқ.

— Мәлік сенің бұл жоспарыңды қабылдамайды, қабылдаса, таяқ оған да тиеді. Жынды дейсің бе, біреу үшін арқасын тосып?

Раушанның қасына келіп, оның сүйрік те жұмсақ саусақтарын Нұрлан алақанына сап, сипап, жалына, телміре қарап, жылы сөз күткендей.

— Пәле, жоспарды орындап бидайды ектім, ертең шықпаса, кім оған жауап береді, соны айтшы?

— Екпесең, қалайда сені жазалайды. Егін шықпаса, жазаламайды. Осыған түсінесің бе, Нұрлаш?

— Пәле, мен егін шықпай қалса, сол еккен кісіні жазалар едім.

— Ақылдысын мұның!.. Қолмен жаудырар ма едің жауынды?

— Егіннің шықпауын жауынға аудара салу — жазадан құтылудың оңай жолы, достым.

Раушан қолы қандай ыстық! Нұрланның денесіне электр қуаты таралғандай қысыла қызып, жүрегі лүпілдеп, келіншек қолын тастай беріп, орнынан атып тұрды. Раушанның қара көзі жасаурап, әлдебір мұң шаққандай, жаныңды қинайды. Жоқ, жоқ!.. Нұрланмен ерегісіп, өз бағытын жақтап, ашу шақырып отырған кейпі де, бала күнінде де осындай ерегескек-ті.

Раушанның да орнынан тұрып, жүріп кетіп, түрегелген Нұрлан қасына жақын кеп, тақалып, шошайған кеудесімен тіреді.

— Сен өзіңе-өзің ор қазып, құлайын деп жүрген пақыр екенсің. Байқа, мойныңды үзіп алма!

Нұрлан Раушан дауысынан, бұрын естіп көрмеген қаталдық тапқандай, кім біледі шын жаны аши ма, әлде қорқытып өз айтқанына көндірмек пе...

— Неге олай дейсің? — Нұрлан кейін шегінді.

— Тың игеру деген партияның ұранын ұғасың ба? Миыңа бара ма сенің?

— Пәле!.. Ұққанда қандай.

— Әлі ұқпаған көрінесің, пақырым. Совхозда егіс көлемін бүгінде азайту — қарсы шығу деген сөз!

— Ертең еккен жерге шықпаса далаға кеткен еңбек, бүлінген жерге кім кінәлі?

— Оған сен жауап бермейсің!..

Нұрлан таласты әрі созуды қажетсіз тауып, қағазын асығыс жинастырып, портфеліне сұға салды да: «Кеттік!» — деді.

***

Бұл күні Нұрлан ұйқы көрмеді, шерте тартқан қобыздың қылындай күмбірлеп, тиіп кетсе дыңғырлап тұрған нерві ұзақ уақыт тыныс таба алмай, әуре қылды.

Көз алдында, біресе наздана күліп, ыстық демімен бетін күйдірген тартымды Раушан, біресе, ататын мысықтай, көзі жылтырап, жиырыла түскен қатал Раушан. Бірде келемеждеп, бірде бауырына тартып, жанын қинай берді, қинай берді.

Нұрлан Раушанды түсінбеді, Раушан оны түсінбеді. Өз ойын, өз пікірін ұғындыра алмады Нұрлан. Ертең басқалар да осы Раушан сықылды ұғынбасына кім кепіл?

Ойыңды біреуге ұғындыру үшін алдымен өзің ұғынып ал! Нұрлан, сен оңашада жекпе-жек келіп, сол ойдың астарына зер салдың ба? Адам туа екі жүзді. Бір жүзі — ашық, айқын, сыйсипат сақтайтын, сөзінде тұрып, тіл табысатын әдепті жүзі де, күбірлеп, күңкілдеп, сыбырлап, қалтарыста жасырын күнелтетін екінші жүзі тағы бар ғой. Осы екеуінің талқысына салдың ба оңашада? Тыңдадың ба?

Кәне тыңдап көрейікші, не дер екен?

«Аяз би, әліңді біл — совхоздың егіс көлемін кемітудің ақыры неге соғатының білесің бе?»

«Қорқытпа, шырақ. Мен Ленин партиясы тәрбиелеген комсомолмын. Менің бар арманым-қасық қаным қалғанша халқыма қызмет ету, керек болса, жастығымды құрбан етуге дайынмын. Есіңде ме үшінші класта оқып жүргенде Абай атамның: «Атаңның ұлы болма, адамның ұлы бол!» — деген сөзімен әліпбидің бірінші бетін ашқаным?»

«Осындай даурықпа сөзге үйірлігің бар...»

«Бауырым, бұл-даурықпа, әсіре қызыл сөз емес, менің қаныма сіңген, анамның сүтімен бірге емген қорегім. Уақыт өткізіп, жалақы алғанға мәз бола алмаймын.»

«Пай-пай! Тыңдап тұрған сырт адам, сені: «Ұрыншақ, арзанқол атаққа ие болғысы келген белсенді» деп те ұғуы мүмкін-ау... Менің өзім түсінбей барамын».

«Жұрт не дейді деп жалтақтасаң күн көре алмайсың, бейшара. Әділіне көш! Шындық жеңеді».

«Қайдам. Шындық дегеннің түрі жексұрын ба дейім. Жұрттың зәресі ұшады соны естігенде?»

«Тыңдайсың ба, сол шындықты айтайын?»

«Сыпайылап айт, айтқан соң».

«Айтсам, совхоз жері-егін егетін жер емес, мал өсіруге бейім, әсіресе, қой бағатын жер. Соңғы сегіз жылда тыңтың деп айғыздап жыртып-жыртып, не астық ала алмай, не малға жайылым қалдырмай, бүкіл аудан аймағындағы жер қыртысын эрозия басқан, ауырған, тозған. Әнеугі, мейманханадағы қарт агроном Құрмаш Ахметовтың сөзі есіңде ме? Сол сөз жүректен шыққан зар, қысылғаннан салған айғай!.. Ертең Баянауыл ауданын құм басып кетсе, — тіршіліктен айрылғаның! Ата-бабамыз қоныс еткен жерді шаң-тозаң басып, жарқыраған мынау айдын көл, жасыл орман, көгерген асқар тау — жоғалып кетсе қайтесің, достарым?»

«Алдын ала байбалам салма! Жоғарғы жақта жоспарды бергенде, бірдеме ойлап берген шығар».

«Білмейді. Әңгіме тетігі осы білмеуде. Әр ауданның жер өзгешелігіне мән бермей, «Тың игеру» деген ұранмен айғыздап жыртып жатқан жоқ па?»

«Ал сонда не істемексің?»

«Кеше совхоз егістігін өз көзіммен көріп, аралап шықтым. Биыл егуге келмейтін жер көп. Соларға тыныс беріп, тыңайту керек деп білем».

«Оған, Раушан айтқандай, кім көнеді?»

«Раушан күйеуінің абыройын қорғап отыр. Әйтпесе, аудандық партия комитетінің секретары дабыл қағып, комиссия шақыртып, қайта қараттырса, кім қолынан алады?»

«О да тұсаулы ат емес пе? Орнынан алып тастасын дегенің бе?»

«Алса, тарихтан сабақ берер мектепте. Аштан өлмес...»

«Көштен қалу оңай емес қой, шырағым».

Өзімен-өзі егесіп, тартысып жатып Нұрлан таң ата ұйықтап кеткен еді, әкесі түрткілеп, зорға оятты.

— Директор шақырып жатыр! — деді әкесі баласының боп-боз өңіне іші ашып, елжіреп.

Нұрлан аулаға шығып, шарбаққа қағып қойған қолжуғыштың астына басын төсеп, мойнын, кеудесін жуып, сергіп, стол басына оралды.

Шешесінің айналып-толғанған тәтті сөздері мен күрең шайына бірдей тойып совхоз кеңсесіне барса, директор қасында Нұрқат екеуі тосып отыр екен.

Нұрқат келген күні қарсы алып еді, содан Нұрланның көріп отырғаны осы. Нұрқат пен Нұрлан он жылдық мектепте бірге оқып, қатар бітірген-ді, әкесі соғыста өліп, шешесіне еркелеп өскен жалғыз бала нашарлау бітіреді де, институтқа экзам ұстай алмай, құлап қап Павлодардың зооветтехникуміне түсіп, соны бітірді де, тоғайда, Маралды жағында екі жыл істеп, өзінің туған совхозына қайта ауысқан-ды. Казір мал дәрігерлік институтында сырттай оқиды. Кіріп келген Нұрланды арсалақтай қуана құшақтап, өзінің орнын ұсынды.

Орнынан жуыр маңда қозғала қоймайтын Ковальчук те қаһарына мініп, ашу шақырғанның қай жағы, түтігіп, ерні салпиып, сәл кідірді де:

— Асық ойнаймыз ба, жоқ, бас агрономның жалақысын алып, жұмыс істейміз бе? — деді салғаннан дөкір сөйлеп.

— Бұл не дегеніңіз? — Нұрлан түсінбей қипақтап, директордың ашу басқан жүзінен себебін тапқысы келеді.

— Аупарткомге барып есеп бер, не бітірдің әнеугіден бері?

— Егіс жерін араладым.

— Тапқаның не?

— Алтын емес, мина. Жердің бәріне мина тығып кеткен. Минадан да жаман эрозия басқан.

— Сонда сеніңше егін егуге келмей ме?

— Келмейді.

— Есің дұрыс па сенің!

— Дұрыс.

Ковальчук иығын қиқаңдатып, мынау не дейді дегендей Нұрқатқа қарады.

— Ескі жер тозсын делік. Ал, даладан жаңадан жыртатын жер таба алмағаның ба?

— Тастақ, сортаң жерлерге дәнді дақылдарды шығарып көріңіз, мен сізге алтыннан ескерткіш қояйын... Егін егу түгіл, қой бағатын жер қалмаған. Нұрқат, қой жайылымдарын аралаған боларсың, сондай жерде семіре ме қой?

— Семіруді айтады ғой, қалай аштан қырылмай жүр десейші! — деді Нұрқат қарқылдап күліп.

— Сен екеуіңнің сондағы айтпақтарың не?

— Міне, — Нұрлан портфелін асыға ашып, түндегі Раушан екеуі жасаған жаңа жоспарды бұркыратып алдына жайды. — Бірінші бөлімшенің Айғыржал, Айман бұлағы маңындағы егістік жерлер тозған, бұдан былай егуге болмайды...

Ковальчук жоспарды итеріп тастап, алақанымен столдың жиегін сарт еткізе ұстап саусағы ағарғанша қоса берді.

— Өзім билеп, өзім төстеймін дегенді қой. Ондай балалықтан біржола без!

Директордың бұрын мұндай дөкір мінезін байқамаған, жұрттың айтуымен момын жуас адам деп топшылаған Нұрлан таңданып: «Қалжыңдап отыр ма?» — дегендей сабырлы қалпын бұзбай жалтақ-жалтақ қарады.

— Апырмай, сіз... Қатты айттыңыз-ау. Бұл-балалық емес, үлкендік, ақылдың жемісі...

— Мұндай ақылды қалтаңа салып қой, достым... Ертеңнен бастап, бригадалар бұрынғы жоспар бойынша белгіленген жерді жыртуға кіріссін. Мұны бұйрық деп біл! — деді Ковальчук сөзді келте тұжырып.

Нұрлан сөзге көнбейтінін сезді де, өз пікірін қорғайтын кезек туды деп ұқты.

— Мен бұл совхозда бас агроном боп тұрсам, ол жерлер жыртылмайды!

— Не дейсің?

— Мені орнымнан алып, содан кейін жыртарсыз ол жерлерді.

— Тың игеруге қарсы шыққың келеді-ау, балақай! Сонда кім болғың келгені?

— Тек қана адал, таза коммунист болғым келеді.

— Дау-жанжалды тоқтатыңдар. Егер келісе алмасаңдар, аупартком бар, соның алдына жүгініңдер! — деді манадан бері үнсіз тыңдап отырған Нұрқат.

Ковальчук бұл ара сөзге жабыса кетті де, телефон құлағын көтеріп, Асановты телефонға шақырды.

— Ертесімен жоспарды алып бармақшы едім, соған бара алатын емеспін, — деді Нұрланға түсініксіз бір шахмат жүріске сап. Асанов ар жағынан «неге?» деген болу керек, бұл себебін шұбыртып айта бастады. — Жас агрономмен келісе алмай, жанжалдасып қалдым. Бұл жігіт аудандық, облыстық партия ұйымдары бекіткен жоспарға қарсы... Не дейсіз?.. Қазір. — Телефон құлағын тастай берді де, Нұрланға бұрылып: — Екеуімізді де шақырады, — деп кесек ірі денесін жеңіл көтеріп, орнынан жылдамырақ тұрды.

— Мен жүре берейін, Нұрлан. Кешке жолығармыз! — деп Нұрқат та бірге шықты.

***

Бірақ, Мәлік оларды сол күні қабылдай алмады, Баянауыл ауданындағы кейбір совхоздар егіске әлі кірісе алмай, кешеңдеп жатқан көрінеді деген суық хабарды естіп, жетіп келген облыстық өндіріс басқармасының бастығы Якупов бұлардың алдын кесті.

Мәліктің алдында отыратын талдырмаш қара қыз:

— Мәкеңнің қолы бүгін босамайды, жүре беріңдер! — деді.

Нұрлан директордан бөлініп, өндіріс басқармасының бас агрономы Модест Петрович Сорокинді іздеп, кеңсесінен тауып алды.

Сорокин Баянауылда туып-өскен, әкесі бір кезде — атақты сағатшы атанған, ел ішіне техника, білім таратқан ісмердің баласы, жергілікті елдің тұрмыс-күйін, арман-тілегін жақсы түсініп, қамқор да болып жүретін, сыйлы кісі де. Ең алғашқы Нұрланға ой салған да осы сыйлас көршісі Сорокин-ды.

«Баянауыл — қазақ жерінің жұмағы, қадірлеп, бағалай біл!.. Жер де адам сияқты күтімді қажет етеді. Жердің дәрігері — агроном. Агроном бол!» — деп он жылдықты бітіргенде ауылшаруашылық институтіне түсуге ақыл қосқан еді.

Модест Петрович өңі кеткен көкшілдеу көзін шүйіріп, күмістей ақ шоқша сақалын саусағымен тарап қойып, кеңсесінде, алыстан келген колхоз агрономымен әңгімелесіп отыр екен, Нұрланды көріп, сөзін бөліп:

— Естідім, естідім, — деді қолын қысып жатып. — Сапарың оң болсын... Мына кісіні жіберейін. Сонсоң... Сәл отыра тұр, — деді ол жымиып, қазақтың нағыз жалпақ тілінде сөйлеп.

Нұрлан терезе алдына біреу қалдырып кеткен аудандық «Екпінді» газетін қолына ап шолып шықты. «Қойға күтім керек» деген Нұрқаттың мақаласын көзі шолып, асығыс болса да жүгірте әр жолды аттап оқыды.

«Жайылым жетпейді.

...Су тапшы.

...Қора жоқ, байдың атам заманғы ашық-тесік ескі қоралары...»

Осындай негізгі ойларының астын біреу қызыл қарындашпен сызып отырып, мақала түйініне тоқталып, оның астын көк қарындашпен сызған.

«...Әрине, алдымен жауап беретін бөлімше бастықтары, қала берді қойшылардың өздері...» — деп кінәні қойшыларға аудара бастаған соң, газетті әрі қарай, сырып тастап: «Пәле!» деді іштей көңілі толмай.

Осындай жеңіл де тайыз мақала жаза ма екен кісі! Кузьма Прутков айтқандай, тамырына үңілудің орнына, оңай, арзан пікірге жармасқаны несі мұның?

Модест Петрович алдына келген кісіні босатып жіберген соң, Нұрлан жақын барып, өзінің ақылдасуға келгенін: биылғы

көктем егісінің ауыр тиіп тұрғанын директор екеуінің жанжалын қынжыла баяндады. Тұқымды егіп, ертең ол шықпай қалса, жер һәм бүлінсе, несіне оқыды, несіне еңбек істедім деп жалақы алады?

Сорокин балаң жігіттің өзіне қойған талабын іштей құптап отыра, егіс жайындағы әрекетінің асығыстау, әлі де болса бір қайнауы кем екенін ескеріп, ақылын оның алдына салды.

— Тың игеруге үкімет көп қаржы жұмсады. Соны қайтару керек емес пе? — Модест Петрович арыстан басының суреті бар көнетоз трубкасын жан қалтасынан шығарып ап, түтіннен ыстalып күрең тартқан саусағымен темекіні толтыра баса салды.

— Оған кім дау айтады?

— Жерді көбірек ексең, астық болады. Количество переходит в качество. Астық алтынмен тең. — Модест Петрович орысша араластырып сөзінің нақышын келтіре сөйлейді.

— Бұл совхоздың жері шықпай қалса ше?

— Бір совхозда шығады, екінші совхозда шықпайды. Орта есеппен алғанда — өнім береді. Ә, мүмкін жауын жауып, егін жаппай шығар?

— «Мүмкін-ау» — деген неғайбілге сеніп, атом ғасырында жоспар жасауға бола ма? Айғыздап жыртып, енді, міне, малға жайылым да қалмаған.

— Жоғарғы жақтың беті қатты, балам, байқа! «Айға шауып мертігіп жүрме!» Көп ойланып, көп толғанып, ақылмен шешкен жөн! — Терезе алдына барып, трубкасын қабына ашыға сорды.

— Сонда сіз де қоштайсыз ба! Жер ыңғайымен санаспай, жоспар үшін жырта беру керек пе?

— Жоқ. Қолдамаймын!

— Қолдамасаңыз, менің сөзімді неге сөйлемейсіз?

— Сөйлейім ретті жерінде. Айтам да... Мен де бүгін ақылға сап, бір тетік іздеп көрейін, сен де қайта ойлан!.. — Нұрлан сөзін доғарды да, Сорокиннің қолын қатты қысып, рахмет айтып, шығып жүре берді.

Кім білсін, он жеті жыл тұтқында жүріп, мұқалып қалған шалдың не тесік тауып, не ақыл беретінін. Ертеңгі күн көрсетер...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

Баянауыл — халық саны жағынан да, аймағы жағынан да қала қатарына қосылмайды, қаланың есебіне де кірмейді, бұл өңірдің қазақтары ертеден, сонау революциядан бұрын «қала» деп атаған да, сол лақап әлі күнге сақталған.

Нұрлан қазір Айжанға келе жатып, асыл тастай, жер астында көміліп жатқан бір алтын шындықты қазып, тауып алғандай.

Ол алтын шындық-туған жеріне деген махаббаты. Осындай шынайы да таза, тұнық, мөлдір махаббаты бар екеніне Нұрланның өзі де таң қалғандай. Бұрын кеудесіне қалай сыйып жүрген десейші. Әлде, жақында ғана толып, кемеліне келген бе?

Баянауыл сияқты жерді кім сүймейді? Оның көркіне көз тоймайды, тарихына сусын қанбайды. Осы бір мезет кейін шегініп алыстап қараса, Нұрланды кім де болса, сөкпес еді.

Табиғаттың шебер қолымен Арқаның төсіне әкеп орната қойған жердің жұмағы, елдің көркі болған Баянауыл қолдан жасала бермейді, жасалса да оған көп күш, қисапсыз еңбек, уақыт керек.

Жақсы өзенді бұрып әкеп көз жасауға болады, ағаш егіп, орман өсіруге болады, тауды қолдан жасай аласың ба? Сабындыкөл түбіндегі Найзатас пен Жасыбай көлінің маңындағы Керегетасты орнатып көрші. Шіркін, сол әдемі жұмбақ тастарды қызықтап, сұлулықтың биік дәрежесіне лайықты сауық орындарына айналдыра алмай жүргеніміз жоқ па?

Халықтың мәдениетіне қосқан осы жердің үлесі де аз ба?

Қазақ әдебиетінің тарихын бастап отырған Бұхар жыраудың моласы да, ұрпағы да осы жерде. Бұхар соңынан қаздай тізіліп: Сақау, Жәмшібай, Ғаббас ақындардың ергені мәлім.

Иә, Баян тауының басынан талай-талай поэзия сұңқарлары ұшпап па еді? Өзі ақын, өзі ән шығаратын композитор, өзі ер, өркөкірек, өршіл Жаяу Мұса, бүкіл халқының тарихын, дастан-жырын, қиса-хикаясын жатқа білген, ғұлама, өзі ақын, өзі сыншы Мәшһүр Жүсіп немесе тілінен жыры сорғалаған, өлең шығарғанда теңдесі жоқ, суырыпсалма ақын — Иса, ескі дүниенің тар шеңберіне сыймай, өзіне теңдік іздеген, ән-күйіне ұйытып, емін-еркін аз болса да өмір сүрген құдіретті Майра... Осылардың қайсысынан болсын биік тұрған, саналы да қайратты, өткір де әділ, поэзияны терең ойға бағындырған атақты Сұлтанмахмұт осы Баянауылдағы Ақбеттің биігінен бүкіл қазақ даласына жырын таратқан жоқ па еді?

Баянауылдың екінші биік өркеші Ақбетпен тайталаса туған Күленбет басынан бүкіл қазақ даласына Жаяу Мұсамен қатарласа Жарылғапберді, Мұстапа, Естай, Құдайберген, немесе Үлкен Балабек, Кіші Балабек, Сапарбек ән шырқап, ән салмады ма?..

Баянауылдан жалғыз ғана ақын мен әнші шыққан ба? Қаныш бастаған бір топ ғалымдарды қайда қоясың?..

Иә, Нұрлан туған жерімен мақтанады да, жақсы да көреді. Осы аядай Баянауылға бүкіл қазақ даласын, Совет елін, Россияны сыйдырып, соның бейнесін тауып, жаны сүйсінеді.

Осындай жерді қалай бүлдіріп, қалай қор қыларсың?..

Нұрлан ойының тізбегін қасынан желдей суылдап өте шыққан велосипед мінген қара бала бөліп жіберді.

Жерден басын көтеріп жан-жағына көз салды.

Әне бір көк терезелі, қызыл шатырлы үйдің ауласында көнетоз сарғыш шәлі жамылған қара келіншек сиыр сауа алмай әлек: біресе қасына келіп, қолына жармаса, безектей жылаған жас бөбегін уатып, біресе құйрығын сыйпақтатып, қозғала берген сиырына ақырып, жанталасуда... Міне бір шатыры жоқ, мұржасынан түтін будақтаған тоқал үйдің алдында шабаланған қара қаншық тіптін тап-тап беріп жүргізбейді... Басы қазандай қара бала, қолында солқылдақ шыбық, сабалақ жүнді ақ мысықты зыр қақтырып айнала қуады. Мысық тал шарбақтан бір-ақ қарғып, жер жұтқандай ғайып болады. Бала аңырып тұрып қалды да, шарбақты айнала жүгіреді.

Бір топ қытай үйрек көлден қайтқан болу керек, мимырт жүріспен маң-маң басып, көшені қақ жарып, Нұрланның алдын кеседі. Зымырап қарсы келген машинадан да қаймықпайды.

Клуб жақтан «Жан сәулем!» деп радиодан Бибігүл де ән шырқады, сол нәзік үн шақырғандай қолтықтасып, ентіге басып лек-лек кетіп бара жатқан жасөспірім қыздар мен балаң жігіттер...

Кеш қарая қала шетіне жинала бастаған тракторлардың гүрілі, ерсілі-қарсылы совхозда ағылған машиналардың шуы қаланы жаңғырықтырып, басына көтереді. Кейбір үйдің ауласында сынып жатқан трашпенке арба, қаусаған шана көзге ілінеді. Енді жұрт машина мен мотоцикл іздейді, арбаны қайтсін...

Айжан пәтерінің алдына келді де, Нұрлан кірер-кірмесін білмей, бір аяғын баспалдаққа салып, терезеге көз жіберді: от жоқ, үйдің іші қап-қараңғы. Тағы жолы болмады-ау! Нұрлан бекер келгеніне өкініп қайтпақ боп, бұрыла бергенде, үй ішінде шам жағылып, перде де түсірілді. Әйнектен состиған қыздың көлеңкесі де түсті. Нұрлан сатымен көтеріліп үлгірмеді, есік ашылып, Айжанның өзі қарсы шықты да, жымиып әдеппен басын изеді. Үйге шақырды.

— Адасып жүрсің бе? — деді Айжан плащын іліп жатқан Нұрланға.

— Адассам, не шамы бар? Қараңғыда жасырынып күнелтетін адамды табу қиын көрінеді.

— Сіз сияқты замандастарым тапа-тал түсте ұрлап әкететін болған соң жасаған сақтығым еді, айыпқа бұйырмаңыз.

— Кім екен ондай қыз ұрлайтын мүйіз жүрек, адуын жігіт?

— Жерлесің бе, құрбың ба... Нұрқат мырза...

— Бөлем!

— Ендеше, сол бөлеңізден сұраңыз!

Нұрлан бұл сөздің астарлы екенін сезді де, естігісі кеп, құштар боп отырған кісідей жабыса бермей, әңгіме түйінін самарқау сұрады. Айжан да қайталата сұратып бәлсінбеді, ішіне сыймағандай әнеугі «Қарақұдық» басындағы болған оқиғаны баяндады.

— …Екеуіміз қалаға жаяу келдік... Жолшыбай жік-жапар болып жалынғанын еске алсаң — әлі күнге жиіркенесің... Тізерлеп, аяғымды сүйіп, кешірім сұрап жатып алды бөлеңіз...

Кыз әсірелеп, келемеждеп отыр ма деген жорамалмен Нұрлан басын шайқап сенбестік кейіп білдірді.

— Күлдіргіш, қуақылау жігіт еді, мүмкін...

— Осы күні содан қорыққанымнан кеш бата шам жағудан қалдым. Жарық көрсе-ақ, жетіп кеп отырып алады.Сөз өтпейді, ардан жұрдай. Не істейсің оған?

Айжан сөзін аяқтай бергенде, біреу есік қақты. Айжан рұқсат беріп үлгермеді, тез-тез тықылдатты да, жауап күтпей-ақ есікті итеріп жіберіп Нұрқат қарқылдап күле кіріп, Нұрланды көрген соң табалдырықтан әрі аттамай тұра қалды.

— Есебі сенің қызығың осы үйде ме еді? — Нұрланға «тай, жігітім!» дегендей қиқарлана сөйлеп, бала құсап өз ернін өзі шөпілдете сорды.

Айжан орынсыз келген содыр жігітті жақтырмай, томсырая қалды. Оны аңғарған Нұрлан тиісе келген досына, кішіпейіл мінез білдіріп, түрегеп, орнын ұсынды. «Мә, сен-ақ отыр, егер хақың болса!» дегендей мысқылдай күліп, иығынан қақты.

— Кімнің қызығы қайда, кейін айырысармыз, отырсайшы!

— Мұрныңа қыздың иісі келді ме, қайдан жүрсің, жарқыным? — деді тағы да адуындап.

— Бөтен қыздың иісі қолма-қол жетеді екен.

— Баяғы ертегінің жезтырнағы емессің бе өзің? — Нұрқат сетік тісін ақсита кеңк ете түсіп, біреу етегінен тартып қалғандай күлкісін кенет тоқтатты.

— Бүгінгі жезтырнақ мен-ақ болайын, Нұрқаш, егер сен менен қорқып осы, үйден тұра қашсаң.

Нұрланның «кет бұл үйден!» деп отырғанын Нұрқат түсінді. Қарсы беттей алмайтын жасық, аузынан сөзі түсетін момын ба ол, өзінің намысын қорғай білетін жігіт.

— Жезтырнақпен күреске түсетін ер жігіт — есебі мына менмін. Шық бері, әлің жетсе! Екі жеп биге шыққың келеді-ау, «Таяғым»? — деді Нұрқат бұрынғы бала күнгі мазақ атымен кекеп.

Мектепте жүргенде Нұрлан серейген, арық болған соң «Таяқ» деп ат қойған-ды, ал Нұрқаттың аты — «Домалақ-ты».

Нұрлан: «Екі жеп биге шыққан» деген сөзін де түсінді. «Раушан мен Айжанды бірдей айналдырғың келгені ме?» — дегені.

— Домалақ, сен қалай-қалай шәлкес сөйлейсің, таяқ жеп жүрме! — Бала күнгі екеуінің ит жығылыс төбелесін есіне салды Нұрлан.

Жанжал ұлғайып, шын жағаласып қала ма деген сезікпен Айжан шырылдап, ара түсті. Нұрқат құдың кейде ішіп алса,жағаласатынын, ауыл үйдің ұрлығы жата ма, таныстары сөз қылатын-ды.

— Шындарың ба, жоқ шынға бергісіз қалжыңдарың ба... Әйтеуір, жанжал керек еткендерің тысқа, көшеге барыңдар. Жұрт көріп баға берсін, — деді Айжан сұқтанып.

Нұрқат қарқ-қарқ күліп быртиған саусағымен Нұрланды кеудеден нұқыды.

— Түу, Айжан-ай, сен, есебі, мұны білмейсің. Бала күнгі шағып тастаған жаңғағым емес пе! Ылғи екі жеп биге шықпақ. О, тоба.

— Екі жеп биге шыққаны қалай? — деді Айжан бұл жолы осы сөзге мән беріп.

— Өзінен сұра!.. Мен ауыз ауыртып қайтейін, өзің де естірсің.

— Домалақ, екі кісінің ортасына бала күнгі от жағуың-ды, пәле, әлі қоймапсың-ау ?

Нұрлан бөлесіне өкпелеп, кетуге ыңғайланды.

Айжан жібермеді.

— Әлдеқалай келген соң, дәм татып кетпейсің бе?

— Бұл дәм татқанда маған ерніңді жала дейсің бе? — Нұрқат бір жағы күлкіге жеңгізіп, арсыз мінезіне салды.

— Сіз татқансыз дәмді бұл үйден... Өзіңіз де татырғасыз «Қарақұдық» басында, сиқырлы жеңгейдің үйінде...

— Айпырмай, қайдағыны ұмытпайды екенсің сен де, Айжан... Бір кезде мир дедік қой. Қазір не?.. Дәм-тұзымның таусылғаны осы «кет!» дейсің бе?

Нұрқат ыржалақ күлкіден пышақ кескендей тыйылып, долы қатынның бетіндей сазарып, томсарып алды.

Біреумен байланысып, шатақ шығарарда Нұрқаттың долданып, өндіршектей түсетіні Нұрланға да жас шақтан таныс-ты. Нұрлан ілулі плащын қарына ілді.

— Жүр, Нұрқаш, Айжан демалсын, кешке операциясы бар көрінеді.

Қыз сөзін шам көріп, бойына ашу шақыра бастаған Нұркат лəм-мим демей, шұғыл бұрылып, есікті қаттырақ жауып, шыға жөнелді.

Нұрлан соңынан бірге шықпақ боп ыңғайланып еді, Айжан ым қағып жібермеді:

— Кетсін!.. Отыра беріңіз!

Нұрлан бөлесіне «кет!» дегендей болды-ау. Мінезі шадыр да ұшқары жігіт, байыбына бармай не ойларын құдай білсін...

Әйтсе де, Нұрлан қыз үйінде ұзақ болмады, ар жақ қабырғадан Нұрқат құлағын тосып тыңдап отырғандай көрінді де, шешіліп, әңгіме де шерте алмай, азды-кем өткен-кеткенді, Алматыдағы студент күндерін сөз қып, бір стақан шайды қасықтап ұрттап ішіп, аз отырған соң үйді-үйіне тарады.

Бұл кездесуді Нұрлан да, Айжан да: «Сәтті болды, сырласып, түсінісіп алдық!» — деп айта алмады, көңіл шіркін, мөлдір аспандағы қырандай шарықтай алмады, жер ошақтағы күзгі оттай бір тұтанып, бір сөне берді.

***

Нұрланның келуіне ерекше қуанған Айжан оңаша қалып, сыр шертісіп, жүрек тамырының соғысын аңғарғысы кеп еді, Нұрқат араларына түсіп, «әттеңі» бар өкінішті кештің біріне айналды.

Ылғи осылай біреу араға килігіп, құр қалады. Айжан институтты бітірер жылы құрбылары құсап, өзіне мәңгілік жолдас іздеп, таба алмады, оған басты себеп болған талап-талғамы, ой-өрісі. Кім көрінген жолдас бола алмас деп ұқты. «Ти, тигеннен соң — ет үйренеді, ар жағында жақсы тұрмыс құру — өз қолыңда!» деген студенттер арасында тараған қисынға Айжан қарсы шықты. Жүрек аңсайтын жарды күтіп еді, ол өзі келмеді, Айжан қарсы жүріп іздемеді. Сонымен сүйкімді көркін, дәрігерлік дипломын қанжығаға байлап, Министрліктің жіберген жеріне келсе, баяғы таныс жігітінің аулы болып шықты. Бұған да Айжан өзінше жорамал жасады...

Айжан жігіт мінезінің бір қырын студент күнінде байқап қалған-ды, ер балалардың ортасында шешен де алғыр, қыз балалардың ішінде бұйығы, ұялшақ, сөз таба алмай қызарып қысылып қалғанына Айжан өзі куә. Қызғыштай қорғаған ананың қолында қатал тәрбиеленді ме, жоқ, арлы, ұяты мол жігіт пе, әйтеуір, тышқан аңдыған мысықтай құйрығын бұлаңдатып, бөлесі сияқты тарпа бас салмайды. Бір көргенде әдепті-ақ!.. Осы бір көңілді бей-жай қылған дүдәмал үміт, қылдан нәзік тынымсыз күдікпен ұйықтап кеткен Айжанды ерте оятты.

Совхоз фермасының сауыншы жас келіншегі маяға шығып, сиырға шөп тастап жатып, құлап кетіп, аяғы тобығынан ісіп, баса алмай қалған. Таң атпай емханаға жетіп: «Емшекте балам бар, дәрігерді тезірек шақырт», — деп отырып алады.

Бұрын қонақта бірер кездесіп, Айжан табақтас болған, таныс-ты, сырттан кірген бойы келіншекті көзі шалып, бөгеліп, қасына барып, сұрастырып білген соң тезірек халатын киді де, келіншекті кіргізіп ап, орамалмен матап, орап тастаған аяғын басып-басып көріп, қалай құлағанын сұрады.

— Өзімде де бар, — деді келіншек өкініп, — қас қарайған мезгіл-ді, маяға шығып, сиырға шөп тастап жатқанда қарсы үйдің

жарқ етіп шамы жағылмасын ба, менің сорыма... Қарсымызда совхоз кеңсесі ғой... «Кім екен түнделетіп жүрген?» деп көзімді салсам: біздің жаңа келген бас агроном мен әлгі Раушан құрғыр. Екеуі кеңседен шығып, есік алдында жабысып тұр. «Не істеп тұр екен соққандар?» деп, мойнымды соза бергенде, аяғым тайып кетіп, құлағаным, құдай сақтады ғой, айырға ілініп қала жаздадым. Әйтеуір, айырдың сабы тобығыма тиді.

Айжанның қолы осы бір шақ дір ете түсіп, қайта қатайды, келіншек сезді ме, кім біледі, Айжан ойнақы дауыспен:

— Раушан не ғып жүр екен?.. — деді, іштегі ренішті жасырып.

— Ой-бу, Раушанды білмеуші ме ең, ауданға бір жақсы келсе бас салмай ма?

Айжан келіншектің қанағатсыз шайпау тіліне жаны түршікті. Қаншама жеңілтек, көрсеқызар десе де Раушан, дәл келіншек айтқандай қисынсыз дүние емес, ақылды тентек көбіне шалдуар ерке мінезі соңынан сөз ертетін. Көрмейсің бе, Айжанның лебіз үнін басқаша түсініп, Раушанға күйені баттастыра жаққанын...

— Біреудің үстінен ғайбат сөз айту абырой бермейді. Раушанды жақсы білеміз, тап сен айтқандай көрінгеннің мойнына асылмайды. — Айжан қабағын түйіп жиіркене сөйледі.

— Ой-бу, өз көзіммен көрдім. Екеуінің жабысып тұрғанын, құдай ақы! Сенбегенің жақсы, құрбың ғой, — деді келіншек ернін бұртитып.

Келіншектің тобығын суретке түсіруге рентген кабинетіне жіберді де, Айжан кезекте тосып отырғандарды қабылдауға кірісті, бірақ ойынан келіншек сөзі шықпай қойды.

Раушан Мәліктің көзіне шөп салады дегенге кім сенеді? Және кіммен — Нұрланмен!.. Нұрлан не ғып батыл бола қалды? Әлде бұрыннан сыр алысқан, өз атым ба?.. Күнәкар болма, Айжан! Сен Раушаннан гөрі қулау, айлалы қыз емессің бе, өзің білетінің қайда — Раушанның Мәлікке дегенде сый-құрметінің бөлек екенін, оның өзін аса сақ ұстап, сөзден қашып жүретіні? Мүмкін, Нұрлан мен Раушан арасында үзілмей келе жатқан достықтың жібек жібі бар шығар? Сенің көзіңді қызғаныш шелдей басып, жақыныңды көрмей қалма. Байқа! Егер ол «достық» қана болса бір сәрі, жүрек түбінде жылдар бойы көмулі жатқан шоқ бүгінде тұтанып, өртке айналған құмарлық боп жүрсе қайтесің?

Айжанның өзінде де бар: күн бұрын жүрегін неге сездіріп қоймады Раушанға. Білмеуші ме едің? Нұрлан жайында өзі сөз қозғағаны қайда?

Егер білсе, арамдық!

Айжан бүгін қызмет артынан Раушанның үйіне барып, сыр тартып, байқастырып қайтады. Ал, егер шын болса ше?

***

Облыстан келген ескі «досы» Якуповпен бірге бірнеше совхоздарды аралап, Мәлік түсте, Баянауылға оралды.

Якупов аздап демалмақ болып, мейманханаға кетті де, Мәлік кеңсеге келіп, «Баянауыл» совхозының директоры мен бас агрономын шақыртып алдырды.

Жолшыбай Якупов Мәлікті көзге шұқып, совхоз жерінің дегдеріп қалғанын, енді бірер күн өткізсе — кешігетінін қайта-қайта айтып, шүйіліп келді. Әрине, Якупов сөзінің жаны бар — жер дегдеріп қалған. Соңғы үш күнде ауа райы өзгеріп, қайта суытпаса, кей жерде қар аралас жаңбыр жаумаса, егістік жердің құрғап кетуі де ықтимал-ды. Дегенмен, бригадалар егісті бітіруі де керек еді, Баянауыл совхозы басшыларының олақтығынан кей бөлімшелері жерді кешірек жырта бастаған.

Жас агроном басқарып алып кете алмай жүрген сияқты-ау. Салғаннан бас агроном етіп бекер бекіттірді ме, қалай...

Раушан мен Нұрлан жайында таралған өсек те тыйылмай, өрбіп, өсе берді, «айтар, қояр» деп дүдамалданып, құлағын мақтамен бітеп алса да, тыйылар емес, біреуі болмаса біреуі сөз арасында ши жүгіртіп іліп өтеді, әлде қорыққанға қос көрініп, Мәліктің өзі де сезіктене бере ме...

Мәліктің кабинетіне алдымен еңгезердей жуан сары Ковальчук, іле оның өкшесін баса іші қабысқан, сорайған, арық жігіт Нұрлан кірді. Бір кезде жұрт аяғына галош киіп, кеңсеге кіргенде шешіп, ауыз үйге тастап кетуші еді, қазірде табаны бес елі ирек-ирек трактор табан ботинкелер шыққан, кір-кір қалпымен кілемді басады.

Көрдің бе, мына екеуі әкесінің үйіне келгендей тайраңдауын!

Мәлік кір-кір ботинкелерінен көзін алмай, олардың назарын аударып бақты.

Нұрлан сезіп қап қымсынып, ірге жақта тұрған орындыққа отыра қалды. Ковальчук алшаңдай басып, секретарьдың алдындағы жұмсақ креслоға ауыр денесін сылқ еткізіп тастап жіберді, кресло сықырлап, майысып, серіппелері төмен созылды.

Секретарь кабинетінің кең терезелері тау жақта, Баян тауының егіз өркеші — Ақбет пен Күленбет — аталған екі шың, қатар жарыса сығалайтын сол терезеден бүгін де ертесімен қызара көтерілген күн көзінен қашқандай, сопақ та ұзын екі шыңның көленкесі жұбын жазбастан кабинет төрінен орын алып, бөлменің реңін келтірмей, Мәліктің ішкі өмірімен үндескендей. Қар кеткен соң сыйдиып жалаңаш қалған тау бөктеріндегі Малай орманы да суылдап әлденеге беймазаланып, бүкіл қалаға көңілсіздік туғызып, жылы кабинетте отырған секретарьдың өзін де шымшымдап, түрткілеп әуре еткендей.

— Не бітіріп жүрсіңдер қосақталып? — деді секретарь қолындағы қара қаламын сиясына малғылап, алдындағы қағазға ықласты пішінде қол қойып жатып.

— Сіз шақырған жоқсыз ба? — деді аңқау директор.

— Шақырдым. Кеңінен әңгімелесуге бір реті келмей-ақ қойды. Сенің жазған баяндама-хатыңды оқыдым, — Мәлік директорға бұрылып алдындағы қағаздарды сырғытып тастады.

Директор бас агрономмен келісе алмай кеткен түні сол бетімен аудандық атқару комитетінің председателі Ербол Бегимовтың үйіне барған-ды. Екеуі ниеттес, қарта дос, бірінің үйіне бірі қонаққа барғыштап, араласып тұратын сыйлас көрші-ді. Өткен қыста Ковальчук бір семіз атқа акты жасап, арзан қазына бағасымен Ерекеңе соғым берген соң, председатель қанат астына алып, аупартком бюросында қызғыштай қорғыштап та жүретін.

Директор барып шағым жасаған соң, Ерекең: «Жаз бюроға, «Өлетін бала молаға жүгіреді» демекші, көрінген болар оған бірдеме!» — деп кеңес берген-ді.

Ковальчук сол ақылмен түні бойы баяндама-хат жазып, ертеңінде Мәліктің алдындағы хатшы қызға табыс еткен. Содан шақыртып отырғаны осы.

— Оқыдым. — Мәлік тағы да сөзін қайталады. — Кейін кеңінен отырып талқылармыз. Екеуіңнің жанжалыңды обком да біледі. Тек, әуелі егісті бітіріп алайық...

Нұрлан сөз жалғасы бар екенін аңғармады ма, Мәлік сәл кідірген кезде киіп кетіп, өз ойын алға итермеледі.

— Бітіре алмаймыз! — деді жұлып алғандай.

Мәлік бір езуінен күлімсіреп, оның ұшқары сөзін жастық әуеніне сайып, жабыса түспеді. Кеңінен толғады.

Жылы жүз, жұмсақ үнде:

— Неге дейсің? — деді сынай қарап.

— Пәле, егін егетін жер жоқ.

— Ескірсе, тозса жер таппайсың ба, тың жерді. Баянауылда үш Францияның жері бар! — деді Ковальчук мырс етіп.

Мәліктің ұзақ отырса, оң аяғы ұйып сыздай бастайтынды, соғыстағы операцияның зардабы, сондықтан да әлсін-әлсін қабырғаға арқасын сүйеп қойып, оң аяғына күш салмай аздап тыныс алдыратын. Қазірде, тұрып кетіп, екі алақанын төсеп қабырғаға сүйенді.

— Тасқа, сортаңға ек деп бұйрық беріңіз, егейін! — деді Нұрлан да кекесін үнде.

— «Қаражар», «Айғыржал», «Әулиетас» маңында болдың ба? — Мәлік директор мен агрономның шәлкес сөздерін естімегендей бұ да өз ойының арнасын қуалады.

— Болдым. Егуге келетінін таңдап, белгілеп кеттім. Бірақ, жалпы егіс көлемі азайды.

Мәлік үндемеді. Аудан жерінің жыл санап, құнары азайып, егін шығымы құлдырап бара жатқанын біледі де, соған не істеудің амалын таба алмай қиналатыны өзіне анықты. Облыстан жоспар түсіреді, оны орындауға аудан міндетті. Обкомның бюросында бекіген, кім қарсы бола алады?

Жыл сайын ауданда, егіс көлемі, термометрде көтерілген сынаптай, жоғары өрлеп жылжып барады, жылжып барады.

Жас агрономның қырағы көзі бір қарағанда-ақ жер құнарын байқаған. Жең сыбанып күреске түсер кезек келген болар...

— Егіс жерінің көлемін сен азайтпа, жігітім. — Мәліктің сөзі өз ойына қайшы шықты, бірақ оны өзінен бөтен ешкім сезбеді, неге бұлай дегенін де өзінен басқа тірі пенде ұқпады.

— Не істейін, ағатай, айтыңызшы?

— Сен агрономсың, тап бір жол...

Осы бір сәт есік шалқая ашылып, баса-көктеп, айбынды екпінмен Якупов кіріп келді. Бос тұрған Мәліктің орнына отыра кетті. Мәлік директор мен агрономды таныстырды.

— Вот как! — деді ол директорға шұқшия қадалып, — әлі күнге егіске шықпаған директор сен бе едің?

— Біз шықтық егіске! — деді Ковальчук ауыр денесімен орашолақ қимылдап, креслодан бөксесін босата алмай бірге көтере түрегеліп.

Якупов — орта бойлы, жуантық, төртбақ қасқа бас. Тез қимылдайтын, қолма-қол шешімге үйір, дыз етпе кісі сияқты, жұдырықпен столды қойғылап, төзімі жетпей тыпыршып:

— Асанов! — деді Мәлікке бұрылып, — осы совхоз емес пе еді дауласып жатқан?

— Осылар! — Мәлік басын изеді.

Ковальчук «осыған кінәлі сен едің ғой, арашаламайсың ба?» дегендей қасындағы Нұрланға қарады.

Нұрлан директордың емеурінін түсінді де жауап берді.

— Бұған кінәлі мына мен, жолдас Якупов! Жаңадан іске кірістім де, егістік жермен танысып, бір-екі күн кешігіп шықтық егіске.

— Бүгінгі екі күн, достым, ертең күзде егіс үшін екі жұмаға айналатынын білесің бе?

— Білгенде қандай!.. Осы кешіккен екі күн — биылғы егіс тағдырын шешетініне көзім жетеді. — Балаң жігіттің сөзі бұл жолы ұнамады Мәлікке.

Нұрлан ұшқары сөзіне, қызба мінезіне сай, Якуповпен шартпа-шұрт кеп, бүлдіріп алмаса игі еді, тартына сөйлеп, байыппен ұғындырудың орнына келте жауап қайыруын көрдің бе?

— Қалайша? — деді Якупов алға қарай ұмтыла.

— Ерте ек, кеш ек, бәрібір бұл жерден астық ала алмаймыз!

— Ой-бу, қайран албырт жастық-ай! — Мәліктің қаупі осы еді, ойын жеткізе алмады бала!

— Неге? — деді Якупов даусы өзгеріп, көз қиығының ұшынан Мәлік мысқыл отын да байқап қалды.

— Жер тозған... эрозия!

— Оны осы екі күннің ішінде біле қалдың ба?

— Осы екі күннің ішінде.

— Білгіш екенсің... Бұрын өзің егін сап көрдің бе?

— Оқып жүргенде салғам.

— Ә... Ә, — деді ол келемеж үнде, — мына мен су маманы болсам да, көзімді сол егінмен ашқам. Әкем, бабам, бабамның бабасы — егінші болған. Сен маған егінді қайда, қалай егуді үйретпе! — Якупов атып тұрып көк шұғамен жабылған ұзын столды шыр айналды. — Сен ше?.. Сен кімсің? — деді ол екі қолын қалтасынан алмай, Ковальчуктың алдына келіп.

— Мен бе?... Мен — директормын.

— Мамандығың кім?

— Мұғалім болғам — тарих пәнінен.

Якупов сұрланып, Мәлікке бұрылды.

— Осыны директор ғып жіберіп жүрген қай ақымақ екен? — деді Якупов тарылып. — Не біледі бұл ауыл шаруашылығынан? Мынау аузынан уыз дәмі кетпеген бала, мынау аузын буған қап... Бұлар бүкіл облысты кейін қалдырады әлі.

Нұрланның екі жанары жарқ-жұрқ етіп, сұрланып түрегелді.

— Балағаттамаңыз! Сіз үлкен адамсыз. — Нұрланның даусы дірілдеп, бір қадам алға басты.

— Нұрлан, қой енді, сөз таластырмай! — Тіл тигізіп ап, ұятқа қап жүрмесем деп қауыптеніп, Мәлік тоқтам салды.

— Oho, қара-қара!.. Герой! — деді Якупов күліп. — Маған ақыл үйреткің келді ме?

Бұрын аудандық, ауылдық жерде бір кісінің бетіне қарсы кеп көрмеген, мұндай ащы сөзді күтпеген Ислам абыржып бәсеңсіп, өңі жүдеу тартты.

— Мен герой да емеспін. Ақыл да үйретпеймін. Туған жеріме, еліме жаным ашып, осы шындықты айтуға мәжбүр болдым, жолдас бастық. Шындықты айтты деп жазаласаңыз өзіңіз біліңіз. Айғыздап жерді жыртып-жыртып, бүлдіріп тастаған, неге соны көрмейсіздер? Сол жердің өткен жылы гектарынан 2-3 центнер өнім алған. Сол жерді ысырап қып бүлдіргенше, қой бағып, ет неге жемейді халық? Кәне, партияның қай уставында жазылған екен: қой өсіретін жерге егін ек деп?

Якупов та, Мәлік те үнсіз ойлана тыңдады. Ковальчук жымыңжымың етеді, іштей құптап отыр ма, яки: «Аз бұл сендерге!» деп табалай ма, кім білсін...

Нұрлан құлаққа ұрған тыныштықтан өз даусын өзі естігендей, кенет сөзін аяқтамай тына қалды.

— Лекция деп білеміз де! — деді Якупов кекетіп.

— Жүректен қайнап шыққан зарым бұл! — Осы сөз бастықтың қытығына тигендей.

— Бұл жігіттің миы әуел баста қисық жаралған сияқты, — деді Якупов басын қолымен нұқып, — сөзінің ұсқыны жаман. «Зар» деуін қарашы. Кешке бюро шақыр да, екеуін де қызметтен босат!

Якупов директор мен бас агрономға тыжырына, сұстана қарады да Мәлікке:

— Келесі жұмада обком бюросында көктем егісінің барысы жайында есеп бересің! — деп, шұғыл бұрылып, шапшаң шықты үйден.

***

Мәлік Якуповты машинаға мінгізіп, шығарып салды да, қайтып кеңсеге кірместен, үйіне қарай беттеді. Ішкі толқынның көлеңкесі басқан шауқар қара жүзі күреңітіп маңдайына тілім-тілім ажым жиналды.

Раушанмен ақылдасу керек екен. Бұл — жігітті не оңға бастап жүр де, не сор түртіп, құйрығына қалжуыр байлайын деп жүр.

Түскі тамақты әзірлеп қойып, музыка тыңдап отырған Раушан Мәлікті қуана қарсы алды.

Тамақ үстінде жаңағы аупарткомде болған оқиғаны сөз қылды Мәлік.

Мәлік сұқтана, сынай қарап, су бетінің діріліндей болса да, бір өзгерісті Раушан мінезінен аңғарғысы келеді, таба алмайды. Біртіндеп жүрек те сабырлы соғып, орныға бастады.

— Өзеуреген бір қызыл көз екен, сенің әлгі однокашнигің. — Мәлік «досың», «құрбың» дегеннен гөрі осы орысша «однокашник-ты» лайық деп тауып, әдейі мән беріп айтты.

— Мен оған ескерткемін: байқа, жұлының үзілер деп. Жоғарғы жақтан бекіп келген жоспарды кім бұза алады? — Нұрланды қостай ма десе, Раушанның жақтырмай, сөккені несі? Көңілдің небір қоңыр шағын іздейтін ұры сезік те Мәлікті оңаша тастамай, тағы да бетпақтанып, түрткілей бастады. Мәліктің көзін бояп отыр ма? Жоқ, ондай жалған сезікті таста, Мәлік. Сенің басыңа тең қылық емес.

— Сен маған мынаны айтшы: аралаған жерлеріңе шын дәнді дақылдар егуге болмай ма?

— Екі талай.

— Екі талай дегенің...

— Дегенім: жауын болса шығуы да мүмкін дегенім. Екеуміз бір түн айтыстық, алдымен, ертең, аупартком жауап береді, арандатпа десем де, құлағына кіріп шықпайды.

Мәлік өзінің жұбайына таңырқап отыр: шындықты неге айтпайды бұл келіншек? Неге жалтарады?

— Раушан, — Мәлік жұмсақ та жылы үнмен атап, толқыған қилы- қилы ойларын тұмшалап, білдірмеуге тырысып бақты. — Раушан, сен менің сұрағыма тура жауап берші, жердің құнары қандай?

— Нашар! — деді Раушан ұзын да әдемі саусақтарымен дастарханның бүктелген шетін түзеп, сипалап.

— Қара дауыл топырақ...

— Мәке, — Раушан сөзді бөлді. — Қайтесің Нұрланның шала теориясын... Баянауылдың жері жетеді жыртуға... Якупов ертең өзіңізді түйедей жүндейді, планды орындамай бағыңыз!

Мәлік үндемеді. Жаны ашып айтып отырған болар, дегенмен Раушан да түсінбепті жігітті. Нұрланның ой жүйесінде, алған бағытында партияның саясатына қарсы келетін не бар? Болашаққа көз тастап, совхоз экономикасын, туған жердің қамын ойлағандықтың әрекеті бұл.

Ертең жер өнім бермесе, оған жұмсаған еңбек те, тұқым да зая кетпей ме? Үкіметке пайдалы совхоз бола ма?

Жер!..Шіркін, жер-ананың қадірін кім біледі! Адам келеді, тұрады, өледі. Адамды адам қылған да, асыраған да, ертең өлсе баурына да алатын осы жер.

Жер қадірін анау далада, қой бағып жүрген қойшы көбірек біледі!.. Баланікі дұрыс: тың игереміз, егін саламыз деп, мал бағуға жөнді көңіл бөлмей, көлеңкеде қап келе жатқаны өтірік пе?

Кешегі қой өрістейтін жайылымды бүгін айғыздап жыртып-жыртып тастады. Енді қайда бағады?

Баланы қолдау керек... Қалай қолдайды? Совхоздың жоспарын қайта қарау керек пе? Якупов оған көне ме? Бюрода қара, орнынан ал деп кеткен жоқ па?

***

Раушанның бетінен сүймей, үйден шыққаны осы Мәліктің. Тынымсыз қиял-ойдың қамауына түсіп, үнсіз көшеде жаяу келеді.

Қазір бюроға салып: «Сембин іс басқара алмады, қызметінен босатылсын!» — десе бәрінің де қол көтеруі хақ. Бюро мүшелері секретарьға сенеді, және де ол жігіт жақында келді ауданға, өзін әлі көрсете де алған жоқ. Қалай жақтасын?

Мәлік «кеше өзі ұсынып еді, бүгін өз қатесін өзі түзеді» демей ме жарамсақтанғандар? Ковальчук барар бір бөлімшеге, Нұрлан кетер оның соңынан, далақтап, агроном болып бөлімшеге. Жаңа келген директор мен агроном уай көзің жамандық көрмесін күні-түні трактордыайдат сонсоң? Сонсоң жерді жыртады кеп... Жыртады кеп... Астық жоқ! Күзде ауызды қу шөппен сүртіп, екі

қолды мұрынға тығып, тағы да облысқа, өлкеге телміріп, «тұқым сұрайды»...

Кім жауапты осыған?

Мәлік өзі мойнына ала ма жауапкершілікті? Жоқ! Неге? Үш жылдай болды осы ауданда істегелі, неге білмеді жер жайын? Күн бұрын неге айтып, жоспарды соған орай неге жасатпады?

Оған облыс көнді ме: «Пәлен совхоз пәлендей жер жыртады», — деп сырттан тон пішіп, бұйрықты жібере салған жоқ па?..

Мәлік осы бір иығын басқан ауыр ойлардың шешімін таба алмай, қиналып, кабинетінің күрең дерментинмен тыстаған есігін селқос ашты.

БЕСІНШІ ТАРАУ

Қаланы қақ жарып өтетін Бұқар бұлағына төселген ағаш көпірді басып, Айжан мен Нұрлан Малай орманына қарай туралап тартты. Қала сыртындағы дөңесті асып, Баян тауының қойнауына тығылған қалың орманға барып кірді.

Қар кетіп, Малай бұлағы сылдырап, әндете тасыса да, орман іші реңсіз, таңертеңгі алтын шапақ уыстап нұрын шашпайды, тек бір көзін қысып, сығалап, таудан түскен көлеңкеден қашып, ағаш-ағаштың арасымен зытады. Жапырағы түсіп, жалаңаш тырбиған үйеңке, қаздиған қайың, серейген қарағай, бүкірейген арша — бәрі де ұялып, бетін басып, «келмеші-келменің» астына алып, ызғарлы леп білдіреді.

Аяқ астына төсегені өткен жылғы көк жапырақтар, жүрсең масаты жұмсақ кілемдей, жаның және рахат табады.

Нұрлан орман ішіне кірісімен, бала күнгі шалдуар мінезіне сап, қолын қалқалап «ау-ау!» деп айғай салды, осы бір сәтті күтіп тұрғандай, бүкіл орман қосылып, «ау», «ау!» деп бірінен соң бірі қағып ап, тау қойнын шарлап, шыңына өрмелеп, біртіндеп барып жоғалды.

Тұнық ауаны жарып өткен жаңғырық орман ішінде діріл қаққан ізін қалдырды, оны Нұрлан көзімен анық көргендей қуана жүгірді.

Айжан да Нұрлан соңынан ұмтылып еді, ол көз ұшынан ғайып болды. Айжан енді қайда барарын білмей дағдарып тұрғанда, қалың тоғайды сықылықтаған күлкіге толтырып, әлгі бір жаңғырық, құлақ түбінен зуылдап тағы да өте шықты.

Жаңғырық дәл желке тұсынан естілгендей, артына бұрылса, тау етегінде тігілген шатыр тұр. Айжан таңданып, «ойпырмау, бұл не сиқыр!» деп тесіле қарайды. Ия, сұр березенттен шошайта тіккен жалғыз шатыр.

Қыз соған қарай аяңдады.

Баянауылға Айжан келгелі бір жыл, содан бері осы орманға ең құрмағанда, бір келсейші!.. Қыс бойы бар көргені Сабындыкөлде бір рет қол шанамен мұз тепті, онда да болмай жаңа жылда алып барған Раушан мен Мәлік-ті. Одан бөтен не көрді? Үйі мен емхананың арасы, анда-санда кино, қейде — Раушанның пәтері. Жүретін сүрлеуі де, соқпақ жолы да осы.

Қаланың айналасы — көз тұнжырайтын сұлулық, әдемі сурет. Неге жанын бөлемеді Айжан?

Тым бұйығысың-ау, дәрігер қызым. Шешіліп, ашылып, жан-жағыңа тамашалап қарамайсың ба? Ылғи терең ойдың жар қабағы мен жағалауды ұнатасың. Медицинаның журнал-кітаптарын оқып, білім толықтыру, әрине, талапкерлік, бірақ көңіліңе де талпынтып, қанат қақтыра біл!..

Бұл не қылған шатыр? Нұрлан неге күн бұрын жалғыз кетіп қалды? Әлде, әнеугі Нұрқат «тамырдың» кебін киейін деп жүр ме бұ да? Айжан сезіктеніп, елегізіп, ілгері басқан аяғы, кейін кетіп, жақын барса, шатыр іші қуыс — үңгір тас; арамен кесіп, бірінің үстіне бірін салған жалпақ тақтайдай текше тастардан табиғат әсемдеп қалап берген: Айжан үңгірге бас сұғып, сығалауға бата алмай, секиіп тұр еді, әлгі бір жаңғырық күңгірлеп, арғы түбінен тағы естілді.

— Нұрлан! — деді Айжан үрейлене. Сәл кідірістен соң, бет-аузы сатпақ-сатпақ, дәл ібілістің бел баласы, не інісіндей, үңгірден Нұрланның басы қылтиды.

— Қорқытпа, Нұрлан! — Айжан жүрегін басып, кейін шегінеді.

Қыз үрейіне сенді ме, екі айтқызбай сақылдап күліп, дауыстап, Нұрлан үңгірден шыға келді.

— Қорықпа, менмін!

— Сенбеймін, сен — сен емессің.

— Енді кіммін?

— Сайтансың!

Айжан жақындатпай, қолын ербеңдетіп, көзі бақырайып, өңі қашқандай. Есінен адасып қалғаннан сау ма?

— Айжан, менмін ғой, Нұрланмын!

— Жоқ, сен алдағыш. Ібілістің өзісің, мені әдейі алдап әкелдің?

— Құдай біледі, мен Нұрланмын. Өзің маған қарашы!

Нұрлан қалтасынан орамалын суырып алып, бетіне жаққан саз балшығын шапшаң-шапшаң сүртіп, ыржия күліп: «Міне, қазір танисың мені!» — деп қояды.

Қыз үрейлі пішінде тағы да кейін шегінді:

— Жолама, сайтан!

Нұрлан жік-жапар жалынып, жылярман болып жақындай түседі...

— Ендігәрі айтқаныңды екі қылмаймын. Есіңді жина!.. Қорқытам деген жоқпын. Сені күлдірейін деп едім.

Қыз тұра қашты. Нұрлан қуып берді. Қыз ағаштан-ағашқа тығылып, бұлталақтап, ұстатпады. Маңдайынан тер шығып, қызарып, ентігіп, Нұрланның сілесі құрып, жуан қарағайды қапсыра құшақтап тұрып қалды.

— ...Сипалап, шымшып көрші мені, адам екенімді аңғарасың! — дейді зәресі кеткен Нұрлан. Өлім емес пе орманға әкеп, сап-сау қызды жындандырып жіберуі!..

Қыз үріккен тайлақтай, ойқастап, қасынан өте бергенде Нұрлан шап беріп оның қолынан ұстай алып, өзіне қарай тартқанда, Айжан сықылықтап күлмесін бе. Ақымақ болғанын білген Нұрлан өзіне-өзі күліп, отыра кетті.

Орман іші күлкіге толды. Нұрланды келемеж етіп, ажуа қылғандай, ағаштар да бірінен соң, бірі қағып әкетіп, күле берді.

Айжан күлкісінен кенет тыйылып. Нұрланға сұқтана қарап, неге ентіккенін білгісі келді. Жас жігіттің «мен аурумын» деуге аузы бармады, қолынан тартқылап, қалаға қарай ерте жөнелді.

Қыз тағы да өз ойына оралып бірдеме дегісі келіп еді, құлақ қоймай Баянауылда жеті бұлақ барын, оның ішінде мөлдіреген тазасы да, мұздай суығы да осы «Малай» екенін, әкесінен талай естіген әңгімесі ғой, шұбыртып айта бастады. Бірақ мидың арғы түбінде тағы бір ойдың ошағы тұтанып, қатарласа лаулап жанды. Нұрлан қызбен оңаша дидарласып, тілдесуге шорқақ, икемі жоқ, оны өзі де сезеді, талай серт етіп: «Әй, осы жолы батыл болармын-ау!» деп барғанда, дәті шыдамай, мұзда коньки тепкен жігіттей тайғанап, теріс айналып кете баратын-ды. Қазір, міне, жиырма бесте, жігіт болғанына жеті жыл, егер он сегізден аспағанның өзінде. Осы жеті жыл ішінде екі-ақ қызбен танысқан. Онда да, әлі «сүйемін» деп не бір ауыз сөз айтпаған, не құшақтап бетінен сүйіп көрмеген. Жалғыз-ақ сегізінші класта жүргенде Раушанға өлең жазып, өзінің ғашық екенін, өмірлік дос болуды арман ететінін білдірген-ді. Бетпе-бет кеп, көзінен көзін алмай, көз нұрларын шағылыстыра: «Жаным, сүйем сені!» деп бір айта алмай, енді келіп, Раушанға кінә қояды. Пәле, Раушандай өткір де талапкер кыздар, әдемі семья құруға ыңғайлы да құмар, тосып отыра ма, «ашық ауыз» Нұрландарды... Міне қазір қасында бұзауша еріп келе жатқан Айжанға жүрек сырын білдіре алмайды.

Айжан ұнайды Нұрланға. Алматыда алғаш танысқанда да қыздың кіші пейіл, жібектей жұмсақ мінезін қызыға құптаған. Раушан екеуі қатар тұра қап, көз алдына кезек елестейтін. Сонда тік те өткір, ерке де назды Раушанның орнын сабырлы да жұмсақ, тұрақты да қарапайым Айжан басатын. Екеуін де қадірлеп, екеуін де періште тұтып, қол жетпес арманы есебінде қарайтын. Әйтсе де Раушан орны бөлек-ті.

Баянауылда ойда жоқта кездескен Айжан, Нұрлан қиялына тағы да қанат бітірді, көңілшек арман қайтадан елжіреп, аңсай бастады.

Әттең не керек, сырқатынан айықпай Нұрлан сырласа ала ма?..

Осы бір соңғы ой Нұрлан жүрегіне қуаныш әкелгендей. Бір ауыз жылы лебіз білдірмеуді өзіне қорлық санап келе жатқан Нұрлан осы бір дәлелге жабыса түсті.

«Әуелі сырқаттан айықпай, жүрек сырын сездіруге ар бармайды, жолдас!» — деді Нұрлан іштей түйіндеп, бекініп.

Қабағы ашылмай, түнеріп келе жатқан Нұрлан жүзі күншуақтай жадырай қалғанын сезген Айжан кешегі Нұрқаттан естіген суық сөзді есіне алды.

— Сені орныңнан алатын болды ма?

— Білмеймін. Оны кім айтты?

— Нұрқат... Сен бөлем дейсің. Ол саған жат адам сияқты.

— Несін сездің?

— Нұрлан дейді, Дон-Жуан, жастай көрсе-қызар-ды, әлі өзгермеген. Бүгін сені айналдырып, алдаса, кеше Раушанды алдап: «Жер көреміз деп машинасына міндіріп ап, отар басында түнеп келген» деп саған зәрін төкті. Мен: «Еркек басыңа лайық па осы!» десем, қарқ-қарқ күледі.

— Ақымақ! — Өзі жайында мұндай сөз естимін деп ойламаған Нұрлан шамданып, сұрланып, жұдырығын қаттырақ қысты.

— Ақымақ Нұрқат! Оқып жүргенде осылай шәкірттердің арасына сөз тасып, ши жүгіртіп, бір-біріне айдап салатын әдеті еді.

Атасы 29-30 жылдар атақты Өсербай-Шамшит атанған Баян өлкесінің бау кеспе ұрыларының тобында болып, жаңа ұйымдасқан колхоздың малына тыныштық бермей, ақыры солдаттар Далбаның тауынан ұстап әкеп, бес жылға соттап жіберген жерінде аурудан қайтыс болған. Баласын ел боп, балалар үйіне түсіріп, оқытып, кейін елде мұғалім болып, адал еңбек етіп, әскерге алынып соғыстан қайтпады. Шешесі де мұғалім-ді, қазір Жосалыда мектеп директоры...

— Шешесі де жақсы, ақылды кісі. Кімге тартып жүргенін. Тегі, атасына тартқан сұйық болмаса игі еді...

— Тұқым қуалайтын көрінеді ғой. Бәсе... — деді Айжан да әнеугі өзін ұрлап апарып, бір түн әуре қылғаны есіне түсіп, ыза кернеп.

Нұрлан үйіне жүдеп, іштей Нұрқатқа ренжіп оралды. Мұнысы несі қыздың бетіне қарап бір ауыз сөз айтпайтын Нұрланға кір жаққаны? Өсектесе де жымын білдірмей, қисынын тауып айтпай ма!.. Жеңілтектік пе, дұшпандық па?

Нұрланның жаңа ғана жазғы аспандай ашық көңілі бұзылып бұлт басып мидың арғы түбінде нажағай жарқылдап, ашу шақырғандай...

Орманға баратын жалғыз аяқ соқпақ жол дәл Нұрлан үйінің қасынан өтетін. Барарда тауды өрлеп, басқа бір ізбен барса да, қайтарда бұраланданған дағдылы жолға түсіп, тезірек жеткен. Есігінің алдында, ауылда қолы қарап отырмайтын Сембі шал, жонып жатқан ағашын қасына тастай беріп, бұларға айғай салды.

— Нұрлан-ау, бері қайрыла кет, шешең ауырып қалды ғой, — деді әкесі, денесі қораш болса да, жуан даусымен бүкіл көшені басына көтеріп.

— Барамыз ба?

— Неге бармаймыз, ауырып қалса?

— Құр қол емессің бе?

— Дәрігерге көретін көз, тыңдайтын құлақ, кесетін қол болса жетпей ме, басқадай не құрал керек?

Сембі шал баласынан сәл биіктеу, жұмыр келген аққұба қызға сүйсіне көз тастап, қалбалақтап, бәйек болды.

— Қарағым, талдан корзинка тоқып беріп жіберіп едім, алдың ба? — деп бұрын да Нұрлан жоқта, талай келіп емдеп жүретін дәрігеріне ықласын білдірді.

— Рахмет, әке!.. Алдым. Үлкен қызметіме жарады.

Денсаулығыңыз қалай?

— Анда-санда белім шаншып қояды. Менен гөрі кемпірдің халі нашарлап тұр бүгін...

Ертесімен шай ішкенде шешесі қабағын шытып, ыңқылдап отыр еді. Нұрлан ежелгі ыңқыл-сыңқылы деп мән бере қоймағанды. Нұрлан үйге аптыға кірді. Айжаннан бұрынырақ ұмтылып, шал мен кемпір жататын сәкі үстінде, көнетоз көрпеге қымтана оранып бүк түскен шешесін бас салды. Кемпірдің тілі: «Жүрегім!» деуге әрең оралады, жасы жеткен, әлсіреген кемпір жөндеп ауруын да айта алмайды. Нұрланды көмекке алып, Айжан ет кетіп, қаусаған құр сүйегі қалған арық кемпірді шешіндіріп, шалқасынан жатқызды да, жүрегін тыңдап, тамырын ұстап байқап еді, әлсірей соғады. Жалма-жан Нұрланды дедектетіп емханадан түрлі дәрі-дәрмек, қан өлшейтін аспаптар алдырды. Баянауылда ұзақ жылдан бері істейтін ішкі аурулар маманы — қарт дәрігер Паевскийді де шақыртып, екеуі бірге қарады.

Жүректің ә дегеннен қатты ауырғанын есепке алғанда «инфарктіге» ұқсайды, жүрек тамырларының бірі үзіліп кеткен тәрізді дәрігерлер өзара кеңесіп, осы диагнозға тоқтады.

Түні бойы Айжан мен Нұрлан кемпірдің басында күзетіп шықты. Айжанға: «Бар үйіңе, демал!» деп таңға жақын жалынып та қарады Нұрлан. Көнбеді. Жалғыз тастап кетпеді, жүрек соғысының әлсірей бастағанын сезді білем, көп ұзамай, таң ата кемпір жан тәсілім қылды. Нұрлан қиылып, көп жылады, шешесінің кеудесіне басын сап, құшақтап жатып алды.

Өтерден он бес минут бұрын, қолын шошайтып баласын қасына шақырып ап, сыбырлап: «Айжан жақсы бала, айрылма, қалқам!» — деді.

Шешесін қимай, қайғыра қиналған Нұрлан, Айжанға көз қиығын тастап еді, ол, терезе алдында дәрі екпек болып шприцін дайындап жатыр екен, естімеген тәрізді.

Нұрланның дәл қазір шешесінің аузынан күтпеген сөзді. Қайран ана, о дүниеге аяқ салып бара жатса да өз басын ойлап жатқан жоқ, баласының қамын жеп, соның келешегін арман қылады.

Нұрлан анасының ажым басқан қушықтай жүзінен көзін алмай толғана қарап қалған. Үйдің ішін айнала шарлап, қыбырлап, ертеден-кеш дамыл көрмейтін ана, міне енді саябыр тапқан, жүзінен не бір қасірет-қайғысы, не бір қуаныш, шаттықтың сілемі білінбейді-ау, білінбейді. Қатал болған өмірге де, кейде ренжітіп, кейде жұбатқан адамға да риза сияқты.

Нұрлан тірі күнінде, кеше Москвадан оралғанда, анасына бірауық көңіл бөліп, бала болып еркелеп, ажымға толы терісі салбырап бос қалған кеудесін иіскелеп, мауқын неге баспады? Неге? Кім қолынан алды? Кім арасына түсті? Келісімен шауып, Павлодар кетті, одан қайтты да тау-тасты аралап, «қызмет-қызмет» деді де тұрды, анасымен әңгімелесуге қолы тимеді. Эх, Нұрлан!..

Сембі жыламады, малдас құрған қалпы, ерні жыбырлап, аятын үнсіз оқып сазарып отыра береді.

Ертеңінде түстен кейін қаланың ортасындағы үлкен бейітке апарып қойды. Ауыл-аймақ, туған-туысқандар «ой, әжекем деп» жылап-сықтап, ұзақ сапарға арулап шығарып салды. Төрт жігіт, ең алдында Нұрлан кілемге орап, бейіт басына дейін, иыққа сап, жаяу апарды.

Бір кездегі сырықтай бойшаң әйел, қазір Сембіден аз-ақ қалтқы, кішірейіп кеткен, салмағы да қуыршақтай, жеп-жеңіл. Екі-ақ кісі қаңбақтай көтеріп ап, қабірге салды да, лахат аузын күйген қызыл кірпіштермен қалай бастады.Оп-оңай...

«Құлыным», «қарашығым», «күнім» деп айналып-толғанып отыратын анасының Нұрлан енді даусын естімейді, не енді жүзін көріп, өміріне демеу қылмайды, тіршілік бітті, дем таусылды.

Бір адамға қиянат етіп, бір ауыз ғайбат сөз айтып, не бір сабақ жібін сұрамай, іліп кетпеген біртоға момын, еңбекпен күнін өткізген аяулы жан артына не қалдырды? О дүниеге өзімен бірге не әкетті? Өзімен бірге түк алған жоқ, бәрі артында қалды. Қайтпас сапарға аттанып бара жатып, мүмкін, құдайға қылған тәубесі, еткен шүкіршілігі Нұрлан болар? Өмірін пида қылған ананың ақ сүтін немен ақтайды екен ұлы?

Қабірінің басына ескерткіш орнатумен бе, суретін үлкейтіп қабырғаға ілумен бе? Әлде, қайыршыға жұма сайын садақа беріп

шешесін есіне алумен тына ма?.. Ана баланы өзі үшін таппайды, ұрпағым қалсын, атымды шығарсын деп үміт етеді.

«Бөленнің шіркін, баласы-ай!» деп мақтанып та, сүйсініп те айтса, ана көрінде тиыш жатпай ма!

Құйындай дөңгелене ұйытқыған осы бір егес-қияс ойды жиналған жұртқа айтқысы кеп тұрды да, шалдар жол бермей, кеу-кеулеп, молдасын тықпалай бастаған соң, ұрыссын ба, кейін шегініп, Айжанды алып, үйге қарай аяңдады.

Аспанды ақ шарбы бұлт қалқып, күн көзі сығалай қарап, жер бетінде теңбіл-теңбіл көлеңке жылжыды. Баяу жел соғады.

Осы бір қайғылы күндері қасынан кетпеген ақылды Айжанды білегінен ұстап, Нұрлан жүрек кернеген сырын шертеді.

— Біз, балалар, ата-анаға қаттымыз ба дейім, Айжан. Дәлірек айтқанда эгоистпіз. Жеке бастың қамын ойлап, ұядан бір ұшқан соң қайтып қайрыламыз ба! Қазақ «әкенің қәдірін балалы болғанда білерсің!» — деп тегін айтпаған екен. Кешеден бері бір уайымда жүрмін. Егерде, деймін, шешейді алдын ала дәрігерге көрсетіп емдетсе, бірер жыл өмір сүруі де ықтимал еді...

— Сен жоқта, іші ауырып, емдеп, құлантаза айығып еді. Содан қайтып, ауырдым деп не ішіне, не жүрегіне шағым жасаған кісі емес-ті, кездесіп қалғанда сұрап жүрдім ғой... Жасы жеткен адам, себебі неден деуге келе ме! — Айжан жұбату сөздер айтып, жігіттің толқыған көңілін басқысы келгендей. Бірақ Нұрлан анасы алдында өзін кінәлі деп есептеп, үйіне келген соң асын беріп, жұрт аяғы тарқар-тарқамас кайғырып жатып қалды.

Осы аптадағы бірінен соң бірі үстінен басқан зілдей ауырлықты жас жігіт көтере алмады ма, тұла бойы қызып, ұзақ түнге сандырақтап, қара иттердің қамауынан шыға алмай әлек болды.

Ертеңінде, шайын ішкізбей, дірдектетіп аупарткомге тағы да шақырып әкетті.

***

Қолда сарала, тобылғы қамшы, Нұрқат таң атпай аудандық атқару комитетінің председателіне кіріп, сымсыз телеграф арқылы тараған қала «жаңалықтарымен» таныс-тырып өтті. Жақында Ерекең екеуі бір жұма қой отарларын аралап, құс атып, сапар шегіп қайтқан-ды. Содан бері Нұрқат председательге барғыштап, қажет деген шұғыл жайларды түсіндіріп, «сыр» айтып кететін. Өзін іштей председательдің «ақылшысымын» деп санайтын.

«Жақынды жақын деп білмеген бөленің аузы-мұрнын бұзу керек?» деген түйін бойынша, Нұрқат сөзді алдымен Нұрланнан бастады. «Раушанмен бір түн жоғалып кеткенін, оған Мәліктің қалай қарайтынын кім білсін, естіді ме екен өзі? Одан Айжанға қырындап, ақыры, көршілердің пыш-пышына қарағанда, шешесі

баласының мінезіне риза болмай, жүрегі ауру екен, қайғыдан қайтыс болыпты-мыс», — деген қауесетті әдемілеп, нәшіне келтіре жеткізді.

Бегимов шегір көзін қадап, сағыз шайнап отырғандай шықшытын қайшылап:

— Мәліктің неге осыған сеніп, құлай кеткеніне таңым бар, — деді.

— Келіншегінен аса алмаған болар, — деген сөзді немқұрайды тастай беріп, іле басқа әңгімеге көшіп, совхоздың егісті кешең бастағанын, бастаса да өткен жылғы қарқынның жоқтығын сөз қылды.

Мұндағы түлкі жүрісі председатель көңіліне Нұрлан жайында секем алдыру еді, сол мұратына жеткендей.

Кісі сөзін екшемейтін, аңқылдақ Ерекең оң жақ танауының үстіне біткен түймедей қара меңін жұлқылап, ойланып отырды да, Нұрланға қайта оралып: «Раушанды қайдан білетінін, бірін-бірі жақсы көрсе, неге айрылып кеткенін» сұрап білді де, бедірейіп, үнсіз отырып қалды.

Ерекең естіген сөзін ішіне сыйдыра алмай, жайғастырып отыр ма деген түйінмен Нұрқат қалың ернін дүрдитіп, бала құстай сорғыштап отыратын әдетіне сап, ернін шопылдатып, бастық не айтар дегендей аз мүдірді де, ол үндемеген соң қоштасып кете барды.

Асанов телефон соғып: «Қолың бос болса, кіріп шық!» — дегенде председатель де Нұрқаттың сөзіне күпті боп, секретарьдың жіберген қатесін қалай түзеудің шарасын ойлап, шерменде боп отырған-ды.

Ерекең денелі, табиғаттың мол жасаған адамының біріді, ісі де өз тұлғасына ұқсас, құлаштап сермеп, аянбай қимылдап, өндіре еңбек ететін-ді. Егіс, орақ кездерінде күні-түні далада жүріп машинада ұйықтап, айдалада кез келген бригада, қоста малдас құрып отыра қап, шараяқ айранды тастап алып, түн қатып жүре беретін, жәй-күй таңдамайтын көнтерлінің өзі.

Өскен аулы, шыққан биік тұғыры да осы Баянауыл. Осы қалада туып-өсті де, онжылдық мектебін бітіріп, алғаш қызметін де аудандық атқару комитетінің жалпы бөлімінен бастаған еді. Содан өсіп атқару комитетінің орынбасары боп істеп жүргенде екі жылдық жоғары партия мектебіне барып, бітіріп кеп, бір жыл болды, міне — председатель.

Баянауылдың итіне дейін біледі мұны. Бұрын жас шағында «Сары бала» дейтін көрші-қолаң, бүгінде «Ереке» дейді.

Ерекең де кім қай рудан, қай ауылдан бәрін біліп, жас болса да, бәрін есептеп отырады. Баянауыл төңірегін жайлаған ағайынды Сүйіндік пен Бөгендіктен таралатын кішігірім рулар, көпшілігі Қаржас, Айдабол, Қозған бұлардың өзі де ертеден бірінен бірі

қыз алып, қыз беріскен, мидай араласып, етене жақын туыс боп кеткен рулар, сүйтсе де, қиқар мінез көктұқыл шалдардың айдап салуымен Ерекеңдер де жауапты қызметке біреуді тағайындарда: «Қайдан екен өзі?» — деп сұрап қалатыны да болады. Қазір Асановтың кабинетіне, екінші этажға көтеріліп бара жатып, Нұрқат сөзіне ерекше мән берудің себебі де осы еді. Нұрқат екеуі бір рудан: «Нұрқат алдамайды. Ойының бір жерінде жүрсін деп айтылған сөз!» — деді күбірлеп. Манадан, тапқан түйіні де осы.

Сорокинмен әңгімелесіп отырған Асанов алшаң басып, ереуілдеп кірген Бегимовке бетін бұрып:

— Ереке, «Баянауыл» совхозын не істейміз? — деді ол. — Кеше Якуповтың директорды да, бас агрономды да орнынан босату керек деп кеткенін білесіз!..

Ербол Сорокинге қарады. Ол жерге қарады. Үшеуі де біріне бірі үн қатпай, керіскен адамдай томсырайысып аз уақыт қиналып отырып қалды. Шеш енді, осы бір шиеленіскен түйінді?

Тау басынан ығысқан нөсер зуылдай жауып, қала үйлерінің шатырында билеп тұрып алды. Үй ернеуінен безектеп аққан күміс тамшы терезе алдындағы құм бетіне шашқан моншақтай бірі жылтырап, бірі жоғалып жатты. Құм илеген қамырдай көтеріліп, ісіне берді, ісіне берді.

Терезе алдына барып шылым тартқан Мәлік ойланып тұр еді. Сабалақ жүнді, бұралқы сары ит көшені көлденең кесіп өте берген-де, ағызып келе жатқан «ГАЗ-69» машинасы бұрылыстан қағып өтті, ит доптай ұшып түсіп, тұяқ серіппестен жатып қалды.

— Ах, бұзық! — деді Мәлік күйініп, Ербол мен Сорокин терезеге төнді. — Итті басып кетті. Нөмірі... Нөмірі... — Мәлік көзін алақанымен басып, ойға түсіріп бақты: — Қап, — деді өкінішті дауыспен. — Нөль... Нөль... алты... аржағы жадымда сақталмапты.

Ербол:

— Табамыз! Сағаты, уақыты белгілі ғой, — деді де, қалтасынан блокнотын шығарып Мәлік айтқан цифрларды жазып алды.

— Осынша жылдамдықпен машина айдай ма қала ішінде? Бұ да тәртіпсіздіктің бір түрі. — Мәлік итке жаны ашып, алаңғасар тентек шоферларды сөгіп, негізгі мәселесіне көше алмай, әлденені сылтау қып тұра берді.

Сағат сыртылдап жүріп жатты, уақыт зымырап өтіп жатты... Егде тартқан, ақылы толған үш еркек өздерін-өздері алдап, шиеленіскен түйінді шешуге батылы жетпей тұрғанын әрқайсысы өзі сезеді, бірақ... Мәлік қасындағы екеуіне көз қиығын тастап, күлімсірейді.

— Ковальчук егісті аяқтасын. Анау баланы, — деді Ербол әлден уақытта көзін Мәліктен алмай: — босатып жіберсек те жоғалтарымыз шамалы. Барсын бөлімшелердің біріне.

Ерболдың мұнша неге қатал келгенін түсінбеді Мәлік. Әдетте, Бюрода жастарға қамқоршы болып, осы ауылдың ақылгөй ағасы саналатын Ербол бүгін жат мінез білдірді.

Мәлік: «Сіз не айтасыз?» — дегендей Сорокинге аударды жүзін.

— Жердің тозғаны шын. Осы күнге дейін батылымыз барып, біріміз ашып айттық па, тек жоғарғы жақтан түскен бұйрықты орындауға тырыстық. Аузы күймеген бала, жастық қып, айтып салып, құрбан боп кетпесін... — Мәлік басын изеп, «дәл, дәл өзі» дегендей Модест Петровичке ым қақты.

Ербол жарыса сөйлеп, бір мұртынан күліп, мысқылдап:

— Герой қылғыңыз келді ме? — деді.

— Герой! Оған дауың болмасын! — деді Сорокии сөзін ныгыздап.

— Мойнын үзіп ап, обалына қаларсың?

— Алдымен, Ербол Бекенович, сен жауап бересің сол балаға. Содан кейін барып мен берем! — Сорокиннің де даусы қатая берді.

Мәлік сөздің оттай тұтана бастағанын сезіп, араға ертерек түсті.

— Баланың қамын жемейік, ол жас маман, бұл ауданнан кетсе, екінші жерден өзіне қызмет тауып алады... Ауданның келешегін ойлайық, жолдастар! — деді қалтасынан «Қазбек» папиросын алып, Сорокинге ұсынып.

— Аудан тағдырын ойласақ «Баянауыл» совхозының біраз жерін егістен босатып, тыңайту керек биыл!.. Баланікі дұрыс! — деді Сорокин шылымын тұтатып жатып.

— Ертерек неге ойламадың оны? — Тағы да қиқарлана сұрады Ербол.

— Ойлағанда қандай...

— Бізге неге айтпадың? Мәселе қып неге қоймадың?

— Айтқан бала жазықты боп жатқан жоқ па, мен айтсам тіптен?

— Жә, жетті, ақсақалдар! — Мәлік алақанымен столды тырсылдатты. — Онан да егістікті қалай азайтамыз? Соны ақылдасайық!

Бұл үшеуі сол күні қызмет аяғына дейін кеңесіп, шешім таба алмай айрылысты.

Сорокин кеткен соң Ербол бірдеңе айтпақ боп, қипақтап тұрды да, үн-түн жоқ о да кете барды. Мәлік те соның айтар сөзін сезіп, менің тыңдағым кеп тұрған жоқ дегендей сынай бермей, тез-тез жинала бастады.

Мәлік сезінеді, не дейін деп тұрғанын Ерболдың: «Құтылсаң қайтеді, өзінің моральдық жағы да... бұзық!» — десе, Мәлікке жетіп жатыр — кімді, нені ишараттайтыны беп-белгілі. Ербол аузынан ондай сөздің айтылмағанын хош көреді Мәлік

***

Шешесін жерлеген күні ертеңінде, аудандық партия комитеті шақырады деген соң, Нұрлан, ауырғанына қарамастан, жүгіріп барған.

Бұл есіктен кіргенде, Мәлік көзін жыпылықтатып қайта-қайта қарап, осы шынымен Нұрлан ба деп өз көзіне сенбей де қалған.

Жағы суалып, көзі шүңірейіп, бетінің түктері үрпиіп, уқаланып қалған заттай, өңі кетіп, қуарып кірді.

Мәлік аянышты пішінмен Нұрланның қасына кеп, өзі қол берді.

Жаңа ғана темір қанаттана бастаған балапан бүркіт қой — мынау, алғыр қыранның өзі ме деп жүрсе Мәлік. Ой-бу! Өмірдің бірінші соққысына шыдай алмай өңін алдырып қойғаны қалай?

— Ананың жолы өзгеше, білем жаныңа батқанын. Берік бол!.. Өзім кіріп шыға алмадым, ғафу ет. «Айдабол» совхозында кенет тығыз шаруа боп, соған кетіп қалдым. Раушан барған болар.

Раушанның атын атағанда Нұрлан әлденеден қысылып, қипақтап, кінәлі адамдай төмен қарады. Кешегі қауесет — бетіне шіркеу боп, бойын тежетіп, аяқ-қолын бүріп отырғанын қарашы. Лағынет!..

Нұрланның ары таза, несіне қысылады?

— Мені орнымнан аласыз ба? — Нұрлан толқынға қарсы мал-тыды.

— Жоқ!

— Неге?.. Якупов «ал!» — деп кеткен жоқ па?

— Совхоздың жоспарын қалай орындайсың?

— Орындалмайды биыл!..

— Қанша процент орындайсың?

— Елу!

— Аз... Жетпіске түсір... Отыз процент кеміт!..

— Жыртатын жер шамалы. Сенбесеңіз бірге аралап шығайық.

Мәлік жауап қайырмады, әрқайсы өз ойының жібек жібін ширата тоқыды.

— Келесі жылы тағы да азайтасың ба егіс жерін?

Нұрлан жымиып күлді.

— Пәле, көбейту-азайту менің қолымда ма, ағасы. Ауданның, Баянауыл ауданының жері егін егуге жаралған жер емес, малдың, қойдың жері... Ата бабамыз егін егуді білмеді, сондықтан екпеді десек, бертін келе орыс шаруалары келгенде де таңдап ойып-ойып еккен жоқ па?

— Сондағы сенің пікірің не?

— Мал өсіру керек. Жыртылған жердің біразын тыңайтып, жоңышқа ексек малға қажет түрлі дәнді дақылдарды таңдап ексек, құдай біледі-ау, ұтады, ұтады аудан!..

Мал да алтын емес пе? Осыған неге мән берілмейді? Нұрлан Мәлік бөліп кете ме дегендей, жауабын тоспастан мидың ар жағынан лықсып келген ойды тоқтата алмады. — Мына қалпында жер жыртыла берсе, бірер жылда ауданды құм басып, тіршілік жоғалады бұл өңірде.

Енді Мәлік ақырын ғана езу тартып күлді. — Ол халге жеткізбеспіз, тірі жанбыз ғой... Сен осы ойларыңды менің атыма записка ғып жазып әкел. Соған өз тұсымнан мен де тілегімді білдіріп, Алматыға ЦК-ға жіберейік... Жазғанда дәлелдеп, мықтап, тартынбай жаз! — деді Мәлік. Столда жатқан «Джамбул» атты қызылала шылым коробкасын өзіне қарай сырғытып.

Нұрлан сенерін де, сенбесін де білмей, аңырып қалды. Алыстағы бір совхоздың бөлімшесіне қуып жіберер деп келсе, «сенің сөзіңде шындық бар. Сені қолдаймыз!» дейді. Әзілдеп отырмасын?

— Шын айтасыз ба?

Мәлік салмақты пішінде:

— Шын! — деді.

***

Тимофей Федорович Ковальчук радиодан Кремль куранты сағат дәл тоғызды соққанда, не бір минут кеш, не бір минут ерте келмей дер уақытында кабинетінің есігін ашып, орнына отырады.

Бұл оның бойына сіңген қасиеті — бұл тәртіпті бұған үйреткен — оқытушылық қызметі. Сибирьде мектеп директоры боп істеп жүргенде — қазақ даласындағы бос жерге егін егіп, тың жерді игеру керек деген ұран тасталды да, өзі сабақ берген оныншы класс түгелімен дүркіреп аттанған-ды. Бұларды Павлодарда шат-шадыман, музыкамен қарсы алып, дәріптеп Тимофей Федоровичтің суретін газетке шығарып, обкомда: «Өзі тарих пәнінің маманы, өзі коммунист, өзі ұзақ жыл директорлық қызмет атқарған, бұдан артық совхозды кім басқарады?» — деп обкомның өзі қостап, кеу-кеулеп, бюроның қаулысымен «Баянауыл» совхозына тағайындаған-ды. Өзімен бірге келген шәкірттерінің біріне қамқор бола алмады, өзі де соған қатты өкінеді. Ковальчуктің қызмет мәселесі шешілмей тұрғанда екі-екі, үш-үштен әр совхозға бөліп жіберіп, кейіннен олар қиындыққа шыдамай, біразы Сибирьге қайтып та кеткен. Өзімен осы совхозға ере келген төрт баланың, қазірде екеуі ғана қалды.

Өмірде ауыл шаруашылығында қызмет істеп көрмеген, мамандығы басқа Ковальчук келген бетте, орыстар айтқандай, жаңа қақпаға кіре алмай аңырып тұрған қойдай тосырқап, жанаса алмай, үрікті де жүрді. Әйтеуір, тыңға келді деген дақпырт бар, жұрттың бәрі сыйлап, қисығы болса түзеп, жаманы болса

жасырып, күн көрген-ді. Ал, содан бері бірер жыл өтті, кешегі Якуповтың орнынан алу туралы бұйрығы да ол алғашқы кезеңнің өткендігін дәлелдейді.

Енді сол дақпыртпен қызмет істей алмайтындығын Ковальчуктің өзі де сезгендей. Аузынан уыз дәмі кетпеген жас бала келді де бір күнде тыныштығын бұзып, міне, ұйқы жоқ, көрер таңды көзімен атқызып, басы мең-зең қызметке келді.

Шынында, ауыл шаруашылығының маманы болса, кеше дәлел келтіріп айтысып, өзін-өзі арашалап, жақтап, алмай ма!

Бұл қызметтен өзі босанып кеткені мақұл еді...

Нұрлан енжар кіргенде, Ковальчук «біткен екен шаруамыз!..» деп топшылады өзінше. Қызыл шұғамен қаптаған емен столдың үсті толған қағаздарды, мүйізі қарағайдай атырынып бара жатқан бұғы-дәуітті, түрлі түсті қарындашқа, қаламдарға толы ағаш стаканды орны-орнына қойып, жинастыра берген де жөн болар.

Ковальчук керенау қимылмен, басын сәл ғана изеп, ернін жыбырлатып, салқын амандасты Нұрланға. «Қайдан келіп едің сен осы. Ұямды бұздың деген сөгіс, наразылық тұр көзінде.» Нұрлан әлі жас қой, кісі сырын көзінен оқуға, ол директор қабағына мән бермей, өз ойын оның алдына бұрын жайды.

— Тимофей Федорович, Асанов жолдаспен келісіп келдім, совхоздың тозған жерлеріне акт жасап, тыңайтатын жердің қатарына көшіреміз. Әсіресе, анау Торайғыр көлінің маңындағы егіндік жерлер шаң-топырағы аспанға ұшады.

Нұрлан шаршаған адамдай, баяу қоңыр дауыспен сөйледі. Ковальчук: «Не деп отырсың өзің?» — дегендей қағаздан басын көтеріп ап, бадырая қарайды.

— Шетінен түсіп жырта беріңдер деп бұйрық берген жоқ па, кеше? Қазір де бригада жыртып та жатыр сол жерді. — Ковальчук ағаш стаканнан бір топ қарындашты қолына алып, домалата уқалап, қолының дірілін басқандай.

— Тоқтатыңыз!

— Не деп?

— Тозған жер... акт саламыз!

— Оған менің көзім жетпесе ше?

— Менің жасаған актым бар. Плановиктің қолында. Маған сеніңіз!

Ковальчук хатшысын шақырып ап, Раушанды алдыртты. Екі беті алмадай қып-қызыл, бал-бұл жайнап, киімі де денемен дене қып тіккен, қысырдың тайындай доп-домалақ жетіп келді.

Нұрлан басын изеп, амандасты да, әнеугі жасаған актыларды сұрады.

— Оны қайтесің? — деді Раушан тік сөйлеп.

— Қайткені несі? Көрсетпейсің бе директорға?

— Биылға оның керегі шамалы, келесі жылға ерте!

— Не деп тұрсың, Раушан?

— Жоспарды биыл Нұрлаш түгіл, құдай да өзгерте алмас!

— Мәлік ше? Мәлік те өзгерте алмай ма?

— Мәлікке де жан керек.

— Бүгін, осы әлгі бір әзірде тілдестім ғой. О кісі жанымды ібіліске сатқамын, мені ешкім аямасын, — деді...

— Ібілісі сен болғаның ба сонда?

— Мен бола алмаймын ба?

— Әуелі мұрт шықсын ерніңе.

— Мұрт түгіл сақал да бар, байқамайсың ғой, Раушан?

— Ондай мұрт менде де бар, — деп Раушан қабағын түйіп, тыңдағысы келмей, есікке қарай бұрылды.

— Байқа, мұртыңды қырдыртып алып жүрме! — Нұрлан да бұл жолы Раушанға сөзін жібермеді.

***

Сол түні Нұрлан машинаның руліне өзі отырып, егістік бригадаларға тартып берді. Жосалыда тұратын күйеуге тиген апасы бар-ды, шешесінің жаназасына келгенде он алты жасар қызын бірге ала кеп тастап кеткен-ді, әкесін сол жиен қарындасына тапсырып, өзі егіс біткенше, далада көбірек болатынын түсіндіріп, біржолата аттанды. Өмірінің осындай бұлыңғыр күндері Айжанға да бара алмай, асығыс жүріп кеткеніне өкінді.

«ГАЗ-69» алыстан жел қуған қаңбақтай домаланып, зырлап келеді. Нұрлан институтта жүргенде шоферлік курсті бітіріп, қолына қағаз алған-ды, қазір, сол білімі қажетіне жарап, ешкімге жалынбайды, өзі қожа, өзі айдаушы, шаңды бұрқыратып барады.

Булығып, қою қараңғылықтан жарық іздеген жігіт ойы жол үстінде катушка жіптей тарқатылып, машинаның доңғалағына орала берді, орала берді.

Біресе Раушан сақылдай күліп, ажуалап, «ібілісі сенбісің?» деп ызасын келтіріп, қара жолда билеп тұрып алғанда, машинаның педалін қаттырақ басып, «бассам-ау, сайтанды!» деп, ызғытып қояды, жеткізбейді. Біресе қабағына реніш қатқан Айжан да Раушанның иығынан мөлие қарап: «Нең бар, соқтықпа!» — деп айғай салады...

Раушанды түсіне алмай-ақ қойды Нұрлан. Жақын барсаң жанын қажап қинайды, алыстасаң еркіңді алып, ынтықтыра береді. Жылан аузына түспеске тырысқан көжектей Нұрлан әлі күнге табан тіреп, берілмей келеді.

Нұрланның бір кезде сүйгені, ғашық болғаны да рас, бірақ, одан бері Раушан да өзгерді, Нұрлан да басқа. Сүйсе де: жүзіктің көзінен өткендей өзі талдырмаш, өзі нәзік, өзі сүйкімді жас келіншек, кеудесі томпиып, қарашығы мол үлкен көзі күлім қағып, екі иығынан демін ап өзі де толқып, Нұрланды да толқытып,

алдыңа кеп тұра қалғанда, несін сұрайсың... Жүрегі алқымына тығылып, дірілдеп кетеді.

Тек тұман басқан ми түбінде бір-ақ кісінің аты, түнде жағылған маяктай жылтырап, сөнбейді. Сол ат қана сол мезетте ақыл беріп, су сепкендей құмарлығын басып, жөн сілтейді. Ол — Мәліктің аты...

Күн күркіреп, жауын жауғаннан бері Баян өңірі жүнін тастап, түлеген көктемгі түліктей алуан түрлі құлпырып, көз қариды. Әр төбенің баурындағы егістік жерлер дымқыл тартып, темекінің түтініндей сыздықтап буы шығып, бусанып жатқан тәрізді.

Сай-сайда жылымшылап аққан қар суы ақырғы тамшысын, көздің жасындай сығып, жер тамырына үнемдеп бергенін Нұрлан көзімен көрмесе де, жанымен сезінгендей. Жол жиегінде қылтия қалған бірлі-жарым сары қызғалдақ та: «Егістің күні туды, асық, жігітім, асық!» — деп мерзімді еске түсіреді. Бүкіл өңірге көкшіл-күлгін түсті бояуды баттастырмай суреткердің қолымен үнемдеп жаққан сыршыл табиғат құбылысы Нұрлан көзіне ілінбейді-ау, ілінбейді, бар ынта-жігерін билеп алған — айғыздала жыртылған қара жер!

Көзі де, ойы да — жерде...

Тауды айналып, Торайғыр көлінің маңындағы екінші бригаданың жеріне ене бергенде қарсы алдынан қасқиып, ақ шап құла құлын, құлағын қайшылап, шыға келді.

«Адасып жүрген не қылған құлын? Жабағы ма?» — деп әуелі өзіне сенбей, педальді қаттырақ басты Нұрлан.

Машина жақындай бергенде, құлын жалт бұрылып, жолға түсіп ап, ата жөнелді. Асау жылқыдай басы кекиіп, құйрығы шошайып жолмен шапқылай берді, машина қуып жеткен кезде, жолды жиектеп, қатарласа жарысты да отырды.

Машина қол созым жерге келгенде, Нұрлан құлын емес, таудағы құлан екенін аңғарды... Қамыс құлақ, қоян жақ, бөкен қабақ, келте құйрық, жұмсақ жал нағыз жануардың өзі. Нұрлан қызығып, қалай ұстаудың әдісін ойлады.

Атпаса, ұстата ма?.. Машинаға бастыру обал, аяйды. Шіркін, екінші адам боп арқан тастаса мойнына!.. Енді қайтып бұл арадан таба ала ма?

Дөп-дөңгелек қызыл допты қолмен қағып, көкжиекке түсіргендей, күн қызарып, шатынап аз-кем тұрды да, біртіндеп бата берді, бата берді, айнала төңірек мүлгіп құлазыған дала қарауыта бастады.

Тұнып тұрған тау аңғарын машинаның гүрілі, құлан тұяғының тарсылы ғана бұзып, беймаза қылғандай, машина жақындаған сайын құлан тау қойнына қиғаштап тартты. Жол мен құлан арасы алыстап, жаңа ғана қол созымға келіп қалған жануар алыстап, жеткізбеуге айналды.

Нұрлан да жолдан шығып, құлан соңына түсіп, қақпайлап, тау бөктеріндегі трактор даусы естілген бригадаға қарай айдады.

Жылтылдаған қостың оты қызықтырды ма, әлде жаны қысылған соң ләйліп, басы ауған жағына қашты ма, пыр-пыр етіп, бұлтармастан тура отқа қарай тартты.

Балалық шақтағы бәйгеге түскен қызыл байталдың бейнесін елестетті Нұрланның көз алдына: жатаған байтал, жер бауырлап көсіле шауып, үстіндегі ерін лықсытып, сауырына апарғанда сыпырылып түсіп те қалғаны бар.

Қазіргі құланның түсі де, шабысы да сол қызыл байталға ұксайды, машина өкшелеп жете бергенде қамыс құлағын қайшылап, ыршып-ыршып түседі.

Құлан қай жаққа бұрылса, сол жаққа шығып, Нұрлан да алдына сап айдаған тайыншадай қосқа қуып тықты. Кешкі асқа жиналған егіншілер әуелі таңдана қарап, артынан құлан екенін сезген соң қиқулап түс-түсынан қоршамақ боп, жан-жаққа бытырап асықтай шашылды.

— Ұста! Ұста!

— Құрық сал!.. Арқан әкел!

— Бері қайыр!

— Ат! Мылтық қайда? — деген түрлі сасқалақтаған әттегенәйі аралас ұшқары сөздер бірінен соң бірі мылтық оғындай құлан соңынан атылып жатты, бірақ Нұрлан оның бәрін естіген жоқ, педальді қаттырақ басып, қуып жетіп, қосқа қайта қайырды. Алғашқы қарқыннан айрылған құлан бұл мезетте шоқырақтай бастады. Қостың күн батыс жағындағы шеткірек өскен жалғыз қайыңның түбінен бір жігіт жүгіре шығып, арқанын сілтеп қалғанда, құлан мойнына сарт ете түсті — жануар шыңғырып, етпеттей құлады.

Нұрлан да машинасын тастай беріп, жүгіріп барғанда, талай асауды үйреткен әккі жігіт құланның екі құлағынан басып, тұқыртып ұстап алған, құлан да екі тізерлеп, иегімен жер тіреп тартынып тұр. Көз ілеспес қимылмен енді біреуі ноқта кигізді.

— Пай! Пай! Әдемісін-ай, жүзіктің көзінен өткендей, ә?

— Қайдан қуып келесің, агроном-ау?

— Бүгін етке тояды екенбіз, — деп жігіттер дыбырласып, масайрасты да қалды.

Мойнына бұғалық түспеген тағы жануар осқырып, төрт табандап тұрып алды.

— Асырауға көнер ме екен? — Нұрлан қызығып, құланды тамашалап, жақын барып, жібектей майда жалын сипады.

— Кім үйретеді тағы жылқыны? Бауыздаңдар, жігіттер! — деді шалғын мұрт, төртбақ, қаралау мосқал еркек, өктемдей бұйырып.

— Бригадир айтты — заң! — деді ет жегісі кеп, аузының суы құрып тұрған бір қуы.

— Обал болар, Қайырбек! — деді шалдау біреуі бригадирге.

Нұрлан ақымақтық жасағанын тыз етпе шалдуар мінезді әуеніне еріп, құланның обалына қалғалы тұрғанын енді сезді.

Мал сойып үйренген жігіттер ай-түйге қарамай терісін басынан бір-ақ сыпырып, бұтын бұт, қолын қол ғып, борша-боршасын шығарып, құлан етін балқытып қазанға аспақ, арақты стакандап жұтып, тойғанынша жеп, бір жасамақ!

— Сойғаны несі?.. Асырайын деп әдейі қуып келсем? — Нұрлан жігіттердің бетін қайтармақ ниетпен өзеуреп сөйледі. Жігіттер ду күлді.

— Не айтып тұрсың, агроном, есің дұрыс па? О заман да бұ заман, құлын тұрғанда құлан асыраған кісіні көрдің бе? Асырата ма ол саған? Тісіңді сындырсын...

— Қой, шырағым, айрылып қалмай аман тұрғанда сойып алайық! — деді тағы да Қайырбек.

Нұрлан жігіттердің қолынан құланды тірідей ала алмайтынына көзі жетті. Енді қайтты?

— Олай болса, мен өзім-ақ бауыздайын. Қайрандар пышақтарыңды! — Нұрлан қалтасынан орамалын алып, құланның жасаураған қой көзін сүртіп, жаны ашып, аяйды.

— Бері жіберші ноқтаны! — Ноқтаны өз қолына алып, басын сәл босатып, тура жүріп еді, құлан оскырып, басын кекейтіп, шегіне берді. Осы бір сәт, көз ашып-жұмғанша болған жоқ, тұрғандар байқамай да қалды. Нұрлан ноқтаны құлан басынан сыпырып алды... Құлан аспанға бір-ақ қарғыды.

— Ой-бу, ұстаңдар! — Нұрлан қапы ұрған боп, айғай сап, соңынан бірге жүгірді.

— Өй, саған не болған жидіп? Есіл еңбегім-ай!

— Құртты-ау, мынау шоқынды.

— Же, енді же!

— Әдейі жібергеннен сау ма осың?

Нұрлан мұртының қиығынан күліп, бригадирдің қолтығынан ап, оңаша алып шықты:

— Жеп жүрген етіңіз ғой, ақсақал, қайтесіз қапаланып... Әуелі егісті жақсы аяқтап алайық.

Нұрлан неге келгенін түсіндірді. Өткен жылғы егілген жердің бәріне бірдей тұқым егуге бола ма? Мал екеш мал да жем бермесең сүт бермейді, жер де сол сияқты, күтім керек қылады.

Нұрлан Қайырбекті машинасына отырғызыш ап, тау алқабындағы егіндік жерлерді аралады.

Машинаның фары жерді тіміскілеп, із қуған овчаркадай сумаңдап, жол бастап, шарлады да отырды.

Ымырт тарс жабылған. Тұтасқан қою қараңғылықты бомбадай қақ жарған трактордың гүрілі түн тыныштығын бұзып, сай-сайды басына көтере бірінен соң бірі тізбектеліп, оттары жарқырап,

қырат-дөңесті аяусыз тілгілеп жүр. Трактор табанының астында ыңыранып, діріл қаққан арық жер оңайлықпен берілмей, соқа тіліне шақ-шақ тиіп тарамысына ілініп төңкеріліп қалып жатты. Жал-жал болған борозда қол саласындай қаз-қатар дестеленген, машинаны кесе-көлденеңдей сұлап жатып алды.

Нұрлан машинаны бұрып әкеп, бороздаңың жиегіне фарын сөндірмей қойды да, бригадир екеуі жарық ізімен жерді аралады.

Нұрлан еңкейіп бір уыс топырақ алып, құрт құсатып сығымдап, мұрнына апарып қайта-қайта иіскелейді. Дымқыл да тұщы иісі мұрнына келеді. Көз қиығын бригадирге тастап, шымшылап, сыр тарта сөйледі.

— Қайыр аға-ау, жер-ана деп тегін айтпаған ғой ертеде. Адамды асырайтын да, өсіретін де жер. Жер де ана сияқты, күтпесе, қадірлемесе иілмейді...

...Ана — арықтаса, қуатты тамақ ішпей, кезінде тынықпай, ертеден-кеш баланы емізе берсе, ол нәрестенің көрген күні қандай, сүт бермеген шешенің емшегінің сәні қандай?

Қазіргі Баянауыл ауданындағы жердің халі тап осы суалып кеткен ананың емшегіндей. Жеті-сегіз жыл ұдайымен үзбей жыртқан жерде не құн, не шұрай қалады?

Адам күнделікті күніне мәз болып өмір сүрсе, хайуанның азақ алдында дер едік, бірақ, адам баласының бақыттылығы сонда — болашағы, ұрпағы үшін өмір сүріп, соған еңбек ететіні анық.

Ал, егер, жерді бүлдіріп, былапыт, салақ ұқыпсыз пайдаланса, ұрпақ күнін немен көреді? Халық мәдениетінің сәні де, байлығы да жерге байланысты. Жері аз, жері кедей елдің — халқы да кедей... Атам заманнан бергі соғыс та, қан төгіс те — бір жер үшін болып келгенін Қайырбек аға біле ме екен? Білсе, қазақ даласын бос жатқан қаңбақ қана ойран салған құладүз, жапан деп қисық ұқпасын. Бұл жердің қойнында ғасырдан ғасырға жетерлік байлық, дәулет жатыр. Тіптен қиялмен теңдес таңқаларлық байлық бар. Ең арты манағы Қайыр ағаң өзі сойып жемек болған құлан да осы даланың байлығы, сәні көркі емес пе? Оны сойып жегенде не түсті? Бір тойдық, қалды. Ал, ол құлан өсіп, үйір-үйір болып осы таудың ішінде асыр сап жүрсе, қандай жарасты?

Жерімізді қадірлей білейік! Ойланатын кез туды, ағайын. Әр гектар жер — халық мәдениетінің, жігер-күшінің, талабының айнасы, табанының терісі. Сол бір гектар жерден халық бейнесі айқын көрінеді. Осыны ұғатын уақыт жеткен жоқ па ?..

— Кеше соғыста кімнің жері деп қорғадық осы? — Нұрлан сөзін тұжырып, Қайырбекке мойнын бұрды.

— Өзімнің жерім деп!

— Ендеше біреудікі сияқты неге салақ қараймыз! Неге жанымыз ашымайды.

— Табылады ғой, інішегім, меншікті көксейтін дегенде қара нардай күші барлар.

Нұрлан мен Қайырбек трактор екінші оралғанда қолдарын бұлғап, бес трактордың тоқтатып, бұл араны бітірген соң, қай жерге түсетінін ескертіп, кері аяңдады.

— Қаражардың бауырын тастаймыз ба сонда?

— Биыл тыныққтыр. Жоңышқа ек.

— Ой-бай-ау, жоңышқаны егуге болмайды деп жатқан жоқ па?

— Жұрт айта берсін, сіз ептеп еге беріңіз. Жоңышқа жерді тыңайтатынына дау жоқ. Алдымен жер тамырына азот керек. Азот жоқта жер байланып, тамыры өсіп, қуаттанбайды, іріген-шіріген қалпы күл-топырақ боп жата береді. Жоңышқаның азотты бойына жинап, сақтайтын қасиеті бар...

— Жоңышқа қайдан алады азотты?

— Аспаннан, ауадан, күн күркіреп, нажағай ойнағаннан кейін көктемде неге жер құлпырып шыға келеді, білесің бе?.. Соны құлпыртатын азот!..

Осы бір түн Нұрланға сын: Кайыр ағасын ұйытып, соңынан ерте ала ма, егіс тағдырын ол қолына алып, ағынан беріліп, оң көзі бола ала ма, жоқ, әлде агрономның сөзін құлағына қыстырмай, бұрынғы дағдымен салдыр-салақ істеп «айдың пәленіне жоспарды орындадық» деп рапорт жаза ма?

Нұрлан Қайыр ағасының мінезімен де, ой өрісімен де таныс. Кеше екеуі бір колхозда өскен, ағайындас, жекжат адамдар. Нұрлан ес білгелі — Қайыр ағасы колхозда бригадир болатын, содан совхозға айналғанда да бригадирлік қызметін атқарады. Маңдайына жазған. Өміртарихы екі-ақ жолға сыяды. Қазір жасы елуде, жеті жылдық мектепті бітірді де колхозға жұмысқа енді, одан соғысқа алынып, Берлинге шейін жаяу жүріп, жеңіп қайтты, келісімен бригадир болды. Соғыста партияға алынды. Екі ордені бар... Нұрланның Қайыр ағасы аспайды-саспайды, ерінбейді, айтқанды тағы екі қылмайды, егінді егеді, шықса орады, элеваторға табыс етеді. Қыс болса, көктемге дайындық жасайды. Жыл сайынғы әдетке айналған жұмыс ырғағы осы.

Біреу тілін алмай, бұйрығын орындамай қойса, Кайыр ағаң іштей реніш ететін болар, бірақ кейбіреудей күйіп-пысып, қапаланып, ашу шақырғанын, совхоз маңында ешкім байқаған жоқ-ты. Насыбайын шырт-шырт түкіріп, астыңғы ернін жымырып ап, өзі дедектейді.

Бүгін Нұрлан Қайырбек ағасының «салқын» қанын қыздырып, жүрегіне от жақпақ. Жаға алды ма? Міне, соны білмей кетіп барады. Түн ортасы ауған кезде, қайтып бара жатып, көзіне ұйқы тығылған соң Торайғыр көлінің түбіндегі Тайжан шалдың отарына тоқтады.

Қой қамаған шарбақтың алдында шоқайып «Алыпсоқ» отыр, қай кезде ұйықтайтынын кім білсін, әйтеуір, күні-түні қойды

күзететін осы төбет. Тайжан шал әбден сеніп алған, қасқыр түгіл ұры түссе де, мызғитын емес, кемпірінің қасында қасынып жата беретін сияқты Нұрланға.

Машинадан түсіп, үйге қарай жүре бергенде «Алыпсоқ» жуан салмақты даусымен: «Шал, үйіңе кісі бара жатыр!» дегендей арс етті де қоя қойды. Осы үнді тосып жатқандай, көйлек-дамбалшаң қоңылтаяқ Тайжан да серең етіп қарсы шықты.

Нұрлан қол беріп амандасып, өзінің қайдан келе жатқанын сөз етіп, екеуі сыртта аз-кем тұрып қалды.

Нұрланның шешесі қаза тапқалы көрмеген еді, көңіл айтты. Кешеден бері өзінің де кемпірі мұрттай ұшып, ауырып қалған көрінеді, ауданға, Раушанға хабар жіберіп, дәрігер сұратқан-ды, әлі жете алмай жатыр.

— Машина дыбысын естімей де қаппын. Көпке дейін тосып-тосып, қатты ұйықтап кетіппін. Алыпсоқ арс еткенде ояндым, — деді Тайжан өзінің неге асыға шыққанын дәлелдеп.

— Кім арқылы хабар жеткізіп едіңіз?

— Қатардағы бригаданың рациясы арқылы... Раушан үйде жоқ па...

— Келгенше сол боп жатқан да. Таң атқанша тосайық. Болмаса, мен ала кетейін жүруге жараса.

—Жарамайды. Әйтпесе, бригададан машина алып жібермеймін бе?

Нұрлан енді үйге кірмеді, машинасын қорадан аулақтау жерге қойды да, ішіне кіріп қол-аяғын баурына тығып ұйықтады да қалды.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

Күн көтеріле аупарткомның құла «Волгасына» мініп, қасында Айжан, Раушан асығыс жетті отарға.

Машинадан түсер-түспес үйіне жүгіре кіріп, шешесін бас сап, құшақтап, көзінің жасын сығып-сығып алған Раушан Айжанға жол беріп, жалына қарайды. Шешесі қызына ым қағып, жанына отырғызып, басын изеп, «ризамын!» дегендей пиғыл білдірді. Көзіндегі: «Жеттің бе, қалқам, енді арманым жоқ!» — деген ойын суда діріл қаққан көлеңкедей, дауыстап айтпай-ақ таныды Раушан. Өткен түні естісімен жүгіріп Айжанға келсе, ол емханада аяғы сынған совхоз жұмыскеріне операция жасап жатыр екен, тапжылмай отырып бір сағат күтті.

Дүниеде біреуді тосқанда уақыттың өтпей қоятыны-ай!.. Бір сағат бір жылдай көрінді.

Жеңін сыбанған, ақ халат киген Айжан операциясын аяқтап, ауызғы бөлмеге кіріп келгенде Раушан жылап жіберді.

Шешесі хал үстінде жатқан секілді. Дәл қазір Айжанды апармаса, анасын жоғалтып алатындай үрейлі, бас сап жалынып-жалпайып, қолқа салды: «Түн деме, барайық! Бір жақсылық істе, баурым!» — дейді. Айжан хирург қой. Мұнда сағат сайын керек болып қалуы да мүмкін, басқа ішкі ауруларды қарайтын дәрігер неге бармайды деген құрбысының сөзіне құлақ аспады.

Екеуі Раушаның үйіне кеп шай ішіп, шыққанша таң атқан...

Айжанның саусақтары, шіркін, қандай епті, анасының ішіқарнын басып-басып, өкпесі мен жүрегін тыңдап, ақыры «өкпесіне суық тиген!» деп, пенициллин еге бастады. Жасы жеткен кәрі кемпір, жүрегі әлсіреп, дене қызуын көтере алмай, аз мерзімнің ішінде жүдеп жатып қалған. Айжан әрбір үш сағатта дәрі егіп, түс кезінде ауруының бетін бері қайырды.

Қалжырап, шырт ұйқыда жатқан Нұрлан бұлардың келгенін де, аурумен күресін де білген жоқ, тек Айжан мен Раушан Тайжаннан кімнің машинасы екенін біліп ап, сауысқандай шықылықтап машина сигналын басып қалғанда бірақ оянды.

— Oho! — деді ол бұларды көріп таңданып.

— Қашып жүрсең де қуып жеттік қой! — деді Раушанның өзі күлмесе де көзі күліп.

— Кімге керек бола қалдым екен, соншама мені қуатын? — Нұрлан да қалжыңға басты.

— Бағаңды білмейді екенсің ғой. Кейбір келіншектер сен деген ішкен асын жерге қояды деп естідім, — деді Айжан ақырын ғана күңкілдеп.

Айжан, тегі, осы кекесін сөзді Раушанға тигізе айтқандай. «Кейбір келіншектер» дегені — Раушан. Ә, солай ма өзі...

— Ия, Нұрлан, сен өз бағыңды түсінбей жүрсің. Келіншек түгіл, қыздар да бар сенің тұлыбыңа мөңіреп жүрген. Ха-ха!

Айжан дым айта алмай мойнына дейін қызарып, ернін тістелеп теріс айналды.

Ебі де, қулығы да жоқ, аңқау Нұрлан жыпықтап, сасқалақтап, қыз қолынан ұстай алды.

— Айжан, кешіре гөр...

— Нені кешірейін? Кімге кешірейін? — деді Айжан да аңғармаған пішінде, бірақ мөлтілдеген маржан жас қыздың сөзге шорқақ екенін жақсы танытты.

Айжанның Раушан сөзін көңіліне дық алғанын, оның артық кеткенін жалғыз Нұрлан ғана емес, Раушанның өзі де сезіп, өкініп, ілгері жүріп бара жатқан қыз бен жігітті қуып жетті.

— Сен екеуің қымс етсе, оңашалана бастайды екенсіңдер? — Түк болмаған адамдай Раушан сық-сық күліп, сөзге шақыра сөйледі.

Айжан «үндеме!» дегендей қолтығындағы жігіт қолын қыса қойды. Ол — аңқау «не дейсің?» дегендей Айжанның бетіне адырая үңіледі. Мұның бәрін Раушан сезіп те, түсініп те келеді.

— Нурлашка, осы арада керемет «Әулие тас» бар дейтін, соған бізді алып барасың ба? — Раушан қасақана Айжанның қытығына тию үшін бе, Нұрланның көзіне қадала, мөлдіреп, зіл арта қарайды.

— Бар, бар! Қорықпасаңдар, апарайын, әулие соғып кетіп, тілден айрылып жүрмесеңдер.

— Әулие ділмар, тілі ащы кісіні шалатын болар! — деді Айжан Раушан сөзінің қайырымын қайырып.

Раушан сақылдап күліп, Айжанды бас сап, құшақтап: «Мир! Мир ма?» — деп орысшалап, өзінің жеңіл мінезіне сын тағып, әлгі бір ащы сөзінің уытын қайтарғысы келді де, Айжан құлағына сыбырлап: «Екеуміз талассақ, мына Нұрлан сияқты құзғынға тағы жем түседі! — деп сақылдап күлді.

...Нұрлан: «Тығыз жұмысым бар!» деп қаншама қынжылып, қиналса да, Айжан: «Дәрі екпейміз бе?» деп тартынса да, Раушан еріктеріне қоймай, келесі дәрі егуге әлі үш сағат бар, сол үш сағат ішінде оралмақ боп, ықтиярсыз алып барды.

Бұйрат-бұйрат құладүз жапан дала бейне бір тұнып тұрған теңіз де, тау етегіндегі «Әулие тас» — жағаға кеп тоқтаған жауынгер кеме. Нұрлан бала кезінде бір көрген-ді, есінде қалмаса керек-ті, дәл мұндай табиғат шеберлігін жастықпен аңғармапты да. Ісмердің қолымен қашалып жасағандай, ғасырлар бойы жауған жаңбыр, ескен жел сүргілеп жона берген.

Машинаны әкеп «Кеменің» сырт жағына қойды да, өздері жаяу барды қасына. Нұрлан саусағымен ернін басып, «тіш-тіш!» деп серіктеріне үрей тудырып, мысықша басады аяғын. Айжан үріккен киіктей, сексиіп тұрып қалды да, Раушан Нұрланға еріп, үңгір есігінің аузынан сығалады.

Әуелі Нұрлан сығалады. Үңгірдің ортасындағы қазанға ұқсас суға лықылдап толған шұңқыр тас ілінді көзіне.

Үңгірдің биіктігі — кісі бойындай, төбесі киіз үйдің шаңырағына ұқсас дөңгеленіп, бүрісіп барып біткен. Еш жерінде саңылау жоқ, жарық есіктен түсетін сияқты, қазанның арғы түкпірі тастай қараңғы.

Нұрлан мысықша басып, еңкейіп есіктен кірді де, босағада дағдарып тұрып қалды: оң жақ бүйірде адам мүсінінің көлеңкесі пайда болды.

Пістік мұрын, жұқа ерін, имек біреу. Нұрлан кімнің көлеңкесі екенін түсінбей, жан-жағына алақтап қарап, «сайтанды» іздеді. Алғашқыдай емес, көзі үйреніп, үңгірдің түкпір-түкпірі де анықтала бастады. Бірақ, «сайтанды» таба алмады. Тағы бір басып, қозғала беріп еді, көлеңке бірге қозғалды. Бұл өзінің көлеңкесі екенін Нұрлан түсінді де іштей мырс-мырс күліп, кейін бұрылып, саусағын шошайтып, Раушан мен Айжанды шақырды.

Раушан бұрын жетті.

— Көрдің бе? — деді Нұрлан, иегімен көлеңкені нұсқап.

Раушан қорыққаннан алақанымен бетін баса қойды.

— Сайтанның көлеңкесі! — деді Нұрлан дірілдеп өзіне қарай жабыса берген Раушанның құлағына сыбырлап. Раушан қаша жөнеліп еді, жігіт шап беріп білегінен ұстай ап, тапжылтпады. Раушан кеудесіне құлап түсті. «Қорыққаннан есінен танды ма?» — деген Нұрлан, жеп-жеңіл келіншекті көтеріп ап, кейін шегінді.

Раушанның қиярсып талықсығанын, әдейі көтерткенін Нұрлан сезбеді, үрейі қашып келіншекті әкеп, Айжанның тізесіне басын салды. Айжан Раушанның кірпігін ашып, қарашығына қарады да, қиярсынып жатқанын біле қойды.

— Жігітім, секретарьдың алдында жауап бересің енді. Раушанның халі нашар! — деді Айжан ұзын кірпіктерін төңкере қағып, сыпайы сызылып.

Нұрлан сасқалақтап Раушан көйлегінің кеуде түймесін ағыта бастағанда ғана Раушан ыңыранып, есі кірген болып кірпігін жыпылықтата бастады.

— Су!.. — деді ол.

— Су тап! — деді Айжан.

Нұрлан жүгіріп барып машинаның артқы орындығынан стакан алып, үңгірге қарай қайта жүгірді. «Осылармен, құрғыр қайдан байланыстым екен?»

Ентіккен бойы үңгірдің ішіне кіріп барып, қазанға төнді. Мөп-мөлдір, көкпеңбек, тұнық судың түбінде көк гауһар, аппақ маржан, қып-қызыл інжу жатқандай нелер әдемі де түрлі түсті тастар жылт-жылт етіп, көзді тұнжыратып, ынтықтыра түседі.

Шынымен асыл тастар ма, жоқ әлдебір саңлаудан түскен жарық сәулесі ме?

Ұзақ тұра алмады, стаканды батырып жіберіп, су алды да қайта шықты үңгірден. Бірақ Айжан да, Раушан да табылмады, орнында жоқ, көзден ғайып болды. Аң-таң, қайтерін білмей, Нұрлан алақтап тұрғанда баяғы жас күніндегі естіген аңызын есіне алды.

«Әулие тастың» суын ішкен бір жігіт құланға айналып кетіптімыс. Өмір бақи үйіріне қосыла алмай, жапанда жалғыз кезген ақсақ құланды кім атып алам деп қумады? Кім үміттенбеді?

Нұрлан ішіп жіберсе, мүмкін, құланға айналар! Стакандағы көкпеңбек көк су көкшіл тәрізді, іше салса, ақсақ құлан емес, құланның өлігіне ұқсар...

— Қыздар, қайдасыңдар? — Нұрлан айғай салды. Қолындағы стаканын шайқамауға тырысып, жайлап басып, машинаның қасына таман барса, Раушан мен Айжан «Газ-69»-дың артқы доңғалағы түбінде тығылып отыр.

Бұлардың әурелеп, келемеж етіп, әуре, сарсаң қылғанын енді түсінді Нұрлан.

— Мынау суды ішем де, қазір ақсақ құланға айналам. Кәне, нанбасаң ерегістірші? — Нұрлан стаканды ерніне таман апарды.

— Уланасың, кім біледі, неғылған су екенін? — деп Айжан шыр-шыр етіп, қолына жармасты, Раушан сықылықтап күліп:

— Іше алмайсың. Ерлігің жетпейді! — деді.

— Ерегіспе, Нұрлан! — деді түсін суытып Айжан.

— Ах, мұндай қорлықты көргенше, өлген артық! — Нұрлан қолды бір-ақ сілтеп, стаканды аузына апара бере, үстіне төңкере салды.

— Ой-бай! — деді Айжан бетін басып.

Раушан дыбыс бермей, әуелі тына қалса, артынан судың дегенге аққанын көріп, үрейлі дауыспен: — Өлді сорлы! — деді.

Осы кезде, таужақтағы қыраттан қылаң етіп, бір салт атты шыға келді. Астындағы асау шабдар байтал, машинаның қарасын көріп осқырып, үркіп, жолаушыны жақындатпады. Басында — сұр қалпақ, үстінде — көк плащ, бидай өңді Нұрқат сипай қамшылап, тепеңдеп ілгері айдап еді, шабдар қырындап, ауыздығын қайшылап, бұра тартты.

— Асау атты тауып алғанын, әліне қарамай! — деді таңданып Айжан.

— Бұл тентек қайдан жүр? — Нұрлан «атымның сыры өзіме мәлім» дегендей сақтанғандай сыңай білдірді.

Күлкі қысып булығып тұрған Раушан әрі шыдай алмады білем, сақылдай күліп, атқа қарай алақанын шапалақтап еңкейе жүгіріп еді, асау ат жоғары атылып, бой берместен ала кеп қашты. Нұрқат шабдардың жалына жабысып, недәуір ауыздықты тартқылап жібермей жігер жұмсап еді, асау байтал мөңкіп-мөңкіп, лақтырып тастап шығанға бір-ақ шықты. Шайтан түрткілеп, шошыта түскен ерін тепкілеп, шу қара құйрық дөңнен асты.

Қалпақтай жерге ұшып түскен Нұрқат басы зеңіп, орнында сұлық жатып қалды. Шек-сілесі қатып, күлкіден домалап жатқан Раушанға қосылып Айжан да масайрай күлді.

Шошынып бөлесіне жаны ашыған Нұрлан ғана. Қасына жүгіріп барып, басын сүйеп:

— Жұлының үзілгеннен сау ма? — Нұрлан сөз астарына мән бермей адал ниетімен үрей білдірген-ді. Ызалы Нұрқат ажуа деп ұқты:

— Ендігі арманың сол ма еді, Дон-Жуан! — деді Нұрқат басын ұстап есеңгіреп.

— Не десең де аман болшы өзің!

— Әкеңді танытармын, тұра-тұр. Осының бәрін басқарып жүрген сен ғой, Дон-Жуан!

— Пәле, жындымысың өзің?.. Менің не жазығым бар? — Нұрлан ашуланарын да, кейірін де білмей сұқтана шегінді.

— Есебі, егін егіп жүрсің ғой далада, ә?

Бұлардың қасына келген екі әйелді төрелікке шақырды қысылған Нұрлан.

— Пәле, мынаның есі дұрыс па, Раушан?.. Айтшы, үркіт дедім бе саған?

— Жігіт болсаң, мықты отыр ерде. Немене кіжіктеп ашу шақырасың? — деді Раушан бас сап, тілдеп.

— Әй, шолтаңдама, күйеуім секретарь екен деп... Бүгін ол секретарь да, ертең — үшіт!.. Кетті!

— Нұркат, тілім өзімдікі деме, кесіліп қалуы оңай! — Раушан ерегеске бел байлады.

— Ол дәуір өткен, кескішім! — деді Нұрқат тілін тартпай, ә десе, мә деп.

— Сендік әлі де табылады.

— Қойыңдар, осы шекіскендерің де жетер. — Нұрлан төрелік айтып, араларына түсті. Егес-қияс сөзді өршітпеуге тырысты.

— Осымен кім сөйлесті? Өзі ғой, есебі, тиісіп тұрған. Сұрашы, Нұрлан, аулақ жүргеніне ақы ала ма екен? — деді Нұрқат екі қолын бірдей ербеңдетіп. Осы бір шақ оның даусынан да, сөзінен де жеңіле бастағандықтың ізін байқап қалды Нұрлан.

— Ақы дейсің бе? — деді іліп әкетіп, тентек мінез Раушан да осы жауапты тосып тұрғандай. — Білем, сенің ақшаң көп, машина сатып алам деп жүргеніңді. Кәне, қанша ақша берерсің аулақ жүрейін?

— Түу, саппас! — Нұрқат алая бір қарап, машина тұрған жаққа бұрылып, Нұрланға: — Жеткіз ауданға мені! — деді бидай өңі күреңітіп, ісініп, жалпақ танауы делдиіп. — Сендердей ерігіп жүргем жоқ. Қалғанын тиісті жерде сөйлесерміз! — Аржағынан бір пәлесін тіреп сөйлегенін үшеуі де ұқты. Бірақ, тіл қатпады, тентек Раушан да шақылдаса беруге жалықты білем, мұңайып, тебіндеп жаңа шыға бастаған көкпекті жұлып ап, иіскелей берді.

Үшеуінің де көңіл күйі бұзылып, машинаға сұлық отырды.

***

Үшеуін де құла «Волгаға» мінгізіп, ауданға қайтарып жіберді де, Нұрлан өзі «ГАЗ-69»-бен егісті аралап, ауданға екі күннен соң оралды.

***

Таудағы оқиға бүкіл қалаға жайылып, әркімнің аузында сағыздай шайналып кете барған көрінеді. Қаңқу сөздің әдетте қоспасы көп: түрлі саққа жүгіртіп, әшекейлеп, жұртты не құмартып, ынтық қып, немесе, жан түршіктіріп, іріңсіз бейне беріп, зәресін алып күн бұрын білдіріп қояды.

«Шешесін сылтау қып, Раушанды тауға шақыртып алдырған екен Нұрлан, соңынан Айжан қуып барып, құрбысының шашын жұлып жатқан жерінде, үстінен Нұрқат шығып қап, Нұрлан екеуі төбелесіп, таяқ жепті», — деп таратса, екінші өсек: «Нұрлан

мен Нұрқат екі әйелді тауға алып кетіп сайран салған», — деп жайған.

Осындайды кім таратқанын, қайдан естітінін, қалай ары жетіп, өңін айналдырып жіберетінін, адам баласы жаралғаннан бері ешкім білмейді де, не авторы да табылған емен, не біреуі — «мен едім осыны таратқан» деп және мойнына алмаған.

Сөз ұшқыны, әрине, Нұрқаттың өзінен тараған. Ашулы қалпымен аудандық партия комитетіне келіп, болған оқиғаны Мәліктің алдына жайып салғаны шын-ды. Ондағы мақсаты — Раушанды әшкерелеп, соның абыройына нұқсан келтірудің айласы болса бір сәрі ғой, бұған итермелеп жүрген өз басын қорғау. Ертең ерке тоқал кеп, жұбайына, Нұрқатты септік жалғаудың түр-түріне сап, септесе, талдаса, не жаны қалмақ?

Нұрқат іштен шаламын деп байқамай бір сөзді артығырақ айтып қалды Мәлікке. Ол: «Раушан мен Нұрлан жайында түрлі өсек тарап жүр қалада, осы екеуінің тауда кез кеп қалуының өзі тағы да бір тілге тиек емес пе?» — деген-ді, осы сөз артықтау айтылғанын Нұрқат кейін сезінді.

Көптен жүрекке байланған дерт секілді күдіктің бүгін беті жарылып, қызыл шақа жараға айналды да, Мәліктің жанын қинады. Осы сөзі бекер де артық. Фактіні жеткізіп қана қою керек еді. Қорытындыны өзі жасасын. Ертең Мәлік тексеріп, анықтап алмаған күнде (тоқал анықтата ма?) жек көріп алмай ма?

Мәлік: «Рахмет, менің тосып жүргенім осындай дәлелді сөз еді, жақсылық жасадың!» — дегендей көтеріңкі үнде күліп, иығынан қағып шығарып салды да, қолын жібермей: «Адалдық керек, жігітім, адалдық!» — деді.

Нұрқат басын изеп: «Әрине, әрине!» — деп, кабинеттен масайрап шықса да, іле лаулаған көңілі су сепкендей басыла қалды. Не деді жаңа Мәлік?

Нұрқаттың адалдығына шек келтірген сөз емес пе: «Адалдық керек!» дегені? Сенбеген жиіркеніш білдірген адамның сөзі ғой бұл?

Таудағы оқиғаны баяндап отырғанда, Мәлік бір езуінен мысқылдай күлімсіреп, сын тұрғысынан келген жоқ па еді.

«Әулие тастың ішінде бірін бірі қуып, жасырынбақ ойнап жүр дейсің, ә?» — дегенде, дауыс ырғағы өзгеріп, кекете қайталап сұраған сықылды ма, немене?

Мәлік деген уысқа түспейтін, ауызға бір салғанда жарылмайтын жаңғақ болып шықты.

Нұрқат, байқап бассайшы, аяғыңды!..

Нұрқатты шығарып сап, Мәлік жаяу аяңдады.

Өсек сөздің басталуы-ақ мұң, бірсыпыраға дейін тоқтамайтыны белгілі. Қайтсе тоқтайды?

Көшеге шығып: «Тоқтатыңдар!» — деп айғай сала ма? Кімнің аузына қақпақ болады? Ең ақылы — Раушан өзін өзі ұстай білуі керек емес пе? Әй, Мәлік! Осы күңкілдің қажеті қанша, ашық сырласайықшы! Кәне, айтшы, өз көңіліңмен бөтен мінезін көрдің бе Раушанның?

«Кеше ауру шешесіне барды. «Барма!.. Үйде отыр!» — деп әмір ете аласың ба?

Тоқта, бір фактінің бетін ашып берші: Нұрлан қайда қалды? Егерде екеуі күн бұрын уәделесіп, сол жерде кездессе ше?

Жоқ, жоқ! Әрі тереңдетпе, шырақ!.. Күдік — қызған шоқ, үрлесең тұтанып, өрши жанады».

Раушан жуынып, таранып, қарға аунаған түлкідей өңін жаңартып, құлпырып, түскі тамаққа жұбайын тосып отыр екен, еркелеп Мәліктің мойнына асылды. Нұрқат әңгімесінің әсерімен толқып қайтқан Мәлік самарқау қимылмен шашын сипады.

Іштегі күдік бұлыңғыр күнгі теңіз суындай жүрек жарына соғылып, кейін лықсиды.

— Немене көңілсіз келдіңіз? Сағынбадыңыз ба мені? — деді Раушан. Әлбетте бірер күн бірге болмаса, сағынышын баса алмай еркелейтін, аймалап жаны қалмайтын Мәліктің қазіргі салқын мінезін ерсі көргендей.

— Сағынбадым. — Даусы құрғап, үні өзгеріп шыққанын Мәліктің өзі де байқамай қалды.

Раушан қолын босатып, «не деп тұр осы?» — дегендей таңдана қарап, кейін шегінді.

— Сағынбадым, Раушан. Шыным. Өзі ақылды, өзі көрікті жарым бар деп мақтаныш етіп жүргенде жұрт аузына ілініп, әркім бір сыртыңнан қолымен көрсетіп мазақ қылса, сағынарсың ба, сағынбассың ба? — Мәлік осы сөзді сырт киімін іліп жатып, жас баламен сөйлесетін үлкеннің үні тәрізді, олқы дауыспен айтты.

Раушан, әділетсіздікті жаны сүймейтін, жасынан соған көнбей үйренген, ыршып түсті. «Шалдуар мінездің әуеніне еріп...» — деп, жуып-шайып бірдеме айтар тегі деп жорыған Мәлік Раушанды танымай қалды.

— Сақалды басыңызбен өсек тыңдағаныңыз ба?

— Іштеріңде болған жігіт айтса, не дер ең?

— Не деп? Мен атын үркітіп, жығып тастады деп пе?

— Сені мен Нұрланды атаққа таңады. Бұрын да бір сыбыс естіп, мән бермеп едім. Кәне, Раушан, не әңгіме бұл?

— Осы күнге дейін арым таза-еді... Енді бұдан былай уәде бере алмаймын! — деді қиқарланып Раушан.

— Бұл не деген сөзің?

— Қалай түсінсеңіз солай түсініңіз... Сіздің сеніміңізді ақтап, үстіме кір жуытпауға тырысып едім, оным әурешілік екен!

Бюрода өз ықпалын жүргізіп, сөзін тыңдатып, ақыл үйретіп,

жұртты аузына қаратып отыратын Мәлік жұбайына жауап қайтара алмай, аңдаусыз да дөкір сөйлеп, ұтылып қалғанын сезініп, іштей қинала өкінді. Шіркін, отыз екі тістен шыққан сөзді қайтара алса, не қағазға жазылған сөздей өшіріп тастай алса!

Ең жақсысы: дәл қазір үндемеу керек еді. Өмірде өз бетімен радио ойнатпайтын еркек, радиоқабылдағышқа ұмтылып, кез келген әуе толқынындағы музыкаға жармасты.

Адал ниетті, ән-күйді жақсы түсінетін Раушанның көңілін ашып, жаңағы өз сөзінің уытын қайтармақ еді, сорына, ол толқында «Риголетто» операсын беріп жатыр екен.

«Сердце красавицы
Склонно к измене...»

деп қақсап қоя бергенде, өзі булығып отырған Раушан жылап үйден шыға жөнелді. Мәлік әдейі ойнатқандай қытығына дәл тиді.

***

Егіс аяқтала бере, облыстық партия комитеті жіберген комиссия Баянауыл ауданына келіп жетті.

Біздің заманда арыз жазғыштар көбейді — біреудің не ісі ұнамай қалса, не біреумен қатты сөзге келсе, соның үстінен түрлі өсек, қаңқу сөзді теріп ап, жоғарғы орынға, кейде өз атымен, кейде атын қоймай қоя беріп біреудің басын әлекке сап, іштен мәз боп күліп, қанағат табатындар да табылды. Бұл — кек алудың бір түрі, жеке басқа табыну дәуірінен қалған стиль сияқты. Бір кезде қолына мылтық алып, «дуэльге» шығып атысып немесе малын қуып кетіп, «барымта» арқылы кегін қайтарса, «сойыл» орнына «арыз» ала жүгіретіндер әлі азайған жоқ. Әрине, мекеме басында отырып, іске «селқос, немқұрайлы» қарап, жауапкершіліктен қашып, іс түйінін шешпейтін мансапқорлардың, кей жайда қиянат жасап, өз құлқынының қамын ойлап кететінін әшкерелеп жазу керек те болар, дегенмен «арыз жазу» дағдыға айналса, ол мақтанарлық мінез емес.

Міне, бүгін дәл егістің ақырғы күндері барлық ынта-ықылас, жігер-күш егінге жұмсалып, қол тимей, қызылтанау боп жатқанда, комиссия келіп есті шығарып бүкіл аудан назарын өзіне бұрып әкетуі келіспейді-ақ.

Нұрлан жеңілтек болсын мейлі, аудандық атқару комитетінің председателі Ербол айтқандай, біреудің сүттей ұйып отырған семьясын бұзған көрсеқызар, «Дон-Жуан» болсын мейлі, Нұрқат айтқандай, тіптен білімі бар, тәжірибесі жоқ анасының сүті аузынан кетпеген бала болсын мейлі, кейбіреулер айтқандай, сонда да егісті бітіру керек емес пе, не алып барады, осынша жедел комиссия жіберетін?

Егісті Нұрлан армансыз ойдағыдай өткізбек болып, жанын салып еді, көрдің бе, комиссияның кесірі тиейін деп отырғанын.

Тұқым себілгенде өзі басы-қасында болса бір сәрі еді, ерік бермеуге айналды.

Комиссия бастығы баяғы өзін бекітерде қарсы болған облыстық өндіріс басқармасының кадр бастығы Медетов екен. Екі аяғын бір етікке тығып, дікілдеп тілі таңдайына тақ-тақ етеді, қағазына қарайды да, тергеуші сияқты тағылған әр айыпқа жауап күтеді.

Арыз жазған адам Нұрланның аңғаруына қарағанда найзаның өткір ұшымен әуелі Мәлікті соққан, соққан да сонан соң сапысымен дәл төбеден Нұрланды ұрған. Ерке әйелінің әмірімен жаңа ғана мектеп бітіріп келген, тәжірибесі жоқ балаң жігітті «Баянауыл» совхозына бас агроном етіп тағайындап, ол бүкіл ауданның қалыптасқан тыныш өмірін аз күн ішінде астан-кестеңін шығарды, бүлдірді.

Мәліктің әйелін айналдырып, күйеуі екеуінің арасына от салғандықтан, ақыры қатыны үйінен кетіп отыр Екіншіден, бұл «нысапсыз» аудандық емхананың хирург қызы Айжанды алам деп масқара қып оны және тастады. Совхоздың биылғы егісі ойдағыдай орындалмай төрт аяғынан түгел ақсап ол қалды. Жылдағыдай егістік жердің көлемін көбейтудің орнына, нақ жартысын кемітіп, «Тың игеру» деген партия ұранына қарсы шыққаны Якуповқа да белгілі. Соңғы келгенде ол кісі: «Орнынан алу керек!» деп бұйрық беріп еді, қатынына бағынышты сорлы секретарь тағы да жақтап сақтап қалып, ақыры міне, өзінің семьясын бұзды, әрине, Асанов орнынан алуға қорқады, бас араздықпен кек алып отыр деген сөзден қашады.

Нұрлан ә дегенде жаны түршігіп, өңі қашып, комиссияға «өтірік» дегеннен басқа дәлел келтіре алмады. Не айтады егер адал ниетін арамға жорып, астарын теріс айналдырып, кінәлай берсе?!

Бұрыннан ала көздеп, жақтырмай жүретін Медетов енді аяр ма? Қолына түскен арызды жете тексермей, бірлі-жарым кісімен сөйлесіп, «расталды» деуден де қашпайды. Әлгі бір әзірде сондай рай білдіріп те қалды.

Кім жазды екен бұл арызды, білер ме еді шіркін? Мәліктің білуі мүмкін. Иә, халі мүшкіл Мәліктің: осы істің ақыры соны соқпасына кімнің көзі жетеді. Елге де, ерге де тыныш, парасатты адам көрінеді, Нұрланның бірбеткей мінезі үшін күйіп кетуі ықтимал.

— Дәлдір неме, нең бар еді жерді көгертем деп әуреленіп? Жатпайсың ба Нұрқат сияқты отарлардан балауса қозының етін жеп, машинаға ақша жинап, өмірді белшесінен басып?

Иығынан суы кетіп, мойны салбырап өзіне-өзі ренжіп келе жатқан Нұрлан түскі тамақтан қайтқан Раушанға совхоз кеңсесінің алдында кездесті.

Әнеугі отардан кейін көріп отырғаны осы. Тіптен Мәлік екеуінің арасында жанжал болып, қазірде екі бөлініп тұратынын бүгін комиссия аузынан естіп, сасып қалды. «Апыр-ай, Мәлікке не болған, ақылды да байсалды дейтін еркек байыбына жетпей, қызғаныш күйігіне беріліп, сабырсыздық жасар ма?» деп кіжініп те алған сырттай Мәлікті кінәлап.

Раушан аздап жүдеген бе, қалай? Сағы сынық, әйтсе де, баяғы жайдары, ақжарқын мінезіне сап Нұрланды көңілді қарсы алды.

— Құланның қасуына мергеннің атуы дей ме қазақ? — дей беріп еді Нұрлан, Раушанның аузындағы сөзін қағып алды:

— Сенің де «мергендік» қылатын күнің бар екен-ау?

— Пәле, менің сыртымнан «мерген» атағын бергенін естімеп пе ең, Раушан?

— Әдетте салдыр-салақ адамның үстінен сөз ереді. Жинақы да, ұқыпты болып, шындап бір атпайсың ба ерегістіргенде.

— Рас, жаным... — Нұрлан шын құптап тұрған жоқ, әрине, аузына бірінші түскен сөзді әншейін айта салды, ойы басқа-ды. Қолын шошайтып, келіншекті өзіне қарай шақырды: «Бері жүрші, мына құлыпқа кіріп сөйлесіп алайық, тағы да біреу сөз қылар қатар тұр деп?»

— Сонда жұрттан жасырынатын жерің клуб болып па?

— Көпшіліктің арасы ғой, оңаша емес.

Екеуі клубтың ішіне кіріп, буфеттен бір шөлмек «нарзан» сатып ап, іргеде қатар-қатар жыбырлап тұрған орындықтарға отырды.

Газын атқылатып бір стакан нарзанды қағып салды да, сорап-тап ішкен Раушанға қарады.

— Бір өсек сөз шығып жүр, сол шын ба?

— Өсегі несі. Шын!

— Не жетпей қалды?

— Сенен қызғанады.

— Нұрлан: Егер солай болса, шіркін! — деді де, мырс-мырс күліп алды. — Нерв қой, Раушан, нерв! Түбімізге жетіп жатқан да осы нерв. — Сәл мүдірді де сөзін жалғады. — Түсіндірмейсің бе, арамызда ешбір...

— Сенім жоқ жерде айт-айтпа себі тимейді, достым.

— Сонда не қылмақсың?

— Білмеймін... Тегі, айрылатын шығармыз.

— Қазір қайда тұрсың?

— Қатардағы ағамның үйінде.

— Пәле, жұртқа дабыра қылмауға болмады ма?

— Үйді салғанда қабырғасына құлақты бірге салатын көрінеді, оны білмеуші ме едің? — Езу тартып мысқылдағандай Раушан.

— Сен құрттың ғой мені! Комиссияға не дәлел айтайын енді?

— Оныңды өзің білесің. Әйтеуір, менен құтыла алмайтын болдың. Тереңірек ойланатын кезің жетті, жігітім!

Нұрлан, құрбысының баяғы шалдуар мінезіне сайып, жөнді мән бере қоймайды, жастықтың әдеті емес пе өз пікірін алға ала жүгіретін. Нұрлан да ақыл айта бастады.

— Мәліктен артық күйеу табам деп ойлайсың ба? Қой, жұртқа күлкі болма!

— Табам. Уже таптым да!

— О кім?

— Саған керегі не?

— Сынайын, артық па Мәліктен?

— Артық! Ақыл да, мінез де, көрік те біріне-бірі сай келген.

— Бұл өңірде ондай жігіт жоқ еді?..

— Бар! Кеше тауда көрдім.

— Тауда? Нұрқат болмаса игі еді? — Нұрланның ерні жыбырлап, көзі күліп, мысқылдағысы келіп еді, Раушан төбесінен жай түсірді.

— Ол — сен! Әлі күнге сезбей тұрсың ба, жігітім? Ха-ха! — Раушан сықылдай күліп, туфлиінің биік өкшесін сатыға қаздита қадап, кеңсеге кіріп кетті.

Ол түні Нұрлан тыныш ұйқы көрмеді.

Комиссия жауабыңды қағазға түсіріп әкеп бер деген, соған не жауап берерін таба алмай, ойы жан-жаққа бытырай қашып, жинақтай алмай ұзақ отырып қалды. Одан ертесіне комиссиямен бірге биыл тыңайтуға ұйғарылған егістік жерлерді аралауға шықты. Аудан өз тұсынан Нұрланмен бірге Сорокинді қоса жіберді.

Екі машина: бірі-аупарткомның құла «Волгасы», енді бірі — Нұрланның «ГАЗ-69-ы», бүкіл аудан көлеміндегі егістік жердің құнарын айырмақшы боп, үш күн бойы дала кезді. Бірақ бұл ауданның көлемі Франция сияқты Европаның үлкен мемлекетіне парапар, оны үш күн түгіл, бір жұмада аралап шығу қиын.

Баянауыл жері — Павлодар облысының тең жартысы. Шығыс жақ — Қарқаралы бұрынғы Май аудандарының жерімен шектесіп, Семейге жақын барса, енді солтүстікте — Екібастұз қаласы мен Ақмоланың Ерейментау ауданымен тұтасып, батыстағы шеті — Қарағанды облысына кеп тіреледі. Батыстағы шекарада тұратын Ақшиден шығып, Баянауылды қақ жарып Екібастұзға барам десең, үш мың километрден артық жер жүресің.

Осындай үлкен аймақты комиссия да араламақ. Араласын, көрейік. Не көрер екен? Алдымен олардың көзіне Арқаның әйгілі ардағы басына бұлт шөккен Баянауыл тауының екі биік шыңы түсер. Бірінші шың — төбесінде шұңқыр көлі бар Ақбет те, екіншісі — Күленбет. Екеуі де түйенің өркеші тәрізді көш жер тәжім етіп, алдынан шығар, одан әрі тау жықпылын араласа Баянауылының егіз інісі — әлі де тұнық, қаймағы бұзылмаған Жаман ауланың ішін кезеді.

Бұл екі таумен сабақтас, жалғас жаралған қырмызы қыздай қызара — Қызылтау мен қойны-қоншы толған сыр, тарих иесі — Қалмақ қырған тауы да қиялды ұштап, жан тербейді. Осы таулардың жықпылынан, сылдырап сегіз бұлақ ағады: Айман, Қатпас, Шоқай, Мойылды, Қапар, Көшет, Малай, Кетен бұлақтарының суы зәм-зәм суындай мөп-мөлдір көкпеңбек, ішсең сусыныңды қандырады, жусаң бетіңді жасартады. Бұрын осы бұлақтарда ел қонып, жазда жанына сая тапқан.

Баянауыл тауын дөңгелене қоршаған әдемі үш көл тағы бар: Сабынды, Торайғыр, Жасыбай, бірінен-бірі артық, бірінен-бірі таза да мөлдір, бірінен-бірі тұнық та айдын.

Осы көлдердің маңайы жыбырлаған тас төбешіктер, бейне мүсіні адамға, хайуанға, затқа ұқсаған небір ғажап жұмбақ тастар кеш бата, қараңғылық түсе бейтаныс адамның үрейін алып, жан-жағыңнан қамап жүргізбейді, кейде басына қалпақ киген батыр, кейде қолына мылтық ұстап танк соңынан ерген қаһарман солдат та кездеседі. Түн түгіл, күндіз де бұл таулардың қойнауын бір қадам аяқ басып жүруге тағы болмайды — қаптаған арқар-марал, аю, қасқыр, түлкі, қоян, барыс, қабан, не қорқып жансауғалап, алақтап қашасың, не мылтық атып басыңды қорғайсың.

— Осындай ауданда егін егіп астық жинайық, тау қойнында жыртпаған жер қалдырма! — дейді жолдас Якупов. — Кәне, егетін жер бар ма, айтыңызшы?

...Нұрлан ойын машинада қатар отырған облыстық өндіріс басқармасының агрономына баяндап келеді. О да үнсіз тыңдап, жұмған аузын ашпайды. Сорокинде де үн жоқ.

Бұл — Орталық партия комитетіне жазбақ болып толғатып жүрген пікірдің желісі. Мәлік әлдеқашан жазып әкел деп тапсырған еді, соған қолы тимей жүр бір, екіншіден, толғанып, дәлелдеп жазбаса, сүйкей салғаннан не пайда?

Көп жайды келген комиссия біле бермейді. Олар сол өздерін жіберген иесінің емеурініне қарап шешеді, егер ол бастық: «сол жерде сондай «былық» бар, жеріне жеткізе тексеріп қайт!» десе жетті, «жеріне жеткізе» деген сөзді өзінше ұғып, айыпты көбірек тағып қайтады. Анығын, ақиқатына жетуге батылы бармайды, комиссия үстінен жоғарғы орынға арызқорлар тағы жазып, ертең сілікпесін шығарады деп қаймығады.

— Кәне, жолдас комиссия, әділдігін айтшы, сендер де ертең осы ізбен кетпейсіңдер ме?

Нұрлан балалық мінезіне сап, асыра айтып отырса кешірер. Комиссия мүшелері бірақ балаң жігіттің көргенінен естігені көп, ойлауынан оқығаны көп, өмірді кіршіксіз таза түсінетін сәби жан, кейде артық айтқан сөзі болса үнсіз тыңдаған комиссия мүшесі — ақ жағалы қара костюм киген сұлуша жігіт кешірер...

Нұрлан комиссия мүшесінің үнсіз тыңдағанын өзінше жорып, «құлағына құйғандықтан жан қалды, әйтпегенде...» деп көңілі орнықты жүр еді, қателескен екен албырт жастық! Егіс аяқталысымен обкомның пленумы болып, Баянауылға келіп кеткен комиссияның қорытындысына сүйеніп, Якупов баяндамасында Асановты бір сағат сілкілеп, тілдесе керек-ті, тегі орнынан алмақ та ойы болған деседі, Мәлік сөз алып, ашына жауап қайтарып, Якуповтың өзін бірге сынағандықтан жаны қалған.

***

Мәлік «Волганың» артына басын сүйеп, шалқасынан сұлық жатыр, шофер де тіл қатпайды, сайрап жатқан даңғыл жолдан көзін алмай, ызғытып барады, Машина жер апшысын қуырып, әрбір километрді доңғалағына арқандай орап, «Баянауыл, қайдасың?» деп, аңқылдап келеді.

Мәліктің сырты бүтін болғанымен іші жарты, желсіз күнгі ұйтқыған пеш мойындай булығып, өзегін өртейді.

Неткен қатал еді өмір тезі? Әсіресе, жанын қинаған Якуповтың соңғы сөзі: «семьясын басқара алмай жүрген адам, ел басқара ма?» деді-ау, бүкіл пленумге қатынасқан коммунистердің көзінше.

Әнеугі келген комиссия анығына бармаған. Әлдекімнің ыңғайына көшіп, бәрін де қисық айнаға түсіріп үлкейтіп алып барған. Якуповқа керегі де сол — бұрыннан тісін қайрап жүрген еді Мәлікке, енді іздегенге сұраған, мылтық құлағын дер кезінде басты.

Мәлік бірінші қатарда отыра қалар ма, Якупов қасқитып қойып, көзін қадап тұрып айтты-ау... Мәлік шыдай алмады: «Сына, бірақ, әділ сына! Менің семьяма тиіспе!» — деп айғайлап жіберді.

Зал тым-тырыс, демін ішіне тартып, тына қалған. Бұлт қоюланып, найзағай жарқылдай бастаған бір мезгіл-еді.

Якупов қақпай сөздің талайына құлағы үйреншікті, бұл жолы да елең қылмады, әрі қарай тереңдетіп: «Тәжірибесі жоқ, мұрнын қалай сүртудің мәнісін білмейтін баланы қызметке алғандықтан биыл ауданда егіс көлемі кеміп, жоспарын орындай алмады. Мұндай басшыға нендей шара қолдансақ екен?» дегенде, Мәлік тағы да ілді:

— Бір-ақ жол бар, ол — орнынан алу!

— Керек деп тапсақ, о да болмай қалмас! — деді Якупов бір танауынан күлімсіреп.

Мәлік сөйлесем бе, жоқ па деп екі ұшты толқып отырған-ды, бұдан әрі сөйлемеске болмады.

— Таулы, тастақты, сортаң жерге егін егу — тұқымды далаға шашумен бірдей!

Президиумда отырған Якупов жарыса сөз тастап, бөле берді.

— Алғашқы жоспар жасалғанда неге қарсы болмадың?

Мәлік: — Ол кезде аудан жерінің құнарын білмедім және ерік бердіңіздер ме бізге? «Міне жоспар, орында!» деп, әмір еткен кім?

Якупов: Секретарь болғаныңа неше жыл?

Мәлік: Үшінші.

Якупов: Үшінші көктемді өткізесің, ә? Содан бері аудан халжайын білмегенсің?

Мәлік: Қатемді мойныма алам. Кеш түсіндім.

«Жарайды тұзаққа айдаған аңдай ықтиярсыз қуып тыққандықтан» ғана қатеңді мойныңа алып отырсың, білем!» дегендей, Якупов қақпай сөзін доғарып, залға күлімдеп қарайды.

Мәлік ойын жалғады. Ауданда жер мәселесі — дәл қазір ең басты мәселеге айналғанын, мал жаятын жердің апшысы қуырыла бастағанын айта кеп:

— Аудан басшыларына ерік бермесе, егін түгіл, малдан да айрыламыз! Бұл жайында Орталық партия комитетіне түсіндірме жазып, мәселе қойсақ па деген ой бар?

Якуповқа осы сөздің әсері тиді ме, қалай, қаншама шұқшиып келсе де, Мәлікке қарсы дау айтып, әрі тереңдетпеді, басылып қалды. Әрине, пленумде сөйлеген сөздің маңызы да, салмағы да басыңқырақ, ертең орталық партия комитетінде стенографиямен танысып, біреуі болмаса біреуі «бұл қалай?» демей ме?!

Және де қаншама аузынан жалыны шығып, түф деген түкірігі жерге түспей тұрған өндіріс басқармаларын обком бетімен жібере бермес ауыздықтар. Бізде жаңа ұйымдасқан мекемелерге алғашқы кезде тізгінді қолына беріп, еркімен жіберіп алатын дағды ғой, бұл кезең де өтер.

Өйтсе де Мәлік обкомның бірінші секретарына да сын айтпақшы. Не деп дейсің ғой? Өте жұмсақ, әдеп сақтап бюро мүшелерінің аузына қарай береді. Бірлесіп шешу, ақылдасу — коллегиялық іс тәртібі жақсы-ақ-ау, егер Якупов сияқты кей бюро мүшелері сенімді ақтап, өз мақсатына пайдаланбай жүрсе. Сондықтан бірінші секретарь бюро мүшелерінің пікірін тыңдап-тыңдап алып, шешімін өзі айтқаны жөн. Оған қарсы шыққан бюро мүшесі болса, хорға ере алмай мақам бұзған жалған дауыстай, отырсын жеке дара. Сол пленумде обком секретары Якуповтың сөзіне тоқталмады, бой сақтады ма, әлде ұшықтырмайын деді ме, кім білсін?!

Мәлік ең соңғы сөзін тауып айтқанға ұқсайды. Мәлік былай деді: «Біреудің арандату мақсатымен жеткізген алып-қашты сөзіне сүйеніп, коммунистің семьясы арасына от тастамау керек. Мен зайыбымнан әлі айрылғам жоқ!»

Мәлік мінбеден түсіп, орнына барып отыра бергенде қасындағы секретарьлар «қаттырақ айттың, әйтсе де, осылай жауап берілмесе, құны да болмас-ты сөзіңнің!» деп сыбырлап, бас изесті.

Ия, Раушан Мәлік өмірінің шешілмейтін күрмелі түйініне айналды ма қалай, әйтеуір, күн сайын араларының жігі ашылып, қисынын тауып желімдеу қолынан келмей барады.

Жоқ, жоқ! Бұл — артық ой, Раушан мінезін жақсы біледі Мәлік. Қазір ол жастықтың әуенімен сынаптай толқып, көңіл күйінің сазына бөленіп, құстай түлеп жүрген болар. Ертең ақылы есіне түсер, қайтар райынан, енер қайта құшағына!

Тек араға уақыт сала біл, Мәлік. Төзімді болып күте біл, Мәлік! Уақыт — дәрігер, көңілдің сүлеленген сырқатынан емдеп жазбайтыны жоқ. Қате Мәліктің өзінен. Раушанға сенімсіздік тудырып алды, еппен, байыппен түземесе, ол — дақ, ол — жара, жүректе мәңгі қалып қоюында дау жоқ. Нұрлан мен Раушанның арасында «бірдеме» бар дегеніне Мәлік сеніңкіремейді, құрғыр, «қызғаныш» деген ақылдың тілін алмай, өз бетімен мас кісідей лағатыны бар, әйтпесе үстінен түскен жоқ, не бүлінді сол күні ашынатын? Қаншама Раушан жеңілтек болса да, «арзанқол» дегенге алданып, өзін сатпайтыны мәлім.

Кім біледі, жігітім, қандай дәлел келтіре аласың, асығыстық емес пе, осы түйінің?

Кім білсін... Міне бір жұма болып қалды Раушанның ағасы үйінде жүргелі. Талай кісі салды, өзі де барды: «Үйге қайт!» деді. Мызғымайды. Егер айрылыспақ болып, қулық жолына түскен әйел болса, алдымен Мәліктің өзін қуып шығар еді үйден.

Жоқ, Мәлік жалынып-жалпайып, өз кәдірін кетіріп қайтеді? Келіншек өзі ойлансын, жеке қалып тебіренсін, көкейіне қонғанын істесін...

Ауданға келіп, ертеңінде қызметке шығысымен, Мәлік Нұрланды шақыртып алдырды. Ары таза болса да, Раушан екеуінің арасына от салған кінәлі адамдай қымсынып, ұялып, Нұрлан зорға барды Мәлік жалғыз өзі отыр екен, сыр білдірмеді, қолын қысып, қасынан орын беріп, облыста болған әңгіменің шет жағасын, жерге байланысты жерін ғана жеткізіп, ақылға салды. Орталық партия комитетіне арналған хаттың Нұрлан жазып әкелген жобасын талқылады. Есікті бекітіп алып, екеуі ұзақ кеңесті. Секретарьдың алдындағы көмекші әйел келгендерге: «Баянауыл совхозының бас агрономы отыр, келгелі бір сағаттан асты, ешкімді қабылдамайды» — деп қайтарып жатты, бірақ өсек құлағына тиген жұрт өздерінше ұйғарды. «Кінәласып жатқан болар, бейшара бала несі бар екен... Тиыш жүрмей!» деушілер де табылды.

Нұрлан мен Мәлік сол күннен бастап, қайта аралары жақындаса түсті. Мәлік өзімен бірге ертіп, бүкіл аудан жерін аралап, баға беріп, ой шағысты, бірінің үйінен бірі тамақ ішіп, ара кезек қонақта да болды.

Сырт адамдар, бейпіл ауыл, қала тұрғындары әртүрлі жорыды. Біреуі: «Мәлікте принцип жоқ, ез, кешегі қатынын айырған «дон-жуанды» қолтығының астына алғаны — бүкіл еркек қауымын қорлау» деп сөксе, енді бірі: «Жоқ, Мәлік қулығына құрық бойламайтын қу жігіттің өзі; Нұрланмен достасып ап, келіншегін жеке қалдырып, өзіне қайтару себебі, Мәліктің Раушансыз күні жоқ, анадай түрмен сұлу келіншектен қалай оп-оңай айырыла қалсын!» — деп кекете тілдеді.

Мәлік Нұрланмен жақындасуды өзіне құп көргенде: алдымен балаң жігіттің өткірлігіне, еліне, жеріне жаны ашыған адал жүрегіне, жер жайындағы біліміне қызықты, екіншіден, Раушан екеуінің арасында қандай қарым-қатынас барын дәлірек, толығырақ білгісі кеп, бауырына әдейі тарта ұстады...

Осы бір жыра-жықпыл, шым-шытырық жайды Нұрқат топшылап, жігін айыра түсінсе де, Нұрланды Мәліктің баурына тартқанына іштей ренжіп, сырттай тісін қайрап, «әй, сені ме!» деп екеуіне бірдей кіжініп, реті келді-ау деген жерде: «Әнеугі комиссияны мен шығартқамын!» деп күңкілдеп жүрді. Кім білсін, анық-қанығын, бірақ Нұрекең бір жағын мақтаныш етіп, бір жағы қорқып жүрсін деген ниетпен айта да салады, оған бір тиын алмайды, жұрт Нұрқат сөзінің қоспасы бар екенін және біледі.

Соның бірі — Айжан. Әлі күнге соңынан қалмай, қайтсе қыз назарын өзіне аудармақшы болып әлектеніп жүрген аусар жігіт, кеше тағы да Айжанды іздеп кеп: «Менің бөлемнің мойнына су құйылыпты. Пленумда Мәлікке сөгіс беріпті, Нұрланды орнынан алмадың деп...»

Алақанның аумағындай бірімен-бірі араласып жатқан аудандық қалада дәрігерді қонақ шақырса ішіне бірге қоса салу салтқа айналды. Сөйтіп, Айжан күнара бір үйде қонақ болады. Аңдып тұрғандай сол үйде, қонақта Нұрқат және жүреді. Ол үйдің иесі, не Нұрқаттың нағашысы, не туысы боп шығады, қыз көзінше жігітті асыра мақтап, біраз аспанға шырқатып алғаннан соң қызға оралып қоса мадақтап, қыз бен жігітті бір-біріне теңестіріп, жақындатып қоятынды тапты. Сол қонақтан екеуі әлбетте қатар тұрып, бір қайтады. Жолшыбай Нұрқат кейде баяғы әніне басып, жүрегін қақ жарып: «Босағаңа өзі келген ырысты аяғыңмен теппе!» деп азғырып та бағады, Айжан рай бермеген соң: «Осы менің алдымнан кесе-көлденең тұрып алған Нұрлан болар-ау» дегендей зәрін соған төгеді. Жолыққан сайын туған бөлесін бір әңгіме қылмай көңілі көншімейтін сықылды. Тура бас сап боқтамайды, жаны ашыған болып немесе түсінбеген сауалды пішінде Айжанға қарап, не дер екен дегендей жауап та күтеді.

Кеше есік алдында кездесіп қап: «Айжан-ау, естідің бе? — деп жерден жеті қоян тауып алғандай, анадайдан айғайлап, арсаңдап жетіп келді. — Раушандай бұзықты көргенім жоқ, кеше менің

нағашымның жұбайына айтса керек (екеуі бірге өскен құрбы ғой, айтқандай өзің білесің: әнеугі үйінде қонақта болатын!), соған айтқан көрінеді: Мәлікті алдау үшін, Айжанды қалқан ғып жүр Нұрлан, әйтпесе мен «күйеуімнен айрылам ба?» деп. Осыған да көнесің бе, Айжан? — дегенде жақтан тартып жібере жаздады, біреулер дабырлап көшеден өтіп бара жатқан соң әдеп сақтап қалды.

Неткен бейпіл ауыз жігіт!

Міне, Айжан сол сөзге қобалжып, тағат таба алмай келеді, сенерін де, сенбесін де білмей дел-сал. Сенбейін десе, Нұрлан осы күнге шейін жүрегінің соғысын түсіндіре алмай қипақтайды, әлдекім бөгет жасап тұрғандай, сенейін десе, Нұрқаттың мінезі — мәлім. Айжанды өзіне қаратып алудың бұ да бір жолы ма деп топшылайды.

Раушанның өзімен сырласып, анық-танығын білуді мақұлдап, Айжан қызмет ақырында үйіне соқпай құрбысының пәтеріне барды. Ол көршілес тұратын ағасының үйінде екен. Әуелі Мәліктің үйіне соқса, есігі жабық, терезе пердесі түсірулі, жарық жоқ, тіршіліктен бейхабар. Айжан жан-жағына көз жіберіп, дағдарып тұрды да, музыка тербеле ойнап, от жарқыраған көрші үйге: «Дәу де болса, осында болар-ау!» дегендей соған бет алды.

Раушан еркекше киінген, бұтында құм түстес тарсым балақ шалбар, аяғында біз өкше ақ туфли, кеудесінде ақ кофта, шашын ортасынан бір буып күлтелеп қойған, пластинкаларды таңдап, ойнатып тұр екен, құрбысын құшақтап, ырғақты құйқылжыған назды үнмен қарсы алды.

— Келгенің жақсы болар ма! Өзімді сыйдырарға жер таба алмай қиналып тұрғанда... — деді ол мұңайып, әдетінше сөзін аяқтамай.

— Өзіңді-өзің қыспаққа салған әуре жансың ғой. — Айжан төргі үйдің есігін тақап жауып, салғаннан реніш сөзден бастады.

— Білем сенің сүй деріңді. Саған бейтаныс өмір, не түсінесің?

— Бәрін де түсінем... Айтайын ба ақиқатын?

— Айт, кәне, ондай зирек болсаң!

— Көрсе қызарсың!

Раушан ашуланудың орнына сықылықтап күліп, бұрынғыдан бетер Айжанның жүйкесіне тигісі келді ме, бет пердесін сыпырып тастап, ашығырақ кірісті.

— Кімге қызықтым?... Айта ғой?

— Нұрланға!

— Нұрланға қызықсам, жас күнгі арманым. Оның несі ерсі?

— Ә, солай ма еді өзі? Бұдан бұрын ол сырыңды маған неге айтпадың?

— Өлсем көріме бірге кіретін құпия сырым. Мұны Нұрланның өзі де білмейді. Тірі жанда естіп тұрған сен ғана!

Айжан ойланып қалды. Көзіне жас іркіліп, бір қызарып, бір сұрланып, толқып тұрған Раушанның қасына кеп, белінен құшақтап бетіне үңіле күлімсірей қарады.

— Рауаш, — деді бірінші рет Мәліктің қойған атымен атап, сенің сырыңды қапылыста біліп қалдым. Сондықтан да, сыр сақтау — менің міндетім. Оған қам жеме! Бірақ, кінә өзіңнен емес пе?

— Ия, өзімнен.

— Ендеше, бір суыған көңіл қайта жылығанда, тап сол жас шақтағыдай қызықты болар ма екен? Осыған көзіңді жеткіздің бе?

— Сондықтанда Нұрланнан тартына берем. Бірақ, негұрлым тартынсам, соғұрлым соны іздеп жүрегім аңсай береді.

— Сен менен ақыл сұрап айтқаның ба?

— Ия, не дейсің?

— Менің ақылымды тыңдасаң — Мәліктің көңілін қалдырма, қайт үйіңе!

— Білем, неге айтып тұрғаныңды!

— Неге? — Айжан көңіліне секем ап, елегізе қалды.

— Жайың белгілі — қызғанып тұрсың.

Қызды құшақтап тұрған қолын Айжан жылан шаққандай селк етіп тартып алды.

— Ақ ниетімді қисыққа жорып, өкпелетпе мені, Рауаш!

— Өкпелетем! Сен қызғаныш білдірдің!

— Олай десең, сенің де сырың белгілі. Өзіңнен басқа кісіні сүймейсің! Осыңның бәрі жалған еркелік. Менің алдымда көлгірсіп тұрсың! — Айжан сүріне-қабына тез-тез айтты да, Раушан жауабын күткендей тыныстап қалып еді, ол тіл қатпады. Екі көзінен парлап аққан мөлдір тамшы кеудесіне домалап аға берді.

Көз қиығын салған Айжан абыржып, қайтерін білмеді. Түрлі пластинкаларды аударыстыра қарап, тұрып-тұрып шығып кетті, Раушан да «қайда барасың?» деп сұрамады.

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

Жаз айының әр күні әрқилы, әрқайсысының өзі салған кестесі, бояуы, өз тынысы бар, біріне-бірі ұқсамайды, бірде аспан алыстап мұнарлана көгерсе, енді бірде қол созсаң жететіндей, жап-жақын, ніл қара көк бояумен төбеңде шатырдай дөңгеленеді. Тебірене сезінген жүрек қана зейінде сақтап қаларлық сурет.

Сол бір жаз күндерінің даладағы әні де басқаша.

Шыбын-шіркей, құрт-құмырсқа, бақа-шаянға дейін өзіне бір теңдік тигендей, арқасы кеңіп қуанғандай сазарған сұр белдерді, сортаң тақырды, бұйрат адырды әнге бөлейді.

Егіс аяқталып, шөп, астық жинау алдындағы бір тыныс кезең туды.

Аудан егісін биыл облыс көлемінде кеш аяқтады. Егіс жерінің көлемі азайып, кеміп қалды.

Облыс басшысы алдында Мәлік беделінің бұрынғыдай емес, сында жүргенін өзі де сезгендей. Шақырып ап, орталық партия комитетіне жазған Нұрлан хатының бірнеше жобасын қайта-қайта оқып, кей жеріне өзінің пікірін қосып, түзеттірді де, аудандық партия комитетінің жолдамасын қоса жіберді.

Сәті түссін, немен тынарын кім білсін. Өз тұсынан істеген қамы — бюро мүшелерін жинап алып, өз атына түскен хаттың екінші данасын оқып берді. Аудандық атқару комитетінің председателі Ерекең: «Шу көтеріп керегі не, қазір тың игеруді өзекті мәселе ғып отырғанда, біздің мұнымыз қарсы шығу боп табылмай ма?» деп қиқандап та бақты, басқа бюро мүшелері үндемеді де, Мәлік: «Аудандық партия комитетінің атына түскеннен соң өз көз қарасымызды білдірген жөн!» деп сыпайы жауап қайырып еді, ол көнбеді.

— Бізсіз-ақ өзі жібере берсін, ол коммунист емес қолдайтын — дегенде, бюро мүшесінің біреуі: — Емес пе еді өзі? — деп олқы дауыспен сұрап қалды.

Осымен сөз бітті. Ертеңінде Мәлік Нұрланды шақырып алды:

— Партияға кірем деген ойың бар ма? — деді ол кірген бетінде. Екеуі де стол қасында түрегеп тұр.

Нұрланның қарашығы мол ойлы көзі жыпылықтап, ақсия үнсіз күледі. Тіптен дыбысы шықпайды.

— Пәле! Мені бұзылған деп, түрлі атақ тағып жүр ғой, Мәке-ау! Ала ма мені?

— Егер мен рекомендация берсем?

— Білмейсіз ғой мені? Ұятқа қап жүрерсіз...

— Сенің жүрегің не дер екен, содан сұрасақ қайтеді?

— Жүрегім, әрине сізге риза болар еді. Ұятқа қалдырмауға тырысар еді.... Дегенмен ауыр жүк!

— Ә, ауырдың үстімен жүруің саған лайық па?

— Лайық демеймін. Жауапкершілікті сезінгенім де!

— Өмірдің тартысы болмаса, қызығы жоқ. Тартынба!

— Жетпісте әкем бар, өзі — жұдырықтай ғана, бірақ, ширақ. Бір кезде белсенді болған, сөзден біреуге дес бермеген. Қазір аузын біреу буып қойғандай үндемейді, оқта-текте ақыл айтқаны болмаса, еш нәрсеге араласпайды, бірақ дүниені түсінетін кісі. Мен оқуға аттанғанда: «Не үшін оқығың келеді, балам?» деді дәл жүретін күні. «Адам болғым келеді» дедім ойланбай. «Балам-ау, оқымаған мен де жер басып жүрмін. Адам емес пе екем?» деді әкем, бұл жолы оның даусынан мысқылды әлде бір қиқар үн аңғардым. Мен жаңсақ айтқанымды сезініп, ұялыңқырап қалдым.

— Егер білім алып, елімнің қажетіне жарасам...

— Бұл жауабыңды құп алам, олай болса, бетіңнен жарылғасын! — деген-ді. Содан бері арманым — еліме, туған жеріме пайда келтіру. Егер, сіз солай деп тапсаңыз...

— Жоқ, сен маған салмақ артпа! Ішкі сарайыңа үңіл, не дер екен ол?

Нұрлан сәл кідіріп:

— Сіздің маған шын сенгеніңіз бе? — деп балаша қуанып, көзін алмайды.

— Сенгенім.

«Раушан екеуіңнің арада түскендей болдым, салқындық туғыздым, соны да кешіргеніңіз бе?» деген сөз тілінің ұшына кеп қалса да, Нұрлан айта алмады. Бірақ, осы бір сырын неон отындай көз түбінен жарқырап сездіріп алды. Терезе алдына кеп, Сабындыкөлге қарап, ойға шомған Мәлік жедел бұрылып:

— Құс атуға барамыз ба? — деді.

Мұндай көңілдің кенет өзгерісін Мәліктен күтпеген-ді Нұрлан. Қуана қабылдап, өзінің құс атуға құмарлығын, соған уақыт табалмай өкінетінін, біреу сөзін бөліп жіберетіндей асыға сөз қылды. Мәлік бір кідірісте:

— Серікті дәл тапқан екем. Жүр, бүгін көңіл көтерейік, — деп қолтықтап ала жөнелді. Ауызғы бөлмеде тосып отырған бірлі-жарым адамды екінші секретарьға сілтеді де, хатшысына: «Бүгін кеңсеге оралмаспын!» деп ескертті де, кеңседен жедел қимылмен шықты.

Езілген сабындай көпіріп жатқан көлдің ақ көбік суы, күн сәулесінен сарғыш, қызыл, көгілдір түстерге боялып, әшекей, өрнектер сызылған жайбарақат, бейқам кезі-ді. Мәлік те, Нұрлан да осы бір тамылжыған шілде намаздыгерін қызықтай құптап көл жағасында тұр.

«Үйректердің судан шығып, нағыз жайылатын мезгілі» деп Мәлікті біреу түрткендей асығыс-ты. «Мылтық және жейтін тағам әкел!» деп Мәлік әлгінде шоферін үйіне жіберген еді, енді соны асыға күтуде.

Қала тұрғындарының көбінің жеке меншігінде қайығы бар, жаз болса балық аулап, серуен салып, Сабындының бетінде жүзген үйректей қыбырлап, қызметтен кейінгі өмірін сонда өткізеді. Солардың біреуінің қайығын сұрап ап, шофер әкелген тамақ пен оқ дәріні, мылтықтарды артып, Мәлік пен Нұрлан көлдің арғы қамысты қабағына есіп барды да, дөңестеу жерге отырып, мылтықтарын оқтап сырт киімдерін шешіп, ыңғайланып алды. Қосауыз мылтықты Мәлік өзі алды да, тар ауызды жеңіл мылтықты Нұрланға берді.

— Ал, Нұрлан, сен қамыс арасын аралап, қу бері қарай! — деп, өзі кісі бойы биік, ескі қамыстың арасына жасырынды.

Нұрлан балағын түріп алып, беттен сабалаған қамысты кейін сырғытып, шалқар көлдің мөлдір суын тізесінен кешті. Күмп беріп сүңгіді де кетті. Құс ұмытылды, Мәлік қалды жиекте, рахаттанып кеудесін суға төсеп шалқалап жата берді, жата берді, қайтқан күннің жалқын нұры денесіне моншақтай шашылып, баяғы қиссадағы алтын бесікте жатқан Мәжнүнге ұқсатты өзін.

«Тек Ләйлі ғана жетпейді-ау!» деп өзін-өзі мысқылдап, Нұрлан езу тарты. Сабындының торғын суына денесі салқындап жаны рахат тапса да, арпалысқан ой маза бермейді.

Мәлік неге шақырып әкелді? Әлде өкпе-назын айтып сырласпақ па? Раушан екеуінің арасында қандай қатынас болғанын ашпақ па, кім білсін?! Көзі жетпейді.

«Раушанды бір кезде, оқып жүрген кезімде сүйіп едім» десе Нұрлан, ол сенер ме еді? «Қазір ше?» «Қазір қалай қарайсың, қолыңды жүрегіңе қойып адалын айтшы» десе?

«Казір де сүйемін, бірақ...»

«Жоқ, жоқ, жетеді, шырағым, «бірағыңның» құны бір-ақ тиын, шыныңды айтқаныңа рахмет!» деп қолды бір сілтеп жүре берсе қайтеді.

«Бірақ сіз тұрғанда, қаншама сүйсем де, көзіңізге шөп сала алмаймын» деген имандай сөзіне сенбеуі де мүмкін. Қаулаған жұрт өсегі Раушан екеуінің арасын ашып, кең сарайдай үш бөлмелі боз үйі саңғырап бос тұрған жоқ па?

Нұрлан қанша уақыт суда жатқанын аңғармай қалса керек, өзінің атын атап бүкіл айдын көлдің жазық бетін жаңғырықтырған Мәлік даусын естігенде барып, әрең сергіді.

Ағын сумен жылжып, жиектен алыстап кеткен көрінеді, жалма-жан құлаштап кейін малтыды.

Жас күнінде осы көлдің бетінде балықша жүзген Нұрлан іле Мәліктің қасына оралды.

— Үйрегің қайда қуған?— деді Мәлік күлімсіреп.

— Колхоздың құс фермасында өскен қытай үйрегін атпасақ, дала үйрегі біздің қолға түсер емес!

— Қол үйрекке жармасаң, күшің азайған екен. Әуелі тамақ жеп, әлденіп алайық. Үйректердің де жайылымнан қайтар мезгілі жақын.

Шофер әкелген сумканың ішінен коньяк, пісірілген ет, нан, қияр тәрізді тағамдарды Мәлік газет үстіне салды.

Мәлік стакан түбіндегі қызыл күрең коньякты ұрттап ішіп, тамақты да асықпай сабырмен жеп көңілді отырды.

Нұрлан Мәлік басынан өзінде жоқ қасиеттерді тауып, таңдана бақылап, Раушанның оған тұрмысқа неге шыққанын енді ұғынғандай. Мәліктің әрбір қимылы бипаз да сыпайы: стаканды ұстаудан бастап, коньякты ішуіне дейін өзгеше мәнер, басқада жоқ сипат бар. Бойына біткен әдемі қасиеті, реңсіздігін білдірмей, сүйкімдірек көрсетіп, баурына икемдей тартады.

Таңдана қараған Нұрланға Мәліктің келісті барқыт даусы алыста, тау ішінде естілген үндей бірде бәсеңдеп, бірде қаттырақ шығады.

— Баян, шіркін, жер жұмағы ғой. Қолда барды қадірлемейтін бізде әдет бар, әйтпесе, Европада қастерленіп жүрген атақты Швейцарияның Баден-Бадені де осыдан артық емес. Тек оған адам қолы көбірек тиіп, әдеміленген ғой. Ал, Баянауылда — адам ізі түспеген, ат тұяғы баспаған тың да тағы табиғаттың шынайы жері әлі бар...

...Мәлік Қырым түбегінде, Қаратеңіз жиегінде көз тұнжырайтын талай сұлу жерлерді көрді, соның қайсысы болсын адамның шебер қолынан өткен, тасы қашалған, гүлі егілген жасандысы көп жерлер. Ал, мына ат шаптырымдағы Баянауылдың көлеңкесі аталған егіздің сыңары есепті Жаман ауылында әлі күнге бір адам жүрмеген, аң-құстың ордасы болған табиғи тың тағы жерлер бар. Бір минутке көзіңді жұмып, қиялыңа қанат қақтырып, елестетші мына бір суретті.

Тау басында жарқыраған аядай көлден төмен түсіп, етегіндегі «Әулие тастың» ішіне кір. Үңгір ішінде жатқан қазан сияқты шұңқырдың зәмзәм суынан татып, тас қақпаны орнынан жылжытып, тас сатымен жер астына түс. Аржағында күмбез сарайға кез болмасаң менің атымды өзге қой.

Тау қойнауындағы орманды аралашы бірер күн. Қошқар мүйіз арқар, тарғыл жүнді жолбарыс, желғабыз киік, мүйізі қарағайдай бұғы, жүзіктің көзінен өткен сұрша құлан, қара түлкі, ақ қоян дейсің бе, өріп жүр.

Биік шыңның құзында ұя салған қыран бүркіт. Қара құс, құладын, ителгі, бөктергі, тұрымтай, жағалтайлар да әйгілі қолбасшының солдатындай бүркіт соңынан топтала ұшып жемтік іздеген.

Тауда — көкек, орманда — бұлбұл сайрайды. Осындай жерді сүймей көрші күшті болсаң?! Мәліктің қолында болса, Баянауыл төңірегін қоршап, аң өсіретін орын жасар еді...

— Бұл өз алдына бір жосын дүние. Мені толқытып жүрген ауданның экономикасы, шаруашылығы. Әнеугі сенің қозғаған батыл пікірің маған атқан оқтай тиді, — деді Мәлік сөзін аяқтап. Нұрлан ұйып қалса керек, сәл кідіріп, сөз арасына тыныс салып, өз ойын жинастырды.

— Жазарын жаздық, немен тынарын кім білсін?! Орталық өлкеге жіберіп, өлке — обкомға табыс етіп, сізді дүрелеп жүрмесе деп қорқам. Мені қойшы, мені совхоз орталығынан қуса, бөлімшеге барам... — Нұрлан ақсия, өз даусы емес, басқа бір бөтен жат дауыспен күлгендей. Қолындағы қияры түсіп кетіп, ақ көйлегінің омырауын сатпақ-сатпақ қып бүлдіріп алды. Неге екені белгісіз, айтарын-айтса да өз сөзі өзіне өрескел көрінді.

Нұрлан қысылып, жерде төселген газет шетінен жыртып ап, қайта-қайта омырауын ысқылап, әріптің қара бояуын баттастырып тағы жақты. Орашолақ қимылына қапаланып, орнынан тұрып кеткісі де келді, оның есебін және таба алмады.

Мәлікте үн жоқ. Тізесінің астында езіліп ақ сүті шығып тұрған түйе жапырақты еңкейіп, сындырып алып, аузына салды, дәмін татып, ұнатпағандай түкіріп тастап, мұрнын тыжырды.

Мәліктің әлденеге толқып, әлденені сұрайын деп ыңғайланып отырғанын сезінген Нұрлан қысылып, маңдайынан шып-шып тер де шықты.

Тегі әлгі әзірдегі өзі болжаған сауал болар. Әне, көзінің астынан қулана қарап қояды — сынап отыр.

— Ғафу етіңіз, мен көйлегімді бүлдіріп аппып. Көлге барып жуып келейін. — Нұрлан рұхсат алып, құтылдым ба, құтылмадым ба дегендей көйлегін жүре шешіп, далбаңдай жөнелді. Арт жағынан аяғын шалған Мәлік көзін сезініп, сүрінбеуге тырысып, денесін ширақ ұстаса да, қамыс арасына-кіре бере аяғы тайды, бірақ, жеңіл салмақты, оңтайлы жігіт дер кезінде бойын түзеп үлгерді. «Әй, жігітім, ер емес пе едің, сен сауалдан қашқаның қалай?» деп мидың арғы түбінен әлдекім келеке қылғандай.

Ішпейтін Нұрланға бір-екі рюмка коньяк әсерін тигізді-ау, тегі, әйтпесе, қызара қымсынып бала тәрізді тұра жүгіргені қалай? Суға түсіп, салқындап, ентігін басқаннан сон, өрескел екенін сезінді.

Сабындай көпіршіп жатқан көл суына көйлегін жуып, қамысқа жайып, тағы да суға түсіп сергіп алған Нұрлан екі қолын төбесіне қойып, шалқасынан жатқан Мәлік қасына қайта оралды.

Мәлік көзін тас жұмған, қыбыр етпейді, сұлық жатыр — не қалғып кеткен, не қиялдың жазық даласында жайдақ шауып барады. Нұрлан да үнсіз қасына сұлай кетті.

Күн дөңгеленіп көкжиекке тақалған да, тұрып алған. Әлгі бір мезетте шөгіп жатқан күміс бұлттар енді алтын бұлт іспетті бүкіл төңіректі — Баянның саялы асқар тауларына, оның бөктеріндегі көк орайлы орманына, байтақ құла дүз даласына, айдын шалқар көлдеріне, бұйрат қырқасына, қоңыр адырына, бұлақжылғалардың жасыл баурайына түгелдей алтын сәулені уыстай шашып, құмарыңды арта түсіреді. Ең артық жеке дара жаралған он қабат үйдің биіктігіндей үлкен жылтыр қара тасты бір түнде біреу ніл қара көкпен бояп кеткендей, өңі жаңарған бейтаныс.

Нұрлан етпетінен түсіп, иегінің астына қолын төсеп, көк жиектегі табиғат суретіне көзін суарса, ой-қиялы алды-артын орап, айнала ұшқан қарлығаштай айналшақтап маңайынан шықпай қойды.

Мәлік қазір: «Нұрлан, осы сен Раушанды сүйесің бе?» — деп сұрауында сөз жоқ. Осы сәтті күтіп аңдып жатыр ол.

Пәле, бір ой адамның басына кіріп алса, шықпай қоятын әдеті-ай осы.

— Нұрлан! — деді сол кезде Мәлік.

Нұрланның жүрегі аузына тығылды. «Ау!» деген өз даусын өзі естімей де қалды. Өзінің үн қатқанына шүбәлі?

— Құладын атпасақ, бұл арада үйрек көрінбейді, Нұрлан.

— Онда мына «Найзатастың» баурында түлкі бар деседі, соған қарай барсақ қайтеді?

«Найзатас» — ғасырлар бойы қар, жаңбыр, жел-дауыл ысқылап, егелеп, шыныдай жылтыратып қойған, қол тисе ілігер бүртігі жоқ, шөккен нарға іспеттес қара тас, аспаннан түскен метеорит тәрізді.

Мәлік те көптен бері осы тасты жақын көруге құмарды, Нұрланға еріп, тастан көзін алмай тамашалап, қарап келеді.

— Меккенің Қағбасына ұқсайды-ау, сірә? Бір кітаптан суретін көргенім бар еді, — дейді Мәлік жақын барып қолымен жылтыр тасты сипалап, кепкесі түскенше жоғары шалқая қарап.

— Қара тастың жанында біз піл мен үш жасар баладай екембіз ғой өзі. — Нұрлан басын шайқап, тамсанып, Мәлік сөзіне емес, өз ойына жауап бергендей.

— Осындай бір тас менің тұрған жерімде Қарқаралы тауының бөктерінде де бар. — Мәлік арқасын Найза тасқа сүйеп қойып, көлеңкеде отырып, шылымын қабына тартады.

Қарқаралы — Баянауылдың егіз-сыңары, екеуін бірінен бірін көшіріп салған сурет іспеттес.

Мәліктің көрген тасы — «Найзатастан» айырмасы сәл кішірек, және бұл сықылды жалғыз жаралмаған, маңайы толған үрім-бұтақ ұсақ, өткір тастар, жақын барсаң аттап өту де қиын, табанды тіледі.

Мәлік туған жеріне көптен барған жоқ, әрине өзгерген шығар, тас екеш тас та өзгеріп, адам қажетіне жарап жатқан заман.

Мәлік еліне бармағалы, міне, табандатқан он екі жыл. Соғыстан кейін, әскерден қайтқан беті ауылда бір-ақ аптадай болып, Теміртау жүріп кеткен-ді. Сонда өзін оқытқан, тәрбиелеген немере ағасы бар-ды, құрыш құятын заводтың директоры еді, қайтыс болды. Сол кісінің баласы, Мәліктің немере інісі Қайыр Әлжанов әкесінің орнында директор. Сонда барып, бір айға жуық демалды, жібермейді, тіптен Сол жолы Теміртауда қалалық партия комитетіне нұсқаушылық қызметіне орналасты да, бір жылдан соң жоғары партия мектебіне оқуға барып түсті...

— ...Демалыста Теміртау барсам ба дейім. Қайыр сондағы бір инженер қызға үйленем деп, үйлене алмай қалған ба, құлағыма тигені бар, анығын білмеймін, өзі хат жазбайды. — Мәлік сөзін аяқтап үлгермеді, жақын жерден ұлыған қасқырдың даусы естілді.

— Қасқыр! — деді елегізіп Мәлік, аузындағы сөзін тастай беріп. Екеуі тына қалды. «Найзатастың» сол жағында шілікті

өзек бар-ды, бөрінің біріне-бірі жауап беріп, ұлыған даусы сол жақтан қайталана берді. Бұлар еппен басып, тізерлеп, жардың үстіңгі қабағына көтеріліп, етпеттеп, жіті қараса төменде — өзек түбіндегі шілік арасында бір ұя бөлтіріктің «көкпар» тартысы болып жатыр екен. Ұяластар бір қойды алқақотан қоршап алған, бірінен соң бірі алма-кезек бас салады. Жан ұшырған, есі кеткен сорлы қойдың екі көзі шарасынан шығып, алақтап, дір-дір етіп, шыр көбелек айналады жануар. Екі аяғына тұмсығын төсеп тышқан аулаған мысықтай, құйрығын бұлаңдатып кезек күтіп, бұқпантайлап жатқан сұр бөлтірікті көрмейтін сияқты, бейшара далақтап қашып, енді құтылдым ба дегенде, тағы бір балаң жыртқыш өре түрегеп, алдын кеседі; аузы қанға тиіп, дәндеген бөлтірік терісі салбырап, қаны саулап жүрген қоңыр қойдың қоң етін құлшына тартқылап, үлесін алып, кезекті басқа біреуіне береді. Бұлардан көзін алмай, майданның екі жағында шоқиып арлан мен қаншығы отыр. Бөлтіріктерін баулып, әрқайсысына баға беріп, сын таққандай кейде қаншығы шыдай алмай қыңсылап, жер тырналайды.

— Көрдің бе?

— Көрдім. Сұмдық екен. Қойды талап өлтіреді-ау. Атсақ қайтеді? — Нұрлан Мәлікке жалына қарайды.

— Сабыр ет, қайтер екен! — дейді Мәлік ұяластардың шабуылына таңданып.

Арлан бұлардың сыбырын естігендей құлағын тігіп, елегізіп, тұмсығын көтеріп ұли қап, тына қояды. Бұл ұлығаны бөлтіріктерге әмір секілді, осы бір шақ ашына ұмтылады. Көбінен артығырақ айбат шегіп, қой етінен қанын көбірек сорғалатып, дәмін татқан ересек, сұрша бөлтірік жанаса беріп қойдың шабын жарып жіберді.

Нұрлан шыдай алмай мылтығының құлағын басып қалды. Іле шатқал ішін екінші атқан оқтың даусы қатар жаңғырықтырды. Алдымен қойдың шабын жарған сұрша бөлтірік қалпақтай оққа ұшты, көз ашып жұмғанша шоқиып әмір беріп отырған арлан бөрі тыраң етіп ол құлады, құйрығын ішіне тығып ала зытқан қаншық жақындау қалың шіліктің арасына тығылды, қалған бөлтіріктер тым-тырақай зыта қашты. Есі шыққан қой олардың соңынан бірге жүгірді.

Мәлік қос ауыздың екінші оғымен тағы бір бөлтірікті атып түсірді.

Нұрлан жардан секіріп түсіп, соңдарынан қуып берді. Жүгіріп бара жатып, мылтығын оқтап, шілік арасына кіре бере аяқ астынан бас сап жүре ме дегендей, аспанға қарай тағы бір атты.

Мәлік те шатқалдың биік қабағынан асыға түсіп, қарасы өшіп көрінбей кеткен Нұрланды іздеді. Балаң жігіт, байқаусызда зақым боп жүрсе?

Көктемде қар суы молырақ ағып, жаз да құлпырып, қырдың қызыл гүлдері өсетін өзектің ішіне биыл шілік, тобылғы, миуа, шеңгел қалың өскен екен, қасқыр түгіл, Нұрланның өзі де дәл үстінен шыққанша көрінбеді. Дір-дір етіп, көзі алайып, қансырап жатқан қоңыр қойдың қасында басын сүйеп Нұрлан отыр, жаны ашыған адамның кейпі мұңайып, Мәлікке бұрылып:

— Арам өледі-ау! — дейді.

Мәлік қалтасынан бәкісін суырып ап, қолына ұстата берді.

— Мықтылығың осыған байланысты болса, мә!

Өмірде қой бауыздамаған Нұрлан қысылып: «Мені қыстамаңыз, ағатай!» дегендей жаутаң-жаутаң қарайды.

Нұрланның тәжірибесі жоқ, бірақ талабы бар, өмір табалдырығын жаңа ғана аттап, белбеуін бекем буынған сенімі бар жас шақ екенін аңғарды да, Мәлік миығынан күліп, «жамандыққа бармайды-ау, сірә!» деген байлам жасады.

— Қой сойғанда әкемнің қасында болып, сирағын ұстағаным бар, бірақ өзім бауыздамаған едім.

— Осы тырнақалдың болсын. Мен аяғын ұстайын.

Нұрлан қолы дірілдеп, бәкінің жүзіне қарап батылы жетпей азырақ отырып қалды.

— Арам өлсін дейсің бе, неге бауыздамайсың?

Қанын ішіне сұрлана тартқан Нұрлан сол қолымен қойдың басын ұстады да, оң қолымен жұтқыншақ тұсынан тістеніп ап орып-орып жіберді. Бәкіні үшінші тартқанда қолы дірілдеп қатая берді.

Үш қасқыр бір қойды сүйрелеп, жардың жиегіне шығарды да, бөрілер қайтып оралмасын дегендей екі жерден от жағып, көл жиегіне кеп, қайыққа мінді олар.

Ымырт жабылып, қалада электр шамы жағылып, алыстан ашық аспандағы жұлдыздай жарқырап, тыныштық ұйқы шақырған кезді.

***

Нұрланның әкесі Сембі шал қосағынан айрылғаннан бері өлімнің есік алдында аңдып жүргенін сезгендей қоярда-қоймай баласына бір арба емен ағаш тауып алдырып, киіз үйдің сүйегін жона бастады. Күш-қуаты азайса да ежелгі еппен үйреншікті тәсілін қолданып, уық, керегеге лайықты деген ағаштарды долбарлай жонып, суға салып жібітіп, иіп, кептіре бастады.

Нұрлан: «Әке, әуре боп қайтесіз, киіз үй жасау оңайға түспейді» деп азғырып көріп еді, құлағына да ілмеді.

«Өмір бақи ел үшін, жұрт үшін істедім, енді бір үйді сен үшін, өзім үшін істейін де, жас болса келді, ертең өзіме жасаған белгім болсын, балам!» деп қинала айтқан соң, қайтып бұл жайында ба-

ласы сөз қозғамады, тек қажет деген зат-сайманын тауып беруге тырысты. Әкесі де баласының Москвадан келе сала, толқынды бір асау арнаға түсіп кетіп, содан шыға алмай малтып жүргенін біреу айтпаса да түсінеді, кейде дәрігер қыздың реніш атқан қабағынан, кейде ұлының апыл-ғұпыл тамақ ішісімен кеңсеге асығыс жүгіргенінен көп сырды түйеді де, аңғарады.

Біледі шал, баласының неге мұнша қыспақта жүргенін. Албырт жастық — бұтаны айналып кетудің орнына табанының қанын сорғалатып тура жалаңаяқ басады. Сембі бұл жайында, керек десе, көршілермен де әңгіме қылмайды. Аузына берік: бала — үкіметтікі, іс — халықтікі, өзі білер не қылса да.

Баяғы отызыншы жылдарда колхоз жаңа құрылып, ел ішінде әбігершілік туып, бірі — атқа мініп, тауға қашып, енді бірі — қазақ арбасын шиқылдатып Павлодар көшкені әлі есінде. Сонда қолы ісмер, атақты үйші Сембі туған аулында қалып қойып, колхоз құрысқан. Әй, жүректе құса боп жатқан талай сыр бар-ау, қайтесін, тыңдаушысы жоқ, сонда осы Нұрлан тәрізді өзі де күні-түні шапқылап, біресе егіс басында, біресе ауылда соқа-сайманды ремонттап, бәрін өз қолынан өткізген-ді.

Дегенмен...

Бір кезде өзі де осы баласындай жанын сап, беріле істегені қайда. Содан не тапты ақыры? Жан жолдасын өлімге қиды, ұясына өрт қойып, күлін көкке ұшырды. Осы бір ешкімге аузынан шығып көрмеген құпия сырын кеше Нұрланына баяндап, ақыл салды.

«Қарағым балам! — деді Сембі. — Сенің мүсініңе сүйсінем, ісіңе қызығам. Сыртыңнан тілеуіңді тілеп, түн өрінде ұйқы көрмей, кірпік қақпай шығатын жайым бар. Кешегі өзім басқан шалыс қадамымды, саған бастырмасын, дұрыс жолға сілтесін деп тілеймін. Мен де бір жылдар өзің сияқты жас та тілді едім, жүзің бар, бетің бар демедім, қара қылды қақ жарған әділ болам деп, шындықты ұйыған уыздай тілгіледім де отырдым. Бет қараттырмадым, көпшілік «жоқ!» десе, мен жалғыз қалып: «бар!» деп жүрдім.

Күндердің бір күнінде... Біздің «Қызыл таң» колхозының бастығы Әкішев Молдажан дейтін досым болды, Ертеден партия мүшесі азамат соғысына қатынасып, жараланған адал, парасатты азамат еді, соны аудан, артта қалған біздің колхозға жіберді. Келе, ескі қазақ арба сияқты шиқылдап бұраланған жүре алмай қалған шаруаны қолға алып, бірер жылда тірашпенкедей жүргізіп дызылдатты да қойды.

Менімен жасынан дос, замандас едік, баурына тартып, оң қолы қып ұстады. Әрқашан да адам өз арының алдында есеп беріп отырмаса, дандайсып, көкіп кете ме дейім. Біреулердің айтағына еріп, колхозда үш күнге созылған үлкен жиналыс болып, сонда шешіле сөйлемесім бар ма?

— Ал, Сембі сөйлейді, енді көкеңді танытады! — деді арт жақтан біреулер; Сол сөз қамшы боп тиіп, тісті Молдажанға баспайын ба кеп. Көзің жамандық көрмесін, сыбап бердім бастықты: «Ананы істемедің, мынаны істемедің» деп үйдей-үйдей кінәні үстіне үйе бердім, үйе бердім.

Үш күн өткен соң, бір түнде Молдажанды тұтқындап алды да кетті. Енді екі күн өтпей дедектетіп мені де алып барды: «Жиналыста мынадай айып тағыпсың, рас па?» деді. Біреу сөзбе-сөз жеткізген, «айтпадым!» дей алмадым. Сонымен менің сыным досыма айып болып тағылып, зиянкес боп шыға келді. Мені куә тартты.

Осы оқиғадан кейін менің ішкі қылдарым үзіліп кеткендей қансырап, сүлеленген ауруға ұшырадым. Жиналысқа бармасқа ант бердім, тіліме кісен салдым, кісіге сенуден қалдым... «Сен де, қарағым, байқа, тым беттен ала берме, опа бермейтін көрінеді ғой». Нұрлан басын шайқап, ойланып қалды.

Әке балаға сын. Сембінің неден ұтылғанын баласы да білсін. Нұрлан Сембіден, әрине, көп біледі, көзі де ашық, әйтсе де, әкесінің қанаты неден күйді оны білмей бала қанша қияға қанат сермесе де қона алмауы да ықтимал.

Бірақ Нұрланның әкесіне бір мінезі ұнамайды: бойдақ. Үйленетін ойы жоқ тәрізді, шет жағасын сөз ғып, орағыта бастасаң-ақ болғаны, басқа сөзге айналдырып, бұрып әкетеді... Айтпақ ойыңды емеуріннен тани ма, қалай?

Айжан ақылды да салмақты қыз сияқты, кей біреудей ұшып-қонып жүрген көбелекке де ұқсамайды, кеше марқұм шешесі де: «Шіркін осыған үйленгей еді» деп арман да еткен.

Шал бір жері шаншыса Айжанға жүгіреді. Ол ерінбей емдеп, көзін шырадай жандырып, жасартып үйіне қайтарады. Жылы сөзі мен қолының жұмсақтығы пар жаралған бір жан.

Көршілер сөзіне қарағанда Нұрлан Тайжанның қызына қыжықтап ұятқа батса керек-ті. Секретарьдан Нұрланға кетіп қалса ол, егерәки, баланың ақылсыз болғаны. Тайжанның қызы жасынан жеңілтек, шешесіне тартқан сыпылдақ, өзіне абырой бермеген кімді жарылғар дейсің.

Шал аудандық партия комитетінің секретары Асановты көрген, біледі, бір-екі рет клубта депутат сайлағанда сөйлегені де бар, сөз саптасы, ой құрамы бөлек жігіт. Міне, осы ауданда істегелі екі-үш жыл болып қалды, «жаманшылық көрдім» деп қарғаған пендені, Сембінің өз басының кездестірмегені хақ.

Сембінің әкелік хақы — бүгін-ертең Нұрланмен ашығырақ сөйлесіп, ақыл беруі...

Кеш бата көлден соққан самалға денесін салқындатып, Сембі жеңіл-желпі киініп, есік алдында отыр. Бүгін шапашотын қайрап, дайындап қоюы керек еді, ертеңгі күнге таудан сырғып түскен

ымырт қараңғылығы лезде әр үйдің аулаларын аралап аяқ астында кілемдей жайылып жатып алды. Шалдың кешке көзі көруші ме еді? Уықты июден бұрын оны шауып, түп жағын қырнап, шаңырақ жақ басын жұмырлап нобайын жасап алмаса, тікелей жону көп күшке түседі.

Қасында екі кісі бар, шарбақ алдына Нұрлан кеп тоқтады. Сембі баласын даусынан таныды, бәрін естіп отыр:

— Қазір жібер, машинаға сап алып келсін. Қасқыр болғанда да — арланы, — деді Нұрлан.

— Олжаңды маған байлайды екенсің ғой, — деді бейтаныс еркек даусы.

— Ал бүгін біздей қойшыларға еңбек сіңірген кісі шамалы болар. Тынығайық! — деді таныстау қоңыр дауыс.

— Мәке, үйге кірмейсіз бе? Дәм татып кетіңіз. — Нұрлан жабысып, соңғысына өтініш етті.

«Мәкесі» рахмет айтып өз бетімен кете барды.

Нұрлан жанында қалған кісімен өзара әңгімелесті:

— Асановқа қайдан кез болдың? — деді бейтаныс дауыс.

— Екеуміз аңға шықтық. Сен әңгімені қой, тезірек жібер машинаңды, ең болмаса, қасқыр тартып кеткен қойдың еті асханаға түссін...

Сембі шал баласының Асановпен бірге аңға барғанын, қасқыр атып алғанын сөз жүйесінен аңғарып, өзінен-өзі пұшайман болады. Баласы Асановтың көзіне шөп салады, ал ол — өш алудың орнына достасып, қатар жүреді. Осы бір жағдай шалдың миына кіріп те шықпайды. Не қылған заман, не қылған достар? Егер-әки мүмкін өсек болар?

Баласы қасына жақын келгенде ғана ауыр ойдан басын көтерді.

— Аға, көңіл күйіңіз қалай? Ауырғанның қай жағысыз? — Нұрлан анадай жерде жатқан ағаш жәшікті сүйретіп әкеп, соған отырды.

— Денем қызып, салқындап отырмын. Жаңбыр жауатын түрі бар.

— Жаусын. Егін күйіп барады.

— Өзің қайдан келесің, балам?

— Құс атам деп, қасқыр атып қайттық. Бір кереметі: қасқырдың арланы совхоздың бір қойын тірідей әкеп, бөлтіріктеріне қалай талатқанын көрдік. Қалай тірідей алып келді десеңізші қойды?

— Не жетектеп, не арқасына салып ап жүре береді. Қасыңдағың кім? — Сембі жүрегін кернеп, ойын бөлген сауалға оралды.

— Асанов — аупарткомның секретары ғой.

— Асанов? — Шал даусы таңырқаған, сенбеген адамның даусы. Мұны баласы сезді де, ойын әрі соза ма деп үміт етіп, аз мүдіріп еді, шал тіл қата қоймады.

— Бірдеме айтайын деп пе едіңіз, аға?

— Жоқ, әшейін... — Шал күрсініп, кішкентай қол жәшігің ішінде жатқан шапашотын алып, тырнағымен жүзінің өткірлігін тексерді. — Шырағым, жастық деген осы шапашоттың жүзіндей өткір, бірақ қайрамаса тез мұқалады. Оны қайрайтын ақыл, балам. Мен ақылым тасып жатқаннан сөйлесейін деп отырғам жоқ, әкелік борышым саған айту...

— Айт, айт, әке! Тыңдаймын ғой.

Шал бір тыныстап, ойын жалғады.

— Сен осы ақылыңа жүгірттің бе Айжан жайында? Марқұм шешеңе ұнаған бала еді... Оқу бітірдің. Енді қашаңғы жалғыз жүре бересің?

Нұрлан әкесіне не деп жауап берерін білмей дағдарды. Бұл — әкенің артқан қолқасы, шешесінің табыс еткен өсиеті. Кәне орындамай қара! Әкесін жастай сыйлап өскен, бір ауыз сөзіне тік тұрып, қалт еткізбей орындап үйренген Нұрлан іштей қобалжып, басын изей берді. Әкесі «мақұлдап» отыр ма деп ұқты ма, кім білсін, о да қайтып әрі тереңдетпеді, тегі жетер жеріне сөзім жетті-ау», — деген пиғылда сияқты.

Шалдың бет құбылысы алғашқыдай емес, жадырап, қабағы ашылып, ұлына мүсіркей көз тастап қояды.

Нұрлан енді қысыла бастады. Кейде орынсыз айтылған сөз, сыйымсыз қимыл адамды ұятқа қалдыратыны мәлім, Нұрлан шал сөзінің ырғағына бас изеймін деп, өзі тұзаққа түсті.

Жиен қарындасы тамақ бергенде де, үнсіз ішіп, қайта-қайта әкесінің ұсынысын мысқалдап, таразыға салады.

Айжан — парасатты, инабатты қыз. Мүсін-пішіні, түр-әлпеті кімнен кем? Бір жігітке жар боларлық. Асыра айтқанда, бір семьяның қазығы да тірегі боларлық қыз. Әттең! Әттең! Айжан Раушан тәрізді Нұрлан жүрегіне неге әмір етпейді екен?

Раушанды көрсе, Нұрлан жүрегі соғып, буыны босап, аяғын нық баса алмайды. Неге?

Әттең... Мұның да өзінің әттеңі бар — екеуінің арасы қазылған ор, одан Нұрлан секіре алмайды. Қарадан қарап жүріп Мәліктен қысылып, қандай сөлекет мінез білдірді көл басында.

Жә, осы да сөз болып па? Әуелі Айжан ауру адамға тие ме деп неге сұрамайсың, әке? Ертең уәде байласып қойып, той жасарға келгенде, сырқат екенін біліп, айнып қап, жұрт алдында масқара боп жүрсе, тірі өлім емес пе?! Дәрігерлер өз семьясының саулығына қатаң да жауапты қарайтынын әкесі біле ме?

«Газик» өр демей, жар демей ағызып келеді, Сабындыкөлді айналатын асфальт жол таусылып, тау сыртын белбеудей орап, егіске тура тартатын тастақ жолға түсісімен, емін-еркін, тізгінін қоя берген аттай, зырлата берді, зырлата берді. Аспандағы құс жолы сияқты фардан түскен сопақ жарықтан көктемде машина

көп жүріп, езіп жіберген ойқы-шойқы жолдың кейбір бұдыры да көзге ілінбейді. Оны есепке алған Нұрлан да жоқ. Кейін қарай шегіне қашқан қараңғылық машинаға бір жеткізбейді, оған қосылған есер жел ысқырып, жол кеседі.

Аспанды түгелдей бұлт басқан, түнеріп, үрейді күшейте түседі.

Нұрлан ойы да асау аттай аспанға қарғып, тулап әурелеп келеді. Көрдің бе, мен ұрлық қылған күні ай жарық болғанын? Бұл агроном болған жылы өрт екеш өрттің де тақымдауын.

Секербай дөңінің үстіне шыға бергенде-ақ жалмауыздай даланы жалап тып-типыл қылған өрттің жалпақ қызыл тілі анадайдан аспанға атады. Нұрланның топшылауына қарағанда, бұл өрт екінші бригаданың жанында «Қаражарда», биыл тыңайтуға беріліп, жоңышқа еккен жерлердің маңы, жас жоңышқа тап бұлай лаулап жанбас еді, сол жақтағы құрғақ көделер-ау, сірә... Әлде, сол өңірдегі ерте піскен қара бидай өртеніп масқара болмаса игі еді?!

Машина жақындаған сайын түтіннің иісі мұрынға келіп, өрт жалыны толқыған теңіздей шапшып беттетпейді. Нұрлан жолдан шығып, бригада қасына бет бұрды.

Қайырбектің аспазшы боп істейтін жұбайынан басқа тірі жан қоста қалмаған, түгелдей тайлы-таяғымен өрт сөндіруге аттанған. Аспазшы:

— Түс ауа, күн жарқырап Қаражарға найзағай түскен, өрт содан кетті! — деді.

— Бидай өртенгеннен сау ма?

— Нанның иісі шықпаса, әзірге аман болар.

— Өрт қоскa қарай беттепті. Әзір болғайсың! — Нұрлан машинасын шұғыл бұрып, өртке қарай ызғытты. Жарты шақырымдай жерге жайылған қалың өрт қанатын жая-жалақтап, сыңсып тұрған қара бидайдың бірінен-біріне аттай түсіп басын шалып жатыр екен, өрт сөндірушілердің есі ауысқан сияқты, қолдарына камзол-пешпенті, қаз-қатар тұрып ап, отты сабалап, ырс-ырс етеді, бірінебірі қарамайды да, үн де жоқ. Оған көне қоятын мылқау жау ма, тілін қып-қызыл ғып жалақтатып құрғақ қара бидайға сытырлап жанып жылжи берді. Өрттің арғы жақ қанатынан бері қарай желкілдеген бидайды жанышқылап, езіп, жерді қопарып, тілгілей жүріп келеді бір трактор, жыртылған бороздадан өрт әрі аса алмай жалақтап топырақты қауып, жалп етіп өшіп жатты. Тракторшы өрт сөндіріп жатқан қанатқа жақындай берді. Осы бір сәт жалпақ тұтас өрттің орта шенінен жіп-жіңішке тілімдей қызыл от жыландай ілгері атылып, озып шықты да трактордың алдын кесті.

«Дәл саналы жаудай ұмтылуын-ай!» — деді күбірлеп таңданған Нұрлан көзін алмай. Трактордың рулінде отырған кісінің кім екенін анықтай алмаған Нұрлан дөңгелекке жабысқан

оттан қашып трактордың кілт бұрғанда бет әлпетінен Қайырбек екенін аңғарды.

Қайырбек тілін жаландатып, алдын ораған қызыл жалыннан құтыла алмады. Дәл тілінің ұшынан трактордың шынжыр табанымен кесіп өтті. От ұшып, май құйған бакка тиді. Заматта қызыл жалын қоршап ап, май сіңген темір түтіні будақтап, сытырлап жана бастады.

— Өртенді-ау Қайырбек!

— Жоқ, ой-бай!

— Секір, секір! — Тұрғандардың құлындағы даусы құраққа шығып, күйіне айғай салады. Нұрлан да машинасын тастай беріп, трактарға қарай жүгірді. Жанып жатқан трактор кабинасынан жалынға оранған Қайырбек секіріп түсіп етпеттей бір құлап, жанұшырып, қайта тұрып, жонға қарай зыта қашты.

— Таста үстіндегіні!

— Қашпа! Тоқта! — деп жігіттер соңынан дүркірей куды. Төтеден қосылып, алдын кескен Нұрлан өртенген адамды ұстай ала ма, аяғын тоса қойды. Қайырбек қалпақтай ұшты, Нұрлан көз ілеспес шапшаңдықпен пенжагін шешіп ап, Қайырбектің басына жаба салып, үстіне бірге құлады. Кеуде жағын ала жалындаған от тұншығып сөнгенімен, жанған балақ сөне қоймады. Енді Нұрлан кеудесімен тыпырлап жатқан Қайырбектің аяғын құшып, денесімен отты тұншықтырмақ болды. Бірақ қарамай сіңген шалбар жуырда сөнбей, Нұрланның сырт көйлегі бірге күйді.

Қайырбектің көйлегі жалба-жұлба қара-құрым күлге айналған кезде мойын, иықта күйген алақандай-алақандай қап-қара күйік, балтыр, тізеде сау жер қалмаған, өзінде ес жоқ, сұлық жатыр.

Нұрлан білегін ұстап, тамырдың соғысын санайды: «Тірі!» деген сөзді ерні жыбырлап, дыбыссыз айтқанымен бәрі де түсінгендей.

Аудан жақтан машинаның гүрілі естілді.

Нұрлан орнынан тұрып егінге қынжыла көз тастайды. Трактор өртенген жердің маңы қайтадан долдана жанып, өршіп барады.

— Жүгіріңдер! Өшіріңдер! —деді Нұрлан бұйырып қасында сілейіп, аңырайып, қарап қалған адамдарға.

Бұлар жүгіріп барғанша, қасында өрт сөндіретін команданың машинасы бар, совхоз директоры да жетті.

***

Қайырбекті көрпеге орап, машинаға салып ап, Нұрлан бір сағатта аудан орталығына, емханаға жеткізді. Сол түні кезекті күзетін өткізіп отырған жас ішкі аурудың дәрігері іле хирургті — Айжанды шақыртып алдырды. Алқам-салқам, бет-аузы күйе, өң жоқ, сөл жоқ емхана алдында теңселіп жүрген Нұрланды көріп, Айжан шошып кетті.

— Не болды? — деді сасқаннан. Алдында шақыра барған санитарка: «Өрт болып, бригадир күйіп қалған» деген-ді, бірақ оған Нұрланның қатынасы бар деп ойламаған Айжан, әрине, жігіттің сиқына таңырқап, дәлізге сүйрелеп алып барды да, жағының астын, мойнын, ашық жүрген кеудесін саусағымен түрткілеп зерде сала қарады.

— Күйіп қапсың ғой, агроном жолдас! — деді күйзелген дауыспен.

— Пәле, солай ма екен, өзі?.. Мойным ашып жатыр еді, бәсе... —Нұрлан қолымен бет-аузын сипалай бастап еді, Айжан қолын ұстай алды.

— Тиме, кір жұқтырасың!

Айжан кабинетіне асыға кіріп, ақ халатын киер-кимес, қайта шықты да санитаркаларға: «Мына екі кісіні операция жасайтын кабинетке алып келіңдер!» деп бұйрық берді де, өзі қаздаңдай басып, дәліздің күн жақ түпкіріндегі ақ сырмен боялған есікті ашты.

Жеңіл-желпі хирургиялық ауруларға шақталған осы бір төрт бұрышты, жарық кабинетті, емхананың бас дәрігерімен айтысып, дауласып жүріп, Мәліктің көмегімен жеңіп алған. Бас дәрігердің: «Үлкен операция жасайтын кабинетің бар, сол жетпей ме?» дегеніне, «Кір түскен, іріңдеген ауруларды да сол таза кабинетке апарамыз ба?» деп қарысып көнбеген-ді, енді, міне, іске асты.

Қайырбектің алқымы, кеудесі толған күйік — суы шығып, күлдіреп қалған да, балтыр-санның қара еттері қап-қара, терідей тырысып, жалбырап, кей жері ырсиып, қызыл шақа майы шығып тұр. Қайырбектің есі бірде кіріп, бірде сандырақтап, «аттан сап!», айқайлап та қояды. Денесінің қызуын өлшетіп еді, жоғарылап отыз тоғыз градусқа жеткен.

Бригадир халі ауыр екенін сезінген Айжан іштей: «Ай, неғайбыл-ау!» деп қынжылса да, сырын бермей, есік жақтағы бұрышта басы салбырап төмен қарап жүдеп отырған Нұрланның қасына барып, күлімдеп, саусағымен иегінен көтерді.

— Жігітім! Көтер басыңды!

Үйрім ойға батып кеткен Нұрлан, Айжан қолынан тартып алғандай сергіп, күлімсіреп, бойын ширақ ұстап алдымен Қайырбектің халін сұрады. Адам өлім аузында тұрса да, дәрігерлер үмітін үзе ме. Айжан «жақсы, жазылады!» деп жұбатты да, Нұрланның да емделуін талап етіп, азғырып бақты. Ауруға бойсұнбайтын батыл жастық әуенімен ол әуелі безілдеп емханадан ат-тонын ала қашты. Кім білсін нендей себебі барын, әйтеуір, Айжан емханаға жатып емделуге әрең көндірді. Бола ма үйге қоя беруге? Кім күтеді оны? Ертең мән бермей жас жігіт жүре береді, күйік қажалып, асқынып, ауруы үдеп кетсе қайтеді?

Қайырбек пен Нұрланды оңаша палатаға салып үйіне қайтпастан ұзақ түнге Айжан күресіп шықты. Әрбір үш сағатта Қайырбекке пенициллин ектіріп, әлсін-әлсін жүрегін тыңдап, жігерін де, білімін де жұмсап бақты. Таң алдында көз шырымын алып, ұйықтап кеткен екен, күзеттегі сестра келіп оятып жіберді. Қайырбектің қанының давлениесі төмен түсіп, шөлі қанбай қиналып жатқанын ескертті. Айжанның қорыққаны да осы: біртіндеп жүрегі әлсіреп, есі кірмей, өліп кетуі де ықтимал.

Халатын асыға киіп, жүре түймелеп Айжан палатаға барса, Нұрлан басын көрпесімен бүркеп ап, теріс қарап, бүрісіп ұйықтап қалған да, өңі қашып, сұрланған Қайырбек кезерген ернін қайта-қайта жалап, ыңыранып жатыр. Айжан қалтасынан стетоскопын суырып алып науқастың жүрегін тыңдады. Талмаусырай соққан жүрек көп жайды аңғартады. «Тездет, дәрігер, көмегіңді, өйтпегенде, кеш қаласың!» деп жазылған дыбысты да естиді жүректен.

Өлім мен өмір — білек сыбанысып, жекпе-жек айқасқан қысылшаң, тар кезең дәрігерге де, Қайырбекке де сын. Кім жеңеді? Аузын арандай ашқан ажалдан құтыла ала ма Қайырбек? Қалай құтылады? Қайырбектің организміне демеудің жолы қан құю. Басқадай ем кешеден бері жасалып та жатыр, оның көмегі белгілі ғой...

Осы ойдың толғағымен Айжан кабинетіне оралып, қолын жуды. Үйқысын ашып, бір стакан қою шай ішер ме еді, шіркін!

Терезе түбінен дабырлаған еркектердің даусы үдей шулап кетпей тұрып алды. Бірінің сөзін бірі тыңдамай, жамырай сөйлеген кісілердің жеке-жеке сөздерінен «дәрігерді шақырып жібер!» деген өзіне арналған сөзді ғана ұқты Айжан.

Сүйткенше тыстан санитарка да кіріп, есік алдында совхоздың бір топ жұмысшылары келіп, күтіп тұрғанын баян етті.

Айжан қолын орамалға сүрте-мүрте, «не боп қалды?» деген үреймен тезірек шықса, бастығы — орталық совхоздың директоры, бір топ адам ентелей дәрігерді күтіп тұр екен, Айжанды көріп, шуды тоқтатып, тына қалды.

Тай шабысты дызылдақ біреуі, Қайырбектің халін білгелі келгендерін, не жасы үлкен ақсақалын тоспай, не жолы үлкен директорына қарамай жұрттан бұрын сайрады.

Ковальчук қасында тұрған Нұрқатты Айжан бәрінен бұрын байқады. Қызара бөртіп әлденені сөйлеп, қолын сілтеп тастап, сөз арасында «хе-хе» деп қиқылдап күліп қойып, өз алдында бір төбе дәрігерді көріп қап о да тына қалды.

Айжан Қайырбектің ауырлап жатқанын, оған қан құймаса болмайтынын түсіндірді де, «досы үшін жанын қиятын кім бар? Кім қанын береді?» деді. Айжанды сүйсіндірген — бірі іркілмеді. «Мен берем! Мен берем!» деген дауыс жан-жақтан қардай жауды.

Жаңағы ризашылық білдірген жігіттердің ішінен бетінен майы тамған он шақтысын таңдап алып «бірі болмаса, бірінің группасы дәл келер!» деген мақсатпен лабораторияға жіберді.

Айжан бұрылып емханаға кіре бергенде, манадан үндемей тұрған Нұрқат дауыстап атын атап тоқтатып алды да, өзі жақын барып, бөлесінің халін сұрады. Көзі күлімдей, ыржиып әлденені ишара етіп, Айжанның нервісіне түрткілеп, ыза қылғысы келеді.

Айжан жігіт сырына қанық. Не үн қатпай құтылады, не дау айтып құтылады. Әсіресе, тілі шыққаны соңғы кезде:

— Ауру таба алмай жүр еді бөле, сенде емделуге жақсы тапқан ақыл. Хе-хе.

— Біреудің ойын болжауға қайдан шеберсің осы?

— Алақанда ғой, замандас.

— Пай-пай! Сенің алақаныңа сыйып ол, не қылған нашар жігіт?

— Біздің күшті жаңа білдің бе?

— О, мен білгелі қашан? Сонау Қарақұдық басында-ақ сезгем.

«Қарақұдықтың» аты аталғанда-ақ Нұрқат мүйізінен ұрылған өгіздей басын шайқап, кете барды. Бұл жолы бұлардың айтысына құлақ сап тұрған жігіттер, бұрын ол хикаяны естіген бе, ду күліп, Нұрқаттың шамына тағы тиді...

***

Нұрлан сырқаттанып емханаға түскен күні Раушан келіп, Нұрланға кіруге Айжаннан рұқсат алды. Екі беті нартай қызарып, әдемі жұқа танауы делдиіп, ерке мінезбен наздана, жүрек тебірентіп, сиқырлы күміс даусымен әндете келді.

Құрбысының сүйкімді екенін Айжан бұрыннан білсе де, бүгін мүлде басқаша қырымен көрініп, Айжан өзі де еріксіз қызықты, қаншама бір мін тапқысы кеп, сынап, жіті қараса да не нәзік те келісті денесінен, не сүйкімді бет-әлпетінен жараспай олақ тұрған ешнәрсе таба алмады. Айжан киіктің асығындай оңтайлы құрбысына қызығып қана қоймайды, қызғанады да, қабағы дір етіп әлдене бір мінезін жаратпағандай халатты киер-кимес, шұғыл бұрылып, кабинеттен шықты. Палатаға өзі бастап алып барды.

Раушан қысқа адыммен дік-дік басып, Нұрлан қасына асыға барды да буынсыз кісідей сылқ етіп отыра кетіп, бетіне қынжыла төніп қолымен маңдайын сипады.

— Байқамайсың ба, әлде тастай алмай жүрген жаның бар ма еді?! Қайта құдай сақтаған! Не бетіңді күйдіріп, қор ғып кетсе кімнен көрер ең? Әлгі геройдың өзі қайда? — деп ұзын кірпіктерін талмаусырата қағып, қасында мысықтай аңдыған Айжанға еркелей бетін бұрды.

Айжан жауабын тыңдаған да жоқ Раушан, өзінің естігенде қорқып қалғанын, сасқаннан: «Неге жібердіңіз?» деп директорға

жаңсақ сөз айтып қап ұялғанын, олардың Раушанды келемеж қылғанын Нұрланға заматта айтып та үлгерді. Көзін алмай, сүйсіне құмарта қараған жас жігіт те үнсіз, о да осы бір шақ қасында Айжан барын ұмытқандай.

Айжан да толқып шығып кетті де, емханаға келе қалған Мәлікті бұлардың үстіне кіргізіп жіберді.

Мәлік Раушанды көріп, табалдырықтан аттай бере сәл мүдірді де, іле, ширақ, жинақы жүріспен қастарына барды. Өзара әлденені әңгіме қып, көбіне көзбен сөйлесіп, көз арқылы біріне-бірі қуат жіберіп, арбасқан екеудің арасына кеп түсті Мәлік. Нұрлан жастықтан басын көтеріп ап, қысыла қызарып, қолын созды. Раушан да кішілік ілтипатпен түрегеліп орнын ұсынды.

Мәлік: «Жата бер! Жата бер!» деп Нұрланның қолын қысып, Раушанның иығынан басып, орнына қайта отырғызды. Айжан Мәлікке тағы бір орындық әкелді де, үшеуін жеке қалдырып, өзі шығып кетті.

— Қалай, батырым, тәуірмісің? Ия, саған жол босын... — Мәлік сәл езу тартып жымиып, Нұрланға бір жағы мысқылдай сөз ұшығын тигізе сөйледі.

— Аңғал батыр алдындағы орды көре ме? — деді Раушан әзіл отын бірге тұтатып.

— Рас айтасың, Раушан, бұл өзі баяғы қалмақпен соғысып Тау асуында найзасына сүйеніп өліп кеткен Жасыбай батырдың інісі екенін ақтады бұл жолы. Жаңа Ковальчук айтады: Нұрлан болмаса Қайырбек жанып кетпек екен.

Нұрлан ырсия күлді. Әлгі бір әзірде өзіндік беті бар салмақты Нұрлан Мәлікті көрген соң жеңілтектеніп қалғанына Раушан таң қалды. Сонда секретарь деген лауазымның мысы жеңгені ме?

— Мен ерсі не істеппін? Кім де болса, менің орнымда, осылай борышын ақтар еді.

— Ерсі істеді деп кім айтады. Ерлік дейді жұрт. Біздікі байқау керек деген тілек. — Раушанның бұл сөзі: «ерлік жасаған жалғыз Қайырбек емес — көзі жаудырап жатқан жас жігіт те бар, жадыңызға сақтаңыз, жолдас секретарь, күнде ерлік туа бермейді» дегені. Бұл ойды Мәлік те түсінді.

— Естідім, естідім! Қайырбек тірі қалса, ерлігім іске асты де.

Раушан қоштасып кетуге ыңғайланды. Мәлік те бірге тұрып, Нұрланның қолын қысып, «тезірек жазылуыңа тілектеспіз» деп Раушан соңынан ере шықты да, дәлізде әйелін қуып жетіп, қолтығынан ұстай алды.

Мәлік пен Раушанның Баянауыл қаласының көшесінде көптен бері қатарласып келе жатқаны осы. Мүмкін, не кей үйдің терезелерінен, не аулада тұрып шарбақтан, не ашық қақпадан сығалап: «Бәрекелді, татуласыпты ғой. Бәсе, жалғыздық құдайға ғана жарасқан!» деп ернін сылп еткізіп ризашылығын білдірген

әжелер немесе сыртынан ернін шығарып, келемеж қылған өсекші келіншектер де табылар, дегенмен, екеуі де іркілмей, көшені қақ жарып, кез келген таныстарға салмақтана бас изеп әңгіме жібін сабақтай берді.

Бүгінгі қоңыр кеште Раушанның да көңіл күйі асау тайдай алып та қашпайды, ырғаққа түскен жорғадай және жайлы емес, әйтсе де, Мәлік сөзін зер салу төзіммен тыңдайды. Аз күнгі жалғыздық көңілді орта түсіріп, тасытпай, басып тастаған сияқты ма, қалай?

— Сүйтсе де үйіңе оралатын мезгіл жеткен жоқ па, Раушан?

— Кімге оралам?

— Кім? Қандай ауыр сөз! Сонда біржола мені ұмытқаның ба?

— Жүрек соқпаса, қалай көндірем?

— Жүрек еркелеп те соқпай ма? Ақыл қайда?

— Егер тіптен ақырғы сөзің болса, бұл үйде сен қал. Мен кетейін.

— Неге?

— Біздің заманда үйден еркек кетпей ме? Еркектің мүмкіндігі бар өзіне тұрмыс құрып алуына!

— Мен тұрмыс құра алмайды деп жаныңыз ашиды екен ғой?

— Келеді әрине қолыңнан. Бірақ жолың ауыр сенің.

Екеуі бірін-бірі аңдып, қажап, ойларын келте қайырып, жұмбақ айтысқандай. Раушан екі қолын артына ұстап, ридикюлін бұлаңдатып, билей бастады. Мәлік көзінің астымен түртікілей қарап: «Шынымен алыстап кеткені ме?» деп үрейленіп, Раушан сөзіне шек келтіргісі келгендей.

Асау биені үйреткендей тәк-тәкпен, Мәлік Раушанды үйінің қасына алып келді.

— Кір үйіңе! Мә, кілт! — Мәлік есіктің ашық тұрғанын сезсе де қалтасынан кілтті алып, Раушанның қолына тыққыштап еді, ол кейін итермеледі; үнсіз басын шайқап, бұрылып жүре бергенде, Мәлік шап беріп Раушанды жерден көтеріп-ап, екі аяғын безектетіп, тулағанына да қарамастан, аяғымен есікті теуіп жіберіп үйге алып кірді. Табалдырықтан аттасымен еңкейіп, ернімен ернін іздеп құмарлана сағына сүйді. Көзінен, шашынан, алқымынан қатты-қатты сүйді. «Сәулем!» — деп аймалап, бір ай бойғы зарыққан күйінішін, тарыққан сағынышын, құмартқан көңілін баса алмай, ұйқысыз түндерде тілі ұшына оралып, жадында сақталып қалған жалынды сөздерді қайталап айтып, мауқын баса алмай толқыды.

Аздан соң есін жинаған Раушан:

— Мәке, — деді даусы дірілдеп, қолын жүрегіне басып. — Мен адал екендігіме сенгеніңіз бе?

— Сенгенім!

— Нұрлан айтты ма? Әдейі соны білу үшін дос болған екенсіз ғой?

— Жоқ, бір ауыз сұрасам, бұйырмасын. Бірақ...

— Не «бірағы» бар?

— Бірақ, ол — сенің теңің емес. Ол жас, сенің көңілің одан тез суиды. Саған еркіне көндіріп, уысында ұстайтын мінезі қатты, мықты еркек керек.

— Сіз ше? Өзіңізді қалай санайсыз?

— Менің мінезім жұмсақ, қатты ер болсам, сені шолжыңдатып, бетіңмен жіберем бе?

— Онда кінәлі өзіңіз ғой?

— Мен өзім! Сенен келген қандай ауыршылық болсын мойныммен көтеріп алдым.

— Егер мен ертең басқа біреумен қашып кетсем?

— Кетпейсің ешқайда! Айға кетсең де қуып барам соңыңнан.

Мәлік құшақтап тағы да сүйді келіншегін.

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

Шабдар байтал құтырынып, машина көрінсе осқырып, кейін шегінетінін қойып, мінуге үйреніп қалды. Анау жолы отарда қыздардың көзінше лақтырып тастап қашып кеткеннен соң ызалы Нұрқат алыстағы «Қарасор» маңындағы жылқыдағы үйіріне барған байталды ұстатып әкеп, күні-түні шапқылап, ақ көбігін ағызып, жүнін жығып, жуасытып алған-ды. Содан бері шабдар шәлкес мінезін тастап моп-момақан, жуас атқа айналды.

Нұрқат атқа мініп, шекірейіп жүруді таңсық көреді. Отарларды машинамен аралаудың орнына атына мініп ап, асықпай қона-түстеніп, бір қойшының үйінен лақ жесе, енді бірінен марқа қозының балауса етін қомағайлана асап, коньякті құмарта жұтып, қызара бөртіп қоңыр да баяу дауысымен ән сап, желе жортып отарларды аралай береді.

Екінші отарға келгенше қопаң-қопаң етіп, іші сабаша пісіліп, түк жемеген, түк ішпеген адамдай жып-жылмағай боп ашығып келеді де, қолды салады табаққа...

Қазір Нұрқат бұрынғыдан да толды, бірақ қарны қампиып, ырқ-ырқ еткен семіз емес, бұлшық еттері бұлтиып, қатайып, шымырланып өз қадірін білетін өз бағасын жақсы түсінетін адамдай маңғаздана шіреніп, ыңырана, еріне сөйлейді. Өз денесіне лайықтап тіктірген киімі мүсініне ақау түсірмей, қайта томпая бастаған қарнын жасырып білдірмейді. Аяғында хром етік, бұтында бұрынғыдай қалтасын делдите тіккен галифе шалбар, үстінде күнге күймейтін, желге тозбайтын сұр чесуча көйлек, басында қамыс қалпақ. Ердің артына бөкгерген ала қоржында: «Әкемнен қалған» дейді, сақал-мұртын қыратын ұстара, жауын болса, киетін су өтпес плащ. Совхоздан машина сұрап алмай

жүруінде тағы бір жасырын сыр бар, оны Нұрқаттан басқа тірі пенде білмейді, жеке меншік машина сатып алғысы кеп, ақша жинап жүр. Сол құрғыр, кей күні түсіне де еніп, мазасын алады. Ерекең: «Ендігі келген бірінші машина сенікі!» деп дәмелендіріп қойды, аузы ісіп жүрмесе

Міне, қазір желе-жортып екінші бригаданың маңындағы қой отарына барады. Шабылған шөп те, жайлау оты да кешегі өртте, тып-тыйпыл күйіп кеткен, енді қойдың өрісі жоқ, сонау «Керегетас» маңындағы басқа бір совхоздың жеріне қарай ауысып көшкен-ді, соны көріп қайтпақ.

Бірақ, көңіл құрғыр бей-жай, күндегідей қоңыр үнмен ыңылдап ән сала алмайды, көзі алдында жеке палатада сұлап жатқан Нұрлан, қасында қолын сипап, жаудырай қарап жігіттің әр сөзін қалт қылмай аңдып отырған Айжан.

Нұрқат кейде әйел халқын онша түсіне алмайды — сол Нұрланның несі артық Нұрқаттан? Түрі ме, жігітшілігі ме, білімі ме, дәулет-күйі ме, несі артық, апыр-ау? Қай жағынан болсын Нұрекең өзінің артықтығын әрқашан да сезінеді, тек Сембин жолдас қулау, суайт, айласын алдап асырады. Кеше бір жігіт айтып еді «Сен сотқар болсаң, ол — суайт» деп. Сорлы Мәлікті мұрнын тескен ботадай жетектеп, басын айналдырып алған біржола. Ұшқалақ Раушанды бірсыпыра пайдаланып-пайдаланып, өзіне қайтып берді де, енді Айжанға оралды. Нұрқаттың сүйетінін біле тұра, арасына түсіп жүргенін көрмейсің бе, осыны да туыс, бөле дейді — туф... Әй, бір реті келе ме, жоқ па есеп айырысатын...

Нұрқат жеңгесінің ақылына ден қояды. Ол кісі — өзі әйел, әйел сырын жақсы біледі ғой, бір сөзінде: «Төре жігіт, «мен сүйемін деп» ешқашан да қыз бірінші айтпайды және шамасы келсе, менсінбейтін пиғыл сездіреді, оған алданып қалма, Айжанды көз қырыңнан шығарып, көңіліңді білдіре бер — мақсатыңа бір жетесің!» деген-ді.

Сол сөз тәсілге айналып, Нұрқат Айжанның басқан қадамын аңдып, Нұрланмен кездестірмеудің қилы шарасын ойлап тапқан. Айжан Нұрланмен сөйлесіп тұрса, қасына барып, ыржаңдап, Нұрланды тәлкек қылып, қыздың көзінше абыройын да түсіруге тырысады. Олар қонаққа барса, бұ да шақырмай жетіп барып, Нұрланмен иін тірестіре, қатарласа отырып, Айжанды өзіне бауырап иемденіп алуға дейін әрекет қылады. Сыпайы, биязы жігіт болғысы келген Нұрлан жұрт көзінше мінез білдіре алмайды да, оны Нұрқат жақсы біледі. Беттен ала, зәр шаша сөйлеп, адуындап, бір адамға кезек бермейді. Сүйтсе де қыз Нұрланға қарай береді, о тоба!

Айжан үйіне бөтен біреу кірмесін деген ниетпен қояр да қоймай Сорокин овчаркасының күшігін сұрап алып, жастай асырап алу себебі де осы да, қазірдің өзінде үй маңынан бейсауат кісі

жүргізбеуі бір сәрі, Айжанның өзін де орынсыз жүргізбейді — дыбыс береді.

Әй, Нұрланның кеудесіне бір міндіріп, «Үндемеске» езгілетсе? Қайтып Айжанның маңынан жүрместей болар еді.

«Керегетастың» түбінен Тайжан отарын таба алмай, әрі аспақ боп, ілгерілей бергенде қарсы алдынан қара жолмен дедектеп келе жатқан жолаушы шалды көзі шалды. Қолында таяқ, арқасында қоржынша, баяғының дуанасы сияқты, етек-балағын түріп алған, жүрісі аттың бөкен желісіне бергісіз. Бет-аузы қатпар-қатпар, көсе, көнетоз сеңсең бөркін шалқайта киген, сығырая қарап, ат басын тартқандай кенет тоқтады.

— Сәлем бердік, ақсақал! — Нұрқат үзенгіні шірей созып, тобылғы сапты сарала қамшымен ерінің имек қасын ұрғылады.

— Әлік сәлем алдық, балам. Қай жақтан жүрсің?

— Аудан орталығынан келем, ата! Өзіңіз қайда барасыз?

— Мен де Жасыбай маңындағы демалыс үйлеріне барып қайтпақпын.

— Баяғының дуанасына ұқсайсыз. Есебі балгер емессіз бе, ата? — Нұрқат қылжыңдады қылды.

— Ептеп бал ашатыным да бар еді, шырағым, — деді шал қуланып.

— Бәсе! Тегін кісі таз бола ма дегендей?! Бал ашып бересіз бе?

— Берем, ақы берсең.

— Ақысына, есебі, не аласың?

— Өзің сияқты оқыған дәу азаматтар қалтамды ақшаға толтырып жіберуші еді... Қолың ашық жомартсың ба, яки, жібімес сараңсың ба таниын, кәне?

— Өкпелетпеспін.

Нұрқат атынан түсіп, еріне қаңтарып, шылбырының бір ұшын белбеуіне байлап жол жиегінде малдас құрып отырған шалдың қасына жақын барды.

Шал иығына артқан алаша қоржыншасын ашты да, қолын сұғып жіберіп бірдеңе іздеп жатыр екен, Нұрқат көзі топ газет пен хатты шалды.

— Мынау не қылған хат, ақсақал? Почта тасып жүргеннің қай жағысың? — Әлдене есіне түсіп кеткендей шалдың қолын ұстай алды Нұрқат. — Сіз осы атақты, шапқан атқа жеткізбейтін Қосанжүйрік емессіз бе, соғыс жылдары Павлодардан Баянға хат таситын?

— Соның інісімін. Мен де жүйрікпін. Қазір «Екібастұз» демалыс үйіне почта тасимын. Атым жүрмей қалған соң өзім жаяу тартып бердім.

Нұрқат басын шайқай, үңіле, таңырқай қарады.

— Әй, со кісінің өзі боларсыз, тегі...

— Кәне, бал ашайын ба, балам? — Кішкене дорбадағы құмалағын алақанына салып, күбірлеп, үшкіріп алдындағы төрт бұрышты ақ орамалға шашып жіберді шал.

— Есебі нешеге кеп өлем?

Шал «пісміллә» деп құмалақты сұқ қолымен, біркелкі маржандай ақ тастарды түрткілеп, ерні жыбырлай күбірлеп отырды да:

— Шыны керек пе, балам, өтірігі керек пе? — деді.

Нұрқат басын кекейтіп қарқылдап күлді.

— Ақсақал-ау, өтірік айту кімге керек?

— Кей кісі, балам, қатал шындықтан жайлы өтірікті артық көреді. Қалай едің, дәтің шыдай ма шындық естуге?

— Біліп айтсаңыз?

— Білмейді десең, өзің аш! — деп шал құмалағын жинай бастады. Нұрқат шалдың қолына жармасты.

— Кешіріңіз. Шек келтірген сөз емес бұл! Анығын айтсаңыз құба-құп дегенім ғой.

— Жарайды. — Шал құмалағына қайта төніп, жеке тастарды «сөйле!» дегендей түрткілеп, күбірлеп: — Сен елуден аспайсың, онда да — ат теуіп өлтіреді, балам!

— Тек! — Нұрқат сескеніп, басын көтеріп алды. — Өзімен кетсін ондай өлім.

— Енді қайтейін, балам, құмалақ солай десе...

Нұрқат ойланып қалды.

— Онда атқа мінуді қою керек десеңізші?

— Өзің білесің. Тағы неңе ашайын?

— Бір қызға ғашықпын. Соған үйленем бе екен?

Шалдың іштегі мысқыл қуатының әсері ме, екі жанары жарқырап, езуі дір-дір етеді. Құмалағын тағы да шашып жіберіп, бұл жолы ұзақ үңілді.

— Аққұба, ұзын бойлы, мұрнының ұшы көтеріңкі қыз.

— Дәл өзі, ағатай. Қалай таптыңыз?

— Міне, бір тасқа суреті түсіп тұр.

— Қайсы, ағатай? Мен көре алам ба?

— Көресің, егер балгер болсаң.

— Мені үйретесіз бе, бір ат берейін?

— Бұған, балам, үйренбейді. Іштей туа біткен қасиет.

— Ал, қыз не? Сүйе ме? Алам ба?

— Қыз сені сүйеді.

Нұрқат ыржыя күліп, есінен ауысқан адамдай аңырайып қалды да, іле шалға қайта ентеледі.

— Шын ба?

— Шын. Жалғыз-ақ, ол қызды айналдырып жүрген тағы бір жігіт бар, тегі, сол қағып кетпесін, абайла, балам.

Нұрқат атып тұрды орнынан.

— Сізге ден қойдым енді. — Қойын қалтасына қолын сұғып жіберіп он сомдық ақшаны суырып алды. — Ақсакал, мынау сізге тартар сыйлығым.

— Сыйлығым? Өй, сыйлығыңның ішін... — Шал ал боқта. — Тұқымы жарымаған неме! Осыны да ақша деп ұялмай тартасың ба?

Нұрқат та ежірейе түсті:

—Уай, шалым-ау, кісі тонаушы ма ең? Осыдан артық не керек саған?

— Айттым ғой, атаң да жарымай жүріп, ұрыларға қосылып жат жерде өліп еді.

— Өй, шал, сен мені танушы ма едің?

— Сен сияқты ақымақты бұл өңірде кім танымайды?

— Қап, мына қу бас, атама шейін балағаттап. Қолыңда өлейін. — Нұрқат ұмтыла бергенде, шал атып тұрып зытты. Нұрқат атына мініп, қуғанша «Керегетастың» арасына сіңді де кетті. Далақтап, біраз жер шауып барып, жан-жағына алақтай қарап, іздеп еді, ізін таба алмай, адасып қалды. Қолдан орнатқандай жыбырлаған тас орманның ішінен жаяу кісі түгіл, атты адам да табылатын емес... Қап! Бүкіл елге жаяды-ау осындай сараң деп. Естідің бе жаңағы сұмның ащы тілін!!

***

Тайжан отарын алыстағы бір күншілік жайлауға айдап әкетсе керек-ті, желдіртіп отырғанның өзінде, Нұрқат түс ауа «Тасбұлақ» атанған бұрынғы Айдабол байларының жайлауына зорға жетті.

Үлкен шананың үстіне тіккен «киіз үйді» трактормен сүйретіп, шөбі тапталып сарғайған сайдың үстіне көшіріп, әкеп тастаған екен, кешкі ерінің қайтуына қам жасап, күбжеңдеп жүрген қара кемпір бір тостаған айран беріп, ауыл-аймақтың амандығын сұрады.

Сусап, аузы кебірсіп келген Нұрқат бір тостаған айранды қағып салды да, екіншісін сұрап ішіп, қалтасынан орамалын алып бұрқ еткен маңдай терін сүртіп, содан соң тіл қатты:

— Раушан мен Мәлік қайта қосылған, естіген боларсыздар?

— Жоқ, Ойбай. Сүйіншіңді алмайсың ба, балам? Көп болды ғой, Раушанжанның қатынаспағанына. Әкесі де қынжылып жүр еді. Бәрекелді, жақсы хабар әкелдің-ау, шырағым. — Қатып қалған кішкентай қара кемпір бәйек болды да қалды.

Кемпірдің дауыс нашы, кей сөзді созыңқырап, шолжаңдай айтатыны, дене бітімі қызынан аумайтындығын енді аңғарды, «қызы шешесіне тартқан екен-ау!», — деді іштей ойын түйіп, көзін алмай Нұрқат.

— Олардың тіптен айрылатын реті де жоқ қой, шеше. Соңғы кезде арзанқол сұмдар табылып жүрген жоқ па, ерлі-зайыптының

ортасына түсетін, — деп әлдекімді нысанаға алып, көздей сөйледі.

— Әй, бұзылған заман-ай! Не түседі екен сонда? — деді кемпір ернін сылп еткізіп, тамсанып.

— Атын білгіңіз келсе, айтайын, апа? Адал тағамыңызды жеп, дастарқаныңызды тілгілеп кететін, Тайжан ағайдың ықыласы түскен Нұрлан деген ерке жігіт бар. Сол! Бәрін бүлдіріп жүрген!

— Нұрлан? Әлгі Сембінің Нұрланы ма?

— Араларын ашқан сол көрінеді.

— Қарағым-ау, ол жастай бірге өскен ағалы-қарындас сияқты еді, ондайға бармас, жаңсақ сөз болар?

— Отарға келгіштеп жүргенін Мәлік естіп қойса керек.

— Ондай арам тілегі болса — дәм атсын. Бұл үйдің қарасын көрсетпеспіз бұдан былай, — деді кемпір тостағанын жуып жатып. Нұрқат екі бүктеген қамшысымен етігін сабалап, тысқа шықты.

— Шеше! Сонау көз ұшында қарайған өрістегі қой болар?

— Көзім көрмейді, балам. Қарандаса сол біздің отар да. Бұл жақта бізден басқа тірі пенде жоқ, — деді есіктен сығалап кемпір.

Нұрқат шабдарына бір жамбаспен қисая отырып, сол өріске қарай тартып берді. Нұрлан туралы айтарын айтса да, кейін опық жеп, өзін-өзі қынжыла сөкті.

— Ертең ол кемпір — қызына, қызы —Мәлікке айтып, сөз салып, ақыры иесін тапса қайтпек? Сонда Мәлік: «Әнеукүнгі араз ғып, арамызды ашып кеткен осы еді-ау, есіме жаңа түсті, бұл айуан тағы да ши жүгіртті ме?» деп жағадан алса не істемек Нұрқат?

Еркек басымен біреудің үстінен ғайбат сөз айтудың өзі... Ия, бұ да жеңілтектік!

Бірақ, шыны осылай емес пе, оны біле тұра Нұрқат қалай жасырады? Мәлік Раушанға сенбей жүріп, «сендім» десе — онысын өзі біледі, оған Нұрқатжан кінәлі ме?

Тайжан қой жаюдың тәсілін біледі, түстен кейін сортаңға, тақырға жаяды, жусан жегізеді. Бүгінде қырат етегіндегі ойдым-ойдым ақ тақырға қойын жайып, өзі төбенің басында кошқарлар сүзісін тамашалап, жантайып жатыр. Қасындағы «Алыпсоғы» да шоқиып, «қайсы жеңер?» дегендей телміріп қалыпты.

Байталдың аяғын шідерлеп, ауыздығын алып отқа жіберді де, Нұрқат аяңдап Тайжанның жанына барды.

Кеселді шал, басын да көтермейді, баяғы Шорманның зындаңындай шіреніп, «Өрит, соқ-соқ!» деп күңкілдеуін көрдің бе, мал дәрігері келіп тұр деп именбейді.

Ашуы кернеп, терісіне сыймаған Нұрқат «Сәлем, ағасы!» — деді тарғыл дауыспен.

«Ә, аманбысың!» дей салды шал, басын да бұрмастан, көзін қошқарлардан алмай. Мүйізі қарағайдай екі қошқар сарт-сұрт

соғысып, бүкіл айналаны жаңғырықтырғандай. Ақсары бас қошқардың мүйізі басын шошайтып ыс-ыс етіп иіріліп жатқан жылан сияқты да, тайыншадай шымқай қара қошқардың мүйізі білектей жуан да, айшыққа ұқсас, имек. Екеуінің де құйрығы тірсегін соғады, салбырап түсіп кеткен «Еділбай» тұқымының, Баянауыл аймағында тірі қалған соңғы өкілдері де. Нұрқат осы совхоздың отарларын аралап жүріп мұндай таза тұқымды қошқарларды көргені жоқ, бірі — жүндес жатаған, аяқтары жуан келсе, енді бірінің жүні тақырлау, биік бойлы.

Нұрқат осы өңірде қыста қар теуіп, шөп шауып жейтін, жазда ыстыққа шыдамды, көндікбай, бұрынғы қазақ даласында өсіп-өнген Еділбай тұқымдас қойды өсіруді қолдайтын-ды, дәл қазір мына қошқарды көрген соң ашуы тарқап, олардың соғысына күлімсірей қарап, тамашалап тұр.

Бұрын осы отарларға қатынасып жүргенде нені көрген десеңші?

Ақсарыбас қошқардың денесі жеңілірек екен, кейінірек шегініп-шегініп барып, алыстан атылады. Салмағының аздығын екпінмен толтыратындай. Қара қошқар самарқау да зілді, көп шегінбейді, қаншама ақсарыбас алыстан атыла соқса да мызғымайды.

— Ағасы-ау, мүйіздері сынбай ма? — Нұрқат шыдай алмай бірінші үн қатты.

Тайжан сол жантайып жатқан қалпы, миығынан күліп, қолындағы бұтақты таяғымен жерді бір нұқып:

— Уамай! Сайысқа бірінші түсуі дейсің бе? Абыржымай қарасайшы немен бітерін, — деді такаппар шал. Шегінісіп, араларын недәуір алшақтатып алып біріне-бірі қарсы жүгіріседі де, жақындау қалғанда, секіріп кеп ұрғанда, мүйіздері сынып кете жаздайды, сытырлап тұнық әуеде ағаш сындырғандай естіледі. Ежелгі алма кезек түсіп жүрген қас батырдай тізерлесіп, жатып ап сүзіседі, ыңырсып айбат шегіседі.

Ақсарыбас қошқар қара қошқардан ширақтау, кейде бұрынырақ тұрып, жылдамырақ кейін шегінеді де, орнынан тұрғызбай маңдай тұстан періп жібереді, қара қошқар оң жағына қарай қисая құлап, іле қайта тұрады. Есін жидырмай үсті-үстіне төпелейтін боксер тәрізді ақсарыбас қошқар кейін шегініп үлгертпей, ежірейіп кеп тағы бір соққанда қара қошқардың маңдайынан қан бұрқ етті.

— Алда, құдай-ай қылдау, мына соққан! — деп шал орнынан түрегелді. Шалдың ащы даусынан сескенді ме, әлде бас ауырып, мәңгіп қалды ма, ақсары бас қошқар шұғыл бұрылып, қойға қарай беттеді. Жаны ашыған Алыпсоқ, мәңгіп тұрып қалған қара қошқардың маңдайын тілімен жалады.

— Айтып ем ғой, мүйізін сындырады деп... — Нұрқат қабағын түйіп, шытынап, қара қошқардың қасына барды.

Тайжан өз кінәсін мойындағандай, томсырайып ләм-мим дей алмай, қаба сақалын шеңгелдей ұстап, Нұрқатты жатсынып, қаша

бастаған қошқарды «Қошақаным, қошақаным!» деп тоқтатып ұстап алды.

Қошқардың маңдайына үңіле қарап, сүйегі аман екенін білген соң, Алыпсоқты тағы да шақырып ап, қошқар жарасын жалатып-жалатып, қанын тыйып, құйрыққа бір сап қоя берді.

— Осы иттің сілекейінен артық ем жоқ бұған, ертең-ақ бітіп кетеді, — деп шал жымыңдап, аяғына оралған төбеттің құлақ түбін сипалап, балаша еркелетті.

— Бірақ, ағасы, сіз бұл концертті доғармасаңыз, есебі, екеуіміз араздасамыз! — Нұрқат даусын қатайтып, әмір бере айтқанын шал жақтырмады.

— Қошқарлар соғысы, балам, байырғы заманнан келе жатқан дәстүр, қойшының жалғыз ермегін қимайсың ба? Тек сені көрген соң есер ақсары бас екіленіп кеткені, әйтпегенде күндегі сайысы.

Нұрқат шалдың сөзін өзіне тигізіп, Нұрлан екеуінің тартысына ұқсатып тұр деп ұқты.

— Есебі, ағасы, қойға алдымен мына мен жауап беремін. Түсінікті ме?

— Әй, жауап берсең, онда өзің бақ!

Нұрқат адырая бетіне қарады.

— Қисық сөйлеудің керегі не, ағасы? Әркімнің істейтін ісі бар. Жүріңіз, қойды аралайық. Қотыр қойлар бар ма? Мына қатарғы отарда қотыр түсіпті.

— Уамай. Бізде қотыр қой жоқ!

Жусанның басын шалып, күрт-күрт шайнап жүрген қойдың әрқайсын Тайжанға бір ұстатып, жүнінің арасын ашып-ашып қарап, құйрығын көтеріп салмақтап белінен басып-басып қояды.

— Қой әлі арық.

— Осыған да тәубе де, шырағым. Жаятын жерім жоқ, қалай семірсін? Жылдағы жайылым анада біржола өртеніп кетті. Енді, міне, қу тақырға айдап келдім.

— Жер ыңғайын менен жақсы білесіз ғой. Дегенмен ақылдаспайсыз ба? — Нұрқат ақылдаса сөйлескен кісіше, даусын жылытты.

— Уамай, қалай ақылдасам — менің телефоным бар ма, шырағым? Өздерің қатынаспасаңдар, қойды тастап қайда барам? — Тайжан балуан денесінің салмағын таяғына артып, сүйеніп тұр. Мойнының күре тамыры білеуленіп, алақандай қызыл қалы бұрынғыдан да бетер күреңіте түскендей.

— Келдік қой, міне. Тоса тұрмайсыз ба, ағасы? Жалғыз сіздің отар дейсіз бе — бір күн көзіңнен таса қылсаң оп-оңай өле қалады қойлары. Қалай өлетінін? — Қатардағы отарда шілденің ыстық күнінде топырлап өліп жатқан қойлар Нұрқаттың көз алдынан кетпейді.

— Қарағым-ау, оның себебі бар.

— Себеп сол — күтім жоқ. — Нұрқат өзі жауап берді.

Тайжан басын шайқады.

— Баяғыда шілдеде қой неге қырылмады?

— Баяғысы қайсы?

— Баяғысы: осы Баянауыл төңірегінде Айдаболдың Темірболатына 20 мың қой біткен. Күліктің Молдабайында, Қанжығалының Күленінде, Қаржастың Атығайында, Қозғанның Қабылында 10-15 мыңнан қой болған, солардың қойы шілдеде де өлмеген?

— Қойшылар жақсы баққан!

— Пішту! — деді Тайжан ернін салпитып әйелдерше. — Олардың қойының шет жағасын мен өзім де баққам. Дәл қазіргідей күтімді баяғының қойының түсіне де кірмеген, уамай! Дәрі-дәрмек, ем дегенді кім білген? Құрттаған малға қара май жағып оп-оңай жазып ала қоятын. Осы күнгінің қойы Шорманның тұқымындай, жеке база сал, астына шөп төсе, қастерле, күт... Жатқан бір төре. Баяғыда қой бауыры сап-сарала боп, қиға қыстап шығатын.

— Есебі, не демексің сонда, ағасы?

— Ағасының айтпағы, — деді шал кекетіп, — қой басқа болған.

— Ә, не дейді, ағасы? Ха-ха! Білезізбеме ағасы, бұл сіз өсіріп жүрген қой герман тұқымы екенін? — Нұрқат қарқылдап күле сөйледі.

Тайжан сұқтана қарап тұрды да:

— Герман болмақ тұрсын, американдан әкелсең де, сол қойдың бәрін, мына тілік құйрықтың біріне алмас едім.

— Бұл, ағасы, себеп емес. Кінәні өзімізден, қой бағудан іздейік. Қалай десең де, ағасы-ау, байлар қойды жақсы білген, баға білген. Бір қойы өлсе, өзің сияқты қойшының, есебі, жонынан таспа алып отырған.

Бұл сөз Тайжанның да шамына тигендей.

— Сонда байдың қойын баққан кім екен? Оттауын! Иә, жонымнан таспа алғың келе ме? Мә, ал, шешінейін?

— Әттең, құқым жоқ!

— Ақымақ! Шатып тұрғанын жаман неменің! — Тайжан ашуға басты. — Ол кезде, тілімен орақ орып, қолынан түк келмейтін лақпалар аз болған, сен сияқты дәрігерлер қой түгіл иттің де маңынан жүре алмаған. «Күтім керек! Күтімнің жамандығынан» деп шенеуін мұның, — деді Тайжан Нұрқаттың даусын салып кекетіп. — Қойды аштан қыр дейсің бе? Жоқ, егінге түсірейін бе, ең арты алақанның аумағындай жайылатын жер қалмады. Әне, айғыздап-айғыздап тастадыңдар есіл жерді. Енді кеп: «күтім жоқ!» деп аузыңды толтырасың! — Шал бастырмалатып тілдей берген соң, Нұрқат сөзін бөліп, қатарласа жауап қайырды.

— Жерге мен жауап бермеймін. Көсегеңізді көгертіп жүрген Сембінің баласынан сұраңыз! — Ұрқаттың да тілі шаяндай, шаққан жерінен қан шығарады.

— О не деген сөзің, дәрігерім? Менің екі туып, бір қалғаным ба, Нұрлан? Кім ол көсегемді көгертетін?

Нұрқат мысқылдай күліп:

— Раушаннан сұрашы, ағасы!

Тайжан Раушанның атын атағанда ықтиярсыз жарылды — қаңқу сөз бұған да жеткен секілді.

— Ой, шіренген шартық неме? Сенен келген пәлені көтеріп-ақ алдым! — деп күп-күрең болып, тұтықққан Тайжан таяғын ала ұмтылды. Нұрқат тұра қашты. — Кет, көзіме көрінбей!.. Енді осы маңға жолап көрші. — Жете алмайтынын білген шал таяғын лақтырды: — Оңбаған өсекшіл!

Атына мініп ап, шалға айғай салды:

— Маған ренжіме, ағасы, Көзің жетер кімнің кім екеніне. — Атын борбайға бір салып шаба жөнелді де, іле тоқтап, атының басын қайта бұрды.

— Отарды бұл өңірде қалдыруға болмайды, ағасы. Бірінші бригаданың жеріне көшіріңіз! Бұл — менің бұйрығым!

— Бұйрығыңды қағазға жазып, трактормен жіберерсің, мырза! — деді шал кекетіп, беліне таяғын қыстырып, Нұрқатқа жонын көрсетіп, кері аяңдап.

Нұрқат жолшыбай тағы бір отарға соқты: сарп болған сек қойларды қотаннан бөлдіріп өз алдына жеке ұстап күтпесе, отарды қырып кетпей ме! Тезірек пункт аштырмаса, ертең Нұрқаттың өзін айыптайды: «Не қарадың, көзің қайда?» деп... Қой жайылымының күн санап көндей құрысып, кішірейіп келе жатқанын есепке алмай тағы болмайды. Әй, жазда қой аштан қырыла ма, жусан жесе де. Кінә күтімде. Шал өзін ақтап, кінәні жайылымға, шөпке аударғысы келеді, оған кім сенеді?

Тісін қайрап жүрген секретарь ертең дәрігерді құрбан қып облыс алдында өзін арашалап алады. Тегі, Нұрқат алдын ала қимылдамаса қауіп төнген сияқты.

Баянауылға түнде оралды Нұрқат. Қара барқыт түнге оранған тау бөктеріндегі ақ қала күндізгі айғай-шудан тыныс тапқандай. Тек клуб жақтан зарлай шыққан гармонның жалғыз үні ракетадай аспанға қадала ұшып, жоқ болады.

Нұрқат тастақ көшені жаңғырықтырып, қабаған иттерді ашындыра шулатып совхоздың ат қорасына келіп, ұзақ күнгі жүрістен мүлдем болдырған шабдарын атшыға тапсырды да, өзі жаяу аяңдап үйіне барды.

Шынжырда байлаулы жатқан Үндемес таныды білем, қыңсылап, құйрығын бұлаңдатып түрегелді. Нұрқат итінің құлақ түбін қасып, алақанымен алқымынан қағып, мүсіркенеді. Үн қатып, көңілін білдіреді.

«Сақып жеңгей салақ еді, ұмытып кетіп, аштан қатырды ма, құдай білсін. Итаяғы да көрінбейді. Қалай, күзетіңді дұрыс атқардың ба? Кім келді, кім кетті мен жоқта?.. Мына қызға кім келді? Ә, үндемейсің, айтқың келмей ме? Ух, мылқау!» — Нұрқат дабырлап сөйлеп, Үндемеске кейіп, риза болмай тұрды да, аяды ма, қағазға орап алған бір шағым қантты қалтасынан алып иттің аузына тықты.

«Жақсы күзет, қалыңдығымның терезесінен біреу түсіп кетпесін!» Айжан терезесі ашық екен, егер оянса естісін дегендей Нұрқат әдейі қаттырақ дауыстап айтты да, төрт саты жоғары басып, өз үйінің есігін Айжан жаққа құлақ тіге, асықпай ашты.

Ердің артқы қасында байлаған қоржыншасын қалдырып кеткен екен, есіне үйге кіргенде түсті.

Қап, ішінде дәрі-дәрмегі, блокноты бар еді, біреудің қолына түсіп жүре ме?

Ат үстіндегі ұзақ күнгі жүріс, әбден шаршатқан Нұрқат, кереуетке басы тиісімен қор етіп ұйықтап қалды.

Ертеңінде есікті біреу қойғылап дамылсыз ұрып шырт ұйқыдан әрең оятты.

— Бұ кім, әй, таң атпай үй қыдырған? — Нұрқат трусишең есік ашты.

— Директор шақырып жатыр! — деді кеңсенің үй сыпырушы әйелі. — Қатты ұйықтайды екенсіз, апыр-ай!

— Мендей ұзақ күнге ат үстінде селкілдесең, көрер ем, қалай ұйықтағаныңды!

Нұрқат керіліп, есінеп, киімін кие бастады: — Не боп қалды? Әрберден соң өзім де бармаймын ба?

Кеңсеге жеткенше күбірлеп, өзімен-өзі ұрсысып, Ковальчукті, досын сөгіп барды. Қит етсе, кісі жүгіртеді, төзімі жетіп тоспай ма? «Мен директормын» деп басқаның уақытымен санасуды білмейді

Кеңсенің алдында сап-сары, алпамсадай Тимофей Федорович пен жіп-жіңішке, нәп-нәзік қуыршақ сияқты Раушан тұр. Раушан бұрынғыдан да гөрі бойшаң да, жіңішкерек, әлде шеге өкшелі көк туфли киіп, көк бүрмелі юбка қылдай қып белін қысып тұрғандықтан бойы ұзарып көріне ме? Келіншектің өңі суық, салғаннан түйілді Нұрқатқа.

— Осыны да мал дәрігері, маман, білімі бар дейді-ау, көрмейсің бе, бізге қол беріп амандаспайды, отардағы қойшыларға не істемейді бұл? —деді директорға қастарына келіп басын изеген Нұрқатты иегімен нұсқап.

— Қолды беруге тұратын адамға береді де! — Нұрқат та тебе бастады шапқа түрткен аттай.

— Кім тұрмайды, мына директор ма, жоқ мен бе? Семірейін деген екенсің-ау, тегі, сөз саптауыңа қарағанда? — Раушанның

даусы қаттырақ шығып еді, Ковальчук баяғы байыпты қалпын бұзбай араға түсті. Сөзді әрі өршіткісі келмеді.

— Сабыр-сабыр, Раушан Тайжановна! — деп білегінен бір қысып, «маған жібер» дегендей Нұрқатқа бұрды бетін.

Аузынан сөзі сарақ шығатын директор шешен боп кеткен бе, Нұрқатқа «жас жігіт қандай болу керек» деген тақырыпқа жарты сағат насихат айтып, әбден зеріктірді.

Жас жігіт! Өзінің қызығарлықтай білімі бар, ортан қолдай мал дәрігері. Керекуде, теңдесі жоқ қыз сықылды облыстық сұлу қалада тәрбие алған, кешегі студент, бұл сыпайы, бұл әдепті болмағанда кім болмақ! Еліңе оралдың — қараңғылықтың шам шырағы сен емессің бе? Мына қалпыңда кімге үлгі болып, кімге ақыл бере аласың, егерде өзіңнен үлкен адамға таңертең кезде-скенде сәлем беруге ерінсең? Жарайды, Раушан құрбың шығар бірге оқыған, бірақ Европада әйелді елемеу деген надандықтың қай түрі?

— Біз Азиямыз ғой! — Нұрқат әдейі жанына тие қарқылдап жалған күлді.

— Азиятсың! — деді Ковальчук даусын өзгертпей, қате айтқан шәкірттің сөзін түзеген мұғалім құсап.

Терісіне сыймай әрең тұрған Нұрқат едірейіп досына тап берді.

— Не дейсіз?

— Қызбасың! — деді Раушан айғайлап. — Құлағың керең емес пе еді?

— Құп. Тек осы сөзді тиісті жерінде, есебі, мойындай білсеңдер болды. — Нұрқат бұрылып жүре бермек боп ыңғайланды да директордың шақыртқаны есіне түсіп, оған: — Мені осы сөзді айтуға шақыртып па едің?

Жұрт жиналып қалған соң тыста тұрып сөйлесуді лайық көрмеген директор оны шақырып кабинетіне алып барды. Басындағы кепкесін үш тармақ киімілгіштің бір тармағына жүре кидіріп, емен столдың ар жағына өтіп, жайлана отырды. «Енді осы отырғаннан кешке дейін қозғалмайды, сабазың!» Нұрқат іштей мысқылдап көз қиығын тастап, әдетінше шолпылдатып ернін сорды.

Раушан бұрын кірсе де жабық тұрған терезені ашып, бәрінен соң отырды.

— Кеше екінші бригаданың жетінші отарына бардың ба? — директор алдындағы жасыл шыны лық толған әртүрлі жуан қарындаштарды қолына алып уқалай бастады. Біреумен шындап түс айырысып сөйлесерде қарындашқа жармасатын әдеті. Мықты бол, Нұрқат!

— Бардым.

— Тайжанға көш дедің бе?

— Дедім!

— Қайда көшетінін неге айтпадың?

— Ә, шағым жасай қойған екен ғой. Секретарь күйеуін, қара, арқа тұтуын!

Раушан кішкентай алақанымен столды салып қалды.

— Тиіспе беталды! Жазықсыз біреуді күйдірме! Өткен түні сол өңірден Сорокин оралды, айтып келген сол. Жолшыбай әкейдің отарына соққан екен: «Мал дәрігері бұл өңірден көш деп бұйрық берді. Қайда көшерімді білмеймін, соны белгілеп, тағы да трактор жіберіңдер!» десе керек. Бұл — шағым жасағандық па? Не қылған адамсың өзің, біреуге тиіспесең көңілің көншімейді?

— Жетеді! — Нұрқат енді Раушанның насихатын естуге келген жоқ. — Менің көш дегенім: қой жайып жүрген жері — тақыр да сортаң. Мүмкін директордың өзі айтар қайда жаятынын? — Көзі күлімсіреп, ажуа еткендей Нұрқат. Оны Раушан да сезгендей ызасы кеп, шыдамсызданған келіншек, Ковальчуктің аузынан сөзін жұлып алды: — Ақылы бар адам, күн бұрын жерін белгілеп, сонсоң көшірер болар. Бұйрықты беріп ап, сұрама директордан — «қайда көшірем...». Ерегістірсең сенің көш деп бұйрық беруге хақың да жоқ. Еміңді біл!

— Сіз не дейсіз, директор жолдас? — Даусы дірілдеп шықса да, өзін өзі тежей берді Нұрқат.

— Малға алдымен, әрине, сіз жауап бересіз, дәрігер жолдас!

— Сіз жауап бермейтін боларсыз, есебі?

— Берем. Бірақ, менің ең бірінші міндетім — егінді жинап алу!

— Немене, халық тек нан жей ме? Ет дегенде көмекейің қылық-қылық етеді. Сол етті совхоз бермегенде, американдан сатып алар дейсің бе?

— Өлтірмей мал басын сақтау мал дәрігеріне, күтімге байланысты! — деді бір бүйірден Раушан.

Манағы іштей түйген сақтық ой алдынан шықты. Бұл — бастамасы тәйірі! Соққы бер, Нұрқат!

Нұрқат атып тұрды:

— Қой демейсіз бе мына келіншекке! Осында директор кім, сіз бе, жоқ, секретарьдың жұбайы ма? — Өзі қызыл бет Нұрқат қара күренденіп, өндіршектей түсті.

Директор «сіз сөйлемеңіз!» дегендей Раушанға ым қақты. О да «менің де хақым бар ғой, дау айтуға, плановик емеспін бе? Жарайды, дәл қазір кедергі болмайын!» дегендей шығып кетті.

Нұрқат пен Ковальчук оңаша қалды.

— Ерін билеген соң жұрттың бәрін билемек. Кімге дәрі ол? Көне алмаспыз, Тескентау айдатып жіберсе де! Тимофей жолдас, директор болсаң орныңда қопаңдамай, жалтақтамай, әркімнің жетегіне ермей, мықты бол!

Жуырда ашулана қоймайтын Ковальчук қабағын түйіп:

— Демогог, — деді бір уыс қарындашты жасыл шыныға тастай беріп, орнынан тұрып.

— Ә, не дейсіз?

— Сол — демогогсің деймін.

— Есебі...

Нұрқат жуан да қысқа аяғымен жерді ойып жіберетіндей шірене басып, есікті қаттырақ жапты.

Үйіне кеп, газға шай қайнатып ішті де, ұзақ күнге тапжылмастан арыз жазды.

Өзін қорғаудың жақсы әдісі — күн бұрын шабуыл жасау деген қағиданы берік ұстамаса, ұтуы кәдік.

Ковальчук, әрине, Раушанның сөзін екі қылмайды. Раушан әкесінің жыртысын жыртады. Сонда екі ортада күйетін — Нұрқат. Малдың шығыны деген күн сайын болып жатқан жоқ па! Нұрқаттың мойнына арта сап, өздері судан құп-құрғақ боп шыға келмек.

Иә, алдын ала қамтып, айыпты солардың мойнына артқан жөн. Шынында да совхоз директоры кінәлі емей кім кінәлі. Жайылымға жер қалдырмай жыртқызған да сол. Кешегі өртке де кінәлі Нұрлан екеуі. Совхозда мал бағалайтын кісі шамалы, бәрінің ынтасы — астықта.

Осы тұста Нұрланмен де есеп айырысып, екі жеп биге шығатын кезең, әрине.

***

Нұрлан емханада бір айдай жатып қалды. Мұнша жатады деп өзі түгіл, дәрігер де ойлаған жоқ-ты. Кеудесінің күйген жарасынан ірің ағып, бітпей, қоңынан алақанның аумағындай тері сылып ап кеудесіне жамауға тура келді. Осы операция үстінде Нұрлан Айжанды тағы бір қырынан танығандай, қолы епті, жүрегі батыл, жақсы дәрігер екенін анықтады.

Күнде ертеліктегі обходта бір кездесіп, хал-ақуал сұрасса, кешке жақын Айжан қасына арнайы келіп, ұзақ отырып, әңгіме шертіседі.

Сондағы әңгіме желісі қала жаңалықтары, әсіресе Нұрқат құрбысының тұрпайы мінезі, көбіне оның иті — «Үндемесі» сөзге арқау, тілге тиек боп, екеуі көздерінен жас аққанша тұншыға күліп, мәз болады.

Үндемес иесіне тартып, күн санап сотқарланып, үй маңайынан не бір бейсуат адам, не бір бұралқы ит жүргізбей шынжырын салдырлатып, тұра бас салатынды әдетке айналдырды. Кейде тіптен Айжанның өзі де қорқады, үндемей бас сала ма деп, қаймығып дыбыс беріп, не бір шағым қантпен алдап кіреді.

— Бұ да, Айжашка, мені сіздің үйге келтірмеудің бір айласы!

— Оны мен де солай деп ұқтым.

Екеуі сықылықтап күледі, жігіт қыздың қолын байқаусызда ұстап қалып, не жүрегін сылтау ғып, тамырын сынатып, бейма-за боп жатқаны. Бұрын қыздың қолын қыспақ түгіл, бірауыз сөз айтуға ұялатын Нұрлан, енді Айжанды бір кеш көрмесе көңілі жабығып, дәлізде қаздаңдай басқан қыздың аяқ дыбысына құлақ салатын да болды. Бірақ, Айжан қасына отыра бергенде-ақ ұзақ күнгі талай оқталған сөзінен жаңылып, дәрігерлік мысы жеңе ме, кім білсін, қайдағы бір кәкір-шүкірді әңгімеден әлсіз, тиіп кетсе үзілетіндей өрмек тоқып, әуре боп жатқаны. Сөйтіп күнде уақыт өтеді. Дәрігер кетеді. Нұрлан тағы да қиял-арманымен жалғыз қалады.

Нұрланның іші пысты. Өз еркімен жүріп тұра алмайды, әр қадамы аңдулы, көрінген сестра қожа бұйырып, мазасын алады.

Айжанға: «Үйге жібер, емге келіп тұрайын» деп жалынып та көрді, жібермейді: «Ертерек бір жұма жат, әйтпесе, киім қажап, жараң қайта ашылады-мыс». Естітіні осы.

Кешкі іңірде ауылда әйелдер мал жайлайды, еркектер жұмыстан қайтып, есік алдында ағаш бұтайды, балалар кешкі қайтқан малды қарсы алып, жайласып, іле киініп клубқа, сарнаған музыкаға қарай жүгіретін кез-ді.

Жаңа ғана емханада халатын шешіп, гүлді ақ көйлегінің етегі бұраңдап, қаз-қаз басып үйіне қайтқан Айжан соңынан бірге еріп кете алмағанына күйініп отырған Нұрлан әкесінің даусын естіген сықылды. Терезе алдына барып құлағын салса, шынында әкесі!

— Нұрлаш, егерәки үйге қайтсаң қайтеді? — деді баласының жабыққан кейпін ұнатпаған шал.

— Қайдан жүрсіз, аға? — Нұрлан терезеден асылып, бала құсап, әкесінің мойнынан құшақтап, әжім басқан, сақалДЫ бетіне бетін тақады. Сортаң жердің иісіне ұқсас ежелгі бір еңбек ада-мына лайықты әкесінің үйреншікті иісіне бала күннен құмар-ды, қайта-қайта иіскелеп, мауқын басқысы келді.

Ойланбай аузына түскен сөзді баласының айта салғанына әкесі де, Нұрланның өзі де түсінді. Әйтпегенде, екі күннің бірінде терезенің түбіне келіп, кешке жақын әңгімелесіп, шер тарқатып кететін шалға «қайдан жүрсің» дер ме?

— Балам, мен киіміңді әкеп берейін. Шық! Осы емхананы суқаным сүймейді, — деді тағы да ұлының басынан сипап.

Әй, қайран, әке-ай! Дардай жігітті қасынан қалмай ағаш жо-нысатын баяғы жеті жасар баласы дей ме екен? Жарайды, осы шалдың бір тілегі болсын, Нұрлан қазір қашады емханадан. Мейлі, азар болса Айжан ұрсар да қояр. Әбден зерігіп, іші пысып, әуре болған жоқ па?

— Алып келіңіз, аға!

Әкесі томпаң-томпаң етіп, үйіне қарай зытты.

Бір жақсылық істегендей әкесіне көңілі толып, палатасына Нұрлан қайта оралды. Тіс жуғышын, сабын, ұстарасын газетке орап, дайындап қойды да, мысықша басып, Қайырбек жатқан палатаға барды.

Бір ай шамасы өліммен алысқан ер жігіт, бұрын толық, етженді сияқты-ды, қазір құр сүйегі қалған, көрпесінің астында құшықтай қос жанары ғана жылтырайды. Өмірге деген аңсаған тілегі, шынайы құмарлығы терең шыңыраудан батырмай сүйреп алып шықты. Ауруды жеңді, беті міне бері қарады.

— Қайыр аға, мен қазір үйге кетем. — Нұрлан еңкейіп құлағына сыбырлады.

— Сені жазып шығарды ма?

— Жоқ, өзім... Қаштым.

— Ой, тентек! — Қайырбек жымиып басын шайқады. — Мен де қашам ендеше!

— Пәле! Сізге болмайды. Мен келіп тұрайын, сіз жатыңыз. Әбден айыққанша, жарай ма?

Қайырбек қаншама сыр бермей, жайдары жүзбен рұқсат етсе де, жалғызсырап елегізіп қалғанын Нұрлан сезінді — күнде кешке таман оқыған қызық романның желісін, көрген фильмінің оқиғасын айтып, есі түгіл, түсіне де кірмейтін бейтаныс өмірмен кім таныстырады енді?

— Сау бол, Қайыр аға!

Нұрлан палатасына қайта оралса, дедек қаққан шал киімін әкеліп, терезе алдында қалтиып тұр. Нұрлан апыл-құпыл асығыс киініп, көз ілеспес қимылмен терезеден секіріп түсті. Ең арты өзінің киімін де сағынған сияқты: жеп-жеңіл, оңтайлы-ақ, емхананың халатындай олпы-солпы боп шұбатылып тұрған жоқ.

Әкесі мен баласы қылмыс жасаған адамдай қысыла, қорғана, көше-көшенің қараңғылау қапталымен ентіге басып, үйіне жетті.

— Уһ, жеттім-ау, аға! — Нұрланның қысылғаны соншама, маңдай терін алақанымен сыпырды.

— Неге сасқалақтадың, балам?

Әкесі баласының неге абыржып, үрейленгеніне шынында түсінбеді. Айжан кез кеп қала ма деп қауіптенді Нұрлан, кешке жақын дем алып, ауа жұтып жүретіні де болатын, оны әкесі қайдан білсін.

Үйге кірмей әкесі мен баласы аулада тұрып қалды. Бір-екі түп қайың мен үйеңке орнатқан еді өткен жылы Сембі, сол осы көктемде тамырын терең жіберіп бұтақтары кере құлаш жан-жағына жайыла өскен. «Емханадан аман-есен шыққан соң балам отырсын!» — деп сол үйеңкенің түбіне арнайы орындық жасап қойған.

Сембі баласын үйеңкенің түбіне алып барды. Әкесінің қолы бір дамыл таппайтын, жона береді, шаба береді, өмірінің мәні де, сәні де осы — ағаш шабу, қол өнері, ісмерлік.

— Аға, киіз үйіңіз қайда? — Бір жағы Айжаннан ұялып, «балалық болды ма!» деп өкініп, толқи бастаған Нұрлан өзін-өзі алдап, көңілін аулау мақсатымен сұрай сап еді, әкесі қуанып, қалбалақтап сарайға қарай томпаңдады.

— Жүр, жүр бері! Көрсетейін.

Сарайдың ішіне кірмей, есікті ашып, сырттан жарық түсіріп, жаңадан жонып, кептіріп қойған уықтарды көктеп, кептіріп керіп тастаған керегелерді көрсетті шал.

— Міне, шаңырақтан басқасының бәрі дайын. Бірер күнде керегелерді де бітірем көктеп...

— Жаңа шаңырақ, ескі кереге, о қалай, аға?

— Кереге дегеніміз — егерәки ол әкеңнің, шешеңнің, кешегі өзіңнің өскен үйің делік, ал шаңырақ ол — сенің өзің қолыңмен орнатқан жайың. Бұл соның мағынасы.

Нұрлан сөзден жеңіліп қап, ағаш түбіндегі орындыққа қайта оралды. Сембі шал бала күнінде әкесінен кереге-шаңырақ жасап, уық иіп үйренгенін, ісмерлік те әкеден балаға қалған мұра екенін, бір кезде Нұрланды да осы ісмерлік жолын қудырып, баулығысы келгенін мұңайып, қинала тағы да еске түсірді. Әркім өз өнерін қастерлеп, қадір тұтатыны ежелден белгілі.

Сембі шалға үй жасау өнердің озығы. Тек баласының он бес жыл оқыған білімі алдында ғана тоқтайды, әйтпегенде ұрпақтан-ұрпақ қуып келе жатқан өнердің Нұрланға келгенде үзіліп қалуы — кешірілмес күнә тәрізді. Көзі тірі кезінде, құдай немере де бермеді...

Нұрлан әкесіне сүйсіне қарайды, бала күндегідей еркелеп арқасына мініп, атшулап, ойнар ма еді, шіркін?!

Қазақ атаңның: «Атаның көңілі балада, баланың көңілі далада» дегені тауып айтылған екен ғой, осы күнге дейін Нұрлан әкесінің қамын жеп, жаны ашып, балалық жылы сезім білдірмеген бе өзі... Оқуда жүргенде телефон соқса: «аға, ақша-ақша керек!» деген бір ауыз сөзді, сонау Баянауылға қайта-қайта қақсап зорға жеткізетін-ді, каникулда да дайын тамақ пен көп ұйқының шырмауында болып, елбелектеген әкесінің: «Нұрлашым, Нұрлашым!» деген еркелеткен сөзіне мән бермейтін... Бүгін міне, сағынғандығынан емханадан ұрлап әкетті. Сонда да, әке қадіріне әлі жете түсінбей, самарқау отырған жоқ па!

Бала әке-шешеге, әдетте, өркөкіректеу, өз көкейін, құлқынын алдымен ойлап, алдымен соның қамын жемей ме!

Нұрлан осы бір шақ құшақтап әкесін сүйсе де ешкімге ерсі көрінбес еді, бірақ соған буынының қатқандығын, өсіп кеткендігін дәлел ғып, шегіншектеп отырған жоқ па, қайтерсің?!

***

Нұрланның емханадан қашып кеткенін ертеңінде бүкіл совхоз, аудан орталығы естіп, әзілқой жігіттер: «Айжанның тегеурініне шыдамай қашқан ғой ол сорлы» деп бұрмалап анекдотқа айналдырса, кейін іштей: «Зарығып жата ала ма, дені сау адам, тышқанның көзіндей жара үшін, тәйір!» деп жақтап та сөз қылғандар табылды.

Айжан емхананың табалдырығынан аттай бергенде-ақ, санитарка қақсап қоя берді: «Сембин түнде жоқ боп кетіп, есіміз қалмай іздеп жүрсек, үйінде отыр».

Айжан сенерін де, сенбесін де білмей, палатаны ашса, шынында жинаулы койкасы ғана саңғырап тұр.

Өлім-ай, Нұрқат мазақ қылады-ау енді! Енді қайтті Айжан?.. Жоқ, бұл басынғандық, Айжанды сыйламағандық!

Айжан сыр шашпай-ақ жабулы қазан жабулы үн-түн жоқ қоя салудың орнына, ашу үстінде телефон құлағына ұмтылды. Совхоз директорына сөзінің зәрін төге жеткізді.

Мұндай жеңілтектікті Нұрланнан күтпеген Ковальчук үнсіз тыңдап алды да: «Шара қолданайық, керек болса қайтадан күшпен апарып салайық!» деп шын рай білдірген-ді, оны Айжан ашу үстінде теріс, сықақ, мазақ теңдес ұқты. Телефон құлағын тастай берді. Бұлар телефонмен сөйлесіп жатқанда директор қасында Раушан бар-ды.

Раушан құлағына тиген сөз жата ма, заматта бүкіл кеңсеге таралып жігіттердің әзіл-мазағына айналып, масаттана күлген күндесі Айжаннан өшін бір алды.

— Қыздан жігіт қашты деген не сұмдық? Мұндай жаңалық біздің өлкеде ғана болмақ! — деп сауысқандай сықылықтаған Раушан Айжанның ежелгі «доссымағы» Нұрқатқа жеткізді сол сағатында. Жеткізгенде түрлендіре, түрлі саққа жүгірте жеткізді. Өзін-өзі ұстап тұра алмады, іштей Айжанға тарлық жасап, Нұрланды қызғанып жүрген келіншек өзінің Нұрқат тобына қалай қосыла қалғанын сезбей де қалды.

Тіптен Раушан Мәліктен басын айырып ап, Нұрланға тием десе, Айжан қарсы болар ма еді? Таңдаған қызын жігіт алады, сүйгеніне қыз тиеді, кімнің оған шегі бар? Бірақ Раушан басын босата алмады, Мәліктен кете алмады, Нұрлан да кейін шегіншектеп ашық тілек білдірмеді, — бұл арада Раушанның өкпелейтін де жөні қайсы Айжанға. Ұялсайшы, Раушан!

Раушан кеңседен ерте шығып, жолшыбай Сембі шалдың үйіне соқты.

Нұрлан тап-түйнақтай киінген, стол басында қағаз жазып отыр екен, Раушанды көріп, орнынан жедел тұрды. Қарсы жүріп, қолын ұстап жібермсй:

— Роза... — дей бергенде, Раушан сөзін бөліп:

— Раушан! Менің атым ежелден Раушан. Мен саған Айжан емеспін Аня дегізетін, —деді. Нұрлан «Аня» атаған емес-ті, қайдан тауып алғанын. Нұрлан мырс-мырс күліп, қолтығынан алып, стол қасындағы қызғылт жұмсақ креслоға отырғызды.

— Қалай... — дей бергенде, Раушан тағы да Нұрланды бөліп:

— Не қалайы бар? — деді. — О заман да бұл заман қыздан қашқан жігітті Баянда көрдік деп бүкіл қала шулайды.

Бота көзі күлім қағады. Нұрлан сұстанып түс бермеді.

— Ондай сөздің керегі не, Раушан? Өзім сұранып шықтым.

— «Сұранып?» Совхоз директорына «қашып кетті» деп таң атпай телефон соққан Айжан емей мен шығармын?

— Пәле!Не дейді, қашқаны несі?

— Өзінен сұра! Бүкіл аудан басы мазақтап жатыр сені.

Нұрлан ерте шыққан гүлдей, бір ауыз суық сөзге ұнжырғасы түсіп, томсырайып, жүдеп қалды.

— Пәле... О не қылғаны Айжанның?

— Айжанның тегеуріні қатты екен деп күледі жұрт. Ха-ха!

Раушанның жүйкесіне тиіп, Айжанды жер-көкке сыйдырмай мақтады Нұрлан. Дәрігерлік өнері жақсы сағатшының ісмерлігіндей, адам денесінің тоқтап қалған бар мүшесін жүргізеді, ол Нұрлан мен Раушанның қолынан келе бере ме?

— Мұрныңды тесіп бота қып алған ғой біржола. Кеше ол сені директорға жамандайды. Бүгін сен оны мақтайсың. Түсініксіз дүние.

— Ол рас, көп жайды түсінбейсің, Раушан.

Мұндай сөзді Нұрланнан күтпеген Раушан таңырқап әзіл ме дегендей, денесімен бұрылды оған.

— Ақылды екеніңе көзім жеткен еді. Түсіндірерсің әлде? — Раушан төлкек қыла бастады.

— Түсіндірер едім, егер...

— Егер жұбайым болсаң, солай ғой, айта алмай тұрғаның?

— Айтайын дегенім: «Егер мені тыңдасаң» демек едім.

— Жалтарма! Білем, сол сөзді айтуға батылың жетпей менен бір емес, екі рет айрылып қалғаныңды. Өтірік деші?

Нұрланға бұл сөз өте ауыр тиді, — іштей беті қабыршақтанып, жазылып келе жатқан жараның бетін қайта тырнағандай.

Ызадан туған әсердің ықпалы ма, Нұрлан кілт өзгерді.

— Сен мені ғашық деп жүр ме едің?

— Емеспін деші? Тура қара көзіме! — Нұрлан күліп жіберді.

— Саған ғашық болсам — неге айтпаймын: «сүйем, өмірлік дос болайық!» деп, ә?

Нұрлан осы сөзді айтарын айтты да, терезе алдында тұрып, тау бөктерінде құстың ұясындай қарайған ағаш үйлердің шатырына, тоқал үйлердің мұржасына көз жібергенімен бірін көрген жоқ, өзінің ішкі сарайына үңіліп, таңырқап тұр — жылдар бойы айта

алмай, қымқырып жүрген сөзін байқаусызда ызамен қажеті жоқ кезде, оп-оңай айта салды. Өмірдің келемежі осы ғой... Раушан да Нұрлан сырын түсіне қап, ойнақы, жан қытықтайтын дауыспен:

— Әлі де кеш емес, жігітім, — деді.

— Мәліктей жары бар әйел мақтаныш етуі керек. Мәлік — менен артық.

— Кім артық, маған кім ұнайды, оны өзім білем! — Раушан бетін-бетіне тақап, ыстық демімен Нұрланның жанын өртеп: — Құшақта! Сүй мені! — деді.

Нұрлан кейін шегініп, басын шайқады.

— Сүй! — Нұрлан кейін шегінген сайын Раушан ентелей түседі. Әмір бере бастайды. — Секретарьдан қорқасың ба?

— Сыйлаймын. Достықты жоғары бағалаймын! — Дір-дір еткен Нұрлан теріс айналып, ернін тістеледі.

— Эх, несчастный сухарь! — орысшылап, жиіркене көз тастады да, Раушан жігітті жалғыз қалдырып, шығып кетті.

Бала күнінен қатар өскен, ерке Раушан емес пе, нені айтам, неге жанын қинаймын десе де еркі бар. Раушанға өкпесі жүрмейді Нұрланның. Тұлымы салбырап, қызыл камзолының өңіріне қазқатар қадаған күмісін сылдыратып, Нұрлан сонынан қалмай, «кет!» десе болмай, көшеде жатқан қабат-қабат тастардың арасынан селтие шыққан бірлі-жарым ал-қызыл тау гүлін бірге жұлысқан жоқ па?! Есі кіре қол ұстасып мектепке бірге барғаны қайда? Кейінгі жылдары, жазда Тайжан жайлауға алып кеткенде Раушанның күзге оқуға оралуын сағына, асыға күткенін қалай ұмытар?

Бала күнгі достықтан артық не шынайы, не адал сезім бар?

Әйтсе де, Раушан әрқашанда Нұрланға қатал да, әділетсіз. Нұрланның сүйетінін біліп, еріккенде, жабыққанда іздеп кеп ажуалап, әуре қылады, өжет жанның сайқы-мазағына ұқсас.

Раушан мінезі мен Айжанды салыстырса — шынайы, балауса махаббатты, өзіне деген ұқыптылықты, берілген сақтықты Айжаннан ғана таппай ма Нұрлан? Нұрланның талай оғаш мінезін кешіріп, аса айрықша ықлас білдірген сол Айжанды кеше өкпелетіп те алды. Неткен шешілмес, шиеленіскен түйін?

Нұрлан емханада жатқан кезде өзімен институтта бірге оқыған серік достарынан хат кеп, үйіліп қалған екен, бүгін жұмысқа шығар алдында соларға жауап қайырып, почтаға салып жіберді де, қайтарда Айжанға соқты. Почтадан қайтқанда Айжанның үйі — дәл жолы.

Шарбақтың есігін ашып, жайбарақат кіре бергенде әнеугі «Найзатас» түбінде өзі атқан қасқыр сияқты, көкшіл-сұр овчарка үдірейе түрегеп алдын кесті.

Көк шарбақ та, сұр ит те — бұл көшедегі жаңалық. Айжаннан шет жағасын естіп еді, өз көзімен көрді. Нұрқат Айжанды мықтап қоршап алғаны білініп тұр.

— Үндемес, менмін ғой бұл! Кесе-көлденең тұратыныңды білгенде, қалтама қант сап келетін едім Айжан құсап. — Алая қараған овчаркадан жасқанып не ілгері өте алмай, не кейін кетудің ретін таба алмай дел-сал болған Нұрлан Айжан терезесіне көз жіберді, тірліктен ешбір хабар таба алмады.

Пәле, Айжан біржола ат құйрығын кескеннің қай жағы? Нұрлан үйінің қасына жақындай бергенде, кеңсенің үй сыпыратын әйеліне тап болды.

— Нұрлашжан! — Анадайдан айғайлап шапыраш көз алқам-салқам әйел: «Бүгін кешкі беске парткомге келсін!» деді.

Нұрлан неге шақырғанын айтпаса да аңғарады: партияға өтпек боп, арыз бергелі, міне, бір ай, ол екі ортада ауырып, емханаға түсіп қалған соң қарамай, кейінге қалдырған-ды.

Алдында биік асу тұрғанын сезінген Нұрлан қобалжи бастады. Ертең біреу партия тарихынан сұрақ беріп қалса, соған жауап қайыра ала ма? Дайын ба? Өткен жылы аспирантураға түсерде ленинизмнен экзамен беріп, «бес» алғаны қайда? Несіне жүрексінеді?

Нұрлан үйіне барған соң этажеркадағы қаз-қатар тізілген кітаптарының ішінен көк тысы бар, қалың кітапты іздеп тауып алды да, беттерін ашып, оқымай отыра берді.

Аулада ағаш жонып отырған қораш шалдың бір әңгімесі есіне түсіп, кітаптың әр жол арасынан жанданып үн қатып тұрып алды.

...Қылышынан қан тамған Колчак әскерінің тас-талқаны шығып, Арқаның құба жоны арқылы Қарқаралы — Абралы — Аякөзді басып, Қытай шекарасына тым-тырақай қашып жатқан мезгіл-ді. Соның бір бөлігі ел ішін ойрандап, еркегін атып, әйелін зорлап, жол аузындағы Қарқаралыға тап болып, кілең уездің басшы коммунист азаматтарын қырып кеткен.

Баянаулының бірінші коммунисі Сембі шалдың туысы Асқар Сыздықов қол жинап, алдынан қарсы аттанады. Бұлар ақтың қарулы әскерін Далба тауында қуып жетіп айқасып, екі жақ үш күн соғысады.

Мылтықты ату түгіл, қалай ұстайтынын білмейтін қазақтың жалшы-малайының, дихан кедейінің ұлдары ерен қайрат көрсетеді. Сонда астындағы «Ақселеу» атанған ақбоз атқа оқ тиіп, Асқар жаяу қап, Сембінің артына мінгеседі.

Атының басын бұрып ап Сембі «Қайдасың, елім!» деп тартып береді.

— Ең болмаса, сені аман жеткізейін елге! — дейді ол, ондағы адал тілегі: жігіттер қырылса да, бірінші коммунист аман қалсын деу.

— Бұр атыңның басын! — дейді Асқар әмір етіп.

— Неге, ей? — дейді Сембі таңданып, — шын-ақ өлгің келгені ме?

— Ленин құрған жаңа дүние үшін өлудің өзі мақтаныш. Оны білесің бе? Ленин мына жаңа өмірге деген менің адал ниетім, ақ жүрегім, ата-бабам көксеген жақсылығым, — депті Асқар. Осы бір оқиғаны, соғыс жылдары қиын-қысталаңда есіне түсіріп, бала-шаға, қатын-қалашқа үлгі есебінде қайта-қайта жыр қып айтып: «Біз не көрмедік, біз бастан не кешпедік!» деп шал өзін де, жұртты да қайрап қоятын-ды.

Ленин мен Нұрланның алғаш кездесуі әкесінің осы сөзінен басталған, ол жылдары Нұрлан алты жасқа келген бала-ды, содан жетіге толып, мектептің есігін ашқанда бұйра шаш, кере қарыс маңдайы бар, томпиған сүйкімді үш жасар баланың суретін класта ілулі тұрғанда көрді.

— Бұл кім? — дегенде, мұғалімі:

— Ленин! Бұл — Лениннің бала күнгі суреті, — деп жарты сағат оқу бастаудың орнына Ленинмен таныстырған. Сол жеті жасар баланың мұғалім аузынан естіген сөзі міне жиырма бес жастағы қыршын жас жігіттің әлі есінде, ұмытпайды. Әсіресе мұғалім: — Ленин кім? — деп балаларға қарап тұрды да, үш рет қайталап: — Ленин сенің, сенің, сенің де... — деді әрқайсының кеудесінен түртіп: — өміріңнің мәні, жүрегіңнің қаны, дүние көретін көзің!

Нұрлан кітапты қайта орнына салды да аулаға шығып, әкесінің қасына барды.

— Мені партияға алатын болды, аға! — Иіп қатырған уықтың басын кішкентай шапашотпен ұштап жатқан әкесінің қолынан Нұрлан көзін алмайды; кескен дөңбекті астына қойып алған, мүсіні тұғырға қонған қаршығадай, тағы да нық отыр, қол сілтесіне көз ілеспейді, тық-тық шауып, жаңқасы жапалақтап жауған қысты күнгі ақ қардай жан-жағына ұшып жатыр.

— Ә! — деді шал мызғымастан. — Осы әлі түскен жоқ па ең, балам?

— Жоқ, аға, мен жас емеспін бе?

— Қайдағы жас, балам, сенің кезіңде біздің Асқарлар партияға түсіп, бүкіл думанды билеген, жаңа үкімет орнатқан. Жиырма бестегі жігіт, ширек ғасыр өмір сүреді. Ол — жас па? Жас емес, жас емес! — Атом ғасырында адам да тез «пісетін», кәмелет жасқа тез толатын көрінеді ғой. Телевидение, радио, кино баланың сана-сезімін толықтыруға керемет әсер ететіні анық. Жартылай оны Нұрлан өз басынан да кешкен.

Қазір, міне, жиырма беске шығады, әкесі айтқандай жас та емес (әкесіне әлі жалаң бұт Нұраш-ты) ой сезімі, ақыл-санасы қалыптасқан өмір бағасына түсінген адаммен пара-пар, тең түседі.

— Дұрыс, аға, мен жас емеспін. Алдымда сіз болған соң еркелей беремін де, семья көшін өзім бастасам, мүмкін, басқаша қимылдап, басқаша сөйлеуім...

Шал шауып отырған шапашотын тоқтата қойды.

— Мені арқа тұтып, маған сенгенің бе, балам?

— Әкенің арқасында не көрдім мен?

— Қазір саған пана болам ба? Егерәки, мен қараңғы болмай, қызметкер қатарында жүрсем бір сәрі...

— Сіз қазір де маған ақылыңызбен панасыз.

— Оныңа рахмет, балам. — Сембінің танауы делдиіп, бет-аузы жыбырлап, қуақы әзілге бейімделгендей рең білдірді. Үні де ширақ: — Шын ба осы сөзің? — деді тесіле қарап.

— О не дегеніңіз, аға? — Нұрлан сасыңқырап қалды.

— Дегенмен сол, егерәки, менің тілімді алсаң, осы жұртпен шақылдаса берген қадір бермейді, балам, анада бір сырымды айтқам. Аузы күйген үрлеп ішеді, абайла! Партияға енем деп отырсың, бұрынғыдан бетер тіліңді ұштап жүресің бе, қайдам?!

— Сіз маған сынама, айтыспа-тартыспа дейсіз ғой?

— Осы қалада сен жайында түрлі саққа жүгіртіп, қаңқу сөз тараған сияқты. Мешкей деген жақсы атақ емес!

Нұрлан үндемеді. Әкесі бір емес, осымен екі қабат тілек арта-ды. Бір жылдары аузы күйген әкесі, кесе толы Нұрланның ыстық ойын үрлеп отыр. Басқысы келгендей.

— Мені әкем деп сыйласаң, балам, жұртпен айтыспа. Тек жүрген, тоқ жүреді. Ең арты бөлең екеш бөлең де өкпелі сияқты.

Нұрлан желдің қай жақтан соққанын енді түсінді: Нұрқат бөлесі екен ғой, әкесіне салмақ сап жүрген.

Әкесі қиыла өтінеді, бұрын мұндай салмақ сап, тілек білдірген емес еді. Қайтсе екен? Әкесін тағы өкпелетіп, жалғыз қап жүре ме, құдай білсін?!

Бюроға кетіп бара жатқанда, Сембі: «...Сүйтсе де, жолың бол-сын, балам!» деген-ді. Әкесінің сол тілегі қабыл болды — қаншама «қолда өскен бала ғой» деп сылап-сипап, ақыл-тілек те білдірген жоқ, қиын-қиын сұрақтар қойып бір сағат талқылап, бақайшағына шейін шағып, терлетіп ап, ақыры бірауыздан «кандидаттыққа алынсын!» деді. «Уһ» деп Нұрлан бюродан шыққан соң демін бір-ақ алды. Әнеугі өрттегі ерлігі де есепке кірді, егер оны «ерлік» деп санаған күнде?

Ерлік — Қайырбек ағайдікі, Нұрлан себін тигізді, оны атауға да тұрмайды.

Осы кештегі Нұрлан қуанышын судай сепкен Ковальчуктің жеткізген хабары. Совхоз директоры да бюро мүшесі ғой, жұрттан кейін алып қап, есік алдында тұрып өзара күңкіл әңгімеге көшті.

Тамылжыған тынық кеш көк буалдыр сағымға оранып, қала үстіне төніп тұр. Аспандағы бірлі-жарым ерте туған жұлдыздар да қол созым жерде — жап-жақын. Әшейінде таудан есетін самал да ішін тартып тына қалған.

Не Ақбет таудан, не Сабындыкөлден не бір леп, не бір ызың сезілмейді. Нұрлан ақ торғын көйлегінің жаға түймесін дегбірсіздене ағытып, кеудесін ашып, демін тереңірек алып, таза ауаны қомағайлана жұтады. Ковальчук бұрын Нұрланды менсінбей, жаратпай жүретін-ді, әнеугі өрттен соң жұмсап, иіліп қалған көрінеді, аяй ма, жоқ Нұрлан адалдығына көзі жеткен бе? Әдетінше «г»-ны украинның «h»-сына айналдыра сөйлеп, өзінің құрбысындай, ашық әңгімелеседі. О, ғажап-ай!

— Нұрқат Саденов жазған арызды тексеруге өлкеден комиссия келді ауданға, естідің бе?—деді директор көлге қарай баратын үй арасының соқпақ жолына түсіп.

— Нұрқаттың ба? — Нұрлан сенбеген адамдай қайта сұрады. — Не жайында?

— Арызды Асановтың үстінен жазған деседі. Негізгі фактілерін біздің совхоз өмірінен жинаған!

— Кім айтты сізге?

— Менің өзімді шақырды ғой. Мал жайынан біраз мәліметтер алды. Әнеугі өртті де сұрады.

— Ол комиссия қайда?

— Асановты ертіп ап аудан аралап кеткен. Бүгін оралмақ.

— Нұрқат жазды дегенге сенбеймін. Мінезінің аусарлығы болар, бірақ Мәліктің үстінен материал жинады деуге, ей-ей... — ойын аяқтамай қапаланған Сембин басын шайқайды.

— Ләйім, солай-ақ болсын! Досқа сену — жақсы қасиет.

— Бірімізге біріміз сенбесек — қалай өмір сүруге болады, Тимофей Федорович? — Нұрлан Ковальчукке қадала қарап, мысқылдай айтып тұр ма дегендей, ой астарын тапқысы келеді.

Ковальчук үндемеді. Екеуі қияр, картоп еккен бақ-бақтың арасымен бірінің соңынан бірі ерген қаздай, маң-маң басып көл басына барды да, сандық тастың үстіне отырды.

— Кеше мен егінді аралап қайттым, — деді Ковальчук салқындағысы кеп, сырт көйлегін шешіп. — Суға түспейсің бе?

Нұрлан кеудесін ашып, ақ марла жапсырып қойған жараларын нұсқады.

— Түскім кеп-ақ отырмын, әттең... Егін қалай екен?

— Өткен жылғыдай.

— Өткен жылы мен болған жоқпын ғой.

— Гектарына 4-5 центнерден алғамыз, содан біле бер... Тағы бір жаңалық: облыстан Якупов звондады. Ол: «Орақка қашан түсесіңдер?» деп тағы да шүйілді. Жерде пісер, дестелеп ора бастаңдар деген бұйрық берсе керек. Соны талап етеді. Ертең егінді көріп бастасақ па екен? — Нұрлан жауап қайырып үлгермеді, Ковальчук жаланаш, трусишең суға қойып кетті. Балтамен шаба салған долбар, дөрекі дененің бұлтиған бұлшық еттері көгере-сарғайып көкшіл торғын суды оранып, көзден ғайып болды, тек Ковальчуктің қылтиған басы ғана қараяды.

Тимофей Федорович болбыр, іркілдек денесіне қарамастан, теңіз жиегінде өскен болу керек, жеңіл жүзіп, көлдің ортасына дейін барып қайтты.

— Қара теңіздің шалшық суы тәрізді Шибашта өскем. Қазір жүзуге қарайып қалғам ба? — деді Нұрлан ойын сезгендей, судан шығып.

— Пәле... Әлі де үйрекше сүңгисіз.

— Карта ойнайсың ба? — деді Ковальчук денесін сордырып, Нұрланның қасына отырып.

— Карта?

— Преферанс! Біз бірнеше адам, ішімізде Ерекең бар, оқта-текте кездесіп те қаламыз. Анда-санда сенің Нұрқат досың да қосылып қалады... Адамды түсіну қиын-ау! Соның жазды дегеніне... — Тимофей Федорович басын шайқай берді.

— Мен карта ойнап көрген пенде емеспін.

— Преферанс білмеуің сенің басыңа кемістік, жігітім! Мәдениетті ойын ғой!

Ковальчук бұрын тұйық, қытымыр, ойын-күлкі білмейтін, басқан қадамын аңдитын сақ адам ба деп шамалаушы еді, құр алақан емес, езу тартары да бар ғой, жаным-ау! Директордың алдында жұртпен араласпайтын, өмірді дара сүретін өзі болып шықты. Пәле!

— Үйретейін, егер ықылас білдірсең, — деп Ковальчук, неге екені белгісіз, жабысып қоймайды.

Нұрлан түрлі себеп тауып зорға құтылды. Бірақ, дирктордың астыңғы қалың ерні салбырап, түнеріп, баяғы Нұрланның өзі білетін тұйық, қытымыр мінезіне қайта көшкендей, қалаға енісімен өз бетімен кете барды да, он шақты қадам жүрген соң қайта бұрылып, дауыстап:

— Бюроға шақырып қалуы мүмкін. Дайындал! — деді.

Директорды бүгін түсінбейді Нұрлан. Отырған орнынан мызғымайтын, бос сөз сөйлемейтін, басқан қадамын санайтын, бұрын мұғалім болып, озін-өзі бақылай ұстап, үйреніп қалған сақ Ковальчук, азғана уақыт ішінде бет пердесін ашып қап, қайта жаба қойды. Мұның да күліп, жадырайтын мезгілі болады екен-ау? Неге құштар болып, Нұрланға жабыса қалды? — бұ да жұмбақ!

Не Мәліктің ыңғайына көшіп, тіл табыспақ та, не білдірмей жүріп ор қазбақ... Ізінен адастырмақ! Жоқ-жоқ Ковальчук қарапайым, адал адам, айыбы — тұйық, адымы тар, бір тоға, қаңқу сөзге де жоқ, айтыс-тартысқа да бармайды, қашып жүретінің өзі. Кейде Нұрланның өзінде де бар, білгішсіп, шақылдап, айтқанға көнбейтіні және шын.

Адам кінәні әуелі өзінен іздегені жөн бе дейім!

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

Аудандық партия комитетінің бюросы ертеңінде сағат он бірде басталды.

Нұрлан Ковальчуктен айрылысымен үйіне кеп, жиен қарындасының пісірген пельменін жеп, әлденіп алды да, өзі емханада жатқан кезде совхоз өмірінде болған жаңалықпен танысып, қанша пішен шабылды, егінді жайлаған арам шөпті дәрімен уландырды ма, солардың ақбарын қарап, ойын жүйеге сап, таптүйнақтай ғып, салмақтап, ертесімен бюроға барған.

Екі этажды ақ тас үйдің алды толған байлаулы ат, машина, қыбырлаған кісі. Кейбіреуі болмаса, көпшілігін таныған да жоқ, Нұрлан сәлем беріп қастарынан өте шықты. Көлбей салынған күрең сырлы ағаш баспалдақпен асығыс көтерілем деп қолында машинаға басылған қағазы бар, бұрала басып кетіп бара жатқан сидаң, қара келіншекті байқаусызда, иығымен қағып кетіп, құлата жаздады. Келіншек те: «Есуас па мынау?» дегендей адырая қарап, Нұрлан екенін таныды білем, жымиып бір жақ шетке қарай тықсырылып, жол берді. Нұрлан басын изеп: «Ғафу етіңіз!» деді. Тоқтамастан кабинетке кіріп барды.

Асығатын да жөні бар екен, бюро басталып қойған. Өлкеден келген комиссия бастығы — шашы аппақ күмістей, көзінің айналасын шырмаған өрмек іспеттес әжім басқан, егде тартқан, аққұба еркек, қорғасындай ауыр сөздермен ұрғылап тұр екен.

Ептеп есікті білдірмей ашып, босаға жақтағы бос орындыққа отыра қалды Нұрлан.

Секретарьдың кең, жарық бөлмесі лық толы адам: бюро мүшелерінен басқа, Нұрлан көзіне ілінген өзі танитын совхоз директорлары, кейбір бөлімшелердің бастықтары бар. Бәрінің де өңі қуарып, жүдеп, комиссия бастығының сөзін қынжыла тыңдағандай.

Комиссияға таяу — төр жақтан орын қамтыған Нұрқат қанатын қомдап, тоят тілеген қаршығадай, еленделп отыр екен, кіріп келген Нұрланды жақтырмай, қабағын шытып, бетін төр жаққа бұра қойды.

— Аудан көлеміндегі бүкіл совхоздарды, мал өсіретін фермаларды аралап, асығыс танысқанның өзінде үлкен ойға қалдық.

Егіс көлемі көбеюдің орнына жер шаңы аспанға шығып жылдан-жылға азайып барады. Мал саны көктемде туған түлектер қосылып, әжептәуір ауыз толтырарлық санға жетсе, қыстың ақ бораны соққанда, тең жартысын қырып ап, «ой-буй, құдай-ай!» деп санды соғып, зар қағады. Кей совхоздар өкіметке пайда берудің орнына жыл сайын қарыздар боп келеді. Өкімет берген техниканың құнын ақтау ойына да кіріп-шықпайды.

Бізде ше? Бізде шаруаға әлі де немқұрайлы, енжар қарау басым. Бастықтар айғай салса да, естімеген болып, жүре беретіндер аз ба? Осы енжарлық, селқостық бүгін осы ауданды олқылыққа ұшыратты. Саденовтың өлкелік партия комитетіне жазған хаты — айдалада жалғыз қалған адамның бақырған айғайы, шыңғырған ойбайы.

Біз солай түсіндік! Осы отырғандардың бірсыпырасы Саденовты арыз жазғаны үшін іштей сөгіп, жек көріп те отыруы хақ. Ал өзінің ар намысына қарамай, биік нысанадан көздеген адамға бұл жаны ашығандық!

Саденов істеп жүрген Баянауыл совхозын алайық...

Комиссия бастығы сөзін одан әрі тереңдеткен сайын Нұрқаттың түсі жадырап: «Бәсе, қолдасаң, осылай ашық қолда. Мына отырған кертартпаларға қыр көрсет! Әйтпесе жеп қояр ертең» дегендей, қозғалып, тамағын кенеп қояды.

Жастай бірге өскен бөлесінің ой дүниесінің қатпар-қатпарын ақтарып, болжап отырған Нұрлан, біресе көзімен оқ атып, біресе кірпідей жиырылып, сұстанып, ұнатпағанын Нұрқатқа жеткізгісі келеді.

Нұрлан комиссия бастығының сөзін өзінше түсінеді.

«Ең арты жаздың өзінде, Баянауыл совхозында қой өліп жатады. Неден? Қойшылар мал дәрігерінің кеңесін құлаққа да ілмейді, өз бетімен баяғы қазақ аулының кезіндегі тәсілмен жаяды.

Мысалы: жетінші отардың аға қойшысы Тайжан Шақабаев күйеу балам аудандық партия комитетінің секретары, қызым совхоздың экономисі деп соларды арқа тұтып бағынбай, ақыры, отарда биыл қой басы кеміп қалған.

Қыс айында шөп жетпей, тау-тауға тебіндеткеннің салдарынан арқар-меринос тұқымдас қойлардың бірсыпырасы суықтан ұшып өлген. Жазда малға шөп дайындау деген аудан басшыларының көкейіне кіріп шықпаған.

Биыл жаз, әнеугі өртке байланысты қой өрістейтін жайылым азайды. Ол бәріңе белгілі. Ал жетінші отардың аға қойшысы Шақабаев мал дәрігерінің ақылын алмай, тақырға, сортаңға апарып жайған.

Сортаң жерді тереңірек қазбаса, суы ащы, мал ішуге жарамайды, о да әліпби. Ақыры не болды сонда? Су жетпей, малды тағы да алысқа айдап, арықтатып алған, қазір жілігі татымайды деседі...» Саденов хатының кей беттерін тұтас оқып берді де, аудан басшыларына көшті. Комиссия бастығы Мәліктің жеке басына тағылған айыптарды оқымай аттап өтті де, өз сөзі ғып түстеп: «Семья бұзатын, оқу бітіріп келген менменсіген «дон жуандар» да бар. Олар көкірегін қағып, жүгенсіз кете ме, жоқ тыю саласыңдар ма, әлде өлкенің араласуын күтесіңдер ме?»

Мәлік сүп-сүр боп төмен қарады, кімді, нені ишаралап отырғанын о да, Нұрлан да ұқты.

Комиссия бастығы әдеп сақтаған болып, хат ішіндегі аудан басшыларына тағылған кінәнің үштен бірін ғана ортаға салды. Одан кейін іле сөз алған комиссияның мүшесі — Медетов, бұрын да талай ауданға келіп тісін қайрап жүрген-ді, соңғы кезде Якуповқа ұнап қалған екен, өлке құрған комисияға мүше қылып, облыс атынан соны жіберген.

Күжірейген таңқы мұрын, бұйра шаш жігіт бет-әлпетінен не айтарын күн бұрын сездіре, тікірейе сөйледі. Нұрлан мұның аяусыз қатал болатынына күмәні қалмады. Сол болжамы теріске кетпеді. Ол жарты сағат аудан өмірін қаралап, бір жылы сөз, жарқын теңеу таба алмай сөйлеп-сөйлеп, ақыры ол қойшылардан бастап шетінен сотқа беріп, жауапқа тартуды, совхоз басшыларын орнынан алып қууды, аудан басшылығын обкомға тапсыруды талап етті.

— Мен өз басым, осы ауданға, биыл екінші рет келдім. Бірінде жерін тексерсек, қазір мал басының өсуін тексереміз, бірінен бірі сорақы, қирап жатқан бір дүние! Қашанғы төземіз? Кәне солай демеші? — деп күжілдеп сөзін Нұрланға арнағандай, соған бетін бұрды.

«Пәле, осыны да сөз деп айтады, бұл шіріген ауыз!» — деді Нұрлан іштей қарсыласып.

Бұдан кейін сөз алғандардың көпшілігі сол Медетовтың ыңғайына көшіңкіреп, аудан басшылығын түйреп кетуді өздеріне міндет көрді. Ербол Бегимов те түлкі жүрісті адам ғой, астарлы сөз тастады. Қарсыласып, «барды — бар», «жоқты — жоқ» деп айтудың орнына «біреуді» (онысын Мәлік — Нұрлан біліп отыр) сипай қамшылап, жоғарғы жақтан келген комиссияның сыңайына бұрылды.

Бюро мүшелерінің еңсесі түсіп, қабағы жабылып, өңдері бұзыла бастады. Үміт еткен Ерекең де ауданды қорғаудың орнына жалтақтап, өз қара басын ойлауы кімге болса да ұнамады.

Комиссия Нұрқатты жақтауы да мүмкін, себеп: ол айыптаушы, және бірнеше фактілері шын да болар, бірақ қарсы дау айтып, дәлел келтірсе, сендірсе басқаша қорытынды жасауы сөзсіз ғой.

Бюроға қатынасып отырған кейбір совхоз директорлары бірінебірі қарап, дағдарып қалғанға ұқсайды. Нұрланның құлағына жаңа біреу сыбырлап: «Комиссия бастығының айтқан кінараты жалғыз ғана Баянауыл совхозына келген жоқ, бәрімізге де бірдей ауру ғой!» — деп еді, қасындағы естіп қалғандай басын изеді.

Иә, сонда мал басының кемуі тек Нұрқат көрсеткен дәлелдерге ғана байланысты ма екен? Пәле!

Нұрланның ойын Сорокин бөліп жіберді. Трубкасын аузынан алып, маңыздана түрегеліп, көзін комиссия бастығына қадады.

— Осы баланың... (ғафу ет, Нұрқат, сен маған қарағанда баласың!) Иә, осы баланың келтірген дәлелінің бір тармағын қолдаймын. Ол қайсы дейсің ғой? Ол — қой жайылатын жер азайды деген тармақ.

Көктемде Нұрлан Сембин «жер-жер» деп қақсап еді, біріміз оған назар аудардық па? Қолдадық па? Қайта ауыздан қағып, үнін өшірдік. Аудан жері, комиссия өздерің көрдіңдер, не боп жатыр? Топырақ борап, дауылға айналып, далада көзге түрткісіз қара түнек соғады. Қой түгіл бас қайғы.

— Сіз ақын емессіз бе жолдас? — деп атын ұмытып қалған комиссия бастығы Мәлікке қарап еді, ол тұқырайып, алдындағы қағазға бірдеме жазып жатып, көңіл бөле қоймады, терезе алдында камзолын шешіп, қысқа жеңді шұбар ала көйлекпен отырған Нұрқат:

— Сорокин, — деді.

— Иә, Сорокин жолдас, ақын болам деп бола алмай калғансыз ба, тегі? — деді кекетіп.

— Мен сіздің өткір сөзіңізді, жолдас бастық, ұйықтап қап, ұрының соңынан далаға мылтық атқан есер шалға ұқсатам, — деді Модест Петрович күлімсіреп комиссия бастығына көзін қадап. Біреулер мырс етіп күліп те жіберді. Модест Петрович сөзін аяқтады: — Бұрын Россияның жер өлшеушілері, жер мамандары келіп осы Баянаулының таулы-қыратын ерсілі-қарсылы кезіп шығып, көзімен көріп, қолымен ұстап; егін егуге жарамайды, кей жері ғана болмаса, онда да бір жылдан кейін ауыстырып, тыңайтып отыруды бірінші шарт қылған. Ал біз солармен санастық па? Жоқ, әрине. Олар ақымақ емес-ті, жерді жақсы білетін-ді. Енді сол жерге біз егін егіп. күтпей, ақырында қой жайылатын жерден айрылдық.

«Молодец!» — деді Нұрлан іштей ойының үстінен түскен Сорокинге риза болып. Бірақ...

Сорокиннен кейін бір-екі совхоз директоры сөз алып, аудан басшыларын дәлдеп көздемесе де орағыта тигізіп, әрқилы сөз тастады. Кейі жер құнарының азайып бара жатқанын батыл айтпаса да, сылап-сипап, сабау қамшылап өте шықты.

Директорлар сөзіне қанағаттанбай тыпырши бастаған Нұрлан Мәлікке қарады.

Беу-беу. Сөз деген атқан оқ, нысана, Мәлік, күллісі де алдымен соны көздегендей. Бір қызарып, бір қуарып сол қолының салалы саусақтарын стол үстінде секірте тарсылдатып, сазарып үнсіз тыңдайды. Анда-санда алдындағы тілдей қағазға әлденені түртіп қояды.

Мәлік жарқ етіп неге шешілмейді, кейбір ескегі жоқ жел қалай соқса, соған ауып жүзушілерге неге сыңай білдірмейді? Тегі, олар: «Мәліктің шаруасы бітті, ертең комиссияның қорытындысымен

орнынан алады» деп сәуегейлік құрып отырғаны қипақтаған пішінінен-ақ сезеді Нұрлан!

Кеше Ковальчук: «Асанов ашулы көрінеді, тегі біздің совхозды құрбандыққа шалып жібермесін» деп сөз арасында ескерткенді, әлде сол бағытпен бюро басқарып, ақырғы сөзінде кінәні совхозға аудара салмақ па?

Жоқ, Мәлік ондай есепке бармайды, өзінің арын жоғары ұстайтын қазақ.

Нұрлан шыдай алмады, оң жағында бір кісіден соң отырған Ковальчукті қолымен түртіп «сөйлемейсіз бе?» деп иек қақты. Берекесі кетіп өңі қашқан, терлеп-тепшіген директор, тіптен, маған «сөз беріңіз» деп сұраған да жоқ, кезекті сөйлеуші сөзін аяқтай бергенде, абажадай болып түрегелді. Ковальчук баптанып, ақырын сөйлейтін-ді, ыңыранып, табан астында тіл ұшына орала алмаған ойға бір жағынан қапаланып (себебі: тез-тез бастырмалата сөйлеудің өзі әсер етпей ме мұндайда?), енді бір жағынан ауыл шаруашылығына байланысты қажет сөздерді арғы ми түбінен аударыстыра іздеп, әлек болды.

Бұрын мектепте кітаптың жаттама сөздерін оқып үйреніп қалған директор қолма-қол ойын игере алмай, Нұрқат арызының әр тармағына жауап берем деп, сөзін шашыратып алды.

— Совхозға келгеніме екі жыл, — деді сөз ақырында ол. — Бұрынғы мал өсіруге икемделген колхоз шаруашылығын бірыңғай егінге лайықтау қиынға түсті. Сондықтан да мал шаруасына назар аударылмай, шығынға ұшырап қалғаны рас...

Директордың сөзіне көңілі толмай, әбден ыза болған Нұрлан «пәле!» деді олқы дауыспен. Мәлік басын жұлып ап, дыбыс шыққан жаққа үңілді. Кейбіреулер бұрылып, таңдана көз тастады Нұрланға.

Ковальчук сөзінің ақырын күткен Нұрқат қопаңдап қолын көтерді. Айтатынын арызында жазған жоқ па, бұған не қылған сөз? Нұрқат елеурей, жұлқына сөйледі. Қошқардың тұмсығы тәріздес томпақ танау, жалпақ бет дембелше жігіт тастан қашап жасағандай, шымыр дәл қазір осы бюрода отырған кісілердің бәрі жабылса да, бой беретін емес, өз күшіне сенімі мол аяғын нық басады. Мәліктің өзінен бастап кекетіп, бетің бар, жүзің бар демей шаптыға сөйледі.

Нұрқат бөрікпен ұрып алатын жерде көрінбейді. Аяқ алысы бөлек...

...Мәлік — жұмсақ адам, бірақ біздің өмірде қатал да бір беткей, айтқанынан қайтпайтын қарулы кісі ғана шаруа басқарады. Біздің аудандағы өндіріс оркестрін дирижёрдай таяқшаға бағындырып тұратын басшы керек. Мәлік ағай өкпелемес, әрине, бұл иленіп жатқан ертеңгі күн көретін терінің пұшпағы ғой. Осы тұрғыдан

қарағанда бір есептен (неге бір есептен, ешкім түсінбеді) аудандық Советтің бастығы Ерекең іскер де қарулы...

Бөленің осы бір сөзі Нұрланды ойға қалдырды. Нені ишаралап тұр жігітің? Әлде құтыртып шашбауын көтеріп жүрген Ерекеңнің өзі ме?

«Біріне-бірін атыстырып, біреуді біреуге айдап сап, екі ортада төре би болғысы келетін ақсақалдар әлі күнге аз емес, достым!» деп Мәлік бір сөзінде әлдененің шет жағасын шығарып қойған еді, сол осы Ерекең жайында айтылды ма екен?

Нұрқат бөгде ойлардың өрістеуіне жол бермей, жұрт ынтасын бірыңғай өзіне аударып алды. Мал басын, әсіресе, қой түлігінің ауыр халін толғана әңгімелеп, комиссия мүшелерімен қатар, бюро мүшелерін де ұйытып, өзіне қаратып алғаны кейінің қасқабағынан, тамақ кенесінен, ымы-жымынан белгілі бола бастады.

— Сорлы қой қыс болса сақылдаған қаңтардың аязын да тау бөктерін өрмелеп, аяғымен қарды теуіп шөп іздейді, жазды күні тақыр мен сортаңды кезіп, не жайылым, не су таба алмай онда сенделеді? Жазығы не осынша қорлайтын? Ол бишара бізге етін де, жүнін де береді, ішем деген адамға сүті де тегін.

Қастерлей күтіп, өсіріп, қарынды қампита ет пен май жеудің орнына аш кісі ұрысқақ дегендей, бірімізді біріміз мүйіздеп ертеден кеш айтысамыз да жатамыз. Ата-бабамыздың дәстүрлі кәсібі — мал бағу болса, соның қалай бағатынын әлі білмейміз! —деп сөзін аяқтады.

Нұрлан сөз сұрады. Жан-жағында түнеріп, қатуланып отырған адамдарға көз тоқтатып сүзіп өтіп, өзіне деген бір жылы пейіл аңғарып, күш алғысы келіп еді, Нұрқат күллісін өзіне қаратып алған ба, бірі ым қағып, рай білдірер емес.

— Нұрқат бір мектепте, бір класта он жыл бірге оқыған досым, қазақ айтқандай: «Тайдай тебісіп, құлындай шұрқырасып» өскен бөлем, сырын да, сынын да жақсы білуші едім, бүгін түсіне алмай таң қалып отырмын осыған.

Стол үстіне саусағын билетіп, жүйкесім шамасы келгенше тізгіндеп сабырлылық жасап отырған Мәлік басын кенет көтеріп ап, Нұрланға көзін тікті.

Нұрлан сөз арасы іркіліп қалғанда Нұрқатқа тура қарап еді, ол езуін керіп, астыңғы ернін шолпылдатып сорып, «ей, тиіспе маған, сорлы!» деп кекеткен тәрізді.

— Адам мінезін түсінудің өзі — қытай тілінің иероглифін түсінуден қиын ба деп қалам кейде өз басым. Бір адамның түр-әлпеті екінші адамға қаншалықты ұқсас болмаса, мінез-құлқы да соншалықты бөлек, алуан түрлі. Мен психологиядан лекция оқымаймын, ғафу етіңіздер, жол-жөнекей айтқан сөз ғой, жүйесін тауып жатқан. Бұл арада айтпағым да, ұғындырмағым да бір-ақ

жай: Нұрқат жасында да ұшқалақтау еді, өсе келе сол мінезінен айрылмаған көрінеді, қайта мінезінің сол бір қырын әрі тереңдете түскендей.

— Әй, менің мінезімде нең бар, өзіңді түзеп ал, Дон-Жуан! — деп Нұрқат қызара айғайлап жіберді.

— Сен сөйлегенде, жұмған аузымды ашпай, бойсұна тыңдадық қой, изволь, сен де тыңдап бақ! — Нұрлан дереу жауап қайырып, бөленің үнін өшірді де, сөзін жалғады. — Комиссияның кейбір мүшелері беделін сала қолдап, айдалада айғай салған зарлы дауыс деп қолпаштаса да, ертең Нұрқат осы елде қадірі жоқ сұңғыланың бірі атанып, бәрі теріс қарамаса, мұрнымды кесіп берейін. «Себеп» дейсіз ғой? Себебі: оның жоғарғы орынға арыз жазғандығынан емес, арызды неге жазуға болмайды? Болады. Бірақ халыққа пайда тигізетін мәселенің маңында ғана дау-жанжалға ашық бару керек!

— Мұның көтеріп отырғаны: ел қамын ойламайтын принципсіз мәселе деп ойлайсың ба? — деді бір бүйірден қыстырыла Медетов.

— Солай деймін де, соны қазір дәлелдеп бергім де келеді.

— Құп! — деді Нұрқат ыржиып, сетік тісін ақситып.

— Сізді де тыңдадық! — деп комиссия бастығы о да бір қозғалып ентелей түсті.

— Аудан басшыларына тағатын Нұрқаттың негізгі айыбы: «Мал шаруашылығы күйзеліске ұшырады, мал басы кеміп қалды» — сол ғой?

— Ұзын сонары солай! — деді тағы да Медетов.

— Жақсы, солай-ақ болсын. Сонда соған кім жауапты? Оған мына аупарткомның секретары Мәлік Асанов та, совхоз директоры Ковальчук те, есік алдында «ертеңгі күнім не болар екен» деп осы бюроға кіре алмай, дағдарып тосып жүрген қойшылар да жауапты емес, менімше, жауап бермейді де.

— Сонда мен болармын жауап беретін, ә? — Нұрқаттың күре тамыры білеудей боп ісініп шыға келді.

— Қазір айтам, сабыр ет! Тек сөзімді бөлме! Ауданның мұндай халге ұшырауына біздің қолдан бүгінгі таңда келмейтін түрлі жағдай бар. Әуелі соны талдап алып, күнәні сонан кейін артайық!

Партия тыңды игеру керек деген ұран тастады. Бар күш-қуатты жұмсап, бүкіл техника-қаражатты төкті. Қазақтың ғасыр бойы тұнып жатқан байтақ даласын жыртып тастады.

Жақында Тың өлкесі жер қыртысын түсірген картасын қарап отырсам: құнарлы, шұрайлы астық шығатын жерлер Ақмола, Қостанай, Көкшетау, Павлодар облыстарында біртегіс емес екен, әр қилы. Мысалы Павлодар облысының тең жартысын алып жатқан Баянауыл, Көкшетау маңындағы Бурабай, Қызылту неме-

се Ақмоланың Ереймені, Қостанайдың Аманкелдісі астық егетін аудандар емес, жер қыртысы — көделі дала, тақыр, сортаң — табиғат мал үшін, мал бағу үшін жаратқандай. Жаңа қымбатты Илья Сергеевич айтты ғой, революциядан бұрынғы орыс ғалымдары ақымақ болмаған, осы жерлерді талай кезіп, талай зерттеп, егінге лайық деп таппаған жерлерді қағазға түсіріп, сызып кеткен. Осы сияқты аудандарда мал өсірудің орнына, жапатармағай егін ектік, күтпедік, ақырында жердің тамырын үзіп ап, шаң-тозаңға айналдырдық, қазір жел тұрса, қара дауыл соғады. Малдың жайылымы азайды. Осының салдарынан малдың басы шығынға ұшырады.

Тыңның пайдасы аз ба еді? Бос жатқан жерді пайдаланып, бірнеше жылдың ішінде мол астыққа ие боп, халықты қарық қылдық, колхоздың, жеке шаруаның экономикасын көтердік. Кеше жүдеп жүрген колхозшылар бүгін үй жиһазының, киім-кешегінің түзелуін былай қойғанда, біразының мінгені — мотоцикл, «Волга», «Москвич» тәрізді машина. Қарынның тойғанын айтпағанда... (Қарны тоймаса, машина ала ма!)

Сонда кейбір өлке, облысты басқарып отырған басшы азаматтар өз өлкесінің, облысының экономикасын білмейді, мамандармен ақылдасу о да жоқ, әйтеуір жоспар жасалды, қалайда соны артығымен орындауға тырысты. Кей мамандар да дер кезінде басшыларға барып түсіндіріп, «былай етсек, қайтер еді?» деудің орнына, бастық не айтса, соның ыңғайына көшті. Жерді таңдап бермейді. Уралап жаппай жыртысқа түсті. Түйе жайылатын сортаңға, ермен, алабота шықпайтын тақырға дейін жыртылды!.. — Нұрлан қолын созып, алдағы біреуге «су әперіп жіберіңізші!» деп, мөлдіреген бір стакан суды қағып сап, сөзін әрі жалғады.

Отырғандардың бірінде үн жоқ, «Әй, мынау не деп тұр?» дегендей бірін бірі шынтағымен түртіп сыбырлап жатқандарды да Нұрлан аңғарып қалды.

—Жолдас Нұрқат, біздің аудандағы мал басының олқылығы, ең біріншіден, осы жерге байланысты. Не Мәліктің, не Ковальчуктің әлі келмейді бұған. Шынын айтайын: аудандық партия комитеті бұл мәселені ЦК-ның алдына қойды. Назар аударар деген үміт бар.

Сен, Нұрқат, іс түзеудің оңай да теріс жолын таңдап алған сияқтысың. Аудан басшыларының бірін дәріптеп, бірінің шашпауын көтергенде саған түсетіні не? Бәрібір сен одан өспейсің? — Жұрт ду күлді. Мәлік те жымиып, қарындаштың түбімен столды тақылдатып, тыныштыққа шақырды.

— Білем кімді жақтап тұрғаныңды, — деді Нұрқат кеңірдектеп.

— Шешенсіп артығырақ сөйлеп жалықтырып алдым ба деп, әдейі күлдіру үшін айтқаным ғой, әйтпесе Нұрқашжан неге

өспесін, өседі! Мен осы тұста Саденов жолдастың өзін айыптар едім. Жоғары жаққа арыз бергенде солар қойын бағып береді деп ойлай ма екен?

Қой шығыны жерге, жайылымға, жемге, күтімге байланысты деуің жартылай дұрыс. Бірақ, күміс теңгенің әдетте екінші жағы бар емес пе, соны көрмей жүрсің. Оған кейінірек тоқтармын, алдымен осы қойға жауап беретіннің бірі — мал дәрігері. Сен, Саденов, совхоз малының иесі, яғни бас дәрігерісің. Не істедің, малды күтіп, мал басын аман сақтап қалуға? «Директор ананы істемеді, мынаны істемеді!» деп жағасына жармаса бересің, әділдік пе сол? Кім сенің қолыңнан алды істеймін десең? «Ковальчук рұхсат бермеді» деп аудандық партия комитетінің алдына мәселе қойдың ба? Қойды ма, жолдас Асанов? Жоқ, әрине.

Қойдың түрлі ауруына жауап беретін мал дәрігері. Дәрі-дәрмек қолыңда, неге емдемедің? Жайлау өртеніп кеткен екен, кезінде жаңа жер тауып көшіруге неге себіңді тигізбедің? Тайжан ақсақалға бұйрық бересің де, отарын қайда көшіруді айтпайсың. Артынан әмірімді екі қылды деп айып тағасың. Қойды сортаңға жайып, бір мезгіл жусан жегізсе «ашықтырдың» деп байбалам саласың. Бірыңғай ет пен нан жей берсең, ішің қорытар ма еді? Сен де қышқыл, ащы тағамдар араластырып жемейсің бе?

Тайжан сықылды шалдар көзін қоймен ашып, қой ішінде өледі. Мал сүйген еңбекқор қазақтың дағдыры осы. Бұл шалдар қойды қалай жаюды қайтсе де сенен артық біледі.

Тайжан сияқты қойшы қарттарды кінәлап соттатып жібер, сонда қойды сен өзің бағарсың, ә? Әлде олардың орнына жас шопандарың дайын тұр ма? Нешеуін олардың үгіттеп, оқудан алып қалдың?

Кеше Ковальчук жолдас комиссиядан қорқып, өзіне сөз келтірмес үшін: «күн бұрын совхоздың партия комитетінде қарап, кей коммунистерді жазалап алмақ та болды. Әйтеуір, бюро мүшелері оған көне қойған жоқ. Директордың өз басын қорғау, ақтау жолы маған ұнамайды. — Нұрлан тағы да бір тыныстап, су ішті.

— Айналып-үйіріліп келгенде, кінәлі қып, құрбандыққа шалмағы — отарға барса қой сойып беріп, жаны қалмай құрметтейтін, күтетін қойшылар... Ей, ұялмайсың ба, әкеңдей кісінің сақалына жармасуға?

Нұрқат атып тұрып, қолын сілтеп, күжілдеп айғай салды:

— Не өзі бұл — мені талқылау ма?

Нұрланның кей сөзіне басын изеп, мақұлдаған кейіп білдіріп отырған Мәлік жанжал шыға бастаған соң, әдеп сақтап, төртіпке шақырды.

— Сөзім созылып кетсе кешіріңіздер! Тағы бір жайға тоқтап өтпекпін: ол — қойды қалай бағу, қалай өсіру керек деген ой

қайсымызды болсын толқытады. Ғасырлар бойы Баянауыл төңірегіндегі ел қой жайып, қой өсіріп, күнін көріп келген. Бұл аймақтағы атақты байларына 20 мыңнан қой біткен, соны ол қыс болса тауға тебіндетіп, жаз болса жайлауға айдап, не шілденің ыстығында, не қаңтардың аязында бір лақ шығын қылмаған жылдар болған деседі. Осы күнге шейін әкеміз жыр ғып айтады. Бізде қазір техника бар, трактор, вертолет, самолет, түрлі қар күрейтін машиналар ұшан-теңіз. Бізге жұт апат емес сияқты, бірақ қыста суыққа шыдамай қой бір қырылса, шөптің аздығынан екі қырылады. Қой тау беткейінде жайылып, тебіндей алмайды: жүні тақыр, тұяғы жұқа. Өткен жылы бұл ауданда болғаным жоқ. Ковальчук жолдастың айтуына қарағанда «астық жоспарын орындаймыз» деп, бүкіл совхоздар арпа, бұршақ сықылды дәнді дақылдарды үкіметке тапсырып жіберіп, өздерінің малы қыста аш қалған. Осылай орындаған жоспар кімге керек?

Арзан атаққа құмарлық әлі де денені улаған арақтай ақсатып, басты тауға да, жарға да соқтырып жүр. Қоятын мезгіл жеткен жоқ па осы?

Не істеу керек?

Кейбіреулер Австралияның қой бағу әдісін қолдануды мақұлдайды. Оған өз басым қосылмайым. Әр елдің — ауа райы, климаты, жер қыртысы әрқилы. Соған қарай икемделмесе, бөтен елдің іс тәсілін түгендей көшіріп алу — жақсылыққа апармайтынына шегім бар.

Баянауыл — мал өсіретін аудан. Қалай ек, олай ек таулы, қырат, адырлы жерде бидай шықпайды. Сондықтан астықты ауданның санатынан түгелдей шығарып, бүкіл техниканы алуан түрлі шаруа жүйесін, қой өсіруге лайықтау қырағылық, келешекті ойлау дер едім.

Нұрқат айтқан «сорлы қойды» қыс айларының ашық та жылы күндерінде тау беткейінде, адырларды тебіндетіп жайып, суық, аяз күндерінде кең, жарық қорада жемге көміп қойса... Баяғыдай шөпті айырмен тастамай, механикаландырып, алдындағы астауға жем өзінен өзі түсіп жатса, екінші жақтағы астауды тұмсығымен түртіп қалғанда суы сырылдап ағып жатса...

Жазды күні көктемде, күзде қойды арнаулы жайлауларда бақса, мысалы күздік жайлаудың көктемнен айырмасы болмай ма, қазақ бұрын өрт салып, қауды өртеп, жердің бетін құлпыртып, көк барқыт кілемге айналдырған. Сондағы мақсат — қойды көкке жаю.

Қазір ойлап отырсаң: малдың организміне қажет витаминдерді сол көк арқылы берген екен.

Ал күзде ше? Күзде шөбі сарғайып қуарып кеткен жайлауға қумай, қойды бұлақ маңындағы көк орайға жайса... Мысал үшін ғана айтам: бұл ғылыми жолмен зерттеліп, дәлелденген пікір емес, болжау ғана.

Қойды қалай, қайда жаюдың өз әдісі бар. Тайжан қартпен бір кеңескенімде, ертесімен көк орайда бақсаң, түс ауа сортаңды, жусанды жерге бағу орамды деген-ді. Көрдіңіз бе, қойға қандай шөп пайдалы, соны есептеп отыр қария!

Қойшылардың көбінің қолын байлайтын жай қойды өрістетіп әкете алмайды — су жоқ өрісте. Бұрынғы байлардың құдығы құлап қалған да, жаңадан артезиян құдықтарын совхоз аз қазған және де қойдың жайылған жеріне тізбектеп қазып үлгере де алмаған.

Қойшылар су жетпегендіктен көл маңынан ұзай алмай арқандалған аттай, шыр айналып бір орынды қайта тақырлап жайыла береді.

Су таситын машина бірінің артынан бірі тізбектеліп қай жерде қой жайылып жүрсе, сонда апарып суаратын болса...

Сөзімді тұжырғанда айтарым: Саденов жолдас, арыз жазуға бекер асыққансың. Осы жиналған кісілерді әуресарсаңға салдың, әне, егіннің алды пісті, ораққа жұмыла аттанатын мезгіл. Енді сөзге уақыт қалған жоқ. Өзіңе өзің дүре соққанда саған не түседі? Тыйыл, Нұрқат, мұндай жеңілтек мінезден, халықты, келешекті ойлайық! Осы тілектің бәрінің орындалуы да ғажап емес. Жаюға бағуға қол болса де.

Мен әлгінде сөзімде: «Күміс теңгенің екі жағы бар» деген деп, сол екінші жағы — осы Баянауылда бағып жүрген қойдың тұқымы. Баяғы қазақтың «Еділбай» қойының тұқымы салпаң құйрық, жүндес қой біржола құрыды. Қазір «Баянауыл» совхоздарының қойлары — арқар-меринос, будан, бұлар не суыққа, не ыстыққа төзе алмайды.

Еділбай Арқаның суығында қарды теуіп, шөп тауып жейтін, ыстығында ырс-ырс етіп, жайылып жүре беретін. Қайталап айтам: қазақ байларының қой өсірудегі күші бүгінгі совхоз күшімен пара-пар, тең түспейді. Кемшінді. Бірақ, олардың қойы басқа-ды.

Сен, Нұрқат, мал дәрігері, қойдың шығынға ұшырауының бір себебін осыдан изде!

Нұрлан сөзін бітіріп отыра бергенде, терісіне сыймай булыққан Нұрқат тағы да ұшып тұрды.

— Білем, неге суырылып тұрғанын бөлемнің. Сөз беріңіз, ішек-қарнын ақтарайын!

— Жетер, Саденов, сөйледің де, арыз да жаздың, не сөз қалды енді сенен? — деді әшейінде үндемейтін Ковальчук бір бүйірден үн қосып.

Мәлік Өлкелік комиссия бастығы құлағына бірдемені сыбырлап, екеуі түсініскендей бас изесті де, жұртқа қарап:

— Мәселе осымен бітті! — деді.

Жұрт әуелі аң-таң, қайтерін білмей аңырып орнынан тұрмай отыра берді. Әдетте арыз бойынша қаулы алып, біреуді партиядан

шығарып, біреуді сотқа беріп, тас-талқан қып жататыны бәріне де мәлім, сол қағидамен өз құлақтарына өздері сенбей, тағы да бюроның жалғасын күткендей.

— Мәселе осымен аяқталды! — деп Мәлік орнынан көтерілгенде ғана «уф!» деп дем алғандай өре түрегеліп таласа-тармаса дуылдасып шықты кабинеттен.

Есік алдында бір топ совхоз директоры Нұрланды қоршап ап, кезек-кезек құшақтап баурына қысып, бетінен сүйді. «Уай, рахмет саған! Жаңа бір леп сездік қой сенің сөзіңнен!» деп, шуылдап, тік көтеріп ап, аспанға лақтырды.

Кешігіңкіреп артын ала сары портфелін сүйретіп шыққан Нұрқат Нұрланға алая бір қарап, томпаңдап бұрыш айналды.

Көзі шалып қалған жастау директор соңынан:

— Үшіт, үшіт! — деп ысқырып та жіберді.

Нұрқат артына бұрылып қарай алмады, мүйістен арқасы ғана жалт етті.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

Бюродағы тартыс әркилы соқпақ, сынар аяқ тар сүрлеу жолмен тараса да сол күні бүкіл қала тұрғындарына түгелдей жетті, «әй, пәле жігіт екен!» деп айызы қанып, Нұрланды қолпаштап, кейін Нұрқатты сөгіп: «Заты жаман ғой, шіркіннің, кеше атасы ұрыларға еріп еді, соған тартқан да!» —деп қынжыла ренжиді. Алақанның аумағындай кішігірім қазақ қаласының тұрғындары бірінің-бірі жеті атасына дейін біледі. Кімнің қалай өсіп, ел азаматы болғанын сырттай қуанып: «Біздің пәленнен» деп тілегін тілеп отыратыны тағы аян. Әсіресе шалдар екі бөленің сиыспай, айтысып қалғанын естіп жерге қарады. «Не жетпейді бұл екеуіне, құдай-ау... Ел көзіне масқара болғанша айдалада бірінің мұрнын бірі бұзбай ма?» деп те өкінді.

Нұрқаттың шадыр мінезін пайдаланып, әркімге айдап салған достары, әрине дәлдеп атқан мылтығы атылмай қалғанына уайымдап, іштен тынған.

28 жылға шейін ескі ауылдың қаймағы бұзылмай тұрған кезде, Баянауыл ру жігінің, ру тартысының ордасы болатын-ды. Сол төңіректегі ұсақ-түйек рулар: бірінен бірі қыз алып, қыз берісіп, қаны араласқан жекжат, ағайын болса да, ру басы — ақсақалдардың атыстыруымен болыстыққа таласып, бітпейтін қиян-кескі дау-жанжалмен өмірі өтетін. Одан кейінгі жылдарда аға мұрасына ие болғандай аудан маңынан ұзай алмай қалған жастардың өзі де бірімен бірі айтысып, тобықтан қағып түсіріп тастайтын қызметінен.

Бүгінгі Нұрқат дауының өзі сол «ағадан қалған мұра» сықылды Мәлікке. Бюродағы сөзінде Нұрқат: секретарь болуға жарарлық іскер де алғыр деп Ерекеңді тегін мақтамаған болар?

Ербол ағасы айдап сап жүр ме Нұрқатты, жоқ әлде бауырына тартып жылы сөз айтқанға мүсіркеп, өз бетімен лағып жүр ме, ол арасы Мәлікке белгісіз. Ербол осы төңіректің жігіті — қыры көп, қулығы мол, сырын білмейтін аттай жалт бұрылып тастап кетуі ықтимал.

Ербол Нұрқат сөзіне мән бермеген, елемеген адам тәрізді, бұрынғыдай: «Мәке, Мәке!» деп жылп-жылп етеді, біреудің ішіне кіріп шықпайсың, нені дайындап тұрғанын білу қиын кейде.

Осындай тиышын алған болжам түйінін Мәлік кеше Айжанға айтып сырласқан-ды.

Соғыстан қалған қолдағы жарасы шаншып, сыздап жатқызбаған соң ауруханаға барып Айжанды көріп, уақыт табылып екеуі оңаша қалған. Сондағы әңгіменің бір тарауы — Нұрланның бюродағы сөзі боп, онда да шет жағасын құлағы шалған Айжан Мәліктің аузынан естігісі кеп, түртпектеп сұрақ қойып, еріксіз сөзге шақырған. Әңгіменің екінші тарауы — Раушан болған. Раушанның құрбысы емес пе Айжан, Мәлік те сондықтан жақын тартып, сырттай жылы ниет білдіріп, үйіне келгенде, шама-шарқынша ықылас бөліп, әзілдесіп талай кешті бірге өткізген-ді. Сол дағдымен Мәлік бүгінде көптен бергі жүрегіндегі нәзік сырдың шет жағасын сетінетті.

— Раушан қалай? Көптен көре алмай жүрмін. Кешке жақын барайын десем, қол тимейді, күнде ойда жоқта бір операция жасауға тура келеді. — Айжан Мәлік қолының жарасын көріп болған соң қолын жуып жатып сөз бастады.

— Раушан құрбың ғой, менен гөрі мінезін өзің жақсы түсінерсің — бала сияқты, шалдуар, ерке. Сәл нәрседен кілт етіп бұзыла қалады. Бірер ай сөйлеспей де жүрдік, қазір тағы неліктен екенін кім білсін, Ақбеттің басындағы бұлттай құбылып, түнеріп жүр, — деп Мәлік күлді.

— Кінәлі өзіңіз — тым ерке!

— Еркелік жастыққа тән. Еріне назданса несі сөкет? Бірақ... — Мәлік аржағын айтпай кідіріп, сөзін тілінің ұшына сақтап қалды. Айжан елегізе күтті сөз ақырын. — Раушанды еркелік билеп жүрген жоқ, көңілі тағат таппайды. Неге? Түсінбеймін, түсінуден қалдым. Талай сұрадым: бір-бірімізге қызығымыз кетсе, бөлек тұрайық, айрылайық дедім.

«Ғашық ол, білмеуші ме едіңіз?» — дей жаздады да Айжан, лапылдаған ұшқыр көңіліне тоқтау салды. Мәлік өзі де біледі. Бұл сыр тартқан сөзі де, жүректің ескі жарасын тырнағанда не табады? Айжан байыпты мінезіне көшіп, сабырлы үнде ақыл салды.

...Мәлік пен Раушан үйленгелі — үш жыл. Содан бері бойына бала бітпесе, жас келіншектің ойлағаны жөн. Айжанның өз басы

осыған өте мән береді. Раушан бөпелі болса, еркелігін қалдырып, мұрнын тескен тайлақтай томпаңдар еді бәлем нәрестенің алдында. Ал көрдің бе, ту келіншек күніне қырық құбылып, бой бермейді.

Мәлік те қатал ұстамаған, жақсы көрген соң еркелетіп, бетінен қақпай, жүгенсіз жіберген. Айжанның ащы сөзіне Мәлік өкпелеудің орнына, жымияды, түсінеді өз қатесін. «Айт, жаным, қаттырақ айт, маған со керек, қатын жанды немеге!» дегендей, қоңырқай, шауқар бетіне іштегі мысқылдың көлеңкесі түскендей. Мәлік — тұйық, сөзге сараң. Әдетте, аз сөйлеп, көп мағына ұғындыратын адам. Айжан ойының алтын түйінін сезіп алса керек, дәл кетерде: «Рахмет, ақшаға сатып ала алмайтын кеңес бердің. Раушанның көңіл күйіне енді түсіндім!» деді.

Айжанның көңілін жыртпады ма, шыны осы ма, құдай білсін?

Айжан Мәлікті шығарып сап, операция жасаған ауруларды аралап, бірін жылы сөзбен алдандырып, енді біріне — дәрі-дәрмек бергізіп, қайта оралса, дәлізде Нұрлан тұр. Шүңіректеу қой көзі күлім қағып, қырат мұрнының желбезегі дір-дір етеді. Кеше палатада жатқанда өңі құп-қу еді, аз күннің арасында қоңырқай тартып, бетінің секпілі көбейіп, анықтала түскен. Әнеугі емханадан қашып кеткеннен бері көргені осы.

— Қылша мойным — талша! Жаздым-жаңылдым. — Нұрлан даусы ойнақы да ашық.

— Сөйлеспеймін сенімен! — Айжан даусы өкпелі де қатал.

— Бір жолға кеш! — Нұрлан даусы бұл жолы жалынышты.

Айжанда үн жоқ.

— Менде бөтен ой болған емес. Тек үйімді сағынып, әкемді қимадым. — Нұрлан даусы қоңыр да бәсең.

— Сен бала емессің, дырдай жігітсің. — Айжан даусы әлі де қатаң, әйткенмен жарықшақ сезілгендей.

— Бала мінез... Құдай солай жаратқансын амалың не?! — Нұрлан даусынан әзіл ырғағы естіледі. Үміті қайта тұтанғандай.

— Ант бер! — Айжан даусы ашына бастады.

— Честное пионерское.

— Бұл аз!

— Сайтан боп кетейін, егер соны тілесең?

Теріс қарап тұрған Айжан бұрылып, қолын ұсынды.

— Қызметің әлі біткен жоқ па?

— Шыға бер, қазір...

Халатын шешіп тысқа шыққан Айжан машинаның қасында тосып тұрған Нұрланға таман аяғын сескене басып, бейне үркек киіктей ойқастады.

Нұрлан машинаның есігін ашып, әлі тосып тұр. Іштей Айжанның қадамын санайды: бес... он... жиырма! Что же, сенімің кеткен екен. Кінәлі өзің. Енді төзіп бақ!

— Әкей жіберді. Қонаққа шақырады.

Айжан басын шайқады.

— О кісі шақырса барам. Бірақ сенің көзіңе сенбей тұрмын.

Нұрлан күліп жіберді.

— Алдасам тағы көрерсің, мінші өзің!

Айжан мінер-мінбес Нұрлан машинаның педалін басып қап, ызғытып ала жөнелді. Көшеде кетіп бара жатқан бірлі-жарым адамның үрейін ұшырып, жолдан тайдырып, иттерді соңынан шулата ертіп, Айжан тіл қатқанша болған жоқ, қала шетіне жетіп те үлгерді.

— Қайда әкеттің, жігітім? — Жігітте үн жоқ, рульдің үстіне еңкейіп жатып алған, күлімдеп, асфальт жолдың апшысын қуырып, зырлап келеді. Айжан көлді шыр айналып, «Найзатасқа» тартқанда, әнеугі Нұрқат құсап бұ да «жеңгесінің» үйіне қонақ қыла ма деп, көңіліне секем алды.

Нұрлан — адал, ақ пейіл жан, ондай атына таңба, жанына дақ түсіретін ерсі өрескел мінезді бойына қасиет тұтпайтын жігіт дейтіні қайда оңашада Айжан? Әй, тәйірі, қанша мақтағаныңмен, Айжан-ау, махаббат сазына нәзік түсінетін сыршыл жігіт бола алмады бұл!

Осы бір сөз артық айтылған жоқ па, байқасайшы! Не болды саған соншама түңіліп? Нанбасаң, қарашы, жігіт бетіне — аққұба жүзі күреңітіп, танауы дірілдеп, етженді ерні жыбырлап, бірдеме дегісі келгендей ме, қалай?

Айжанның көңілі қалған. Оның бір ауыз сөзін күткеніне, міне екі жыл — Алматыда дәмелендіріп, емексітіп жүрді де, ақыры жоғалды да кетті. Жатақханаға келіп тілдей қағаз тастап кеткен, ішінде бір-ақ ауыз сөзі бар: «Кешір, мен жолықтыра алмадым, Москваға аспирантураға жүріп барам, әдісірімді білдіріп хат жазармын» деген. Хат жазу ма, шу қара құйрық көзден ғайып болды. Міне, бір жылдан асты — жалғыз, әкесі мен шешесі Ертіс жиегінде алтыншы ауылда тұрады — екеуі де мұғалім; қастарына алып, тұңғышын қызықтағысы да келетін болар, әттең қолдарына түспеді ғой!

Айжан жүрегінің Нұрлан дегенде қалай соғатынын, шіркін, ол «сезбес» аңғарса. Кім еді осы анада: «Махаббат — әуелі адамға қанат бітіріп, аспанға, қияға шарықтатып, қыран қатарына жеткізсе, сонан соң күш қосып, балуан қылады, қолына қайла ұстап, жеті қабат тоң қазса да шаршамайтын болады» деген?

Нұрланның өзі айтқаны қайда? Мұндай сөзді жанында біреу тұрғанда айтуға батылы жетеді, қызбен оңашада қалса тілі күрмеледі — «жер», «малдан» келеді сөз саптауы. Жан тербетер ыстық сөзді бүгін айтар әлде?

Машина «қара құдыққа» жетпей сүрлеу жолға түсіп, жонға қарай зырлады. Айнала мүлгіп кеткен, лезде ажарын жоғалтып, түнере қалды.

Жел басылып, жан-жануар айғай-шуын, жәндік сыбдырын азайтып, дала тыныстаған мезгіл-ді, ымырт қараңғылығы Айжан жүрегіне үрей, сезік тудырғандай Нұрланға әлсін-әлсін көз қиығын тастап қояды. Ол тіл қатпайды.

Айжан ыңылдап ән салды. Бірдеме деудің кезегі енді кеп еді жымиып, машинаны ызғыта түсті. О, кеще! Қайда апарады? Алып қашып бара жатқанның қай жағы?

Жолдың екі жағын бірдей ақтара тінтіп, тазыдай тіміскілеген машина фары желкілдеп, пісіп тұрған бидайға түскенде, Айжанның жүрегі орнықса да бір есептен жігітке көңілі толмай, зор үміті ақталмағандай, машина шынысына бетін тақап, іркілген көз жасын көрсетпеуге тырысты. Әй, Айка, мұның не сонша ызаланып. Білмейсің бе, кейде жігіт рай бермей, қулық-тәсілге көшетінін: қыздың өзі мойнына асылғанын күтеді. Пішту! Аз шыдасаң Нұрлашжан, машинасын тоқтатады қазір. Екеуі түседі. Бірін-бірі балаша қуып сықылықтап, түнгі тымық ауаны жаңғырықтырып, егін ішінде киіктей ойран салады. Нұрлан ақыры қуып жетіп, белінен қатты қысып, ернінен құшырлана сүйеді. Сосын: «Айка, мен саған ғашықпын. Сенсіз өмір маған қараңғы. Кел, той жасайық, бүкіл Баянды шақырып!» демей ме?

Айжанның жүрегі лүпілдеп, бойын қуаныш кернейді. Нұрлан шын айтқан жоқ па екен? Мүмкін, әлде естімей отырған болар жел қағып. Айжан ақыры бетін бұрып, құлағын тігеді. Мелшиген Нұрланда үн жоқ, ернін жымқырып, тістеніп алған. Көзін жол жиегіндегі бидайға қадап зырлатып келеді.

— Тоқтат машинаңды! — Айжан рульдегі Нұрлан қолына жармасты.

— Айка немене басың айналды ма?

Машина кілт тоқтады. Айжан есікті жылдамырақ ашып, атып түсті де егін арасымен бет алдына жүре берді.

Соңынан Нұрлан да ерді. Белуардан келетін қызыл бидай, сабағы майысып, желкілдеп, аяққа оралып жүргізбейді. Агроном әрбір жерден бір бидайдың басын сындырып ап, аршып, дәнін аузына салады да, тістеп-тістеп тамсанып түкіріп тастайды.

Айжан егіннің орта шеніне дейін барды. Торғын ауаны кеудесін кере жұтып, серігіп, ай сәулесіне бетін төсейді. Әлгі бір әзірдегі көңіл түйткілі кейін серпіліп, оның орнын үміт басқандай. Аяғына оралған қызыл бидай «бізді де жұлып ала кет!» дегендей көйлегінің етегін сабалайды.

Бидайды жапыра басып, соңынан қуып жеткен Нұрлан аузында тістеген бидай дәні, сөз таба алмаған іспетте:

— Мынау піскен бидай емес пе, Айка! — дейді. Айжан пісті ме, піспеді ме бидайға назар аударып келе жатқан жоқ, тек қана сусындап, тербеліп тұрған егіннің алаулаған бейнесін сүйсіне тамашалайды.

Нұрлан қыз қолынан ұстай беріп еді, ол тартынып қалды.

— Айка, сен маған әлі өкпелісің бе? — деді Нұрлан қыз мінезінің неге өзгергенін түсінбей. Айжан тағы да үн қатпады.

— Айка... — Нұрлан қипақтап, тілінің ұшындағы сөзді айта алмай әлек, оны қыз да сезгендей.

Екеуі машинадан алысырақ жүріп барды. Шоғырланып қарайған газикті осы бір сәт түн қараңғылығы жұтып қойғандай, көзден ғайып болды. Әрқайсы өз ойының жібін есіп, екеуі қайта оралды машина қасына. Нұрлан көмейіндегі сөзін неге айтпайды деп таңданады Айжан. Неткен кешең өскен балаң да баяу жігіт бұл? Әшейінде тілімен қосмосқа ұшады, сырт пішініне қарасаң — сақа жігіт, қимыл-әрекеті балаға ұқсайды...

Машина жанында Нұрлан тағы бір оқталғандай:

«Айтсайшы енді, жарқыным!» Айжан асықса да, Нұрлан асығар емес, ұялмастан бөтен әңгімеге көшіп, қыздың көңілін біржола қалдырды.

— Қайталық, мен ауруханаға керек боп қалуым мүмкін.

Қалаға жеткенше Нұрлан да, Айжан да қайтып біріне-бірі тіл қатпады.

Неткен олақ, ойбу!

***

Ковальчук бұрынғыдай емес, Нұрланға ықыласын да, көз қарасын да өзгертті: Алғашқы кезде тәжірибесі аз, шақар да сөзуар бүгінгі жастың бірі ме деп, бойын аулағырақ ұстап, сенбейтін-ді, енді басына төнген пәледен екі рет аман алып қалған соң, ықтиярсыз санасты. Бірақ та тыныш бұзған жас жігітке, әлі де қауіптене қарайды. Әр нәрсенің шегі бар — бір күні шектен шығып, орға жыға ма деп те сескенеді. Мүлдем беріліп те кетпей, тізгінді қолына ұстата да салмай, ретіне қарай шым-шымдап қана қарым-қатынас жасайды. Ерекеңнің де ықпалы бар — әмпай-жәмпай деген атақтан қашып соңғы кезде жеке дара жүруді көбірек ұнатады. Кім біледі, комиссияның не деп баратынын, «Бірін-бірі жақтап, ауыз жаласып алған топ» дей ме? Ковальчук құлағын түруде. Якуповтан бір дыбыс білінсе «ләппай!» деп тік тұруға дайын. «Бізді тыңдамайды» деп жазықсыз күйдіріп, қуып жіберсе жер ортасы көктөбеде жалақысыз, бала-шағасы бар, қалай күн көреді. Якупов екі рет оқталды қумақшы болып, үшіншіде аямайды.

Бүгін Нұрлан кеп: «Бірінші бригаданың егіні пісіп қапты, бір-екі күнде бастасақ қайтеді орақты» дегенде, тартпақы мінезіне сап, тура жауап бермеді. «Екінші бригаданың егіні не халде? Өз көзіңмен көріп қайт, сонсоң біржола шешейік!» деді. Мұның аржағында өзі ғана білетін бір сыр бар: кеше аудандық атқару комитетінің председателі Ербол Бегимов Тимофей Федоровичтің

үйінде қонақта отырып: «Егін тек дестелеп орылсын, комбайнмен тікелей ору тоқталсын!» деген Якуповтан нұсқау түсті!» деп бір сөзінде ескертіп те қойған. Сол сөз жадында қалған. Соны анықтап алмай тікелей орып тағы бір пәлеге ұшырап қалса, сұмдық емес пе?

Нұрланды екінші бригаданың егінін көруге жіберді де, Ковальчук өзі Раушанды шақырып алды.

Мәлік айтқан жоқ па, биыл егінді бірыңғай дестелеп ору керек деген нұсқау бар дей ме? — Аржағын айтпай Раушанның өзіне салды салмақты.

— Якупов осыдан екі күн бұрын телефон соғып: «Егінді қашан орасыңдар? Дестелеп ору әдісін кеңірек пайдаланыңдар!» деп сұрап жатқан. Өзімен кеңеспейсіз бе? Нұрлан не дейді екен?

— Ол өткен түні бірінші бригаданың жерін көрген екен, пісті, ору керек деп келді.

— Піскен-піспегенін қайдан білген түнде? — Раушан жымия күледі (неге күледі?).

— Агроном емес пе? Әлде болжауы ғана ма?

— Барыпты кеше, дәрігер қыздан қолы қалай босап, егінге назар аударған?

— Бірге барған ба?

— Таңертең отарға бара жатып Нұрқат көрген. Өзіңіз неге бармайсыз егін басына, шүбәлі болмау үшін?

Бұл сөзді Ковальчук табылған ақыл деп санады да, машинасын шақырып алып, әуелі аудандық партия комитетіне барды. Мәлік үгітшілермен мәжіліс өткізіп жатқан соң, екінші секретарьға кіріп, нақ өзіне керек дерегін ашып шықты.

Ол: «Жақында Якупов қол қойған нұсқау кеп түсті: егінді дестелеп ору әдісін кеңінен қолдану керек, бірде-бір дән жерде, не қар астында қалмасын. Егер қалса совхоз директоры басымен жауап береді!» деді.

Осы сөзді мықтап ұстаған Ковальчук ағызған бойы «Қара құдық» барып, бірінші бригаданың егінін өз көзімен көріп қайтып, сол күні бригадир мен комбайнерлер мәжілісін шақырды.

***

Директор бас агрономсыз мәжіліс шақырды деп ойлай қойған жоқ-ты, құдай берген газикпен, екінші бригаданың егінін аралап өтіп, жолда «Жалғызата» түбіндегі Тайжан шалдың отарына соқты. Нұрлан Тайжан қарияны әкесінің досы деп қана сыйламайды, жақсы көреді, дүние қадіріне түсінген дана шал көргені көп, аңшылық әңгімесін қызықтырып нәшіне келтіріп айтады.

Күн бұлыңғыр еді, жаңбыр сіркелеп жауып басылған. Түтіндей будақтаған қара бұлт Ақбет таудың шыңынан Қалмаққырғанға қарай ауысып, етегі түріле бастаған.

Машинаны «Жалғызатаның» тұсына келгенде тоқтатып, жайылып жүрген қойға қарай аяңдады Нұрлан.

Тайжан шал қойын намаздыгер салқынымен өрістетіп жіберіп, оның соңынан Алыпсоғын және қоя беріп, өзі «Жалғызатаға» арқасын сүйеп, күн сәулесіне бетін төсеп, күншуақтап отыр екен. Нұрлан жақындап келгенше, қыбыр еткен жоқ. «Жалғызатаға» мұңын шаққандай ерні жыбыр-жыбыр етеді. «Әдейі қарысып, елегісі келмейді қиқар шал!» — деді Нұрлан да күбірлеп, күлімсірей басын шайқап.

Нұрланның шалдуар мінезі ұстап, кісі бойындай адам мүсінді қара қошқыл тастың сыртын орап, үнсіз тұра берді.

— Әй, бұл қайсың, кел бері, мен сезбейді дейсің бе? — Қария сол отырған қалпын бұзбай, таяғымен жерді осқылап қойды.

Шалдың көзі көрмей қалғаннан сау ма? Нұрлан ішкі үрейді сездірмей, ашық үнмен сәлем берді.

— Әлік сәлем, балам. Нұрланбысың?

— Ия, неге көзіңізді жұмып отырсыз?

— Бетімді күн сәулесіне қаратып, ем жасап отырмын. Күлме, балам. Бұл ата-бабадан ұрпаққа тараған ем. Өткен қыста бетімді аязға алдырып қойып едім, сол домбыққан жерім жақында қыши бастады. Әкеміз айтатын, марқұм, денеңдегі қышыған жерді күнге қарытсаң дереу басылады деп...

— Дегенмен, Айжанға бір барып, көрініп қайтқаныңыз жөн ғой...

— Бардым ғой, анада аупарткомде төбелес болатын күні... Уамай, балам, саған мың да бір рахмет. Естідім, бәрін естідім. Раушан да, Мәлік те саған риза. Нағашы затың жақсы еді, соған тартқан екенсің.

Нұрлан қымсына күледі:

— Мен соншама не істеппін, аға?

— Сен, балам, білген адамға, көптен бері жұрт аузына ілінбей жүрген сөзді тауып айтқасың.

— Ол қандай сөз еді? — Нұрлан ол сөздің не екенін таба алмаған адамдай шын мәнінде таңдана сұрады.

— Біріншіден, әділеттік, дүниеде ең биік не дегенде, әділ ханның әділеті деген екен ертеде. Екіншісінің аты — батылдық, балам! Көзге көлгірсімей шынын айту — ерлік, балам. Кей жігіттер, өзің сияқты біреудің беделіне, біреудің дәреже бабына жалтақтай қарап, көкірегінде сайрап тұрған сөзін күмілжіп айта алмай жүр ғой. Уамай!

Нұрлан ойланып қалды.

Қой бағып жапан дүзде жалғыз жүрсе де кімнің кім екенін біліп, сын тағуы қарияның — көрегендігі. Рас, рас, ондай екі жүзді жағымпаз, арын саудаға салушы құрбылары аз ба? Кеше Алматыда оқып жүргенде талайына кездескен-ді. Әр мекемеде, әр совхозда, әр ауданда бар емес пе, жасырып керегі не?

— Сөз жүйесі оралып қалған соң ғана айттым, қартайған адам ұмытшақ келеді, шырағым, кейін есіме түсе ме, түспей ме? — Тайжан күрек сақалын қолымен салалап тарап, түксиген жақ, қабағын жиыра ішкі сарайына үңіледі. Бұтақты таяғын бір жақ тізенің астына басып алған — біреу ала қашатындай. — Осы біз арқа сүйеп отырған «тастың» тарихын естідің бе, балам? Жоқ... Ендеше тыңда! Баяғы заманда, тегі, Асан қайғымен тұстас бір «Тура-Жанар» дейтін кісі болған деседі. Бала күнінен бастап жұртпен сиыспай төбелесіп, тартысып өседі. Бетің бар, жүзің бар демейді, турасын айтып қарайды да отырады. Әуелгі кезде шыдап жүрсе де, кейіннен құрбылары бойын аулаққа сап, мешкей деген жақсы атақ па, маңына жуымай қаша бастайды. Ол келсе болды: ойын бұзылады, балалар жақ-жақ боп төбелесіп кететінді шығарады.

Жанар өсіп жігіт болады. Ел аралап, той-думан, ойын-сауықтан қалмай, жұртпен қатар жүреді. Аздан соң ел іші Жанар барған жерде жанжал, қиян-кескі дау-дамай, егес-қияс туатынын әбден түсінеді де, ол келе жатса, есігін бекітіп, кілттеп алады. Енді Жанар елге сыймайды. Ақыры бүкіл ел болып соңынан тас атып, қаңғытып жібереді.

Арқасында дорба, қолында таяқ. Жанар ел қыдырады, баспаған тауы, жүзбеген көлі қалмайды, не бір шаһардан, не бір ауылдан өзіне мекендейтін аядай жер таба алмай қаңғырып қор болады. Екі адам кез боп қалса, төбелестіріп кетеді. Өзі де жадап-жүдеп, арып-ашып, қартаяды, не қыларын білмей мұңайып күндердің күнінде айдалада келе жатса, алдынан сақалы белуарына түскен, аппақ бір қария кездесе кетеді.

— Қарағым, кімсің? — дейді ақсақал.

— Турашыл-Жанармын. Елге сыймай жүрген елгезек, жексұрынның өзімін. Құдайдан өлім сұрап келемін, — дейді қапалы Жанар.

— Ей, пақырым-ай! Сен екесің ғой Турашыл-Жанар. Естуім бар еді... Ал сонда не істедің, жазығың не, балам?

— Жазығым: турасын айтам. Екі адам сөйлесіп отырса, бірінебірі «әке-көке» деп сылап-сипап отырып, қойнындағы қанжарын кезейді. Мен оған шыдамаймын да турасын айтып, беттеріне басам. Үш адам кездессе, екеуі бірігіп үшіншіні келемеж қылады. Мен жалғыз қалғанына болысам. Төрт адам бас қосса, екі ұдай боп тартысып береді. Мен килігіп билік айтам. Бес адам жинала қалса, бірін-бірі түртпектеп, күн көре алмайды. Мен келем де әділетіне көшем. Міне, қылмысым осы! Енді сол үшін үй жоқ, күй жоқ, жалғыз соқа басым қаңғырып айдалада қалдым, — дейді Жанар көзіне жас алып.

— Неге өйдейсің, пақырым, сен ұрпақсыз қалған жоқсың. Сенің әр сөзің, әр айтқан әділ өкімің жұрт арасына алдақашан

таралып кеткен. Енді оны ешбір пенде баласы жоя алмайды. Ол себілген ұрық, атадан балаға қалған мирас. Сен ертең өлсең — бейітің айдалада қағылған қазықтай адам пернесін алған тас боп қатып қалады. Оның басына түнеген ұрпақтарың сен сияқты турашыл боп, жолыңды қуады, — деп ақсақал жоқ болған екен. Біраздан кейін Турашыл-Жанар жүре-жүре осы «Керегетастың» баурында қайтыс болған. Осы «Жалғызата» атанып айдалаға қазықтай қағылған жалғыз тас сол Турашыл-Жанардың бейіті деседі ел аңызы.

Нұрлан тағы да сыпайы күліп:

— Алдақашан айтпайсыз ба, аға, келіп түнейтін?!

— Жасыңда Сембі түнеткен де болар. Шалды білем, өз ақылы өзіне жетеді.

— Пәле, мені әкей түнетсе, сорладым де. Елден қуып, тентіретіп жіберсін дейсіз бе? — Нұрлан даусының әзілін шал сезбегендей.

— Қорықпа, балам, шындық жеңеді. Әділдік озады. Халқың үшін тентіреп кетсең — арманың жоқ. Турашыл болу — әркімнің қолынан келе бермейді, есіңде болсын! — деп шал орнынан тұрды. Бұл кезде қой ұзап кетіп еді, сөзін ол кенет доғарып, ырғала басып соңынан аяңдады.

Нұрлан: машинамен қойға жеткізіп салайын деп еді, Тайжан көнбеді, таяғын беліне қыстырып, бөркін көзіне түсіре киіп, жүре берді.

Тайжанның соңынан қызыға қарап, сәл тұрып қалды Нұрлан, айдалада қой бағып жүрген қойшы не деп кетті? Нені меңзейді? Апыр-ай, ә? Бұл дүниеден тегін безген шал емес, мұның алпамсадай кең кеудесі толған сыр мен мұң, қиял мен арман, тілек пен ой шығар, қарар ма еді, шіркін, ең болмаса сығалап? Еркін далада, жападан жалғыз жүргенде зергердің оюындай миға тоқыған нақыл ойлардың бірі ғой, тегі, соның ішінен таңдап ап «мә, саған тартқаным!» деп жарқ еткізіп, уыстай шашып кете барғаны ма, әлде?

Нұрлан машинасына мініп, ағызып келеді. Тайжан шал өміріне жаңадан бір өрнек салғандай, қызыға түседі. Бүгін тіптен тау-таста, орман-ағашта, бетегелі құладүз далада жаңа бір ашық бояумен нақышталғандай құлпыра түскенін көрдің бе, Нұрланға! Бірақ бұл шалқыған көңіл әнін салып, ұзақ масаттана алмады. Су сепкендей басылды. Бір дөңнен аса бергенде, желе жортып, шабдарын сипай қамшылап, қарсы алдынан Нұрқат кездесе кетті.

Бұйралау дудар қара шашын шаң басқан, шайырланған түйенің жүніндей баттасып, дағарадай боп, басына сыймайды. Жел қаққан қошқар тұмсығы бұрыннан бетер делдиіп танауы дір-дір етеді. Атының басын тартып, машина тоқтамай өтіп кетер дегендей кескестеп, жол үстінде тұрып алды.

Нұрлан да аты үркер дегендей, алысырақ тоқтатып, машинадан түсті. Әнеугі аупарткомдегі мәжілістен кейін көргені осы: екеуі бірінің үйіне бірі бармайды, өш! Ерні қисайып, көзі шатынап, ашу кернеген адам секілді.

— Сенің менде не әкеңнің құны бар? — деді даусы қалтырап ежірейіп. Нұрқат атып түсті де, атын ердің қасына қаңтара салды.

Нұрлан аңырайып, аузына сөз түспей тұрып қалды.

— Пәле, не дейсің, ей?

— Сенің іздеп жүргенің бәле, оны білем! Бір емес, екі емес, соңыма түсіп ап, қоймайсың ғой, күшіктей тақымдап?! Қоясың ба, жоқ па? Жүресің бе өз жайыңа? — Нұрқат шап беріп жағадан алып, өзіне қарай сілкілеп тартып, бетіне бетін тақады. Нұрлан жағадан алмай екі қолын салбыратып бос ұстап тұр.

— Қисық жасасаң — турасын айтпай отыра алмаймын. Кешір, достым, ол менің өмірдегі табынатын тәңірім. — Нұрлан сөзін салмақтап, дауыс ырғағын өзгерте сөйлейді.

— Турашылын, бұл неменің! Сен жағымпазсың, Мәліктің былығын жасырып, өзіңді ақтағың келеді. Үйге кәк еткен мысықсың сен!

— Айдала деме, Нұрқат, тіліңді тартып сөйле! Ауылдың тәрбиесіз әйеліндей салғыласып, арыңды айрандай төкпе!

— Сен бе арға жүгініп тұрған? Қарабет! — Нұрқат тағы да жұлқылай тартып, төмен қарай тұқырайта бастады.

— Балағат сөз неге керек? Кел, кінәласайық — кім оң, кім сол? —Жағасын ұстап босатпай тұрған Нұрқаттың екі қолынан Нұрлан да мықтап ұстап қозғалтпады.

— Кәне, кінәлас! — деп Нұрқат жағасын босатып, омыраулап, кіжіне сөйледі.

Нұрлан байсалды мінезбен көгалдың үстіне отырды да, күлімдеп:

— Отыр! — деді қасынан орын нұсқап.

— Сендей менің астымда машинам жоқ. Күн кешкіріп барады. Кетем. Өзің менің алдыма шығасың ба, жоқ па бұдан былай, сонынды айтшы?

— О не деген сөзің? Сенің алдыңнан шығатын кім едің сен, қайда барып едің? — Нұрлан сөзге көнбейтінін сезген соң тәлкек қылды.

— Қылжақтама! Айжанда нең бар, соны айтшы әуелі ?

— Нең бары қалай? Алыс-берісім жоқ. Доспыз.

— Айжанда жұмысың болмасын. Вообще бұдан былай ол үйдің маңынан жүруші болма, білдің бе? Ығымнан жүрме. Аулақ кет, егер жан керек болса саған.

— Қорқытасың ғой өзің?

— Қорқытам!

— Егер Айжан мені таңдаса ше?

— Таңдатпаймын сені.

— Сенің қолыңда ма ол?

— Саған алаңдамаса, әлдеқашан семья құрып отырған болар едім, сенің кесірің.

— Кінәңді маған артпа! Қыз сүйгенін таңдайды — ерік өзінде!

— Сонда, «мені таңдады!» демекшісің ғой, ә? Уамай, шірік неме! Мә, саған таңдайды! — Нұрқат қолын шығарып, Нұрланның мұрнына тақады. Нұрлан шыдай алмай қолын қаттырақ қақты.

— Әй, кімнің қолын қағасың? Сенің-ақ ызаң өтті ғой осы! — Нұрқат дірілдеп қамшымен Нұрланды бас-көз демей тартып-тартып жіберді.

Нұрлан қолымен басын қалқалап, көзін қорғап, әуелі қарсы айбат шеге алмады. Дембелше, төртбақ Нұрқат екілене боқтап қағылездеу, ұзын, сопақ Нұрланды лездс жәукемдеп алам деген оймен қамшысын тағы да көтере ұмтылғанда, ол иек тұстан бокс-серлер әдісімен періп жіберді. Нұрқат серең етіп, етпетінен құлап түсті. Жалма-жан Нұрлан үстіне қона түсіп, тұрғызбай, есеңгіреп қалған Нұрқаттың екі қолын кейін қайтарып, белбеуін ағытып жіберіп, мықтап байлап, қамшысын қолынан тартып алды да, көйлегін түріп қойып, жұмсақ жерінен дүре соқты.

— Қоясың ба, есерсоқ! Бала күнгі жеген таяғың есіңде қалмаған екен? Әлде ет жеп семірген соң әлім жетеді деп ойладың ба! — Нұрлан дүре салған сайын дауыстап сөйлеп қояды.

— Болды енді! — деді Нұрқат астында жатып айғайлап.

— Қоясың ба, ендігәрі? Қолыңды көтересің бе маған?

— Түс енді. Жетті!

— Сен бұйырасың ба маған?

— ...

— Жалын!

— Мені кісіліктен шығарма, білдің бе? Аяғы насырға шабады, — деді даусы қалтырап, жыламсырап Нұрқат.

— Жарайды, ит те болсаң бөлемсің ғой. Бір жолға кешірдім. Бірақ есіңде жүрсін: мені қоқанлоқымен ықтатып алам деп әуре болма!

Қолын шешті. Нұрқат күбжеңдеп үстін қағып, Нұрланға тура қарай алмайды.

— Мә, қамшың! Ұстай біл қамшыны, ақымақ! — Нұрлан лақтырып жіберді де, кете барды. Біраз жер барып, артына бұрылды да, сілейіп тұрып қалған Нұрқаттың қасына қайта оралды:

— Жарайды, ел білмей-ақ қойсын! Мә, қолым! — Нұрлан оның қатты түйілген жұдырығын қысып, сұрланған, реңсіз жүзіне аянышпен қарады. Нұрлан бұрын да, мектепте оқып жүргенде

де талай айтысқан сыр мінез бөлесі, қияңқы ақылға көнбейтін қыңыр-ды, содан білім алып ысылса да әлі арылмаған.

Жол жиегіндегі көде арасында отырған торғайлар машина дөңгелегінің астына аз-ақ түспей, пырылдап ұшып жатты. Есі кетіп жолға түсіп ап тоңқаландай қашқан қос аяқ та жалт бұрылып, құтылып бақты. Бұрталаңдап, жолдан шығып үлгере алмай, кесертке де дөңгелекпен езіліп қала берді...

Нұрланның екі беті шиедей қып-қызыл, өзіне-өзі іштей наразы, өшін газиктен алып, шаңды бұрқыратып, зырлап барады.

Айдалада екі оқыған азаматтың тіл табыса алмай төбелесуі — қынжылуға тұратын қылық. Бір көңілге бір демеу, әйтеуір, ешкім көрген жоқ.

Естісе — өлім ғой, өлім!

ОН БІРІНШІ ТАРАУ

Табиғаттың шалдуар, құбылмалы мінезіне кейде түсіну қиын. Егінді пісіреді де, жинауға ерік бермейді. Күні-түні себелеп құйған ақжауын бір жұма, ерегістірсең бір айға созылып, ақыры қалың жаңбырға айналып, қысқа соғады. Соңғы екі-үш жылғы Арқадағы осы бір ауа райының құбылысы жиі қайталап жүргенін Нұрлан еске алып, әлсін-әлсін түп-тұнық көгілдір аспан әлеміне үрейлене қарайды.

Егін орағы басталғалы бүгін, міне, бір жұма. Әлі де он бес күндей мерзім бар — осы мерзім ішінде егінді орып, астықты қалай да тапсыруы керек. Егер үлгере алмаса жауынға іліккені.

Қазір Арқаның жері — көк түтін, қара дауыл майданның ортасы.

Баянауыл сияқты кішігірім қалаларда кәрі-құртаң, бала-шағаға шейін тайлы-таяғымен қырман басында. Кейбір кеңселерді есігіне қара құлып салып жауып та тастаған. Кеше ертесімен шаруасы болып, аудандық комсомол комитетінің кеңсесіне барса, құлыптап қойған: «Бізді іздеген адам аудандағы совхоздардан сүзе іздесін!» деп әзілқой біреуі қағаз жазып, есігіне қыстырып кеткен.

Комсомол комитеті түгіл аудандық партия комитетінің өзінен де кісі кездестіру ілу-қағыл. Мәлік күніне бір рет соқса соғар, әйтпесе оның өзі де совхоздарда, қырман басында түнеп қап жүр.

Дәл керек кезінде техника да, кісі де жетіспей қор қылады. Кеше мен бүгін Павлодар мен Баянауыл ортасындағы асфальтті даңғыл жолдың үсті — сыңсыған машиналар, артқаны — егін оратын жатка, заводтан жаңа шыққан комбайндар. Лек-легімен келіп, совхоз-совхоздарға таралып жатыр, аудан орталығы — жиын, қара топыр.

Машинамен бірге адамдар да келе бастады ағыл-тегіл. Қазақ университетінің бір факультетін теп-тегіс Баянауыл совхозының бірінші бригадасына әкеп жұмысқа салды.

Еңбек қарқыны күн санап қыза бастады. Жұманың ақырғы күндері жоспардың орындалу проценті шарықтап қызу өлшейтін термометрдегі сынаптай жоғары жылжыды.

Бүкіл әуе толқынында билеп-төстеп алғандай, «миллиард пұт... астық!» деген екі ауыз сөз, бұлт арасындағы нажағайға соқтығып шақыр-шұқыр етіп, құлақтан кетпей тұрып алады.

Бүкіл газет беттерін шұп-шұбар қылған осы екі ауыз сөз халық тілегі сияқты, күн сайын қайталанып, естен шықпай-ақ қойды. Осы екі ауыз сөз Нұрланның түсіне енді: екі беті қып-қызыл, ақ селеу мұрты бар жуантық, тапал жігіт, кес-кестеп, машинаның доңғалағына да жармасты...

Міне қазір газикпен бірге Нұрланның ұшқыр қиялы қатар жарысып, оңашада түсіне кірген қызыл жігіті елестеп, жымиятынды шығарды: «Бишара болғаның ғой, бидай жігітке айналып, етегіне жармасып, кейін қарай тартқылап жатса!» дейді.

Нұрланның бүгінгі беті — екінші бригада. Әнеугі өрттен аман қалған «Торайғыр көлінің» түбіндегі жазықта тұтас жатқан жалпақ егін бар-ды, бүгін соған бір колонна комбайн оруға жіберген. Бастанаяқ соның қасында болып, мақсаты — ұқыпты жинату астықты. Биыл егін көлемі азайғанмен шығымы жақсы.

Жолдың екі жағы толған машина: бірі Баянауылдағы элеваторға астық тасыса, енді бірі астық төгіп қайтып келеді, шұбатылған шынжырдай бірінің артынан бірі тізбектелген, таусылар емес, ұшы-қиыры жоқ дамылсыз бір жүріс.

Жол үсті түнек — тозаңнан дөңгелектің алдындағы не шалшық су, не ұра жол шұбарлығы көрінбейді. Гүріл-шу даңғаза ғып, алқапты жаңғырықтырады.

Нұрлан машинасын жолдан шығарып ап, жалғыз сүрлеумен бүйірлей тартты.

Өткен кеште Нұрлан ауруханаға барып, Қайырбектің денсаулығын біліп еді. Тәуір екен, енді бірер жұмада біржола жазылып шықпақ, налиды — дәл осындай қауырт кезде, ауру болып, төсекте жатқанына. Тек бір ғана көңілде демеуі бар, ол — Қайыр ағаңның үлкен баласы, орнында қалған сол; бұрын да қолының икемі бар, техника тіліне әуес бала-ды, кім біледі, әке арманын ақтай ала ма? Биыл екінші бригаданың орақка дайындығы шамалы. Қайырбек емханаға ертерек түсіп қалды, кімнің жаны ашиды дейсің ремонтқа? Осы әңгіменің шет жағасын Қайыр ағаң сездіріп, «өзің бас-көз бол!» дегендей Нұрланға иек қағыс та қылған.

Алыс жатқан бригада еді. Оның үстіне бригадирі жас, Қайыр ағаңдай тіс қаққан әккі болса бір сәрі, кім біледі, тыңдамай жүре ме жұрт оны?

Бүгін комбайн колоннасын Сағидың өзі бастамақ. Нұрлан сағатына қарады — күндізгі екі. Уәде осы екіде. Кешікті Нұрлан. Жалпақ егін даласына комбайн шалғысы түскен кез қазір.

Ағызып газик қырат үстіне шыға келді. Жайқалған астық теңізінде жиырмаға тарта комбайн дәл соғыс кемесіндей бірінің соңынан бірі тізбектеліп кетіп барады. Қырағы көз Нұрлан желкілдеген қызыл бидайды қырқып бара жатқан комбайн шалғысын шаш алатын ұстараға теңейді. Шалғы кіртілдете тураса, комбайнның жыбырлаған темір саусақтары умаждап бункерге салып, езгілеп, масағын кейін лақтырып, қызыл дәнін түйе мойын шүмекте жинап, машинаға саулата құяды.

Еңкейген күннің қызыл шұғыласына бөленген комбайнның сырты да қып-қызыл өртеніп бара жатқанға ұқсайды.

Нұрлан машинадан түсіп, жаяу қыр басында қарап тұр. Желке жақтағы таудан соққан қызыл жел де құлақ түбінен ызыңдап мазаны алады. Жердегі комбайндар сияқты тізбектеле ұшқан бір топ тырна егінді қайта-қайта айналып, әлден соң көкжиекпен тұтасқан алқаптың ең шетіне қонды. Атар ма еді, шіркін! Қап, мылтық неге алып шықпаған? Әй, олақ Нұрлан-ай, осылай ыңғай құр қаласың да жүресің! Жарайды, қазбалама, онан да анау комбайнға қара, әне, әне!

Төбесіне қызыл жалау байлаған артқы комбайн осы бір сәтте, өктемдеп алға шыға берді. Көп ұзамай жорғалай-жортып алдыңғы сапқа да жетті.

— Сағи! — Нұрлан қуанғаннан еліге айғай салды. Қызыл жалау Сағидың комбайнына байланбақ-ты, мынау сол, — бригадир алға озып шыққан.

Нұрлан қастарына барды. Алдында келе жатқан жалаулы комбайншы Нұрланды көріп тоқтады да, бұрылып артындағыларға: «өте беріңдер!» деп үнсіз қол сілтеп әмір берді. Аумаған әкесі — ырғала басқан жүрісі, бет бейнесі де әкесіне тартқан, тек қана сақалы жоқ, өңі жас. Осыдан жиырма бес жыл бұрынғы Қайырбек дерлік.

— Орақ өнімді болсын! — Нұрлан Сағидың қолын қаттырақ сілки қысты.

— Бірге болсын! Әкейді көрдің бе?

— Көрдім, сәлем айтты, «алға шықсын!» — деді.

— Қалай мына орысымыз? — деді Сағи шөмелей-шөмелей боп үйіліп жатқан масақты меңзеп.

— Жүйрік екенсің, соны аңғардым.

— Қыр үстіне шыға келгеніңді көріп қап, әдейі басып оздым.

— Бәсе... Не қылған жүрдек комбайн десем. Маған көрсеткен қырың екен ғой. — Нұрлан жымиып езу тартып еді, Сағи дауыстап, масаттана күлді. Қалтасынан шылымын алып, Нұрланға ұсынды, ол басын шайқап, алмады.

— Кәне, қашан бітіресің осы жерді? — Нұрлан күлкіден тыныстаған Сағи жауабын сынай, дегбірсіздене күткендей.

— Жауын жаумаса, бұл жерді ертең кешке дейін бітіріп, бүрсігүні «Қызыл шілік» маңына көшем. Осылай, дестелемей тікелей шаба береміз бе?

Нұрлан «жауын» дегенде елегізіп, тағы да аспанға қарап, Ақбеттің өркеш-өркеш шыңына ілініп қалған қойдың түбіт жүніндей, алашабыр бұлтқа көз жіберді — аздан соң тау қойнындағы үңгірден шыққандай жаңбырдың қара бұлты сыздықтай көтеріліп, тау шыңына сәлдедей оралатыны мәлім.

— Піскен бидайды дестелеп орсаң несі қалады?

— Директор тікелей ормасаң басыңды алам деді. Оны қайтем?

— О кісі жалпы нұсқауды айтады да. Егін шала піссе, не, әлі жетілуіне бір жұмадай уақыт керек болса, сонда ғана дестелеп орған мақұл.

— Кім білсін, келіп тағы ауыр салмағын сап, төмен тұқыртып жүрмесе.

— Жас болсаң да мойның жуан ғой, көтерерсің оның салмағын. — Бірінің сөзіне бірі мәз, екеуі түсініскен адамдай үнсіз бас изесіп айрылысты.

Нұрлан артына бұрылды да, айғай салды:

— Сағи! Ертең бітірсең, бәйге берем! Бәйге! — Сағи қолымен құлағын қалқалап:

— Не? Не дейсің? — Ол ести алмады, Нұрлан қайталамады, сөзі уыстап шашқан топырақтай жан-жаққа тарады да кетті.

Сағи да Нұрланның құрбысы. Бұ да сол өзі оқыған Баянауылдың онжылдық мектебін бес-алты жыл кейін бітірген көрінеді. Жақында бір әңгімелескенінде: «Нұреке, оқу қайда қашар дейсің! Әке-шешейге көмектесіп, тұрмыс түзеп алмасақ, балалар көп, үй іші жүдеу» деген-ді. Әкенің таяғын ұстап ауылда белді азамат болатын, келешекте, осы Сағи. Биылғы орақта сәті түссе, әкесін іздетпес...

Нұрлан қырман басына оралды. Қырман басы — құмырсқаның илеуіндей қыбырлаған жан, толған машина, бірі келіп, бірі кетіп, гүрілдеп, сөз айтып, түсініп болмайды.

Қаптаған жап-жас студенттер — кеуде жағы жалаңаш күнге күйген, қап-қара. Қаз-қатар тұра қап бұлшық еттерін бұлтылдатып машинаға бірі бидай артып элеваторға жіберіп, қайсы бірі аулақтау жерде бидай ұшырып, тазалап жатыр.

Таудай үйіліп жатқан қызыл бидайдың қасына келген Нұрлан бір уыс дәнді алақанына сап, салмақтап, тісіне сап жарып, дәмін алды.

— Агроном немене, бидай кеппеп пе? — деді жас адамның даусы. Басын көтеріп алса, қоңқаш мұрын, көзілдірікті ұзын тұра студент, ыржия қарайды.

— Жаю керек әлі де... Бүгін қанша колонна кетті екен элеваторға?

— Кетіп жатыр бұйырғаны, — деді қыңырлана көзілдірікті.

— Санамайсың ба?

— Санап, немнің әлегі.

— Қалай-қалай сөйлейсің өзің?

— Ұнамаса тыңдама, агроном! — деді соңғы сөзді даусын кере кекей айтып.

Нұрлан оны басынан аяғына дейін жиіркене шолып, қолды сілтеп «саған кеткен есіл уақыт!» — дегендей жүре берді.

Сол күні кеш екінші бригаданың қосында жаңағы студентпен Нұрлан тағы кездесті. Березент шатырдың алдында отты маздата жағып бір топ қыз бен балаң жігіттер шуылдасып, әзіл мен күлкіні де маздата жағып, думандатып отыр екен.

— Орта толсын! — Нұрлан ойнақы да ашық дауыспен көңілді амандасты. Аузындағы күлкісін жартылай жұтып, тына қалған топ, жалт қарады.

— Кемдігі сенімен толсын, агроном! — деді манағы көзілдірік.

— Біздің қожамыз де! Отырыңыз! — Жастау сопақ бет аққұбаша балаң жігіт сырғып орын берді.

— Бас агроном дегенде сақалы белуарына түскен шал ма десем, — деді сықылықтай бір қыз.

— Ғашық боп қалма! — деді біреуі көрші қызының құлағына сыбырлап. Нұрлан естісе де, естімеген болып, орталарына отырды. Құрғақ қурай тал, шыбық қарағайдың бұтақтары сытыр-сытыр етіп, лаулап жанып, алқа қотан отырған қыз бен жігіттердің беттеріне алтыннан жаралғандай нұрлы да сүйкімді сәуле түсірген.

От — есті адам сияқты, біресе қызыл тілін жақын отырған қызға көрсетіп мазақтаса, енді бірде алтын қолын ілгері созып, біреуінің аяғын сипағысы келгендей. Немесе садақ ұстаған баладай сырт-сырт етіп шық атып, әрқайсысын бір селк еткізді. Кей студент шыдай алмай ұшып тұрып, үстін қағып шошыған кейіп білдіреді. Отқа қарай берсең, лаулап жанған қызыл жалын ішінен әлдекім тіріліп, айғай сала ма деп дәметесің-де. Мың бұралып, мың құбылып жалын өршіп барып, бәсеңси бастап, құрғақ отын салғанда тағы қайта лаулайды.

— Агроном, ақын емессің бе, өлең шығаратын адамдай аузың күбірлейді ғой? — деді көзілдірікті, тағы бір құрғақ бұтақты отқа тастап.

— Жұрттың бәрін өзіңдей көресің-ау? — деді қасындағы күлегеш жалпақ бет сары қыз.

— Ақындығы бар ма еді? — Нұрлан көзілдірікке көз қиығын тастады.

— Ақын, ақын! Оқышы бір өлеңіңді! — деп шулап жіберді сары қыздың құрбылары.

— Осы сендер қай факультетте оқисыңдар? Тіл-әдебиет емес пе еді? — Нұрлан қоғамдық білімнің студенттері екенін кейінірек аңғарған-ды.

— Журналист... Енді бір жылдан кейін қолымызға қалам ұстап, ел қыдырамыз. — Көзілдірік екіленіп, басын шалқайтып, танауын көтере қарап: — Оқиын ба, бас... агроном? — деді.

— Оқы! — делдиген қара танауына мысқылдай қарады Нұрлан.

— Тәйір, агроном поэзияны түсінуші ме еді?

— Оқысайшы, сонсоң айтайын түсінем бе, жоқ па! — Нұрлан: «Не куәкері бар екен осының?» дегендей енді құштар болды.

...Өзімді өзім сүйемін, бұл жалғанда.
Сүйе алмасаң құл боп кет, сен жалдан да!
Бар дүние менікі. Мен меңгерем,
Сарқытыма болсын ие құр қалғандар! —
Өмір менің астымда табанымның,
Теңі бар ма, шіркін-ау, талабымның.
Ере алмасаң күндеме, жалын, сорлы.
Битін ал да сығып же талағымның!—

дегенде, бірлі-жарым қыздар: «Ах!» деп бетін басып, шашылған бұршақтай, жан-жаққа бытырай қашты, балаң жігіттер шуылдап, қол шапалақтады.

— Міне нағыз ақын деп осыны айт!

— Гениально!

— Теңдесі жоқ ақын осы болады ертең?

— Мына қыздарды жын шалды ма, ей? — деп көзілдірік серейе түрегелді.

— «Талақ, бит» деген сөзді ерсі көрген де! — Нұрланның өзіне де ерсі. — Басқа сөз табуға болмайды ма, ақын?

— Қазақ тілін білмейтін топастар! — деді де Нұрланға: — Бәсе, айттым ғой, агроном, поэзия... Слишком аулақ дүниелер, — тағы да құбылып, қабағын түйіп, ақын-жігіт қалтасынан шылымын шығарды.

— Менмені күшті такаппар ақын ғой, сіз көңіліңізге алмаңыз! — деді жалпақ бет сары қыз Нұрланға сыбырлап.

— Пәле... Маған ұнамағаны ақиқат, жаным! Тым өркөкірек, дандайсыған есер поэзия! — Нұрлан ақынға естірте қасақана айтты.

Ақын біреу бүйірден ине сұғып алғандай селт етіп, бар денесімен Нұрланға шұғыл бұрылды.

— Наннан басқа неге түсінесің, агроном? — Езуін керіп мысқылдай шүйірілді.

— Нан дейсің бе? Пәле! Ата-бабамыз нанды құраннан да жоғары бағалаған. Сенің өзің нанды кекетіп атайсың ғой? Көрер

ем, нан жемесең, инеліктей бұралып, поэзияны да ұмытар едің, сорлым! — Нұрлан онша қызбай, етек-жеңін кеңірек ұстай сөйледі.

Өзара күңкілін тоқтатып, студентер құлақтарын тіге қалды.

— Жалғыз нан керек емес, достым. Адам керегі — жақсы поэзия, музыка... Біз соған ашпыз. Баяғы, байырғы заманның өзінде де қазақ халқы батырлар жырын шығарған...

— Мұның бәрі мың рет айтылған жаттама сөздер. Лекция. Профессорлардың бірінен-бірінің көшіріп алатын қисындары. Мына мен саған нан тауып берем. Ертелі-кеш күнім машинада, далада өтеді. Менің өз миымнан туған қиял әлемім, ой дүнием бар. Сонымен сен, ақын, санасасың ба?

— Жаңағы менің өлеңім, сол санасқаннан туған өршіл, құдіретті ойдың түйіні еместігіне көзің жете ме?

— Талғамым да, тілегім де тап сенің осы поэзияңды, пәле, құптамайды. Бұл поэзиядан сенің өз тұлғаңды көріп қана отырмын. Менменшіл, өзінен басқаны жақтырмайтын, тыраш, өмірді және білмейтін, бірақ білем дейтін көкірек басым, есерлеу жас жігіттің тұлғасы. Ал маған қандай адамның тұлғасы керек?

— Ие. Бәсе, қандай? — деді арт жақтан біреу сөз қосып.

— Тсс, — деп екінші біреу зекіп тастады.

— Өмірге де, еңбекке де, білімге де — қомағай, ашқарақ, ширақ, ісі мен ойы тең түсетін жас жігіттің тұлғасы. — Нұрланның жүзінде де от сәуле шашып, қызара бөртіп, қызу сөйлеген адамға ұқсайды.

— Талғамыңа болайын. Бұл, досым, серость, сен әлі ауылдағы тұрпайы өмірдің ықпалынан шыға алмаған көрінесің. Сен — жер қожасы. Сен — ел ұлысың. Сенің талғамың соған қарай икемделу, заңды да. Саған мен айтайын ба, кім ұнайды: соқаны, трактордыжырлаған ақындар!

— Пәле!..

От сөнді. Қып-қызыл шоқтың қызуы шыдатпай кейісі әрірек сырғып, от басынан қаша бастады. Біртіндеп сөніп бара жатқан шоқ табынан көзін алмай, Нұрлан ойын жалғады.

— Сенің поэзияң лезде сөніп, лезде қызуынан айырлатын осы шоққа ұқсайды. Бізге, маған қызуы таусылмайтын, ылғи қыздырып тұратын электр отындай мәңгі поэзия керек, шырақ... Жаңа айтым ғой, менің арманым — еңбекке де, білімге де құштар, қомағай ұл, керек десең, сен айтқан соқаны да, трактордыда жаратады. Себеп: трактордың гүрілінде өмір бар, күрес бар! Күрес — ол бақыт, табылмайтын бақыт, шырақ! «Өмір менің астымда табанымның» деген шалқыма, көпірме сөзбен менің жанымды қыздыра алмайсың... Талантты деп сені тағы күндемеймін. Кімге дәрі — талағыңның бір сығудан қалмайтын ұсақ биті?

Студенттер қол шапалақтап, ду күлді. Қыздар шықылықтап, бірін-бірі түрткілеп, ақыннан ала алмай жүрген өші бардай мазақ қылды. Ақын көзілдірігін жұлып ап, серейе түрегеліп, ортаға шықты да бәтинкесінің табанымен шоқты басып:

— Өртпін отпен ойнаған! Байқа, құлқын тамақ! Жорғалап күн көретіндер, қанат бітіп ұша алмайды! — Соңғы сөзді ақын жыр құсатып, әндетіп айтты. Студенттер тағы шуылдап, қошаметтеді.

— Браво!

— Ақын сөз таппай ма!

— Данышпан-ау, итің?

— Ақыным, сенің делебеңді қоздырып, шоқ бастырып жүрген мына достарыңның арзан бағасы. Алданып қалма! Сен әлі данышпан емессің, ең қинаса аспандағы қыранды еліктеген күйкентай ғанасың.

— Енді айтысты доғарыңдар. Шынында бізде көзге мақтайтын сыншылар аз емес, — деді жалпақ бет сары қыз билік айтып. Бұл қыздың құрбылары арасында беделі биік болар ма, бәрі қосылып, кеу-кеулеп ақынға сөз бермеді.

— Ой, ағай-ай, — деді тағы бір қыз. — Бізде бүгін бір сын айтып мақтап, ертең екінші сын айтып боқтайтын ардан жұда сыншылар аз емес, кейде тіптен, өзіміздің студенттер түгіл, газет бетінен де кездесетін үйреншікті сұйықтық қой бұл...

— Құдайға шүкір, ондай агрономдар арасында әлі жоқ.

— Тамақ әкелді! Тұрыңдар! — деген дауыс қоңыр ала көлеңкеде мүлгіп тұрған кешкі ауаны жаңғырықтырды.

— Ақыным, қош, егін жинап алған соң бір түнді тағы да поэзияға бөлерміз, — деп Нұрлан оның қолын қысты.

Ақын бір қолын жоғары көтеріп, соңынан сәлем жолдап, тамақ әкелген көшпелі «кухняға» қарны ашқан болу керек, о да жылдамырақ аяңдады.

***

«Қарақұдық» басына жеткенше Нұрлан ойы не Сағидың маңында өрістеп, не ақын жігіттің сөзіне үңіліп, іркіліп қалтарыста қалып қойғаны болса, соны өзінің алдына тартып, арпалысы барды. Болашақ кездесуді — пікірін жинақтап, орамды ғып айтса... Бұл жолы ақын-жігіт кенеттен тиісті, көп жайда ұтылып қалды ма, кім біледі?

Өмірдің тезінен күшті де ауыр бұл жалғанда не бар дейсің? Жолшыбай шұбалған машиналар, қара жолда төгілген бидай, әлгі бір әзірдегі мұнар басқан буалдыр киялдан түк қалдырмады, поэзияға мас болған Нұрланды сілкілеп, аяғынан тік тұрғызып, есін жинатты. «Бір дәнді бір мысқал алтын екенін біле ме екен, есерсоқ шофер?» — деді күбірлей, өзіне-өзі. Ұстап алса айдалаға астық шашып бара жатқанда!

Бір қырдан аса бере алыстап кетіп бара жатқан машинаның оты көзге ілінді. Іңірдегі қою қара көлеңкені атқан оқтай зымырай тескен қызыл ноқат жеткізер емес. Нұрлан педальді қаттырақ басып, қуып берді. Дәуде болса бидайды төгіп-шашып, рәсуа ғып бара жатқан осы шофер.

Жақындай бере: «Тоқта! тоқта!» деп сигнал берді. Шофер оған елең де қылған жоқ, ұра демей, тас демей ағызып бара жатқан машина бір шұңқырға ышқына соғылғанда, маржан бидай жан-жаққа судай шашырады.

Нұрлан басын изеп, алдына шықты да кесе көлденеңдеп, жол бермей тұрып алды. Машина тап қасына кеп, бір елі тимей, оқыс тоқтады.

Машинадан атып шыққан шофер жұдырығын түйіп, айғайлап тұра жүгірді.

— Өлгің келді ме, сорлы?

Нұрлан да машинадан түсіп, еңгезердей бұжыр қараның бетіне үнсіз үңілді.

— Не істеп келе жатқаныңды сезесің бе өзің? — деді сабырлы пішінде. Нұрланның салмақты кейпі оған да әсер етті ме, алғашқы қарқыннан айрылып, босаңсып:

— Не істеппін? — деді.

— Бүкіл қара жолға шашып бидайды, элеваторға неңді апарасың?

— Кімсің сен, мені тексеретін? — деді ол едірейіп.

— Совхоздың бас агрономымын. Сен қайдан келдің?

— Мен көктен түстім! — Шофер бұрылып жүре берді.

— Тоқта, жігітім, сен қыңырланба! Мына қалпыңмен бүкіл халық еңбегін ысырап қыласың, істемей-ақ қой.

— Мұрныңның суын сүртіп ал, маған ақыл үйреткенше! Не істейсің маған? Жұмыстан қумақсың ба? Көрерміз кімді кім қуғанын! — деп ол шаптыға сөйлеп машинаға отырды да, кейін шегініп, бұрып алып жүріп кетті. Нұрлан машина номерін жазып алды. Осы күнге шейін бір адам — сен жассың, ақыл үйретпе деп кемсінген емес-ті.

Жиырма бестегі жігіт жастық қыла ма? Осындайлармен астықты жинап ал?! Қайдан келді екен өзі?

«Қарақұдық» басында да түн аспанын қақ жарған мотор гүрілі, ен даладағы жалпақ егінге түскен тракторлар оты түнді күндізге айналдырған, айнала күмістей жап-жарық. Белуардан келетін, басы жұдырықтай ақ бидайды дестелеп орып, сұлатып жатыр.

Апырай, мұнысы несі? Нұрлан өз көзіне сенерін де, сенбесін де білмейді. Тікелей комбайнмен ору керек дегені қайда?

Шеткі тракторист тоқтатып алып, сұрап еді: «Бригадирдің әмірі» деді де, тоқтамай әрі қарай ора берді. Бригадирді қос алдынан тауып алды, ол: «Ертесімен директор келіп, бұйрық беріп

кеткен-ді. Қайсыңды тыңдайын...» деп қынжыла жауап қайырды. Шыны сол. Не кінә тағасың бұларға?

Сол ашулы бетімен қалаға келді. Шарбақтың алдына әкеп машинасын қойды да аулаға кіріп, сыртқа орнатқан қол жуғышқа жуынып, салқындап тұр еді, баласының келгенін естіп, тықыршып жата алмаған әкесі шықты үйден.

Әшейінде сөзге де үйірлігі жоқ шал, бұл күндері, кемпірі қайтыс болғаннан бері жұмған аузын ашпайды, әдейілеп біреу кеп тіл қатпаса, өзі іздеп әңгіме де тыңдамайды, бұралқы сөзді керек те қылмайды, ертелі-кеш ермек ететіні — уық қашайды. Баласына шаңырақ көтергісі кеп, соған асығады. Осыған мән беріп, бар жігерін жұмсаса, Нұрлан еңбек сүйгіш қарияның уақыт өткізуі, ермегі деп түсінеді.

Міне әкесі мен баласы есік алдында үнсіз отыр — бірін-бірі тілсіз ұғады. Қазірде баласы іштей: «Әке, киіз үйдің шаңырағын қашан көтересің?» десе, әкесі де оған: «Билік сенде, айт, балам, қашан көтергің келеді, сол күні мен де дайынмын!» дейді. Бұл ақиқат. Нұрлан талай сұрағанда, солай жауап қайырған. Нанбасаң, Нұрлан, сұрап көрші!

«Ойбай-ау, әкетай-ау, үйленуге менің мұршам бар ма? Көрмейсің бе, сіңбіруге қолым тимейді».

«Көріп жүрмін. Сондықтан да тынышыңды алғым келмейді, әйтпесе, оңай дейсің бе, қартайғанда немере сүймеу!»

Осылай іштей қақтығысып алған кезде, шал дауыстап:

— Егінің қалай, балам? — деді.

— Егіннің шығымы жаман емес, уақытында жинап ала алсақ. Биыл жауын қалай болар екен, жылдағыдай киіп кетіп...

— Жақында жауын басталады, — деді аздап керіп-келі бар шал.

— Арқаңыз құрыстап отыр ма, әке? — Нұрлан күлді.

— Білеміз ғой. — Шал келте қайырды, қалай білетінін айтқан жоқ.

— Мүмкін мені қорқытып отырған шығарсыз?

— Сені қорқытқанда маған не түсер дейсің. Қапыда қалма!

Бұл түні Нұрлан дөңбекшіп, қайта-қайта оянып, күндегідей тұяқ серіппестен қатты ұйықтай алмады. Ояна келсе — әкесі болжаған нөсері көз алдына тұра қалады. Ертеңінде осы әкесімен екеуінің арасындағы сөз директордың кабинетінде аяқталды.

— Тимофей Федорович, бірінші бригадаға дестелеп оруға бұйрық беріп пе едіңіз?

— Ия. Бергем.

— Қалай бердіңіз? Теп-тегіс піскен егін... Ертең жаңбыр жауса, шіріп кетпей ме?

— Якуповтың бұйрығын бұзуға басым екеу емес, осында келем дейді. Әнеугіден қатал тиер бұл жолы.

— Якуповтікі — нұсқау. Дәлдеп Қарақұдыққа арнамаған болар.

Ковальчук қабағын түйді.

— Тікелей ор, дестелеп ор, әйтеуір жинап алсақ болмай ма?

— Дестелеп ору — екі жұмыс. Пісіп тұрған егінді тікелей шабу — үкіметке астықты жоғалтпай беру деген сөз.

— Піспегені болса, жерде жатып пісе түсер, қайтесін, дауласып, — деді Ковальчук баяу үнмен келісімге шақырып.

— Ертең жаңбыр болса, шіріп кетпей ме?

— Болмайды жаңбыр.

— Болады.

— Оны қайдан білдің? Ауа райының ақбарына қарағанда белгісіз ғой әлі.

— Табиғат тілін кейде көп жасаған қариялар жақсы біледі. Солардың сөзіне құлақ асқан жөн. Олардың өзінің есебі бар.

— Бәлгерге сенеміз бе сонда?

— Пәле... Мен дестелеп оруды тоқтатам, Тимофей Федорович, дау-жанжалын көтеріп алдым, — Нұрлан жанында жатқан кепкесін умаждай қолына алып, түруға ыңғайланды. Ковальчук қап-қара боп түнеріп, салмақты денесін қозғағанда астындағы орындығы сықырлап, сынып кете жаздады.

— Жоқ, оған рұқсат бере алмаймын. Егер де тыңдамасаң, бұйрық беріп орныңнан алам.

— Тағы айтысқа кеткеніміз ғой? — Нұрлан Ковальчуктің оң жағындағы телефонға ұмтылды.

— Дайте Асанова! — дегенде, Ковальчук телефонды қолымен баса қойды.

— Асанов керек болса, кабинетіне барып сөйлес!

— Айтқаныңыздан қайтпайсыз ғой?

— Жоқ!

Нұрлан Асановты іздеп еді, кабинетінен таба алмады. Хатшысы: «Аудан аралап кеткен. Содан оралған жоқ!» деді.

Нұрлан атқару комитетінің председателі Ербол Беғимовке кірді. Бір жағынан ел ағасы, қала берсе, бір жердің адамы болғандықтан сөзіме құлақ қояр, ұйыр, түсінер деп, үміт етіп кіріп еді. Ербол денесіне қарай мінезі де кесек боп, салғаннан шықшытын шайнай сөйлеп бетін қайтарып тастады.

— Осы сен-ақ дау-дамайсыз жүрмейді екенсің. Дестелеп ор деген нұсқау бары рас. Саған обязательно қарсы шығу керек пе? Қисық істесе, алдымен директор жауап береді!

Нұрлан Ерболдың жалпақ ақсары жүзіне тесірейе «түсінбей отырмын» дегендей қарады.

— Пәле! Мәселе жауап беруде ме екен! Не деп отырсыз, Ереке? Үкіметке бидайды көбірек тапсыру керек болса, соның қамы емес пе, ойбай-ау!

Ербол мырс етті.

— Қызыл сөзге салынба, балақан! Жалғыз сен дейсің бе қам жеп жүрген. Сол тікелей орам деген бидайың теп-тегіс біркелкі піспеген де болар-ау. Мә, қолым — соның ішінен көгі табылатынына? — Оң жақ танауындағы түймедей меңін жұлқылап, шегір көзін қадап отыр Нұрланға.

— Бірлі-жарым табылуы да мүмкін.

— Енді не шатасып отырғаның?

— Бірлі-жарым, ол — элеваторда да піседі. Сөз боп па? Жауын болса қайтеміз? Екі ортада далада шірімей ме?

— Кім ол қауесетті таратып жүрген, жауын болады деп? Міне, Өлкелік ауа райы станциясының ақбары!

— Ойбай-ау, бүкіл өлке көлеміне шамалап айтылған ақпар емес пе! Ақмола мен Баянауыл арасы 600 километр. Бұ жақта жауын болса, о жақта құрғақ болуы ықтимал.

— Білмеймін, өздерің шешіңдер! — деді де: «Сенімен жұмыс бітті» дегендей, тұқырайып алдында жатқан қағазға үңілді.

Нұрлан кетпеді, сіресіп отырып алды. Ербол қағазын андасанда бір аударыстырады да, көз қиығын Нұрланға тастап, «әлі мұнда ғой, мына соққан!» деп тыржың етіп, басын тұқырайта түседі.

Мынау бір қадалған жерінен қан алатын кене ғой. Неге кетпейді бұл? Мелшиуін қарашы, «сөз бітті!» десең де міз бақпайды. Әкесі де бір кезде жұрттың бетін тырнаған пәле деуші еді ақсақалдар...

— Әй, сен неге кетпей отырсың? — Ербол шыдай алмады.

— Мәселемді шеше алмадым, не деп кетем?

— Бузотер! — Ербол орысшылап, көзін алартып, столының жәшігінен бір папканы суырып ап, оның алдына лақтырып тастады. — Мә, оқы!

Папканың ішінен типографияда басылған егінді бөлектеп орудың нұскауы шықты. Нұрлан асықпай ұзақ оқыды. Біреулер келіп, кетіп те жатты, телефон да шылдырап, Ербол сөйлесіп жаты, бірақ құлақ қойған жоқ, беріле, зерде сала оқыды. Әбден болған соң басын көтеріп, Ерболға күлімсіреп қарады: «Сен жеңілдің!» дегендей сыңай білдіре ме, қалай өзі?

— Я, оқыдың ба?

— Оқыдым.

— Не тоқыдың?

— Бізге тікелей оруға болады екен.

— Оны қай тұсынан тауып оқыдың?

— Міне! — Ол нұсқауға төніп, бір-екі жолды дауыстап оқыды: —«Егін жаппай піскен жерде тікелей ору керек, қалайда...

— Сол-сол, «қалайдасын» оқышы?

— Қалай да жауын-шашынға іліктірмеу керек...

— Жауын-шашын жоқ, шүкірлік! Неге асығасың?

Нұрлан орнынан тұрды.

— Мені әдейі түсінбейсіз ғой деймін.

Ербол қиналып, жүдеп Нұрланға жаны ашып, басын шайқады: не, бұл айтқанын істемей қоймайтын, іске берілген фанатик, не есуас. Екінің бірі. Ербол ағынан жарылды.

— Отыр, Нұрлаш! Сен ішіңнен: «Ербол ағам кертартпа, консерватор!» деп ағаш атқа мінгізіп тұрған боларсың. Бірақ, қателесесің бұл жолы, інішегім. Сенен бірнеше көйлек бұрын тоздырдық, өмірдің ащы-тұщы дәмін таттық. Орыстар айтқандай «что к чему» құдайға шүкір білеміз. Ал осы өз нысанаңнан ғана қарап, «менше» болса екен дейсің. Сен тар ойлама, биік те кең тұрғыдан қара. Якуповтың нұсқауы бар: дестелеп қана орылсын деген. Қазір сондай мода шыққан жоқ па! Оның тілін алмай гөр. Біздің ауданға бұрыннан тісін қайрап жүрген адам, ертең жетіп кеп тексерсе, күлімізді көкке ұшырмай ма? Директор ол бұйрықты біледі. Оған мен айтқам, сондықтан ол міз бақпайды. Сен жаңа өсіп келе жатқан жассың, ертең орныңнан алып, қуып жіберсе, бір бөлімшеге барып, наныңды тауып жейсің...

— Сіз ше? — деді Нұрлан ежірейіп.

Ербол Нұрланның түрін көріп, іштей қатты өкінді.

«Түу, манадан осыған сөзді қор қылып... Мынау сөзге иімейтін есуас қой».

— Мен нан тауып жей алмаймын. Енді түсіндің бе?

— Түсінбедім: неге нан тауып жей алмайсыз?

— Сендей дипломым жоқ қалтамда.

— Құрып кеткенде қой бағу қолыңыздан келед...

Ербол шықшытын шайнап, жұдырығын түйе бастады. Мынау өзі келемеждеп отырғанның қай жағы? Ит терісін басына қаптап қуып шықса өзін.

— Маған қой бақтырғың келді ме?

Нұрлан сасып, ұялыңқырап қалды.

— Жоқ-жоқ. Ғафу етіңіз. Ереке, ол сіз ойлағандай, астар беріп айтпап едім. Егер Якупов сізге қызмет бермей қойса, күн көріс табылар деген аңқаудың сөзі ғой...

Ербол ойланып қалды, аңқаулықпен айтуы да мүмкін.

— Жарайды, бос сөзді қояйық. Менің Асановқа баратын жұмысым бар, жігітім. Осымен әңгіме тоқталсын. Ерегіспей, директормен тіл табысып істей берсейші.

Нұрлан тағы бірдеме деп ақтала беріп еді, Ербол басып тастады. Нұрлан басын изеп, қоштасып шығып кетті. Ербол інішегінің бұл келісіне риза болған жоқ. «Халқым», «елім» деп тумай жатып, қайраткер боп кеуде қағатын өр көкіректердің бірі ме? Әлде әнеугі Якуповтың тегеуріне шыдамай қайтсем егінді көбірек берем деп жүрген дәлдір неме ме?

Дегенмен пісіп тұрған бидайды неге тікелей ормайды? Жаңа Ербол қыр көрсетіп, тізгін алып кете ме деп әдейі қоштамады інішегін. Оның сөзінің жаны бар, шынында ойланған жөн болар-ау осы...

Көшеге шығып сағатына қараса, бір боп қалған екен. Мәлік ауданға оралса да, түскі асқа үйіне келген болар деген үмітпен соның пәтеріне қарай аяңдады.

Ерекеңнің сынайына қарағанда Нұрланды ол жақтырмайды білем. Әнеугі комиссиядан кейін, әсіресе бұл кісі күрт өзгерді. Кез келген жерде, бұрын: «Хал қалай, бала?» деуші еді, енді сұлық бас изеп, сызданып өте шығады. Ауыл арасындағы қауесет: «Ерекең мен Нұрқат — рулас, бір атадан» дейтін, тегі, сол қанға тартпаса қары сынсын, Нұрқатқа қарсы келдің деп ызалы да. Жаңа да көпке шейін түс бермей, артынан жібіп, ақтарылғаны әлгі қызметтен шығып, қой баға алам ба дейді. Пәле!

Мәлік үйінің алдында қаңтарылған құла жорғадай қасқиған құла «Волганы» көрген соң-ақ көңілі орнықты. Мәліктің аудан орталығына оралғанына жарты-ақ сағат болған-ды, жуынып, киімін ауыстырып, жаңа ғана Раушан екеуі тамақ ішейін деп отырып жатқан. Есікті тықылдатып кіріп келген Нұрланды екеуі де қуана қарсы алды. Кішіпейіл, сыпайы Мәлік ауыз үйден орындық әкеп көптен көрмеген сырлас адамдай, жай-жапсарын қадала сұрады.

Қуана қарсы алған Раушан, әлдене жақпай қалып қабағын керіп, қырындап, сұстана берді. Оның құбылмалы мінезіне үйренген Нұрлан мән бермей, келген ісін баяндады. Совхоз директорымен екеуінің арасындағы даудың неге апарып соғатыны белгілі — ертең жауын басталса, бидай жерде шіриді. Сөзге араласпай, шай үстінде тұрып кетіп, магнитофонды жүргізіп, қоңыр дауыспен солғын нәзік музыканы елти тыңдап, соған еліктеп, әндетіп, өз бетімен отырған Раушан Ковальчуктің аты аталғанда-ақ әңгімеге араласты. Ашық жақтады.

Тіл жеткізе алмайтын сырды адам жүзінен ұғуға болмай ма кейде. Нұрлан дәл қазір Мәліктің жүзінен бір жанып, бір сөнген электр шамындай, талай сұрақтың ізін тауып, Раушанмен айтысудан қаншама бас тартса да ықтиярға қоймады.

— Пәле... Сонда Ковальчук теріс бастаса да, көне бер дейсің бе?

— Ковальчукті қол жаулық қыла алмайсың. Бір емес, екі емес — арыз айтып жүгіре бересің. Директордың аты — директор, оның бұйрығын сен де, мен де орындауға міндеттіміз. — Раушан біреу сөзін киіп кете ме дегендей тығыла, асыға айтты. Нұрлан үнсіз төмен қарап, көрден шыны аяқтың сыртындағы сары ала жапырақ гүлге көзін тіккенімен мидың арғы түбіндегі талас-тартыс басқа-ды.

Раушан бүгін тым қыңыр да тентек. Қандай шыбын шағып, беймаза қылды екен? Бірақ «арыз айтып жүгіре бересің» деген сөзі Нұрланның өңменінен өткендей.

— Мен коммунистпін! Егер аудандық партия комитетіне кеп мұңымды шақсам, ақылдассам, оның ерсілігі не?

— Қашаннан бері коммунист бола қалдың? — деді Раушан кекетіп, дауыс ырғағын өзгертіп.

— Туғаннан бері! — Нұрлан Раушан сөзінің астарына түсінді, «кеше ғана партияға өтіп, бүгін ауыз толтыруың ұят емес пе?» — дегені бұл.

— Меніңше, сен, Раушан, Ковальчукті кейде жоғары бағалайсың. Сондықтан да қорғаштайтын боларсың, түсінем. Дегенмен, тап қазір Нұрлан сөзінің жаны бар — ертең жаңбыр жауса, өзі азғантай егіннен біржола айрылмайсың ба? — деді Мәлік жұмсақ та қоңыр барқыт дауысымен Раушанның асау мінезін сылап-сипай.

Раушан қабағын шытып, шолжыңдап:

— Нұрланды сіз де жақтайсыз ғой, — деді де, екеуіне де тура қарап: — Егерде Ковальчуктің басына күн туса, мен ара түсем. Осы естеріңде болсын!

Мәлік иығын қысып, таңырқап Раушанның кішірек жұқа танауының әдемі дірілінен көз алмайды.

— Күн тумасын басына, қайтеміз жамандық тілеп. — Мәліктің осы сөзін Нұрлан да қостады.

— Күн туса, алдымен мен өзім ара түсем. — Әңгіме осымен бітті. Ас ішісімен Мәлік Нұрланды машинасына отырғызып ап, аупарткомге алып барды.

Бір түйір дән далада қалмасын деген сөздің зор мағынасы бар. Баянауыл сияқты таулы-тастақты жерде егін шықса, оның қақ жартысын ысырап қып, не машина жолшыбай жолға шашса, не жауын шірітіп жинай алмай қар астында қалса, күнәнің күнәсі емес пе? Бұл бидайдың шығуына қанша адам күш жұмсады, маңдай терін сорғалатып, табанды тоздырып, алақанды күс қып, машинаның улы газын жұтып салған егіні, жер ананың қан тамырын идіріп, бойындағы нәрінен көрек алып, өсіп шыққан бидайы жиналмай қалса, ұрыспақ түгіл, обкомның қуып жіберуі орынды да әділ.

Мәлік пен Нұрлан сөзінің байламы осы болды да секретарь агрономға: «Егерде егін біркелкі піссе, дестелеп орудың қажеті шамалы, тоқтат!» —деп келісім берді.

— Ал, егер ертең Ковальчук Ислам ағайға арыз айтса ше?..

— Арыз айтады деп, бидайдан айрылуға бола ма? — деді сөзін аяқтап Мәлік. — Сен мамансың, өзің шеш! Бүкіл аудан жерінің тұтқасын қолына ұстаған Сорокин бар, егер ол сені қостаса, акты салыңдар!

Мәліктің ақылына еріп, Нұрлан аудандық агрономды іздеді.

Модест Петрович Сорокиннің жасы алпысқа кеп қалса да, күш-қуатын жоймаған, өмірде ұстаған бағыт-жолынан қайтпаған әділ де тұрақты адам екеніне Нұрланның көзі талай жеткен-ді.

Жақында әйелі қайтыс болып, қайғылы жүрсе де, басқаның тағдырын бір минут есінен шығармайды. Нұрлан емханада жатқанда қайта-қайта келіп, көңілін сұрап, сыртынан қамқорлық жасап жүретін кең пейіл жан. Ол Нұрланға көптен мәлім.

Қорлық, бейнетті көп көрген адамның жүрегі беріш-беріш боп қатып, түк сезбей ме деп топшыласа Нұрлан, бұл кісінікі жұмсақ, аяғыш. Сорокин біреудің әділсіздігін, қиянатын көріп тұрып, араласпай, өз жайына кеткен емес-ті. Ерні дірілдеп, көзіне жасы мөлтілдеп, ара түсіп, тілдей бастайды.

Әне бір күндері Қайырбек хал үстінде жатқанда Модест Петрович Нұрланның палатасына келіп, мұңайып: «Аяулы адам еді, өліп кетсе, өкініш-ақ!» деп тоқтады да ақталып, лагерьден келген жылы осы совхозда, екінші бөлімшеде агроном-ды, сонда дәмдес-сырлас болғанын, талай жақсылық істегенін әңгіме қылып, сол арада кез болған Ербол Бегимовке: «Қайырбектің ерлігі атаусыз қалмасын, орден берілуі талап етілсін» деп ойын білдірген; Ерекең де белгілі тартбақы мінезіне сап: «көрелік!» деген де көңіліне шам алып, айқасқа түскені әлі есінде.

Трубкасын сорғылап, сақалын шоштитып, бір топ адамның ортасында тұрған Сорокинді кеңсенің алдынан тапты. Басында киіз ақ қалпақ, үстінде жұқа қара плащ, аяғында етік, нағыз күні-түні далада кезетін мамандардың киімі, жеңіл де орайлы.

Нұрланды көріп қап, назар аударып, топтан сытылып шығып, сөзді өзі бастады.

— Жақсы келдің, сені іздемек те едім, — деді де, тарқамай иіріліп тұрғандардың кейбіріне «ертең кел!», енді біреулеріне «пәленге, түгенге бар!» деп босатып жіберіп, Нұрланды қолтықтап апарып үюлі жатқан ағаштың үстіне отырды.

— Бегимовтен шыққан бетім. Сен өткен түні шоферді ұрып па едің?

Нұрлан мырс етіп күлді де, кенет тына қалды. Кешегі қаһарын тігіп кеткен шофер есіне түсті.

— Ұрғам жоқ, ұрысқам.

Нұрлан оқиғаның қалай болғанын бастан-аяқ баяндады.

— Ендеше Бегимовтың осыдан үлкен шу көтермек ойы бар. Мен: «Байқаңыз, жала болар, біз білетін Нұрлан содыр емес, қыз мінез сыпайы ғой...» дегенімде «шөп басы желсіз қимылдар ма, бірдемесі бар да!» деп бой бермеді.

— Пәле... Сонда, анау ұрды деп жазып па?

— Сөйткен де...

— Сөз бе екен осы да. Оның куәсі жоқ, етіне түскен таңбасы жоқ. Дәлелдеу қиын, Модест Петрович. Менің келгенім бұл жай-

ында емес-ті. Егін! Егінді қалай шығынсыз жинап алу — менің табынар тәңірім осы.

Ковальчук екеуінің арасындағы тартысты, соған орай Ерекеңде, Мәлікте болғанын, Нұрлан түгелдей жеткізді.

— Жүріңіз менімен, Модест Петрович. Көрейік. Егерде бидай пісіп тұрса дестелеп оруды тоқтатыңыз. Сіз — аудан көлеміндегі жер тәңірісіз.

— Егер піспесе ше?

— Онда маған сөгіс беріңіз, орнымнан алыңыз, қылша мойным — талша!

Екеуі сол күні Қарақұдық басындағы егінді аралады. Қаз-қатар тізілген комбайндар желкілдеп пісіп тұрған ақбидайды шетінен қырата турап сұлатып тастаған. Жал-жал боп үйіліп жатқан дестелер арасында қауызынан шығып, маржандай шашылып қалған есіл бидай!

Нұрлан десте арасында көз жасындай мөлдіреп жатқан бидай дәнін көргенде жылап жібере жаздады.

— Міне, көрдіңіз бе? — Сорокиннің қарынан қаттырақ ұстап, бір қолымен дестені нұсқады. — Бұл бұл ма, ертең жауын болса, шіруіне күмән бар ма!

Сорокин үндеген жоқ, бірақ оның түксиген қабағынан, жыбырлаған танауынан іштегі бір толқынның құбылысын сезді Нұрлан.

Бригадирді шақырып алды.

— Тоқтат оруды! — деді Модест Петрович қатал үнде.

— Неге? — деді таңырқаған бригадир.

— Тікелей оруға көш!

— Директордың әмірін алмай, тоқтата алмаймын. Кеше тапсырып кеткен ешкімді тыңдама деп...

Нұрлан Сорокинге қарады.

— Естідіңіз ғой?

— Жүр, бөлімшеден телефон соғайық.

Машинаға мініп, Қарақұдықтағы бөлімше бастығының кеңсесіне барды екеуі. Бұрынғы колхоз орталығы болған үлкен ағаш үйдің алды жұмыс уақыты болса да, толған адам: бірі — ақша алып, енді бірі — ертеңгі жұмысына наряд күткен совхоз жұмысшылары, бірін-бірі іліп-қағып әзілдесіп, әзілі таусылса, ерегісіп жаңбырдай жауған қызыл сөз, дабыр.

Сорокин мен Нұрлан кісілер арасынан сытылып өтіп, ұзынша дәліздің түбіндегі есікті ашып бөлімше бастығының кабинетіне кірді.

Бастық жоқ екен, үй жинап жүрген әйел бұл екеуіне адырая қарады — «бүлдірдіңдер ғой, жаңа ғана сыпырып қойған еденді!» дегендей бетінде кіжініс бар.

— Ғафу ет, шеше, біз совхоз орталығына звондап алайық! — Нұрлан иіліп, кешірім сұрады.

Сорокин телефон құлағын жұлып ап, Ковальчукті шақырды.

— Мен Сорокинмін! Қарақұдықтан сөйлеп тұрмын. Дестелеп оруды... (Ар жағынан сөз саптауын түсінген Ковальчук сөйлетпей саңқылдап алдын орап, сайрап жатты. Нұрланға да естіліп тұр. Облыстың нұсқауы бар, басым екеу емес, бұза алмаймын! Жалғыз Қарақұдықтағы бригада емес басқа да бригадалар да тікелей орып, былықтырып жатса керек. Модест Петрович, сен білгіш баланың ісін бақылауға алмасаң, бірге жауап бересің ертең.) — Тимофей Федорович! — деді тарғыл дауыспен Сорокин. — Болдың ба? Болсаң, піскен егінді дестелеп орудың қажеті шамалы. Тез бұйрық бер де, тоқтат! Әйтпесе, актыны салам! (Ковальчук тағы ұзақ сөйлеп кетіп еді, Сорокин сөзін бөлді.) Көнбейсің бе? Актыны бүгін аупарткомге түсірем! Ренжіме маған.

Сорокин мен Нұрлан акты жасап, қол қойды да Мәліктің қолына табыс етті. Бұл сол күні кешінде болған-ды, ертеңінде, таң алдында Ақбеттің шыңына сұр түбіт шәлідей оралған жаңбыр бұлт себелеп, түске дейін жауды. Сембі де, оның болжауымен тырбаңдап шама-шарқынша әрекет жасаған Нұрлан да, тілін таңдайына тоқылдатып басын шайқады. Әттеген-ай! Бірнеше күнгі шабылған егін бастырылмай судың астында қалды...

Нұрлан асығып-үсігіп, бір кесе шайды ішер-ішпес аудандық партия комитетінің бірінші секретарына келсе, Мәліктің алдындағы екі адамға көзі түсті: Сорокин трубкасын құмарта сорғылап терезеден көзін алмай түрегеп тұр да, Ковальчуктің өңі қашқан, бозарған, салы суға кетіп жабырқап ол отыр. Не боп қалғанын сұрамай-ақ түсінді — өткен түнгі жауын әтеш құсап қоразданып жүрген директорды суға малып алып сүмірейтіп тастаған сықылды.

***

Қазір Айжан мен Раушанның арасы қайта жақындасты: бір-біріне сыйлас құрбыдай телефон соғып, ауыл-аймақтың арасындағы өсек-әңгімені талқылап, кеші боста киноға барғыштай, қайтарда Раушанның үйіне кеп, шай ішіп, жатар алдында музыка ойнатып, билеп баяғыдай көңіл көтереді.

Раушанның құбылмалы мінезіне үйренген Айжан өзі иіліп, баурына тарта бастады. Әуелгі кезде бұрынғы дағдымен тыжырынып, менсінбегенін ашық сездірген Раушан аздан соң құрбысының жылы сөзіне, жағымды дауысына бойсұнып, емханаға келіп емделетін де болды.

«Бөпе тауып, тыр жалаңаш тырбаңдатып, алақанына салып, иіскелеп, мүсіркесең, шіркін...» деген Айжан әзілінен кейін, аналық сезімі оянды ма, бір ғажабы, күрт өзгерді. Емге де ықласты болып, Айжан маңынан иесін таныған күшіктей шықпай қойды.

Бүгін де Раушан кеңседе отырып, Айжанға телефон соқты:

— Ажашка, мен бүгін кімді көрдің деші? Нұрланды! Біздің үйге кеп, менімен төбелесіп кетті. Ужасно!. Түсінбеймін мен соған! — деп онсыз да Айжаның жүрегі Нұрланға десе өзгеше соғатынын біледі, сенбейді бәрібір, сөйтсе де сотқар ғып көрсеткісі келеді? Мейлі, Айжан білетін Нұрлан — биязы, сыпайы, әділ, турашыл, батыл... Әлде көңілін қалдыру үшін Раушан әдейі мінез білдіре ме? Нұрланның Раушаннан біржола көңілі қалып, алыстай бастағаны Айжанға мәлім. Бірақ Айжанның өз үміті жақындаудың орнына қараңғыда жылтыраған оттай, алыстай бере ме, қалай? Орыстар айтқандай: «Күшпен ұнай аласың ба?». Ондай көңіл жоқ болса, әнеукүні машинасына мінгізіп ап неге айдалаға алып қашты? Айтам деп талай оқталды ғой...

Батылы жетпегені ме? Жұрт: «Алғыр да бетті жігіт!» дейді ғой? Айжан түсінбейді.

Жаңа ғана обход жасап келіп, қолына «аурулардың тарихын ала берген кезде, сестра есіктен басын сұғып «Сізді телефонға шақырады» деді.

Нұрқат екен:

— Айжан, Үндеместі көрдің бе? — деді даусы қалтырап.

— Жігітім, итіңе күзетші ғып тағайындап па ең? Неге сұрайсың менен?

— Есебі, көзіңе түскен жоқ па дегенім ғой... Ағытылып қашты ма, жоқ, біреу ұрлады ма? — қынжыла айтады, үні қайтерін білмей, дағдарған адамдай. Сүйтті де, тағы да дауыс ырғағы өзгеріп: — Сен үйіңді жауып кетіп пе ең, ашық жатыр ғой?

— Оны қайдан көріп тұрсың?

— Терезеден асылып, көріп тұрмын. Тез жеткейсің, тегі, біреу сенің үйіңе түскен сықылды.

Шын айтып тұр ма, әлде тағы бір құрған қақпаны ма? Айжан түсінбейді, халатын шешті де, үйіне барды.

Шынында, үйінің есігі — ашық, құлпы салынбаған. «Бірдемесі жоғалып кетсе, пәлеге қалармын» дегендей, Нұрқат та баспалдақта: әрі көтерілмей, есік аузында тосып тұр екен, Айжанды көріп жымиып, «саламат па!» — деп қолын ұсына, қарсы жүгірді.

— Сенің есігіңді көргенде зәрем тас төбеме шықты. Үндемес болса ашқыза ма, алып соқпай ма! — Енді көтеріліп үйге кіре бергенде аржағынан арс етіп Үндемес өре түрегелді. Қаннен-қаперсіз бейқам келе жатқан Айжан дір етіп, кейін шегініп, өкшелес кірген Нұрқаттың құшағына құлады. Ол сықылықтап күліп:

— Үндемес, ақымақ, кімге үретініңді білмейсің-ау! Алжығасың ба? — деп Айжанды қаттырақ құшақтап, жібермейді. Айжан бұлқынып оның темір құрсаудай құшағынан босанам ба деп талпынып көріп еді, әлі жетпеді. Нұрқат сирек те жалпақ тістерін ақсита ыржиып:

— Енді босатпаймын! — деді.

— Босатасың.

— Өзің ғой, құлаған.

— Құштар боп өліп тұрғаным, соншама!

— Зато мен құштармын... Қазір не істесем де, есебі, еркімдесің.

— Кім берген саған ол ерікті? Шаңырағыңа қара!

— Қарасам... — Нұрқат қыз қолын денесіне қапсыра қысып, босатпай ернімен ернін іздеді. Айжан басын бұлталақтатып, басын шалқайта берді. Жігіттің бойы қыздан сәл тапалдау еді, мойны жетпей, оның алқымына сүлікше қадалды.

Осы кезде манадан бері көзін алмай, бақылап тұрған Үндемес әлдебір жаман ниетті сезді ме, жоқ, жігіт мінезінің ерсі екендігіне ұялды ма, жалма-жан иесінің арқа тұсынан артылып, алдыңғы екі аяғын оның екі иығына салып: «қоя бер, ақымақ!» дегендей желкесін жалады. Жып-жылы сілекейлі иттің тілі мойнына тиген соң тітіркеніп, селк етіп, ойнақшып шыға келгенде, жігіт Үндеместің салмағымен бір-екі қадам ілгері аттады да, орындыққа соқтығып құлап түсті.

Енді қыз күлкіден аузын жыя алмады.

— Жігіт-сымақ...

Құлап жатса да сыр алдырмайтын Нұрқат арсыздыққа салып, тағы да қызға ұмтылып, алысқан болып құшақтай бастады. Ерсі көрген Үндемес екеш Үндемес те ырылдап иесінің балағынан жұлқылап, кейін тартты.

— Кет, Үндемес, — деп ақырып еді, ит бұрынғыдан бетер ырылдап, күжірейе түскен соң, қорықты ма, Нұрекең қызды құшағынан босатты да, итінің қарғысынан ұстап, сүйрелеп, тысқа шығарып жіберді де, іле қайта оралды.

— Үндемес қалай кірген бұл үйге? — деді Нұрқат қарқылдап ашулы қыздың ыңғайын көрген соң сөз алмастырып.

— Оны сізден сұрайық, қу жігітім. — Айжан комод үстінде ұмыт қалдырып кеткен есігінің кілтін көрді де қолындағы сумкасын білдірмей үстіне тастай берді. (Жігіт кінәлі болмай шықты-ау?) — Кәне айтыңыз, бұл нешінші тұзақ. менің аяғыма құрылған? — Мұндай сөз түгіл бетіне ұрып жатса ыңқ етпейтін Нұрқат елеген де жоқ, масаттана күліп:

— Нашар аңшы болғаным да тегі, осы күнге дейін тұзағыма қызыл түлкіні түсіре алмасам! — деді.

— Нашар екеніңізді жаңа біліп пе едіңіз?

— Қайдам, құрғыр бойына сеніп құр қалған түйе болдық па?

— Қоятын уақыт жеткен жоқ па? Түлкі болса бір сәрі, сартышқан аулап та көрмегенсіз!

— Қызыл түлкі қан сонарда әлдекімнің қанжығасына байланар екен, есебі? — Кімді ишаралап тұрғанын Айжан да сезді.

— Әдемі бір аңшы бар: сымбатты да ақылды, шешен де батыл... Соның атуын күтіп жүрсе керек.

— Білем ол мергенді, сұлу Айжан. Беймерген ол! Ата алмайды. Кеше шоферді ұрып, ісі сотқа түскен!

Басқа біреуді айтып тұр ма дегендей Айжан үңіле қарады оның жүзіне.

— Ондай қылықты сізден күтуге болмас па еді?

— Түсінікті, жаның ашитын болар, есебі. Дегенмен, сабыр ет, еркесі. — Мырс-мырс күліп, үркек маралдай секиіп тұрған қызды ала көзімен бір атып, есікке бара бергенде соңынан Айжан айғай салды.

— Пожалуйста, Үндеместі мықтап байлаңыз. Беймаза қылмаңыз!

— Қарындас-ау, үйді жақсылап құлыптап жүрер болар, үй иесі өзі кеткенде.

— Құлыпты ашып беріп, үйге кіргізетін қулар да табылатын сияқты, есебі! — деді кекетіп, Нұрқаттың жиі қолданатын сөзін бетіне басып.

— Комод үстінде жатқан үйдің кілтін сумкамен жаппас болар. Жігітте де көз бар, — деп күлімсіреп шығып жүре берді Нұрқат. Қыз ұсталғанын енді білді. Сасқаннан отыра кетті.

Түскі тамағын жеп, ауқаттанып, ауруханаға бармақ боп, тысқа шықса, Нұрқат әлі аулада жүр, — аяғында қонышы тар хром етік, кереге көз сұр галифе, үстінде ақ жібек көйлек, басында қамыстан тоқылған шляпа, қолында сары ала қамшы, Үндеместі үйретіп жүр. Айжан біраз қарап тұрды да сықылдап күліп, айғай салды.

— Мистер Твистер!

Ыза болудың орнына Нұрқат Үндеместі жетектеп, ыржаландап қасына келді. Осы Нұрқаттың нерві — сіріден жасалған тарамыс па, әйтеуір, бір жанына тие алмай қойды.

— Қой бағудың орнына ит бағасың ба деймін осы!

— Қойды қойшы бағады. Ауруларды да бағатын дәрігер емес қой, Айжашка, санитаркалар. Бізде де қойшы бар, дәрігер бар. Әлде мені коллега қылғың келмей ме? Кей сұрқияның сөзіне еріп, мені мақтауға аузың бармайды... Көрермін біраз күнде — кім прав болғанын! — деді Нұрқат Айжан соңынан әлдекімді қорқытып.

Айжан өзінің ентелеп, асығыс келе жатқанын сезбейтін де сияқты. Іші күйік, машинаның от алған аккумуляторы тәрізді, қыздырып, аяқты жеделдете бастыратындай. Қалайда бүгін Нұрланды көргені мақұл.

Шоферді ұрды деген пәлені қайдан тауып алғанын!

Айжан Нұрланның үйіне келсе, аулада шашылған жоңқа, үюлі ағаш, балапандарын ертіп сумаң қаққан тауықтар, бүкшеңдеп жүрген жұдырықтай шымыр қара шал.

Шалды емдегендіктен бе, әлде ұнатқан ба, әйтеуір Айжанды көрсе күлімсіреп, жадырап, қалбақтап жік-жапар болады да қалады. Қазір де жаны қалмай, бетіне жіті қарайды.

— Қарағым, сағың сынық, әлденеге ренжігеннің қай жағысың?

— Жәй әшейін, ата, көшеге шығып демалып жүр едім, сіздің үйдің қасынан өтіп бара жатқан соң амандық білейін деп кіргенім ғой.

— Рақмет, балам. Алда жарылғасын. Нұрлан жоқ үйде. Әлгі бір әзірде егіс басына кеткен. Жаңбыр жауып, естерін алып жатқан жоқ па? Өзі де арып бітті — күні-түні дамыл жоқ, құданың әмірі. Жұрттың бәріне солай беймаза екенін, әлде, біздің балаға елден ала бөтен келген бір дерт пе?

Айжан сызыла күліп:

— Дерт емес қой, ата! Қазір ең ауыр уақыт — астықты осы кезде орып, жинап алмаса, жауын-шашын басталды, оның арты қарға айналуы мүмкін... — деді де, сөзді басқа арнаға аударып жіберді. — Үйіңіз бітті ме, ата?

— Бірер жұмалық іс қалды.

— Ол үйді қайтесіз, ата? Сатасыз ба?

— Жоқ, балам, сатып неме жетпей барады. Өмірбақи жұрт үшін еңбек еттім, енді қартайғанда өзіме деп, балама арнап істеген үйім еді... Артымда қалатын. Ертең сендер көл жиегіне тігіп, бір күн демалсаңдар да еңбегімнің ақталғаны емес пе?

«Сендер» деген сөзді шал әдейі қосып отыр. Оны да Айжан сезеді. Айжанды сырттай иемденіп жүретіні мәлім.

— Киізді қайдан аласыз? Шаңқан боз киіз, оюлы ши, әшекейлі белбаулар керек, сәні бар ма онсыз киіз үйдің?

— Әй, қарағым-ай, әуелі үйдің сүйегі жасалсын де, қалғанын табуға болады біртіндеп... Қарлығаш та тұмсығымен тасқылап өзіне ұя соғады, со құрлы жоқпыз ба? — Кешкі ала көлеңкеде шалдың шүңіректеу, аясы кең өткір көзі прожектордың сәулесіндей жарқырап Айжанға қадалып тұрып алды.

Айжан қымсынып, шалмен қоштасып кетпек боп ыңғайланып еді, шал жібермеді.

Оңаша қолыма бір түссе деп көптен арман ететін шал. Кез келді енді. Қимылда. Не айтпақ едің.

— Қарағым Айжан, Сембінің жұдырықтай мүсініне қарап, менсінбей жүрме! — Шал орағытып алыстан бастады.

...Бұл Сембі өмірде не көрмеді? Үйші ісмердің қасында еріп жүретін, ананы әкел, мынаны әкел қол баласы-ды. Өсе келе, өзі де қолына шапашот ұстап уық иді, кереге көктеді, шаңырақ жонды. Бала болып асық атып, алты бақан теуіп, бір күн емін-еркін ойнағаны жоқ.

Бойының тапалдығы да қорлықты көрсетті-ау! Көк ауыз жігіттердің ортасына түссе-ақ болды — тәлкек ететін: «Кішкентай ғана тостаған, өзімді көтеріп тастаған. Кел, күресейік!» деп, алып кеп соғатын. Төбелесуге дәрмен жоқ, іш зығырдай қайнайды.

Көзіңе жасың мөлтілдеп кете барасың жөніңе. Сонда әкеңнің қасынан бетер тыныш та жайлы орын таппайсың да томпаңдап, қасында серік боласың.

Енді ісмер атанып, өз алдына отау тіккенде он алтыншы жыл келіп, байлар өз балаларының орнына мазақ еткендей Сембіні жіберді соғысқа. Окоп қазды. Күрекке әлі келмей, тамақ тасыды.

Бірақ құдай бар ғой, бұл дүниенің кегін о дүниеге жібермейді, балам. Совет үкіметі орнаған соң баяғы өзін мазақ ететін бай балаларынан өшін алмасын ба кеп...

Белсенді болды. Шешініп сөйлеп, шешен екенін өзі де сонда білді. Бет қаратпады. Улы тіл, сұсты Сембі кейде менікі дұрыс деп жиналыстарда жалғыз да қалып жүрді...

Сүйткен орақ тілді, жез көмей Сембінің бір кезде мықтап аузы күйді де. Оның тарихын Нұрлан біледі, бір айтар өзі Айжанға. Тек Сембі содан бері белсенділікті тастады.

Айжан сабырлы, ақылды бала көрінеді де тұрады. Баяғы заман болса, ләм демей құда түсер де еді. Қазір балалардың өздері шешеді.

Айтар ақылы: Нұрлан да әкесіне тартқан жеңіл ме деп қалады кейде. Ер жігітті өкіндіретін де, абыройын кетіретін де — жеңілтектік.

Айжан іспеттес жақсы жолдас кездесіп, етегінен тартып отырмаса, ұшып кетуі де мүмкін ғой.

— Қарағым, әзілің жарасса, атаңмен ойна деген, әзілдеймін. Кім өз баласын жек көреді. Әке балаға сын. Мұқият бол дегенім. — Сембі бір қызарып, бір бозарып, толқи тыңдаған Айжанға сын көзімен қарап қояды.

Ия, қыз не десін? Жігіт өзі шешіліп, бет ашпаған соң...

Сол балада тағы бір сыр бар секілді. Анау бір кезде: «Қарағым, немере сүйдірмейсің бе жұрт қатарлы?» дегенде, «Кішкене денсаулықты күшейтіп алайын, аға!» деп күлген-ді. Сол сөзіне, сол сәтінде Сембі мән бермеген еді, қазір есіне түсіп отыр — сыңайына қарағанда сырқат бар ма, қалай?

Осы ойын шал Айжанның да алдына тартты. Айжан да шал сөзіне таң қалған кейіп білдірді. Бір ай бойы емханада жатқанда сырқаты барын сездірмеді ғой. Айжан ойланып-ойланып, Нұрланның рентгентке түсуден бас тартқанын есіне алды.

Әлде, Айжанға батыл сөз айта алмауына сол себеп пе екен?

ОН ЕКІНШІ ТАРАУ

Орақ бітер-бітпес аспан әлемін тұтасып алған қарасұр бұлт күні-түні шүмектеп құя берді, құя берді. «Аспан жарықтықтың түбі тесіліп кеткен бе?» дейтін осындайдағы әженің сөзін бүгін

де егін басындағы совхоз директоры мен агроном да таңырқап айтты.

Толас таппай жауған жаңбыр үшінші күн дегенде көк жиектегі бұлттың етегі түріліп аз саябырлап, кешке қарай қайтадан үдеді. Астықты жинап элеваторға тапсыру қиынға айналды. Келген студенттерді түгелімен қырман басында бидай кептіруге салды. Су болса да комбайндармен тікелей орып, қырман басындағы қолдан орнатқан тақтай, кенеп қалқандардың астына төкті. Аздап дегдісімен машинаға артып, бетін брезентпен жауып, элеваторға тасыды да, сонда кептірілді. Киімдерінен күні-түні дірдектеп су ақса да қабақ шытқан бір дихан жоқ, ертелі-кеш құмырсқадай қыбырлап не комбайн, не қырман басында болды. Бидайдың бір дәнін алудың өзі күшке түсті.

Биыл егін жауын болса да нашар, ала-құла шықты, кейбір өсімтал тұқымды ақ бидай шашылған жерде белуардан келді де, енді бір жерде басы ғана қалтиып, сол қалпында сеніп қатып қалды. Жер ананың сүті жетіспей, рахит болған бөбектей тырбиып өсті... Сөйтсе де, Нұрлан есептеп келіп, уақытында жинап алса биыл үкіметке недәуір астық тапсыратынына көзі жеткендей.

Нұрлан да, Ковальчук те бұл күндері машинадан түспеді. Баянауыл совхозы аудан көлемінде астық жинауда биыл алда. Нұрлан қамқорлығына алған екінші бригада астығын алдымен орып бітірді. Ендігі қалған — «Қарақұдық» басы. Біресе директордың әмірімен дестелеп орып, біресе тікелей оруға көшіп, кешеңсіп қап, жауынға ілінді. Әйтсе де енді бір екі-үш күнде оның өзін орып та, жинап та мүлде бітіретіндей.

Жоғары жақтан күн сайын телефон соғып ақбар сұрап Мәліктің екі аяғын бір етікке тығады. Мәлік Ковальчукті, қала берді Нұрланды қысады. Күнде бюро. Күнде айғай-шу.

Нұрлан күні-түні «Қарақұдық» басында, бидайдың әр дәнін санап, астықты аяқтай берген шамада облыстық өндірістік басқармасы Якупов Ислам қасында Мәлік бастаған бір топ кісі бөлімше кеңсесіне сау ете түсті.

Үстінде су өтпейтін қара плащ, төртбақ, шымыр Якупов ентелей басып, екпіндеп кірді. Тез қимыл, шұғыл жүрістің адамы екенін Нұрлан алғашқы келгенде-ақ сезген. Казір де орындыққа отырмай, стол артында сұстанып тұрып қалтасынан шылым шығарды. Соңынан ергендерде үн жоқ, әр қимылын аңдып, бұйрық күтіп тұрғандай. Тек жалғыз ғана Мәлік Нұрланның қасына келіп, қол беріп, бәсең де қоңыр үнмен амандық білісті.

— Мынау агроном осында ма еді әлі? — деді Якупов көзін Нұрланға қадап сұстанып. Көктемдегі сапарында: «орнынан ал» деп кеткен-ді, сол бұйрығы есіне түсіп: «Осы күнге шейін неге қумай жүрсіңдер?» дегені бұл Якуповтың.

Бастық болған адамның сұқтана, ішкі дүниеңді қопара-ақтара қарайтыны-ай осы. Кім рұқсат етеді екен адамға зат құсатып қарауға?

— Жақсы істеп жүр... — деді Мәлік Якуповтың сөз астарын түсініп.

Калың қара қасын қатпарлап, екі көзінің арасына жинап, кең танауын делдитіп, тағы да қалды Ислам.

— Астық бермей әлгі қарсы боп жүрген осы де? Сен, немене, меңдуана жегеннен саумысың? — деді Якупов.

— Барын бердік. Бункерде қазған азырақ астықты кептіріп, элеваторға тасып жатырмыз.

— Біз жаңа есептедік, ішінде мына директорың бар. Сен әлі беретін астықтың жартысын да бермегенсің — Якупов есептей кеп тағы да төнді: — Қайда жібердің бидайды, ұрлатып алдың ба?

Нұрлан жымиып басын шайқады.

— Сіз қате есептеп тұрсыз. Бункерде жатқан астықтан — кептіргенде азаятын дымқыл салмағы, желге ұшырып тазалағанда кететін қоқым-соқымды алып тастаңыз! Сөйтіп мен есептеймін, — Нұрлан стол үстінде жатқан шотты жұлып ап қаға бастады.

— Есепте, көрейік! Маленин — Буренинді қалай ұққан екенсің, — деп Якупов кабинетте шылымды бұрқылдата тартып, жуан да қысқа аяғын шірене, нық басады. Шылым түтіні реактив самолетінің соңынан сыздықтай созылған, аспанды ақжол із сияқты. Якупов бұрылғанда екпін лебімен қошқар мүйізденіп, тарқатыла оралады.

— Желге қақтырмай, тазаламай, кептірмей элеваторға тапсырсақ ертең не дейміз? Қоймаға құйған тұқымды тапсыру дұрыс деп табасыз ба?

— Тұқым кімдікі?

— Халықтікі.

— Пах-пах! — деп тілін таңдайына тақылдатып Якупов басын шайқады. — Білгішін мұның. Сонда бізді халыққа қарсы қойғың келе ме сенің?

— Министрлер Советінің қаулысы бар, мен соған сүйенем.

— Онда не депті? — деді Якупов кекетіп.

— Қоймаға қойылған тұқымнан бір мысқал астық алуға ешкімнің хақысы жоқ деген.

— Жақсы... — деді Якупов көзін шүйіре қадай. — Мемлекетке тапсыратын астығың толмай жатқан жоқ па? Оны қайтесің?

— Біраз тапсырдық, сол жететін болар. — Нұрлан да тайсалмай, арбасып бақты.

Тегі бетіне ешкім қарсы келмей, ыңғайына қарай жығыла салатындардан еті үйренген Якупов, Нұрланның таласқанына көне алмай, «сен кім едің?» дегендей таңырқап, ажырая қарады оған.

Манадан бері екеуінің қақтығысын бақылап тұрған топ, демін ішіне алып бұлар да тына қалды. Кеңсенің іші тым-тырыс. Тек жауыннан қашып үйге кіріп, терезе шынысына соқтығып ызылдаған сонаның беймаза ызыңы ғана естіледі.

Якупов өзінің ыңғайсыз жағдайда тұрғанын сезінді ме, жоқ, Нұрланның тура сөзі ірі көңілін судай басты ма, даусын жұмсартып, — Агроном! — деді. — Сен өзің кімсің білесің бе? Сен де — үкіметтің адамысың? Сені оқытты, ақша шығарды. Ақтауың керек емес пе?

— Сол үкімет адамы болғандықтан жауапкершілікті сезініп, әдейі шындықты айтып тұрмын.

— Молодец! Сен осы бағытыңнан тайма! — Якупов жадырап, жұртқа солай ма дегендей иек қаға қарап, сөзін аяқтады:

— Ертең бюро... Аудандық партия комитетінің бюросына астық тапсыру жоспарын түгелдей орындап келгейсің — есеп бересің! — деді де, Якупов алға қарай жұлқына ұмтылып, бойына біткен шапшаңдықпен шыға жөнелді. Иріліп тұрған топ та соңынан топырлай ерді.

Нұрлан сескеніп жалғыз тұрып қап еді, Мәлік бұрылып: «Мұның не, сенің қонағың емес пе?» дегендей, иек қаққаннан соң, есік алдына бірге шығарып салды.

Якупов Нұрлан жаққа қайтып көз тастамады, қасында жүргендердің біреуі машинасының есігін ашып, дайындап тұр екен, нығымдала отырып алды да, қолды бір-ақ сілтеді. («Тарт!» деген әмірі ме, жоқ, есік алдында тұрғандарға жасаған қоштасу белгісі ме, өзі біледі!)

Бір қара, бір көк, бір құла «Волгалар» бірінің соңынан бірі шұбырды, поселкенің ұзын көшесін қақ жара, тізбектелген бір топ машинаның соңынан, құстай ұшқан Нұрланның көңілі ғана, көзі көше бойындағы үйдің терезе-шатырына тоқталмай сырғанай береді.

Әне бір жылдары осыдан ұмытпаса үш жыл бұрын, институттың ақырғы курсінде жүргенде Нұрлан практикаға Жамбыл облысына барған. Комбайнға мініп, астық жинап жүргенде, сол облыстың секретары, қасында ерткен тобы да жоқ, колхоз председателі ғана қос басына келді.

— Мен білмейтін бұл бала кім? — деді ол қасындағы председательге.

— Бұл оқушы — практикант бес-ақ минут жетпей тұрған агроном, — деді председатель, саудыр-салақ аққөңіл кісі.

— Молодец, — деді манағы Якупов құсап, о да мақтап, сүйтті де бригадирге бұрылып: — Ал, гектарына қанша центнер бересің?

— Сәті түссе оннан деп тұрмыз, — деді ол шалғын мұртын саусағының сыртымен сыйпап.

— Әй, кем атап тұрған жоқсың ба? — деді председательдің

арқасынан қағып. — Нысана он екі дегенің қайда?

— Мүмкін он екісі де боп қалар, — деді бригадир сасқалақтап.

— Мен айтайын ба? — деді Нұрлан шәкірттер құсап, қол көтеріп.

— Айт-айт, шырағым! — деді секретарь сұлуша келген қараторы еркек.

— Мен айтсам, бұл жерден он екі түгіл онның өзін ала алмаймыз!

— Тек, балам, не айтып тұрсың өзің? Есек миын жегесің бе, ей? —деді председатель шошынып, ауыздан қағып.

Жер құнары, бидай тұқымының сапасы қандай — Нұрлан ойын ортаға салды.

— Есек миын жеген председатель өзіңсің бе деймін, — деді секретарь. — Бала сөзінің жаны бар. Сендер күмтеріңді есептемей уәде бересіңдер де, күн бұрын шулатып, дүрліктіріп, ақыры орындай алмай, мені де, өздеріңді де қыспаққа саласыңдар. Даурықпай, жасырмай әрқашан да ақиқатына көшкен пайда береді. Шындықты сүйетін ойлы бала көрінесің, осы бетіңнен тайма! — деген-ді сабырлы кейіппен, салмақтай сөйлеп.

Нұрлан осы секретарьды Якуповпен салыстырып, безбендеп тұр, қайсысының салмағы басым — біреуі шапшаң да жеңілтек, шешімі тез, уақытпен алысқан мазасыз жан да, екіншісі сабырлы да салмақты, ойлана шешетін өмір күшін өз маңынан іздейтін адам.

Бірақ бұл ойы келте үзілді. Ми түбінен кенеттен Якуповтың: «Ертең бюро, астық жоспарын түгелдей орындап келгейсің!» деген сөзі эфирде адасып кеп ауа толқынын бұзған жетім ақбардай, ой-сапын оқыс бұзды. Қайтып кеңсеге кірместей машинасына отырып, сол қалпымен қырман- қырманды аралап тұқым бидайын ешкім ала алмайтындай қып акты жасады. Кім біледі, директор бір түнде қазынаға тұқым бидайын тапсырып жіберсе... Сенім аз! Сол түні жауын-шашын демей жүз елу километрдей жерді аралады.

Кешке таман толастап, аспан әлемін томсап алған қара бұлттың етегі түріліп, бір тамып, екі тамып, қояйын ба, қоймайын ба деп ойланып тұрған сірке жаңбыр Нұрлан аттанғанда мүлдем басылған еді, таң ата қайта үдеді. Жылы жаңбыр жауса бір сәрі, күн суытып, ызғарлы жауын, қалшылдата, денені мұздата, қар шақыра себеледі.

Бір жұма құйған ақ жауыннан жер беті езіліп, мый боп кетті, орылмаған егін басылып, құлап қалды да, дестеленіп сұлап жатқан бидай салмақтанып, жерге топтала беріп, ақыры ауа бармай, қыза бастады. Қырмандағы бидай үстіне жапқан брезент, тақтай қалқаларға қарамастан, дымқыл тартып, салмағымен элеваторға тасылды. Есіл бидай!

Осы жауын егінді салып бітіргенде жаусайшы? Әдейі біреу итермелегендей дәл орақ үстінде тиіседі, содан көз аштырмайды. Жаңбырды меңгеріп, қолға үйретететін аппаратты ғылым қашан табар екен осы?

Таң ертең, шаймен оразасын ашқан Нұрлан ұзақ күнге аузына дәм татпаса керек, ерні кезеріп, шегі шұрқырағанда, қарны ашқанын бір-ақ білді. Түскі тамақ кезінде Якупов келді де — ой жүйесін, іс ырғағын тас-талқан қылды. Бригадир күндіз: «Ет астырып қоям, кешікпе, жеңгең ашулы!» деп бір жағын әзіл ғып, шегелей айтса да, естен шыққан. Ең құрығанда бір стакан сүт ішер ме еді? Нұрлан алыстағы үшінші егін қосының басына титықтап жетті. Бірақ түн ішінде кім тамақ дайындап береді оған. Қалған-құтқанды жеп, нәр алып, тұқым құйылған бункердің аузын құлыптап, печаттап, актыға қоймашының қолын қойдырып, қайта ызғытты.

Бұл мезгілде жаңбыр үдей түскен.

Астық тасып жатқан машиналар тас жолдың өзін мыйдай ойып жіберген екен. Қас қарая қайтқан Нұрлан айдалада бір шұқырға түсіп кетіп, газигін шығара алмай басқа ұрған танадай тұрды да қалды. Олай-бұлай ырғалтып, орғып кетуге күші жетпей, ақыры дөңгелектері зырылдауықтай шыр айналып, бір орыннан қозғалмады.

Нұрлан енді өткінші машинаның бірін тосты. Маңдайындағы жалғыз көзі жарқырап, фар жарығымен жол өңірін тіміскелеп, түн қараңғылығын тінтіп келе жатқан бір-екі машина тоқтамастан өте шықты, біреуі жолдың қақ ортасында тұрған Нұрланды басып кете жаздады, тоқтайтын емес, ентелей келіп қалғанда Нұрлан атып жиекке шықты, бірақ тас жолға жиналған батпақ аралас суды былш еткізіп, мұның үстіне баттастыра шашыратты. Су-су көйлегі денесіне жабысып, дірілдеп, түн қойнына сумаңдай кіріп, ұшы-қиырсыз жоғалған қара жолға тесіле қарап тұра берді. Қара суық өңменінен өтіп, тіс-тісіне тимей сақ-сақ етеді.

Аздан соң жұмсақ жүрек бір шофер кеп, машинасын тартып шығарып берді.

Нұрлан тоңып, азап шегіп, қалжыраған соң, тентектің ақылы түстен кейін түседінің керін киіп, өзінің не істегеніне есеп берді: керек пе еді осынша ма жанталасуы? Тұқым құймай, әуелі астық тапсырса, кімге зиян? Жеңілтек, ұшқалақ Нұрлан? Кеселің өзіңе тисе бір сәрі ғой, Мәлікті ала кетесің бе деп қорқам. Бар да, қазір ақылдас! Айт шындықты. Әлі де кеш емес — кісі жіберіп, астық қоймасының аузындағы мөрді жұлып алу!

Өкініш аралас ыза Нұрланды булықтырып, денесін қалш-қалш еткізді.

Қала шетіне кірісімен машинасын Мәлік тұрған көшеге қарай бұрды.

***

Якуповтың тобы совхоздардан кешірек оралды қалаға. Тыншсыз, асығыс адам өзіне де, қасына ергендерге де маза бермей, еш жерге түстендірмей, аштан-аш қалаға алып келсе, асханалар алдақашан жабылған, барар жері жоқ. Қонақтарды үйді-үйге бөлуге тура келді —Якупов Мәліктің үйіне еріксіз барды.

«Облыстық басшыларға көрсеткен сый-құрметім» деп Мәлік ұқса, Якупов: «Асанов жайында түрлі өсек тарап еді, көрейінші үй-тұрмысын!» деген жасырын пікірі және болды.

Мәлік күн бұрын дайындық жасап күтінгені жоқ, әрине, сыйлы қонаққа келісті тағам тауып бере алмай ұятқа қала ма? Тек бар сенері — Раушан. Жоқтан тамақ істеп, стол үстін толтырып жіберетін ұқыпты келіншек. Табар екі кісілік бірдеме! Таппаса, шоферді жіберіп складтан алдырар, несіне абыржиды?

Якупов та қасындағы Мәліктің осы ойын сезгендей:

— Мана Жосалыда шашлық жеп алған дұрыс еді, түн ішінде әйеліңді әуре қылатын болдық-ау?

— Аудандық жерде бірінші көрген әурешілік дейсіз бе? — деді Мәлік бүгінгі сергелдеңді ишаралап.

Якупов ұшқалақ мінезінің арқасында кейбір бейнелі нәзік ойдың ырғағын аңғара алмай қалатын жайы бар-ды, бұл жолы да ишараға түсінбей, астарсыз ұқты.

— Келген өкілдің бәрі секретарьдың үйінде қонақ болса жан шақ келтіре ме! — Шақыра бермейді ғой, кейі өзі келеді, мысалы, таныстардың кейбірін өзің шақырасың. Облысқа барғанда олар да сені қонақ етеді. Алма-кезек!

Якупов басын изеді. Әңгіме әрі жалғанбады, машина Мәлік үйінің алдына кеп тоқтады. Үйдің іші әлі жатпаған. Ашық терезеден би музыкасының қоңыр сазы үзіле шығады.

Жас келіншектің жабыңқы көңілі тек биді ғана ермек ететіндей.

Якупов үйге жұлқына, екпіндей кірді. Раушан мен Айжан да музыкасын тастай беріп, бұларды сыпайы қарсы алды. Якуповты бұрын көрген бе бұлар, әлде, жобалап білді ме, әйтеуір — «жоғары шығыңыз, пожалуйста!» деп таныс кісідей еркін дабырласып, Мәліктің кабинетіне алып барды.

Ислам әуелі Мәліктің жұбайымен, одан кейін оның қасындағы құрбысымен танысты. Аққұба, бойшаң қыздан гөрі, киіктің лағындай, сүйкімді келіншек Исламға анағұрлым артық ұнады. Жүріс-тұрысы, қимылы жатық, нәзік үнді келіншек еркіне қоймай, баурап алды.

Ислам қызыға қарап, көңілі қырық құбылды. Көрдің бе секретарьдың қулығын: өзі жас, өзі сүйкімді келіншекке ие бола қалғанын?

Исламның көз алдына өзінің жұбайы елестейді: жуан да быржық сары әйел, қоңыр көзі сығырайып, мұрны дардиып, еріне жаутаңдай қарай береді. Кіді мінез Исламнан қаймығып, сөзін екі қылмай үй ішінде құрдай жорғалайды. Денесінің кесектігіне қарамастан тез қимылдап, аяғын жеңіл басады. Жұбайына кешірмейтін әйелдік басына симайтын, оның бір өкінішті қылығы бар: түнде қорылдағанда Ислам шырт ұйқыдан оянады-ау, шырт ұйқыдан... Талай оятып сөкті де, қоймайды, таудай әйел аздан соң аунап кетіп шалқасынан жата қалады да қорылға қайта басады, қайтсін көнген бас. Пәлен жыл бірге отасқан момын зайыбы, екі бала көрді, олар да ержетті. Азамат. Маман. Енді қатын тастай ала ма? Жоқ, сөйтсе де, Ислам осы Асановқа қызғанышпен қарайды... Қисынын тапқанға не дауа?

Ислам ойына бөгет етпейін дегендей, Мәлік сол күнгі алған жаңа газеттерді алдына тастады да «кешірім» сұрап шығып кетіп, екі әйелдің үй жабдығына көмектесті.

Ислам шкафтағы қатар-қатар қаланған кітаптардың мұқабасын сыдырта оқып, сұқтана таныста: қандай кітаптар оқиды екен бұл секретарь һәм оның келіншегі? Бальзак — «Тридцатилетняя женщина». Ого! Көрдің бе? Тегі жас келіншек болар Бальзакқа құлақ асатын? Асановтың өзі де әйел жанды қу боп жүрмесін, тегі бетінің шұбарлығына қарамай, «отыздағы» әйелге қарай жармасуын мұның?

Стендаль... Мериме... Тургенев... Толстой... совет жазушысын оқымайтын бір пәле ме өзі?

Иә, роман оқуға Исламның өзінің де қолы тимейді, жиналыстан — жиналыс, ел кезу, егін, тартыс-таласпен өтіп жатқан бір өмір! Өзінің де соңғы оқығаны — онда да Кисловодскіде емделіп жүргенде Кочетовтың «Обком секретары» деген романы еді. Жазушылар облыс басшыларына тиісе бермеуі керек қой, осы...

Тамақ үстінде дәрігер қыз қайта-қайта «алыңыз, ішіңіз! Пожалуйста!» деп тарелкесіне палауды сала берді.

Машина соғып, шаршап келген соң ширау үшін бір рюмка коньяк ішті де, қайтып татпады, дәрігер қыз шүпілдете құйып, ештірем деп осынша әлектенсе де, қайтып аузына алмады.

«Іш-іш!» деген сөздің өзі жүрегіне шық-шық тиді: мас қып, сөзін магнитофонға жазып ап жүрсе... Сондайдың бір жерлерде болғанына өзі де куә. Сонсоң Асанов: «Міне, біздің басқарма сиқы!» деп алақанына сап, жұрттың алдына тартар...

Тамақ орталана бере үсті-басынан су сорғалаған Нұрлан кірді. Ауыз үйге есік тырсылына жүгіре шыққан Раушан саңқылдап: «жүр-жүрге!» сап, қояр да қоймай стол басына алып келді.

Бұл кездесу Исламға ұнай қоймады. Кім білсін, қандай мақсат көздеп келе қалғанын? Бірақ бір жағынан секретарьдың кіммен аралас, жолдас-жорасы кім, оны да біліп қойғаны теріс болмас — жолдасың кім айтшы маған, кім екеніңді сенің де мен айтайын

демеуші ме еді?

— Отыр, отыр, агроном. Түнделетіп қайдан жүрсің? — деді Мәлік.

— Қырман басынан, — дей салды Нұрлан шешілмей, келте қайырып жауабын.

Ислам екеуін кезек бақылап жіті сынады. Аты-жөні белгісіз домалақ арыздың бәрінде: осылардың қарым-қатынасын түрлендіріп жазғанын өзі оқымаса да сөз қылып, таңданғаны есінде. Ол уақытта Ислам мен Мәлік арасы жақсы-ды, сондықтан да ол оған жөнді мән бере қоймаған. Пленумда қыза-қыза қапылыста осы өсекті айтып қап, артынан өкінгені және бар.

Стол басында бос сөз, күлкі-әзілге жол берілмеді, сыпайы сөйлеп, «сіз-біз» бен тағамды аяқтады. Агроном ішіп ап, бөсе ме деп те қауіптеніп еді, жоқ, о да бір рюмка ғана жұтып, «рахметін» жаудырып кейін сырғыды.

Агроном Исламға жұмбақ сықылды: бірі — мақтайды, біразы — даттайды. Қайсына сенеді? Исламға салсаң — биыл егіс көлемін азайтуы өз алдына, бұл енді астық бермеймін деп әлек.

Ас артынан Мәліктің кабинетіне барып, Ислам, Мәлік, Нұрлан үшеуі ұзақ әңгімелесті.

Ислам Нұрланды жақынырақ білгісі келгендей дөңгелене айналдырды. Агроном да іркіліп тартынбай, өз бағасын түсінетін адамдай, салмақты кейіппен ашық жауап қайырып отырды. Не ілгешегі бар қыңыр сөзді, не шамға тиер дік сөзді аңғара алмады, тілі — жатық, ойы — ұғымды келіп, өзіне қарай икемдей береді.

Ислам Нұрланның сөз саптауын да, ой құрамын да артық бағалады. Білгіш ірі көңіл, лақпа жігіттер аз ба? Өзінен гөрі жұртқа көбірек сын тағатын Исламға Нұрланның кішіпейілділігі, кейде балаша қарап, ұялшақ мінез көрсетіп қалатындығы көбірек ұнағандай.

Мәлік әңгімеге араласпай тыңдап қана отырды.

— Жігітім, сен Баянауыл ауданының өсу жолына, келешегіне қалай қарайсың? Мамансың ғой. — Ислам бұйра шашын саусағымен кейін тарап, маңдайын қасқита ашып тастады.

— Аудан келешегін, әрине, мықтап ойламаса, күйзелтіп алып, қайыра түзей алмайтын халге жеткізуіміз мүмкін... — деді де, Нұрлан өзінің ой-арманын кеңінен толғады.

...Баянауылды — біркелкі мал өсіретін ауданға көшірсе... Әсіресе, қой мен жылқы құба жонда, тау қойны, адырда өзіне жаз жем, қыс пана табады. Егінді азайтып, тек қана мал жеміне қажет дақылдар егілсе, онда жер құнарына байланысты, ел ішіндегі мамандармен ақылдасып ексе... Баянауылдың тағы бір байлығы бар: малмен қатар аң өсіріп, яғни, қорыққа, ғылыми тілмен айтқанда заповедникке айналдырса... Бұл — іздесе таптырмайтын ел қазынасы, байлығы болмай ма?

Аздап қана қаражат шығарып, тау мен ағашты қоршап тастаса ғана аң өніп-өседі, әйтпегенде жол-жөнекей ататын мергендер көп қой... (бұл ойды анада, көл басында Нұрланға Мәлік айтқанды. Көрдің бе, жармаса қалуын...)

Шыдамсыз Ислам Нұрлан сөзін бітірер-бітірместен өкшелей тағы бір сұрақ қойды.

— Аудан өндірісін қайда қоясың? — Якупов аяғының үстіне аяғын салып, екі қолын айқастырып кеудесіне қойып, жұмсақ креслоға жайлана отырды.

— Өндіріс саласы — бір бөлек. Баянауылдан табылған Қаныш айтқан, Майкөбенің көмірі, ол — Екібаспен ұштасып жатыр.

Ислам тағы да бір-екі сұрақ берді де, өз тұсынан не дұрыс — не бұрыс деп, лəм-мим демей, кенет атып тұрды. Мейманханаға барып демалуы керек, ертең — бюро.

Мәліктің машинасы есігінің алдында тосып тұрған еді — мейманханаға апарып тастады. Төртеуі қалып, жеңіл-желпі ән тыңдап, бұлар да айрылды. Ақылдасам деп келген Нұрлан, денесі қызып, басы ауырып, бір жағы Якуповтың да әсері бар, айтпақ сөзін естен шығарып алды. Осының арты оған жақсы тимеді.

***

Нұрлан сол түні Якуповпен бір кеш бірге болғанына қуанып, көңілді оралған-ды үйіне. Әуелі машинасына мінгізіп, Айжанды үйіне әкеп тастады: қалбалақтап машинаның есігін ашып, түсіріп ап, бірінші рет қолынан сүйіп, шарбақтан әрі аса алмай, қақпа алдында қала берді. Үндеместің екі көзі түн өрінде оттай жарқырап, кес-кестеп, «өтпейсің, әуре болма!» дегендей, рұхсат бермеді.

Үйіне келді де шешініп жата қалды. Ертеңінде денесі ауырып, басы айналып зорға-зорға тұрды. Тіл алғыш балаң жігіт жедел қимылдап, елбелектеп, тезірек барса, Асановтың кабинетіне жұрт жиналып қалған. Мас адамдай басы айналып, қызып барған Нұрлан кім сөйлеп, кім есеп беріп жатқанын да аңғармады, бір бос орын жоқ, салған бетте есік алдында түрегеп тұра берді. Жұрттан бұрын көзіне ілінген Якупов болды. Мәлікті иықтай, столдың шет жағын ала, бүркіттей қомданған Якуповтың түсі, кешегіден де бүгін суық та ызбарлы, әлде жақсы демалмағандықтан ба, көзінің алды күлтілдеп, ісіңкіреп қалған.

Нұрлан о баста бет құбылысына мән бермей, «кеше сырласып едік қой, мені жақсы түсініп едіңіз ғой!» дегендей күлімсіреп, Исламға қарап басын изеді. Ол Нұрланның сәлемін алмақ түгіл, елеген де жоқ. Әлде көрмей қалды ма екен? (Қарсы алдында басын шұлғып тұрған адамды көрмеуші ме еді, көзіне шел қаптамаса!)

Бұдан кейінгі Нұрлан өмірінің минуттері, түске ұқсас күңгірт, елес, үзілген кинопленкадай жамалып, не бір буалдыр кезеңдер өтті де жатты.

— Директор жолдас! — деді Якупов Ковальчуктің сөзін аяқтатпай. Бұрыш жақта көлеңкелеу қабырғада есеп беріп тұрған Нұрланның өз директоры екен, енді ғана аңдады. — Кеше жетпіс еді, бүгін де — жетпіс, бункерде жатқан астық бар, неге жылжымайсың бір орыннан? Кәне, айтшы, мына бас агрономның көзінше! (Ага, Нұрланның кіргенін көрген ғой. Онда неге аман-даспады?)

Ковальчук ағынан Жарылды.

— Бункердегі жатқан тұқым астығы болып шықты. Өткен түні бөлімшелерге телефон соғып, артық астықты бүгін-ертең, тегіс тапсырып бітіріңдер десем, бас агроном барып тұқым қоры деп акты жасап кетіпті.

— Актыны қашан жасаған?

— Өткен түні.

Якупов қап-қара боп түтігіп, орнынан жедел көтерілді.

— Не дейді? А ну, бері ортаға шық! — деді ол қолын шошайтып Нұрланға. Нұрлан ортаға кеп екі қолын артына ұстап, өлең оқитын шәкірттей маңқиып тұра берді. Исламның өңі қашып, дірілдеп, өзін-өзі әрең ұстап тұрғаны беп-белгілі. — Кеше екеуміз қалай келістік, есіңде ме? Сен коммунист бола тұра, менің тапсырмамды орындамайсың? Бункерде жатқан астыққа акты жасайсың, қалайда үкіметке тапсыртпауға тырысасың! Мұны не деп ұғамыз, жігітім? — Даусы тарғылданып, бет-аузы қисайып кетті.

— Менің акты жасаған астығым — тұқымға арналған астықты. Тек акты жасалмап еді. Біздің директор бұйрық орындағышақ, байқамай мемлекетке тапсырып жібере ме деп, қорқып, өз қатемді түзеткенім. Әйтпесе мемлекетке астық тапсыруға қарсы болам ба, Ислам аға!

— Жаны ашығышын мұның?! —Якупов тұншығып, сөзі аузына түспей, аз кідірді де, әлдебір шешім алғандай, тағы да жадырай қалды: — Мемлекетке тапсырып жібергенде не болушы еді?

— Не болушы еді! Совхоз жүз процент жоспарын орындар еді. Сол сияқты облыс та атаққа ие болып, жоғарғы жақтың алдында көзге түсер еді... Ал ертең совхоз қолындағы тұқымдық, жақсы бидайдан айрылып қап, үкіметтен тіленіп қайтадан «тұқым сұраушы» едік, айналып- үйіріліп келгенде ұрылатын тағы қазына. Бір рет жоспар деп өткізіп, артынан оны өзіміз қайта сұрап аламыз. Сонда қазынаның астық қорына қол сұққан кім?

— Сенің сөзіңе қарағанда біз мемлекетті алдап, көзбояушылық жасаймыз да, сен әділ де тазасың, солай ғой? — Якупов Мәлікке төнді: —Солай деп тұрған жоқ па, мына әділ агрономың?

— Мен өз ойымды мәйменкелемей, тура айтқаным күнә болса жұмған ауыз ашпайық!

— Асанов жолдас жақсы кадр дайындап өсірген екен көріп тұрмыз. Нечего сказать — хорош гусь! — Якупов басын шайқап, тағы да шылымына жармасты.

— Отыр, Нұрлан! — деді Мәлік иек қағып Сембинге.

Есік жақтағы біреулер қағысып оған орын берді, «черт знает, язык мой — враг мой!» артығырақ айтып жіберді ме? Нұрлан ойын аяқтап үлгірмеді, аудандық атқару комитетінің председателі Бегимов сөз алды. Кім білсін, неліктен сөз алуға құмартқанын, Якуповтың алдында көзге түсіп қалғысы келді ме, тебірене, күңірене сөйледі.

«Қазір бұл кісі мені жамандайды. Қарап тұрыңыз!» — деді Нұрлан қасындағының құлағына сыбырлап. Көріпкелі бар ма, дәл түсті үстінен.

— Асанов жолдас тым еркелетіп жіберді мұны. Дандайсыған жас неме, бүгін міне тіл тигізіп тұр... Бұл өзі — сыпайы, биязы жігіт деп жүрсек, әумесер, содыр ма қалай? Жақында бір шофермен төбелесіп оның аузы-мұрнын қан жалатқан...

— Эх, Ербол аға! Менің неше кісілік әлім бар еді. Кез келген шофер мені ұрып кетпей ме? —деді шыдай алмай Нұрлан дауыстап.

Біреулер сөз шындығын қайталағанына күліп те алды. Бірақ, Бегимов күлмеді, ол сөздің салмағын Мәлікке аударып, аудандық партия комитетінің іс әдісіндегі, кадр мәселесіндегі кемшіліктерді тізбелей келіп, сөз ақырында: «Астық дайындаудың орнына бөгет жасағаны үшін, бұзақылық мінезі үшін Сембинді партиядан шығару керек!» деп ұсыныс енгізді.

Мәлік: жас адам ғой, артық-кем болса, әлі түзелер деп жақтап, қарсы болып еді, Якупов: «Мұндай кері ауыз түзелмейді!» деп қолды бір-ақ сілтеді.

Мәлік екі ұсынысты дауысқа салды. Нұрланның көзі әр бюро мүшелеріне бір қадалып: «Шынымен сен де мені қиғаның ба?» деген сауалына жауап іздеді. Бірі басын изеп күлімдесе, сол күлім арқылы: «Біз сені тастамаймыз, жігітім» деген ойын жолдаса, енді бірі «Көрмейсің бе, Якуповтың күштеуін, бағынышты адаммын ғой!» дегендей көзін тайдырып әкетіп төмен тұқырады.

Дауыс қақ жарылды.

Енді не істейді? Әлде Мәлік екі дауысқа ие болса, партияда қалуы да мүмкін-ау? Шіркін, жүйрік үміт!

Осы кезде совхоз аралап кеткен аймақтық өндіріс басқармасының бастығы үсті-басы шылқылдаған су, керзі етігі қоншынан батпақ Нұрланның сорына сорап етіп кіріп келмесі барма! Қабағын түйіп, түнеріп отырған Якупов ашылған күндей жадырап қоя берді.

Артық бір дауыспен Нұрлан партиядан шықты.

Екі беті дуылдап, басы сынып, құр сүлдері отырған Нұрлан ауызғы үйге шыға бере көзі қарауытып буыны дірілдеп, құлап түсті.

***

Бұдан әрі ол бір ай бойы ес-түсін білмей, өмір мен өлімнің арасында жанталасты. Бір айы дене қызуы төмен түспей, жоғарылады да тұрды, сондықтан аузына дәм алмай, сұлық түсіп жата берді, жата берді...

«Жедел көмек» машинасы сол құлаған кезінде ауруханаға табыс еткен-ді. Нұрланның қатты науқастанып терапияға түскенін естіген Айжан жаны қалмай тебірене қайғырып, күні-түні қасынан кетпей бір ай бойы емдесті.

Қызметінен қолы босаса-ақ Нұрланның палатасына барып, дәрі-дәрмегінің берілуін қадағалап, өкпесін тыңдап, емдеуші дәрігерге ақыл салып, ықлас-ықпалын жүргізіп бақты.

Нұрлан екі өкпесіне бірдей суық тиіп, «пневмониямен» ауырды да, артынан өзі нашар өкпе шыдамай жаңа басталған түберкулезін қоздырып, жығылған үстіне жұдырық, әлсіреп қалды.

Бір айдан соң дәрінің, күтімінің күшімен аурудың беті бері қарап, қызу төмен түсіп, Нұрлан басын көтеруге жарады.

Аспанда тұтасып тұмсарып алған қара бұлт бүгін іңірді де ерте түсірді. Терезеден жапалақтап жауған қарды қызықтап бірде егін басында қаптап ұшқан торғайға теңеп, бірде желмен ұшқан ақ мақтаға ұқсатып қарады да отырды Нұрлан. Бірін-бірі қуалап қатарласа ұшып, жерге жетпей, не еріп, не бірінің үстіне бірі қонған жапалақ қар ұлпа да пәп, алақанға сап көз тоқтатып ұстар ма еді өзін, шіркін, ұстар ма еді. Дәл адамның бақыты сияқты, қолың жете берсе, жоғалып кететін...

Біреудің демін сезгендей Нұрлан кенет бұрылып еді, қасында үнсіз селтиіп Айжан тұр екен: «Сенің бақытың менмін» дегендей күлімдей маржандай ұсақ ақ тістерін көрсетіп, толық келген қызыл еріндерін сәл ашып, қуана қарайды.

Нұрлан қалай сезбей қалғанын таңырқап, қыз қолын ұстай ап, бетіне басты.

— Аяшка...

— Нұрлаш...

Екеуі әлдекім естіп қоя ма дегендей бірінің атын бірі ақырын ғана үзілдіре атап, көп сырға қанғандай, көп сырды айтпай-ақ ұғысқандай, әрқайсы өз жүрек соғысына құлақ қойып отыра берді, отыра берді.

Аздан соң ұзақ созылған осы бір іңір тыныштығын Айжанның өзі бұзды.

— Бір ай — сен ауырғалы. Қанша өзгеріс болды бір айдың ішінде! — деді әлденені есіне түсіріп.

— Солай ма өзі? Бір ай жаттым ба — зымырап бара жатқан, қайран уақыт-ай! Соңынан қуар ма еді?!

Айжан сәл езу тартты.

— Асылында асығу жарамайды. Сен асығам деп судың астында қалып ауруға шалдықтың. Якупов, облыстық өндіріс басқармасының начальнигі асығам деп авариияға ұшырап, ауыр жаралы емханаға түсті...

— Ислам ба? — Нұрлан шошынып елегізе сұрады.

— Сол! Өзіңді партиядан шығарған Ислам.

— Апырмай-ә?.. Иә-иә, тым асығыс адам еді. Қалай ұшыраған авариияға?

— Сені партиядан шығаратын жолы түнде аттанған екен, таң ата Екібастұз маңына жете бергенде тұман түсіп, қарсы келген астық таситын жүк машина қағып өткенде, «Волга» аударылып кетіпті де, Якуповтер машинаның астында қалған...

— «Асығыстық әрқашан да қапы соқтырады» деген екен бір философ...

— Оны білсең, сен неге асықтың? Сол түні қырмандарды араламауға болмаушы ма еді?

Нұрлан күлді.

— Пәле, тұқымды алып қоя жаздаған жоқ па? Тұқым— совхоздың ертеңгі өмірі емес пе, Аяшка!.. — Нұрлан қыздың сүйрік ақ саусақтарын қысып, жібермей, қайта-қайта көзіне үңіліп, ішкі бір сырдың ұшқынын тапқысы келгендей. — Аяшка, осы Мәлік пен Раушан қайда? Неге келмейді маған?

— Олар сағаң талай келген-ді... (Раушанның жылағанын, маржан жасының тамшылап, Нұрлан бетіне тамғанын, оны көрген Мәліктің қиналғанын айтса қайтеді?) Екеуі де жоқ, Кавказға Моцастіге курортқа кеткен... Раушан бөпелі болғысы кеп, емделіп жүр... Мәлік саған хат тастаған. Тәуір болған соң бер деп тапсырған соң асықпап едім... — Айжан қалтасынан аузы ашық ақ конвертті алып, Нұрланға ұсынды.

«Нұрлаш!

Сен көп жатып қалдың. Аялдап көріп едік, дәрігерлер беті бері қарады, «жүре беріңдер» деген соң сапар шектік. Бірақ тынықсын, әлі кірсін деп бір адамға рұқсат бермей жіберген соң, қоштаса алмадық. Бәріне кінәлі, әрине, Айжан! Жол түсіп, Кавказға саяхат шектік. Екі путевканы реті кеп қалған соң тартынбадық, тәуекелге бел байлап, сені Айжанға тапсырып жүре бердік. Өкпелеме!

Аман-есен жазылсаң — партиялық ісіңді қу. Жолшыбай обкомда болам, түсіндіріп кетермін...

Жуырда аудандық партия комитеті жойылып, өндіріс басқармасының жанынан парткомдар құрылмақ. Кім білсін, қандай нәтиже берерін? Сол жақтан мұнда оралмаспын, тегі, Москваға академияға оқуға кетсем бе деген талабым бар...

Сені тағы бір қуантатын хабар: біздің Орталық Комитетке жазған хатымыздың дүмпуі болса керек: біздің ауданға Қазақстан Ғылым академиясының жер қыртысын зерттейтін институтының

директоры келіп аралап, тексеріп қайтқан-ды. Дәл кетерде жолыға алмадым, бірақ біздің бір жігітке: «Егіннен гөрі, мал өсіретін ауданға лайық!» деп кетіпті.

Қош! Киындықты жеңіп шығар деп сенемін саған. Сәлеммен Мәлік» депті көк сиямен асығыстау жазып. Осы хаттың сыртына қара сиямен маржандай тізілтіп екінші қол: «Нұраш, мықты бол, мен сені баяғыдай жақсы көрем!» деген екен, оның астын ала жасыл сиямен: «Нұраш, сені одан да мен артық көрем...» депті тағы біреу. Нұрлан алғашқы кімнің қолы, кейінгі кімдікі екенін таныды да, қасындағы Айжанның қолын егіле сүйді.

— Мен аурумын ғой, Айжан?

— Білем.

— Саған бұрын айта алмай қипақтай бергенім сол еді...

— Эх, батыр! — деді Айжан қолымен шашын дударлай, еркелетіп басын кеудесіне басып. — Енді аурудың тырнағына бермеймін сені! Ешкімге бермеймін! Басқа түгіл өлімге де бермеймін! — Жан күйдірер ыстық сөздің әсерінен абыржып қалған Нұрлан балапанша аузын ашып, Айжанға мөлие қарайды.

Шын ба екен осы сөзі. Көңілін көтеруге айтып отырған жоқ па? Жоқ, Айжанның үлкен тобылғы көзі көлгірсімейді. Жүрегінің арғы түбінен шыққан шынайы сыр екені ақиқат!

Есіктен біреу сығалады да жаба қойды. Қырындау отырған Айжан Сембі шалдың ешкі сақалын көзі шалды. Есікті ашса, ұйғарғанындай қариянның өзі екен. Айжан палатаға алып кірді. Басын көтеріп, сергіп отырған баласын көріп, әкесі өзгеріп, жылап жіберді. Көзінің жасы мөлтілдеп: «Қарағым, рахмет саған!» дей берді Айжанға. Баласының қайғысынан әбден жадап-жүдеп қартайып кеткен Сембі:

— Үйіңді аулаға орнатып қойдым, қарағым! Ертең жаз шыға Сабындыкөлдің басына екеуіңе тігіп берем! — деп арманына қолы жеткендей қуанышын баласының алдына тартты.

Әкесі мен Айжан шығып кеткен соң палатада жалғыз отырған Нұрлан тумбочканың үстінде жатқан Мәліктің хатын тағы да қолына алып, бір рет бастан-аяқ көз жүгіртіп оқып шықты. «Шындыққа көзі жетер партияның... Сенем саған...» — деді Нұрлан күбірлеп, тағы бір қуат, тағы бір күш күреске, келешекке меңзегендей елегізіп, Ақбет таудың биік шыңынан көзін алмай тұра берді. Нұрланның сенімі де жүрегінің адалдығы да осы бір минут хақ еді.

МАЗМҰНА

Алғы сөз.....3

ЖАҢА ӨМІРДІҢ ЖАРШЫСЫ.....5

ТЕМІРТАУ.....48

БІРІНШІ БӨЛІМ.....48
I.....48
II.....62
III.....70
IV.....81
V.....91
VI.....99
VII.....103

ЕКІНШІ БӨЛІМ.....107
I.....107
II.....123
III.....135
IV.....142
V.....149
VI.....157
VII.....167
VIII.....193

ҮШІНШІ БӨЛІМ.....205
I.....205
II.....207
III.....223
IV.....229
V.....242
VI.....255

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ.....261
I.....261
II.....273
III.....279
IV.....291
V.....299
VI.....308
VII.....318

СЕНІМ.....326

БІРІНШІ ТАРАУ.....326
ЕКІНШІ ТАРАУ.....339
ҮШІНШІ ТАРАУ.....358
ТӨРТІНШІ ТАРАУ.....375
БЕСІНШІ ТАРАУ.....388
АЛТЫНШЫ ТАРАУ.....407
ЖЕТІНШІ ТАРАУ.....425
СЕГІЗІНШІ ТАРАУ.....445
ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ.....470
ОНЫНШЫ ТАРАУ.....481
ОН БІРІНШІ ТАРАУ.....493
ОН ЕКІНШІ ТАРАУ.....515

ЗЕЙІН ШАШКИН

ТЕМІРТАУ

Роман

СЕНІМ

Роман

Редакторы: Гульжан Шашкина

Корректор: Баубаева З.С.

Дизайн: Андриенко А.Г.

Басуға 28.10.2012 қол койылды
Пішімі 60x84 - 1/16
Гарнитура: «Times New Roman»
Офсеттік қағаз. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 33,25.
Таралымы 2000 дана.
ЖШС «Service Press»
Қазақстан Республикасы, 050000, г. Алматы, Макатаев 129/1.

9 786010 621435